

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 34 (1979)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1986

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 34 (1979)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1986

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

1. Αρχαιολογικόν Δελτίον Ι (1915) - 15 (1933/35), φωτομηχανική ανατύπωση.
2. Αρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960). Αθήναι, 1962 (2 τεύχη).
3. Αρχαιολογικόν Δελτίον 17 (1961/62). Αθήναι, 1963 (2 τεύχη).
4. Αρχαιολογικόν Δελτίον 18 (1963). Αθήναι, 1964-65 (3 τεύχη).
5. Αρχαιολογικόν Δελτίον 19 (1964). Αθήναι, 1966-67 (4 τεύχη).
6. Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965). Αθήναι, 1966-68 (4 τεύχη).
7. Αρχαιολογικόν Δελτίον 21 (1969). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
8. Αρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
9. Αρχαιολογικόν Δελτίον 23 (1968). Αθήναι, 1968-69 (3 τεύχη).
10. Αρχαιολογικόν Δελτίον 24 (1969). Αθήναι, 1970-71 (3 τεύχη).
11. Αρχαιολογικόν Δελτίον 25 (1970). Αθήναι, 1971-72 (3 τεύχη).
12. Αρχαιολογικόν Δελτίον 26 (1971). Αθήναι, 1973-75 (3 τεύχη).
13. Αρχαιολογικόν Δελτίον 27 (1972). Αθήναι, 1973-77 (3 τεύχη).
14. Αρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973). Αθήναι, 1974-77 (3 τεύχη).
15. Αρχαιολογικόν Δελτίον 29 (1973/74). Αθήναι, 1976-80 (4 τεύχη).
16. Αρχαιολογικόν Δελτίον 30 (1975). Αθήναι, 1977-83 (3 τεύχη).
17. Αρχαιολογικόν Δελτίον 31 (1976). Αθήναι, 1980-84 (3 τεύχη).
18. Αρχαιολογικόν Δελτίον 32 (1977). Αθήναι, 1982-84 (3 τεύχη).
19. Αρχαιολογικόν Δελτίον 33 (1978). Αθήναι, 1984-85 (3 τεύχη).
20. Αρχαιολογικόν Δελτίον 34 (1979): Μελέτες, Αθήναι, 1986.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Μ. Ανδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Το Ανάκτορο της Βεργίνας, Αθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακή Αρχιτεκτονική. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Αθήναι, 1962.
3. Ι. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεία φυσικού φωτισμού των Βυζαντινών Εκκλησιών. Αθήναι, 1964.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης. Αθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις. Αθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques, Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Η εν τη Ταυρική Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία από του ΙΓ' μέχρι του ΙΕ' αιώνος. Αθήναι, 1965.
8. Αγνής Σακελλαρίου, Η Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία. Αθήναι, 1966.
9. Επιγραφές της Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οικοδομικές επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Αθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Η αναστήλωση της στοάς της Βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα. Αθήναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (εξαντλήθηκε).
13. Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή. Κατάλογος της 9ης Εκθέσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αθήναι, 1964.
14. L'Art Byzantin - Art European, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art. Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).

17. Κ. Η. Μπίρη, Αι τοπωνυμίες της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών. Αθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ακρόλιθα. Αθήναι, 1975.
22. Αγγελικής Κ. Λεμπέση, Οι στήλες του Πρινιά. Αθήναι, 1976.
23. Μ. Α. Τιβέριου, Ο Λυδός και το έργο του. Συμβολή στην έρευνα της αττικής μελανόμορφης αγγειογραφίας. Αθήναι, 1976.
24. Ι. Δημακοπούλου, Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Αθήναι, 1977.
25. Ντούλας Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος. Αθήναι, 1978.
26. Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αθήναι, 1979.
27. Μαρίας Μπρούσκαρη, Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό του 8ου π.Χ. αι. Αθήναι, 1980.
28. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Αθήναι, 1980.
29. Β. Πετράκου, Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία. Αθήναι, 1982.
30. Κ. Γαλλή, Καύσεις νεκρών από την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία. Αθήναι, 1982.
31. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Αθήναι, 1983.
32. Χαρά Τζαβέλλα-Ενjen, Λιθαρές. Αθήναι, 1984.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
ΕΥΑΓΓ. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, Εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από τη Ρόδο (Π ί ν. 1-2)	1 - 14
Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ, Ένας νέος μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι (Σ χ έ δ. 1-9· Π ί ν. 3-14)	15 - 42
Ζ. Ι. ΜΠΟΝΙΑΣ, Μινωικές επαύλεις (Σ χ έ δ. 1)	43 - 55
Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ, Λοκρικά Ι (Π ί ν. 15-18)	56 - 61
Ι. R. METZGER, Das Mädchen mit der Gans (Τ α f. 19)	62 - 69
Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, Νέα ευρήματα από τη νεκρόπολη της αρχαίας Αφύτιος (Π ί ν. 20-28)	70 - 84
Ν. ΔΙΒΑΡΗ-ΒΑΛΑΚΟΥ, Γεωμετρικά αγγεία και χάλκινα κοσμήματα από αρχαιοκαπηλία στην περιοχή Κορινθίας (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 29-30)	85 - 99
ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ, Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 31-45)	100 - 109
Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο χάλκινοι κάδοι από τη Σκιλλουντία Ηλείας (Π ί ν. 46-48)	110 - 126
Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ερυθρόμορφη λήκυθος αρθ. Β.Ε. 1404 του Μουσείου Βραυρώνος (Π ί ν. 49-51)	127 - 137
Μ. ΛΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Χάλκινο fulcrum από την Πέλλα (Π ί ν. 52-54)	138 - 149
ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα Λακωνίας (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 55-65)	150 - 160
Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ, Αρχαία Αγορά στο Λιμάνι Πασά Λαυρίου (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 66-78)	161 - 173
Ο. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, Τοπογραφία της περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την Προϊστορική περίοδο (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 79-80)	174 - 206
Μ. ΕΓΓΛΕΖΟΥ, Γλυπτά από τον Άτραγα (Π ί ν. 81-83)	207 - 216
ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Νεότερες παρατηρήσεις για το αμυντικό σύστημα της Ακροπόλεως κατά την περίοδο των ελληνοπερσικών πολέμων (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 84-89)	217 - 227
Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, Λάρνακες και αγγεία από το Καβροχώρι Ηρακλείου (Σ χ έ δ. 1-18· Π ί ν. 90-94)	228 - 259
Γ. ΣΤΥΛ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις σε μια οικοδομική φάση της Παναγίας Κρίνας Χίου (Π ί ν. 95-97)	260 - 263
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	265 - 279
ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	280
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 97

ΕΙΚΟΝΑ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΓΑΛΑΚΤΟΤΡΟΦΟΥΣΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ*

(Πί ν. 1-2)

Σε μια ομάδα φορητών εικόνων, που παραχωρήθηκαν εδώ και αρκετά χρόνια στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου από το Μητροπολίτη Ρόδου Σπυρίδωνα, ξεχωρίζει αυτή, που δημοσιεύεται εδώ, με παράσταση Παναγίας Γαλακτοτροφούσας. Είναι άγνωστο από ποια εκκλησία προέρχεται και φυσικά ποια ήταν η θέση της μέσα σ' αυτή¹. Καθαρίστηκε και συντηρήθηκε από το ζωγράφο-συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου. Σήμερα φυλάγεται στο Μέγαρο των Ιπποτών της Ρόδου. Έχει αριθμό καταγραφής 318.

Οι σωζόμενες διαστάσεις της είναι: ύψος 0,96, πλάτος κυμαινόμενο 0,43-0,48 και πάχος ξύλου 0,02-0,03 μ. Διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση. Σαράκι έχει προσβάλει το ξύλο, από το οποίο λείπει ένα μεγάλο κομμάτι, κομμένο λοξά, στην αριστερή πλευρά και άλλα μικρότερα πάνω και στη δεξιά πλευρά². Στο κάτω μέρος σώθηκε, σχεδόν ολόκληρο, το ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο της εικόνας, που είναι από το ίδιο ξύλο, ενώ επάνω ένα μικρό τμήμα του μόνο. Η χωρίς ύφασμα προετοιμασία της ζωγραφικής έχει εκπέσει εντελώς σε πολύ μεγάλη έκταση, ενώ στα σημεία που διατηρήθηκε παρουσιάζει αποφλοιώσεις. Τα χρώματα —όπου σώθηκαν— είναι όλα θαμπά και έχουν πυκνές απολεπίσεις.

Στον κίτρινο κάμπο³ εικονίζεται η Παναγία που κρατεί στην αγκαλιά της τον Χριστό και τον θηλάζει από τον αριστερό μαστό (Πί ν. 1 α). Με το δεξιό της χέρι του προσφέρει απαλά το γυμνό στήθος, ενώ γέρνει το κεφάλι ελαφρά, με τρυφερή μελαγχολία προς το παιδί. Εκείνο κρατεί το μαστό με το δεξιό —διακρίνονται μόλις τα δάχτυλά του στο επάνω μέρος του στή-

* Το κείμενο αυτό είναι ανάπτυξη ανακοίνωσής μου με θέμα την εικόνα της Γαλακτοτροφούσας που παρουσιάστηκε στο Ζ' Διεθνές Συμπόσιο Αιγαίου, Το Αιγαίο στην ιστορία και την τέχνη, Κως 27-31 Αυγούστου 1981. Ευχαριστώ θερμά τον Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ηλία Κόλλια για την άδεια δημοσίευσης, όπως επίσης και για τις φωτογραφίες που προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

1. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Μητροπολίτη Σπυρίδωνα όλες οι εικόνες της ομάδας αυτής είχαν περισυλλεγεί κατά καιρούς από διάφορες εκκλησίες της πόλης της Ρόδου.

2. Δεν είναι εύκολο από τη σημερινή κατάσταση του ξύλου να εξακριβωθεί αν οι φθορές της δεξιάς πλευράς οφείλονται στο σαράκι ή σε βίαιο σπάσιμο. Ανάλογη δυσκολία υπάρχει και για το κατώτερο τμήμα της αριστερής πλευράς, όπου φαίνονται ίχνη από κανονικό τελείωμα στο ξύλο, χωρίς αυτό να είναι απόλυτα σίγουρο. Έτσι το αρχικό πλάτος της εικόνας δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Με δεδομένη την κατάσταση αυτή διαπιστώνουμε ότι η εικόνα έχει ιδιαίτερα τονισμένο τον άξονα του ύψους, που είναι σχεδόν διπλάσιο από το πλάτος. Με τέτοιες διαστάσεις λοιπόν πρέπει μάλλον να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι πρόκειται για εικόνα τέμπλου. Σε συνδυασμό μάλιστα με τις περίεργες αναλογίες που έχει το σώμα της Παναγίας (βλ. σ. 2), γίνεται αρκετά πιθανή η υπόθεση ότι το έργο είχε ζωγραφηθεί για ιδιωτική λατρευτική χρήση.

3. Πουθενά δεν παρατηρήθηκε το παραμικρό ίχνος χρυσού βάθους. Είναι πολύ πιθανό ότι από την αρχή ο κάμπος έγινε κίτρινος, γραπτός.

θους (Π ί ν. 2 α)— ρουφάει λαίμαργα το γάλα από τη θηλή και φαίνεται να κοιτάζει ψηλά, ίσως προς τη μητέρα του (Π ί ν. 2 β).

Επάνω δεξιά σώθηκε, με κόκκινο χρώμα, το γράμμα Θ από τη βραχυγραφία $\overline{MP-ΘY}$ και πιο κάτω, επίσης κόκκινα, κεφαλαία, τα γράμματα $\overline{\text{H}\Gamma}$ από τη δίστιχη επιγραφή :

*Η Γ[ΛΑΛΑΚΤΟ]
ΤΡΟ[ΦΟΥΣΑ]*

Γραπτός κόκκινος κύκλος ορίζει τον φωτοστέφανο της Παναγίας καθώς και του Χριστού, που είναι ένσταυρος.

Στο σώμα και στην ενδυμασία της Θεοτόκου η φθορά είναι ολοκληρωτική. Δεν διακρίνεται τίποτα σχεδόν από το άλλοτε βαθυπόφυρο μαφόριο, εκτός από ελάχιστα υπολείμματα στο κεφάλι και μπροστά στο στήθος. Καλύτερα διατηρήθηκε το εσωτερικό κάλυμμα (μαντίλι) του κεφαλιού, που έχει χρώμα πράσινο σκοτεινό.

Το σώμα της Παναγίας παρουσιάζει ασυνήθιστες αναλογίες. Ενώ δηλαδή το τμήμα από το κεφάλι μέχρι τον ώμο αποδόθηκε σωστά, το υπόλοιπο μέρος του κορμού φαίνεται αντικανονικό, κοντό και στριμωγμένο. Μια πιθανή εξήγηση για την περίεργη αυτή ιδιομορφία είναι πως ο ζωγράφος είχε στη διάθεσή του σανίδα σε δεύτερη χρήση και ήταν αναγκασμένος να προσαρμοστεί στις συγκεκριμένες διαστάσεις της. Το τελευταίο ενισχύει την άποψη ότι δύσκολα θα μπορούσε μια τέτοια εικόνα να στολίζει το τέμπλο κάποιου ναού.

Η όψη της έχει ουσιαστικά αλλοιωθεί από τις ζημιές. Παρά τις σοβαρές κακώσεις όμως τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά καθώς και το πλάσιμο διαγράφονται με αρκετή ευκρίνεια. Στο δεξιό μισό του προσώπου της (Π ί ν. 1 β), που σώζεται καλύτερα, διακρίνεται καθαρά το μεγάλο καμαρωτό φρύδι, που γέρνει μαλακά στην άκρη του κροτάφου, η κανονική, τονισμένη σε ύψος, μύτη και το μικρό σαρκώδες κάτω χείλος. Μεγάλα πρέπει να ήταν και τα μάτια της, αν κρίνουμε από την έκταση της πληγής που έχει προκαλέσει στα σημεία αυτά η καταστροφή του ξύλου. Ο προπλασμός, σε τόνο λαδί σκοτεινό, ορίζει διακριτικά το οβάλ σχήμα του προσώπου και παρακολουθεί τα περιγράμματα των χαρακτηριστικών, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως σκιά τους. Το ρόδινο «σάρκωμα» απλώνεται πλατιά και ομοιόμορφα επάνω στον προπλασμό, έτσι ώστε το πέρασμα από τις σκιασμένες στις φωτεινές περιοχές να γίνεται χωρίς μεταβατικούς τόνους, αρκετά σκληρά και απότομα. Υπάρχουν μόνο λίγα, φειδωλά φώτα που σαν μικρές άσπρες γραμμούλες τονίζουν τα σημεία που εξέχουν: είναι ορατές στο μέτωπο επάνω από το δεξιό φρύδι, στην άκρη της μύτης και του κάτω χείλους και ψηλά στο στρογγυλό πηγούνι.

Με έξοχη πλαστική ευαισθησία είναι πλασμένο το δεξιό χέρι της Παναγίας, που προσφέρει το μαστό. Του απέμειναν μόνο δυο λεπτά, μακριά και αβρά δάχτυλα (Π ί ν. 1 β, 2 β). Το γυμνό στήθος της έχει αποδοθεί σχηματικά και είναι τοποθετημένο σε αφύσικη θέση, ψηλά στον ώμο.

Στο πρόσωπο της Θεοτόκου είναι αισθητή η έκφραση της θλίψης σαν να προαισθάνεται το Πάθος του παιδιού της. Μπροστά σ' αυτό το συναίσθημα η τρυφερότητα του θηλασμού έχει υποχωρήσει. Το βρέφος έχει αποδοθεί με εντυπωσιακό ρεαλισμό στην έκφραση και στην κίνηση. Φαίνεται να αρπάζει κυριολεκτικά το στήθος και να το φέρνει με βουλιμμία στο στόμα του (Π ί ν. 1 β, 2 β). Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στη σκέψη μήπως για τη μορφή της Παναγίας ο ζωγράφος δούλεψε με πρότυπο μιαν Οδηγήτρια ή Παναγία Δέησης, που θα υπήρχαν άφθονες στη διάθεσή του, ενώ οι Γαλακτοτροφούσες ήταν ασφαλώς σπάνιες.

Από τη μορφή του Χριστού σώθηκε μόνο το κεφάλι, με πολλές φθορές στο πρόσωπο,

όπου όμως τα χρώματα διατηρούνται καλύτερα, και ένα μέρος του λαιμού⁴. Τα χαρακτηριστικά του παχουλού παιδικού προσώπου είναι αδρά. Έχει μεγάλο μέτωπο, παχιά και πυκνά φρύδια, στρογγυλή μύτη και στόμα που μοιάζει με ημικύκλιο. Επάνω στο κεφάλι του διακρίνεται αμυδρά μια τούφα μαλλιών. Το πρόσωπό του είναι πιο σαρκώδες από εκείνο της Παναγίας. Η τεχνική είναι όμοια κι εδώ: ο σκοτεινόχρωμος προπλασμός δίνει το σχήμα και σκιάζει παράλληλα τα χαρακτηριστικά. Τα φρύδια και τα βλέφαρα πλάθονται με καστανούς τόνους. Στο αριστερό μάτι οι λεπτές πινελιές, που δηλώνουν τα βλέφαρα, ενώνονται στην άκρη και συνεχίζονται στο πλάι με μια λεπτή, λοξή γραμμή. Το «σάρκωμα» είναι ρόδινο, χωρίς καθόλου φώτα. Ίχνη από κόκκινο χρώμα διατηρούνται στο στόμα του Χριστού και επάνω από τον φωτοστέφανό του. Τα τελευταία είναι πιθανότατα υπολείμματα από τη βραχυγραφία $\overline{IC} - \overline{XC}$.

Ο τύπος της Γαλακτοτροφούσας είναι ο μοναδικός που αφορά άμεσα τη θηλυκιά φύση της Θεοτόκου και τη μητρική της ιδιότητα μαζί. Στην εικονογραφία της θεωρείται σπάνιος ή από τους λιγότερο κοινούς στο Βυζάντιο⁵.

Τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, μέσα στα πλαίσια της εκτεταμένης έρευνάς του για την εικονογραφία της Θεοτόκου⁶, ο Ν. Kondakon κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν γνωστός στους Βυζαντινούς και ότι η συχνή παρουσία του στις ιταλοκρητικές και ρωσικές εικόνες οφειλόταν αποκλειστικά σε δυτικές επιδράσεις. Η θεωρία του Kondakon και όσων τη δέχτηκαν αμφισβητήθηκε σύντομα από τους Wulff, Millet και Grabar. Αυτοί έδειξαν, με βάση ορισμένες παραστάσεις πρώιμης, μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής εποχής, ότι ο τύπος κατάγεται από την Αίγυπτο, όπου ήταν ήδη γνωστός στην κοπτική τέχνη. Από κει απλώθηκε διαδοχικά στο Βυζάντιο και στη Δύση. Οι Millet και Grabar μάλιστα ανέφεραν ότι ερεθίσματα για το περιεχόμενό του βρήκαν οι ζωγράφοι στο απόκρυφο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου⁷.

Η πρώτη ωστόσο συστηματική έρευνα για τη Γαλακτοτροφούσα οφείλεται στον V. Lazarev. Σε μονογραφία του για τέσσερις, από τους λιγότερο συνηθισμένους, εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας, μελετά το θέμα αποκλειστικά από την πλευρά των μνημείων, σε συνάρτησή με όλα τα συναφή προβλήματα καταγωγής, εξέλιξης και διάδοσης του τύπου⁸. Εξετάζει

4. Δύσκολα μπορεί να διατυπωθεί οποιαδήποτε υπόθεση για την αρχική στάση και τις χειρονομίες του Χριστού, όπως και αυτές της Παναγίας. Εκτός από την απελπιστική κατάσταση διατήρησης, το σοβαρότερο εμπόδιο είναι η σπανιότητα του εικονογραφικού τύπου αλλά και η έντονη εικονογραφική διαφοροποίηση των παραστάσεων, που είναι γνωστές, μεταξύ τους. Εύλογη ωστόσο είναι η εκδοχή σύμφωνα με την οποία η Παναγία θα κράταγε με το αριστερό της χέρι το Χριστό, είτε καθιστός παριστανόταν εκείνος είτε μισοξαπλωμένος. Εξίσου πιθανή φαίνεται επίσης και η άποψη ότι το αριστερό χέρι του παιδιού δε θα ακουμπούσε στο στήθος, που του το προσφέρει η μητέρα του, αλλά ίσως έπιανε το χέρι της ή κρατούσε το ειλητό.

5. Συνοπτικές εικονογραφικές πληροφορίες για την εμφάνιση και τη διάδοσή του στη χριστιανική τέχνη Ανατολής και Δύσης βρίσκει κανείς στους: L. Réau, *Ikonographie de l'art chrétien*, v. 2/II, Παρίσι 1957, σ. 96-97. E. Kirschbaum, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd 3, Freiburg im Breisgau 1971, σ. 158, 173. G. Schiller, *Ikonographie der kristlichen Kunst*, Bd 4, 2 (Maria), Gütersloh 1980, σ. 20, 22, 180, 191.

6. *Ikonography of the Virgin. Relationship between Greek and Russian Ikon Painting and Italian Painting of the Early Renaissance*, Πετρούπολη 1911. *Ikonography of the Virgin I, II*, Πετρούπολη 1914-1915. Και τα δύο στα ρώσικα.

7. G. Millet, *Recherches sur l'Ikonographie de l'Evangile*, Παρίσι 1916, σ. 627-628. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, σ. 104-106. O. Wulff, *Die Malereien der Asketenhöhlen des Latmos*, σ. 198-200, στον τόμο *Der Latmos*, Βερολίνο 1913 (Millet III, 1).

8. V. Lasareff, *Studies in the Ikonography of the Virgin, The Galactotrophousa Type (Virgo Lactans)*, *Art Bulletin* 20 (1938), σ. 27-36, όπου και όλη η παλιότερη βιβλιογραφία. Το άρθρο αυτό παραμένει βασικό για την

αναλυτικά τις περισσότερες από τις σωζόμενες παραστάσεις που παρουσιάζονται σε χειρόγραφα, φορητές εικόνες και τοιχογραφίες και εκτείνονται χρονολογικά από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Ανιχνεύει τις καταβολές του τύπου, γνωστού ήδη από τις κατακόμβες (κατακόμβη της Πρισκίλλας⁹), στην όψιμη ελληνιστική και κυρίως στην αιγυπτιακή τέχνη (κύκλος επιτυμβίων στηλών¹⁰ και πήλινων αναθηματικών ειδωλίων με μορφές θηλάζουσας μητέρας). Διαμορφώνει τη θεωρία ότι ο τύπος της Γαλακτοτροφούσας Παρθένου (Virgo Lactans) ξεπήδησε από την αρχαία αιγυπτιακή τέχνη με βασικό μορφολογικό πρότυπο το σύμπλεγμα της Ίσιδας που θηλάζει τον Ώρο. Στην αποκρυστάλλωσή του σε εικόνα αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι πρώιμες (6ος-7ος αι.) παραστάσεις του κοπτικού κύκλου στην Αίγυπτο, οι τοιχογραφίες δηλαδή των μονών Αγίου Ιερεμία στη Saqqara και Απολλώ στο Bawit¹¹, καθώς και οι μινιατούρες ορισμένων κοπτικών χειρογράφων του 9ου και 10ου αι¹². Θεωρεί αναμφισβήτητη την επίδραση της Αιγύπτου στην οριστική διαμόρφωση του τύπου, που διαδόθηκε από δω (την Αίγυπτο δηλαδή) στο Βυζάντιο και στη Δύση. Ανατρέπει έτσι ο Lazarev τη θεωρία του Kondakov και τη χαρακτηρίζει «αθεμελίωτη»¹³. Υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν από παλιά τον τύπο της Γαλακτοτροφούσας, που τον αποδέχτηκαν και τον ενσωμάτωσαν σιγά-σιγά στην επίσημη εικονογραφία τους, αλλά ως έναν από τους πιο συντηρητικούς και σπάνιους. Ήταν περισσότερο γνωστός και δημοφιλής στις επαρχίες της βυζαντινής Ανατολής αντίθετα από την Κωνσταντινούπολη, όπου φαίνεται ότι δεν είχε ποτέ ευρεία διάδοση¹⁴.

Το φιλολογικό και θεολογικό υπόβαθρο του θέματος ερευνήσε συστηματικά ο L. Mirković. Σε σχετικό άρθρο του¹⁵ υποστηρίζει βάσιμα την άποψη ότι την έμπνευση για τη δημιουργία

εικονογραφία της Γαλακτοτροφούσας στο χώρο της βυζαντινής Ανατολής και μοναδικό στη σχετική έρευνα μέχρι σήμερα. Στο εξής: V. Lasareff, *Studies*.

9. V. Lasareff, *Studies*, σ. 27 κ.ε. Σχετικά πρόσφατη δημοσίευση της τοιχογραφίας της Πρισκίλλας είναι αυτή του A. Grabar, *Le premier art chrétien*, Παρίσι 1966, σ. 98-99, εικ. 95. Σήμερα αμφισβητείται σοβαρά η ταύτιση της γυναικείας μορφής στην κατακόμβη αυτή, που κρατεί στην αγκαλιά της το παιδί, με Γαλακτοτροφούσα Παρθένο. A. Grabar, *Christian Ikonography*, Λονδίνο 1980, σ. 9. Από ορισμένους ερευνητές έχουν προταθεί άλλες ερμηνείες, σχετικές με προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης. G.A. Wellen, *Theotokos*, Utrecht-Antwerpen 1961, σ. 15, 163-165.

10. J. Beckwith, *Coptic Sculpture, 300-1300*, Λονδίνο 1963, πίν. 50, σ. 50.

11. V. Lasareff, *Studies*, σ. 28-30. Για τις τοιχογραφίες της μονής Αγίου Ιερεμία βλ. πρόχειρα τον A. Badawy, *Coptic Art and Archaeology*, Cambridge, Massachusetts 1978, σ. 261, πίν. 438-439. Για την τοιχογραφία της μονής Απολλώ βλ. K. Wessel, *Koptische Kunst*, Recklinghausen 1963, εικ. 100, σ. 163, 177. Σε κόγχη της μονής αυτής του Bawit η ένθρονη Γαλακτοτροφούσα βρίσκεται σε παράσταση Ανάληψης και περιστοιχίζεται από χορό Αποστόλων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εμφάνισή της εδώ, σ' αυτό το εικονογραφικό σχήμα, συνδέεται άμεσα με το δόγμα της ενανθρώπισης του Χριστού. A. Grabar, *Christian Ikonography*, Λονδίνο 1980, σ. 134. G. A. Wellen, *Theotokos*, σ. 163-165.

12. Στα κοπτικά χειρόγραφα η Γαλακτοτροφούσα παριστάνεται ένθρονη και πλαισιωμένη από Αγγέλους ή Ευαγγελιστές, όπως περίπου και στις τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Ιερεμία. Τις σχετικές παραστάσεις βλ. στους: M. Cramer, *Koptische Buchmalerei*, Recklinghausen 1964, πίν. 64, VII, VIII, σ. 60. *Early Christian and Byzantine Art*. The Walters Art Gallery, Βαλτιμόρη 1947, σ. 147, αριθ. 745, πίν. CVI. Ορισμένα από τα χειρόγραφα που δημοσιεύει η M. Cramer δεν αναφέρονται στο άρθρο του Lasareff, σ. 29.

13. Τις απόψεις του αυτές για την εσφαλμένη γνώμη του Kondakov ο Lazarev τις ανέπτυξε αργότερα πιο διεξοδικά. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Τορίνο 1967, σ. 405.

14. V. Lasareff, *Studies*, σ. 29-30.

15. L. Mirković, *Die Nährende Gottesmutter (Galaktotrophusa)*. *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini II*, Ρώμη 1936, σ. 297-304 στο *Studi Bizantini e Neellenici* 6 (1940). Στο εξής: L. Mirković, *Die Nährende*.

του έδωσαν απόκρυφα και κανονικά Ευαγγέλια (Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου, Κατά Λουκά κ.ά.)¹⁶. Εξαίρει τη σημασία των κειμένων για τη θεολογική ερμηνεία του τύπου παρουσιάζοντας εκτεταμένη συναγωγή περικοπών από την εκκλησιαστική φιλολογία και ειδικότερα την υμνογραφία Ανατολής και Δύσης¹⁷. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αφορμή για το περιεχόμενό του και η παρουσία του σε μνημεία με τόσο εκτεταμένη γεωγραφική κατανομή πρέπει να αναζητηθεί στα λειτουργικά κείμενα, ιδίως στις χώρες της Ανατολής¹⁸.

Υπάρχουν επίσης δύο άλλοι εικονογραφικοί τύποι ανάλογοι με αυτόν της Γαλακτοτροφούσας. Πρόκειται για την Άννα που θηλάζει την Παναγία μωρό και την Ελισάβετ που θηλάζει τον Ιωάννη. Στις παραστάσεις που γνωρίζουμε και τα δυο θέματα έχουν ακριβώς την ίδια τυπολογία με αυτήν της Γαλακτοτροφούσας Παναγίας. Διαφέρουν μόνον τα αντίστοιχα πρόσωπα. Είναι φανερό ότι και τα δύο εμπνέονται από το εικονογραφικό πρότυπο της Παναγίας που θηλάζει τον Χριστό. Το τελευταίο, μαζί με το θέμα της Γαλακτοτροφούσας Άννας, ο Mirković τα θεωρεί συμπληρωματικά της Γέννησης του Χριστού. Το θέμα της θηλάζουσας Άννας ερμηνεύει επίσης με βάση τα κείμενα¹⁹.

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν αναμφίβολα τον εικονογραφικό τύπο. Αυτό εκτός από γραπτές μαρτυρίες²⁰, αποδεικνύεται από σειρά παραστάσεων που καλύπτουν

16. Οι σχετικές περικοπές από τα δύο Ευαγγέλια είναι: Λουκάς 11, 27, 'Εγένετο δὲ ἐν τῷ λέγειν αὐτὸν ταῦτα ἐπάρασά τις γυνὴ φωνήν ἐκ τοῦ ὄχλου εἶπεν αὐτῷ· μαζαρία ἢ κοιλία ἢ βαστάσασά σε καὶ μαστοί, οὗς ἐθήλασας. Πρωτευαγγέλιο Ιακώβου, κεφ. XIX, σ. 35-36 (K. Tischendorf, Ευαγγέλια Απόκρυφα, Αθήναι 1959, πιστή ανατ. κειμένου Λειψίας), ...καὶ πρὸς ὁλέγον τὸ φῶς ἐξεῖρο ὑπεστέλλετο, ἕως οὗ ἐφάνη τὸ βρέφος καὶ ἦλθε καὶ ἔλαβε μασθὸν ἐκ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Μαρίας...

17. Συγκεντρώνει και παραθέτει αποσπάσματα από πρώιμους συρο-παλαιστινιακούς ύμνους (5ου-6ου αι.), στίχους από κοντάκιο του Ρωμανού, μηναία, διάφορα άλλα λειτουργικά βιβλία και αρκετά κείμενα λατινικής και ελληνικής πατερικής φιλολογίας από Ανατολή και Δύση (Χρυσόστομο, Αυγουστίνo κτλ.). Στο σημείο αυτό αξίζει να μνημονευθεί χωρίο από ομιλία του Ιωάννη Δαμασκηνού στο Γενέσιο της Θεοτόκου (P. G. 96, στ. 676): ...ἐδλογισμένη σὺ ἐν γυναιξί, καὶ ἐδλογισμένος ὁ καρπὸς τῆς κοιτίας σου. Ὡ θῆλην θήγατρο τοῦ βασιλέως Ααβὶδ καὶ μήτηρ τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ!... Καρδία καθαρά καὶ ἀμόλυντος, ὁρῶσα καὶ ποθοῦσα Θεὸν τὸν ἀμόλυντον. Γαστήρ, ἐν ᾗ ὁ ἀχώρητος ὤκησεν, καὶ μ α σ τ ο ῖ γ ἄ λ α κ τ ο ς, ἐξ ὧν ἐτροάφη Θεὸς τὸ παιδίον Ἰησοῦς... Η παραπάνω περικοπή δεν περιλαμβάνεται στο ἄρθρο του Mirković. Ακόμα στίχους από κανόνες ανώνυμων και επώνυμων υμνογράφων που αναφέρονται στο θηλασμό της Παρθένου βρίσκει κανείς πρόχειρα στο Σ. Ευστρατιάδου, Θεοτοκάριον, Chennevières-sur-Marne 1931, σποραδικά.

18. L. Mirković, Die Nährende, σ. 301. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της άμεσης εξάρτησης του τύπου από τα λειτουργικά κείμενα ο Mirković παρουσιάζει την τοιχογραφία του εξωνάρθηκα των Αγίων Αποστόλων του Ρετ (14ος αι.) και την ερμηνεύει με βάση ύμνο από την Οκτώηχο, ό.π., σ. 302. Τη σχέση της παραπάνω τοιχογραφίας με την εκκλησιαστική υμνογραφία εξετάζει και ο R. Hamann-Mac Lean, Die Monumental Malerei in Serbien und Macedonien, II, Giessen 1976 (Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Macedonien), σ. 91-92, πίν. 13Α.

19. L. Mirković, Die Nährende, σ. 303. Ο Mirković παραθέτει τέσσερα αποσπάσματα από μηναία του Σεπτεμβρίου, αλλά δεν μνημονεύει καθόλου τα σχετικά απόκρυφα κείμενα. Πρόκειται για δύο χωρία από το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου, κεφ. VI, σ. 13 (K. Tischendorf, Ευαγγέλια απόκρυφα, Αθήνα 1959), ...καὶ ἔδωκεν αὐτῇ μ α σ θ ὶ ς, καὶ ἐποίησεν Ἄννα ᾧσμα Κυρίῳ τῷ Θεῷ λέγονσα Ἄσπρ ῶδῃν Κυρίῳ τῷ Θεῷ μου, ὅτι ἐπεσκέπατό με καὶ ἀφείλατο ἀπ' ἐμοῦ τὸ ὄνειδος τῶν ἐχθρῶν μου· τίς ἀναγγελεῖ τοῖς νύοῖς Ρονβήμ ὅτι Ἄννα θ η λ ἄ ζ ε ι; ἀκούσατε ἀκούσατε αἱ δώδεκα φυλαὶ τοῦ Ἰσραὴλ ὅτι Ἄννα θ η λ ἄ ζ ε ι. Κεφ. V, σ. 10-11. ...Ἐπληρώθησαν δὲ οἱ μήρες αὐτῆς, ἐν δὲ τῷ ἐνάτῳ μηνὶ ἐγέννησεν Ἄννα, καὶ εἶπεν τῇ μαίᾳ Τὶ ἐγέννησα; ἡ δὲ εἶπεν Θῆλην, καὶ εἶπεν Ἄννα, Ἐμεγαλύνθη ἡ ψυχὴ μου ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ· καὶ ἀνέκλινεν αὐτήν. πληρωθεῖσιν δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπεσμήξατο Ἄννα, καὶ ἔδωκεν μ α σ θ ὶ ς τ ῇ π α ι δ ῖ καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτῆς Μαρίας.

20. Επιστολή του Πάπα Γρηγορίου στον Λέοντα Ἰσαυρο. Την πληροφορία βλ. στον V. Lasareff, Studies, σ. 30.

χρονολογικά όλες σχεδόν τις περιόδους της βυζαντινής τέχνης. Τις περισσότερες από τις παραστάσεις αυτές τις εξετάζει στο άρθρο του ο Lazarev. Επειδή ο τύπος είναι σπάνιος και στη μελέτη του Lazarev δεν εξαντλούνται όλα τα σχετικά παραδείγματα κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν με συντομία όλες οι γνωστές, σε μένα τουλάχιστον, παραστάσεις.

Στα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου (8ος-9ος αι.) ανήκει η τοιχογραφία της σπηλιάς του Παντοκράτορα στο Λάτμο²¹. Στη μεσοβυζαντινή εποχή χρονολογούνται: δύο μινιατούρες από το χειρόγραφο της Χριστιανικής Τοπογραφίας του Κοσμά Ινδικοπλεύστη (11ος αι.) και τον κώδικα Vat. Gr. 1162, fol. 159^r με τις ομιλίες του μοναχού Ιακώβου της μονής Κοκκινοβάφου (α' μισό 12ου αι.)²², δύο μολυβδόβουλλα της συλλογής Likhachev στο Leningrand²³, κεντρικό φύλλο τριπτύχου από το Σινά (11ου-12ου αι.), με σκηνές από τη Γέννηση, όπου η Παναγία θηλάζει στη Φυγή προς την Αίγυπτο²⁴, τοιχογραφία με Άννα Γαλακτοτροφούσα από τον Άγιο Γεώργιο του Kurbinovo (12ος αι.)²⁵ και ψηφιδωτή εικόνα από τη Μονή Βατοπεδίου, επίσης με Άννα Γαλακτοτροφούσα²⁶, σχετικά με την οποία όμως υπάρχουν σοβαρές αντιρρήσεις αν πράγματι είναι θηλάζουσα²⁷. Από τα υστεροβυζαντινά χρόνια γνωρίζουμε: δύο τοιχογραφίες από το ναό των Αγίων Σαράντα του Τυρνόβου (1230)²⁸, την παράσταση της Όμορφης Εκκλησίας στην Αίγινα (1284) με την Παναγία να θηλάζει στη σκηνή της Γέννησης²⁹, δύο μινιατούρες από Αρμενικό Ευαγγέλιο του 1323³⁰, τοιχογραφία από τον Άγιο Στέφανο στην Καστοριά (13ος αι.) με Άννα Γαλακτοτροφούσα³¹, άλλη μία παράσταση Άννας που θηλάζει

21. O. Wulff, ό.π., σ. 198-200, εικ. 122. Η τοιχογραφία παριστάνει ένθρονη Γαλακτοτροφούσα. Η ζωγραφική όμως έχει πολύ μεγάλες φθορές. Μόνον από το σχέδιο και την περιγραφή του Wulff σχηματίζει κανείς μια αμυδρή ιδέα για την αρχική παράσταση. Βλ. και V. Lasareff, *Studies*, σ. 30.

22. V. Lasareff, *Studies*, σ. 30.

23. Ό.π.

24. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τ. 1, Αθήνα 1956, εικ. 43, 45 και τ. 2, σ. 60-61.

25. L. Handermann-Misguich, *Kurbinovo*, Βρυξέλλες 1975, πίν. 131, σ. 251 κ.ε. Φωτογραφία της παράστασης δημοσιεύει και η J. Lafontaine-Dosogne, *Ikonographie de l'Enfance de la Vierge*, I, Βρυξέλλες 1964, εικ. 78.

26. L. Handermann-Misguich, ό.π., σ. 253. N. Kondakov, *Monuments de l'art chrétien de l'Athos*, Πετρούπολη 1902 (ρώσικα), πίν. XII. Από ορισμένους ερευνητές η εικόνα αυτή χρονολογείται στα τέλη του 13ου ή στο 14ο αι. W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Λαζάννη 1956, πίν. 74, σ. 64. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Τορίνο 1967, σ. 285, πίν. 426.

27. Στα παραδείγματα της μεσοβυζαντινής εποχής θα μπορούσε να προστεθεί ακόμα τοιχογραφία με παράσταση ένθρονης Βρεφοκρατούσας Παναγίας, περιστοιχισμένης από Αγγέλους στην εκκλησία Egri Tas Kilisesi της Καππαδοκίας (11ος αι.), που έχει ερμηνευθεί ως Γαλακτοτροφούσα, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzantion* 33 (1963), σ. 169-171, εικ. 38. Η ίδια τοιχογραφία όμως περιγράφεται και χαρακτηρίζεται από άλλους ερευνητές ως «Vierge en Majesté», N. και M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1963, σ. 46, σχ. 10, πίν. 27-28, 35a. Εξαιτίας του προβλήματος αυτού η παραπάνω παράσταση αναφέρεται εδώ μόνον πληροφορικά.

28. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, σ. 104-106, εικ. 20. Βλ. και Lasareff, *Studies*, σ. 33. Πρόκειται για δύο καταστραμμένες, σήμερα, παραστάσεις μέσα σε κόγχες, με την Άννα και την Ελισάβετ που θηλάζουν την Παναγία και τον Ιωάννη αντίστοιχα.

29. Γ. Σωτηρίου, *ΕΕΒΣ Β'* (1925), σ. 254, εικ. 11. Βλ. και Lasareff, *Studies*, σ. 33. Μετά τη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού από συνεργείο του ΚΣΑ δημοσιεύτηκε καθαρή φωτογραφία της συγκεκριμένης σκηνής στο ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 24 α. Ο Γ. Σωτηρίου χρονολόγησε αρχικά το ναό στα 1282. Μετά από νεότερες έρευνες το έτος αυτό αναθεωρήθηκε και έγινε 1284. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδας*, Αθήνα 1978, σ. 67, υποσημ. 285.

30. V. Lasareff, *Studies*, σ. 33. L. Durnowo, *Armenische Miniaturen*, Κολωνία 1960, σ. 150.

31. Στ. Πελεκανίδου, *Καστοριά*, I. Βυζαντινά τοιχογραφία, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 101.

από την εκκλησία της Παναγίας του Zaum στις όχθες της λίμνης Αχρίδας³², δύο φορητές εικόνες, τη μία στο Σινά και την άλλη στις Καρυές του Αγίου Όρους³³, την τοιχογραφία του εξωνάρθηκα των Αγίων Αποστόλων του Ρεΰ στη Σερβία (14ος αι.)³⁴, την τοιχογραφία από το θεομητορικό κύκλο της Περιβλέπτου στο Μυστρά (14ος αι.) με Άννα Γαλακτοτροφούσα³⁵, παράσταση με την Παναγία να θηλάζει στη σκηνή της Γέννησης από τον Άγιο Νικόλαο της Στέγης στην Κακοπετριά της Κύπρου (14ος αι.)³⁶ και υπολείμματα τοιχογραφίας με πιθανή παράσταση Γαλακτοτροφούσας Παναγίας από βυζαντινό ασκηταριό της περιοχής της Τραπεζούντας (13ος-14ος αι.)³⁷.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια ο τύπος επιβιώνει κυρίως στις φορητές εικόνες, όπως προκύπτει τουλάχιστον από τα γνωστά παραδείγματα³⁸. Η εμφάνιση, η διάδοση και η εξέλιξή του στη Δυτική τέχνη εξετάζονται συνοπτικά από τον Lazarev στη σχετική μελέτη του³⁹.

Ανάμεσα στην εικόνα της Ρόδου και στις βυζαντινές παραστάσεις, που αναφέρθηκαν

32. C. Grozdanov, *La peinture murale d'Ohrid au XIVe siècle*, Αχρίδα 1980, εικ. 75, σ. 195 κ.ε.

33. V. Lasareff, *Studies*, σ. 33. Και οι δύο εικόνες είναι σχεδόν άγνωστες στην έρευνα. Η μία δημοσιεύεται το 1911 σε τόμο δυσεύρετου περιοδικού. Ο Lazarev την τοποθετεί στο 13ο-14ο αι. Η άλλη είναι γνωστή μόνον από σχέδιο του Kondakov που τη χρονολογεί στο 14ο-15ο αι. και σύμφωνα με τον Lazarev είναι ακαθάρσιτη και επιζωγραφισμένη επανειλημμένα. Ισχυρή παράδοση αποδίδει την αρχική της προέλευση στα Ιεροσόλυμα. Ν. Kondakov, ό.π., σ. 172-173, εικ. 68. L. Mirković, *Die Nährende*, σ. 303. Α. Ξυγγόπουλου, *Εικόνες του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1936, σ. 77.

34. O. Bihalji-Merin, *Fresken und Ikonen*, Μόναχο 1958, πίν. 38. V. Petković, *La peinture serbe du moyen age*, II, Βελιγράδι 1934, πίν. CIX, CX.

35. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 128, 4, βλ. και V. Lasareff, *Studies*, σ. 33. Επίσης J. Lafontaine-Dosogne, ό.π., εικ. 77, σ. 130.

Στο Μυστρά υπάρχει άλλη μία Γαλακτοτροφούσα. Πρόκειται για τοιχογραφία στο νότιο παρεκκλήσι της Οδηγήτριας (Αφεντικό), με Παναγία που θηλάζει στη σκηνή της Γέννησης. Η παράσταση ανήκει σε θεομητορικό κύκλο, εμπνευσμένο από τα Απόκρυφα. Την πληροφορία μου έδωσε η συνάδελφος Αιμιλία Μπακούρου την οποία και ευχαριστώ. Για τη χρονολόγηση της ζωγραφικής του νότιου παρεκκλησίου του Αφεντικού βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Mistra*, Αθήνα 1981, σ. 67.

36. Α. Παπαγεωργίου, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, Λευκωσία 1965, πίν. IX, σ. 14.

37. N. Protassoff, *Monuments de Dževizlyk, Byzantion 4* (1927), σ. 423-424.

38. Κ. Καλοκύρη, *Αι βυζαντιναι τοιχογραφιαι της Κρήτης*, Αθήναι 1957, σ. 108-109, πίν. LXX. Α. Ξυγγόπουλου, *Εικόνες του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήναι 1936, πίν. 40B, σ. 77. Μ. Χατζηδάκη, *Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών*, Αθήνα, πίν. 28, σ. 49. Γ. Σωτηρίου, *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Α', Αθήναι 1935, πίν. 129a. D. T. Rice, *The Ikons of Cyprus*, Λονδίνο 1937, σ. 268, αριθ. 142, πίν. XLVIII και σ. 220, αριθ. 45, πίν. XXIII. Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες. Συλλογή Γ. Τσακυρογλου*, Αθήνα 1980, πίν. 274, 275, 276, σ. 204-205. M. Chatzidakis-V. Djuric-M. Lazovic, *Les Ikônes dans les collectiobns Suisses*, Βέρνη 1968, αριθ. 33. *Ikônes grecques et russes*, Galerie Nikolenko, Παρίσι 1975 (κείμενα των V. Doukhovskoy-R. Gabal), αριθ. 34. Σημειώνεται, τέλος, ότι στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Καπέσοβο Ζαγορίου, υπάρχει διζώνη φορητή εικόνα του 18ου αι. πιθανότατα με παράσταση Γαλακτοτροφούσας στην επάνω ζώνη, που την περιστοιχίζουν ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο Άγιος Νικόλαος (αριθ. κατ. ΚΠΣ 8, φωτογραφία υπάρχει στο αρχείο της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων).

39. V. Lasareff, *Studies*, σ. 33-36. Για χαρακτηριστικά παραδείγματα της εξέλιξης του τύπου στις εικόνες της λεγόμενης «ιταλοβυζαντινής» και «ιταλοκρητικής» σχολής καθώς και στις ρωσικές βλ. πρόχειρα: Α. Munoz, *I quadri bizantini della Pinacoteca Vaticana*, Ρώμη 1928, πίν. XVII, 2. Sergio Bettini, *La pittura di icone cretese-veneziana e i madonneri*, Πάδοβα 1933, πίν. VII, σ. 29. *Icone delle collezioni del Museo Nazionale di Ravenna* (Κατάλογος από τον G. Pavan), Ραβέννα 1979, αριθ. κατ. 71-111, σ. 22. M. Ross, *DOC I*, Ουάσιγκτον 1962, αριθ. 129, πίν. LXIX. *Ikonenmuseum Recklinghausen*, 1976, πίν. 93, σ. 174. H. Brenske, *Ikonen*, Μόναχο 1976, σ. 50. L. Mirković, *Die Nährende*, σ. 304. G. Agnello, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini II*, Παλέρμο 1951, εικ. 3, σ. 55-62 στο *Studi Bizantini e Neoellenici 8* (1953). C. Irimie - M. Focsa, *Ikônes sur*

προηγούμενως⁴⁰, μπορούν να γίνουν οι εξής εικονογραφικοί συσχετισμοί: τα κύρια τυπολογικά στοιχεία της Παναγίας της Ρόδου την προσεγγίζουν αρκετά στις υστεροβυζαντινές παραστάσεις, ενώ τη διαφοροποιούν από τις μεσοβυζαντινές⁴¹. Από τα γνωστά έργα γίνεται φανερό ότι στον 11ο και 12ο αι. η Γαλακτοτροφούσα παριστάνεται συνήθως ένθρονη, μόνη της (χειρόγραφα Κοσμά Ινδικοπλεύστη και Ομιλιών Ιακώβου Κοκκινοβάφου, μολυβδόβουλλα συλλογής Likhachev), ενώ στην υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-14ος αι.) παρουσιάζεται συχνότερα μέχρι τη μέση, πάλι μεμονωμένη, ανεξάρτητη παράσταση (τοιχογραφίες Τυρνόβου, Καστοριάς, Zaum, ασκηταριού Τραπεζούντας, μινιατούρες Αρμενικού Ευαγγελίου, φορητές εικόνες του Σινά και του Άθω). Στις παραπάνω υστεροβυζαντινές παραστάσεις ο τύπος έχει αμιγέστερο σχήμα εικόνας από ό,τι στις μεσοβυζαντινές. Εξάιρεση αποτελούν οι τοιχογραφίες της Περιβλέπτου και του Ρεζέ, όπου η Γαλακτοτροφούσα εικονίζεται ένθρονη, σε σύνθεση με αφηγηματικό και θεολογικό χαρακτήρα αντίστοιχα.

Με βάση το σκαρίφημα και την περιγραφή του Grabar⁴² παρατηρούμε ότι η παράσταση του Τυρνόβου (1230) έχει σαν σύνολο αρκετή εικονογραφική συγγένεια με αυτήν της Ρόδου: η Άννα εικονίζεται μέχρι τη μέση, κρατεί καθισμένη στην αγκαλιά της τη μικρή Παναγία, γέρνει ελαφρά προς αυτήν το κεφάλι και τη θηλάζει από τον αριστερό μαστό. Στενότερη είναι η εικονογραφική σχέση που συνδέει την τοιχογραφία από το νάρθηκα του Αγίου Στεφάνου στην Καστοριά (13ος αι.)⁴³ και την Παναγία της Ρόδου. Η Άννα, μέχρι τα μισά του σώματος κι εδώ, κρατεί την Παναγία καθιστή στην αγκαλιά της και γέρνει ελαφρά το κεφάλι της προς τα κάτω, κοιτάζοντας το παιδί, που το θηλάζει από τον αριστερό μαστό. Η Παναγία κρατεί το στήθος εδώ και με τα δυο της χέρια. Τα δάχτυλα του δεξιού φαίνονται στο επάνω μέρος του μαστού, όπως ακριβώς και στην εικόνα της Ρόδου. Αλλά η Άννα δεν προσφέρει εδώ το στήθος με το δεξιά της χέρι, όπως κάνει η Παναγία στη ροδίτικη εικόνα. Φαίνεται ότι με αυτό κρατεί το παιδί. Με την τοιχογραφία του Zaum (1361), που παριστάνει επίσης Άννα Γαλακτοτροφούσα⁴⁴, ο εικονογραφικός σύνδεσμος της εικόνας της Ρόδου είναι εξίσου στενός: η Άννα στραμμένη δεξιά, γέρνει το κεφάλι της προς τη μισοξαπλωμένη Παναγία και της προσφέρει για να θηλάσει τον αριστερό μαστό, τοποθετημένο κι εδώ αφύσικα δίπλα στον ώμο, όπως και στην εικόνα της Ρόδου. Το δεξιά της χέρι αγγίζει απαλά με το δάχτυλο το γυμνό στήθος. Το παιδί

verre de Roumanie, Βουκουρέστι —969, πίν. 57, σ. 30.

Ο V. Lazarev βλέπει σε ορισμένες Γαλακτοτροφούσες της Δυτικής τέχνης, του 12ου-13ου αι., ισχυρές βυζαντινές επιδράσεις. Βλ. *Studies*, σ. 34-35. Με αφορμή τις απόψεις του αυτές κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί εδώ άρθρο σχετικό με τη Γαλακτοτροφούσα του Dom Rupert, M. Laffineur-Crépin, *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, II, Ανακοινώσεις Β, Αθήνα 1981, σ. 325-334. Η συγγραφέας συσχετίζει τεχνολογικά τη Γαλακτοτροφούσα του Dom Rupert με σύγχρονά της βυζαντινά έργα, στα οποία βλέπει τα πιθανά πρότυπα του δυτικού.

40. Δεν έγιναν εικονογραφικές συγκρίσεις με τις παριστάσεις στις οποίες η Παναγία θηλάζει στη σκηνή της Γέννησης ή της Φυγής στην Αίγυπτο, επειδή σ' αυτές ο θηλασμός είναι συμπληρωματική λεπτομέρεια άλλης σκηνής και κατά συνέπεια ο τύπος χάνει την αυτονομία του.

41. Επειδή τα εικονογραφικά παράλληλα που γνωρίζουμε είναι τόσο περιορισμένα σε αριθμό, οι συσχετισμοί αυτοί γίνονται με τη μεγαλύτερη δυνατή επιφύλαξη.

42. A. Grabar, ό.π., σ. 104, εικ. 20. Δεν έγινε εικονογραφική σύγκριση με την εικόνα του Σινά, που ο Lazarev αποδίδει στο 13ο-14ο αι., γιατί το σχετικό άρθρο στάθηκε απρόσιτο. Δεν επιχειρήθηκε επίσης κανένας συσχετισμός με τη Γαλακτοτροφούσα του Άθω, επειδή στη σημερινή της κατάσταση είναι επιζωγραφισμένη, ασυντήρητη και ελλιπώς δημοσιευμένη (βλ. υποσημ. 33).

43. Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, πίν. 101.

44. C. Grozdanov, ό.π.

θηλάζει κρατώντας το μαστό με το αριστερό του χέρι —δεν είναι ορατή η θέση και η χειρονομία του δεξιού— και εκδηλώνει την ικανοποίησή του με μια χαριτωμένη κίνηση στα δάχτυλα.

Οι συγκρίσεις που έγιναν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, από τα υστεροβυζαντινά παραδείγματα του τύπου, οι τοιχογραφίες της Καστοριάς και του Zaum έχουν τη μεγαλύτερη εικονογραφική συγγένεια με την εικόνα της Ρόδου. Παρατηρούμε ότι και στις τρεις περιπτώσεις οι Γαλακτοτροφούσες παρουσιάζονται με το ίδιο γενικό σχήμα: κρατούν το παιδί στην αγκαλιά τους μισοξαπλωμένο ή καθιστό, γέρνουν το κεφάλι τους με μελαγχολική έκφραση προς εκείνο και το θηλάζουν από τον αριστερό μαστό. Οι μεταξύ τους διαφορές αφορούν στα δευτερεύοντα εικονογραφικά στοιχεία: το παιδί παίρνει μόνο του το στήθος (τοιχογραφία Καστοριάς) ή του το προσφέρει η μητέρα του (τοιχογραφία Zaum και εικόνα Ρόδου). Στη δεύτερη περίπτωση το βρέφος κρατεί το στήθος είτε με το δεξί (Παναγία Ρόδου) είτε με το αριστερό του χέρι (Άννα στο Zaum).

Με αφορμή τις παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσε να επισημανθεί ως χαρακτηριστικό το φαινόμενο ότι και οι τρεις παραστάσεις (Καστοριάς, Zaum και Ρόδου) δεν σχετίζονται με τον καλλιτεχνικό χώρο της πρωτεύουσας. Παρουσιάζουν μεταξύ τους στενή τυπολογική σχέση. Οι παραστάσεις του Zaum και της Καστοριάς εικονίζονται μεμονωμένες και αυτοτελείς μέσα στο σύνολο των τοιχογραφιών του ναού που ανήκουν. Υπήρξε μήπως στα υστεροβυζαντινά χρόνια μια διάδοση του θέματος στις φορητές εικόνες, που πιθανόν επηρέασε τις σχετικές τοιχογραφίες ή και αντίστροφα⁴⁵; Η σπανιότητα του τύπου στη βυζαντινή εποχή και τα μετρημένα του δείγματα που είναι γνωστά δεν επιτρέπουν να προχωρήσουμε στην ανίχνευση παρόμοιων προβλημάτων.

Τα περιθώρια τεχνοτροπικής ανάλυσης, που μας αφήνει η προβληματική αυτή εικόνα, είναι περιορισμένα. Η ανεπανόρθωτη φθορά της ειδικά στα πρόσωπα των μορφών, συνιστά το κύριο εμπόδιο. Εξίσου σημαντική αιτία αποτελεί το γεγονός ότι λείπει σχεδόν τελείως το θεματικά όμοιο συγκριτικό υλικό, δηλαδή υστεροβυζαντινές εικόνες με Παναγία Γαλακτοτροφούσα, απ' όσο τουλάχιστον μπορώ να γνωρίζω⁴⁶. Παρ' όλα αυτά, όσα στοιχεία της τεχνικής και της τεχνοτροπίας είναι ακόμα ευδιάκριτα, δείχνουν καθαρά τους χαρακτήρες της παλαιολόγειας ζωγραφικής: η Παναγία και ο Χριστός είναι μορφές εξανθρωπισμένες χωρίς κανένα σημάδι ιερατικής αυστηρότητας⁴⁷. Οι όψεις τους έχουν αποδοθεί με πλαστική αντίληψη και παρουσιάζουν ψυχογραφικό ενδιαφέρον⁴⁸. Στην τεχνική εκτέλεση τον κύριο ρόλο παίζει το χρώμα και όχι η γραμμή, πράγμα που κάνει το στυλ καθαρά ζωγραφικό⁴⁹. Το αβρό πρόσωπο της Παναγίας είναι σφραγισμένο από βαθιά μυστικιστική ίσως μελαγχολία, στοιχείο που χαρακτηρίζει συχνά τις Παναγίες την εποχή αυτή και γενικότερα το ήθος των μορφών στις φο-

45. Για την επίδραση των φορητών εικόνων στις τοιχογραφίες το 14ο αι. βλ. T. Velmans, CArch. 16 (1966), σ. 145-176.

46. Για την τεχνοτροπία και τη χρονολόγηση της εικόνας της Ρόδου πιστεύω ότι θα ήταν αποφασιστική η σύγκριση με τις Γαλακτοτροφούσες του Σινά και του Άθω. Για λόγους όμως που ήδη έχουν αναφερθεί (βλ. υποσημ. 33 και 42) δεν μπόρεσα να τις χρησιμοποιήσω ως συγκριτικό υλικό. Αναγκαστικά λοιπόν οι τεχνοτροπικοί συσχετισμοί γίνονται με παλαιολόγεια έργα, που έχουν όμως διαφορετικό θέμα.

47. V. Lazarev, Storia, σ. 355. O. Demus, The Kariye Djami, 4, Πρίνστον 1975, σ. 127.

48. M. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 83.

49. V. Lazarev, Storia, σ. 355. Του ίδιου, Burlington Magazine LXXI (1937), σ. 249.

ρητές εικόνες, σύμφωνα με άποψη που έχει διατυπώσει ο Μ. Χατζηδάκης⁵⁰. Όλοι αυτοί οι χαρακτήρες όμως, που εκφράζουν τον ουμανισμό της παλαιολόγιας τέχνης, δεν αφαιρούν καθόλου από το πρόσωπο της Θεοτόκου το υπερβατικό του «ήθος». Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από το μνημειακό στήσιμο της όψης της. Τα μεγάλα, λεπτοκαμωμένα, «κλασικά» χαρακτηριστικά της διατυπώνουν με τρόπο υποβλητικό μια εσωστρέφεια, που υποκαθιστά την τρυφερότητα του θηλασμού. Ο φανερός ρεαλισμός όμως με τον οποίο η συγκεκριμένη πράξη του θηλασμού αποδόθηκε, έρχεται σε απότομη αντίθεση με τη θλίψη και την εσωστρέφεια της Παναγίας. Στις αναζητήσεις ωστόσο της παλαιολόγιας ζωγραφικής ο ρεαλισμός είναι επίσης συνηθισμένο φαινόμενο⁵¹.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις ενισχύονται από τεχνοτροπικές συγκρίσεις ανάμεσα στη Γαλακτοτροφούσα και σε μια σειρά έργων, που καλύπτουν τα χρονικά πλαίσια ενός περίπου αιώνα, δηλαδή μέσα 13ου - μέσα 14ου. Με την Οδηγήτρια του Χιλανδαρίου (γ' τέταρτο 13ου αι.)⁵² μπορούν να επισημανθούν κάποιες συγγένειες στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και στο πλάσιμο. Το απλωμένο, καμαρωτό φρύδι, η λεπτή και μακριά μύτη με τη διχαλωτή ρίζα, το σαρκώδες κάτω χείλος της Οδηγήτριας θυμίζουν κάπως τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της Παναγίας της Ρόδου. Ανάλογη ομοιότητα βλέπουμε στο πρόσωπο του Χριστού της Οδηγήτριας, που παρουσιάζεται κι αυτό πλαστικό, με ιδιαίτερα τονισμένους και αδρούς τους ατομικούς χαρακτήρες. Άλλο ένα στοιχείο ακόμα που φέρνει κοντά από χρονική άποψη τα δύο έργα, είναι ο τρόπος που πέφτει το μαφόριο στο κεφάλι, χωρίς τη συμβατική πτυχολογία που έχει αυτό σε μεταγενέστερες Παναγίες.

Περίπου με τον ίδιο τρόπο φορεί στο κεφάλι της το μαφόριο και η Παναγία από την ψηφιδωτή δέηση του νότιου γυναικωνίτη της Αγίας Σοφίας, έργο του β' μισού του 13ου αι. κατά τον Demus⁵³. Ορισμένα μορφικά στοιχεία, όπως το σχήμα του προσώπου, το μικρό σαρκώδες κάτω χείλος και το πλαστικά στρογγυλεμένο πηγούνι της Παναγίας αυτής, τα βρίσκουμε και στην εικόνα της Ρόδου.

Συγγένειες ήθους και έκφρασης περισσότερο παρά φυσιογνωμικές, προσεγγίζουν αισθητά το πρόσωπο της Γαλακτοτροφούσας με μορφές από το ζωγραφικό διάκοσμο της Sopoćani, όπως την Παναγία από τη Γέννηση, τον Άγγελο από τη σκηνή με τις Μυροφόρες στο μνήμα και κυρίως τον δεξιό από τους τρεις αγγέλους, που βρίσκονται επάνω από τη δόξα του Χριστού στην Κοίμηση της Θεοτόκου⁵⁴.

Θα μπορούσε ακόμα να συσχετιστεί τεχνοτροπικά η Παναγία με τον Άγιο Γεώργιο από το Επισκοπικό Μέγαρο της Μυτιλήνης (β' μισό 13ου αι.)⁵⁵: και στα δύο πρόσωπα είναι κοινό το ζωγραφικό πλάσιμο, όπως επίσης όμοια η έκφραση της σοβαρότητας και αρχοντιάς.

Αναπτύχθηκε προηγουμένως η στενή εικονογραφική σχέση, που συνδέει την εικόνα της

50. T. Velmans, ό.π., σ. 173. Μ. Χατζηδάκης, Actes du XIVe Congrès International d'Études Byzantines I, Βουκουρέστι 1974, σ. 181, 182.

51. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 159.

52. D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, Chilandar, Βελιγράδι 1978 (έκδ. στα αγγλικά), πίν. 43, σ.

64. Στην ίδια εποχή την έχει χρονολογήσει και ο S. Radojčić, JOBG 5 (1956), εικ. 4, σ. 67. Από τον Σ. Πελεκανίδη έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αι., AE 1953-54, Β', σ. 75 κ.ε.

53. O. Demus, ό.π., εικ. 20, σ. 144-145.

54. V. Djurić, Sopoćani, Βελιγράδι 1963, πίν. VIII, XXI και XXVII.

55. Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή, Αθήνα 1964, αριθ. 236. Α. Ξυγγόπουλος, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, Βελιγράδι 1967, σ. 78, εικ. 5.

Ρόδου με την τοιχογραφία της Άννας Γαλακτοτροφούσας από τον Άγιο Στέφανο στην Καστοριά (κατά τον Στ. Πελεκανίδη 13ος αι.)⁵⁶. Η σχέση αυτή είναι και τεχνοτροπική. Η Άννα έχει τον ίδιο φυσιογνωμικό τύπο και παρόμοια τα επιμέρους χαρακτηριστικά με την Παναγία: ωοειδές πρόσωπο, με μεγάλα σπαθωτά φρύδια, ευθύγραμμη και μακριά μύτη με διχαλωτή ρίζα, μικρό και σφικτό το κάτω χείλος. Το χρώμα ορίζει μαλακά το σχήμα του προσώπου και οι σκιές παρακολουθούν τις κινήσεις των χαρακτηριστικών, όπως και στο πρόσωπο της Παναγίας. Ειδικά ο τρόπος που απλώνεται η σκιά στην κοιλότητα ανάμεσα στο κάτω χείλος και στο πηγούνι θυμίζει πολύ ζωηρά την ανάλογη τεχνική στην εικόνα της Ρόδου. Και οι δύο Γαλακτοτροφούσες εκφράζουν θλίψη και μελαγχολία, καθώς κλίνουν το κεφάλι προς το παιδί που θηλάζει. Τα συναισθήματα αυτά όμως είναι εντονότερα στην Άννα και διατυπωμένα με περισσότερο ρεαλισμό στο πρόσωπό της. Από την άποψη του ρεαλισμού τέλος βρίσκουμε κάποιες αναλογίες και στον τρόπο που θηλάζουν τα δύο μωρά.

Ο δίκλιτος ναός του Αγίου Νικολάου στο Γεράκι Λακωνίας χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αι. Στο τεταρτοσφαίριο της βόρειας κόγχης του παριστάνεται αρχάγγελος που δορυφορεί τον Παντοκράτορα⁵⁷. Κλίνει το κεφάλι του δεξιά με χαριτωμένη κίνηση και όπως κοιτάζει πλάγια, η όψη του εκφράζει μελαγχολία και ήρεμη συγκέντρωση. Το πρόσωπό του έχει σχήμα οβάλ, με χαρακτηριστικά κανονικά, ενώ το πλάσιμο είναι και εδώ ζωγραφικό. Η μορφή αυτή έρχεται πάρα πολύ κοντά από τεχνοτροπική άποψη στην Παναγία. Εκτός από τις υπόλοιπες συγγένειες και τα δύο πρόσωπα έχουν κοινό ήθος: αποπνέουν πνευματικότητα και εσωστρέφεια.

Περνώντας τώρα στο 14ο αι. συσχετίζουμε στυλιστικά την Παναγία και το Χριστό με τις εξής παραστάσεις: τη φορητή εικόνα της Ψυχασώστριας από την Αχρίδα⁵⁸, δύο αμφιπρόσωπες εικόνες τη μία της Ρόδου, με την Οδηγήτρια και τον Άγιο Νικόλαο⁵⁹, και την άλλη από την Κύπρο, με Οδηγήτρια και Σταύρωση⁶⁰, άλλη εικόνα από τη Μ. Λάβρα με Άγιο Στέφανο Διάκονο⁶¹, τοιχογραφία με παράσταση Αγίου Παντελεήμονα από το νάρθηκα της Μονής Χιλανδαρίου (1300-1320)⁶², σπάραγμα τοιχογραφίας με μορφή Παναγίας από ναΐσκο του Μυστρά⁶³, φορητή εικόνα στο Μουσείο Χιλανδαρίου με παράσταση Αρχαγγέλου (1319)⁶⁴, τοιχογραφία με Άγγελο διάκονο από τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό⁶⁵ (1315-1320) και στη-

56. Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά, πίν. 101. Βλ. και Α. Ορλάνδος, ABME Δ' (1938), σ. 124, που χρονολογεί τις τοιχογραφίες του γυναικωνίτη του Αγίου Στεφάνου στο 14ο αι.

57. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, εικ. 101, σ. 67, 58, 73.

58. V. Djurić, *Icônes de Jugoslavie*, Βελιγράδι 1961, πίν. XXVII, σ.94. Για καλύτερη φωτογραφία βλ. στον Κ. Balabanov, *Ikons from Macedonia*, Βελιγράδι 1969, πίν. 6.

59. Μ. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ΑΔ 21 (1966): Μελέται, σ. 62 κ.ε.

60. Α. Παπαγεωργίου, *Ikonen aus Zypern*, Μόναχο 1969, πίν. 36. Του ίδιου, *Masterpieces*, σ. 35, πίν. XLVII, 1.

61. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., εικ. 5, σ. 168-169.

62. D. Bogdanović - V. Djurić - D. Medaković, *Chilandar*, πίν. 63, σ. 84. V. Djurić, *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines III*, Βελιγράδι 1964, σ. 74-75, εικ. 30-31.

63. Ν. Δρανδάκης, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Α', πίν. 17α, σ. 167-168 (Ελληνικά, Παράρτημα 9, 1955).

64. V. Djurić, ό.π., εικ. 34, 35, σ. 78, 81, 83. Βλ. και *Chilandar*, σ. 86-88.

65. Α. Ξυγγόπουλου, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964, πίν. 93, 185. Άννα Τσιτουρίδου, *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στην Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 37, εικ. 9.

θάριο με προτομή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ από το Ιερό Βήμα του παρεκκλησίου του Καχριέ (1315-1320)⁶⁶.

Ο σύνδεσμος, που υπάρχει ανάμεσα στις παραπάνω εικόνες και τοιχογραφίες και στην εικόνα της Ρόδου, βρίσκεται πρώτα από όλα στους γενικούς χαρακτήρες της τέχνης της εποχής: πλαστικότητα στην απόδοση της φόρμας, συστηματική χρήση του χρώματος στο πλάσιμο των μορφών, πρόσωπα με εξανθρωπισμένα χαρακτηριστικά και γαληνεμένη έκφραση. Πιο ειδικά τώρα παρατηρούμε ότι ο Χριστός της Γαλακτοτροφούσας έχει τον ίδιο φυσιognομικό τύπο με το Χριστό της Ψυχοσώστριας, καθώς και των δύο αμφιπρόσωπων εικόνων της Ρόδου και της Κύπρου: παχουλό παιδικό πρόσωπο, στρογγυλά μάγουλα, πυκνά φρύδια, κοντή και πλατιά μύτη, μέτωπο ευρύ και ψηλό. Τα τεχνοτροπικά στοιχεία όμως που συνδέουν την εικόνα μας με τα τρία τελευταία έργα, τους Αρχαγγέλους δηλαδή του Χιλανδαρίου, του Ορφανού και του Καχριέ, είναι πιο απτά. Αν και η παράσταση στη φορητή εικόνα της αγιορείτικης μονής είναι πολύ καταστραμμένη η μορφή του Αρχαγγέλου διαγράφεται καθαρά. Είναι στραμμένος προς τα αριστερά και το κεφάλι του κλίνει μαλακά προς την ίδια κατεύθυνση. Στο αριστερό μισό του προσώπου φαίνονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του, παρόμοια με εκείνα της Παναγίας: μεγάλο, απλωμένο φρύδι, που σβήνει στο πλάι, ημικυκλικό και χυμώδες κάτω χείλος, μύτη τονισμένη αξονικά σε ύψος. Το πλάσιμο πρέπει να είναι και εδώ ζωγραφικό με πολλές σκιές. Η διακριτική μελαγχολία στην όψη του είναι στοιχείο που θυμίζει την ανάλογη έκφραση της Παναγίας. Στον Άγγελο διάκονο του Ορφανού προσεγγίζουν αισθητά τη Γαλακτοτροφούσα το σχήμα του προσώπου, τα ανασηκωμένα του φρύδια και το σαρκώδες κάτω χείλος. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ του Καχριέ, με το νεανικό και μελαγχολικό πρόσωπο, πλησιάζει την Παναγία με ορισμένα στοιχεία τεχνικής, όπως οι λευκές ψιμυθιές στο μέτωπο, στα ακρόχειλα και στο πηγούνι, αλλά και με την πλαστικότητα που έχει η μορφή του.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η στενότερη στυλιστική συγγένεια παρουσιάζεται με τους Αρχαγγέλους της Σοροάνι, την Άννα Γαλακτοτροφούσα της Καστοριάς, προπάντων τον Άγγελο του Αγίου Νικολάου στο Γεράκι και τους τρεις Αρχαγγέλους από το Χιλανδάρη, τον Ορφανό και το Καχριέ. Από τη σύγκριση, που έγινε με την κάθε μία από τις παραστάσεις αυτές, συμπεραίνεται ότι η συγγένεια του στυλ αφορά στο φυσιognομικό τύπο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (μορφική), τον τρόπο που πλάθονται οι μορφές (τεχνική) και κυρίως το ουμανιστικό πνεύμα με το οποίο αποδίδεται το ήθος τους.

Τα στοιχεία αυτά η εικόνα τα έχει κοινά, όπως τονίστηκε ήδη, και με άλλα έργα, αλλά ο σύνδεσμος αυτός δεν είναι τόσο σαφής και απτός, όσο με τις έξι συγκεκριμένες παραστάσεις της στροφής του 13ου προς το 14ο αι., που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η σχέση αυτή γίνεται πιο χαλαρή και αόριστη, όσο πλησιάζουμε προς τα ακραία χρονικά όρια της εποχής που μας απασχολεί. Οι στυλιστικές συγγένειες της Παναγίας δηλαδή είναι λιγότερες με την Οδηγήτρια του Χιλανδαρίου και τη Θεοτόκο της ψηφιδωτής Δέησης της Αγίας Σοφίας από τη μία πλευρά και τον Αρχάγγελο Μιχαήλ από το παρεκκλήσι του Καχριέ από την άλλη.

Με βάση επομένως τα προηγούμενα μπορούμε να τοποθετήσουμε χρονολογικά την εικόνα μας, με αρκετή πιθανότητα, στο τελευταίο τέταρτο του 13ου ως και τα πρώτα είκοσι χρόνια του 14ου αι. Είναι ακριβώς το χρονικό διάστημα της πρώιμης παλαιολόγειας αναγέννησης⁶⁷ και στη συνέχεια της ώριμης φάσης της, όταν τα πρώτα πλαστικά ξεπετάγματα της νέας τέχνης

66. P. Underwood, *The Kariye Djami*, 3, Λονδίνο 1967, πίν. 472, 473.

67. Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 257 κ.ε.

παγιώνονται και δημιουργείται το καθαυτό παλαιολόγειο στυλ⁶⁸. Ορισμένες επιφυλάξεις για τη χρονολόγηση αυτή προκύπτουν από το γεγονός ότι δεν έχουν ακόμα μελετηθεί συστηματικά οι εικόνες του 13ου αι.⁶⁹ και σύμφωνα μάλιστα με τη γνώμη του Lazarev⁷⁰ τη μελέτη τους κάνουν ιδιαίτερα δύσκολη οι προοδευτικές και αρχαϊστικές τάσεις, που επικρατούν συγχρόνως στη βυζαντινή ζωγραφική της εποχής αυτής. Δυσκολίες χρονολογικής έρευνας και κατάταξης έχουν επισημανθεί επίσης και για τις εικόνες του 14ου αι. από τον Μ. Χατζηδάκη⁷¹. Οι δυσχέρειες αυτές αυξάνονται ιδιαίτερα στην περίπτωση της εικόνας της Ρόδου εξαιτίας της πολύ κακής της διατήρησης, όπως αναφέρθηκε επανειλημμένα. Ωστόσο ότι σώθηκε από τη ζωγραφική δείχνει πολύ καλά πως ο καλλιτέχνης «έστησε» το πρόσωπο της Παναγίας με τρόπο μνημειακό τονίζοντας στα χαρακτηριστικά και στο ήθος της στοιχεία — πρόσωπο καθαρό με λεπτούς χαρακτήρες, αρμονία, αξιοπρέπεια, εσωτερικό πάθος — που τη συνδέουν με μορφές, σαν εκείνες της Sopoćani, του μνημείου που αντιπροσωπεύει την κλασική φάση στην τέχνη του 13ου αι.⁷². Θα ήταν θεμιτό επομένως να συσχετισθεί η τεχνοτροπία της με το «νέο μνημειακό στυλ» της εποχής⁷³, σε συνδυασμό και με ορισμένους αρχαϊστικούς τρόπους, όπως είναι π.χ. το σχήμα που παίρνει το μαφόριο πέφτοντας στο κεφάλι της. Αυτό το τελευταίο, όπως είδαμε, τη συνδέει με έργα των μέσων περίπου του αιώνα και θα συνηγορούσε για μια πρωιμότερη και από τα τέλη του 13ου χρονολόγησή της, δείχνει όμως συνάμα ότι συνδυάζει στην τεχνοτροπία της προοδευτικά και αρχαϊστικά ρεύματα ταυτόχρονα, όπως έχει παρατηρηθεί για τα έργα της εποχής αυτής⁷⁴. Αλλά, η ιδιαίτερη συγγένεια του στυλ, που έχει η Γαλακτοτροφούσα με τον Άγγελο από το Γεράκι μαρτυρεί ότι ανήκει μάλλον σε πιο προηγμένο στάδιο τέχνης, στα χρόνια δηλαδή γύρω από το 1300, όταν έχουν αναπτυχθεί τελείως οι κύριοι χαρακτηριστές της παλαιολόγειας ζωγραφικής⁷⁵. Την εποχή αυτή η πλαστικότητα δηλώνεται με εξαιρετική λεπτότητα και ευαισθησία, όπως ακριβώς δείχνει το έξοχα πλασμένο χέρι της Παναγίας μας. Επιπλέον οι δύο Αρχάγγελοι από το Χιλανδάρι και τον Ορφανό με τον πλαστικό χαρακτήρα της τέχνης τους, ανάλογο με της Γαλακτοτροφούσας στην αντίληψη και την εκτέλεση, την φέρνουν κοντά σε μορφές της Μακεδονικής ζωγραφικής. Και οι δύο είναι έργα που εκπροσωπούν, ο ένας στις φορητές εικόνες και ο άλλος στην εντοίχια ζωγραφική, κατακτήσεις της Μακεδονικής Σχολής. Η παράσταση μάλιστα της εικόνας από το Χιλανδάρι θα μπορούσε να συνδεθεί πιο ειδικά με τη λεγόμενη σχολή Μιλούτιν⁷⁶. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια εικόνα που προέρχεται από μακεδονικό καλλιτεχνικό κέντρο; Ανεξάρτητα από τη δυνατότητα να απαντηθεί ή να διερευνηθεί ένα ερώτημα σαν το παραπάνω, γεγονός αναμφισβήτητο παραμένει ότι το έργο που μας απασχολεί είναι γνήσια παλαιολόγεια δημιουργία.

Στα μετρημένα γνωστά παραδείγματα ενός σπάνιου εικονογραφικού τύπου η Γαλακτοτροφούσα της Ρόδου προσθέτει ακόμα ένα, βυζαντινό, χωρίς καμιά δυτική επίδραση. Επιβεβαιώνεται έτσι η γνώμη του Lazarev αφενός μεν για τις εσφαλμένες απόψεις του Kondakov και της

68. Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 1.

69. Α. Ξυγγόπουλος, L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, Βελιγράδι 1967, σ. 75.

70. V. Lazarev, Stora, σ. 284.

71. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 169-170.

72. V. Djurić, Sopoćani, Βελιγράδι 1963, σ. 115, 116. O. Demus, The Style of the Kariye Djami, σ. 131, 156.

73. O. Demus, ό.π., σ. 129. P. Miljković-Pepel, Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines III, Βελιγράδι 1964, σ. 304 κ.ε.

74. V. Lazarev, Stora, σ. 287.

75. Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-65), σ. 257.

76. Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 2.

σχολής του και αφετέρου ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν τον τύπο και τον είχαν ενσωματώσει στην εικονογραφία τους, αλλά σε περιορισμένη έκταση⁷⁷. Επιπλέον το γεγονός ότι βρέθηκε στη Ρόδο θα μπορούσε να συσχετισθεί με τη διαπίστωση του ίδιου πως η Γαλακτοτροφούσα ήταν πολύ περισσότερο διαδεδομένη και δημοφιλής στις χώρες της βυζαντινής Ανατολής από ό,τι στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Η άμεση συγγένεια μάλιστα που παρουσιάζει με τα δύο εικονογραφικά της παράλληλα, του Ζαυμ και της Καστοριάς, υποδηλώνει ίσως κάποια πιθανή της εξάρτηση από κύκλο έργων με επαρχιακό χαρακτήρα και ρεαλιστικές τάσεις. Δεν υπάρχει όμως καμιά ασφαλής ένδειξη ότι προέρχεται από τη Ρόδο και ακόμα περισσότερο ότι ζωγραφήθηκε εκεί. Αντίθετα, τα στοιχεία της ζωγραφικής της, που διασώθηκαν από τη φθορά, επιτρέπουν να την αξιολογήσουμε ως εξαιρετο έργο πολύ καλού ζωγράφου και να τη συνδέσουμε ίσως με εργαστήρια μεγάλου καλλιτεχνικού κέντρου, όπως η Θεσσαλονίκη⁷⁸. Αν βέβαια ποτέ αποδειχθεί ότι η εικόνα κατάγεται από τη Ρόδο και ότι δε βρέθηκε εκεί τυχαία, τότε, σε συνδυασμό με την εξάρτησή της από την τέχνη της Θεσσαλονίκης, θα είναι μια μαρτυρία της καλλιτεχνικής επαφής του νησιού με τα σημαντικά κέντρα της βυζαντινής ζωγραφικής της εποχής. Αυτή τη στιγμή εκείνο που μπορούμε αναμφίβολα να υποστηρίξουμε είναι πως η Γαλακτοτροφούσα της Ρόδου ζωγραφήθηκε μέσα στο ουμανιστικό κλίμα της αναγέννησης των Παλαιολόγων. Με τα κοντυλένια της δάχτυλα στο γυμνό στήθος, τόσο αρμονικά δεμένα με την αβρή μελαγχολία του ευγενικού της προσώπου, θυμίζει την Παρθένο που περιγράφει το γνωστό εξαποστειλάριο από το Μεγάλο Παρακλητικό Κανόνα, που αποδίδεται στον αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεόδωρο Δούκα Λάσκαρι (1254-1258)⁷⁹:

Χρυσοπλοκάωτα πύργε, καὶ δωδεκάτειχε πόλις, ἡλιοστάλακτε θρόνε, καθέδρα τοῦ Βασιλέως, ἀκατανόητον θαῦμα, πῶς γαλονχεῖς τὸν Λεσπότην.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

77. Βλ. υποσημ. 13, 14.

78. Η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου στη μελέτη της για την αμφιπρόσωπη εικόνα της Ρόδου με την Οδηγήτρια και τον Άγιο Νικόλαο (ΑΔ 21 (1966): Μελέται σ. 62 κ.ε.) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το έργο προέρχεται πιθανότατα από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.

79. L. Mirkovic, Die Nährende, σ. 299. Σημειώνεται εδώ ότι ο Γ. Σωτηρίου αναφέρει την ύπαρξη στη μονή Μεγάλου Σπηλαίου εικόνας Γαλακτοτροφούσας, στην οποία υπάρχει το εξαποστειλάριο αυτό. Βλ. Γ. Σωτηρίου, ΑΔ (1918) Παράρτημα σ. 60, σημ. 1.

ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΗΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ ΚΟΥΚΑΚΙ

(Σ χ έ δ. 1-9· Π ί ν. 3-14)

Το φθινόπωρο του 1980 και ενώ η ανασκαφή 30 περίπου τάφων, λακκοειδών, κιβωτιόσχημων, κεραμοσκεπών κ.ά. του 5ου και 4ου αι. π.Χ.¹, στο οικοπέδο της οδού Δημητρακοπούλου 106 ιδιοκτησίας Ιωάννας Καραγιάννη, έφτανε προς το τέλος της, εμφανίστηκαν τα πρώτα μυκηναϊκά ευρήματα. Ήταν ο λακκοειδής τάφος Λ-4 που περιείχε μια ταφή με τρία αγγεία (ΥΕ ΙΙΑ1/2) και δύο σφονδύλια (βλ. κατάλογο). Λίγο ανατολικότερα ο εργάτης εντόπισε ένα νέο όρυγμα σκαμμένο στο μαλακό βράχο που τον προβλημάτισε αρκετά, γιατί λόγω μήκους (3 μ.) «δεν έμοιαζε με τους άλλους λακκοειδείς» που είχε μέχρι τότε αποκαλύψει, τα δε τοιχώματά του «παρουσίαζαν μια περίεργη κλίση προχωρώντας προς τα κάτω».

Με τα όστρακα που άρχισαν να βγαίνουν στη συνέχεια άφθονα από το γέμισμα βεβαιώθηκαμε ότι είχαμε ανακαλύψει στα τελευταία άσκαπτα μέτρα του οικοπέδου το δρόμο ενός μεγάλου θαλαμοειδή τάφου, η αρχή του οποίου χανόταν κάτω από το κατάστρωμα της οδού Δημητρακοπούλου, ο θάλαμός του όμως, χωμένος αρκετά μέτρα κάτω από τα ορύγματα των κλασικών τάφων, έπεφτε ευτυχώς μέσα στο οικοπέδο. Στην καρδιά μιας πυκνοκατοικημένης συνοικίας όπως το Κουκάκι, ανάμεσα στις πολυώροφες πολυκατοικίες, όπου τελευταία οι ευκαιρίες για μια ανασκαφή είναι εξαιρετικά σπάνιες και μόνο αφού κατεδαφισθεί κάποια από τις λίγες πια —και συνήθως νεοκλασικές— μονοκατοικίες, ο εντοπισμός ενός μυκηναϊκού θαλαμοειδή τάφου που διέφυγε μάλιστα την καταστροφή από κάποιο εκσκαφέα, μόνο σαν εύνοια τύχης μπορούσε να χαρακτηριστεί² (Π ί ν. 3 α).

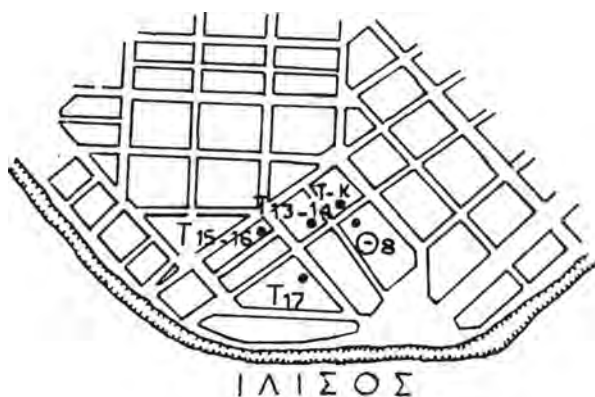
Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στις νότιες υπώρειες του Φιλοπάππου είναι γνωστό μέχρι σήμερα από επτά τάφους, σκορπισμένους σε διάφορα σημεία της περιοχής Κουκακίου και ανατολικότερα της Γαργαρέττας, μεταξύ των οδών Δημητρακοπούλου και Βεϊκου, Αγλαύρου και Δράκου (Σ χ έ δ. 1)³. Από αυτούς μόνον οι πέντε έχουν συστηματικά ανασκαφεί (Τ-11, 13,

1. Για την ανασκαφή των τάφων αυτών βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, υπό εκτύπωση.

2. Με την ανασκαφή του θαλαμοειδούς τάφου στο Κουκάκι, εκπληρώνόταν μια φοιτητική φιλοδοξία μου. Στην ιδιαίτερη φροντίδα και καθοδήγηση της εφόρου της Γ' Εφορείας Θ. Καράγιωργα οφείλεται η αντιμετώπιση των δυσκολιών που συναντήσαμε στην πορεία της ανασκαφής (πολλαπλή αντιστήριξη της σαθρής κιμιλιάς σε βάθος 5 μ., ανάγκη συνεχούς άντλησης των νερών που γέμιζαν το θάλαμο, κ.ά.), ώστε να μπορεί η ανασκαφή να γίνει με ασφάλεια, άνεση και σύστημα. Την ευχαριστώ για την ευκαιρία που μου έδωσε και για τη διακριτική της βοήθεια. Το συνεργείο των εργατών, με επικεφαλής τους Λ. Νικολακόπουλο και Εμμ. Διαμαντή, αντιμετώπισε δυναμικά όλες τις δυσκολίες θεωρώντας την ανασκαφή προσωπική υπόθεση.

3. Τους τάφους αυτούς, που έχουν βρεθεί οι περισσότεροι σε οικόπεδα και έχει ανασκάψει η Αρχαιολογική Υπηρεσία — όσους τουλάχιστον πρόλαβε να περιώσει από την καταστροφή των εκσκαφικών μηχανημάτων —, έχει δημοσιεύσει στη διατριβή της η Μ. Παντελίδου (Αι Προϊστορικάί Αθήναι, Αθήνα 1975) καταγράφοντάς τους με αριθμούς. Οι τάφοι της περιοχής που μας απασχολεί είναι οι υπ' αριθ. Τ-11 έως Τ-17. Ένας άλλος, ο Τ-10, που βρέθηκε καταστραμμένος έχει εντοπισθεί μακρύτερα, μπροστά στον αριθμό 47 της λεωφόρου Συγ-

14, 15, 16), η ύπαρξη των δύο άλλων (T-12, 17) συμπεραίνεται μόνον από τα ευρήματα. Οι πέντε γνωστοί, είναι τρεις θαλαμοειδείς (T-11, 13 και 14) και δύο κιβωτιόσχημοι (T-15, 16), κατασκευασμένοι μεταξύ ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΙΑ περιόδου, ορισμένοι από τους οποίους έχουν κατ' επανάληψη χρησιμοποιηθεί μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΓ. Εντατική χρήση παρουσιάζουν όμως οι τάφοι αυτοί στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο⁴. Οι παλιότεροι από αυτούς, T-13, 15, 16 (ίσως και 17), ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου, αλλά και ο πλουσιότερος σε ευρήματα T-17, βρίσκονται χαμηλότερα, στη συνοικία Κουκακίου. Οι ΥΕ ΙΙΙΒ και ΙΙΙΓ περίοδοι αντιπροσωπεύονται στους τάφους αυτούς μόνο στον T-11 και T-13⁵.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής Κουκακίου.

Η ανασκαφή

Ο νέος θαλαμοειδής τάφος βρισκόταν 60 μ. περίπου βορειοανατολικά και στην ίδια ευθεία με τους T-13 (ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΓ) και T-14 (ΥΕ ΙΙΙΑ1) και 15 μ. βορειοδυτικά της θέσης Θ-8, όπου είχαν ανακαλυφθεί λίγα ΥΕ ΙΙΙΑ όστρακα προερχόμενα προφανώς από καταστραμμένο τάφο. Το όρυγμα του δρόμου με κατεύθυνση από Ν. προς Β., πλάτους στην επιφάνεια της κιμιλιάς 0,75, εισχωρούσε 3 μ. μέσα στο οικόπεδο. Αν έπρεπε να κρίνουμε από την ελάχιστη κλίση που παρουσίαζε η επιφάνεια της κιμιλιάς στο οικόπεδο από Β. προς Ν., ήταν σχεδόν σίγουρο ότι ο θάλαμος είχε σκαφτεί σε αρκετό βάθος, για να αποκτήσει ο ίδιος το απαιτούμενο ύψος και η οροφή του την απαιτούμενη σταθερότητα κάτω από ένα αρκετά παχύ στρώμα κιμιλιάς. Στην περιοχή αυτή του Κουκακίου η νότια πλαγιά του λόφου του Φιλοπάππου έχει ήδη αρχίσει να

γρού (βλ. ό.π., σχέδ. 16, όπου όμως οι T-13 και T-14 τοποθετούνται λανθασμένα στη θέση που έχει βρεθεί σήμερα ο δικός μας. Οι τάφοι αυτοί πρέπει να σημειωθούν αριστερότερα, στο τετράγωνο μεταξύ Μειντάνη, Αγλαύρου, Βεϊκού, Δημητρακοπούλου και επί της οδού Δημητρακοπούλου 110. Για τη σωστή θέση βλ. Σχ έ δ. 1). Για τους τάφους T-13 και T-14 βλ. και Υ. Νικοπούλου, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 171 κ.ε. και για τον T-17, C. Blegen, στο *Athenian Studies presented to W. Scott Ferguson* (1973), 4 (ΥΕ ΙΙ), και ΑΑ 1931, σ. 213.

4. Κάτι που διαπιστώνεται γενικότερα και στο νεκροταφείο της Αγοράς. S. Immerwahr, *Agora XIII* (1971), σ. 110.

5. Τη γενικά διαπιστωμένη ισχνή παρουσία της ΙΙΙΒ περιόδου στους μυκηναϊκούς τάφους των Αθηνών παρατήρησε χαρακτηριστικά η S. Immerwahr («Where is ΙΙΙΒ?»), όταν επισκέφτηκε, προς το τέλος της, την ανασκαφή.

εκφυλίζεται σε πλάτωμα, πριν καταλήξει, 150 μ. νοτιότερα από τη θέση του τάφου μας, στη βόρεια όχθη του Ιλισού⁶.

Προβληματική κρινόταν ήδη η είσοδος μας στον τάφο, όταν σκάβοντας το στενό άνοιγμα της τάφρου σε βάθος 2,50 μ.⁷ και ενώ δεν είχε ακόμα εμφανιστεί η είσοδος στο βόρειο άκρο του δρόμου άρχισαν να αναβλύζουν νερά. Αποφασίσαμε τότε να ερευνήσουμε την περιοχή πάνω από το σημείο που υπολογίζαμε την ύπαρξη του θαλάμου, για να εξακριβώσουμε κατά πόσο αυτός βρισκόταν στην αρχική του κατάσταση και δεν είχε καταρρεύσει.

Πράγματι μετά έναν πρόχειρο καθαρισμό της επιφάνειας της κιμιλιάς πέρα από το βόρειο άκρο του δρόμου άρχισε να διαγράφεται το σχήμα ενός ακανόνιστου κρατήρα, μέσης διαμέτρου 4 μ., ενδεικτικό στοιχείο για έναν τάφο του οποίου έχει βυθιστεί η οροφή (Πί ν. 3 β). Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναγκαστικά πια έπρεπε να ανοιχτεί ο τάφος από το θάλαμο. Η αφαίρεση των επιχώσεων που γέμιζαν τον κρατήρα δεν ήταν εύκολη υπόθεση, όπως αποδείχτηκε σύντομα. Μετά τα επιφανειακά χώματα εμφανίστηκε ένα συμπαγές στρώμα από χοντρό χαλίκι που ήταν εξαιρετικά δύσκολο να απομακρυνθεί με το φτυάρι. Το χαλίκι, τα τελευταία ίχνη του οποίου έφθαναν μέχρι βάθους 4,80 μ., λίγα εκατοστά δηλαδή πιο πάνω από τις πρώτες ταφές του θαλάμου που συναντήσαμε, περιείχε αρκετά όστρακα του 5ου αι. π.Χ., τεμάχια μελανόμορφων ληκύθων κ.ά. Το συμπαγές αυτό στρώμα του χαλικιού έμοιαζε σαν να είχε ενιαία σκορπιστεί στο εσωτερικό του κρατήρα, ίσως περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., σε μια προσπάθεια να ισοπεδωθεί ο χώρος του κλασικού νεκροταφείου. Εκτός από το χαλίκι του γεμίσματος, ένας άλλος «δαίμονας» που μας ταλαιπώρησε μέχρι την τελευταία ημέρα της ανασκαφής ήταν το νερό, που όσο προχωρούσαμε σε βάθος τόσο πλήθαινε και ανέβλυζε χαμηλά από το θάλαμο και το δρόμο, ώστε ήδη από τα 3,10 μ. είμαστε υποχρεωμένοι να στραγγίζουμε την επιφάνεια με αντλίες πριν συναντήσουμε χώμα για να σκάψουμε. Ήταν νερά της βροχής που είχαν κατασταλάξει μέσα στον τάφο, σαν σε υπόγεια στέρνα λαξευμένη στην κιμιλιά. Το νερό είχε ποτίσει τα σαθρά τοιχώματα του κρατήρα και οι διαβρωμένες προεξοχές που είχαν σχηματιστεί από την κατάρρευση της οροφής κρέμονταν απειλητικά γύρω από το στόμιο. Η διεύρυνση του στομίου και η καλή στερέωσή του με ξύλινα αντιστηρίγματα ήταν ένα μέτρο που θα μας προφύλαγε μέχρι του τέλους της ανασκαφής από κάποιες αναπόφευκτες άνωθεν εκπλήξεις.

Με την αφαίρεση του χαλικιού φάνηκε από τη μεριά του θαλάμου, σε βάθος 3,45 μ., το άνοιγμα της εισόδου, 0,40 μ., πλατύ στο ανώφλι. Στο ύψος αυτό έλειπαν οι δόμοι της ξερολιθιάς που άρχιζε 0,30 μ. χαμηλότερα. Δύο-τρεις λίθους, προφανώς από την ξερολιθιά, είχαμε βρει σε ψηλότερο σημείο από τη μεριά του δρόμου πάνω από το υπέρθυρο (σε βάθος 3,20 μ.). Το σχήμα του θαλάμου ήταν στο βάθος αυτό ακόμα ακαθόριστο, τα τοιχώματα εμφάνιζαν μια ελαφρά κλίση προς τα μέσα, ήταν όμως τραχιά και γεμάτα σπασίματα. Το χαλίκι που γέμιζε τον κρατήρα, ανάμεικτο με λίγο χώμα, βρισκόταν κυρίως στο κέντρο και στην περιφέρεια, ενώ έλειπε μπροστά στην είσοδο, ώστε από την κλίση με την οποία ήταν χυμένο, από Ν. προς Β., μπορούσε κανείς να συμπεράνει τον τρόπο με τον οποίο είχε καταρρεύσει η οροφή. Μεταξύ 4 και 4,40 μ. το χαλίκι αραίωνε αισθητά στο κέντρο και περιοριζόταν στην περιφέρεια

6. Η κλίση του εδάφους εδώ είναι περίπου 6%. Για έναν τοπογραφικό χάρτη με υψομετρικές καμπύλες της περιοχής και γενικότερα της Αθήνας βλ. Αρχαίες Ελληνικές πόλεις, τ. 17 (Αθήναι). Σειρά Δοξιάδη, Ι. Τραυλού-Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, Οικιστικά Στοιχεία, Πρώτη Έκθεση.

7. Τα βάθη μετρούνται από τη σταθερή επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Δημητραπεοπούλου. Η επιφάνεια της κιμιλιάς μέσα στο οικοπέδο βρίσκεται σε βάθος 1,73 μ. πάνω από το θάλαμο και στο δρόμο 1,78 στο ανατολικό και 1,90 μ. στο δυτικό τοίχωμα.

μέχρι βάθος 4,80 μ. Το κέντρο κατελάμβανε πυραμιδωτός σωρός από κιμιλοχώματα και μεγάλες σχιστόπλακες από την πεσμένη οροφή που είχε διαλυθεί και σπάσει σε φύλλα. Σε βάθος 4,20-4,40 μ. τα τοιχώματα γύρω άρχιζαν να εμφανίζονται πιο λεία και ευθύγραμμα διαγράφοντας ένα τετράπλευρο σχήμα. Λίγο χαμηλότερα, στα 4,87 μ., όταν σκάβοντας φτάσαμε στα πρώτα αγγεία, οι διαστάσεις του θαλάμου είχαν σταθεροποιηθεί με μήκος πλευρών 4,70 για τη βορινή, 3,45 για την ανατολική και 3,20 μ. για τη δυτική, ενώ η νότια πλευρά με την παρεμβολή της εισόδου, πλάτους 1 μ., ήταν διηρημένη στο νοτιοανατολικό, μήκ. 1,70, και το νοτιοδυτικό, μήκ. 2,25 μ., τοίχωμα. Τα δύο τελευταία δε βρίσκονταν στην ίδια ευθεία, το νοτιοδυτικό οπισθοχωρούσε και στην ευθεία του προσαρμοζόταν η ξερολιθιά, ενώ το νοτιοανατολικό σχηματιζόταν 0,60 μ. προς το εσωτερικό του θαλάμου (Σ χ έ δ. 2). Το άνοιγμα της εισόδου από τη μεριά του θαλάμου είχε σχήμα ακανόνιστου τραpezίου με ελαφρά κοίλο υπέρθυρο, με πλευρές μάλλον τεθλασμένες παρά ευθύγραμμες και ασύμμετρες. Το ύψος του ανοίγματος μέχρι τη βάση της ξερολιθιάς ήταν 1,43 μ., το πλάτος του κυμαινόταν από 1,04 κάτω, 1,08 στο μέσον και 0,40 μ. στο υπέρθυρο. Η ξερολιθιά ήταν κτισμένη με μεγάλες στη βάση και μικρότερες επάνω πέτρες. Οι πέτρες της βάσης δεν ακουμπούσαν όμως επάνω σε λαξευμένο στην κιμιλιά κατώφλι, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά σε στρώμα αμμουδερού χώματος, πάχ. 0,30 μ., που και αυτό με τη σειρά του πατούσε σε παχύτερο στρώμα από καθαρό κιμιλόχωμα. Το κατώφλι και το αρχικό δάπεδο του τάφου θα αργήσουν να εμφανισθούν όπως θα δείξει η συνέχεια.

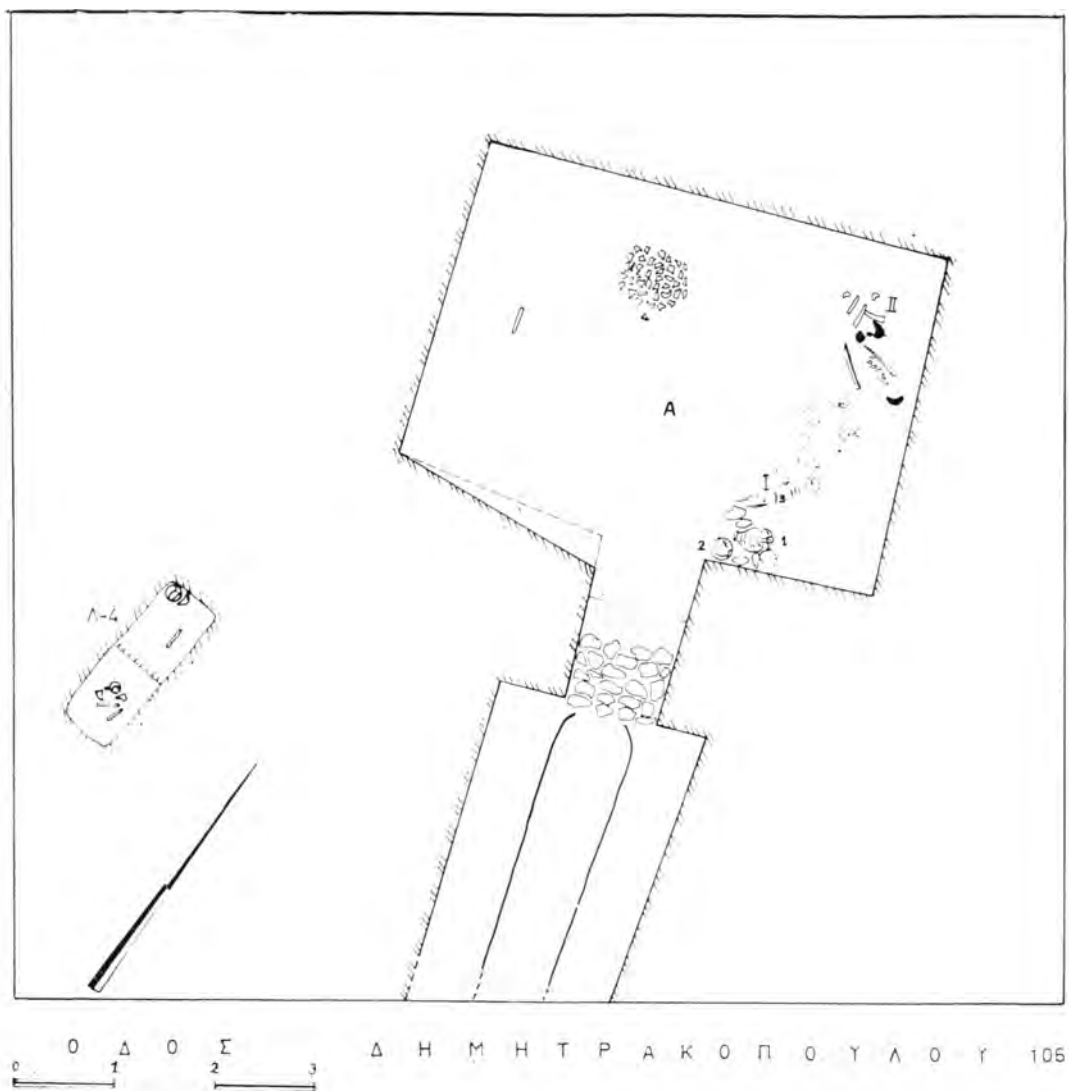
Το ανωτέρω ταφικό στρώμα (Α) (βάθος 5,01-5,06 μ.) (Σ χ έ δ. 2)

Σε βάθος 4,87 μ. μπροστά στο νοτιοανατολικό τοίχωμα, αμέσως μετά τη γωνία του στομίου χτυπάει ο εργάτης πάνω στα πρώτα αγγεία. Είναι δύο ψευδόστομοι αμφορείς (ΑΙ, 1, 2), ΥΕ ΙΙΙ προχωρημένης περιόδου, που ακουμπούν γυρτοί στο χώμα, ανάμεσα σε πλακοειδείς πέτρες⁸. Ο ένας σωζόταν ακέραιος, ο άλλος ήταν ήδη σπασμένος (Σ χ έ δ. 2· Πί ν. 4 α). Τα αγγεία συνόδευαν το σκελετό αριθ. Ι, που με δυσκολία γινόταν αντιληπτός πάνω στα υγρά χώματα από κάποιες σκούρες αποχρώσεις και μερικά ίχνη οστών. Ο σκελετός βρισκόταν στη θέση του, ήταν τοποθετημένος λοξά μπροστά στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου με το κεφάλι στο βόρειο τοίχωμα και τα πόδια προς την είσοδο. Ξεχώριζε σε μήκος μόλις 0,80 μ. και δεν ήταν βέβαιο αν ο νεκρός είχε ταφεί σε στάση συνεσταλμένη ή αν λόγω μήκους ανήκε σε νεαρό άτομο. Κανένα άλλο αντικείμενο δε βρέθηκε στο άμεσο περιβάλλον του, εκτός από ένα σφονδύλι από μαύρο στιλπνό σερπεντίνη του τύπου (Τ) κατά τον Furumark⁹ στην περιοχή της λεκάνης (ΑΙ, 3).

8. Για τα ευρήματα αναλυτικά βλ. τον κατάλογο.

9. Furumark, Chronology, σ. 89, εικ. 2. Ως υλικό των σφονδυλίων αναφέρεται συνήθως από κεκτημένη ταχύτητα ο στεατίτης, χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται στο πραγματικό υλικό τους, όπως επισημαίνει και ο J. Boardman για τους σφραγιδολίθους (Greek Gems και Finger Rings, 1970, σ. 374).

Ο στεατίτης, από όπου προέρχεται το ταλκ, έχει τον ίδιο δείκτη σκληρότητας όπως και η ελαφρόπετρα, Moh's 1, είναι δηλαδή κάθε άλλο παρά κατάλληλος για σφραγιδολίθους και σφονδύλια. Ο σερπεντίνης έχει και την απαιτούμενη σκληρότητα (Moh's 3-4), είναι και στιλπνός ώστε να μοιάζει ημιπολύτιμος και βρίσκεται άφθονος στον ελληνικό χώρο (σε χρώμα άσπρο, πράσινο, γκρι και μαύρο), βλ. Α. Philipsson - E. Kirsten, Die griechischen Landschaften (1950-1959), σ. 134, 185, 341, 582, και J. Bauer, Der Kosmos-Mineralienführer, 1977, αριθ. 489.

Σχέδ. 2. Το ανώτερο ταφικό στρώμα (Α). Κάτωψη.

Σε καλύτερη κατάσταση σωζόταν ο σκελετός II, λοξά και αυτός τοποθετημένος μπροστά στη βορειοανατολική γωνία του θαλάμου, με το κεφάλι στο ανατολικό και τα πόδια προς το βόρειο τοίχωμα (Σ χ έ δ. 2). Ήταν σκελετός ωρίμου ατόμου, σε ύπτια συνεσταλμένη στάση, με ελαφρά κλίση στο αριστερό πλευρό όπως έδειχνε η καμπύλη στη σειρά των σπονδύλων. Το αριστερό χέρι ήταν τεντωμένο παράλληλα με τον κορμό, το δεξί κατευθυνόταν αριστερά

προς το υπογάστριο. Τα οστά του ταρσού, που βρίσκονταν κοντά στη λεκάνη, και τα μηριαία, που ήταν παράλληλα με τις κνήμες, έδειχναν με σαφήνεια τη συνεσταλμένη στάση του νεκρού. Κανένα κτέρισμα δε φαινόταν να συνοδεύει το νεκρό. Εντούτοις, θα μπορούσαμε να συνδέσουμε την ταφή αυτή με ένα και μοναδικό αγγείο που βρέθηκε όμως 1,50 μ. μακριά, στα δυτικά του σκελετού. Το αγγείο δεν ήταν ακέραιο. Τα όστρακά του βρέθηκαν στο δάπεδο σε κυκλική διάταξη που έδειχνε ακριβώς το σχήμα ενός αγγείου πλακωμένου ακαριαία κάτω από ένα κομμάτι βράχου της οροφής (Πί ν. 4 β). Όταν αργότερα συγκολλήθηκαν τα όστρακα παρουσιάστηκε ο μεγάλος ΥΕ ΙΙΙΓΙ πιθαμορέας Α4 και το ημισφαιρικό πώμα του (Πί ν. 10 γ). Στο ίδιο επίπεδο και στο ίδιο βάθος (5,06 μ.) δεν υπήρχε άλλη ταφή στο θάλαμο. Ένα μοναδικό τμήμα από μηριαίο οστόν (:), που βρέθηκε 0,13 μ. βαθύτερα και 1 μ. δυτικότερα από τον πιθαμορέα, φαίνεται ότι ήταν κατάλοιπο παλιάς ταφής.

Υποθετική παραμένει η ερμηνεία των χρωματικών ιχνών που παρατηρήσαμε στην περιοχή του σκελετού Ι και λίγο βορειότερα από αυτόν. Τα ίχνη αυτά, από τα οποία ξεχώριζε κανείς το μπλε και το κόκκινο και την απόχρωση των δύο, το μωβ, διακρίνονταν σποραδικά μέσα στους σβώλους της υγρής γης. Τα χρώματα εντοπίζονταν στην περιοχή του θώρακα του σκελετού και αριστερά από αυτόν σε έκταση περίπου $0,90 \times 0,40$ μ., σε δύο ακραία σημεία μάλιστα πυκνωναν (Σχ έ δ. 2). Η ύπαρξη των χρωμάτων αυτών ασφαλώς δεν ήταν τυχαία¹⁰, πολύ περισσότερο αφού κατελάμβαναν συγκεκριμένη έκταση και ξεχώριζαν σε ορισμένο σχήμα —περίπου τετράπλευρο— πάνω στο έδαφος. Προέρχονταν προφανώς από κάποιο αντικείμενο από οργανική ύλη που διαλύθηκε και που το σχήμα του διατηρήθηκε κατά προσέγγιση στη διάταξη των χρωμάτων που το διακοσμούσαν. Τα ίχνη βέβαια δεν ήταν αρκετά για να επιτρέψουν με ακρίβεια την ταύτισή του. Επρόκειτο ίσως για κάποιο φορείο, ξύλινο φέρετρο ή μικρό τραπέζι, σκεύη γνωστά αν και όχι συνηθισμένα μέσα σε ΥΜ/ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ τάφους της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας¹¹ και ειδικότερα της Αγοράς¹², βαμμένα με λευκό, αλλά κυρίως με μπλε χρώμα¹³.

Το δεύτερο ταφικό επίπεδο (Β) (Σχ έ δ. 3)

Το στρώμα, πάνω στο οποίο είχαν τοποθετηθεί οι ΥΕ ΙΙΙΓΙ ταφές ήταν μια επίχωση από αμμουδερό χώμα με επιφάνεια γενικά ισόπεδη, με μια ελαφρά κλίση περίπου 0,06 μ. από Ν. προς Β. Από μια τομή που ανοίξαμε στη βάση της ξερολιθιάς διακρίναμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι το στρώμα αυτό πατούσε σε άλλο στρώμα από καθαρό κιμιλόχωμα (Πί ν. 4 γ). Με οδηγό το διαχωρισμό αυτό των δύο στρωμάτων φαινόταν εύκολο να ερευνήσουμε το θάλαμο

10. Αδύνατος δυστυχώς στάθηκε ένας ακριβής προσδιορισμός μέσω χημικής ανάλυσης των χρωματικών ουσιών στο Εθνικό Μουσείο, λόγω της μικρής περιεκτικότητας σε χρώμα των δειγμάτων.

11. Βλ. π.χ. τους τάφους του Σανατορίου (M. S. F. Hood - P. de Jong, BSA 47 (1952), σ. 248, 253), του Κατσαμπά (Στ. Αλεξίου, Υστερομινωϊκοί Τάφοι Λιμένος Κνωσού-Κατσαμπά, 1967, σ. 6, 7, 12, 16, 18, 22, 36), του Αγίου Ιωάννη (M. S. F. Hood, BSA 51 (1956), σ. 84, 85), των Γυψάδων (M. S. F. Hood, BSA 53-54 (1958-59), σ. 199 και A Rep London, 1955, σ. 33), της Φαιστού (L. Savignoni, MonAnt 14 (1904), σ. 522, σημ. 1), τον Τάφο-Ιερό της Κνωσού (A. Evans, The Palace of Minos at Knossos IV (1935), σ. 1011), τον τάφο των Δενδρών (A. Persson, New Tombs at Dendra near Midea, (1942), σ. 111 κ.ε.), της Πρόσυμνης (C. Blegen, Prosymna, 1937, σ. 249, σχέδ. 11, 30), των Μυκηνών (A.J.B. Wace, Mycenae, 1949, σ. 15, βλ. και E. Vermeule - J. Travlos, Hesperia 35 (1966), σ. 69, 70, σημ. 7).

12. E. Vermeule - J. Travlos, ό.π., σ. 55 κ.ε., 57 εικ. 1. Immerwahr, ό.π., σ. 101 και 171 πίν. 81.

13. Όπως επισημαίνει και η E. Vermeule, ό.π., σ. 71.

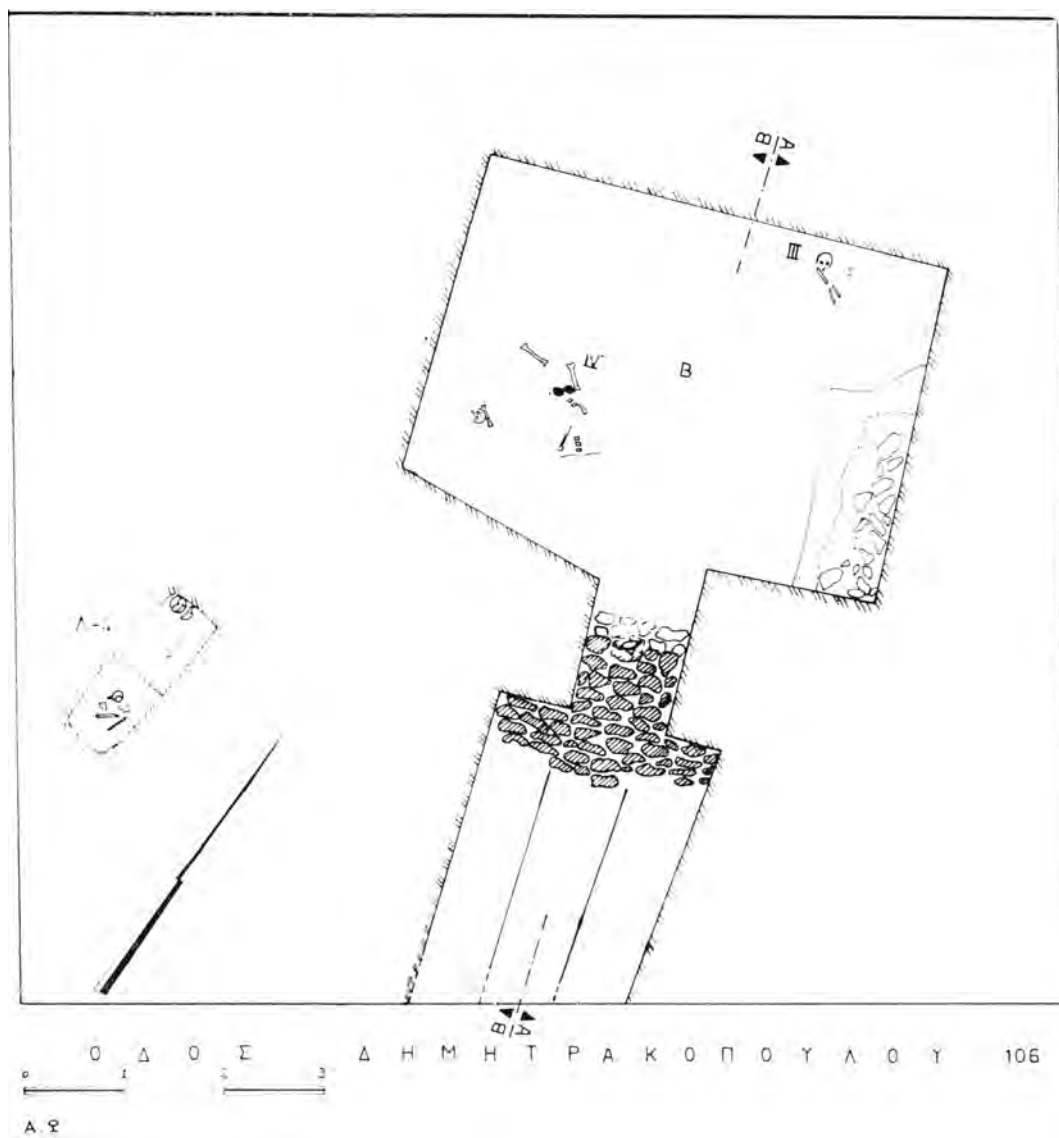
και τα επιμέρους ταφικά επίπεδα, αφαιρώντας στρώμα με στρώμα την επίχωση. Για το σκοπό αυτό επεκτείναμε την τομή της εισόδου ανοίγοντας μια τάφρο, πλ. 0,60 μ., στην προέκταση του στομίου μέχρι το απέναντι τοίχωμα. Ο διαχωρισμός των στρωμάτων δεν ήταν δυστυχώς πάντα εύκολος, γιατί η περιεκτικότητα σε κιμιλόχωμα του επάνω στρώματος — αν και σε μικρό ποσοστό — εμπόδιζε να διακρίνουμε ακριβώς το πέρασμα προς το κάτω στρώμα.

Γενικά διαπιστώθηκε ότι το πάχος του αμμουδερού στρώματος κυμαινόταν μπροστά στην είσοδο από 0,25-0,30 μ., μπροστά δε στο βόρειο τοίχωμα από 0,35-0,40 μ. Τα κιμιλοχώματα, μια φυσικά σχηματισμένη από την κατάρρευση της οροφής επίχωση, δεν παρουσίαζαν αναγκαστικά ισόπεδη επιφάνεια. Όταν στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο ανοίχτηκε ο θάλαμος για τις νέες ταφές χρειάστηκε να ισοπεδωθεί ο χώρος με μια στρώση στεγνού χώματος. Μια άλλη τομή μπροστά στο νοτιοανατολικό τοίχωμα και κάθετα προς την προηγούμενη έδειξε σαφέστερα τη διάκριση των δύο στρωμάτων. Στον Πί ν. 4 γ διακρίνεται καθαρά το αμμουδερό στρώμα που εισχωρεί βαθύτερα για να καλύψει κάποιο απότομο βύθισμα. Τι κρύβεται κάτω από αυτό το βύθισμα θα δούμε αργότερα.

Στη συνέχεια αρχίσαμε να αποκαλύπτουμε την επιφάνεια των κιμιλοχωμάτων στο ανατολικό μισό του θαλάμου αφήνοντας μια επίχωση, διαστ. $0,60 \times 0,25$ μ., επάνω στο νοτιοανατολικό τοίχωμα για μάρτυρα. Μπροστά στο βόρειο τοίχωμα και σε βάθος 5,45 μ. εμφανίστηκε σε λίγο το κρανίο (ΙΙΙ) (Σχ έδ. 3· Πί ν. 4δ). Σωζόταν μόνον η θόλος και τα οστά του μετώπου, ενώ έλειπαν εντελώς οι γνάθοι. Ανήκε μάλλον σε ενήλικα αν κρίνουμε από το μήκος του (κάθετη διάμετρος 0,13 μ.). Από τον υπόλοιπο σκελετό υπήρχαν μόνο δύο-τρία τεμάχια από βραχίονα και ίχνη από ένα-δύο σπονδύλους κάτω από το κρανίο. Εκ πρώτης όψεως φαινόταν ότι επρόκειτο για κάποια παραμερισμένη ταφή, από την οποία όμως έλειπαν τα περισσότερα οστά. Ανάμεσα στα λείψανα δε σωζόταν το παραμικρό όστρακο σαν να είχε προγηθεί επιμελημένη περισυλλογή και απομάκρυνση των κτερισμάτων που ασφαλώς θα συνόδευαν την ταφή. Η εντύπωση όμως αυτή γρήγορα διαψεύστηκε, όταν μετά από έναν καλύτερο καθαρισμό του κρανίου πετάχτηκε μέσα από τα χώματα ένας σφραγιδόλιθος. Ήταν μια πολύ ωραία πέτρα, ένας αχάτης σε σχήμα τριεδρικού πρίσματος με δύο μόνο διακοσμημένες επιφάνειες: στη μία, έφερε παράσταση λιονταριού, στην άλλη, ζεύγος πλαγιασμένων βοδιών (Πί ν. 13-14). Στις παραστάσεις του, ιδίως των βοδιών, διέκρινε κανείς αμέσως το χέρι ενός καλλιτέχνη που ήξερε να χαράζει με σιγουριά το σχέδιο και να πλάθει με σωστή ανατομία τους όγκους. Το εύρημα ήταν ένα από τα τυχερά της ανασκαφής, γιατί οι σφραγίδες από την προϊστορική Αθήνα δεν είναι μόνο λίγες, αλλά και ποιοτικά μέτριες ή ευτελείς¹⁴.

Συνεχίζοντας με προσοχή την αφαίρεση του αμμουδερού χώματος από τον υπόλοιπο θάλαμο συναντήσαμε το δεύτερο και τελευταίο δείγμα ταφής του επιπέδου Β με τα κιμιλοχώματα (ΙV). Επρόκειτο τώρα για έναν πλήρη σκελετό στη θέση του, μια ταφή κατά χώραν. Η κλίση του σκελετού πάνω στο χώμα φανέρωνε ακριβώς την κατάσταση που επικρατούσε στο θάλαμο με τους σωρούς των κιμιλοχωμάτων, όπως σχηματίστηκαν μετά από μερική κατάρρευση της οροφής. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με την πλάτη ακουμπισμένη πάνω σε έναν τέτοιο σωρό. Καθαρίζοντας το σκελετό και ακολουθώντας προσεκτικά την κλίση του επάνω στο έδαφος είχαμε, από το βάθος που βρίσκονταν τα οστά του αυχένα και της κλείδας (5,40 μ.) μέχρι το βά-

14. Για το σφραγιδόλιθο βλ. αναλυτικότερα στο τέλος του καταλόγου. Μέχρι σήμερα είναι γνωστές δέκα σφραγίδες από την προϊστορική Αθήνα, βλ. Α. Sakellariou, CMS I, αριθ. 397-405· της ίδιας ΜΣ, σ. 89, 109 (της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου) και Immerwahr, ό.π., πίν. 75, σ. 247: XL - 17.

Σχέδ. 3. Το δεύτερο ταφικό επίπεδο (B). Κάτοψη.

θος που κατέληγαν οι άκρες των κνημών (5,88 μ.), το ύψος του χωμάτινου σωρού 0,48 μ., επάνω στον οποίο είχαν ακουμπήσει το νεκρό. Το κρανίο μαζί με τον ένα βραχίονα είχαν κυλήσει από τη θέση τους χαμηλότερα προς το δυτικό τοίχωμα του θαλάμου. Τα χέρια κατευθύνονταν προς το υπογάστριο (Σ χ έ δ. 3, 6, IV· Π ί ν. 5 α). Κανένα κτέρισμα δε βρέθηκε κοντά στο σκελετό. Κατά την αποκάλυψή του, τα χώματα που αφαιρούσαμε από επάνω ήταν κιμιλοχώματα, πάχ. περίπου 0,40 μ., που έδειχναν ότι, πριν να ισοπεδωθεί ο θάλαμος στην ΥΕ IIIΓ περίοδο είχε μεσολαβήσει μετά την ταφή νέα πτώση της οροφής. Με τα δύο αυτά μόνο δείγματα ταφών, ο θάλαμος στο επίπεδο Β δεν παρουσίαζε την εικόνα εντατικής χρησιμοποίησης. Μια χρονική ένδειξη για την ταφική δράση στο επίπεδο Β παρείχε μόνο μια σπασμένη κύλικα (Β6) του τέλους της ΥΕ IIIΒ περιόδου, κατάλοιπο προφανώς από νεκρόδειπνο¹⁵, που βρέθηκε επάνω στους δόμους της ξερολιθιάς και μάλιστα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στο τμήμα εκείνο που αντιστοιχεί με το επίπεδο Β (Σ χ έ δ. 4-5· Π ί ν. 10 δ).

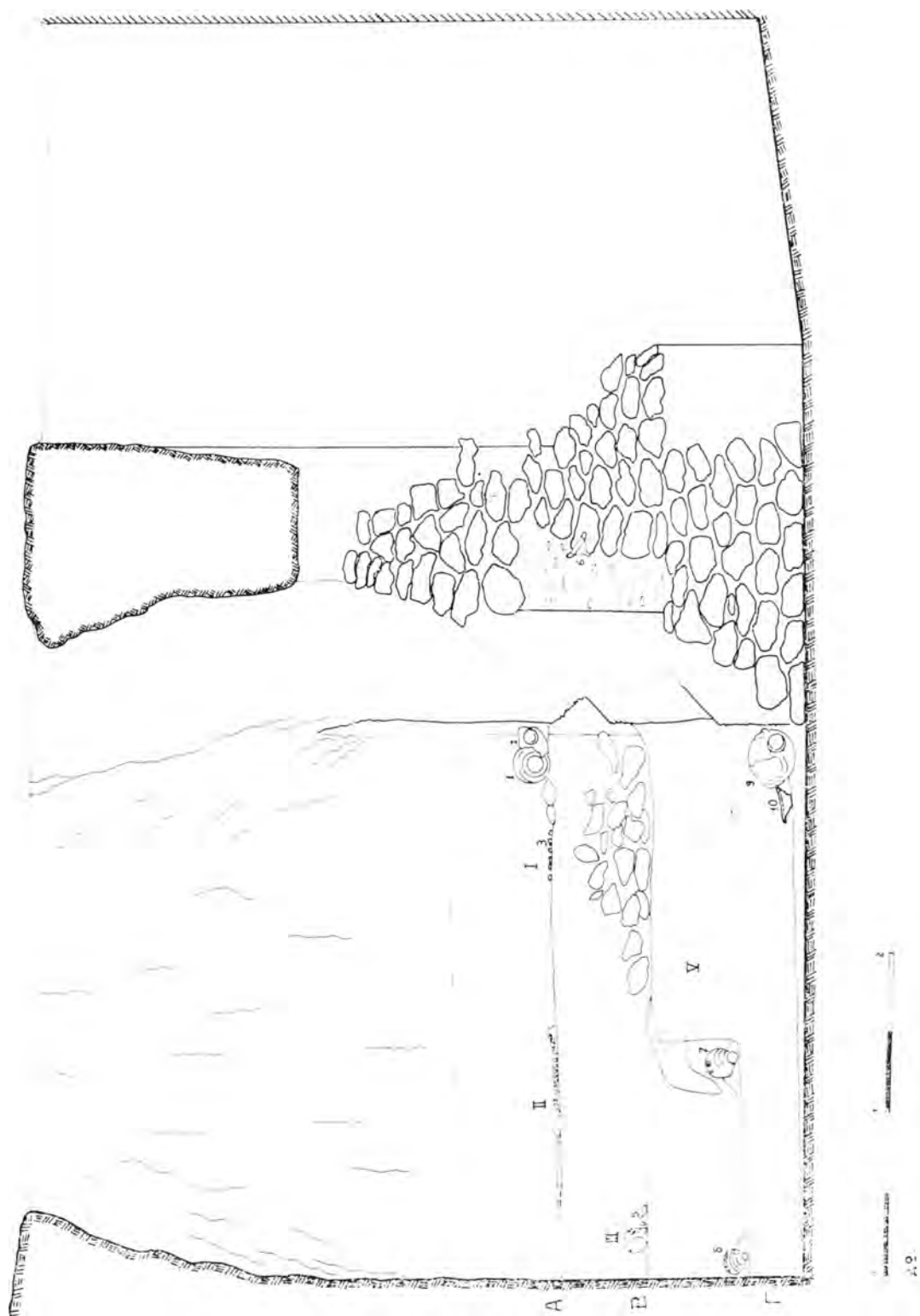
Το τρίτο ταφικό επίπεδο (Γ)

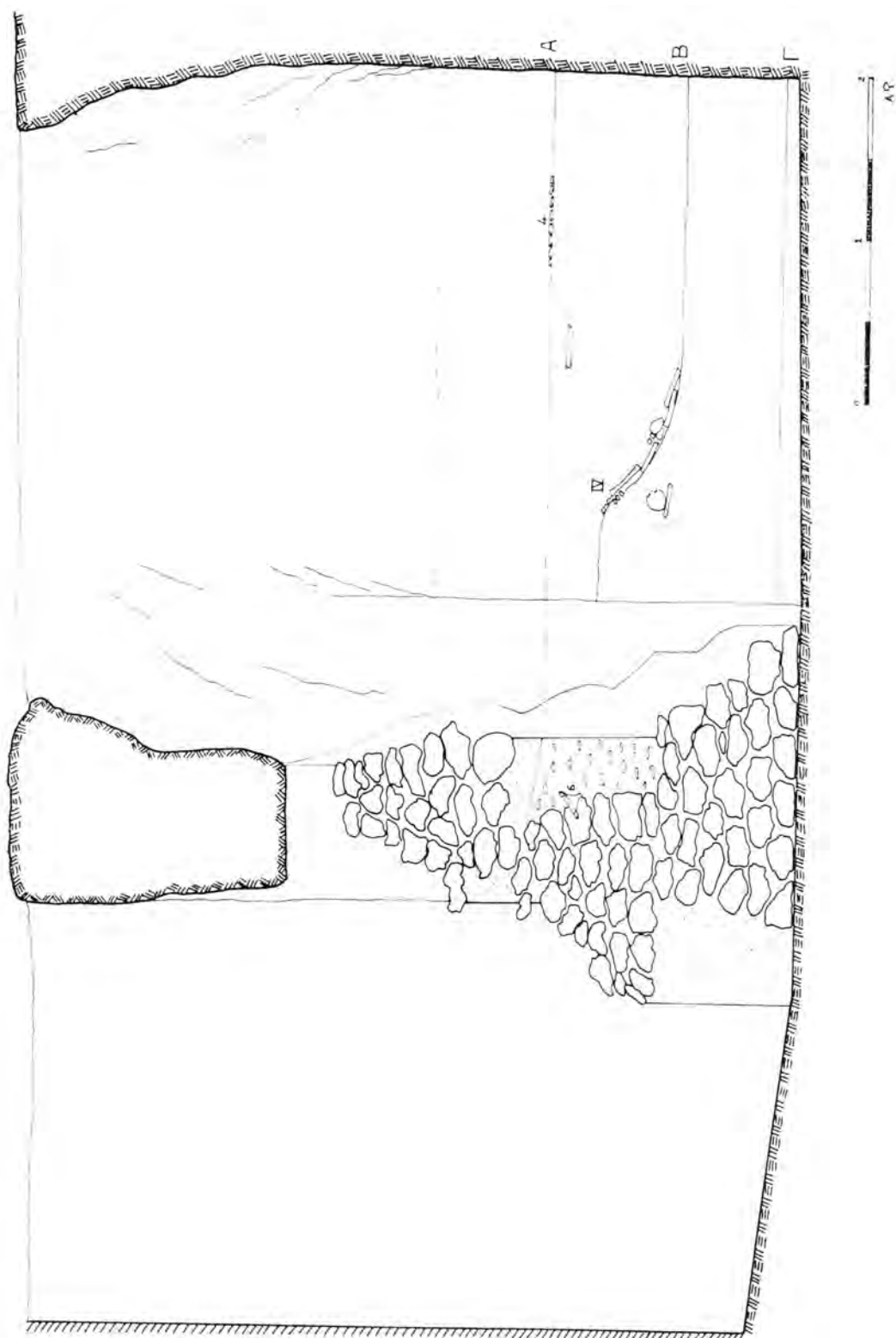
Αφήσαμε τελευταία τη νοτιοανατολική περιοχή του τάφου για να ερευνήσουμε καλύτερα το βύθισμα που είχε αποκαλύψει η τομή μπροστά στο νότιο τοίχωμα. Στο σημείο αυτό εμφανίστηκε, αμέσως μετά την αφαίρεση του πρώτου στρώματος με το αμμουδερό χώμα, ένας επιμήκης λιθοσωρός, πλ. 0,60 μ., που ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική γωνία του τάφου και παρακολουθούσε το ανατολικό τοίχωμα μέχρι μήκους 1,70 μ. (Π ί ν. 5 β-6 α). Το χώμα ανάμεσα στις πέτρες ήταν το αμμουδερό του πρώτου ταφικού επιπέδου (Α). Δεν είχαμε ακόμα φτάσει στη βάση του σωρού, όταν σε βάθος 5,66 μ. φάνηκε ένα πηλόκτιστο τοίχιο, μέσου πλ. 0,25 μ., προσαρμωμένο στα τοιχώματα του τάφου, που περιέκλειε σε σχήμα Γ τη νοτιοανατολική γωνία και το λιθοσωρό, σαν ένα είδος κτιστής κασέλας. Κανένα απολύτως αντικείμενο ή ίχνος οστού δε βρέθηκε ανάμεσα και κάτω από τις πέτρες και η παρουσία τους έμενε προς το παρόν ανερμήνευτη. Ένας καλύτερος καθαρισμός της κασέλας, που εμφανίστηκε αναπάντεχα σαν ένα εντελώς πρωτότυπο και ασυνήθιστο αρχιτεκτόνημα μέσα σε θάλαμο τάφου, αποκάλυψε την κατασκευή στο σύνολό της και φανέρωσε τη χρήση της. Ήταν ένας ιδιαίτερος τάφος, μια νεκρική θήκη, διαστ. $2 \times 0,85 - 0,90$ μ. εξωτερικά ($1,85 \times 0,68$ μ. στο εσωτερικό), κτισμένη από μία μονή σειρά ωμών πλίνθων, τοποθετημένων δρομικά σε πέντε επάλληλες στρώσεις με συνδετικό υλικό λεπτό στρώμα πηλού ανάμεσά τους. Το κτίσιμο είχε γίνει με σύστημα περίπου ισοδομικό, χωρίς δηλαδή να συμπίπτουν πάντα οι αρμοί με το μέσο ακριβώς της επάνω και της κάτω πλίνθου¹⁶ (Π ί ν. 6 β). Οι πλίνθοι, με σταθερές διαστάσεις $0,38 \times 0,25 \times 0,10$ μ., είχαν κατασκευαστεί από καθαρό και καλής ποιότητας πηλό, αρκετά ανθεκτικό για να διατηρηθεί τόσοι αιώνες μέσα στην υγρασία¹⁷. Το τοίχιο, ύψ. 0,53 μ., ήταν θεμελιωμένο όχι επάνω στο

15. Για το έθιμο βλ. C. Blegen, *Prosymna* (1937), σ. 238, και Γ. Ε. Μυλωνά, Τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 12 (1961-62), σ. 294. Βλ. και εδώ σ. 27-28. Κατά τον O. Broneer (*Hesperia VIII* (1939), σ. 377) οι κύλικες αυτές πρέπει ευκαιριακά να χρησιμοποιούνται ως λυχνάρια.

16. Παρόμοια, ψευδοϊσοδομικά κτισμένο ήταν και ένα έδρανο στο θάλαμο ενός από τους τάφους του Διμηνίου, από ωμές πλίνθους, H. G. Lolling - P. Wolters, *AM* 11 (1886), σ. 436.

17. Αν εξαιρέσει κανείς μια-δυο πλίνθους κοντά στο βόρειο τοίχωμα και στο μέσο της μακράς πλευράς του τοιχίου που διαλύθηκαν μέσα στα κιμιλοχώματα της πεσμένης οροφής όταν χώθηκε ο θάλαμος και στερεοποιήθηκαν πάλι παρουσιάζοντας σήμερα ένα ιδιόμορφο σχήμα, οι υπόλοιπες πλίνθοι διατήρησαν την αρχική τους μορφή.

Σχέδ. 5. Τομή Β - Β.

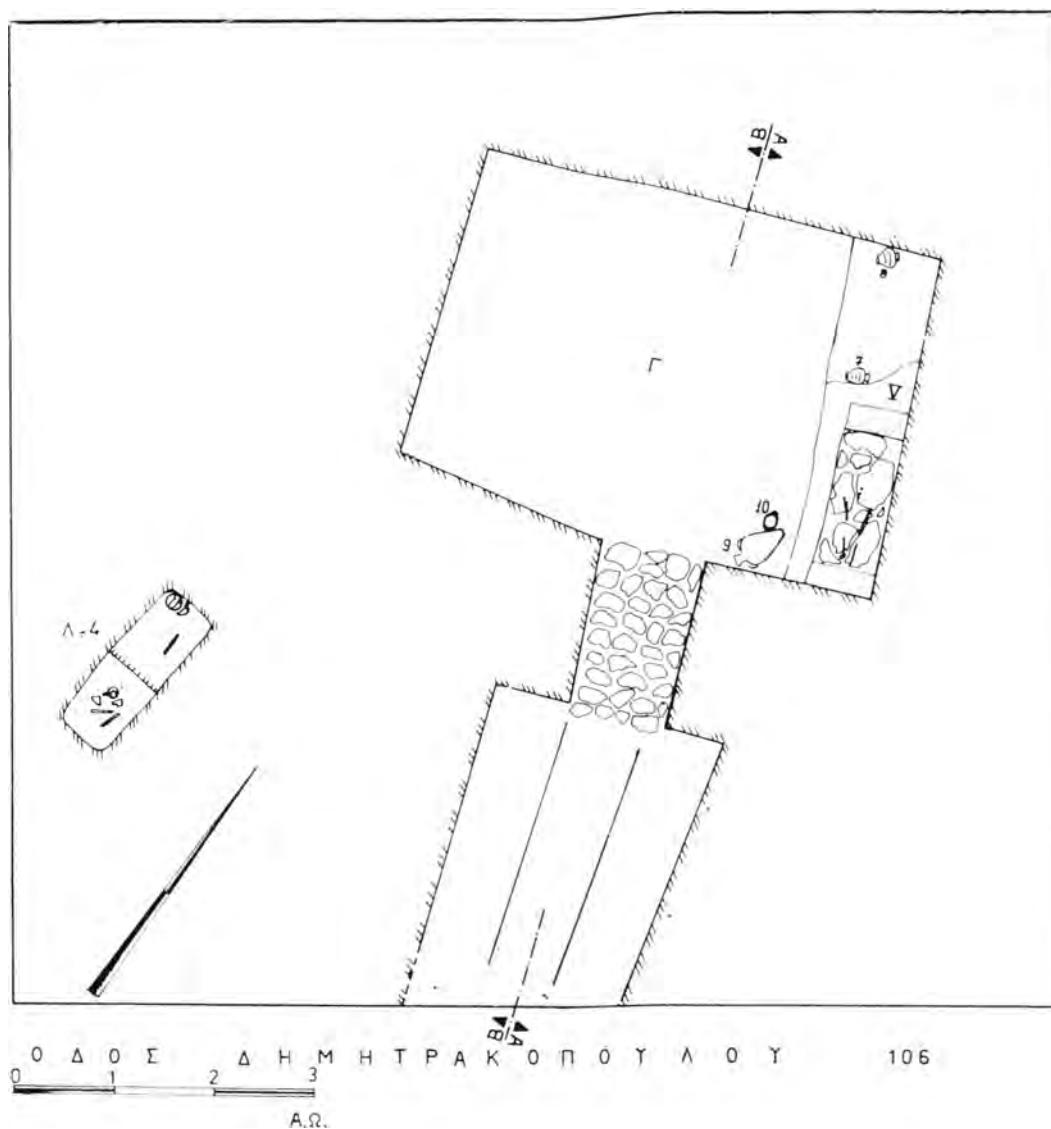
δάπεδο του τάφου, αλλά πάνω σε ένα συμπαγές κρηπίδωμα, ύψ. 0,35 - 0,38 και πλ. 0,90 μ., που καταλάμβανε όλο το μήκος του θαλάμου (3,45 μ.) μπροστά στο ανατολικό τοίχωμα. Ήταν κατασκευασμένο από μικρές πλακόσχημες πέτρες τοποθετημένες σε στρώσεις με γέμισμα πηλού ανάμεσά τους. Ο πηλός είχε χρησιμοποιηθεί και σαν επάλειψη για να καλυφθούν ομαλά και να ισοπεδωθούν οι επιφάνειές του. Η ίδια επάλειψη πηλού κάλυπτε και την επιφάνεια των πηλοπλίνθων της θήκης «δένοντας» έτσι το κατασκεύασμα σε ενιαίο σύνολο. Το τμήμα του κρηπιδώματος αριστερά από τη θήκη μέχρι το βόρειο τοίχωμα παρέμενε ακάλυπτο παίρνοντας τη μορφή χαμηλού αναβαθμού ή εδράνου, διαστ. $1,45 \times 0,90$ μ. Μέσα σ' αυτόν το σαν ένα είδος κόγχης διαμορφωμένο χώρο, ανάμεσα στη θήκη και το τοίχωμα του τάφου, βρέθηκαν ελαφρά γερμένοι πάνω στο έδρανο δύο πιθαμοφορείς. Είχαν απομείνει στην ίδια ακριβώς θέση, όπως τους είχαν τοποθετήσει μαζί με την ταφή στη θήκη, απείραχτοι (Σ χ έ δ. 4, 6 : 7, 8. Π ί ν. 7 α). Οι αμφορείς ανήκουν (σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Furumark και σε συνάρτηση με τους διορθωτικούς συσχετισμούς της S. Immerwahr) στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο¹⁸.

Είχαμε φτάσει πλέον στο λαξευμένο στην κιμλιά δάπεδο του τάφου, σε βάθος 6,54 μ. μπροστά στη θήκη. Το κτίσμα, έδρανο και θήκη, ήταν χωμένο κάτω από ένα παχύ στρώμα κιμιλωχωμάτων, σε ύψος 0,70 - 0,90 μ. επάνω από το δάπεδο¹⁹, όσο περίπου το συνολικό ύψος θήκης και κρηπιδώματος. Τα επάλληλα στρώματα που διακρίναμε μέσα στο θάλαμο και συσχέτισαμε με τις ταφές, διαπιστώσαμε σταδιακά και στην είσοδο, στην τομή μπροστά ακριβώς στο θεμέλιο της ξερολιθιάς, που μας χρησίμευε σαν ανιχνευτική αλλά και αποστραγγιστική συγχρόνως. Εκεί, κάτω από το στρώμα των κιμιλωχωμάτων (που έκρυβαν πίσω τους μια δεύτερη οικοδομική φάση της ξερολιθιάς), είχε προβάλει μια τρίτη ξερολιθιά, η αρχική του τάφου (Π ί ν. 4 γ, 5 β).

Ο νεκρός της θήκης ήταν θαμμένος μισό μέτρο κάτω από την επιφάνεια του τοιχείου, πάνω σε ένα ιδιαίτερο πλακόστρωτο, πάχ. 0,15 μ., που πατούσε απευθείας στο κρηπίδωμα. Κτισμένο με πλάκες ασβεστολιθικές με καμπύλες πλευρές προσαρμοσμένες με τέχνη, το πλακόστρωτο είχε μήκος 1,40 και πλάτος 0,65 μ., όσο περίπου και το πλάτος της θήκης. Πάνω στο πλακόστρωτο (και ενώ μεσολαβούσε λεπτό στρώμα χώματος) ήταν τοποθετημένος από Β. προς Ν. ένας σκελετός (ο υπ' αριθ. V του τάφου), αρκετά φθαρμένος και ελλιπής (Π ί ν. 7 β). Στη θέση τους υπήρχαν μόνο τα μηριαία και τα οστά των κνημών, συνολ. μήκ. 0,69 μ., ενώ το σχήμα των υπολοίπων οστών ειδικότερα της λεκάνης και του θώρακα υπέθετε κανείς από κάποιες σκιές πάνω στο υγρό χώμα. Από το σκελετό έλειπε κάθε ίχνος των βραχιόνων, καθώς και το κρανίο. Αν μπορούμε να βασιστούμε στο σωζόμενο μήκος των μηριαίων και των κνημών και στο άνοιγμα των μηριαίων στο ύψος της λεκάνης (0,32 μ.), πρέπει να δεχτούμε ότι ο σκελετός ανήκε σε ενήλικα. Το ίδιο μπορεί να συμπεράνει κανείς από το μήκος της θήκης (1,85 μ.) στο εσωτερικό, παρόλο ότι το πλακόστρωτο, μήκ. μόλις 1,40 μ. και υπερυψωμένο κατά 0,15 μ. επάνω από το κρηπίδωμα, έμοιαζε να είχε κατασκευαστεί ειδικά για να υποδεχτεί μικρόσωμο άτομο. Κανένα κτέρισμα μέσα στη θήκη δε βρέθηκε να συνοδεύει το σκελετό. Η πενιχρότητα αυτή των κτερισμάτων και η έλλειψη αντικειμένων από τα προσωπικά είδη του νεκρού, ήταν τόσο έντονα αισθητή, όσο η ίδια η φροντίδα να διαρρυθμιστεί ο χώρος με πρόσθετα κατασκευάσματα, παρουσίαζε το νεκρό σαν ένα όλως ιδιαίτερο άτομο. Οι δύο πιθαμοφορείς δεν

18. Βλ. κατάλογο Γ, 7, 8 και Immerwahr, ό.π., σ. 116.

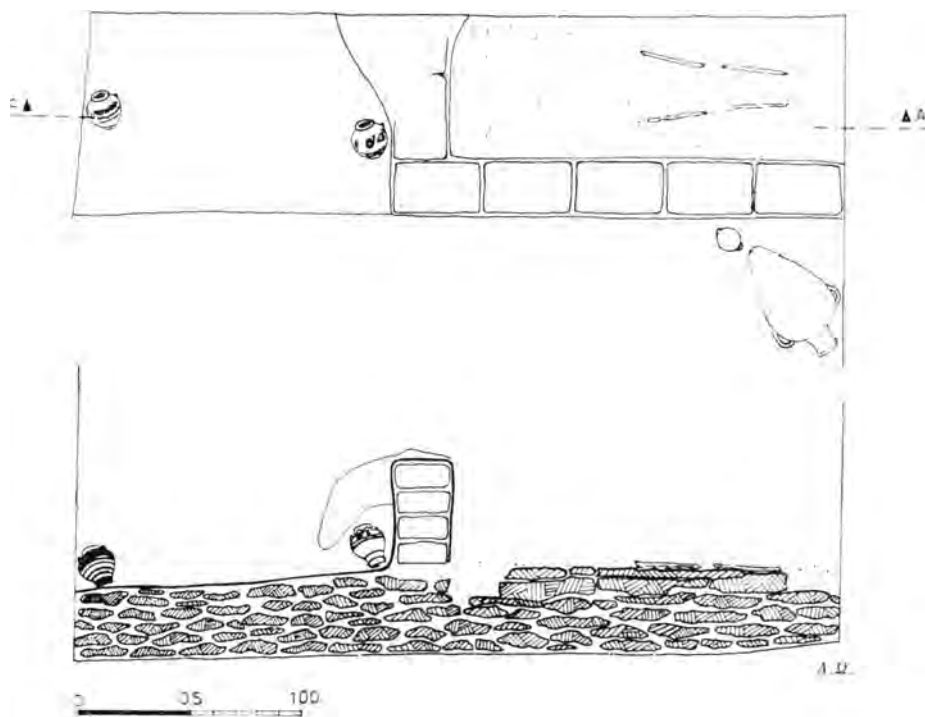
19. Το επίπεδο αυτό συμπίπτει με το χαμηλότερο σημείο του σκελετού IV και το κατώφλι της μεσαίας ξερολιθιάς.

Σχέδ. 6. Το τρίτο ταφικό επίπεδο (Γ). Κάτωψη.

ήταν όμως τα μοναδικά κτερίσματα του νεκρού. Σε μια στιγμή αμηχανίας για την έλλειψη αυτή κτερισμάτων σωριάστηκε εντελώς ξαφνικά μπροστά μας ο μάρτυρας που είχαμε αφήσει δεξιά από τη θήκη, ποτισμένος από την υγρασία. Στο λίγο χώρο που κατείχε έκανε την εμφάνισή του μέσα από τα χώματα ένας μεγάλος χαναναίτικος αμφορέας και δίπλα του ένα λεκανίδιο ΥΕ ΙΙΑ χρόνων (Σχ έ δ. 4, 6, 7: Γ, 9, 10· Πί ν. 12 α-β). Ο χαναναίτικος αμφορέας ήταν ο δεύτερος που βρισκόταν στην Αθήνα μετά τον αμφορέα από το θαλαμοειδή Ι της Αγοράς²⁰.

20. Immerwahr, ό.π., σ. 158 κ.ε., 164 πίν. 29c, 30, 31:8.

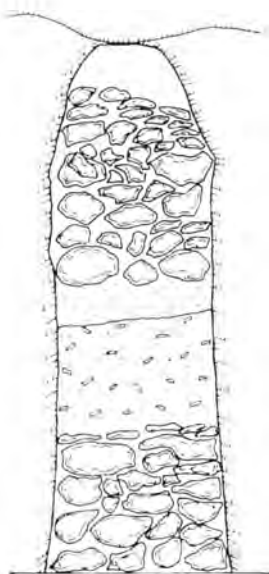
Σχέδ. 7. Η ταφική θήκη. Κάτοψη και τομή A - A.

Αμφορέας και λεκανίδιο είχαν προφανώς χρησιμοποιηθεί στη διανομή κάποιου νεκρόδειπνου, όπως τουλάχιστον πιστεύει η Immerwahr για τα μεγάλα αγγεία, αμφορείς και κρατήρες, που ανακαλύπτονται μέσα στους θαλαμοειδείς τάφους των Αθηνών²¹. Ο υπόλοιπος θάλαμος βρέθηκε εντελώς άδειος, χωρίς άλλο ίχνος ταφής πάνω στο δάπεδο. Ο νεκρός της θήκης ήταν η μοναδική ταφή, για την οποία, όπως φαίνεται, κατασκευάστηκε ο τάφος στην ΥΕ IIIA1 περίοδο.

Τα τρία ταφικά επίπεδα που περιγράψαμε ανταποκρίνονται στις τρεις οικοδομικές φάσεις της ξερολιθιάς, όπως διακρίνονται με αρκετή σαφήνεια ιδίως από την πλευρά του δρόμου (Σχ έ δ. 4-5 και 8-9). Το μεσαίο ειδικά τμήμα ξεχωρίζει ιδιαίτερα σαν σύνολο, γιατί εκτός του ότι αρχίζει πολύ πριν από την είσοδο, καταλαμβάνει συγχρόνως όλο το πλάτος του δρόμου (2,30 μ.) δεξιά και αριστερά του θυρώματος, 0,90 μ. ψηλότερα, πάνω από το αρχικό δάπεδο. Το άνοιγμα της εισόδου, που στην τελική του μορφή έχει αποκτήσει ύψος θεόρατο, 3,18 μ., έχει υποστεί σταδιακή ανύψωση, προσαρμοσμένο ανάλογα σε κάθε νέο τάφικο επίπεδο. Η είσοδος μέχρις ύψους 1,50 μ. από το δάπεδο παρουσιάζει ευθύγραμμα και συμμετρικά λαξευμένα τοιχώματα που κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα δίνοντας έτσι μια ένδειξη του αρχικού της ύψους (Π ί ν. 8 β). Στην τελική ΥΕ IIIΓ φάση η είσοδος είναι ένα κακότεχνο άνοιγμα με

21. Ό.π., σ. 105.

άνισα κομμένο θύρωμα, ύψ. 1,41 μ. Η αρχική ξερολιθιά καταλάμβανε όλο το μήκος του στομίου ($1,65 \times 1$ μ.), ενώ οι δύο άλλες μετατοπισμένες 0,70 - 1 μ. πέρα από το θάλαμο δείχνουν πως προσαρμόστηκαν σε μια κατάρρευση του νοτιοδυτικού τοιχώματος του θαλάμου, που μείωσε το μήκος του στομίου στην πλευρά αυτή.

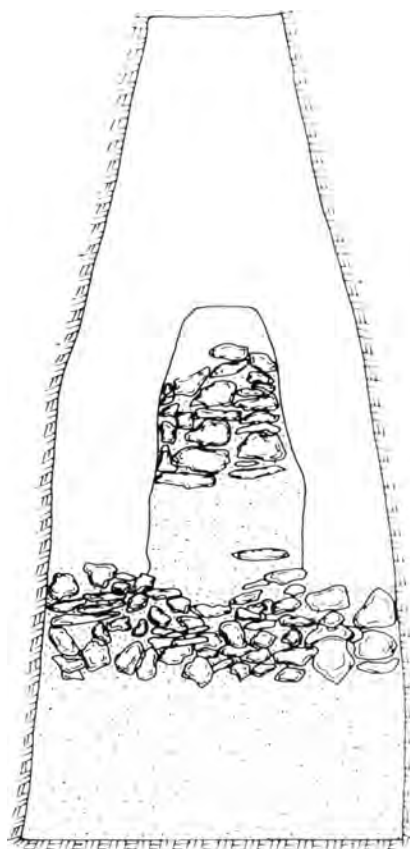

Σχέδ. 8. Η είσοδος από Β.

Προσπάθεια να συσχετιστούν τα λιγοστά όστρακα που συλλέξαμε κατά ομάδες από το θάλαμο και το δρόμο με τις τρεις φάσεις χρήσης του τάφου δεν έδωσε ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Μέσα στο χώμα που σκέπαζε το σκελετό της θήκης βρέθηκαν έξι όστρακα, τρία άβαφα και τρία ολόβαφα (ΥΕ IIIA) με τη χαρακτηριστική αραιή βαφή, καστανή ή κεραμιδί (Π ί ν. 9 α)²². Από το γέμισμα του δρόμου, σε βάθος που αντιστοιχεί με την πρώτη χρήση του τάφου, δηλαδή από την επίχωση κάτω από τη μεσαία ξερολιθιά μέχρι το δάπεδο, προήλθαν τα όστρακα (Π ί ν. 9 β) της ΥΕ IIIA εποχής. Τα όστρακα από τα υψηλότερα στρώματα του δρόμου δεν προσφέρονται για στρωματογραφικές παρατηρήσεις, μια και η επίχωση του δρόμου δεν ανανεωνόταν απαραίτητα σε κάθε άνοιγμα του τάφου. Έτσι, τα περισσότερα όστρακα που συγκεντρώσαμε, αν εξαιρέσουμε μερικά με χαρακτηριστικά γενικά και αόριστα, παρουσιάζουν διακοσμητικά μοτίβα της ΥΕ IIIA περιόδου (Π ί ν. 9 γ-δ)²³. Η επίχωση που ισοπέδωσε το

22. Ό.π. σ. 117, α: Standard Ware (fine): 2) ολόβαφα.

23. Εκτός από τα ολόβαφα στιλπνά που αναφέραμε διακρίνονται στην ομάδα: όστρακα με διακόσμηση stipple pattern ή thrush-egg (Immerwahr, ό.π., σ. 118, πίν. 42, X-4, πίν. 52, XXIV-1, κ.ά. H. Hausen, *Hesperia* 6 (1937), σ. 560, εικ. 145. Furumark, MP, σ. 421, 422 εικ. 73, μοτ. 77, 2: ΥΕ IIB-III A2e . St. Hiller, *Alt-Ägina* IV, 1 (1975), πίν. 9, 133-135, σ. 78, ΥΕ IIB-III A1. E. French, *BSA* 59 (1964), πίν. 72a: ΥΕ IIIA1: όστρακο από χείλος βαθιάς κύλικας-σκύφου (Π ί ν. 9 δ) διακοσμημένο με ελλειψοειδές στοιχείο, πρβλ. Furumark, MP, σ. 65

Σχέδ. 9. Η είσοδος από Ν.

θάλαμο για τις τελευταίες ΥΕ ΙΙΙΓ ταφές προήλθε από το δρόμο, όπως αποδεικνύουν τα δύο όστρακα από το ίδιο αγγείο με διακόσμηση διπλών φολίδων (Π ί ν. 9 β, ε), που βρέθηκαν το

εικ. 18 τύπος 304:ΥΕ ΙΙΙΑ και 397, εικ. 69, μοτ. 63.8: ΥΕ ΙΙΙΑ2 (αντί δικτυωτού, ολόβαφο)· όστρακα με διακόσμηση σπειρών, πρβλ. E. French, ό.π., πίν. 71 C: ΥΕ ΙΙΙΑ1. Προβληματική είναι η ερμηνεία του μοτίβου στο όστρακο του Π ί ν. 9 γ (μεσαίο της κάτω σειράς) από πηλό κοκκινωπό, όχι αρκετά καθαρό, με αλείφωμα κιτρινωπό εσωτερικά και εξωτερικά που ανήκει σε σχετικά μεγάλο, ανοικτό αγγείο, ίσως σκύφο. Με μαύρη, ελαφρά απολεπισμένη βαφή διακρίνεται μοτίβο που θυμίζει ρύγχος ψαριού (πρβλ. τα ψάρια των ΥΕ ΙΙΙΓ αμφορέων από τα Απλώματα της Νάξου, Χρ. Καρδαρά, Απλώματα Νάξου, Κινητά ευρήματα τάφων Α και Β, 1977, σ. 64, εικ. 25, 26 πίν. 17-19 κ.ά.), κατά τη γνώμη μας πρόκειται μάλλον για θαλάσσιο κοχλία (πορφύρα) λοξά πάνω στο αγγείο τοποθετημένο (πρβλ. I. και R. Hägg, Excavations in the Barbouna Area at Asine, 1978, σ. 81 εικ. 66, αριθ. 98: ΥΕ ΙΙΙΑ2- Β1 και E. French, BSA 61 (1966), σ. 227. Επίσης M. Porpham, SIMA 12 (1970), πίν. 47b για μια υβριδική μορφή ανάμεσα σε ψάρι και πορφύρα: ΥΕ ΙΙΙΑ1. Για την πορφύρα βλ. γενικά, Furumark, ΜΡ, σ. 311, μοτίβο 23).

Τα περισσότερα από τα όστρακα αυτά είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, όπως το έχει προσδιορίσει η S. Immerwahr (ό.π., σ. 117 κ.ε.). Χαρακτηριστικό χρώμα του πηλού είναι το ρόδινο και το κίτρινο για τα καλύ-

ένα σχεδόν πάνω στο δάπεδο του δρόμου, το άλλο στο θάλαμο, ψηλά, μέσα στο ισοπεδωτικό στρώμα²⁴.

Οι λίγες ταφές που περιείχε ο θάλαμος σε όλα τα επίπεδα δείχνουν γενικά ότι ο τάφος παρ' όλο το μέγεθός του δεν ανοίχτηκε πολλές φορές, ίσως γιατί ήταν επικίνδυνο, αλλά ότι διατηρήθηκε για αρκετό διάστημα από την ΥΕ ΙΙΑΙ μέχρι την ΥΕ ΙΙΓΙ εποχή. Διακρίνονται βασικά τρεις περίοδοι χρήσης που αντιστοιχούν στα τρία ταφικά επίπεδα όπως τα περιγράψαμε πιο πάνω και που ανταποκρίνονται απόλυτα και στις τρεις οικοδομικές φάσεις της ξερολιθιάς. Ο τάφος κατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙΑΙ περίοδο για να δεχτεί μία ταφή, χάρη της οποίας διαρρυθμίστηκε όλη η ανατολική πλευρά του θαλάμου με προσκτίσματα που έδιναν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στο εσωτερικό του τάφου. Έδρανα, συνήθως λαξευτά αλλά και κτιστά, είναι γνωστά σε πολλούς θαλαμοειδείς τάφους²⁵. Οι θήκες όμως είναι ένα σπάνιο είδος που απαντάται συνήθως σε τάφους με μνημειακό χαρακτήρα, όπως είναι οι θολωτοί. Κτισμένες από πέτρα-σχιστόπλακες ή πελεκημένους κυβολίθους-θήκες έχουν βρεθεί μία στον ένα θολωτό τάφο του Διμηνίου²⁶, μία στο θολωτό ΙV της Πύλου²⁷ και δύο μέσα σε έναν από τους θολωτούς του Θορικού²⁸. Από αυτές μόνον η θήκη του Διμηνίου περιείχε ελάχιστα οστά, ενδεικτικά μέχρι σήμερα για την ταφική χρήση των κτισμάτων αυτών. Η ακριβής χρονολόγηση της κατασκευής των θηκών μέσα στους τάφους αυτούς είναι σήμερα αδύνατη λόγω έλλειψης στοιχείων. Ένας άλλος αξιόλογος τάφος, θαλαμοειδής αυτή τη φορά, ο τάφος των Διπλών Πελέκων στην Κνωσό (ΥΜ ΙΙΑΙ)²⁹, παρουσιάζει μνημειακά διαμορφωμένο το εσωτερικό του θαλάμου, διηρημένο με ημιπεσσό σε δύο χώρους, στον έναν από τους οποίους έχει κατασκευαστεί λαξευτή θήκη και συνεχόμενο έδρανο, ένα σύνολο που θυμίζει πολύ τον τάφο της οδού Δημητρακοπούλου 106. Το ότι δεν είναι διαδεδομένες οι θήκες ως ιδιαίτεροι τάφοι στο εσωτερικό των θαλάμων, οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι ως υπέργεια κτίσματα καταλαμβάναν και καταργούσαν μέρος του δαπέδου, μειώνοντας έτσι τον ωφέλιμο χώρο για περαιτέρω ταφές. Έτσι φαίνεται ότι εμφανίζονται σε τάφους όπου δεν τίθεται θέμα πρακτικών λύσεων,

τερα ποιοτικά παραδείγματα και το κόκκινο - κεραμιδί για τα δεύτερα. Συχνό είναι το κίτρινο αλείφωμα. Βαφή ανοικτή ή σκούρα καστανή και μαύρη, συχνά απολεπισμένη. Επτά όστρακα ανάμεσά τους (μερικά με διακόσμηση stipple pattern) ξεχωρίζουν για τον καλής ποιότητας πηλό (ωχρό κιτρινοπράσινο ή ρόδινο λεπτόκοκκο) και τη στιλπνή επιφάνεια και ανήκουν σε εισαγμένη κεραμική.

24. Πρβλ. E. French, BSA 59 (1964), πίν. 70 c: 4, 9: ΥΕ ΙΙΑΙ.

25. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα λαξευτά έδρανα των θαλαμωτών τάφων του Κατσαμπά (Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 4, 18, 19 κ.α.), του Σανατορίου (M.S.F. Hood - P. de Jong, ό.π., σ. 248), των Μυκηνών (A.J.B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, 1932, σ. 12, 75, 99), καθώς και τα κτιστά έδρανα τάφων της Φαιστού (L. Savignoni, MonAnt 14 (1904), σ. 527-528, εικ. 15, 16), των θολωτών τάφων του Εγκλιανού (BCH 87 (1963), σ. 783, εικ. 9-86 (1962), σ. 731, εικ. 12), των Δενδρών (A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra near Midea, 1931, σ. 99, 93, εικ. 65, 80 εικ. 54), του Μενιδίου (H. G. Lolling, Das Kuppelgrab bei Menidi, 1880, σ. 18, πίν. 1), βλ. και το πλινθόκτιστο έδρανο του ενός από τους θολωτούς τάφους του Διμηνίου (H. G. Lolling - P. Wollters, ό.π., σ. 436) με μέγεθος πλινθών 0,45×0,25×0,10 έναντι 0,38×0,25×0,10 μ. του τάφου της οδού Δημητρακοπούλου.

26. Χρ. Τσουντα, Αι Προϊστορικοί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, 1908, σ. 154 κ.ε.

27. C. Blegen κ.ά., The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia III, 1973, εικ. 181, 186, 187, 188, 323, σ. 97, βλ. και 107, 108 για τη χρονολόγηση του τάφου (ME/ΥΕ Ι-ΙΙΙ).

28. Β. Στάης, ΠΑΕ 1893, σ. 13. Chr. Tsountas - J. I. Manatt, The Mycenaean Age, 1897, σ. 130. H. Gasche - J. Servais, Thorikos V, 1968, σ. 64 κ.ε., 37-40. M. Benti, Ceramica Micenea in Attica, 1975, σ. 355 κ.ε. (για τη χρήση του τάφου μεταξύ ΥΕ Ι/ΙΙ - ΙΙΒ περιόδου).

29. A. Evans, The Tomb of the Double Axes and associated Group at Knossos, 1914, σ. 33 κ.ε., σ. 40, εικ. 52. Για τη χρονολόγηση του τάφου βλ. Furumark, Chronology, σ. 84 και σημ. 2.

αλλά επικρατούν μάλλον λόγοι προβολής και συναισθηματικοί που επιβάλλουν τη δημιουργία ενός ορατού μνήματος για κάποιο σημαντικό και ιδιαίτερα αγαπητό άτομο³⁰.

Παρόμοιοι λόγοι οδήγησαν φαίνεται και στο θαλαμοειδή της οδού Δημητρακοπούλου στην κατασκευή της θήκης και του εδράνου με κατά τα άλλα καθημερινής χρήσης υλικά και με το γνώσιμο τρόπο της μυκηναϊκής τοιχοδομίας —πλίνθοι³¹ πάνω σε λίθινο κρηπίδωμα— σε ένα σύνολο όμως πρωτότυπο και καλαίσθητο για εσωτερικό θαλαμοειδούς τάφου. Οι αρχιτεκτονικές αυτές αξιώσεις του τάφου χάρη μιας και μόνης ταφής, το μέγεθός του³², ο εισαγμένος χανανίτικος αμφορέας, είναι στοιχεία που θυμίζουν έναν άλλο σύγχρονό του τάφο της Αθήνας, το θαλαμοειδή I της Αγοράς³³. Οι δύο τάφοι βέβαια δε μοιάζουν απόλυτα στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες (π.χ. ο τάφος της Αγοράς έχει λαξευμένα έδρανα και θήκη-λάκκο που καλύφθηκε από μεγάλη μονολιθική πλάκα) ούτε συγκρίνονται στον αριθμό και την ποιότητα των κτερισμάτων του τάφου της Αγοράς (χρυσά, ελεφαντοστά κ.ά.), όσα τουλάχιστον διέφυγαν τη σύληση, για τα οποία ο τάφος αποδόθηκε με πνεύμα γραφικότητας σε κάποια «πριγκίπισσα»³⁴. Το ενδεχόμενο της σύλησης και του τάφου της οδού Δημητρακοπούλου και συγκεκριμένα του εσωτερικού της θήκης, δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν και δεν είναι τόσο φανερό, όσο στον τάφο I, όπου πολλά από τα αντικείμενα αφέθηκαν από βιασύνη στο χείλος του λάκκου. Τα υπόλοιπα αντικείμενα, όπως και στον τάφο μας, σκεπασμένα κάτω από σωρούς κιμιλοχωμάτων, αγνοήθηκαν από τους ενδεχόμενους συλητές.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανασκαφικά δεδομένα θα μπορούσαμε να συνθέσουμε κατά προσέγγιση τα γεγονότα που ακολούθησαν την πρώτη ταφή περίπου ως εξής: μετά τον ενταφιασμό στη θήκη κατά την ΥΕ IIIA1 περίοδο, ο τάφος έμεινε προφανώς για μεγάλο διάστημα αχρησιμοποίητος και στο δάπεδο συσσωρεύθηκαν χώματα της οροφής σε ύψος 0,70 μ. περίπου, που κάλυψαν έδρανο και πιθανοφορείς, το χανανίτικο αμφορέα και τη θήκη σε αρκετό ύψος. Επίσης κατέρρευσε και τμήμα του νοτιοδυτικού τοιχώματος και σχηματίστηκε μπροστά του σωρός κιμιλοχωμάτων, ύψ. 1,10 μ. από το δάπεδο. Στην κατάσταση αυτή ανοίχτηκε ο τάφος για δεύτερη φορά προς το τέλος της ΥΕ IIIB περιόδου για να δεχτεί την ταφή IV στην αριστερή πλευρά του θαλάμου. Στη δεξιά πλευρά εξέιχε το τοιχίο της θήκης 0,15 μ. τουλάχιστον πάνω από την επιφάνεια των κιμιλοχωμάτων. Προφανώς το κτίσμα αυτό δεν άφησε αδιάφορους τους επισκέπτες του τάφου, οι οποίοι το ερεύνησαν συγκεντρώνοντας την προσοχή

30. Όσον αφορά τα πρότυπα του είδους αυτού του τάφου θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί σε μια στοιχειώδη μορφή θήκης, επίσης λίγο διαδεδομένης, της ΜΕ εποχής, τα λεγόμενα περιτειχίσματα (enclosures) όπως αυτά από την Εύτρηση, όπου σειρά λίθων σε ορθή γωνία προσαρμοσμένη σε τοίχο κάποιου κτίσματος περιβάλλει το νεκρό, H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, 1931, σ. 221, 225 (12), 226 (22), εικ. 297, 298. Περιτειχίσματα αναφέρει και ο Persson από την Ασίνη και μάλιστα από πλίνθους, A. W. Persson, *Asine*, 1938, *Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, σ. 341 κ.ε. και ο ίδιος, *New Tombs at Dendra near Midea* 1942, σ. 166.

31. Πλίνθοι ως δομικό υλικό σε θαλαμοειδείς τάφους χρησιμοποιούνται συνήθως στην είσοδο, π.χ. στον τάφο 24 των Μυκηνών (Χρ. Τσουντα, *AE* 1988, σ. 142) και στον τάφο IV της Δειράδας (W. Vollgraff, *BCH* 28 (1904) σ. 370).

32. Με διαστάσεις θαλάμου 4,80×3,50 μ. και δρόμο πλ. 2,35 κάτω και 0,90 μ. πάνω, υπολογιζόμενου του μήκους του σε 15 ή περισσότερα μέτρα, ο τάφος έρχεται δεύτερος σε μέγεθος μετά τον τάφο I, ενώ προηγείται του τάφου III της Αγοράς με διαστάσεις θαλάμων αντίστοιχα 5,90×4,30 και 4,65×2,85 μ. (Immerwahr, ό.π., σ. 158, 170).

33. Immerwahr, ό.π., σ. 158 κ.ε. (ΥΕ IIIA1).

34. T. Leslie Shear, *Hesperia* IX (1940), σ. 289. Ο ίδιος, *AJA* 43 (1939), σ. 586. Immerwahr, ό.π., σ. 151 (*The tomb of an aristocratic «princess»*).

τους σε ορισμένες περιοχές του σκελετού ανάλογα ίσως με τη θέση των ευρημάτων, όπως στο κρανίο και στους βραχίονες³⁵. Τα οστά αυτά, που όπως είδαμε έλειπαν τελείως από τη θήκη, θα μπορούσε κανείς να τα εντοπίσει πεταμένα 1 μ. μακρύτερα, στα λείψανα που πήραν τον αριθ. III, με το κρανίο, τα κομμάτια από βραχίονα και το σφραγιδόλιθο, που είναι ευτύχημα πώς πέρασε απαρατήρητος. Ο σκελετός της θήκης βρέθηκε όπως είδαμε σκεπασμένος κάτω από μια επίχωση, πάχ. 0,40 μ., αποτελούμενη από θρυμματισμένη κιμιλιά και καθαρό χώμα, το οποίο περιείχε και τα λίγα όστρακα που προαναφέραμε. Πάνω από το στρώμα αυτό και μέσα στο άνοιγμα της θήκης βρέθηκε τοποθετημένος ο λιθοσωρός, υπολείμματα προφανώς κατεδαφισμένης ξερολιθιάς, που αποδείκνυε ότι κάποιοι επισκέπτες του τάφου είχαν ήδη «λάβει γνώση». Αυτό το κατά τα άλλα διακριτικό πέρασμα των επισκεπτών του τάφου στη φάση αυτή, δεν μπορεί παρά να κάνει αισθητή για άλλη μια φορά την ισχυρή παρουσία του ΥΕ IIIΒ στοιχείου στους τάφους των Αθηνών³⁶. Όταν στην ΥΕ IIIΓ περίοδο ο δρόμος αποκαλύπτεται και πάλι για να δεχτεί τους νέους ενταφιασμούς είναι ανάγκη να αντιμετωπιστούν πρόσθετες εργασίες συντήρησης και ανακαίνισης του τάφου. Λαξεύεται νέα είσοδος και στόμιο με δάπεδο που βρίσκεται τώρα 1,70 μ. ψηλότερα από το αρχικό και ο θάλαμος στρώνεται με καθαρό χώμα από το γέμισμα του δρόμου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και σ' αυτό το ύψος δε γίνεται απλώς λόγος για ανακαίνιση του τάφου αλλά για μια καθ' ύψος επέκτασή του, ένα δεύτερο τάφο πάνω από τον πρώτο.

Ο λακκοειδής τάφος Λ-4 (Σχ έδ. 2)

Τρία μέτρα δυτικά από το δρόμο του θαλαμοειδή τάφου εντοπίστηκε ένας μυκηναϊκός λακκοειδής, που στο γενικό σχέδιο της ανασκαφής πήρε την ένδειξη Λ-4³⁷. Προσανατολισμένος το ίδιο, από Β. προς Ν. όπως και ο δρόμος, ο Λ-4 ήταν ένας λάκκος, βάθ. 0,50 μ. περίπου από την επιφάνεια της κιμιλιάς, μήκ. 1,68 και πλ. 0,55 μ. Η ταφή στο εσωτερικό του βρέθηκε ταραγμένη και τα αγγεία σπασμένα. Το δάπεδο του τάφου παρουσίαζε μια υψομετρική διαφορά 0,05 μ. Πάνω στα δύο αυτά επίπεδα του δαπέδου βρέθηκε ο σκελετός διαλυμένος. Ανάμεσα στα οστά περισυλλέξαμε δύο κυάθους, ένα αλαβοστροειδές από τη βορειοδυτική γωνία, του οποίου τεμάχια ανακαλύψαμε και στην αντίθετη πλευρά του λάκκου, και δύο σφονδύλια από σερπεντίνη. Τα αγγεία τοποθετούνται στους προχωρημένους ΥΕ III Α χρόνους (βλ. κατάλογο).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ³⁸

Επίπεδο Α

- ΑΙ, 1. Ψευδόστομος αμφορέας, ύψ. 0,24, διαμ. 0,22 μ. (Πί ν. 10α). Λείπει το στόμιο και τμήμα του δίσκου. Ραγισμένος. Σώμα ωοειδές, βάση δακτυλιόσχημη, κωνική απόφυση στο δίσκο. Πηλός κιτρινωπός, καθαρός, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Βαφή καστανή, απολεπισμένη. Το σώμα διαιρείται από έξι ταινίες σε πέντε ζώνες, από τις οποίες

35. Ίσως η θήκη να σκεπαζόταν από κάποιο κάλυμμα που εμπόδιζε να εισχωρήσουν αρκετά χώματα.

36. Immerwahr, ό.π., σ. 110, βλ. και παραπάνω υποσημ. 5.

37. Βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, υπό εκτύπωση.

38. Τα Α, Β, Γ ανταποκρίνονται στα ταφικά στρώματα. Οι λατινικοί αριθμοί απαριθμούν τα σκελετικά λείψανα και οι αραβικοί αριθμοί τα ευρήματα και των τριών στρωμάτων.

διακοσμούνται μόνο οι τέσσερις ανώτερες με δύο είδη εναλλάξ τοποθετημένων μοτίβων, όπως: α) ζιγκ ζαγκ γραμμή πλαισιωμένη πάνω και κάτω από συνεχή ημικύκλια και β) σειρές ομοκέντρων τόξων, από τις οποίες η μία με σκούρο πυρήνα. Ο ώμος διακοσμείται περιμετρικά με φολιδωτά τρίγωνα και ένα τετράφυλλο. Στο δίσκο πεντάφυλλος ρόδακας, στις λαβές στήλες αμειβόντων. Θηλειά συνδέει το στέλεχος του δίσκου με το στόμιο. Τοπικού εργαστηρίου. Για το σχήμα του αγγείου και τη διακόσμηση (close style) βλ. Furumark, MP, σ. 31, εικ. 6, σχ. 175 (ΥΕ ΙΙΙΓ1 πρώιμο). Ιακωβίδη, Περαιτή, σ. 191, 193, 194, εικ. 74, 11, 196 και για τα επιμέρους μοτίβα σ. 157, εικ. 26, 15 και σ. 125, 35, σ. 158 εικ. 27, 11, σ. 165 εικ. 36, 523, σ. 177 εικ. 64, 4, 15, 24, σ. 119, 25. Furumark MP, σ. 343, εικ. 57, μοτ. 42, 27. Ο. Broneer, Hesperia, VIII (1939), εικ. 420. (Παρόμοιος αμφορέας βρέθηκε από την Α. Δραγώνα στον τάφο ΙΒ της Μπαρμπούνας). Για τη χρονολόγηση της διακόσμησης (close style) στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, F. Schachermeyr, Griechenland im Zeitalter der Wanderungen (1980), σ. 126, 129.

(ΥΕ ΙΙΙΓ μέση).

- ΑΙ, 2. Ψευδόστομος αμφορέας, ύψ. 0,19, διαμ. 0,16 μ. συγκολλημένος (Π ί ν. 10 β). Σώμα ωοειδές, βάση δακτυλιόσχημη, κωνική απόφυση στο δίσκο. Πηλός κιτρινωπός, καθαρός, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Βαφή μαύρη, απο λεπισμένη. Η διακόσμηση περιορίζεται στο άνω μισό του σώματος, ενώ το κάτω είναι ολόβαφο. Στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου πλατιά ζώνη με αλληλοτεμνόμενα γραμμωτά λέπια. Το ίδιο μοτίβο διακοσμεί τις λαβές και τμήμα του ώμου, τον οποίο περιβάλλουν περιμετρικά τρεις σειρές πλαισιωμένων ζιγκ ζαγκ γραμμών. Στο δίσκο πεντάφυλλο. Στον ώμο οπή εξαερισμού. Για το σχήμα του αγγείου βλ. ΑΙ, 1 και για τα επιμέρους μοτίβα, Ιακωβίδη, Περαιτή, σ. 100 εικ. 7, 6β, σ. 102, 6, σ. 109, 15, σ. 157 εικ. 26, 15 και σ. 125, 35 (ΥΕ ΙΙΙΓ μέση).
- ΑΙ, 3. Σφονδύλι από μαύρο σερπεντίνη του τύπου Τ κατά τον Furumark, διαμ. 0,022, ύψ. 0,015 μ. (Chronology, σ. 89, εικ. 2, και σ. 91), γνωστού μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο.
- Α, 4. Πιθαμφορέας με ημισφαιρικό πώμα, ύψ. 0,30, ύψ. πώματος 0,09, διάμ. 0,31 μ. Συγκολλημένος από πολλά τεμάχια (Π ί ν. 10 γ). Σώμα ωοειδές, δύο λαβές οριζόντιες αγκύλες με κλίση προς τα έξω, πάνω στη μέγιστη διάμετρο. Χείλος κατακόρυφο, κυλινδρικό. Βάση πλατιά, επίπεδη. Στον ώμο διαμετρικά δύο μαστοειδείς αποφύσεις με διαμπερή οπή, χρησιμοποιούν προφανώς για την πρόσδεση του πώματος, το οποίο για το σκοπό ίσως αυτό έφερε στην κορυφή άλλη οπή. Πηλός κιτρινωπός, ακάθατος, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Βαφή καστανή, απολεπισμένη σε πολλά σημεία. Στο ύψος των λαβών μεταξύ δύο κάτω και τριών πάνω ταινιών, δύο αντιθετικές οφιοειδείς γραμμές. Στον ώμο περιμετρικά κυματοειδείς γραμμές. Ολόβαφη είναι η ράχη των λαβών και η εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Στο πώμα δύο ταινίες πλατιές στην περίμετρο της βάσης και στον ώμο, ανάμεσά τους λεπτότερες περιμετρικές γραμμές που καταλήγουν στην κορυφή ως ομόκεντροι κύκλοι. Τοπικού εργαστηρίου. Για το σχήμα του αγγείου πρβλ. Furumark, MP, σ. 37, εικ. 9, αριθ. 63 και 64 (ΥΕ ΙΙΙΓ1), σ. 594 και για το πώμα 594, αριθ. 63 και 642, σχ. 102. Ιακωβίδη, Περαιτή σ. 205, 261. Για το σχήμα και τη διακόσμηση πρβλ. τα αγγεία από την Τίρυνθα (Tiryns V (1971), πίν. 37, αριθ. 33 και σ. 68: ΥΕ ΙΙΙΓ1 και για το σχήμα μόνο, Tiryns VI (1973), πίν. 62, αριθ. 5). Για τη διακόσμηση πρβλ. το σκύφο από την Ασίνη (Ο. Frödin - Α. Persson, Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930 (1938), σ. 301, εικ. 207, 5) και την υδρία από τις Μυκήνες (Α. J. B. Wace, Mycenaean (1949), εικ. 75b και BSA 25 (1921-23), σ.

32, εικ. 8α). Βλ. και F. Schachermeyr, ό.π., σ. 45 και σημ. 17 (τέλος ΥΕ ΙΙΒ ή αρχές ΥΕ ΙΙΓ).
(ΥΕ ΙΙΓ1).

Επίπεδο Β

- Β ΙΙ,5. Για το σφραγιδόλιθο αναλυτικά βλ. στο τέλος του καταλόγου.
- Β. 6. Κύλιξ δίωτη. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα του στελέχους και η βάση. Συγκολλημένη. Σωζ. ύψ. 0,10 μ. Σώμα χωνοειδές, χείλος κατακόρυφο, ελαφρώς κοίλο. Πηλός ερυθρόξανθος, όχι πολύ καθαρός. Στην επιφάνεια διακρίνονται ίχνη τριπτήρα. Άβαφη (Π ί ν. 10 δ). Λευκοί και μελανοί λεκέδες στο εξωτερικό και εσωτερικό προδίδουν επικασσιτέρωση. Βλ. Κ. Δημακοπούλου, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 141 α, σ. 199: ΥΕ ΙΙΒ, και Furumark, ΜΡ, σ. 61, εικ. 17, 267: ΥΕ ΙΙΒ. S. Immerwahr, Agora XIII, πίν. 61, αριθ. 437, σ. 252. ΥΕ ΙΙΒ-Γ1, πρώιμο. O. Broneer, Hesperia VIII (1939), σ. 376, εικ. 58 c. Chr. Podzuweit, JdI 94 (1979), σ. 415, 11, 13: τέλος ΥΕ ΙΙΒ. Για τα έντριπτα και τα επικασσιτερωμένα αγγεία βλ. Μ. Παντελίδου, Προϊστορικά Αθήναι, σ. 170, 171 και ειδικότερα S. Immerwahr, Hesperia 35 (1966), σ. 381 κ.ε., καθώς επίσης και Agora XIII, 118.
(ΥΕ ΙΙΒ-Γ1 πρώιμο).

Επίπεδο Γ

- Γ V, 7. Τρίωτος πιθαμοφόρας, ύψ. 0,24, διαμ. 0,20 μ. (Π ί ν. 11 α). Συγκολλημένος. Σώμα απιόσχημο-κωνικό. Η πλατιά βάση και το φαρδύ άνοιγμα του στομίου τονίζουν τον οριζόντιο άξονα και μειώνουν την κωνικότητα του σχήματος. Βάση κωνική, δακτυλιόσχημη. Λαιμός χαμηλός, κυλινδρικός, κοίλος, ξεκινά από πλαστικό δακτύλιο και καταλήγει πάνω σε πλατύ, προεξέχον χείλος. Τρεις κάθετες ταινιωτές λαβές με κάθετες νευρώσεις στο σημείο της απόληξης. Πηλός κιτρινωπός, αρκετά καθαρός, αλείφωμα ομοιόχρωμο. Βαφή καστανή σκούρα, απολεπισμένη. Η ζώνη του ώμου μεταξύ των λαβών καλύπτεται με συνεχές δικτυωτό, ενώ το υπόλοιπο σώμα του αγγείου διακοσμείται με παράλληλες ταινίες πλαισιωμένες από λεπτότερες γραμμές. Ολόβαφη η επιφάνεια στο κάτω τμήμα του κορμού και στη βάση, στο λαιμό εσωτερικά και εξωτερικά. Η ράχη των λαβών διακοσμείται με κάθετες γραμμές. Κάθετες γραμμές επίσης και στο χείλος περιμετρικά. Τοπικού εργαστηρίου. Το σχήμα του αγγείου τοποθετεί ο Furumark στην αρχή της ΥΕ ΙΙΑ2 (ΜΡ, σ. 23, εικ. 4, 44 και για το μοτίβο 383, εικ. 67, 57, 2: ΥΕ ΙΙΑ1-Γ1), περίοδο την οποία η Immerwahr θεωρεί ότι ανήκει ακόμη στην ΙΙΑ1 (Agora XIII, 116). Για το σχήμα πρβλ. άλλους πιθαμοφόρες από την Τίρυνθα (Tiryns VI (1973), πίν. 40, 2 αριστερά, με παρόμοια διακόσμηση, σ. 92 εικ. 15 XVI, 24 και 91: ΥΕ ΙΙΑ 1/2), από τις Μυκίνες, από τον τάφο 527 (Wace, Chamber Tombs, πίν. 48, 12, με στενότερη όμως βάση και ψηλότερο λαιμό) και από τη Δειράδα του Άργους (J. Deshayes, BCH 77 (1953), σ. 73, εικ. 16, 2, σ. 71, 9).
(ΥΕ ΙΙ Α1).
- Γ V, 8. Τρίωτος πιθαμοφόρας, ύψ. 0,31, διαμ. 0,23 μ. (Π ί ν. 11 β). Συγκολλημένος, λείπει τμήμα πάνω από τη βάση. Σώμα απιόσχημο με σχετικά στενή βάση και στόμιο, λαιμός υψηλός, κυλινδρικός, κοίλος. Βάση επίπεδη προεξέχουσα. Στόμιο πεπλατυσμένο προεξέχον. Τρεις ταινιωτές κάθετες λαβές στον ώμο καταλήγουν ψηλά, πάνω από τη

μέγιστη διάμετρο του αγγείου. Πηλός ερυθρόξανθος, όχι αρκετά καθαρός, αλείφωμα κιτρινωπό. Το αγγείο δεν ψήθηκε καλά, γι' αυτό και διαλύθηκε κατά την απομάκρυνση του από τον τόπο εύρεσης. Συγκολλήθηκε με πολλή προσοχή από τον Μάρκο Βενιό. Βαφή καστανοκόκκινη, σε αρκετά σημεία απολεπισμένη. Η κυρίως διακόσμηση καταλαμβάνει και εδώ τη ζώνη του ώμου, η οποία κατεβαίνει χαμηλά, κάτω από την απόληξη των λαβών, στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου. Η ζώνη αυτή, η οποία ορίζεται πάνω από μία και κάτω από δύο λεπτότερες ταινίες, περιλαμβάνει μεταξύ των λαβών, σπείρες, με εξηρημένους ρόδακες στο κέντρο. Η μία μοιάζει να καταλήγει πάνω σε ριπιδίοσχημη δέσμη στημόνων. Παρόμοια δέσμη αντιθετικά. Κάτω από μία σπείρα διακρίνεται βραχύσχημο. Στο υπόλοιπο σώμα δύο ταινίες σε απόσταση η μία από την άλλη. Στη ράχη των λαβών παράλληλες οριζόντιες γραμμές, κυματοειδής γραμμή στο λαιμό, η βάση ολόβαφη. Για το σχήμα του αγγείου, Furumark, ΜΡ, σ. 22, εικ. 3, σ. 23 (ΥΕ ΙΙΑ1) και για τα μοτίβα, για τις σπείρες, σ. 353, εικ. 59, μοτ. 46:8 (ΥΕ ΙΙΑ2), για τους ρόδακες, σ. 281, εικ. 40, μοτ. 17: 18, 19 (ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1), για δέσμες στημόνων γενικά, σ. 258, εικ. 32, μοτ. 9 (ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΑ1), για το βραχύσχημο, σ. 323, εικ. 54 μοτ. 32: 16 (ΥΕ ΙΙΒ).

(ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1).

- Γ V, 9. Χανανίτικος αμφορέας, ύψ. 0,57, διάμ. 0,32 μ. (Πί ν. 12 α). Χωρητικότητα 25 lt. Συγκολλημένος. Σώμα κωνικό καταλήγει κάτω σε οξεία βάση ελαφρά κυρτή. Όμοι στρογγυλεμένοι που υψώνονται προς ένα χαμηλό κυλινδρικό λαιμό. Χείλος αναδιπλούμενο. Δύο κάθετες λαβές αγκύλες ελλειψοειδούς διατομής, ξεκινούν από τη βάση του ώμου και κατευθύνονται λοξά προς τα κάτω και προς τα μέσα, παράλληλα με το τοίχωμα. Πηλός κόκκινος, όχι αρκετά καθαρός. Σκούρος πυρήνας από κακή όπτηση. Κίτρινο επίχρυσμα καλύπτει όλη την επιφάνεια. Κοντά στην αριστερή λαβή διακρίνεται γραμμικό σύμβολο με κόκκινη βαφή: μέσα σε όρθιο παραλληλόγραμμο, τεθλασμένη γραμμή. Ο χανανίτικος (ή συριακός) αμφορέας του Κουκακίου είναι ο δεύτερος γνωστός από την Αθήνα μετά τον αμφορέα του ΥΕ ΙΙΑ1 τάφου Ι της Αγοράς (Τ. Leslie Shear, *Hesperia* IX (1940), σ. 282. Immerwahr, ό.π., σ. 119, 164, πίν. 29, 31, 8) και ο δωδέκατος από τους μέχρι σήμερα γνωστούς και καλά διατηρημένους αμφορείς της μυκηναϊκής Ελλάδας, όπως ο αμφορέας του Άργους (W. Vollgraff, ό.π., σ. 376. J. Deshayes, ό.π., σ. 69, 8, πίν. XXI. 2: ΥΕ ΙΙΑ1), της Ασίνης (A. Åkerström, *OpAth* 11 (1975), σ. 185: ΥΕ ΙΙΑ), της Πύλου (W. Blegen κ.ά., ό.π., εικ. 174, 4a, b, σ. 94 και 79: χρήση του τάφου μεταξύ 1500 και 1200), βλ. επίσης τους τέσσερις από τον ΥΕ ΙΙΒ θολωτό τάφο του Μενιδίου (H. G. Lolling κ.ά., *Das Kuppelgrab bei Menidi* (1880), πίν. IX 1-4, σ. 48. V. R. Grace, *The Canaanite Jar*, στο *The Aegean and the Near East, Studies presented to Hetty Goldman* (1956), πίν. IX, 3 και X, 2-4, εικ. 5, 4. σ. 100, 104), τους τρεις των Μυκηνών, από τον τάφο 58 (Grace, ό.π., πίν. IX, 5, σ. 102, ΥΕ ΙΙΙ βλ. και A. Sakellariou, CMS, Beiheft I (1981), σ. 182, σημ. 6), τον τάφο 95 (Grace, ό.π., πίν. X, 1, σ. 101) και από τη Νοτία Οικία ή Οικία της Ακροπόλεως (A. J. B. Wace, BSA 50 -1955-, σ. 179, πίν. 20, b). Πολλά κομμάτια χανανιτικών αμφορέων βρέθηκαν και στην Οικία του Λαδεμπόρου στις Μυκήνες (Åkerström, ό.π., σ. 187), άλλα δε βρήκε σε τάφο των Μυκηνών, το 1980, η Ελένη Παλαιολόγου. Λαβές με εγχάρακτα γραμμικά σύμβολα και κομμάτι από ώμο βρέθηκαν στην Ακρόπολη της Τίρυνθας. Επίσης για πρώτη φορά στον Κομό της Κρήτης (J. Shaw, *Hesperia* 50 (1981), σ. 246 κ.ε. ΥΜ Ι-ΙΙΙ σύνολο).

Οι αμφορείς αυτοί προέρχονται από πόλεις της Συρίας και της Παλαιστίνης (για

την προέλευση από την Παλαιστίνη του αμφορέα της Αγοράς, βλ. Grace, ό.π., σ. 82, σημ. 5). Ανάλογα με τη διάπλασή τους διακρίνονται σε δύο βασικούς τύπους, τον τύπο (Α) με τους στρογγυλούς ώμους και τον κωνικό πυθμένα. Στον τύπο αυτό ανήκουν ο αμφορέας της Αγοράς, του Άργους, της Ασίνης και ο δικός μας. Ο δεύτερος τύπος (Β), στον οποίο ανήκουν όλοι οι υπόλοιποι αμφορείς που αναφέραμε, χαρακτηρίζεται από γωνιώδεις ώμους, ατρακτοειδές σώμα και οξύ πυθμένα. Ο πρώτος τύπος, που στον ελλαδικό χώρο έχει μέχρι σήμερα βρεθεί σε ΥΕ ΙΙΑ ανασκαφικά σύνολα είναι ο παλιότερος (που εξακολουθεί όμως να χρησιμοποιείται και σε νεότερες εποχές, βλ. G. Bass κ.ά., *Cape Celidonya, A Bronze Age Shipwreck* (1976), σ. 122, 123, εικ. 132, 2: περί το 1200). Ο δεύτερος τύπος δε μαρτυρείται μέχρι στιγμής σε κλειστά ΥΕ ΙΙΑ σύνολα, ενώ αντίθετα είναι γνωστός σε ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΓ σύνολα. Γενικά για τους αμφορείς αυτούς βλ. Grace, ό.π., σ. 80 κ.ε., A. Zemer, *Storage Jars in Ancient Sea Trade* (1977) και Åkerström, ό.π., σ. 185 κ.ε. Για την τυπολογία τους ειδικότερα, Ruth Amiran, *Ancient Pottery of the Holy Land* (1963/69), σ. 140 κ.ε.

Παρόμοιους αμφορείς με το δικό μας, του τύπου Α πρβλ. από το λιμάνι της Ugarit, Minet el Beida (C. Schaeffer, *Ugaritica I* (1939), πίν. IX, 209 πίν. 86, αριθ. 5: 1600-1450 ή 1450-1365), από την Βύβλο (J.-F. Salles, *La Necropole «K» de Byblos* (1980), πίν. 27, 4, σ. 56), από το Lachish (O. Tufnell, *Lachish IV* (1958), πίν. 87: 1018, σ. 224, από τον τάφο 216 που χρονολογείται — σ. 232 — μεταξύ 1450-1300) και από το Beth-Pelet (Sir Flinders Petrie, *Beth-Pelet I* (1930), πίν. XVI από τον τάφο 902 και σ. 6, 7: του τέλους της 18ης δυναστείας. Στον τάφο βρέθηκαν σκαραβαίοι της περιόδου 1450-1300). Αρκετοί χανανίτικοι αμφορείς, ιδίως όμως του τύπου Β, βρέθηκαν στην Κύπρο (βλ. π.χ. J. du Plat Taylour κ.ά., *Myrtou-Pigadhes* (1957), σ. 53, 54, εικ. 23, σ. 318, 320 και P. Åström, *OpAth 5* (1964), σ. 120 και Πεπραγμένα του Δ' διεθν. Κρητολογικού Συνεδρίου (1980), σ. 39. Κατά το σχήμα ο αμφορέας του Κουκακίου είναι πανομοιότυπος με τους αμφορείς της Αγοράς και του Άργους (ΥΕ ΙΙΑΙ), μόνο που ο πρώτος έχει χαμηλότερο λαιμό και ο δεύτερος ημικυκλικό και όχι τριγωνικό άνοιγμα των λαβών. Χαρακτηριστικό του αμφορέα μας είναι το κίτρινο επίχρισμα, ενώ η επιφάνεια των δύο άλλων παραμένει έντονα κόκκινη, στο χρώμα του πηλού. Για το γραμμικό σύμβολο ειδικότερα πρβλ. το διακοσμητικό στοιχείο ενός αγγείου από το Lachish, R. Amiran, ό.π., σ. 144, αριθ. 8.

(ΥΕ ΙΙΑΙ).

- Γ V, 10. Λεκανίδιο: ύψ. 0,05, διαμ. 0,14 μ. (Πίν. 12 β). Συγκολλημένο. Όμος τονισμένος, χείλος προεξέχον, λοξότμητο, βάση επίπεδη, λαβές ταινιωτές, οριζόντιες στον ώμο κάτω από το χείλος, πηλός ερυθρόξανθος όχι πολύ καθαρός. Όλη η επιφάνεια μέσα και έξω καλύπτεται από κόκκινη (κεραμιδί) βαφή, θαμπή, απολεπισμένη σε πολλά σημεία. Πλάσιμο κακότεχνο. Το αγγείο ανήκει στον τύπο 295 του Furumark, ΜΡ, σ. 53 εικ. 15 (ΥΕ ΙΙ Α-Γ). Πρβλ. και Immerwahr, ό.π., πίν. 35, αριθ. 4, 11 (ΥΕ ΙΙΑ) και σ. 172-174.

(ΥΕ ΙΙΑΙ).

Από το λακκοειδή (Α-4)

1. Αλαβαστροειδής: ύψ. 0,11, διαμ. 0,15 μ. (Πίν. 12 γ). Συγκολλημένο. Κορμός κυλινδρικός με τοιχώματα ελαφρώς κοίλα κοντά στον ώμο. Η βάση και ο ώμος κυρτώνουν. Λαιμός χαμηλός, στόμιο στενό με προεξέχον χείλος, τρεις λαβές οριζόντιες στον ώμο. Πηλός κίτρινωπός,

αλείφωμα ομοιόχρωμο. Βαφή καστανή. Ο λαιμός, το χείλος και η ράχη των λαβών ολόβαφα. Την περιφέρεια της βάσης και του ώμου περιτρέχει ταινία πλαισιωμένη από λεπτότερες γραμμές, τρεις λεπτές γραμμές επίσης στο μέσο του κορμού. Στο κέντρο της βάσης τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Στον ώμο περιμετρικά ομάδες πέντε-έξι κάθετων γραμμών. Για το σχήμα βλ. Furumark, MP, σ. 44 εικ. 12, 93: ΥΕ ΙΙΑ1. Παντελίδου, ό.π., πίν. 24, γ' 25, β, σ. 90 και 182. Immerwahr, ό.π., πίν. 52· 20. 65, XXI-20, σ. 225: ΥΕ ΙΙΑ2 (πρώιμο). Για τη διακόσμηση Furumark, MP, σ. 397 εικ. 69, μοτ. 64, 22 και σ. 414 εικ. 72 μοτ. 75: ΥΕ ΙΙΑ2. (ΥΕ ΙΙΑ1/2).

2. Κύαθος αβαθής με υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή: ύψ. 0,033, διαμ. 0,09 μ. (Πί ν. 12 δ, αριστερά). Ακέραιος. Σώμα σε σχήμα χοάνης, ώμος κατακόρυφος, χείλος προεξέχον λοξότμητο. Βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός ερυθρόξανθος, αλείφωμα κιτρινωπό. Βαφή καστανή. Βαμμένα η βάση, το χείλος μέσα και έξω και η ράχη της λαβής. Τρεις παράλληλες γραμμές στη βάση του ώμου και δύο άλλες χαμηλότερα. Τρεις ομόκεντροι κύκλοι στο εσωτερικό του αγγείου. Για το σχήμα βλ. Furumark, MP, σ. 48, εικ. 13, 237, 238 ή 219, 220 (με υπερυψωμένη λαβή): ΥΕ ΙΙ Β-ΙΙΑ1-2. Παντελίδου, ό.π., πίν. 16δ, σ. 73, 76, βλ. και F. H. Stubbings, BSA 42 (1947), σ. 63. Βλ. και Κ. Δημακοπούλου, ό.π., πίν. 141α, σ. 199: ΥΕ ΙΙΑ1. (ΥΕ ΙΙΑ).
3. Κύαθος αβαθής με υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή. ύψ. 0,025, διαμ. 0,075 μ. (Πί ν. 12 δ, δεξιά). Λείπει τμήμα του χείλους. Σώμα κωνικό με ελαφρά κυρτό περίγραμμα και λοξότμητο χείλος. Βάση επίπεδη. Πηλός ερυθρωπός. Βαμμένο εσωτερικά και εξωτερικά με κόκκινη (κεραμιδί), θαμπή βαφή. Για το σχήμα βλ. Furumark, MP, σ. 53, εικ. 15, 238: ΥΕ ΙΙΑ. (ΥΕ ΙΙΑ).
4. Δύο σφονδύλια, από σκούρο ιώδες το ένα (διαμ. 0,018, ύψ. 0,014 μ.), από πράσινο σερπεντίνη το άλλο (διαμ. 0,018, ύψ. 0,010 μ.), σε σχήμα κολούρου κώνου, το πρώτο με ελαφρά κυρτή βάση. Βλ. Furumark, Chronology, σ. 89, εικ. 2, 1α και σ. 90: ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ.

Ο σφραγιδόλιθος (Πί ν. 13-14)

Ο σφραγιδόλιθος βρέθηκε μαζί με ελάχιστα τεμάχια οστών και το κρανίο αριθ. ΙΙΙ, χωρίς κανένα κεραμικό εύρημα που να χρονολογεί τα λείψανα αυτά. Κατά πάσα πιθανότητα το κρανίο ανήκει στο σκελετό της θήκης (ΥΕ ΙΙΑ1), από όπου απομακρύνθηκε μεταγενέστερα από συλητές.

Πρόκειται για ένα τρίεδρο πρισματικό σφραγιδόλιθο από καστανό ανοικτό αχάτη με άσπρες ταινίες. Από τις τρεις σφραγιστικές επιφάνειες φακοειδούς σχήματος, διαμ. 0,017 μ., μόνον οι δύο φέρουν παραστάσεις: α) ενός λιονταριού, β) δύο ξαπλωμένων βοδιών. Πρισματικές σφραγίδες του τύπου αυτού δεν είναι πολύ διαδεδομένες, γνωστές κατά το διάστημα μεταξύ ΜΜ ΙΙΙΒ και ΥΜ/ΥΕ ΙΙ περιόδου³⁹. Ο αχάτης, πολύ γνωστός ήδη στην Κρήτη, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στη μυκηναϊκή Ελλάδα⁴⁰.

39. Βλ. Boardman, GGFR, σ. 384. Ενδεικτικά αναφέρονται μερικές όπως η σφραγίδα από τον Πόρο Ηρακλείου, Αγγ. Λεμπέση, ΠΑΕ σ. 1967, σ. 207, πίν. 188 (ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ), από τον Άγιο Ιωάννη Κνωσού, Μ.Σ.Φ. Hood - P. de Jong, ό.π., σ. 275, εικ. 16, ΙΙΙ, 22 (ΥΜ ΙΙ), από το Βαφειό. CMS Ι, αριθ. 233 (ΥΜ ΙΙΑ), από το Ρούτσι, 273, βλ. και CMS V, αριθ. 191 και σ. 623. Οι πρισματικές σφραγίδες του τύπου αυτού απαντώνται συχνά στην ομάδα των «ταλισμανικών» σφραγίδων, βλ. Α. Onassoglou, Die «talismanischen» Siegel, CMS Beiheft 2 (1985), πίν. 1 και της ίδιας, 3. Internationales Marburger Siegel-Symposium, 5-7.9.1985, CMS Beiheft 3, (υπό εκτύπωση).

40. Boardman, ό.π., σ. 57, 375, βλ. και το εργαστήριο του λιθοξόου της Οικίας του Κάδμου στη Θήβα με

α) Στη μία όψη παριστάνεται λιοντάρι όρθιο προς τα αριστερά με ανυψωμένη την ουρά και στραμμένο πίσω το κεφάλι (Πί ν. 14 α). Συνοπτικά απεικονίζονται τα δύο μόνο πόδια του ζώου, προς το θεατή. Πατά πάνω σε τρεις παράλληλες γραμμές. Το λιοντάρι στη στάση αυτή, ως μεμονωμένη μορφή και κυρίως θέμα μιας σφραγίδας, πρωτοεμφανίζεται σε δύο σφραγίσματα της Φαιστού (ΜΜ II)⁴¹, αργότερα σε ένα σφράγισμα της Αγίας Τριάδας (ΥΜ I)⁴². Οι παραστάσεις λιονταριών σε διάφορες στάσεις πληθαίνουν από την ΥΜ I κ.ε. περίοδο, κατά την ΥΜ/ΥΕII όμως ειδικότερα οι παραστάσεις αυτές αποκρυσταλλώνονται σε συγκεκριμένους τύπους. Τυποποίηση επέρχεται και στα μορφολογικά μέσα που αποδίδουν την παράσταση με κυριότερα χαρακτηριστικά τα κουμπιά για τις αρθρώσεις, τις ραβδώσεις για τους τένοντες, τα περιγράμματα και άλλα διακριτικά στοιχεία μιας ορισμένης τεχνοτροπίας (ενός *Zeitstil*), που καλύπτει μια μεγάλη περίοδο στη σφραγιδογλυφία από την ΥΜ/ΥΕ II κ.ε. εποχή⁴³. Ο τύπος του λιονταριού της σφραγίδας μας, που ανήκει στην τεχνοτροπία αυτή, δεν είναι σχετικά πολύ διαδεδομένος⁴⁴. Κρίνοντας από το τετράγωνο σχήμα του κεφαλιού, το λιοντάρι είναι έργο ελλαδικού εργαστηρίου, σύμφωνα με τη διάκριση που έκανε ο Boardman⁴⁵. Ο τρόπος που αποδίδεται το μοτίβο δεν είναι στυλιστικά ενιαίος, αλλά περιέχει στοιχεία ανάμεικτα, πλαστικά αφενός και σχεδιαστικά αφετέρου. Τα πλαστικά εντοπίζονται στο κορμί του ζώου με το ρευστό μαλακό πλάσιμο των όγκων που κυλούν αβίαστα από τη ράχη και την κοιλιά προς τα ψηλά πίσω σκέλη. Με σχεδιαστικά στοιχεία αποδίδονται η χαίτη και το κεφάλι, η πρώτη με μία μονοκόμμη ελλειψοειδή γλυφή και σκόρπιες εγχαράξεις στο εσωτερικό για τους θυσάνους, και το κεφάλι σε περίγραμμα, με μικρές διακεκομμένες γραμμές και όγκους. Πίσω από το περίγραμμα του κεφαλιού τοποθετείται το μάτι σαν κουκκίδα παισιωμένη από τρεις γραμμές, ενώ η υπόλοιπη παρεία μένει αδιαμόρφωτη. Το αυτί υψώνεται πάνω από το μέτωπο σαν αυτί σκύλου.

Μια τέτοια στυλιστική ανομοιογένεια —που μοιάζει εν τέλει και ποιοτική— θα μπορούσε να αποδοθεί στη συλλογική εργασία δύο διαφορετικών τεχνιτών μέσα στο ίδιο εργαστήριο ή σε έναν μόνο τεχνίτη ο οποίος, επιδέξιος ο ίδιος, δεν απέφυγε τελικά την αντιγραφή σχημάτων του συρμού. Έτσι, εμφανίζοντας τα χαρακτηριστικά ενός βιοτεχνικού έργου, η παράσταση δύσκολα μπορεί να τοποθετηθεί σε μια ορισμένη εξελικτική βαθμίδα ενός στυλ και να χρονολογηθεί στενά⁴⁶. Κάποιες ομοιότητες στο σχήμα του κορμιού και του κεφαλιού που παρατηρούνται με τα λιοντάρια σφραγίδων και δακτυλιδιών από τις Μυκήνες⁴⁷, το Βαφείο⁴⁸ και το Ρούτσι⁴⁹ επισημαίνουν γενικά τα σχεδιαστικά πρότυπα που ακολούθησε ο τεχνίτης μας μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης εποχής. Στενότερες ομοιότητες ως προς τον τρόπο απόδο-

πλήθος ακατέργαστα τεμάχια αχάτη, Αντ. Κεραμοπούλλου, ΑΕ 1930, σ. 35 κ.ε. και S. Symeonoglou, *Kadmeia I* (1973), σ. 73, ΥΕ IIIA2.

41. I. Pini, CMS II 5, αριθ. 271, 279 και σ. XVI.

42. D. Levi, *AsAtene* 8-9 (1925-26), σ. 96, εικ. 59.

43. Boardman, ό.π., σ. 46 κ.ε., σ. 54 κ.ε.

44. E. Brandt, AGD I, München, αριθ. 66. CMS XIII, αριθ. 57. A. Sakellariou, *Les cachets minoens de la collection Giamalakis*, 1958, αριθ. 260. Forsdyke, BSA 28 (1926-27), πίν. XIX, III, 13 (Μαύρο Σπήλαιο). J. Betts, CMS Beiheft I, σ. 11, εικ. 15-18. CMS I, αριθ. 288 (Πύλος), σ. 480, 502, 503, 507 (πρβλ. και 280, Ρούτσι). ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 222 γ (Θήβα).

45. Boardman, ό.π., σ. 59.

46. Βλ. και Σακελλαρίου, ΜΣ, σ. 7.

47. CMS I, αριθ. 9 (για το σώμα), αριθ. 10 (για το κεφάλι), από τον τάφο III, και 102 (για τα οπίσθια). J. T. Hooker, AJA 71 (1967), σ. 274.

48. CMS I, αριθ. 243 και σ. 250 (για το κεφάλι), βλ. και Furumark, *Chronology*, σ. 49 (ΥΕ IIIA).

49. CMS I, αριθ. 277, 280 (για το κεφάλι) βλ. και Sp. Marinatos, *Antiquity* 31 (1957), σ. 100 (ΥΕΑ-IIIΑΙ).

σης και το σχήμα του κεφαλιού εμφανίζει το μοτίβο μας με το λιοντάρι μιας άλλης σφραγίδας από αχάτη που βρέθηκε στον τάφο του Μενιδίου (ΥΕ ΙΙΒ)⁵⁰, κάνοντας πιθανή μια κοινή εργαστηριακή προέλευση. Γενικά, μπορεί κανείς να τοποθετήσει την παράσταση σε ένα προχωρημένο εξελικτικό στάδιο που συνεπάγεται την τυποποίηση και σχηματοποίηση της ΥΕ ΙΙ εποχής, αναγνωρίζοντας συγχρόνως ότι ο τεχνίτης που τη δημιούργησε ήταν αναμφίβολα ενός επιπέδου.

β) Τον καλύτερο εαυτό του έδωσε ο τεχνίτης στην παράσταση των δύο βοδιών (Π ί ν. 14 β). Η παράσταση κλιμακώνεται σε δύο πλάνα. Στο πρώτο, το ένα βόδι προς τα αριστερά με διπλωμένα κάτω από το σώμα τα πόδια, πάνω σε βάση τριών γραμμών. Πάνω από τη ράχη του υψώνεται ο τράχηλος του άλλου βοδιού, το υπόλοιπο σώμα του οποίου κρύβεται πίσω από το πρώτο βόδι. Η σύλληψη του θέματος και η σε βάθος ανάπτυξη των μορφών είναι αρκετά πρωτότυπη σαν να στέκεται και να αντανakλά το μπροστινό βόδι τον τράχηλό του σε καθρέπτη⁵¹.

Το μοτίβο, κρητικής προέλευσης (ΥΜ Ι)⁵² είναι από τα πιο συνηθισμένα της μυκηναϊκής σφραγιδογλυφίας⁵³, γνωστό με πολλές στερεότυπες επαναλήψεις, αρκετά κακότεχνες στην πλειονότητα. Μέσα από ένα τέτοιο σύνολο η σφραγίδα μας αποτελεί εξαίρεση, γιατί ένα τόσο συνηθισμένο και ποιοτικά ταλαιπωρημένο θέμα έχει αναδειχθεί καλλιτεχνικά: στο αβίαστο σχέδιο με τα ρευστά περιγράμματα, στη φυσιοκρατική διάπλαση των όγκων, στις μαλακές διαβαθμίσεις, αναγνωρίζει κανείς το καλλιτεχνικό αισθητήριο του τεχνίτη που απέδωσε στην άλλη όψη της σφραγίδας το σώμα του λιονταριού. Το ανάγλυφο εδώ είναι βέβαια εκφραστικότερο, όπως επιβάλλει η πληθωρικότερη σωματικότητα του ζώου. Η παράσταση δεν είναι πλέον μια απλή αντιγραφή ενός τετριμμένου θέματος, αλλά αποκτά κάποια ιδιαιτερότητα, μέσα από τη δεξιοτεχνία ενός καλλιτέχνη-σφραγιδογλύφου. Ενώ στις συνηθισμένες περιπτώσεις το σώμα του ζώου αποδίδεται με έναν πολύ γενικά διηρημένο όγκο, εδώ τα επιμέρους

50. CMS I, αριθ. 385, βλ. και CMS Beiheft 1, σ. 272.

51. M. Popham, BSA 69 (1974), σ. 220: «With a kind of mirror image behind».

52. Ένας πλήρης κατάλογος των κρητικών και ελλαδικών σφραγίδων με το θέμα αυτό παρέχεται στη μελέτη που παρουσίασα στο 3ο Συμπόσιο Σφραγιδογλυφίας του Marburg, βλ. παραπάνω υποσημ. 39. Το μοτίβο πρωτοεμφανίζεται με τα σφραγίσματα της Αγίας Τριάδας (ΥΜ ΙΒ), D. Levi, ό.π., σ. 102, εικ. 79 και 80, όπου το πίσω ζώο σε προφίλ. Κατά τον I. Pini το μοτίβο είναι ίσως δημιουργημα MM ΙΙΒ χρόνων, αν λάβει κανείς υπόψη το σφράγισμα από τα θησαυροφυλάκια του Ιερού της Κνωσού (βλ. 1ο Διεθνές Συνέδριο Πύλου, υπό εκτύπωση). Βλ. επίσης από το Σανατόριο, M.S.F. Hood - P. de Jong, ό.π., σ. 273, 275, εικ. 16: ΙΙΙ, 21,22 (φακοειδής σαρδώνυξ, ΥΜ ΙΙ), από το Σελλόπουλο, M. Popham, BSA, ό.π., σ. 220, 218 εικ. 14 Α, πίν. 38 C. Βλ. και W. Niemeier, CMS Beiheft 1, σ. 96, 97 εικ. 12 (SM ΙΙ/ΙΙΑ1), από το ανάκτορο της Κνωσού, PM IV, 601 αριθ. Α 10, 604, αριθ. D 9, 10 (ΥΜ ΙΙΑ1), Sakellariou, Giamalakis, αριθ. 292 (φακοειδής μετεωρίτης), Kenna, CS, αριθ. 311, 312 (φακοειδής αχάτης και αιματίτης), E. Brandt AGD I, München, αριθ. 38 (φακοειδής αιματίτης), Βλ. και J. H. Betts, CMS Beiheft 1, σ. 2.

53. Βαφειό, CMS I, αριθ. 240, 241 (φακοειδείς από σαρδώνυχα και αχάτη, ΥΕ ΙΙΑ) Μυκήνες, τάφος 78 (φακοειδής αχάτης, ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΑ, βλ. και CMS Beiheft 1, σ. 184, σημ. 1). Δενδρά, A. Persson, The Royal Tombs at Dendra near Midea, 1931, σ. 100, 2, πίν. 28, 34 (φακοειδής ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ2). Μυκήνες, τάφος 515, CMS I, αριθ. 142 (φακοειδής αχάτης, ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ). Ρούτσι, CMS I, αριθ. 275, 281 (φακοειδείς, από σαρδώνυχα και κορναλίνη, ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΑ1). Μιδέα, CMS I, αριθ. 183, με λιοντάρι πίσω (φακοειδής, όνυξ, ΥΕ ΙΙΑ1). Καρποφόρα, CMS V αριθ. 432, 433 (φακοειδείς από αχάτη, ΥΕ ΙΙΑ2-Β1). Θήβα, CMS I, αριθ. 195, 196 (φακοειδείς από αχάτη και κορναλίνη), Πύλος, CMS I, αριθ. 318 (σφράγισμα, ΥΕ ΙΙΒ). Βλ. και CMS VII, αριθ. 127 (φακοειδής αχάτης), αριθ. 316 (φακοειδής κορναλίνη), CMS XIII αριθ. 78,8 (φακοειδής αχάτης· αμυδαλοειδής αιματίτης), CMS XII αριθ. 248, 289 (φακοειδείς από αχάτη), 249 (ένα ζώο). AGD II Berlin, αριθ. 45a (πρίσμα αχάτης). Βλ. και το σφραγιδοόλιθο (φακοειδή από κορναλίνη) στην κατοχή του κ. Τσαλίκη (Αθήνα). Ευχαριστώ τον Έφορο Χρ. Ντούμα για την υπόδειξη.

τμήματα του σώματος διαφοροποιούνται οργανικά, διαβαθμισμένα γύρω από τις προεξοχές του εσωτερικού σκελετού που υποδηλώνεται διακριτικά. Τα πόδια, που σε άλλες παραστάσεις ως αγκύλες γραμμές μοιάζουν να κρέμονται αδρανή κάτω από το σώμα, φυτρώνουν εδώ στέρεα, νευρώδη και ευλύγιστα, με ψηλά σφυρά, τονισμένα στις άκρες από την περόνη, μια κουκκίδα πίσω από τις τριγωνικές οπλές, σχεδιασμένα από καλλιτέχνη που ήξερε να αναπαράγει με ευαισθησία την πραγματικότητα. Καθώς διπλώνουν κάτω από το σώμα σε ένα σφιγμένο κομψό σχήμα, με τις οπλές σε λοξή ανταπόκριση, προδίδουν παράλληλα μια τάση καλλιγραφίας.

Χαρακτηριστικό στοιχείο στην απόδοση είναι οι λεπτές γραμμές που χρησιμοποιεί στο σχέδιό του ο τεχνίτης για το αυτί, το μάτι, τα περιγράμματα της κοιλιάς και των ποδιών. Μια παχύτερη γραμμή τονίζει το ελαφρά γαμψό ρύγχος που καταλήγει σε κύκλο για το ρουθούνι. Συχνή χρήση κάνει επίσης στα κουμπιά για τις αρθρώσεις των ποδιών, τη ρίζα του αυτιού, την ένωση των κεράτων, τη ρίζα του μηρού. Με μια κουκκίδα δηλώνεται επίσης το κάτω χείλος.

Ανάμεσα στις μέχρι σήμερα γνωστές παραστάσεις ξαπλωμένων βοδιών δε βρίσκεται δεύτερη, όπου να αναγνωρίζεται σίγουρα το «χέρυ» του τεχνίτη της σφραγίδας μας. Το γενικό, όμως, «στυλ» του⁵⁴ μπορεί να εντοπιστεί ανάμεσα σε άλλα θέματα βοοειδών, ειδικότερα σε δύο σφραγίδες, μία από τις Μυκήνες (από τον τάφο 515: ΥΕ ΙΙΒ σύνολο)⁵⁵ και μια άλλη από την Ασπίδα του Άργους (τάφος 7: ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΒ, όπου υπερτερεί σαφώς η ΙΙΒ-ΙΙΙΑ κεραμική)⁵⁶. Στην πρώτη, φακοειδή από όνυχα που παριστάνει αγελάδα να θηλάζει μοσχάρι, διακρίνουμε χαρακτηριστικές ιδιομορφίες, όπως τις λεπτές γραμμές του σχεδίου για αυτιά, μάτια, περιγράμματα, τη χρήση των κουμπιών στα σημεία που αναφέραμε, το γαμψό προφίλ με τη δακτυλιόσχημη απόληξη, τα μακριά λιγνά πόδια με τις τριγωνικές συμπαγείς οπλές και την προεξοχή της περόνης, καθώς επίσης το μαλακό πλάσιμο που αφήνει να φανούν τα εξογκώματα του εσωτερικού σκελετού⁵⁷. Με κάποια σχολαστικότητα στη λεπτομέρεια επιμένει ο τεχνίτης και εδώ, όπως και στην παράστασή μας, να δηλώσει και το δεύτερο αυτί που μόλις προεξέχει πίσω από το πρώτο. Από το ίδιο εργαστήριο πρέπει να προέρχεται και η σφραγίδα του Άργους, φακοειδής από αχάτη, που παριστάνει επίθεση λιονταριού σε αγελάδα και παρουσιάζει απαραγνώριστα κοινά σημεία στο πλάσιμο και την τυπολογία με τις δύο άλλες⁵⁸. Ο J. Younger έχει επίσης επισημάνει την κοινή προέλευση των δύο αυτών σφραγίδων από τον κύκλο του εργαστηρίου που δημιούργησε και την (κατά τον Younger πάντα) «ομάδα του Βαφειού»⁵⁹.

Η αναζήτηση και άλλων σφραγίδων του «εργαστηρίου» αυτού, δεν απέδωσε ασφαλή παραδείγματα. Οι προσπάθειες που γίνονται τα τελευταία χρόνια για την αναγνώριση ΥΜ/ΥΕ εργαστηρίων σφραγίδων με βάση το στυλ και την τυπολογία βρίσκονται ακόμα μάλλον στο

54. Το γενικότερο αυτό «Stil» μπορεί να ανιχνευτεί μέσα από κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που διέπουν παρόμοιες αλλά όχι και ταυτόσημες παραστάσεις και τις οποίες ο I. Pini εντάσει σε μια κοινή στυλιστική «κατεύθυνση» (Richtung) ή Σχολή (Schule), βλ. *Minoische Siegel ausserhalb Kretas / Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 31.5-5.6, 1985, σ. 128 κ.ε.

55. CMS I, αριθ. 140, και σ. 154. Βλ. και Furumark *Chronology*, σ. 50, πρβλ. και CMS I, αριθ. 20.

56. CMS I, αριθ. 204. W. Vollgraff, ό.π., σ. 388 εικ. 31, βλ. και J. Deshayes, ό.π., σ. 78, όπου δύο μόνον από τα έντεκα αγγεία του τάφου χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ.

57. Η κάποια επιπεδικότητα του αναγλύφου στη φωτογραφία του CMS οφείλεται στο φωτισμό κατά τη φωτογράφιση.

58. Μία τρίτη σφραγίδα σε ιδιωτική συλλογή (CMS VIII αριθ. 66) που παριστάνει μοσχάρι ανήκει στην ίδια ομάδα με τις παραπάνω σφραγίδες.

59. J. Younger, *AJA* 82 (1978), σ. 294.

στάδιο των προτάσεων και όχι των συμπερασμάτων⁶⁰. Οι δυσκολίες οφείλονται στην ασφαλή διάκριση της πρωτότυπης έκφρασης ενός εργαστηρίου μέσα από το γενικότερο στυλ της εποχής (Zeitstil), και την τυποποίηση που έχει επέλθει: (α) όταν αντιμετωπίζει κανείς συνήθως επαναλήψεις θεμάτων, (β) όταν ακόμη και στις επαναλήψεις αυτές δύσκολα ξεχωρίζει κανείς δύο στυλιστικά και τυπολογικά πανομοιότυπες παραστάσεις, (γ) όταν διαπιστώνονται τεχνοτροπικές διαφορές ακόμα και στις παραστάσεις δύο συνεχομένων πλευρών μιας και μόνης σφραγίδας (π.χ. ενός πρίσματος), που θα περίμενε κανείς ότι προήλθαν από το ίδιο εργαστήριο ή και τον ίδιο τεχνίτη⁶¹, (δ) όταν στον τρόπο ερμηνείας ενός στυλ επικρατούν εν τέλει υποκειμενικά κριτήρια.

Για τους γενικότερους αυτούς λόγους αρκούμεθα εδώ στην παράθεση εκείνων μόνο των παραδειγμάτων, όπου η μορφή του αναγλύφου και η επιμονή σε κάποιες τυπολογικές λεπτομέρειες επισημαίνουν γενικά την «κατεύθυνση» ή «σχολή»⁶² που ακολουθεί ο τεχνίτης της σφραγίδας μας, αφήνοντας το θέμα των «εργαστηρίων» και «χεριών» για ειδικότερες μελέτες⁶³.

Αεζέμβριος 1982

ARTEMIS ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AGD	Antike Gemmen in deutschen Sammlungen.
Boardman, GGFR	J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings (London 1970).
CMS	Corpus der minoischen und mykenischen Siegel.
Furumark, Chronology	A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm (1941).
Furumark, MP	A. Furumark, Mycenaean Pottery I, Analysis and Classification, Stockholm (1941), 1972.
Ιακωβίδη, Περαιτή	Σπ. Ιακωβίδη, Περαιτή, Το Νεκροταφείο (Αθήναι, 1969).
Kenna, CS	V.E.G. Kenna, Cretan Seals. With a Catalogue of the Minoan Gems in the Ashmolean Museum (1960).
Σακελλαρίου, ΜΣ	Α. Σακελλαρίου, Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία, Αθήναι 1966.
Sakellariou, Giamalakis	A. Xenaki-Sakellariou, Les Cachets Minoens de la Collection Giamalakis, Paris 1958.
Wace, Chamber Tombs	A.J.B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae, Oxford 1932.

Για τις υπόλοιπες συντομογραφίες, βλ. Archäologische Bibliographie, 1976.

60. Προσπάθειες να ταυτιστούν εργαστήρια και τεχνίτες έχουν γίνει κυρίως από τους J. Younger (ό.π. και CMS Beiheft 1, σ. 263), J. Betts (BICS 23 (1976) σ. 122 κ.ε. και CMS Beiheft 1, σ. 1 κ.ε. και σ. 3, σημ. 11 για άλλες προσπάθειες ταύτισης εργαστηρίων), ενώ ο I. Pini, διατυπώνοντας επιφυλάξεις για τα κριτήρια που οδήγησαν στον καθορισμό των εργαστηρίων αυτών, αρκείται να υπογραμμίσει μόνο ομοιότητες σύγχρονων σφραγίδων (Α' Διεθνές Συμπόσιο για την Πύλο, 1980, υπό εκτύπωση και 3ο Διεθνές Συμπόσιο του Σουηδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, 1982, Proceedings, ό.π., σ. 128 κ.ε.

61. J. Betts, CMS Beiheft 1, σ. 4 κ.ε. και BICS, ό.π., σ. 122 και σημ. 7.

62. Βλ. I. Pini, Proceedings, ό.π., σ. 128 κ.ε.

63. Για το θέμα αυτό, όσον αφορά τη σφραγίδα του Κουκακίου, βλ. τη μελέτη μου στο CMS Beiheft 3, υπό εκτύπωση.

ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΕΠΑΥΛΕΙΣ*

(Σ χ έ δ. 1)

Οι μινωικές επαύλεις είναι κτίσματα μεγάλοπρεπα, μνημειακής αρχιτεκτονικής, τόσο στη σχεδίαση όσο και τη λειτουργικότητα. Διαφέρουν από τις απλές κατοικίες. Για τα κοινά, τα αστικά σπίτια, καλή εικόνα μας προσφέρει το λεγόμενο «μωσαϊκό της πόλης» από την Κνωσό. Για τα μέγαρα και τις επαύλεις των πλούσιων και επιφανών οι μόνοι ίσως, και πάντως οι καλύτεροι, μάρτυρες είναι τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα.

Η έρευνα από τα χρόνια του Evans και των Ξανθουδίδη και Χατζηδάκη, μέχρι τις μέρες μας, έχει φέρει στο φως σημαντικό αριθμό οικημάτων που εύκολα ξεχωρίζουν, έτσι ώστε να μην μπορούν να χαρακτηριστούν απλώς μέρη-μονάδες οργανωμένων οικιστικών συνόλων. Οι διαστάσεις τους, η μνημειακότητα της κατασκευής, η εσωτερική διαρρύθμιση και ο χαρακτήρας των χώρων, μα πάνω απ' όλα η επιλογή της θέσης τους μαρτυρούν για την ιδιότητα και το αξίωμα του κατόχου. Πρέπει να 'ταν άρχοντας με κοσμική και συχνά και θρησκευτική εξουσία, πάντως όχι αυτόνομος αφέντης μιας περιοχής, αλλά σε άμεση εξάρτηση¹ από το μεγάλο άρχοντα, όπως ήταν ο βασιλιάς-ιερέας (King-priest) στα μεγάλα ανάκτορα της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλλίων και της Ζάκρου. Υπάρχουν ενδείξεις που μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι οι επαύλεις ήταν μονάδες ενός καλά οργανωμένου διοικητικού μηχανισμού² και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του μινωικού κράτους.

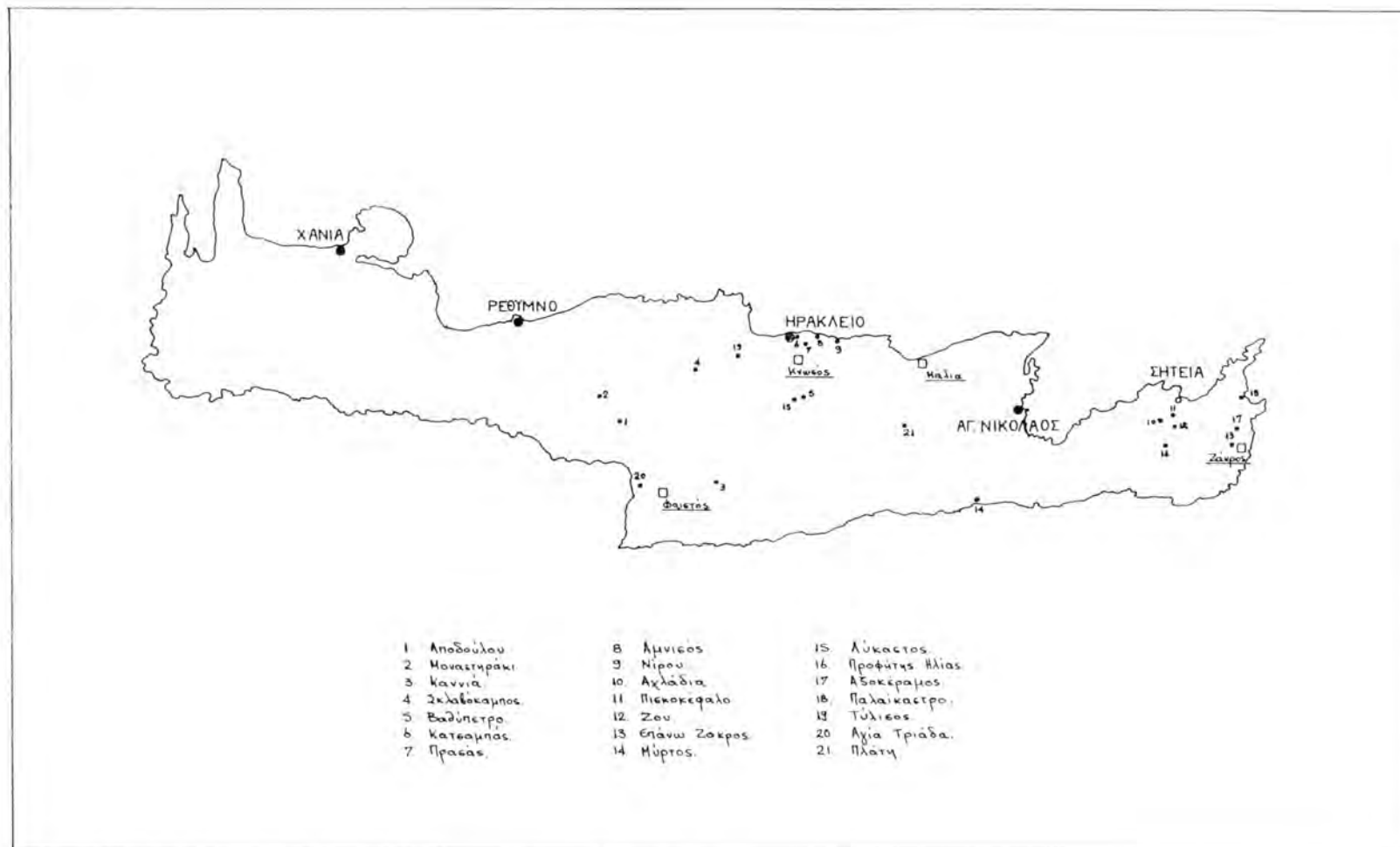
Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όλες οι επαύλεις είναι δημιουργήματα της ίδιας χρονικής περιόδου. Ανήκουν στην καλή λεγόμενη εποχή της ακμής του μινωικού πολιτισμού και τοποθετούνται μέσα σε εντελώς καθορισμένα χρονολογικά πλαίσια. Χτίζονται αμέσως μετά το 1600 π.Χ. και όσες εξακολουθούν να υπάρχουν καταστρέφονται οριστικά το 1450 π.Χ. Εποχή δηλαδή που εκτείνεται ανάμεσα σε δύο ισχυρούς σεισμούς. Η οικοδόμησή τους αρχίζει στην πρώτη φάση των νεοανακτορικών χρόνων, στη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο, μετά την καταστροφή του 1600, που ισοπεδώνει τις κύριες εγκαταστάσεις σ' όλα τα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης. Βέβαια αμέσως τα ανάκτορα ξανακτίζονται, ωστόσο φαίνεται πως εξασθενεί η κεντρική βασιλική εξουσία³ και στο πρόγραμμα της οργανωτικής αναδιάρθρωσης του μινωικού κράτους περιλαμβάνεται μια σειρά νέων μικρών αυτόνομων «ανακτόρων». Είναι έδρες

* Τους Εφόρους Γ. Τζεδάκι και Π. Θέμελη που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το χειρόγραφο ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1965, σ. 224 και *Civilisation Egéenne*, I, σ. 395.

2. Για τον τύπο της οργάνωσης αυτής βλ. Ν. Platon, *Civilisation Egéenne*, II, σ. 84: «...La découverte de toute une série de fermes, grandes et riches, rend très probable l'existence d'un système de type féodal suivant lequel de riches propriétaires terriens se trouvaient sous la dépendance politique et économique des rois, mais étaient possesseurs des terrains qui leur avaient été concédés en échange d'obligations précises et d'échanges con-venus».

3. Στ. Αλεξίου, Μινωικός πολιτισμός, 1964, σ. 38.

Σχέδ. 1. Χάρτης της Κρήτης όπου σημειώνονται οι θέσεις μινωικών επαύλεων.

τοπαρχών, που αποτελούν μικρά κέντρα με δική τους οργάνωση, δικούς τους τεχνίτες⁴ ή και δικούς τους στολίσκους στα παράλια⁵. Αν οι κύριοι των κέντρων αυτών ήταν όργανα της κεντρικής εξουσίας με τάσεις ανεξαρτητοποίησης, όπως αντίστοιχοι διοικητές επαρχιών στην Αίγυπτο, ή τοπικοί γαιοκτήμονες υποτελείς στο βασιλιά δεν είναι βέβαιο. Δεν υπάρχουν πάντως ενδείξεις σοβαρών διενέξεών τους με το βασιλιά⁶.

Το καθεστώς αυτό μιας μορφής γεωγραφικού καταμερισμού στην άσκηση της εξουσίας ισχύει ως τη «βιβλική» καταστροφή της Κρήτης στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου, γύρω στα 1450 π.Χ.⁷. Τότε μαζί με τα μεγάλα κέντρα καταστρέφονται και οι επαύλεις και δεν ξανακτίζονται πια⁸. Η αναστάτωση είναι μεγάλη. Εκτός από την Κνωσό, όπου εγκαθίσταται αχαϊκή δυναστεία, παντού στην Κρήτη σβήνει κάθε ίχνος μινωικής αρχής. Διώξεις, σφαγές και μετατοπίσεις πληθυσμών, ανατρέπουν γενικά όλη την οργάνωση του μινωικού κράτους. Οι επαύλεις λοιπόν περιορίζονται χρονικά μεταξύ των περιόδων ΜΜ ΙΙΒ και ΥΜ ΙΒ.

Αναφέραμε ήδη ότι οι επαύλεις δεν είναι λαϊκά ή αστικά σπίτια αλλά ενδαιτήματα άρχοντα πολιτικής ή και θρησκευτικής εξουσίας, κέντρα γεωργικού τις περισσότερες φορές προσανατολισμού⁹, σε χώρους ελέγχου της γεωργικής παραγωγής, των ναυτιλιακών και εμπορικών κέντρων. Δεν ξεχνούμε, όταν αναφερόμαστε σε εμπορικά κέντρα, ότι το εμπόριο γίνεται για λογαριασμό των αντιπροσώπων του βασιλιά ή ισχυρών τοπικών πριγκίπων και βέβαια για δική τους χρήση και όχι μεταπώληση με σκοπό το κέρδος¹⁰.

Τα λαμπρά αυτά μεμονωμένα αρχοντικά οικοδομήματα χαρακτηρίζονται συνήθως από τους ανασκαφείς και ερευνητές ως επαύλεις, μέγαρα ή αγροικίες. Οι ονομασίες αυτές είναι εντελώς συμβατικές¹¹ και δεν ανταποκρίνονται προς κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα, μοναδικά για το είδος του περιγραφόμενου κτιρίου. Περισσότερο προσδιοριστικός θα μπορούσε να είναι ο όρος «αγροικία» (όπως π.χ. αγροικία Ζου Σητείας), που οπωσδήποτε σημαίνει κέντρο εξουσιαστικό και διοικητικό, σε μοναχικό κάπως μέρος, αρκετά μακριά από ανακτορικό κέντρο και σε επίκαιρο σημείο μιας περιορισμένης και εντελώς καθορισμένης εδαφικά και παραγωγικά καλλιεργήσιμης έκτασης.

Οι ανασκαφείς που ερεύνησαν και δημοσίευσαν ή έστω έδωσαν τις πρώτες εκθέσεις για τα κτίρια που αναφερόμαστε τα χαρακτηρίζουν όπως είπαμε χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό ως επαύλεις, αγροικίες, βίλες ή μέγαρα. Μέγαρο και έπαυλη δε συνεπάγεται και διαφορά στην αρχιτεκτονική μορφή. Πιο ουσιαστικό φαίνεται να είναι το στοιχείο της θέσης που βρίσκονται και της ιδιότητας του ενοίκου, του ρόλου του στην κρατική ιεραρχία. Πιστεύουμε ότι μόνο

4. Ο Κ. Δαβάρας, *Guide to Cretan Antiquities*, σ.151, αναφέρει ότι οι τεχνίτες είναι της ανακτορικής-παλατιανής οικονομίας, ειδικευμένοι, που ζουν κι εργάζονται στα ανάκτορα. Εμείς προσθέτουμε ότι το ίδιο ισχύει και για τις επαύλεις.

5. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 144-145.

6. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 40.

7. Για την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας δες την ως τότε βιβλιογραφία στην ΑΕ 1939-41, σ. 96, σημ.

1. Οι τελευταίες απόψεις παρουσιάστηκαν στο συνέδριο της Θήρας, *Thera and the Aegean World*, 1978.

8. Μερικές ανακαταλήψεις χώρων των κτισμάτων αυτών, όπως στο μέγαρο Βαθυπέτρου και την αγροικία στα Καννιά Μητρόπολης Μεσαράς, δεν έχουν καμιά σχέση με την οικιστική και διοικητική οργάνωση της ΜΜ περιόδου, έτσι όπως προσπαθούμε να τη δούμε στο άρθρο αυτό.

9. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 39-40.

10. Άποψη του καθηγητή Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 145.

11. Πρβλ. και Ν. Platon, *Civilisation Egéenne*, I, σ. 388: «Il est des cas où nous hésitons à donner un nom plus précis à des bâtiments qui, tout en étant indubitablement des constructions royales et, pour ainsi dire, des palais miniatures, n'étaient pas de véritables palais».

από τη θέση τους στους τόπους παραγωγής ή τη σημασία τους στη διοικητική οργάνωση και κατ' επέκταση στην κοινωνική ζωή μπορούν να χαρακτηρίζονται έτσι ή αλλιώς.

Όταν, για παράδειγμα, τα κτίσματα του Πισκοκεφάλου Σητείας και της Αγίας Τριάδας χαρακτηρίζονται «αβασάνιστα» επαύλεις, αρχίζουν και γεννιούνται ερωτηματικά και οδηγείται κανείς στη διαπίστωση ότι η έρευνα τουλάχιστον ως τώρα δεν ασχολήθηκε με το θέμα. Εξετάζοντας το ελάχιστο δημοσιευμένο υλικό που μας ενδιαφέρει ή σχολιάζοντας τις πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις ή αναφορές των μεγάρων, επαύλεων και αγροικιών διαπιστώνεται η απεραντότητα και πολυπλοκότητα του όλου ζητήματος. Γίνεται φανερό η ανάγκη να μελετηθούν τα δεδομένα συνολικά, συγκριτικά και προπαντός όχι αποκομμένα από τον κοινωνικό τους περίγυρο, την κρατική οργάνωση, την κοινωνική τελικά και πολιτική κατάσταση. Ακόμα πόσο μπορεί να προχωρήσει μια τέτοια μελέτη συμπληρώνοντας ή ανατρέποντας ενδεχόμενα απόψεις της ως τώρα έρευνας.

Αξίζει να αναφέρουμε κάτι που σημειώνει ο J. W. Graham¹². Αφού πρώτα προσδιορίζει ότι «the view point of the study is architectural» προχωρεί περισσότερο: «We are not, I think, ready at present to attempt to trace the evolution of Minoan architecture and to relate it closely to the political or social history of the period». Ανάλογη, αν και λίγο πιο προχωρημένη, η θέση του Κ. Δαβάρα¹³: «Having no history records from Minoan times, we can only guess from indirect evidence certain features of the structure of Minoan society». Αυτό βέβαια δεν απαλλάσσει εύκολα από την προσπάθεια να ερευνηθεί ακριβέστερα η πολιτική και κοινωνική ιστορία της περιόδου. Φυσικά, δεν ξεχνάμε ότι η έρευνα ως τώρα, με εξαίρεση ελάχιστα σημεία, στάθηκε εκπρόσωπος του ιδεαλισμού και της τυπολογίας. Έτσι, και αφού πρώτα δημοσιευθεί αναλυτικά το ευρηματικό υλικό των μεγάρων που αναφερόμαστε, χρειάζεται να γίνει μια σύνθεση των δεδομένων από νέα σκοπιά.

Από τη μικρή αυτή διαπραγμάτευση θα εξαιρέσουμε το «μικρό ανάκτορο», την «οικία του αρχιερέως», την «οικία του ιερού βήματος», τη «νοτιοανατολική οικία», τη «βασιλική έπαυλη» και τη «νότια οικία»¹⁴ στην Κνωσό και για άλλους λόγους, αλλά κατά περίπτωση και χρονολογικούς, όπως για παράδειγμα την ΥΜ «νότια οικία». Επίσης, θα εξαιρέσουμε το μικρό ανάκτορο που υψώνεται στην κορυφή του λόφου στο κέντρο της πόλης στα Γουρνιά¹⁵ και είναι έδρα του άρχοντα. Τα παραπάνω είναι σχεδόν τμήματα οργανωμένου οικιστικού συνόλου και πάντως βρίσκονται στον άμεσο περίγυρο της κεντρικής εξουσίας και διοίκησης, αν δεν αποτελούν — όπως στα Γουρνιά — το ίδιο το κέντρο.

Για τους ίδιους λόγους δε θα αναφερθούμε στα σημαντικά σπίτια που ερευνήθηκαν γύρω στο χώρο του ανακτόρου των Μαλλίων¹⁶ όπως τα Da, Za, Zb, E κτλ., όπως επίσης και στα σπίτια του Παλαικάστρου, ιδιαίτερα της οικίας Β¹⁷. Το κτίριο που αποκάλυψε η Αγγλική Σχολή στην Πλάτη Λασηθίου¹⁸ εξουσίαζε την εύφορη περιοχή του πλατώματος. Η ανασκαφή

12. J. W. Graham, *The Palaces of Crete*, 1962, σ. VIII.

13. C. Davaras, *ό.π.*, σ. 298.

14. Δες πρόχειρα J. W. Graham, *ό.π.*, σ. 51-58.

15. *Ό.π.*, σ. 47-49.

16. Δες *Études Crétoises*, IX και XI: *Exploration des maisons et quartiers d'habitation*, και ακόμα J. W. Graham, *ό.π.*, σ. 62-68.

17. Δες πρόχειρα J. W. Graham, *ό.π.*, σ. 69-70 όπου και βιβλιογραφία.

18. BSA 20 (1913-4), σ. 5-13.

όμως ήταν ατελής (σήμερα δε φαίνεται ούτε η θέση του) και έτσι, χωρίς συμπληρωματικές έρευνες, δεν μπορούμε να πούμε αν πρόκειται για μικρό ανάκτορο¹⁹.

Προχωρώντας σ' αυτή τη σχέση απόστασης-εξάρτησης μπορούμε ν' αναφερθούμε στις περιπτώσεις των Αρχανών και της Αγίας Τριάδας, που κατά τον καθηγητή Στ. Αλεξίου οι Αρχάνες ανήκουν σε ισχυρό γαιοκτήμονα και η Αγία Τριάδα είναι έπαυλη, πιθανότατα έδρα, ηγεμόνα που κατείχε το δυτικό τμήμα της Μεσαράς και ίσως ήταν υποτελής στη Φαιστό. Και στις δυο περιπτώσεις έχουμε άμεση σχέση με μεγάλο ανακτορικό κέντρο ή ίσως τα θερινά ανάκτορα των κέντρων αυτών, της Κνωσού δηλαδή και της Φαιστού.

Για ανάλογους σχεδόν λόγους και βέβαια επειδή πρόκειται για οργανωμένο κέντρο και οικισμό με περισσότερα από ένα μεγαλοπρεπή μέγαρα δε θα αναφερθούμε στα μέγαρα της Τυλίσου²⁰, που και ο αριθμός τους ακόμα σημαίνει ότι δεν έχουμε έδρα ενός τοπάρχη.

Αλλά ως προς την αρχιτεκτονική αντίληψη και εκτέλεση μπορούμε για λόγους σύγκρισης να παραπέμψουμε χωρίς φόβο στα μέγαρα που εξαιρούμε και φυσικά στα ανάκτορα. Γιατί η μινωική αρχιτεκτονική είτε πρόκειται για ανάκτορα, μέγαρα, βίλες, αγροικίες ή ακόμα και σπίτια είναι αδιαίρετη και πάντοτε με τα ίδια κριτήρια στοχεύει στην εξυπηρέτηση των σκοπών για τους οποίους ιδρύθηκαν τα δημιουργήματά της. Εξάλλου, φαίνεται ότι τα ανάκτορα αποτελούν το πρότυπο, όλα τα άλλα κτίσματα είναι απομιμήσεις σε κλίμακα ανάλογη των αναγκών και της σημασίας τους.

Μετά το θεματικό αυτό περιορισμό θεωρούμε απαραίτητο να δώσουμε έναν κατάλογο των σημαντικότερων επαύλεων με τη βασική βιβλιογραφία:

ΑΙΟΛΟΥΙΟΥ

1. N. Platon, *Guide*², σ. 23.
2. E. Kirsten, *Forschungen auf Kreta* 1942 (Ed. F. Matz).
3. S. Hood, *BSA* 59 (1964), σ. 78.

ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ

1. E. Kirsten, *Forschungen auf Kreta* 1942 (Ed. F. Matz).

ΚΑΝΝΙΑ (Μητροπόλης)

1. Έργον 1957, σ. 92 κ.ε.
2. D. Levi, *Annuario* 1957-8, σ. 4 κ.ε.
3. N. Πλάτων, *Κρητ. Χρον.* 1958, σ. 472-3.
4. G. Daux, *BCH* 1958, σ. 792.
5. N. Πλάτων, *BCH* 1959, σ. 740-742.
6. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, σ. 240-241 και σ. 325 πλήρης βιβλιογραφία.

7. D. Levi, *La villa rurale minoica di Gortyna*, *BdA* 49 (1959), σ. 237-265.

ΣΚΛΑΒΟΚΑΜΗΟΣ

1. Σπ. Μαρινάτος, *AE* 1939-41, σ. 69-96.
2. J. W. Graham, *The Palaces of Crete*, σ. 70-71.
3. N. Πλάτων, *Κρητ. Χρον.* 1954, σ. 452-453.

ΒΑΘΥΗΕΤΡΟ

1. Σπ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1949, σ. 100-109, 1950, σ. 242-247, 1951, σ. 258-272, 1952, σ. 592-610, 1953, σ. 298, 1955, σ. 309-310.

19. N. Platon, *Civilisation Egéenne*, σ. I, 392.

20. J. Hatzidakis, *Les villas minoennes de Tyllissos*, στη σειρά *Études Crétoises*, III, 1934.

2. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1954, σ. 447-448.
3. B. Rutkowski, Cult Places..., σ. 53-54.

ΚΑΙΤΣΑΜΗΛΑΣ

1. Στ. Αλεξίου, ΠΑΕ 1955, σ. 314-320.

ΠΡΑΣΑΣ (Ηρακλείον)

1. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1951, σ. 246-257.
2. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1954, σ. 448-449.
3. B. Rutkowski, Cult Places..., σ. 91-92.

ΑΜΝΙΣΟΣ

1. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1932, σ. 76-94.
2. BCH 1933, Chronique, σ. 292-295.
3. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1954, σ. 447.
4. B. Rutkowski, Cult Places..., σ. 92-93.
5. J. W. Graham, The Palaces, σ. 68-69.

ΝΙΡΟΥ ΧΑΝΙ

1. Στ. Ξανθουδίδης, ΑΕ 1922, σ. 1-25, ΠΑΕ 1922-24, σ. 125.
2. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1926, σ. 141 κ.ε., ΑΔ 15 (1933-35), σ. 54.
3. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1954, σ. 450.
4. J. N. Graham, The Palaces..., σ. 58-59.
5. B. Rutkowski, Cult Places..., σ. 104.

ΑΝ.ΑΜΙΑ (Σητείας)

1. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1952, σ. 476, Έργον 1959, σ. 142-147.

ΗΗΣΚΟΚΕΦΑΛΙΟ (Σητείας)

1. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1952, σ. 476, ΠΑΕ 1953, σ. 288-291.

ΖΟΥ (Σητείας)

1. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1955, σ. 288-293, ΠΑΕ 1956, σ. 232-239.

ΕΗΛΩ ΖΑΚΡΟΣ

1. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1964, σ. 163-167, ΠΑΕ 1965, σ. 216-224, Ζάκρος, σ. 60.

ΜΥΡΤΟΣ

1. P. Warren, Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete.
2. N. Platon, Civilisation Egéenne, I, σ. 397.

ΑΥΚΑΣΤΟΣ

1. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1955, σ. 306-309, Mélanges Ch. Picard, σ. 18.

ΗΡΟΦΗΤΗΣ Η.ΙΑΣ (Σητείας)

1. N. Platon, Civilisation Egéenne, I, σ. 398.

ΑΖΟΚΕΡΑΜΟΣ (Σητείας)

1. N. Platon, Civilisation Egéenne, I, σ. 398.

Εκτός από την ειδική βιβλιογραφία, που αναφέραμε, στον κατάλογο που ακολουθεί περιλαμβάνεται εντελώς ενδεικτικά η γενική βιβλιογραφία που αναφέρεται στο θέμα μας, εκτός από τις δημοσιεύσεις των μεγάλων ανακτόρων.

J. Hatzidakis: Les villas minoennes de Tylissos (Études Crétoises III) 1934. J. Pendelbury, The Archaeology of Crete, 1939. G. Glotz: La Civilisation Egéenne, 1952. Ν. Πλάτων, Τα Μινωικά οικιακά ιερά, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 428-483. J. W. Graham, The Palaces of Crete, 1962. R. Hutchinson, Prehistoric Crete, 1962. J. N. Shaw: Minoan Architecture, Annuario 1971.

S. Simos, *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, 1971. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World*, 1972. C. Davaras, *Guide to Cretan Antiquities*, 1976. N. Piaton, *Civilisation Egéenne I και II*, 1982.

Θα περιοριστούμε να εξετάσουμε τα γενικά χαρακτηριστικά των επαύλεων, αγροικιών και μεγάρων — θα χρησιμοποιούνται αναγκαστικά και οι τρεις όροι — της Κρήτης, κυρίως της επαρχίας, που συγκεκριμένοι λόγοι οδήγησαν στη δημιουργία τους σε επιλεγμένες θέσεις.

Έγινε ήδη αναφορά ότι η ανάγκη που γέννησε το είδος αυτό των αρχιτεκτονημάτων έχει σχέση με την οργάνωση και την αναδιάρθρωση του Μινωικού Κράτους μετά την τελευταία Μεσομινωική περίοδο. Το σχήμα που προκύπτει δείχνει μια καλά οργανωμένη κρατική εξουσία, ενιαία και αδιαίρετη τουλάχιστον σε μια ορισμένη χρονική περίοδο²¹. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί και η ανεύρεση σφραγισμάτων²² από την ίδια σφραγίδα — πιθανότατα κνωσιακή — στην Αγία Τριάδα, το Σκλαβόκαμπο, τη Ζάκρο και τα Γουρνιά. Το γεγονός αν δεν είναι πειστικό για το ενιαίο του Μινωικού Κράτους, είναι όμως ενδεικτικό για τον τρόπο επικοινωνίας και αλληλογραφίας του κέντρου με τους περιφερειακούς άρχοντες. Εξάλλου, όλα αυτά τα κτίρια των επαύλεων κτλ. βρίσκονται στις βασικές οδικές αρτηρίες της Μινωικής Κρήτης. Αξίζει να αναφέρουμε τις πέντε κυριότερες:

1. Μια παραλιακή από το Γάζι ως τη Μίλατο που περνάει και ενώνει τα λιμανιά της Κνωσού, τον Αμνισό, Νίρου, Γούβες, Γούρνες, Ανισάρα, Μάλλια, Σίσι ως τη Μίλατο. Εδώ τα μέγαρα Κατσαμπά, Αμνισού και Νίρου.

2. Από την Κνωσό διαμέσου του Πρασά προς τον Αμνισό. Οι επαύλεις Πρασά και Αμνισού βρίσκονται σ' αυτό το δρόμο.

3. Από την Κνωσό προς τον Κομό διαμέσου Αρχανών, Βαθυπέτρου, Λυκάστου, Γόρτυνας και Φαιστού. Σημειώνουμε την ύπαρξη του μεγάρου Βαθυπέτρου και την αγροικία στα Καννιά Μητρόπολης στην περιοχή της Γόρτυνας.

4. Προς τη Δυτική Κρήτη μέσω Τυλίσου, Σκλαβοκάμπου και Γωνιών Μαλεβιζίου. Υπάρχουν τα μέγαρα Α και Γ Τυλίσου και του Σκλαβοκάμπου.

5. Μια πέμπτη οδός, επίσης προς τη Δυτική Κρήτη διαμέσου της Αγίας Γαλήνης και Αποδούλου προς το Ρέθυμνο. Εδώ η οικία Αποδούλου και η έπαυλη στο Μοναστηράκι Ρεθύμνου.

Με τους τοπικούς άρχοντες, φύλακες και εντολοδόχους της κεντρικής εξουσίας λειτουργεί καλά η διοίκηση, βρίσκεται πιο κοντά στον πολίτη και εξυπηρετείται από πολλά σημεία το εμπόριο, ελέγχεται η παραγωγή πιο στενά και παρέχεται η δυνατότητα να συγκεντρώνεται σε πολλά μικρά κέντρα πλησιέστερα στον τόπο παραγωγής. Ανάλογη άποψη υποστηρίζει ο Κ. Δαβάρας, *Guide*, σ. 339, όπου, αφού αναφέρει ότι πολλές επαύλεις ή βρίσκονται στα όρια οικισμών, όπως στην Τύλισο, ή σε άμεση σχέση με τα ανάκτορα, όπως η «βασιλική έπαυλη» της Κνωσού, υποστηρίζει ότι «...The majority seem to have been isolated country mansions evidently controlling large rural estates such as the villas at Sclavokambos, Vathypetro and those in the province of Siteia».

Είναι αλήθεια ότι οι περισσότερες επαύλεις που αναφέραμε βρέθηκαν στην Ανατολική κυρίως αλλά και την Κεντρική και μόνο τελευταία ανακαλύπτονται στη Δυτική Κρήτη. Ο Καθηγητής Ν. Πλάτων αναφέρει (*Civilisation Egéenne I*, σ. 395) ότι σίγουρα υπάρχουν πολλές επαύλεις-αγροικίες, ότι πολλές απ' αυτές ανασκάφηκαν με την ευκαιρία εκτέλεσης δημόσιων ή κοινοτικών έργων και κατά συνέπεια καταστραμμένες πριν αρχίσει η έρευνα και ότι «υπάρ-

21. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 40.

22. «Σημάντων» κατά Μαρινάτο, δες ΑΕ 1939-41, σ. 87, σημ. 3.

χουν κι άλλες των οποίων γνωρίζουμε τη θέση, αλλά δε μας δόθηκε ακόμα η δυνατότητα να τις ανασκάψουμε».

Σαν κατοικίες τώρα αρχόντων, που περιβάλλονται με πολιτική και θρησκευτική εξουσία, άρα ως μελών του ιερατείου, πρέπει να έχουν ανάλογους χώρους που θα εξυπηρετούν τις ανάγκες που γεννά η διπλή ιδιότητα του άρχοντα. Τα πιο απαραίτητα από τα στοιχεία τους είναι:

α. Άνετος χώρος κατοικίας για τον άρχοντα και την οικογένειά του.

β. Αυλή ή κάποιος ανοικτός χώρος για συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις κοσμικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα.

γ. Χώρος κατοικίας του υπηρετικού προσωπικού.

δ. Χώρος ιερού.

ε. Εγκαταστάσεις μαγειρείου.

στ. Αποθήκες αγαθών.

ζ. Βιοτεχνικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις.

Τα στοιχεία αυτά — και ιδιαίτερα τα α και β — είναι τόσο μνημειακά και εκτεταμένα ανάλογα προφανώς με το βαθμό του κατόχου του σπιτιού τη θέση του στην ιεραρχία του ιερατείου ή ίσως και την απόσταση από το μεγάλο βασιλιά και βέβαια τον πλούτο της περιοχής. Είναι φυσικό να βρίσκονται πολυτελή και άνετα μέγαρα σε εύφορες περιοχές, όπως την Τύλισο. Σε πιο απόμερα ή και ορεινά, άρα πιο φτωχά, μέρη κτίζονται πιο «επαρχιακά»²³ μέγαρα, όπως στο Σκλαβόκαμπο.

Μερικά από τα γενικότερα χαρακτηριστικά στην εμφάνιση και δόμηση των επαύλεων μπορούμε σύντομα να αναφέρουμε.

Τοιχοδομία: Συνήθως είναι πιο επιμελημένη στην πρόσοψη με πελεκητές πέτρες καλύτερα ή αδρότερα ορθογωνισμένες ανάλογα με το κτίριο. Κατά κανόνα στα ανάκτορα αλλά και στα μέγαρα, καθώς και στα σπίτια, υπάρχει ευθυντηρία και ορθοστάτες. Ως προς τους λίθους το μέγαρο Βαθυπέτρου παρουσιάζει τούτη τη μοναδικότητα στο νότιο τμήμα του: οι δόμοι σε σχήμα κόλουρης πυραμίδας έχουν την ορθογώνια βάση σαν πρόσοψη. Έτσι τα κενά που παρουσιάζονται στο εσωτερικό γεμίζουν με μικρές λίθινες σφήνες²⁴. Γενικά, πάντοτε προσέχονται ιδιαίτερα οι γωνίες. Αυτά ισχύουν για τους εξωτερικούς τοίχους όπου συνδυασμοί με οριζόντιες και κάθετες ξυλοδεσιές, που τα ίχνη τους πολλές φορές είναι εμφανή²⁵, ενισχύουν την αντοχή τους²⁶. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι λεπτότεροι, με πλιθιά ή μικρές αδούλευτες πέτρες.

Είσοδοι: Οι παραστάδες²⁷ και τα κατώφλια που βρίσκονται στη θέση τους δείχνουν ότι οι είσοδοι στα σπίτια έκλειναν με πόρτες. Οι πόρτες των δωματίων σχεδόν ποτέ δε βρίσκονται στο μέσο των τοίχων αλλά πιο κοντά στην άκρη²⁸. Κύριες είσοδοι μνημειακότερες με πρόπυλα (Νίρου) ή υπόστυλες αίθουσες (Βαθύπετρο) δε λείπουν. Μερικές φορές (αγροικία Ζου Σητείας) κοντά στους χώρους θυρωρείου ή φύλαξης της εισόδου βρίσκονται και μικρά δωμάτια με θρανίο, αναπαυτήρια του άρχοντα.

23. ΑΕ 1939-41, σ. 77.

24. ΠΑΕ 1950, σ. 245.

25. Δες και σχεδιαστική παράστασή τους στον οικίσκο των Αρχανών, ΑΕ 1976, σ. 18-21, εικ. 4-7.

26. Τα ξύλινα αυτά στοιχεία βέβαια στάθηκαν μοιραία στην από φωτιά καταστροφή των μεγάρων (π.χ. Σκλαβόκαμπος) όπου επέκτειναν την καταστροφή.

27. Για τις παραστάδες δες αναλυτική περιγραφή του Στ. Ξανθουδίδη, ΑΕ 1922, σ. 10.

28. ΑΕ, ό.π., σ. 8.

Σκάλες: Απαραίτητα υπάρχει μια εσωτερική σκάλα (Σκλαβόκαμπος) αλλά δε λείπουν και παραδείγματα με περισσότερες (Τυλίσος), που οδηγούν στο β' όροφο. Τονίζουμε ότι όλες οι επαύλεις, αγροικίες κτλ. είναι διώροφα κτίσματα εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως στα Αχλάδια Σητείας²⁹. Στο μέγαρο Βαθυπέτρου, που είναι ουσιαστικά κτισμένο σε δύο φάσεις, η νότια συνοικία στη Β' μόνο φάση γίνεται κατοικήσιμη και έχει έναν όροφο³⁰. Στην αγροικία Ζου Σητείας υποτίθεται³¹ ότι σε τμήμα κάποιου τομέα υπήρχε δεύτερος όροφος. Οι σκάλες, στο συνηθισμένο σχήμα τους, είναι του τύπου της sottoscala με δύο καμπτόμενα τμήματα και κεφαλόσκαλο. Εξωτερικά μπορεί να υπάρχουν μνημειακές κλίμακες, όπως στην έπαυλη Πισκοκεφάλου Σητείας, για την προσπέλαση στις κύριες εισόδους ή για επικοινωνία διαφορετικών επιπέδων (Προφήτης Ηλίας - Αζοκέραμος).

Βεράντες: Δεν είναι σπάνιο να υπάρχουν τόσο στον α' όσο και στο β' όροφο (Σκλαβόκαμπος). Συνήθως οι πεσσοί που ανακρατούν τον εξώστη στο δεύτερο όροφο μετασχηματίζονται σε κίονες. Οι βεράντες, όπως περίπου και οι χώροι των δύο αναπαυτηρίων στην αγροικία Ζου Σητείας, εξυπηρετούσαν την ολιγόωρη παραμονή και την αναψυχή του άρχοντα που είχε έτσι την ευκαιρία να ξεκουράζεται και να απολαμβάνει τη μοναδική θέα προς την οποία ανοίγονταν.

Φωταγωγοί: Βρίσκονται, τις πιο πολλές φορές, δίπλα στο κύριο δωμάτιο του μεγάρου, όπως στην οικία Γ Τυλίσου. Άλλες φορές το ρόλο του φωταγωγού μπορεί να παίζει το πρόπυλο αν και στο εσωτερικό του σπιτιού υπάρχει φωταγωγός-αυλή, όπως στο μέγαρο Νίρου³². Πάντως είναι υπαίθριοι και αστέγαστοι. Το τμήμα που προεξέχει πάνω στα σπίτια του «μωσαϊκού της πόλης» ταυτίζεται με το μικρό δώμα, όπως το βρίσκουμε στον οικίσκο των Αρχανών³³, κι όχι με στέγη φωταγωγού.

Παράθυρα: Υπήρχαν αναμφίβολα στο εξωτερικό των μινωικών επαύλεων³⁴ και ανασκαφικά διαπιστώθηκαν στα Αχλάδια Σητείας³⁵. Η βεβαιότητα αυτή οδήγησε τον Μαρινάτο στη σχεδιαστική αναπαράσταση του μεγάρου του Σκλαβοκάμπου. Αλλά και στο εσωτερικό των σπιτιών και φυσικά των επαύλεων, όπως για παράδειγμα στις οικίες Α και Γ Τυλίσου³⁶, υπάρχουν παράθυρα στα δωμάτια. Παράθυρο υπάρχει ακόμα και στα κλιμακοστάσια³⁷.

Γείσα: Περιέτρεχαν το εξωτερικό των μεγάρων σε θέση οριζόντια έτσι που να ξεχωρίζουν τους ορόφους³⁸.

Στέγη: Σε κάθε περίπτωση επίπεδη, κάλυπτε τα μέγαρα. Φτιαγμένη με χτυπητή άργιλο την ανακρατούν δοκάρια, χοντρά ή λεπτότερα, και καλάμια που πολλές φορές αφήνουν τα ίχνη τους στην πήλινη δόρωση³⁹. Πολλές φορές τη στέγη κοσμούσαν διπλά κέρατα, όπως

29. Έργον 1959, σ. 146.

30. ΠΑΕ 1951, σ. 272.

31. ΠΑΕ 1956, σ. 236.

32. Ό.π., σ. 26-27.

33. ΑΕ 1976, σ. 31.

34. J. W. Graham, ό.π., σ. 164-166.

35. Έργον 1959, σ. 146.

36. Η οικία Β Τυλίσου συνήθως θεωρείται ολόκληρη αποθήκη.

37. Διάδρομος 11 του μεγάρου Νίρου.

38. Δες την αναπαράσταση του μεγάρου Σκλαβοκάμπου, ΑΕ 1939-41, σ. 69, εικ. 1.

39. ΑΕ 1922, σ. 10 (για το μέγαρο Νίρου).

στο μέγαρο Νίρου⁴⁰ ή το μέγαρο Σκλαβοκάμπου⁴¹. Στο μέγαρο Βαθυπέτρου τουλάχιστον η κεντρική αίθουσα προς τη μεριά της αυλής επιστεφόταν με διπλά κέρατα⁴².

Εκτός από τα στοιχεία που θίξαμε, και που αναφέρονται κυρίως στην εξωτερική εμφάνιση των επαύλεων, θα μας απασχολήσουν σύντομα και τα βασικά στοιχεία χώρων και λειτουργικότητας. Και πρώτα η αυλή που είναι απαραίτητη τόσο εξωτερικά (Νίρου) όσο και εσωτερικά (Σκλαβοκάμπου)⁴³. Μάλιστα στο μέγαρο Νίρου, στο νότιο άκρο της αυλής, υπάρχει τριβαθμίδωτη εξέδρα με ιερά κέρατα, φυσικά για λατρευτικούς-τελετουργικούς σκοπούς. Κάτι ανάλογο δηλαδή με τους θεατρικούς χώρους της Κνωσού, Φαιστού και τη δυτική σκάλα του ανακτόρου Μαλλίων. Στην οικία Β Παλαικάστρου ένα ψηλότερο επίπεδο ξεχώριζε πάντοτε και φαίνεται πως προοριζόταν για θρησκευτικές τελετές από τα πρωτοανακτορικά χρόνια ως τα κλασικά⁴⁴. Περίβολοι δεν είναι σπάνιοι και μερικές φορές, όπως στην έπαυλη του Πισκοκεφάλου και στην αγροικία Ζου στη Σητεία, ορίζουν χώρους βοηθητικούς που εξυπηρετούν το σταυλισμό ζώων. Στο μέγαρο Βαθυπέτρου υπάρχει και εσωτερική κεντρική αυλή, ίσως και στο «ανάκτορο» στην Πλάτη Λασηθίου. Φαίνεται πως το μέγαρο είχε σχεδιαστεί στα πρότυπα των ανακτόρων, ωστόσο λόγω της καταστροφής από την ολισθηρότητα του εδάφους, που άρχισε σχεδόν με την κατασκευή του, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, τουλάχιστον στην ανατολική πτέρυγά του⁴⁵.

Ο κατοικήσιμος χώρος είναι πάντοτε διαχωρισμένος σ' αυτόν που προορίζεται για τον άρχοντα και τα μέλη της οικογένειάς του και σ' αυτόν του υπηρετικού προσωπικού⁴⁶. Είναι δύσκολο να πει κανείς ότι ο διαχωρισμός του ισόγειου επαναλαμβανόταν πιστά και στον όροφο παρόλο που υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι αυτό συνέβαινε σε πολλά τμήματα. Κι ακόμα πιο δύσκολο να οριστεί ως κατοικήσιμος χώρος ολόκληρος ο όροφος, πράγμα που ούτε απίθανο είναι και λογικό φαίνεται⁴⁷. Στο ισόγειο, βέβαια, πολλές φορές τα πράγματα είναι πολύ καθαρά. Ο χώρος κατοικίας, που είναι το λαμπρότερο τμήμα του σπιτιού, αποτελεί ξεχωριστή πτέρυγα με δική του είσοδο. Ακόμα και το επίπεδό του, όπως στο Σκλαβοκάμπο, είναι διαφοροποιημένο⁴⁸. Το κύριο δωμάτιο είναι ευρύχωρο, φωτεινό και όχι σπάνια στρωμένο με δάπεδο από σχιστόλιθους σε σχηματισμούς ορθογωνίων, όπως στο μέγαρο Νίρου. Αλλού (Αμνισός - Πρασάς - Αχλάδια - Βαθύπετρο) έχει πολύθυρο και φωταγωγό. Σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να μιλήσει κανείς και για ιδιαίτερο χώρο γυναικών, όπως στην οικία Γ Τυλίσου, όπου ο γυναι-

40. ΑΔ 1933-35, σ. 54, εικ. 10.

41. Δες παραπάνω τη σημείωση 38.

42. ΠΑΕ 1952, σ. 609.

43. Τη λεγόμενη αυλή του Μαρινάτου ο καθηγητής Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1954, σ. 452-53, δέχεται ως υπόστυλη αίθουσα για το λόγο ότι της λείπει η αποχέτευση. Πάντως και πάλι υπάρχει αυλή έστω και μόνο αυτή της εισόδου.

44. Ν. Platon, *Civilisation Egéenne*, I, σ. 394-5.

45. ΠΑΕ 1951, σ. 258.

46. Θα 'ταν πολύ ενδιαφέροντα τα στοιχεία που θα συγκέντρωνε κανείς για τη σχέση άρχοντα-υπηρετικού προσωπικού.

47. Στο Σκλαβοκάμπο (ΑΕ 1939-41, σ. 82), αναφέρεται ως ενιαίος ο β' όροφος και μάλλον μόνο για την αρχοντική οικογένεια με προτίμηση τα θηλυκά μέλη της γιατί δεν αναγνωρίζεται στο ισόγειο γυναικωνίτης. Επομένως το υπηρετικό προσωπικό περιορίζεται μόνο στο ισόγειο. Το ίδιο και στο Βαθύπετρο (ΠΑΕ 1952, σ. 600-601), όπου οι άρχοντες κατοικούσαν στα ανώγεια, ενώ το ισόγειο περιοριζόταν για το προσωπικό με εξαίρεση τα ιερά και τους χώρους παρουσίας. Πάντως, δύσκολα διαφαίνεται αν μικροί χώροι σε αγροικίες και επαύλεις χρησιμοποιούνταν από υπηρέτες ή σκλάβους.

48. ΑΕ 1939-41, σ. 74-75 και 78.

κωνίτης βρίσκεται κοντά στο «μέγαρο» κι έχει δικό του λουτρό και κλιμακοστάσιο για ιδιαίτερη επικοινωνία με τους χώρους του β' ορόφου όπου θα ήταν οι κοιτώνες⁴⁹.

Ο χώρος πάλι του υπηρετικού προσωπικού καταλαμβάνει τη δική του πτέρυγα. Στο Σκλαβοκάμπο και το Βαθύπετρο⁵⁰ καταλαμβάνει τη νότια πλευρά των μεγάρων. Στην Οικία Ε των Μαλλίων βρίσκεται στην ανατολική πτέρυγα. Οι χώροι αυτοί έχουν συνήθως τη δική τους υπηρεσιακή είσοδο και βρίσκονται κοντά στις αποθήκες οπωσδήποτε δε έχουν άμεση σχέση με το μαγειρείο (Προφήτης Ηλίας) ή το θυρωρείο⁵¹ και τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις. Στο Βαθύπετρο ο ανασκαφέας Σπ. Μαρινάτος αναγνωρίζει τμήμα της βιοτεχνικής εγκατάστασης της νότιας συνοικίας ως κοιτώνες των εργατών και εργατριών⁵².

Στο γενικότερο προσανατολισμό των επαύλεων, που κατά κανόνα είναι Βορράς-Νότος, οι αποθήκες καταλαμβάνουν κατά προτίμηση το δυτικό τμήμα, πράγμα που είναι κανόνας στα ανάκτορα. Οι χώροι των αποθηκών βρίσκονται στο ισόγειο, δεν είναι ιδιαίτερα φωτεινοί και παρατηρείται μέριμνα ώστε να είναι εύκολα προσιτοί από μια είσοδο. Οι καλύτεροι μάρτυρες για τον προσορισμό τους είναι τα μεγάλα πιθάρια⁵³ που βρέθηκαν στις ανασκαφές ή οι κάποιου τύπου κασέλες ή συστήματα κιβωτιοειδών αποθηκών, όπως στο μέγαρο Νίρου όπου βρέθηκαν απανθρακωμένα κουκιά και ρεβίθια⁵⁴. Σ' άλλο τμήμα του μεγάρου Νίρου βρέθηκαν δύο δωμάτια-αποθήκες που περιείχαν στοιβαγμένους πήλινους βωμούς⁵⁵. Αυτό μαζί με το γεγονός ότι στο μέγαρο βρέθηκαν οι τέσσερις μεγαλύτεροι χάλκινοι διπλοί πελέκες της Μινωικής Κρήτης οδήγησε τους ερευνητές (Ξανθουδίδη - Evans) να μιλήσουν για κέντρο θρησκευτικής προπαγάνδας⁵⁶. Πολλές φορές τα μεγάλα δωμάτια των αποθηκών με τους τετράγωνους πεσσούς για στηρίγματά τους (Καννιά), σε συνδυασμό με ευρηματικό υλικό που προέρχεται από το β' όροφο, οδηγούν στη δελεαστική όσο και λογική άποψη ότι πάνω απ' αυτούς τους χώρους θα υπήρχαν μεγάλες αίθουσες με κίονες στο εσωτερικό τους για συμπόσια και διασκεδάσεις. Άλλωστε το προηγούμενο υπάρχει πάνω από τις αποθήκες του ανακτόρου της Κνωσού (riano nobile). Σε περιπτώσεις ανακατάληψης των επαύλεων στα ΥΜ χρόνια είναι δύσκολο να πει κανείς αν υπήρχε ιδιαίτερη προτίμηση εγκατάστασης χώρων ιερού στους αποθηκευτικούς χώρους, όπως στην περίπτωση της αγροικίας στα Καννιά. Η έρευνα πάντως έχει τονίσει τη σχέση ιερού και αποθηκών⁵⁷.

Η πτέρυγα ή ο χώρος του ιερού έχει, όπως προαναφέραμε, τη θέση του όχι απαραίτητα σε προκαθορισμένο τμήμα του σπιτιού αλλά σε κάποια σχέση με το τμήμα κατοικίας και τις αποθήκες, ενώ στα ανάκτορα είναι κανόνας να κατέχει τη δυτική πτέρυγα. Είναι αλήθεια ότι η έρευνα, και κυρίως ο Evans, έχει παρατονίσει το θρησκευτικό στοιχείο. Σαν να ήταν η ζωή των Μινωιτών συνεχής προσευχή και λατρεία. Αντίθετα, ακούστηκαν και διαμετρικά αντίθε-

49. Δες πρόχειρα C. Davaras, ό.π., σ. 332.

50. Γίνεται συχνότερη αναφορά στα μεγαλύτερα από τα μέγαρα γιατί και περισσότερα στοιχεία έχουμε και τα πράγματα είναι πιο σαφή, όχι ότι τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν ν' αναγνωριστούν στις άλλες επαύλεις.

51. Δυο χώροι αναγνωρίζονται σαν θυρωρείο στην έπαυλη Πισκοκεφάλου Σητείας. Επίσης χώρος θυρωρείου ή ελέγχου της εισόδου είναι εμφανής στη βίλα του Αμνισού.

52. ΠΑΕ 1951, σ. 269.

53. Ιδιαίτερα στα μέγαρα Βαθυπέτρου και Σκλαβοκάμπου και την αγροικία στα Καννιά της Μητρόπολης.

54. ΑΕ 1922, σ. 9.

55. Ό.π., σ. 8.

56. Ο Graham, ό.π., σ. 58 αναρωτιέται για το μέγαρο Νίρου «if it really was a private house».

57. Η συνέχεια της σκέψης αυτής είναι η ύπαρξη του ιερού της Ρέας στη δυτική πτέρυγα των ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστού πάνω από το ιερό και τον ευρύτερο χώρο των αποθηκών.

τες απόψεις⁵⁸ που έφταναν στο άλλο άκρο. Αλλά το να λέει κανείς «...The truth must lie somewhere between these extreme views»⁵⁹ είναι σαν να προσπερνά απλώς το σκόπελο. Πραγματική μελέτη βασισμένη σε στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν υπάρχει. Περιοριζόμαστε λοιπόν κι εμείς να εκθέσουμε προς το παρόν⁶⁰ λίγα μόνο στοιχεία των ιερών των επαύλεων⁶¹. Ως προς τη μορφή τους⁶² τα ιερά αυτά μπορούν να αναφερθούν ως:

α) κρύπτες λατρείας, β) ιερά με θρανία και τράπεζες, γ) τριμερή ιερά, δ) αίθουσες τελετουργίας, ε) προπαρασκευαστικοί χώροι των ιερών, στ) υπαίθριοι βωμοί.

Η μορφή της κρύπτης είναι τετράγωνο ή παραλληλόγραμμο δωμάτιο, μικρό και σκοτεινό, με ισόπαχο στύλο όχι ακριβώς στο μέσο πάντοτε. Πολλές φορές δε χρειάζεται καν ο στύλος. Το πάτωμα ή έχει διαφορά βαθμίδας ή είναι διακοσμημένο, όπως στην κρύπτη Παλαικάστρου, όπου με κονίαμα σχηματίζεται σταυρός⁶³. Τα σκοτεινά αυτά δωμάτια άλλοτε είναι επιχρισμένα με κόκκινο ή γαλάζιο χρώμα⁶⁴. Βρίσκονται σχεδόν κατά κανόνα σε συνάρτηση με άλλα διαμερίσματα τα οποία αποτελούν το ιερό. Συνδέονται με κίονες με τα πάνω δωμάτια ή βρίσκονται δίπλα σε σκάλες⁶⁵. Είναι τα κύρια δωμάτια του ιερού όπου προσφέρονται σπονδές και θυσίες αιματηρές και αναίμακτες. Κρύπτες, όπως περιγράφηκαν, υπάρχουν στον Αμνισό, το Βαθύπετρο, την οικία Α Πρασά Ηρακλείου, το μέγαρο Νίρου, τις οικίες Α και Γ Τυλίσου, το Σκλαβοκάμπο⁶⁶. Ως τριμερές ιερό, τρίκλιτο χωρίς κίονες, αναγνωρίζεται κτίριο που βρέθηκε στην κεντρική αυλή του μεγάρου Βαθυπέτρου ακριβώς απέναντι στην κεντρική αίθουσα με την κιονοστοιχία και στην ίδια ευθεία με την κόγχη της δυτικής πρόσοψης και το θησαυροφυλάκιο. Έχει εξέχουσα κόγχη ασφαλώς ιερού προορισμού⁶⁷. Το γεγονός χαρακτηρίζει όλη την κεντρική συνοικία του μεγάρου προορισμένη για λατρευτικούς σκοπούς.

Η ύπαρξη μαγειρείων, τουλάχιστο σε αρκετές περιπτώσεις, αναγνωρίζεται με βεβαιότητα από τους ανασκαφείς. Για το μέγαρο Σκλαβοκάμπου ο Μαρινάτος, στο νότιο τμήμα της λεγόμενης αυλής και πίσω από μικρό διαχωριστικό τοίχο, αναφέρει ότι βρήκε εστία και έτσι εύκολα ταυτίζει τα αμέσως δυτικά δύο δωμάτια σαν βοηθητικά του μαγειρείου⁶⁸. Μαγειρείο αναγνωρίζεται και στην αγροικία Ζου Σητείας⁶⁹, καθώς και στην αγροικία στα Αχλάδια Σητείας⁷⁰. Το μαγειρείο στη βίλα του Αμνισού, όπου βρέθηκαν και ανάλογα σκεύη, αναγνωρίζεται δίπλα στο θυρωρείο⁷¹. Ανάλογος επίσης χώρος, με πέντε μάλιστα εστίες, υπάρχει στη νοτιοανατολική εργατική συνοικία του μεγάρου Βαθυπέτρου⁷².

58. L. Banti, Festos II, σ. 582.

59. J. W. Graham, ό.π., σ. 138.

60. Ελπίζουμε ότι στο μέλλον, και σε σχέση πάντα με το θέμα αυτό, θα μας δοθεί η ευκαιρία να πούμε την άποψή μας.

61. Για τα οικιακά ιερά — υπαίθρια δεν υπάρχουν στην εποχή τουλάχιστον που αναφερόμαστε — βασικό παραμένει το άρθρο του καθηγητή Ν. Πλάτωνα στα Κρητ. Χρον. 1954, σ. 428-483, από όπου τα περισσότερα στοιχεία που αναφέρουμε.

62. Ό.π., σ. 432.

63. Ό.π., σ. 465.

64. Η σημασία των χρωμάτων είναι προφανής σε συνάρτηση με το γεγονός ότι πάντοτε υπήρχε η πρόθεση να συνδεθεί η κρύπτη με τη γη (ό.π., σ. 463).

65. Ν. Πλάτων, ό.π., σ. 469-470.

66. Δες τη σημείωση 43.

67. ΠΑΕ 1952, σ. 607-609.

68. ΑΕ 1939-41, σ. 76.

69. ΠΑΕ 1955, σ. 291.

70. Έργον 1959, σ. 145.

71. ΠΑΕ 1932, σ. 85-86.

72. ΠΑΕ 1952, σ. 606-607.

Εξαιρετικής σημασίας βιοτεχνικές εγκαταστάσεις λειτουργούσαν σε αρκετά μέγαρα. Στο Βαθύπετρο, όπου ολόκληρη η νότια συνοικία στη β' φάση χρησιμοποιήθηκε ως «βιομηχανική» περιοχή, βρέθηκε ολόκληρο και σε θαυμάσια κατάσταση συγκρότημα σταφυλοπιεστηρίου με τα απαραίτητα για το πάτημα των σταφυλιών και την περισυλλογή του κρασιού σκεύη στη θέση τους⁷³. Στον ίδιο χώρο υποτίθεται ότι λειτουργούσε υφαντουργείο⁷⁴ τη νεκρή περίοδο, ενώ στην ανατολική πλευρά του μεγάρου οι ενδείξεις (κεραμικοί τροχοί, καμένα χρώματα και λιωμένα αγγεία) οδήγησαν στην ανεύρεση μεγάλου κεραμευτικού κλίβανου⁷⁵. Ελαιοπιεστήριο υπήρχε στη δυτική πτέρυγα, όπως τουλάχιστον υποδηλώνει η ύπαρξη σκευών που μόνο γι' αυτό το λόγο θα υπήρχαν⁷⁶. Κεραμευτικός κλίβανος βρέθηκε και στην αγροικία Ζου Σητείας. Αποτελείται από τέσσερα φραγμένα ορθογώνια διαμερίσματα και μπροστά τους υπάρχει αποθέτης οστράκων. Έτσι το δωμάτιο-εργαστήριο με τους τρεις «αποθέτες» πρέπει να θεωρηθεί ως εργαστήριο σε σχέση με το διπλανό κλίβανο⁷⁷. Για το μέγαρο Κατσαμπά ο Στ. Αλεξίου, χωρίς να δίνει πολλά στοιχεία, κάνει λόγο ότι ερευνήθηκε μόνο το εργαστηριακό τμήμα⁷⁸. Εργαστήρια και πιεστήριο βρέθηκαν και στην αγροικία του Προφήτη Ηλία Σητείας⁷⁹. Τέλος, ένα από τα σημαντικότερα, μετά το Βαθύπετρο, παραδείγματα σταφυλοπιεστηρίου, και μάλιστα διπλό, βρέθηκε στην έπαυλη της Επάνω Ζάκρου⁸⁰.

Τα όσα γενικά χαρακτηριστικά αναφέρθηκαν κάνουν φανερό ότι τα μινωικά αυτά αρχοντικά στάθηκαν σημαντικές μονάδες στην παραγωγική, διοικητική και κοινωνική οργάνωση της Νεοανακτορικής Κρήτης. Η συστηματική και συγκριτική μελέτη τους, προς την οποία είναι επιτακτική ανάγκη να προχωρήσει η έρευνα, θα δώσει ενδιαφέροντα στοιχεία για την όλη κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση της περιόδου, αφού, όπως πιστεύουμε, οι κύριοι των επαύλεων βρίσκονταν ανάμεσα στο βασιλιά και στον απλό πολίτη.

Σπάρτη, Μάρτης 1983

ΖΗΣΗΣ Ι. ΜΠΟΝΙΑΣ

73. ΠΑΕ 1951, σ. 266-269.

74. Ό.π., σ. 269.

75. ΠΑΕ 1953, σ. 298.

76. ΠΑΕ 1949, σ. 102 και ΠΑΕ 1951, σ. 272.

77. ΠΑΕ 1956, σ. 233.

78. Για παλαιότερες έρευνες στο χώρο δες Α. Evans, P.M. II, σ. 254-255.

79. N. Platon, *Civilisation Egéenne*, I, σ. 398.

80. Κυρίως ΠΑΕ 1965, σ. 218-219.

ΛΟΚΡΙΚΑ Ι

(Πί ν. 15-18)

Η ανατολική Λοκρίδα — Οπουντία και Επικνημίδα — έχει ελάχιστα ερευνηθεί και ακόμη λιγότερο μελετηθεί¹.

Τα τελευταία χρόνια με την ίδρυση και οργάνωση της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων² ασκήθηκε μία έντονη παρακολούθηση των οικοδομικών, εκσκαπτικών και αρχαιοκαπηλικών δραστηριοτήτων στην περιοχή με αποτέλεσμα την ανεύρεση πολλών νέων αρχαίων θέσεων και τη διενέργεια αντίστοιχων σωστικών ανασκαφών.

Τέτοιες ανασκαφές έφεραν σε φως συστάδες αρχαίων τάφων τεσσάρων διαφορετικών νεκροταφείων της Επικνημίδας Λοκρίδας³.

Ο συνολικός αριθμός των ταφών, που έχει ερευνηθεί μέχρι σήμερα σε τέσσερις διαφορε-

1. Η μόνη συστηματική ανασκαφή που είχε διεξαχθεί στην ανατολική Λοκρίδα είναι εκείνη των Αλών (Άγιος Ιωάννης Θεολόγος) από την Η. Goldman πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και οι σχετικές δημοσιεύσεις δε νομίζω ότι εξαντλούν το θέμα (AJA 19 (1915), σ. 48 κ.ε., Hesperia IX (1940), σ. 421 κ.ε., Hesperia XI (1942), σ. 365 κ.ε.

Δοκιμαστικές έρευνες για την ταύτιση του Οπούντα έχει κάνει ο C. Blegen (AJA 30 (1926), σ. 401 κ.ε.).

Ο W. A. Oldfather έχει ασχοληθεί με την τοπογραφία της Λοκρίδας και με μερικές επιγραφές, AJA 19 (1915), σ. 320 κ.ε., AJA 20 (1916), σ. 32 κ.ε. και σ. 154 κ.ε., RE XIII 1 (Lokris).

Τα όποια συμπεράσματα έχουν εξαχθεί αφορούν κυρίως στην τοπογραφία και βασίζονται σε επιφανειακές ενδείξεις (βλ. π.χ. W. Leake, Travels in Northern Greece II, σ. 66 κ.ε. και σ. 101 κ.ε., V. Burr, Νεών Κατάλογος, Klio Beiheft 49, σ. 34 κ.ε., C. Bursian, Geographie von Griechenland, σ. 186 κ.ε., H. G. Lolling, Topographie und Geschichte, I, σ. 19 κ.ε., Philippson, Griechische Landschaften, I, 2.

2. Η Εφορεία έχει έδρα τη Λαμία και στην αρμοδιότητά της υπάγονται οι νομοί Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.

3. Οι θέσεις που έχουν ανασκαφεί βρίσκονται στα νότια υψώματα του ορεινού όγκου της Κνημίδας και βόρεια της πεδιάδας της Αταλάντης.

Οι σχετικές εκθέσεις των ανασκαφών έχουν δοθεί για δημοσίευση στα Χρονικά του ΑΔ των αντίστοιχων ετών (Μεγαπλάτανος 1978, 1979, 1980, Λιβανάτες 1979, Ρούστιανα 1980).

Αναλυτικά έχουν βρεθεί και ανασκαφεί: (α) Στη θέση Παληοκάστρα της κοινότητας Μεγαπλάτανου άγνωστη ακρόπολη με τμήματα της οχυρώσεώς της και βόρεια και έξω από αυτήν 24 τάφοι, 14 σε πίθους, 4 παιδικές λάρνακες και 4 κεραμοσκεπείς του συνήθους τύπου. Το έτος 1982 ερευνήθηκαν άλλοι τρεις πιθόταφοι στο ανατολικό μέρος της ακροπόλεως από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Α. Ωνάσογλου μετά από αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες εκεί. Η θέση άλλωστε ήταν γνωστή στους αρχαιοκάπηλους της περιοχής από παλιά και η αφορμή ανεύρεσής της ήταν ακριβώς κάποια λαθρανασκαφή. Κατά πληροφορίες εξάλλου των κατοίκων της περιοχής «πιθάρια με καντάκια» βρίσκονταν συχνά κατά τις αρόσεις. (β) Δυτικά των Λιβανατών περίπου 2 χλμ. στο βόρειο κράσπεδο του αγροτικού δρόμου προς τη μονή της Μεταμορφώσεως και παρά τον αγρό Μπουράμα κατά την εκσκαφή για διαπλάτυνση του δρόμου βρέθηκαν και ερευνήθηκαν 15 ταφές σε πίθους το 1979 (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, υπό εκτύπωση). (γ) Στη θέση Ρούστιανα περί τα 9 χλμ. ΒΔ. των Λιβανατών άλλη άγνωστη ακρόπολη με λείψανα της οχύρωσής της και στους νότιους πρόποδες της συστάδα από 9 ταφές σε πίθους. Η τοποθεσία ανασκάφτηκε το 1980 (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, υπό εκτύπωση). (δ) Πρόσφατα, τέλος, το καλοκαίρι του 1982, βρέθηκαν και ανασκάφτηκαν 81 ταφές στη θέση Τριανταφυλλιά Λιβανατών. Την ανασκαφή διενήργησε η Α. Ωνάσογλου και σχετική δημοσίευση δόθηκε στον ημερήσιο τύπο. Από αυτές τις ταφές οι 65 ήταν σε πίθους, οι 14 παιδικές σε μικρότερα αγγεία (αμφορείς) και 2 πυρές.

τικές τοποθεσίες της περιοχής, ανέρχεται σε 133, οι οποίες καλύπτουν χρονολογικά μία περίοδο από τα μέσα του 5ου μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Το παρόν άρθρο δεν αποβλέπει στην παρουσίαση του υλικού των νεκροταφείων, αλλά αποτελεί μία προσπάθεια να δοθεί μία πρώτη εικόνα των εθίμων, που έχουν σχέση με την ταφή, στην περιοχή και κατά την περίοδο στην οποία ανήκουν οι τάφοι που ερευνήθηκαν⁴.

Οι τρόποι ταφής και κτέρισης των νεκρών δεν παρουσιάζουν κανένα στοιχείο άγνωστο στην ταφική πρακτική του ελλαδικού χώρου.

Το αξιοσημείωτο στις περιπτώσεις που εξετάζονται είναι η — σχεδόν αποκλειστικά — άσκηση της ταφής σε πίθους σε μια εποχή, όπου το είδος στον ελλαδικό χώρο είτε δεν εμφανίζεται, είτε εμφανίζεται κατ' εξαίρεση.

Παρατηρήθηκε ότι, εκτός των παιδιών, τα οποία τάφηκαν σε λάρνακες ή σε μικρά αγγεία, οι ενταφιασμοί των ενηλίκων έγιναν μέσα σε μεγάλους πίθους.

Ένας μεγάλος πίθος τοποθετημένος πλάγια σε φυσική ή τεχνητή κοιλότητα του παρθένου εδάφους χρησίμευε ως λάρνακα, όπου τοποθετούσαν το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι προς το στόμιο (Πί ν. 15 α-γ, ε).

Για την τοποθέτηση του νεκρού έκοβαν ένα κομμάτι της κοιλιάς του πίθου που το επανατοποθετούσαν μετά την ταφή. Το στόμιο έφραζαν με μια πλακόσχημη πέτρα ή μια πήλινη πλάκα ή ένα τμήμα παρόμοιου πίθου που στήριζαν εξωτερικά με μία ή περισσότερες πέτρες.

Ο τρόπος ταφής είναι όπως περιγράφεται από την H. Golman για τις Αλές⁵.

Σε σύνολο 133 τάφων που ερευνήθηκαν, εκτός από 18 βέβαιες παιδικές ταφές (4 σε πήλινες λάρνακες (Πί ν. 15 δ) και 14 σε αμφορείς), 4 κεραμοσκεπείς και 2 πυρές, οι υπόλοιποι (109) ήταν όλοι πιθόταφοι που περιείχαν ενήλικες.

Οι αριθμοί δείχνουν ότι η καύση⁶ και ο ενταφιασμός σε τάφους κεραμοσκεπείς σπανίζουν. Από τους κεραμοσκεπείς οι τρεις ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. ενώ ο τέταρτος ήταν τελείως καταστραμμένος.

Ταφές ενηλίκων σε πίθους έχουν επισημανθεί σε πολλά μέρη της Ελλάδας, καθώς και στις ελληνικές αποικίες της Ιταλίας, αλλά σε ποσοστό μικρό σε σχέση με τους άλλους τρόπους ταφής, και ανήκουν κυρίως σε προγενέστερη εποχή⁷. Πιθόταφοι του 4ου αι. π.Χ. έχουν βρεθεί στη Ναύπακτο, στη Νίσυρο και στη Μεσημβρία⁸. Στην Όλυνθο από τον 5ο αι. π.Χ. οι ταφές σε πίθους λιγοστεύουν πολύ⁹. Σε άλλες περιοχές (π.χ. Αττική) στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. το είδος

4. Ως προς τη μορφή και τον προσανατολισμό των τάφων τα συμπεράσματά μας έχουν εξαχθεί από το σύνολο των ανασκαμμένων θέσεων μέχρι σήμερα. Οι σχετικές όμως παρατηρήσεις με την κτέριση και την άλλη φροντίδα για τον τάφο προέρχονται μόνο από τα νεκροταφεία του Μεγαπλατάνου, των Λιβανατών και των Ρούστιανων, γιατί η ανασκαφή στην Τριανταφυλλιά είναι πρόσφατη, το υλικό ακόμη καθαρίζεται και συντηρείται και το δικαίωμα δημοσίευσης ανήκει στην Α. Ωνάσογλου, την οποία ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με την ανασκαφή της.

5. Βλ. *Hesperia* XI (1942), σ. 368.

6. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί και στις Αλές σχετικά με τις καύσεις, όπου εκεί εμφανίζονται μόλις στους ελληνιστικούς χρόνους, βλ. ό.π., σ. 368.

7. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 397, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 313, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 278, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 322, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 68. Ο Kurz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, σ. 308. Όλοι οι αναφερόμενοι τάφοι είναι των αρχαϊκών χρόνων, τέλους 7ου και 6ου αι. π.Χ.

Του τέλους του 6ου αι. π.Χ. και των αρχών του 5ου είναι οι ταφές σε πίθους στη Ρόδο (Clara Rodos IV, 1931, σ. 10 κ.ε.).

8. Βλ. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 183, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 518, ΠΑΕ 1980, σ. 5.

9. Βλ. *Olynthus* XI, σ. 170 κ.ε.

εκλείπει. Στη γειτονική Βοιωτία το έθιμο είναι πιο συχνό αλλά και πάλι οι ταφές αυτού του είδους χρονολογούνται στους αρχαίους χρόνους¹⁰.

Στις Αλές, πόλη αρχικά βοιωτική και αργότερα λοκρική, η Goldman αναφέρει ότι βρέθηκαν ταφές σε πίθους, που ήταν συνηθισμένες σε όλες τις εποχές, χωρίς να μνημονεύεται ο αριθμός τους¹¹. Από τη διατύπωση όμως συμπεραίνεται ότι δεν αποτελούσαν το δεσπόζοντα τρόπο ταφής.

Γίνεται φανερό λοιπόν ότι στην Επικνημίδα Λοκρίδα επιβιώνει το γενικότερο ΜΕ έθιμο της ταφής σε μεγάλους πίθους αποτελώντας τον κανόνα για την περίοδο από τα μέσα του 5ου και μέχρι τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ενώ άλλοι τρόποι ταφής εδώ εμφανίζονται κατ' εξαίρεση.

Ως προς τον προσανατολισμό των τάφων, ανεξάρτητα από τον τύπο τους, βεβαιώθηκε ότι ήταν σταθερά τοποθετημένοι Α.-Δ. με μικρές αποκλίσεις.

Το στόμιο των πιθοτάφων, όπου και η κεφαλή του νεκρού, ήταν πάντα ανατολικά. Μόνο η βόρεια συστάδα των πιθοτάφων του Μεγαπλατάνου είχε τα στόμια δυτικά (14 πίθοι). Ο σταθερός προσανατολισμός κατά τον άξονα Α.-Δ. όλων των τάφων της περιοχής — και στις Αλές αποτελεί κανόνα¹² — αποδεικνύει ότι υπαγορευόταν από σχετικές δοξασίες και έθιμα. Η ύπαρξη των νεκροταφείων σε διάφορες μορφολογικά εκτάσεις (σε πρανή, σε επίπεδες καλλιεργήσιμες περιοχές κτλ.) αποδεικνύει ότι δεν ισχύει για τη Λοκρίδα η παρατήρηση ότι η θέση των τάφων εξαρτιόταν από διάφορους άλλους λόγους (οικονομικούς, μορφολογία εδάφους, θέση των δρόμων κ.ά.)¹³.

Ο νεκρός μέσα στον πίθο ήταν πάντα σε πλάγια συνεσταλμένη στάση, τοποθετημένος στο αριστερό ή δεξιό πλευρό αδιακρίτως, είτε ανάσκελα με τα πόδια μαζεμένα προς την κοιλιά. Τα χέρια ήταν σταυρωμένα στο στήθος ή στην κοιλιά (Πί ν. 15ε).

Η συνεσταλμένη στάση του νεκρού, πανάρχαια συνήθεια των ΜΕ χρόνων¹⁴, φαίνεται ότι αποτελεί έθιμο και τη θέση του νεκρού δεν την προσδιόριζε μόνο ο χώρος του πίθου, γιατί, όπου σώθηκε σκελετός στα άλλα είδη ταφής (π.χ. λάρνακες, κεραμοσκεπείς), διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός ήταν συνεσταλμένος επίσης. Το φαινόμενο εξάλλου απαντά και στις γειτονικές Αλές¹⁵.

Σχετικά με το περιεχόμενο των τάφων παρατηρήθηκε ότι όλοι περιείχαν διάφορα κτερίσματα — κυρίως αγγεία. Δε βρέθηκε τάφος ακτέριστος (Πί ν. 16-18, ενδεικτικά κτερίσματα). Ακόμη και από τους καταστραμμένους τάφους έχουμε αποδείξεις, από τα όστρακα των αγγείων τους, ότι ήταν κτερισμένοι. Τάφοι με πολλά κτερίσματα και τάφοι με λίγα δε λείπουν ούτε από τον 5ο ούτε από τον 4ο αι. π.Χ.

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν συνάγονται από έναν αριθμό πενήντα δύο τάφων (στο Μεγαπλάτανο, στα Ρούστιανα, στις Λιβανάτες).

Από αυτούς πολλοί βρέθηκαν καταστραμμένοι από διάφορους λόγους (προσπάθεια σύλησης, θραύση κατά την εκσκαφή) αλλά μόνο από έξι δεν έχουμε τα κτερίσματά τους, παρά μόνο λίγα όστρακα και πάλι μόνο για δύο δεν έχουμε κανένα στοιχείο χρονολόγησης λόγω της τελείως αποσπασματικής μορφής τους. Έτσι, σε ένα σύνολο πενήντα ταφών οι είκοσι χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. και οι τριάντα σε όλο τον 4ο.

10. Βλ. ΠΑΕ 1911, σ. 133, BSA XIV (1907-8), σ. 242, Boardman, ό.π., σ. 183.

11. Βλ. AJA 19 (1915), σ. 424, και Hesperia, ό.π., σ. 366.

12. Βλ. ό.π.

13. Βλ. Boardman, ό.π., σ. 194.

14. Βλ. ό.π., σ. 32.

15. Βλ. ό.π., σ. 192 και Hesperia ό.π., σ. 368.

Τα νομίσματα δεν είναι συχνά (μόνο σε τρεις ταφές) και βρέθηκαν πάντα δίπλα ή κάτω από το κρανίο, οξειδωμένα όμως και έτσι δύσκολα χρονολογούμενα. Πάντως, η εμφάνισή τους επισημαίνεται ήδη στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., αν κρίνουμε από τα αγγεία με τα οποία συνυπήρχαν στον τάφο XVI του Μεγαπλατάνου και τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 450-425 π.Χ.¹⁶. Στην περίπτωση των λοκρικών νεκροταφείων, όπου από τις τρεις περιπτώσεις η μία ανάγεται ήδη στον 5ο αι. π.Χ., ταιριάζει η σχετική παρατήρηση ότι τα νομίσματα τοποθετήθηκαν για να δείξουν απλώς «επιμέλεια» για το νεκρό και δε συνδέονται με τα «διόδια» του Χάροντα¹⁷, αντίθετα με την άποψη του E. Bruck, σύμφωνα με την οποία η ιδέα των νομισμάτων του Χάροντα αρχίζει στον 4ο αι. π.Χ. και μέχρι τον 3ο αι. π.Χ. σπανίζει¹⁸.

Τα ειδώλια επίσης σπανίζουν και μόνο σε τρεις ταφές του 5ου αι. π.Χ. — δύο ενηλίκων και μία παιδική — είχαν προσφερθεί στο νεκρό. Κανένας τάφος του 4ου αι. π.Χ. δεν απέδωσε ειδώλια. Το γεγονός ότι σπανίζουν ως κτερίσματα και το γεγονός ότι πάντα βρίσκονται μέσα στον τάφο έρχεται σε αντίθεση με ό,τι έχει παρατηρηθεί στις ανάλογες ταφές των Αλών¹⁹.

Εξίσου σπάνια είναι η παρουσία μεταλλικών αντικειμένων. Μόνο τρεις ταφές απέδωσαν από μία σιδερένια στλεγγίδα. Από αυτές δύο — μία παιδική σε λάρνακα και μία ενήλικα σε πίθο — χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και η μία — κεραμοσκεπής — στον 4ο αι. π.Χ.

Τα όπλα αντιπροσωπεύονται από μία σιδερένια λόγχη σε μία ταφή του 4ου αι. π.Χ. και από ένα σιδερένιο μαχαίράκι σε μία ταφή του 5ου αι. π.Χ.²⁰.

Κοσμήματα από χρυσό ή ασήμι απουσιάζουν τελείως από τις ταφές και μόνο μία χάλκινη περόνη σ' έναν τάφο του 4ου αι. π.Χ. και τέσσερις χάλκινοι κρίκοι σε έναν άλλο του 5ου αντιπροσωπεύουν το είδος.

Ένα από τα χαρακτηριστικά αγγεία των τάφων, η λήκυθος, είναι εξαιρετικά σπάνια και μόνο σε μία ταφή του 5ου αι. π.Χ. βρέθηκαν δύο μελανόμορφοι.

Αντίθετα, τα αρυβαλλοειδή ληκύθια (Π ί ν. 17 ε) κάθε τύπου (μελαμβαφή, με ανθέμια κτλ.) είναι πολύ συχνά και η παρουσία τους είναι έντονη στις ταφές του 4ου αι. π.Χ., ενώ στον 5ο αι. μόνο δύο ταφές βρέθηκαν να έχουν από ένα. Δε χαρακτηρίζουν μόνο παιδικές ταφές²¹ αλλά αντίθετα ενώ κάποτε απουσιάζουν από βέβαιους παιδικούς τάφους βρίσκονται συγκριτικά συχνότερα σε εκείνους των ενηλίκων.

Πολύ σύνθητες κτερίσμα σ' όλη τη χρονική περίοδο που καλύπτουν οι τάφοι είναι τα λυχνάρια που βρέθηκαν σχεδόν πάντα ανά ένα δίπλα στο κρανίο. Η παρουσία τους είναι εντονότερη στον 4ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα, όλα μελαμβαφή, ήταν αχρησιμοποίητα (Π ί ν. 16 β, ε). Έτσι, η παρουσία τους πάντα μέσα στον τάφο κάνει σαφές ότι σχετίζονται άμεσα με τα ταφικά έθιμα και τις δοξασίες σχετικά με τους νεκρούς²² και δε φαίνεται να συνδέονται με

16. Αντίθετα με ό,τι έχει παρατηρηθεί στην Αττική βλ. Boardman, ό.π., σ. 166, και Γ. Μυλωνά, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος Β', σ. 298.

17. Βλ. Olynthus XI, σ. 202 κ.ε.

18. Βλ. E. F. Bruck, Die Schenkung auf den Todesfall in griechischen und römischen Recht, 1909, σ. 145.

19. Βλ. Hesperia, ό.π., σ. 369.

20. Για την περιοχή ίσως ταιριάζει η παρατήρηση του Θουκυδίδη (Θουκυδ. Ι, 5,6). Ανάλογη παρατήρηση και για την Όλυνθο βλ. Olynthus XI, σ. 199. Σύμφωνα με αυτές φαίνεται ότι οι κάτοικοι της περιοχής δε συνήθιζαν τους πολέμους.

21. Αντίθετα με τη σχετική παρατήρηση, βλ. Γ. Μυλωνά, ό.π., σ. 289.

22. Βλ. Boardman, ό.π., σ. 211 και Olynthus XI, σ. 194.

κάποια άλλη χρήση (π.χ. αφή πυράς²³, φωτισμός κατά την τελετή της ταφής²⁴ κτλ.).

Τα αγγεία, που δε λείπουν από κανένα σχεδόν τάφο, είναι τα αγγεία ποτών, δηλαδή σκυφοειδή κάθε είδους (σκύφοι, κοτύλες, κύλικες-σκύφοι), μελαμβαφή πάντοτε και οι κάνθαροι και τα καρχήσια (Πί ν. 16 γ, 17 α-γ, στ, 18 β).

Συχνή επίσης είναι η παρουσία των λεκανίδων, ενώ σπανίζουν οι πυξίδες (μόνο σ' έναν τάφο του 4ου αι. π.Χ.) (Πί ν. 16 α, 17 δ, 18 α).

Οι κύλικες, με μελανόμορφη πάντα διακόσμηση μορφών ή κλάδων, αποτελούν σχεδόν απαραίτητο κτέρισμα στους τάφους του 5ου αι. π.Χ. και μόνο σ' έναν του α' μισού του 4ου αι. π.Χ. βρέθηκε μία κύλικα (Πί ν. 18 γ).

Τα μελαμβαφή φιαλίδια σπανίζουν (μόνο σε τρεις ταφές του τέλους του 5ου αι. π.Χ.) και μόνο ένα δείγμα κυπέλλου βρέθηκε σε μία παιδική ταφή του, επίσης τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Πί ν. 16 στ).

Ένα άλλο αγγείο, που υπάρχει σχεδόν πάντα μέσα στους κάθε είδους τάφους είναι η πρόχους, συνήθως άβαφη. Αντίθετα, σπανιότερη είναι η οινοχόη με τριφυλλόσχημο στόμιο από την οποία μόνο τέσσερα δείγματα έχουμε από ισάριθμους τάφους του 5ου αι. π.Χ.

Συχνά επίσης είναι τα πινάκια μέσα σε τάφους κυρίως του 4ου αι. π.Χ. και από αυτά τα περισσότερα είναι μελαμβαφή ομφαλωτά.

Πινάκια ή πρόχοι βρέθηκαν έξω από τους τάφους κοντά στα πόδια ή στο κεφάλι και πάντοτε ήταν ακέραια (Πί ν. 16 δ)²⁵. Η κανονική παρουσία αυτών των αγγείων σχεδόν έξω από κάθε τάφο υποδεικνύει ότι είχαν άμεση σχέση με τις τελετές της ταφής²⁶ ή τις περιοδικές προσφορές στο νεκρό²⁷.

Το συνηθισμένο κτέρισμα των ελληνιστικών χρόνων, το δακρυδόχο, στη Λοκρίδα εμφανίζεται στις ταφές ήδη από το 325 π.Χ. και με την πιο πρώιμη μορφή του²⁸ και στους τάφους που περιείχαν δακρυδόχα ο αριθμός τους είναι μεγαλύτερος από ένα.

Από κανένα από τα νεκροταφεία που ερευνήθηκαν δεν έχουμε ένδειξη για το είδος των σημάτων των τάφων. Δε βρέθηκαν ούτε πιθανά λείψανα στηλών. Ίσως ήταν ένας απλός σωρός χώματος πάνω από τον τάφο είτε από κάποιο φθαρτό υλικό (π.χ. ξύλο)²⁹. Στρωματογραφικά πάντως δε διαπιστώθηκε πουθενά τυμβίσκος πάνω από τάφο.

Μερικές γενικές παρατηρήσεις από τη μελέτη του υλικού είναι δυνατό να γίνουν ακόμη. Η κατασκευή των τάφων και τα κτερίσματά τους δε μας επιτρέπουν να διακρίνουμε ταξικές διαφορές, φύλο και επάγγελμα.

Μόνο υποθέσεις μπορεί να κάνει κανείς και να θεωρήσει ότι οι ταφές που περιείχαν λεκανίδες ίσως ήταν γυναικείες και ο τάφος που περιείχε τη λόγχη είχε φιλοξενήσει έναν άνδρα πολεμιστή. Επίσης, ανδρικές μπορεί να χαρακτηριστούν οι τρεις ταφές, που περιείχαν στλεγγίδες.

23. Βλ. Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1958, σ. 141.

24. Βλ. Olynthus XI, σ. 194.

25. Βλ. Boardman, ό.π., σ. 216, και Olynthus XI, σ. 182.

26. Αντίθετα με ό,τι έχει παρατηρηθεί στην Όλυνθο σχετικά με τη σχέση των πινάκων με τις ταφές βλ. Olynthus XIII, σ. 124-131 και κυρίως σ. 366 για τα οξύβαφα, είδος που μόνο δύο δείγματά του έχουν βρεθεί έξω από τάφους. Ίσως στη Λοκρίδα τα πινάκια αυτά χρησιμοποιήθηκαν αντί για φιάλες, που δε βρέθηκαν εδώ, για χοές, βλ. Olynthus XI, σ. 185 και 187.

27. Βλ. Boardman, ό.π., σ. 203 και Olynthus XI, σ. 187.

28. Βλ. σχετικά J. Metzger, Eretria II, και P. Hellstrom, Labraunda.

29. Βλ. Boardman, ό.π., σ. 218.

Ως προς την ευμάρεια του νεκρού ή της οικογένειάς του επίσης μόνον υποθέσεις είναι δυνατό να κάνουμε, όχι από την ποσότητα των κτερισμάτων αλλά από την ποιότητα. Τα αγγεία γενικά των τάφων είναι ακόσμητα μελαμβαφή και τα περισσότερα μοιάζουν βοιωτικά ή, όπως πιστεύουμε, μιμήσεις βοιωτικών προτύπων κατασκευασμένες σε κάποιο εργαστήριο της Λοκρίδας³⁰. Ίσως έτσι η παρουσία σε μερικούς τάφους αττικών αγγείων καλής ποιότητας και τέχνης να υποδηλώνουν μια ανώτερη οικονομική κατάσταση των νεκρών στους οποίους προσφέρθηκαν και αυτοί ήταν μόνο τρεις (Πί ν. 18 γ).

Συμπερασματικά, η εικόνα που σχηματίζεται για τους κατοίκους της περιοχής είναι ότι συνιστούσαν μία συντηρητική κοινωνία, χωρίς έντονες κοινωνικές διαφορές, που διατήρησε τα παμπάλαια έθιμά της, χωρίς μεγάλες εμπορικές σχέσεις με άλλα πολιτιστικά κέντρα, από τα οποία θα έπαιρνε και «νέες ιδέες».

ΦΑΝΟΥΡΑ ΑΛΚΟΡΩΝΙ

30. Η παρουσίαση της κεραμικής ξεφεύγει από το σκοπό του παρόντος άρθρου. Από τη σύγκριση όμως των αγγείων με άλλα όμοια με σκοπό τη χρονολόγηση των τάφων επισημάνθηκαν διαφορές από τα όμοια άλλων κεραμικών κέντρων (αττικών, βοιωτικών, κορινθιακών κ.ά.). Μελλοντική εργασία θα καλύψει το θέμα της λοκρικής κεραμικής.

DAS MÄDCHEN MIT DER GANS

(Taf. 19)

Am Südabhang der Akropolis von Eretria liegt auf einer Terrasse ein kleines Heiligtum, das 1964, einem Hinweis O. Reverdins folgend, von K. Davaras ausgegraben wurde¹. Dieses Heiligtum besteht aus einer einfachen Cella mit einer Tür im Osten und einem Altar davor. In dessen Nähe waren zahlreiche Wein- und Wasserkrüge, Mischgefäße, Schüsseln, Schalen und Becher des frühen 5. Jahrhunderts v. Chr. vergraben worden². Ueber den ganzen heiligen Bezirk und auf der Südterrasse verstreut lagen viele Tonfiguren, die über die eretrische Koroplastik des 5. bis in die frühen Jahre des 3. Jahrhunderts v. Chr. einen schönen Ueberblick geben. Zahlreiche Tonfiguren dieses Heiligtums waren bereits anfang dieses Jahrhunderts von K. Kuruniotis gesammelt und im Nationalmuseum von Athen deponiert worden, von wo sie vor wenigen Jahren wieder nach Eretria zurückkehrten³. Nun ist unter den Terrakotten eine Mädchenfigur besonders hervorzuheben, die nach ihrer Tonfarbe und Bearbeitung attischer Herkunft ist, wohl aber für Böotien gefertigt wurde (Taf. 19 a-b)⁴. Dieses Mädchen steht auf einer niedrigen Basis und trägt einen Peplos mit Ueberschlag. Das Gewand ist unter der Brust gegürtet. Das rechte Bein ist Stand- und das linke Spielbein. Die rechte Hand zieht den Ueberschlag des Kleides leicht in die Höhe. Im linken gebogenen Arm ruht eine Gans. Das Haar des Mädchens ist in der Mitte gescheitelt und fällt in leichten Wellen auf die Schultern nieder. Ueber dem Scheitel ist es über einen Kamm gesteckt. Von diesem Typus «Mädchen mit Gans» gibt es im Britischen Museum in London und in Eretria wenige Varianten, die hier kurz vorgestellt werden sollen:

Variante 2 in London⁵, Tafel 123, 863, trägt einen Chiton und ein Himation und steht auf einer halbrunden Basis. Die rechte Hand zieht den Mantel über die rechte Schulter hoch.

Für das Lesen des Manuskriptes möchte ich L. Kahil und für viele anregende Gedanken besonders Hans Walter herzlich danken.

1. K. Davaras, *ADelt* 20 (1965): Chronika, S. 257 ff. K. Kuruniotis, *Praktika* 1900, S. 55 ff. P. Auberson-K. Schefold, *Führer durch Eretria* (1972), S. 105 ff. Abb. 18 b.

2. I. R. Metzger, *Das Thesmophorion von Eretria. Funde und Befunde eines Heiligtums* (1985).

3. Evi Touloupa ermöglichte es mir liebenswürdigerweise, dieses Material durchzusehen, wofür ihr herzlich gedankt sei.

4. Zu diesem Mädchentypus gehören unsere Katalognummern 42-52, 303-305 und 1181-1197. Weitere Statuetten dieses Typus gibt es unter den Funden von K. Kuruniotis. Da aber sämtliche Funde des Thesmophorions nur in fragmentarischem Zustand erhalten sind, gibt uns eine vollständig erhaltene Mädchenfigur dieses Typus im Britischen Museum ein besseres Bild, R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum (1954, reprinted 1970), Taf. 127, 878. Higgins bezeichnet dieses Mädchen allerdings als Leda mit Schwan. Aus der gleichen Form stammt eine im Museum von Marathon ausgestellte Figur aus der Pangrotte Oinoe (Inv. M 134). Sehr verwandt ist auch die in der Hadra-Nekropole in Alexandria gefundene Statuette, der jedoch der Kopf unseres Thesmophoriontypus 1357 (oben Anm. 2, Taf. 28) aufgesetzt ist, vgl. R. A. Higgins, *Greek Terracottas* (1967), Taf. 62 C.

5. Higgins (oben Anm. 4, Catalogue), Taf. 123, 863.

Die Gans schmiegt sich in die linke Armbeuge. Der Kopf dieses Mädchens ist identisch mit jenem des Grundtypus in Eretria und London⁶.

Variante 3 (Taf. 19 a, c) in Chiton und Himation mit dem Vogel im linken Arm und der rechten Hand unterhalb der Gürtung auf dem Bauch ist durch das krause Kurzhaar, das das runde Gesicht umrahmt, als kleines Mädchen gekennzeichnet⁷.

Variante 4 (Taf. 19 a, d) unterscheidet sich von der dritten nur dadurch, dass das Mädchen die Gans im rechten Arm auf den breiten Mantelfalten hält⁸.

Die Mädchen 3 und 4 stammen nach ihrer Tonfarbe aus böotischen Werkstätten.

Unsere Mädchen sind in ihrer Körperhaltung und nach dem Gewandstil mit den Musen auf der Basis von Mantinea im Nationalmuseum von Athen zu vergleichen und somit in die 30-er Jahre des 4. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren⁹. Das kleine Mädchen der Variante 3 darf auch mit der kleinen «Bärin» aus dem Heiligtum der Artemis Brauronia in Brauron verglichen werden¹⁰, die die gleiche Kleidung trägt und mit der rechten Hand einen kleinen Hasen auf dem quergelegten Mantelbausch hält. Krauses Haar umgibt das runde Gesichtchen wie bei dem Mädchen mit der Gans. Die hohe Gürtung des Chitons, der Faltenwurf des schweren Gewandstoffes und die niedrige Basis, auf der die Mädchen stehen, bestätigen die genannte Datierung in den Uebergang der spätklassischen zur frühhellenistischen Epoche¹¹, die als Beginn der grossen Zeit der griechischen Terrakotten betrachtet werden darf.

Auf die Frage, wen das Mädchen mit der Gans im Arm darstellt, gibt uns Pausanias in seiner «Beschreibung Griechenlands» aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts n. Chr. im Buch über Böotien die Antwort. Dort heisst es nämlich bei der Schilderung von Lebadeia¹²: «Die Stadt ist im übrigen wie die wohlhabendsten Städte der Griechen ausgestattet, und der Fluss Herkyna trennt den Hain des Trophonios von ihr ab. Man erzählt, Herkyna habe hier einst mit Kore, der Tochter der Demeter, gespielt, eine Gans gehabt und sie gegen ihren Willen fahren lassen müssen; als der Vogel in eine Höhle hineinflug und sich unter einem Stein versteckte, ging

6. Higgins weist auf die mit 863 verwandte Figur hin, Taf. 123, 862, die jedoch ältere Gesichtszüge hat und deren Hinterkopf vom Himation schleierartig bedeckt ist. Diese Figur wurde nach einer Kopie in Rom als Demeter identifiziert, vgl. AJA 51 (1947), Taf. 38 c. d.

7. Unsere Katalognummern (oben Anm. 2), 39-41. Im Museum von Patras befindet sich am Eingang auf der linken Seite eine fragmentierte Mädchenfigur in Marmor (Inv. 126) wohl aus der römischen Zeit, die einen Chiton und ein um den Unterkörper geschlungenes Himation trägt, ähnlich unserem Typus 3. Das rechte Bein ist Stand- und das linke Spielbein. In der linken Hand hält das Mädchen eine Gans. Die Statue wird aus dem von Pausanias (7, 21, 7 ff.) erwähnten Demeterheiligtum in Patras stammen. Die Quelle nahe des Heiligtums galt als Orakel für Kranke.

8. Unsere Katalognummer (oben Anm. 2), 37. Verwandt mit diesem Typus sind auch Tonfiguren aus Nemi, Segni und Satricum in der Villa Giulia in Rom. Die Mädchen halten die Gans im rechten Arm und ziehen mit der linken Hand den Uberschlag des unter der Brust gegürteten Gewandes leicht in die Höhe. In Satricum wurden diese Figuren im Tempel der Mater Matuta des 4.-3. Jh. v. Chr. gefunden. Aus diesem Heiligtum gibt es zahlreiche Terrakotten, die mit jenen des Thesmophorions in Eretria verwandt sind oder zum Teil sogar aus gleichen Formen stammen, vgl. Tympanon- oder Spiegelträgerinnen.

9. G. Lippold, Die Plastik, Handbuch der Archäologie 5 (1950), Taf. 85, 1-2. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969), S. 454, Abb. 531. K. Schefold u. a., Die Griechen und ihre Nachbarn, Propyläen Kunstgeschichte I (1967), Taf. 113.

10. J. Charbonneaux - R. Martin - F. Villard, Das hellenistische Griechenland (Sonderausgabe 1977), S. 227, Abb. 239.

11. G. Kleiner, Tanagrafiguren, JdI 15. Erg. 1942, 125.

12. Paus. 9, 39, 2 ff. (Übersetzung E. Meyer, 1954).

Kore hinein und ergriff den unter dem Stein liegenden Vogel; das Wasser soll nun dort hervorgesprudelt sein, wo Kore den Stein aufhob, und der Fluss deswegen Herkyna genannt worden sein. Am Flussufer steht ein Tempel der Herkyna und darin ein Mädchen mit einer Gans in den Händen».

Dieses Mädchen, das im Tempel der Herkyna verehrt wurde und das Kore, Demeters Tochter darstellt, finden wir in unseren Statuetten wieder.

Das Vorhandensein dieser Tonfiguren im eretrischen Heiligtum und des mit ihm verbundenen Mythos weisen einmal mehr auf die starke religionsgeschichtliche Abhängigkeit des Ortes von Böotien hin. Die gleiche Beobachtung durfte ja schon im Zusammenhang mit den Funden aus den Pyrai entlang der westlichen Stadtmauer gemacht werden, die die Anthesteria, ein Frühlingsfest, erschlossen¹³. Eine enge Verbindung der Insel Euboia zu Böotien bestand auch von alters her, als dieses die Kolonisation von Chalkis nach dem Westen im 8. Jahrhundert v. Chr. erleichterte¹⁴. So bemerkt der Historiker Ephoros (4. Jahrhundert v. Chr.), dass Böotien als einziges unter den griechischen Ländern im Besitz von Küsten sei, die mit Häfen wohl versehen, gegen drei Meere gerichtet seien. Da man im Altertum den Landweg der oft stürmischen Seefahrt vorzog, ist es verständlich, dass die Euboier den Weg durch Böotien bis an den Hafen Krisa wählten, der ihnen als Ausgangspunkt ihrer Schifffahrt nach dem Westen diente¹⁵. Vielleicht lässt sich auch daraus das Fehlen von Schiffsszenen und Meerwesen auf den geometrischen Gefäßen Eretrias erklären, während sie für die böotische Kunst doch belegt sind¹⁶.

Der Name Herkyna wird von ἑρκος (Gefängnis) abgeleitet, der mit φόρκος, dem styxartigen Unterweltsgewässer identisch ist¹⁷. Herkyna ist somit eine Göttin der dunklen Tiefe. Oft wird sie auch Tochter des Trophonios genannt, eines chthonischen Gottes, der als Orakelgott grosse Berühmtheit erlangte¹⁸. Herkyna hiess in Lebadeia die erste Priesterin der Demeter mit dem Beinamen Europe¹⁹. Und Herkynia wurde das zu ihren Ehren veranstaltete Fest genannt²⁰. Der Demeterkult lag dort also in den Händen einer Priesterin im Unterschied zum eleusinischen Kult, der von einem männlichen Priestertum getragen wurde, und dürfte somit auf das hohe Alter der Herkynia hinweisen.

Der Wasservogel, den das Mädchen im Arm hält, ist in Verbindung mit einer Gottheit bei Dionysos und dem Unterweltsgott Hades verständlich, und wie unsere Tonfiguren nun zeigen,

13. I. R. Metzger, Die Funde aus den Pyrai, Eretria 6 (1978), S. 81-87.

14. A. Philippon, Die griechischen Landschaften 1, 2 (1951), S. 327 ff. Erwähnt darf in diesem Zusammenhang auch die Teilnahme von Böotien an Wettbewerben in Chalkis werden, wo Hesiod im Sangewettstreit siegte und einen Dreifuss als Preis erhielt, den er auf dem Helikon weihte, Hesiod, Werke und Tage, 650 ff.

15. J. Bérard, La colonisation grecque de l'Italie méridionale et la Sicile dans l'antiquité (1941).

16. R. Hampe, Frühe griechische Sagenbilder in Böotien (1936), Taf. 4,2.5.6.11,2.3.14, böotische Bogenfibeln. Chr. Blinkenberg, Fibules grecques et orientales (1926), S. 164, Abb. 196; S. 174, Abb. 206; S. 189, Abb. 212. K. R. De Vries, A Study of Incised Fibulae and their Antecedents (University of Pennsylvania, 1971). J. N. Goldstream, Geometric Greece (1977), S. 202 ff. A. Ruckert, Frühe Keramik Böotiens, 10. Beiheft zur AntK 1976, mit Darstellungen von Meerlebewesen.

17. K. Tümpel, Ares und Aphrodite, Jahrb. f. Klass. Philologie, Suppl. 11 (1880), S. 717 ff. H.G. Liddel - R. Scott, A Greek-English Lexicon (1978), ἑρκος und φόρκος.

18. Herodot I, 46. Paus. 9, 39, 4 ff.

19. I. Tzetzes, Scholia Tzetzae in Lycophronem (1811), S. 153, p. 414. L. Preller, Theogonie und Götter (1964 Nachdruck), S. 752, Anm. 1. P. Philippon, Griechische Gottheiten in ihren Landschaften, Symbolae Osloenses. Fasc. Suppl. 9 (1939), S. 12. Demeter Europe, «die Dunkle».

20. Stoll, Herkyna in W. H. Roscher, Mythologie (1886-1890), 2300.

aber auch in den Händen von Demeters Tochter Kore-Persephone²¹. So tragen die beiden Göttinnen in der schönen Gruppe Demeter und Persephone im Britischen Museum, die aus Theben stammt und nach R. A. Higgins in einem korinthischen Atelier im späten 7. Jahrhundert v. Chr. hergestellt wurde, die ihnen heiligen Wasservögel als Schmuck auf ihren Poloi²².

Pausanias schildert uns die beiden Mädchen Herkyna und Kore im Spiel mit einer Gans, deren Entfliehen und Kores unfreiwilliges Aufsuchen einer Höhle, um den sich unter einen Stein geflüchteten Vogel zu befreien, und die von dort hervorsprudelnde Quelle. In seiner Erzählung fehlt jedoch der Raub Kores durch den Unterweltsgott Hades.

Demeter und Kore, Mutter und Tochter, treten im Kult vereint auf und sind sich so ähnlich, dass sie ein und dasselbe Wesen sein können²³. Die Göttinnen, die oft τῶ θεῶ oder Δημήτερες genannt werden, stehen nun, wie in Lebadeia bezeugt ist, in enger Beziehung zu einer Quelle und somit zum Gott selbst, der die Quellen hervorruft, Poseidon. Diese Verbindung der Göttinnen zu Quellen lässt sich an vielen Orten des antiken Hellas nachweisen²⁴.

So waren den beiden Göttinnen auch die berühmten Brunnen wie die Enneakrinos auf dem Markte von Athen, die von Peisistratos ausgestattet wurde, und der Kallichoron genannte Brunnen in Eleusis bestimmt²⁵.

Demeter und Poseidons enge Verbindung wird besonders in Arkadien hervorgehoben, das die älteren Mythen getreuer bewahrte als die übrigen griechischen Landschaften²⁶. Dort galt Poseidon als Vater von Kore, sicher die ältere Version, da der Gott in der Aegäis älter war als Zeus.

Die alte Trias der Götter Poseidon, Demeter und Kore-Despoina wird auch durch ihre meist nahe gelegenen Heiligtümer bestätigt.

Im Namen Poseidon verbinden sich das griechische Wort für Gatte πόσις und ein hypothetischer vorgriechischer «Lallname» für «Da», die Erdmutter, wie Demeter neben Kornmutter ebenfalls oft genannt wurde. So lässt sich ein reitender Poseidon im Gigantenkampf vor dem Demeter Heiligtum am Kerameikos in Athen gut verstehen²⁷. Die Macht der beiden Götter, die sich bei Demeter in der Zweiheit ausdrückt, war, bevor die Zeusreligion in Hellas allmächtig wurde, sicher grösser²⁸.

21. S. Papaspyridi-Karusu, *Αγγεία του Αναγυροῦντος*, Bibl. der Arch. Gesell. 48, Athen (1963), S. 112, macht auf den chthonischen Bezug der Gänse aufmerksam. K. Schauenburg, *Ant. und Abendl.* 10 (1961), Taf. 17, Abb. 33 mit Text S. 92 f: apulisch rotfigurige Situla (aus der Zeit der Tarentiner Appliken) in Liverpool mit Frau und Gans; Schauenburg hebt dort die sepulkrale Bedeutung der Wasservögel hervor. R. Lullies, *Vergoldete Terrakotta Appliken aus Tarent*, 7. *Ergh. RM* 1962, Taf. 10, 2. H. B. Jessen, *AA* 1955, S. 308, Anm. 69. P. Müller, *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst* (Diss. Zürich 1978), S. 105, den Wasservögeln auf Grabgefäßen wurde eine eigenartige Beziehung zur Totenwelt zugeschrieben.

22. Higgins (oben Anm. 4, *Catalogue*), Taf. 130, 897.

23. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I* (1967), S. 471. E. Simon, *Die Götter der Griechen* (1969), S. 91 ff. Preller (oben Anm. 19), S. 747 ff. Zur Zweizahl der Göttinnen, K. Kerényi, *Die Mysterien von Eleusis* (1962), S. 40 ff.

24. Paus. 4, 33, 4 Oichalia; 7, 21, 7 Patras; 27, 7-12 Pellene - Mysaion; 8, 24, 6 Thelpusa; 43 Phigalia; 9, 7, 6 Potniai.

25. Paus. 1, 14, 3; 38, 8. G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (1961), S. 5.44 ff. H. A. Thompson - R. E. Wycherly, *The Agora of Athens, The Athenian Agora 14* (1972), S. 198.

26. Paus. 8, 24, 6; 37, 11. R. Stiglitz, *Die Grossen Göttinnen Arkadiens*, *Sonderschriften Oestr. Arch. Inst.* 15 (1967). W. Immerwahr, *Die Kulte und Mythen Arkadiens* (1891).

27. Paus. 1, 2, 4.

28. Simon (oben Anm. 23), 91. H. Walter, *Griechische Götter* (1971), S. 120 ff.

In Arkadien, erzählt Pausanias, soll Demeter, aus Kummer und Zorn gegen Poseidon, als Kore-Despoina geraubt wurde, schwarze Kleider angelegt und sich längere Zeit in einer Höhle im Gebirge Elaion in der Nähe von Phigalia versteckt haben. Ihr Zorn richtete sich dort gegen Poseidon und nicht gegen Zeus wie im Homerischen Hymnus.

Eine enge Verbindung der beiden Landschaften Arkadien und Böotien ist nicht nur durch die Götter Poseidon und Demeter gegeben, sondern auch noch durch einen weiteren Mythos. Pausanias berichtet nämlich von Tegea, dass das dortige Poseidonheiligtum, das sich in der Nähe des Hains der Demeter befindet, von Agamedes und Trophonios erbaut wurde²⁹. Diese werden oft als uralte Baumeister genannt, die unter anderem auch den ältesten Tempel in Delphi gebaut haben sollen. Unter Anrufung des Agamedes wird in Lebadeia beim Orakel des Trophonios, den wir im Zusammenhang mit Herkyna kennenlernten, in jener Nacht, in welcher der das Orakel Befragende in die Höhle hinabsteigt, geopfert³⁰. Die Orakelstätte scheint nach Pausanias Schilderung sehr altertümlich zu sein. So musste man, um in das Allerheiligste zu gelangen, durch einen künstlich geformten Erdschlund hinabsteigen, wo ein Kultbild des Daidalos stand. Bekannt wurde diese Orakelstätte des Trophonios erst, als es in Böotien zwei Jahre nicht regnete und die Aecker brachlagen. So mag das Ausbleiben des Regens und die dadurch bedingte Dürre in Böotien eng mit dem Verschwinden von Kore und dem aus jener Höhle bei Lebadeia später Böotien hervorsprudelnden Wasser verbunden sein³¹. Deutlich sind dabei Fruchtbarkeitsriten zu erkennen. Das Wiedererscheinen Kores und das gleichzeitige Fließen von Wasser haben die Versöhnung der Demeter und das Wachsen der Saat zur Folge, die Versöhnung der Göttin, wie der Homerische Hymnus lehrt. Die in Eleusis zu Ehren der Grossen Göttinnen gefeierten Mysterien sind trotz der vorgriechischen Funde nicht autochthon³². Erika Simon macht deutlich, dass Böotien wichtige Wesenszüge der eleusinischen Religion hervorbrachte³³. Sie schreibt unter anderem: der Ursprung des von Priesterkönigen getragenen Kultes der Demeter Eleusinia darf in der Ebene von Kopais, in einer Landschaft mit reichem Ackerbau und nicht in der relativ kargen Bucht von Eleusis gesucht werden. Dort lag auch das ältere Eleusis, das nach der Sage im Kopaissee versank.

Ursprünglich werden die in Eleusis so prunkvoll gefeierten Mysterien einfache Kulte der Vegetationsgottheiten Poseidon, seiner Gattin Demeter und ihrer Tochter Kore gewesen sein. Dann, als Poseidon dem mächtigen Zeus weichen musste, übernahm Zeus die Rolle des Gatten der Demeter und wurde Vater der Kore-Persephone. Poseidon als sein Bruder gebot nur noch über die Meere und Flüsse. Demeter wurde Kornmutter.

Nun gibt es aus Lebadeia ein Relief, heute im Nationalmuseum von Athen³⁴, das durch

29. Paus. 8,9,10.

30. Paus. 9,39, 3-10. Philippson (oben Anm. 19), 11 Trophonios. Vgl. dazu auch die Abbildungen nach S. 12 Schlucht von Lebadeia, nach S. 14 Höhlen am Eingang der Schlucht. Zum Trophonioskult, S. 13 ff.

31. Die Höhle scheint im Zusammenhang mit Poseidon an mehreren Orten bezeugt zu sein. Am Panionion wurde zwischen dem Altar des Poseidons und dem Buleuterion eine Höhle entdeckt, in der Gerhard Kramer ebenfalls eine Kultstätte des Gottes sah. Vgl. zu Kultstätten in Höhlen, Preller (oben Anm. 19), S. 574 fg. mit Anmerkungen.

32. Mylonas (oben Anm. 25), S. 574 ff. mit Anmerkungen.

33. Simon (oben Anm. 23), S. 97 ff. Paus. 9,24,2.

34. O. Walter, *Κοινητική Τριάς*, OeJh 31 (1939), S. 53 ff; S. 59, Abb. 59, Inv. 3942. Vgl. auch S. Karusu, *Archäologisches Nationalmuseum, Antike Skulpturen* (Führer 23, Athen 1969), S. 141, Nr. 3942, S. Karusu datiert das Weihrelief in das 3. Jh. v. Chr. Abgebildet ist es auch bei Nilsson II (1961), Taf. 10,3 und dazu S. 642.

seinen wellenförmigen oberen Randabschluss als Grotte oder Höhle gekennzeichnet ist, in der zwölf Personen und in sehr kleinem Format die vierköpfige Familie des Stifters sich befinden. Links im Relief sitzt auf einem mit einem Teppich bedeckten Stuhl mit einem Schemel davor eine nach rechts gewandte Göttin mit Polos in Chiton und Himation und einer Schale in der Hand. Vor ihr hockt ein Löwe. Eine stehende Frau mit Schlüsseln, die das Abzeichen der Priesterin sind, führt eine verschleierte Person an der Hand. Es folgen eine dionysische Gestalt mit Jagdstiefeln und Thyrsos und der bocksbeinige Pan. Die Reliefmitte bildet ein Götterpaar, in dem wir Trophonios mit Füllhorn und Schlange und seine Tochter Herkyna mit Polos und Fackeln zu sehen haben. Es schliessen sich drei Jünglinge mit Schildern nach links an, die Kureten, vor denen ein Opfertisch mit Kuchen steht. Den Abschluss machen zwei Jünglinge mit Piloi, die Dioskuren, und die Stifterfamilie.

Das Relief war eine Weihung an Trophonios, der mit seiner Tochter Herkyna die Bildmitte formt. Die sitzende Gestalt ist als Demeter anzusprechen, obwohl sie durch den sie begleitenden Löwen auch an Kybele erinnert³⁵. Bei der verschleierte Person wird es sich um einen Mann in Mystertracht handeln, der von Persephone, in deren Hand die Schlüssel zur Unterwelt liegen, und von Dionysos Zagreus³⁶ geführt wird. Der Myster kann wegen seiner Grösse nur ein göttlicher Myster oder ein heroisierter Tote sein.

Dieses Weihrelief an Trophonios drängt die Frage auf, ob in Lebadeia nicht Mysterien gefeiert wurden, obwohl wir nur von einem Orakel wissen, bei dessen Befragung die Besucher gewisse Zeremonien zu beachten hatten. Dafür sprechen vielleicht der uralte Kult des chthonischen Gottes, in dessen Name Trophonios «die Nährkraft der Erde» ausgesprochen ist, und an dessen Seite die Göttin Demeter als Amme verehrt wurde, sowie das Erscheinen des Myster vor Demeter.

Überblicken wir abschliessend nochmals das Gesagte: Wir gingen von dem Gedanken aus, das Dargestellte, das Mädchen mit der Gans im Arm, müsse eine tiefere Bedeutung haben. Eine Erklärung fanden wir bei Pausanias in seiner Schilderung der böotischen Stadt Lebadeia. Die weite Streuung dieser Mädchenfiguren in Marathon, Eretria, Patras und sogar in südlich von Rom gelegenen Heiligtümern wird wohl auf den chthonischen Bezug der Gans im Zusammenhang mit Kore-Persephone zurückzuführen sein. Dass rotfigurige Vasen aus Böotien nur äusserst selten dagegen das Spiel von Herkyna und Kore mit der Gans darstellen, ist sicher aus der diesen Stil ablehnenden Haltung zu erklären und dem an den Ort gebundenen Mythos³⁷.

Von der einfachen Erklärung der hübschen Geschichte des Mädchens mit der Gans gingen wir einen Schritt weiter und entdeckten die in Arkadien wohlbekannte alte Trias der Götter Poseidon, Demeter und ihrer Tochter. Dass diese Götter in Böotien eng zueinander gehören, zeigen böotische Münzen von Orchomenos aus den Jahren 387-374 v. Chr., die auf der Rückseite eines

35. Vgl. dazu die Silberreliefs aus Mesembria, A. K. Vavritzas, *Praktika* 1973 (1975), Taf. 92a; ders. *Ergon* 1973, S. 55, Abb. 44. *Treasures of Ancient Macedonia*, Ausstellungskatalog, Thessalonike (1978), Taf. 62, 447. Die Silberreliefs, ihre Darstellungen und Problematik wurden von K. Reber untersucht, *AntK* 26 (1983), S. 77 ff.

36. Zu Dionysos Zagreus, C. Bérard, *Anodoi, Essai sur l'imagerie des passages chthoniens* (1974), S. 149 ff. Kerényi (oben Anm. 23), S. 144. F. Graf, *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*, *RGVV* 33 (1974), S. 66 ff.

37. *Bull. Napol. Nuova serie*, Tome IV, Tav. 11. I. R. Metzger, *Gefässe mit Palmetten-Lotus Dekor*, *Eretria* 6 (1978), S. 63, 72. Im Innenbild einer böotischen Lekanis mit Palmetten-Lotus Dekor ist ein Mädchen im Himation zu sehen, das auf seiner linken ausgestreckten Hand einen grossen Vogel oder vielleicht eine Gans hält, P. Pelagatti, *ACI* 14 (1962), Taf. 24, 1.

Staters ein nach rechts springendes Pferd und eine Aehre über seinem Rücken haben, und auf einer Drachme des böotischen Bundes des ausgehenden 3. Jahrhunderts v. Chr. den Kopf der Demeter in dreiviertel Ansicht mit Aehrenkranz mit Poseidon mit Dreizack und Delphin auf der anderen Seite verbinden³⁸. Ferner werden Poseidon mit dem Haus von Orchomenos und Demeter mit jenem von Theben in Verbindung gebracht, ein Beweis, wie eng diese Götter mit der weiten fruchtbaren Landschaft Böotien verbunden waren³⁹.

Ob Mysterien an der heiligen Stätte des Trophonios, wo nach vorsichtigen und umständlichen Vorbereitungen und zahlreichen Opfern der das Orakel Befragende etwas gesehen, gehört und erfahren haben soll, angenommen werden dürfen, kann nicht eindeutig geklärt werden. Dafür würde einzig das Weihrelief aus Lebadeia mit der Darstellung eines Mysten sprechen, der zu Demeter geführt wird. Dürfen wir in dem Mysten wegen der Anwesenheit der Dioskuren Herakles sehen? So ist die Reinigung des Heros mit verhülltem Haupt an den kleinen Mysterien in Agrai im Beisein einer Priesterin mit zwei Fackeln, Iakchos, Demeters und Kores und weiteren göttlichen Personen auf einem Sarkophag von Torre Nova bei Rom (heute im Palazzo Spagna in Rom) und auf der Urna Lovatelli in Rom (Thermenmuseum) dargestellt⁴⁰.

Das Erscheinen des Mysten in Anwesenheit von Demeter, Kore und der dionysischen Gestalt und der chthonischen Gottheiten Trophonios und Herkyna, die wir auch Pluton und Persephone nennen dürfen, lässt aber auch die Vermutung äussern, dass zwei Schauplätze auf dem Relief von Lebadeia gezeigt werden, nämlich die Mysterien und die Unterwelt, vergleichbar den beiden Schauplätzen auf den Weihreliefs des Lysimachides aus dem 4. Jahrhundert v. Chr. im Nationalmuseum von Athen mit Demeter und Kore sowie Persephone und Pluton⁴¹ und auf jenem des Lakrateides in Eleusis, auf dem Demeter, Kore und Triptolemos eine Gruppe bilden und die andere die geheimen Gottheiten der Mysterien, unter ihnen der Unterweltskönig, verdoppelt als Pluton und Theos, die Doppelbilder des unterirdischen Dionysos sind, mit Thea daneben, die Persephone ist⁴².

Die Probleme sind mannigfaltig und wohl auch zu komplex, um eine eindeutige Antwort darauf geben zu können. Interessant ist jedoch, dass im 4. Jahrhundert v. Chr., als die Vasenbilder eine starke Ausstrahlung der eleusinischen Mysterien bezeugen, diese auch in Böotien beobachtet werden können, wenn auch in einer anderen, vielleicht durch den dortigen lokalen Mythos gebundenen Form. Dass diese nach Euboia und besonders nach Eretria ausstrahlte, nimmt nicht wunder, da Eretria sich im 4. Jahrhundert v. Chr. unter thebanischem Einfluss befand⁴³.

38. Sammlung Walter Niggeler I, Griechische Münzen, Auktion in Basel vom 3./4.12.1965, Taf. 15, 277. The Collection of Ancient and Later Coins, The Property of the Metropolitan Museum of Art, Part II, Greek Coins from the John Ward Collection, Auktion Sotheby in Zürich vom 4./5.4.1973, Taf. 16, 405.

39. Hesiod Fr. 33,7. ff. Paus. 9,6,5; 16,5; 38, 4. Pind. fr. 37.

40. Kerényi (oben Anm. 23), Taf. 7 und 8-11.

41. Kerényi (oben Anm. 23), Taf. 34.

42. Kerényi (oben Anm. 23), Taf. 36 und zur Verdoppelung der Mysteriengottheiten S. 144 f. Zum Lakrateidesrelief vgl. auch Mylonas (oben Anm. 25), Abb. 71. K. Γ. Κάντια, *Ελευσίνα* (1979), S. 61 f.

43. F. Geyer, RE Suppl. 4,380. Diodor XV, 85.87.

Durch Trophonios fließt die nährnde Kraft Demeters durch ganz Bötien, das reich an Demeters Frucht ist, dem Korn. Und E. Simons Annahme, dass die Mysterien der Eleusinischen Göttinnen in dieser Landschaft geboren wurden, könnte dadurch aufs schönste bestätigt werden.

Eretria

INGRID R. METZGER

ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΦΥΤΙΟΣ*

(Π ί ν. 20-28)

Τα αντικείμενα που δημοσιεύονται εδώ, βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης. Προέρχονται από τρεις τάφους που αποκαλύφθηκαν στην Άθυτο της Χαλκιδικής το Σεπτέμβριο του 1979¹. Οι τάφοι αυτοί βρέθηκαν στο οικόπεδο των Αθανασίου-Φωτεινής Γκιβιζίνη, το οποίο βρίσκεται στην είσοδο του σημερινού χωριού, αριστερά της κοινοτικής οδού και σε απόσταση 50 μ. από τη νέα επαρχιακή οδό Θεσσαλονίκης-Καλλιθέας. Στην περιοχή αυτή έχει εντοπισθεί παλιότερα το αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο της αρχαίας Αφύτιος². Πάνω στην αρχαία πόλη³, άλλωστε, είναι κτισμένο το σημερινό χωριό.

Η αποκάλυψη των τάφων έγινε κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών, που διενεργήθηκαν παράνομα με μηχανικό εκσκαφέα. Έτσι, δυστυχώς, προκλήθηκαν πολλές ζημιές τόσο σ' αυτούς όσο και στα κτερίσματα. Από τους τρεις τάφους ο ένας κόπηκε κάθετα σχεδόν κατά το ήμισυ, από το δεύτερο αφαιρέθηκαν τμήματα από την καλυπτήρια πλάκα και τα τοιχώματα και ο τρίτος καταστράφηκε ολοκληρωτικά⁴. Μερικά από τα κομμάτια του αφέθηκαν μπροστά στους δύο άλλους (Π ί ν. 20 α). Από τα κτερίσματα άλλα βρέθηκαν στη θέση τους κατά τη σωστική ανασκαφή που επακολούθησε, άλλα περισυλλέχθηκαν από τα χώματα σπασμένα σε κομμάτια και άλλα μας παρέδωσαν οι κάτοικοι του χωριού.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Και οι τρεις τάφοι είναι μονολιθικές, ασβεστολιθικές σαρκοφάγοι καλά δουλεμένες. Από τις δύο που διατηρήθηκαν στη θέση τους η μία (Τάφος Ι) καλύπτεται με οριζόντια καλυπτήρια πλάκα (Π ί ν. 20 β), ενώ η δεύτερη (Τάφος ΙΙ) με δικλινή⁵ (Π ί ν. 20 γ). Μορφολογικά είναι

* Την Έφορο Αρχαιοτήτων Αικ. Ρωμιοπούλου ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του υλικού. Για τις πολύτιμες συμβουλές και για τις υποδείξεις του είμαι βαθιά υποχρεωμένη στον καθηγητή Μιχ. Τιβέριο. Στον ίδιο χρωστώ και τον έλεγχο του κειμένου και τις γλωσσικές παρατηρήσεις πάνω σ' αυτό. Για όλα αυτά τον ευχαριστώ θερμά. Για τον έλεγχο, επίσης, του κειμένου και τις πολύτιμες υποδείξεις πάνω σ' αυτό ευχαριστώ θερμά την Έφορο Αρχαιοτήτων Ηώ Ζερβουδάκη. Για παροχή διευκολύνσεων ευχαριστώ τους συναδέλφους Έφη Παντερμαλή και Μ. Μπέσιο.

1. Για την ανασκαφή αυτή δίνονται σύντομες πληροφορίες στο ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

2. Και παλαιότερα στην ίδια περιοχή, κατά τη διάνοιξη της κοινοτικής οδού είχαν βρεθεί τάφοι. Βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 395.

3. Για την τοπογραφία και την ιστορία της αρχαίας Αφύτιος βλ. Μ. Γ. Δήμητρας, Μακεδονία εν λίθοις φλεγόμενοις (1896), σ. 614-615, Δ. Ζαγκλή, Η Χαλκιδική (1956), σ. 61-63, Μ. Zahrt, Olynth und die Chalkidier, (1971), σ. 167-169, Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Άθυτος Χαλκιδικής, (1976), σ. 75-78.

4. Σε απόσταση 0,93 μ. ανατολικά του δεύτερου τάφου διατηρήθηκαν in situ τμήματα από δύο ασβεστολιθικές πλάκες που ίσως είναι υπολείμματα του τρίτου τάφου.

5. Οι δύο τάφοι που βρέθηκαν στη θέση τους βρίσκονται 1,25-1,30 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του

όμοιες με τις σαρκοφάγους των αρχαϊκών χρόνων που έχουν βρεθεί σε πολλά μέρη του αρχαίου ελληνικού κόσμου π.χ. στην Κόρινθο⁶, στη Ριτσώνα της Βοιωτίας⁷, στην Όλυνθο⁸, στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης⁹.

Οι δύο τάφοι, που σώζονται στη θέση τους, είναι παράλληλα τοποθετημένοι και απέχουν μεταξύ τους 0,90 μ. Έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. Περιείχαν ένα μόνο νεκρό ο καθένας, σε ύπτια στάση, με το κεφάλι στα βόρεια και τα χέρια κολλημένα στους μηρούς.

Από τα χώματα του τάφου Ι περισυλλέχθηκαν τα κομμάτια ενός μελανόμορφου σκύφου (αριθ. κατ. 2) και τμήμα μιας λαβής, που κολλούσε σ' ένα μελανόμορφο αμφορέα (αριθ. κατ. 3), τον οποίο μας παρέδωσαν οι κάτοικοι του χωριού. Στη θέση τους βρέθηκαν δύο ασημένια ενώτια (αριθ. κατ. 10), το ένα δίπλα από το κρανίο και το άλλο κάτω από αυτό, και μια χάντρα περασμένη σε χοντρό σιδερένιο σύρμα. Η χάντρα βρέθηκε πάνω στο στήθος του νεκρού. Από τα ευρήματα αυτά συμπεραίνουμε ότι ο τάφος Ι ήταν γυναικείος.

Ο τάφος ΙΙ περιείχε μια μελανόμορφη λήκυθο (αριθ. κατ. 5), που βρέθηκε δίπλα στο κρανίο, ένα ασημένιο επιστόμιο (αριθ. κατ. 11), που βρέθηκε πάνω στο λαιμό του νεκρού, πεσμένο από το στόμα του, και μια χάλκινη φιάλη, που βρέθηκε δίπλα στην αριστερή κνήμη. Η φιάλη ήταν σπασμένη σε πολλά μικρά κομμάτια που καθιστούσαν αδύνατη τη συγκόλλησή της.

Τα άλλα αγγεία που μας παρέδωσαν οι κάτοικοι του χωριού είναι: ένας μελανόμορφος αμφορίσκος (αριθ. κατ. 4), ένας μελανόμορφος σκύφος (αριθ. κατ. 1), ένα μελαμβαφές εξάλειπτρο (αριθ. κατ. 6), μια μελαμβαφής κύλικα (αριθ. κατ. 7) και μια μελαμβαφής πελίκη (αριθ. κατ. 8). Τα αγγεία αυτά δεν ξέρουμε από ποιον από τους τρεις τάφους προέρχονται.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αγγεία

1. Μελανόμορφος σκύφος αριθ. 7692 (Πί ν. 21 α-γ)

Ο σκύφος σώζεται ακέραιος και έχει ύψος 0,178, διάμετρο χείλους 0,226 και διάμετρο βάσης 0,142 μ. Το ύψος της μελανόμορφης παράστασης είναι 0,065 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλέρυθρος.

Το αγγείο έχει κοίλο χείλος που διακοσμείται με δύο σειρές σχηματοποιημένων κισσοφύλλων τοποθετημένων πάνω και κάτω από μια οριζόντια γραμμή. Οι λαβές του, που είναι κυκλικής τομής, ξεκινούν περίπου από το μέσο της κύριας διακοσμητικής ζώνης και υψώνονται πάνω από το ύψος του χείλους. Η κύρια διακοσμητική ζώνη ορίζεται πάνω και κάτω από ζεύγη μαύρων γραμμών. Αμέσως πάνω από τη βάση του αγγείου υπάρχει μια ταινία, που διακοσμείται με ένα γλωσσωτό κόσμημα με εναλλάξ κόκκινα και μαύρα γλωσσίδια, ενώ στην ένωση του

σημερινού δρόμου. Η μεγάλη επίχωση (περίπου 1,50 μ.) που υπήρχε πάνω από αυτούς δε μας επέτρεψε να αποκαλύψουμε την εξωτερική τους επιφάνεια.

Ο τάφος Ι έχει εσωτερικά μέγιστο σωζόμενο μήκος 1,27, πλάτος 0,50 και ύψος 0,48 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι 0,07 - 0,075 μ. Η καλυπτήρια πλάκα έχει πάχος 0,13 μ. Ο τάφος ΙΙ έχει εσωτερικά μήκος 1,80, πλάτος 0,565 και ύψος 0,55 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι 0,078 - 0,085 μ. Η καλυπτήρια πλάκα έχει στο μέσο πάχος 0,105 μ.

6. Βλ. C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinth XIII (1964), σ. 71-73.

7. Βλ. P. N. Ure, Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boetia (1934), σ. 6.

8. Βλ. D. M. Robinson, Olynthus Excavations XI (1942), σ. 112, αριθ. 577C, πίν. 51.

9. Βλ. L. Rey, Albania 4 (1932), σ. 67-76.

σώματος με τη βάση βρίσκεται ένα πλαστικό δαχτυλίδι αφημένο στο χρώμα του πηλού. Η βάση του αγγείου είναι δισκόμορφη· η κάτω επιφάνειά της είναι εδαφόχρωμη εκτός από δύο καστανόμαυρους παχείς ομόκεντρους κύκλους, που περιβάλλουν μια μαύρη στιγμή. Το υπόλοιπο αγγείο φέρει μαύρο γάνωμα, που σε ορισμένα σημεία έχει απολεπισθεί.

Η μελανόμορφη παράσταση είναι όμοια και στις δύο όψεις του αγγείου. Στο κέντρο εικονίζεται ένα τέθριππο άρμα κατά τρία τέταρτα· πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από μια μορφή με χιτωνίσκο και με ένα χαρακτηριστικό ψηλό κάλυμμα στο κεφάλι. Οι μορφές αυτές απομακρύνονται από το άρμα με έντονο διασκελισμό, ενώ στρέφουν το κεφάλι τους προς αυτό. Στα αριστερά πίσω από το τελευταίο άλογο διαγράφονται μια ασπίδα και ίχνη από το κεφάλι μιας άλλης μορφής. Την παράσταση κλείνουν, δεξιά και αριστερά, από μια καθιστή σφίγγα με κατεύθυνση προς τις λαβές, αλλά με το κεφάλι στραμμένο προς το άρμα.

Χάραξη χρησιμοποιείται σε μικρή κλίμακα για την απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών των σφιγγών και των αλόγων. Από τα επίθετα χρώματα, που σήμερα κατά μεγάλο μέρος είναι απολεπισμένα, το ιώδες χρώμα κάλυπτε τμήματα από τα σώματα των σφιγγών και των αλόγων, όπως, επίσης, και τμήματα από τα καλύμματα της κεφαλής των γυναικείων μορφών, ενώ το λευκό χρώμα βρισκόταν στα πόδια ορισμένων αλόγων και στα γυνά μέλη των γυναικείων μορφών.

Το θέμα της μελανόμορφης παράστασης είναι σκηνή αμαζονομαχίας. Οι δύο αμαζόνες, που φορούν κοντούς χιτώνες και τα χαρακτηριστικά καπέλα τους, τις αλωπεκίδες, απομακρύνονται τρομαγμένες από το τέθριππο άρμα που οδηγεί ένας Έλληνας καλυμμένος πίσω από την ασπίδα του. Στη γνωστή μελέτη του για τις αμαζόνες ο von Bothmer¹⁰ εντάσσει ανάλογες παραστάσεις στην ομάδα των αμαζονομαχιών με άρματα χωρίς τον Ηρακλή.

Το θέμα του σκύφου επαναλαμβάνεται στερεότυπα σε πολλούς σκύφους του αττικού εργαστηρίου της ομάδας CHC στην οποία πρέπει να αποδοθεί και ο δικός μας. Για το εργαστήρι αυτό χαρακτηριστικά μοτίβα¹¹ είναι η πλαισίωση της κεντρικής ή των κεντρικών μορφών στους σκύφους με σφίγγες ή ανθέμια και η διακόσμηση του χείλους με κισσόφυλλα. Το σχέδιο είναι ως επί το πλείστον πρόχειρο και κατωμένο χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα¹².

Ο σκύφος μπορεί να ενταχθεί, σύμφωνα με την κατάταξη του Ure¹³, στην κατηγορία C1, στην οποία περιλαμβάνονται μεγάλοι σκύφοι με διακόσμηση κισσοφύλλων στο χείλος και με την κύρια διακοσμητική ζώνη ανάμεσα στις λαβές.

Οι σκύφοι, πάντως, που απεικονίζουν την αμαζονομαχία, με τον παραπάνω τρόπο φαίνεται ότι ήταν πολύ διαδεδομένοι στην αρχαιότητα, γιατί εκτός από την Αθήνα¹⁴ έχουν βρεθεί σε πολλές άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, π.χ. στη Θάσο¹⁵, στην Όλυνθο¹⁶,

10. D. von Bothmer, *Amazons in Greek Art* (1957), σ. 84 κ.ε.

11. Για τα χαρακτηριστικά της ομάδας CHC βλ. E. Bell, *The Attic Black Figured Vases at the Hearst Monument* (1977), σ. 117-120.

12. Τελευταία αμφισβητήθηκε η αττική καταγωγή μερικών τουλάχιστον από τους σκύφους που αποδόθηκαν στο εργαστήρι της ομάδας CHC. Κατά τον K. Kilinski, *Boeotian Black-Figure Vase-Painting of the Archaic Period* (1974), σ. 86 κ.ε. Οι σκύφοι της ομάδας αυτής που βρέθηκαν στη Βοιωτία ίσως κατασκευάστηκαν από ένα βοιωτικό εργαστήρι που δρούσε σχεδόν σύγχρονα με το αττικό και το οποίο μιμούταν δουλικά ή ότι το αττικό μελανόμορφο εργαστήρι μεταφέρθηκε στη Βοιωτία.

13. Βλ. P. N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona in Boeotia* (1927), σ. 61.

14. Βλ. E. Vanderpool, *Hesperia* 15 (1946), σ. 292, αριθ. 72, πίν. 43, και X. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *ΑΔ* 27 (1972): Μελέται, σ. 215, αριθ. 67α-γ, Πίν. 84.

15. Βλ. L. Ghali-Kahil, *Études Thasiennes VII* (1960), σ. 84, αριθ. 68, πίν. 34.

16. Βλ. D. M. Robinson, *Olynthus Excavations V* (1933), σ. 77-78, αριθ. 40, πίν. 52.

στο Σέδες¹⁷ και στο Καραμπουρνάκι¹⁸ της Θεσσαλονίκης, στη Ριτσώνα της Βοιωτίας¹⁹, στο Ναύπλιο²⁰, στη Δήλο²¹ και αλλού²².

Παρόμοιοι σκύφοι υπάρχουν σε πολλά αρχαιολογικά Μουσεία, όπως π.χ. στο Μουσείο της Tarquinia²³, του Τάραντα²⁴, στην Αρχαιολογική Συλλογή του Πανεπιστημίου στο Reading²⁵.

Από τα καλύτερα σε ποιότητα σωζόμενα παραδείγματα είναι ο σκύφος από το Σέδες. Περαισσότερη χάραξη χρησιμοποιείται για την απόδοση των σχεδιαστικών λεπτομερειών. Ξεχωρίζει, ακόμη, και η περικεφαλαία του Έλληνα πολεμιστή, που καλύπτεται πίσω από την ασπίδα του. Πιο κοντά στο δικό μας είναι ο σκύφος του Αρχαιολογικού Μουσείου του Τάραντα, όπου παρατηρείται η ίδια πρόχειρη δουλειά στην απόδοση των μορφών και η ίδια απλοποίηση στις λεπτομέρειές τους.

Ο σκύφος πρέπει να χρονολογηθεί στο 500 π.Χ. ή λίγο μετά. Ένας παρόμοιος σκύφος βρέθηκε στην αρχαία Αγορά των Αθηνών²⁶ μαζί με άλλα ευρήματα που χρονολογούνται γύρω στο 500 π.Χ. Όσον αφορά, άλλωστε, το αττικό εργαστήριο της ομάδας CHC ο Young²⁷ το χρονολογεί στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., μια άποψη που βρίσκει σύμφωνους και άλλους ερευνητές²⁸. Η Bell²⁹, μάλιστα, προσθέτει ότι οι σκύφοι του εργαστηρίου που αποδίδουν στην παράσταση μεγαλύτερο αριθμό μορφών, πιο προσεκτικό σχέδιο, γλωσσωτό κόσμημα πάνω από τη βάση και έχουν ένα πιο ραδινό σχήμα πρέπει να είναι πρωιμότεροι από αυτούς με λιγότερες μορφές, χωρίς το γλωσσωτό κόσμημα πάνω από τη βάση και με κάπως πιο κοντόχοντρες αναλογίες.

2. Μελανόμορφος σκύφος αριθ. 7687 (Πίνακ. 22 α-γ)

Λείπουν μικρά τμήματα από το σώμα, το χείλος και τη βάση του αγγείου, τα οποία σήμερα έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Έχει ύψος 0,117, διάμετρο χείλους 0,156 και διάμετρο βάσης 0,10 μ. Το ύψος της μελανόμορφης παράστασης είναι 0,052 μ. Ο πηλός του είναι καστανέρυθρος.

Ο σκύφος μας έχει χείλος με κοίλο προφίλ, λαβές οριζόντιες που υπερυψώνονται λοξά πάνω από το ύψος του χείλους, τοιχώματα πλαγιαστά και βάση δισκόμορφη. Το χείλος, όπως και στον προηγούμενο σκύφο, διακοσμείται με εκφυλισμένα κισσόφυλλα που είναι τοποθετημένα σε δύο σειρές πάνω και κάτω από μια οριζόντια γραμμή. Η μελανόμορφη παράσταση βρίσκεται στη ζώνη των λαβών. Το υπόλοιπο αγγείο φέρει μαύρο γάνωμα, εκτός από την εσωτερική επιφάνεια των λαβών και τον πυθμένα του που έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού.

17. Βλ. ό.π., XIII (1950), σ. 68, αριθ. 17b-c, πίν. 24.

18. Βλ. L. Rey, ό.π., σ. 69, εικ. 4.

19. Βλ. P. N. Ure, ό.π., αριθ. 26. 98, πίν. 18.

20. Βλ. E. Bell, ό.π., σ. 299.

21. Βλ. Ch. Dugas, Delos X (1928), σ. 182, αριθ. 613, πίν. 54.

22. Παρόμοιοι σκύφοι βρέθηκαν επίσης στην Ιταλία, βλ. G. Q. Giglioli, CVA Villa Julia 3, III He, πίν. 48, 3-4 (Civita Castellana) και στη Μάλτα, βλ. A. Mayr, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften, 1905, σ. 467-510, πίν. 2, 1, και A. Cambitoglou, JHS 75 (1955), σ. 7, πίν. 2.

23. CVA Tarquinia 2, III H, 10, πίν. 37,3.

24. CVA Taranto 2, III He, πίν. 9, I.

25. CVA University of Reading I, III H, 18, αριθ. 13, πίν. 10.

26. Βλ. E. Vanderpool, Hesperia 15 (1946), σ. 292, αριθ. 72, πίν. 43.

27. R. S. Young, Hesperia, Suppl. 2, 1939 (1975), σ. 119, αριθ. B39.

28. P. N. Ure - A. D. Ure, CVA University of Reading I, III H, 18.

29. E. Bell, ό.π., σ. 118.

Άβαφες παραμένουν, ακόμη, μια ταινία που ενώνει τη βάση με το σώμα του αγγείου και η κάτω επιφάνεια της βάσης εκτός από ένα μαύρο κύκλο στην περιφέρειά της.

Η μελανόμορφη παράσταση ορίζεται πάνω και κάτω από μια μαύρη γραμμή. Στην Α όψη (Πί ν. 22 α) εικονίζεται στο κέντρο μια ανδρική μορφή σε πλάγια όψη. Φορά ποδήρη χιτώνα και ένα ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από το σώμα της. Κάθεται σε οκλαδία δίφρο και βλέπει προς τα δεξιά. Το πάνω μέρος του σώματος της μορφής μαζί με το κεφάλι δε σώζονται. Η μορφή περιβάλλεται δεξιά και αριστερά από μια σφίγγα, που κάθεται στα πίσω πόδια της και που το σώμα της είναι στραμμένο προς τη λαβή, ενώ το κεφάλι είναι γυρισμένο προς το κέντρο. Δεξιά και αριστερά από τις σφίγγες έχουμε από ένα όρθιο επτάφυλλο ανθέμιο, το οποίο ένας σιγμοειδής βλαστός το ενώνει με τις ρίζες των λαβών (Πί ν. 22 γ). Ανάλογη παράσταση εικονίζεται και στη Β όψη του αγγείου (Πί ν. 22 β): διαφέρει μόνο η κεντρική μορφή. Εδώ, μια γυμνή νεανική μορφή εικονίζεται μισοκαθισμένη να βλέπει προς τα δεξιά. Το στήθος της αποδίδεται κατά μέτωπο, ενώ τα πόδια και το κεφάλι σε πλάγια όψη. Έχει στο απλωμένο προς τα εμπρός αριστερό χέρι της τυλιγμένο ένα ιμάτιο.

Και εδώ η χάραξη είναι λιγοστή και χωρίς φροντίδα, όπως μπορεί να δει κανείς στα ενδύματα, στα φτερά των σφιγγών, στα περιγράμματα των φύλλων των ανθεμίων και στο πρόσωπο και τα πόδια της νεανικής μορφής. Από τα επίθετα χρώματα χρησιμοποιείται το ιώδες στα φύλλα των ανθεμίων, στις ταινίες, στα μαλλιά των σφιγγών και στο ιμάτιο της καθιστής μορφής. Σήμερα από αυτό το χρώμα έχουν διασωθεί μόνο λείψανα.

Ο σκύφος αυτός προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με τον προηγούμενο. Και εδώ συναντούμε μερικά από τα χαρακτηριστικά μοτίβα που αποδίδονται στο εργαστήριο της ομάδας CHC και την ίδια προχειρότητα στο σχέδιο. Ωστόσο, οι αναλογίες του σκύφου αυτού είναι πιο κοντόχοντρες σε σχέση με τον προηγούμενο. Ένα παρόμοιο παράδειγμα ως προς τις αναλογίες του σώματος είναι ο σκύφος 102 του τάφου 102 της Ριτσώνας³⁰.

Τα θέματα του σκύφου αποτελούν ίσως μια απλοποίηση των σκηνών με νέους που διασκεδάζουν, οι οποίες είναι πολύ συχνές στην ομάδα CHC³¹. Η σύνθεση της καθιστής ντυμένης ανδρικής μορφής που πλαισιώνεται από τις σφίγγες και τα ανθέμια είναι πολύ συνηθισμένη. Ο σκύφος αριθ. 85 του τάφου 18 της Ριτσώνας³² έχει το ίδιο ακριβώς θέμα με το δικό μας. Ανάμεσα στα δύο αυτά αγγεία υπάρχουν και άλλες ομοιότητες. Τα φτερά των σφιγγών δηλώνονται και στα δύο με οκτώ εγχάρακτες γραμμές, η στάση των μορφών είναι η ίδια, τα ανθέμια έχουν από επτά πέταλα που χωρίζονται μεταξύ τους με εγχάρακτες γραμμές. Ανάλογο θέμα έχουν και οι σκύφοι αριθ. 102, 96 και 97 του τάφου 102 της Ριτσώνας³³, ο σκύφος αριθ. 655 του Μουσείου Biskari³⁴, ο σκύφος B29 από την αρχαία Αγορά των Αθηνών³⁵, που σώζεται αποσπασματικά και άλλοι με μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές³⁶. Αντίθετα με την παράσταση της καθιστής ανδρικής μορφής της Α όψης του αγγείου, η στάση της γυμνής νεανικής μορφής, που βλέπουμε στη Β όψη, δε φαίνεται να είναι πολύ συχνή στην ομάδα CHC.

Ο σκύφος είναι από τα οψιμότερα έργα του εργαστηρίου, όπως φαίνεται από τις κοντό-

30. Βλ. P. N. Ure, *ό.π.*, σ. 64, πίν. 19.

31. Βλ. J. Beazley, ABV, *π.χ.* σ. 621.

32. P. N. Ure, *ό.π.*, σ. 66, πίν. 20.

33. *Ο.π.*, σ. 64, πίν. 20.

34. Guido Libertini. Il Museo Biscari, αριθ. 655, πίν. 69.

35. Βλ. R. S. Young, *ό.π.*, σ. 119.

36. Βλ. ABV, σ. 621-622, αριθ. 103-111.

χοντρες αναλογίες του και από τον περιορισμένο αριθμό των εικονιζόμενων μορφών και πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

3. Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό αριθ. 7690 (Π ί ν. 23 α-γ)

Η μια λαβή του αγγείου είναι συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Η επιφάνειά του έχει απολεπισθεί σε μερικά σημεία στο χείλος. Απολεπισμένο είναι κατά τόπους και το μαύρο γάνωμα. Έχει ύψος 0,233, διάμετρο χείλους 0,127 και διάμετρο βάσης 0,096 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλέρυθρος.

Η βάση του αμφορέα έχει μορφή αναστραμμένου echinου, οι λαβές του είναι διπλές (Π ί ν. 23 γ) και το χείλος του echinόμορφο.

Η μελανόμορφη παράσταση βρίσκεται στο σώμα του αγγείου μέσα σε μετόπη. Και στις δύο όψεις εικονίζεται στα αριστερά ένας ανακεκλιμένος γενειοφόρος άνδρας. Τα πόδια του από τις κνήμες περίπου και το αντίστοιχο τμήμα της κλίνης παραλείπονται από την παράσταση γιατί δε χωρούν μέσα στη μετόπη. Το στήθος του αποδίδεται κατά μέτωπο, ενώ το κεφάλι και τα πόδια σε πλάγια όψη. Με τον αγκώνα του αριστερού χεριού στηρίζεται σε ένα μαξιλάρι, ενώ το δεξί χέρι λυγισμένο το φέρνει μπροστά στο στομάχι. Χαρακτηριστική είναι η διαφοροποίηση στο μοτίβο των χεριών. Το αριστερό απεικονίζεται με ανοιχτή την παλάμη, ενώ το δεξί με κλειστή. Ο άνδρας είναι ντυμένος με ένα ιμάτιο που αφήνει γυμνό το δεξιό ώμο και το δεξί τμήμα του στήθους. Τα πόδια του είναι τυλιγμένα με το ιμάτιο, διακρίνεται, όμως, το περίγραμμα του δεξιού ποδιού, καθώς αποδίδεται σε πλάγια όψη, λυγισμένο στο γόνατο. Στο κεφάλι φορά ένα στεφάνι από κισσόφυλλα. Τα μαλλιά του που σώζονται μόνο στην Α όψη είναι μακριά και πέφτουν στον ώμο. Μπροστά από την κλίνη του, που το μοναδικό απεικονιζόμενο πόδι της έχει μορφή ιωνικού κίονα, βρίσκεται μια τράπεζα με κρέατα. Το πόδι της τράπεζας απολήγει σε λεοντοπόδαρο. Και στις δύο όψεις του αγγείου η ανδρική μορφή κοιτάζει προς μια γυναικεία, που εικονίζεται στα δεξιά. Η γυναικεία μορφή της Α όψης (Π ί ν. 23 α) παριστάνεται καθισμένη σε έναν οκλαδία δίφρο. Φορά ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο που η μία παρυφή του πέφτει στην πλάτη και η άλλη κρέμεται από το απλωμένο προς τα εμπρός αριστερό χέρι της. Το δεξί χέρι της, λυγισμένο στον αγκώνα, το υψώνει προς τα πάνω. Στο κεφάλι, που το έχει ελαφρά χαμηλωμένο, τα μαλλιά συγκρατούνται με μια ταινία. Η γυναικεία μορφή της Β όψης του αγγείου (Π ί ν. 23 β) είναι όρθια: το στήθος της αποδίδεται κατά μέτωπο, ενώ τα πόδια και το κεφάλι σε πλάγια όψη. Με έντονη κίνηση και χορευτικό τρόπο κατευθύνεται προς τα δεξιά, ενώ στρέφει το κεφάλι της πίσω προς τον ανακεκλιμένο άνδρα. Φορά και αυτή ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, του οποίου οι παρυφές πέφτουν συμμετρικά δεξιά και αριστερά από το σώμα. Στο κεφάλι, που, επίσης, είναι χαμηλωμένο, φέρει ταινία. Ο κενός χώρος πίσω από τις μορφές, και στις δύο όψεις του αγγείου, γεμίζει από κλαδιά με κισσόφυλλα. Μια μαύρη γραμμή δηλώνει το δάπεδο πάνω στο οποίο πατούν οι μορφές, ενώ άλλες δύο πλαισιώνουν την παράσταση δεξιά και αριστερά. Στον ώμο του αγγείου μόνο πάνω από τις μετόπες, έχουμε το συνηθισμένο γλωσσωτό κόσμημα, που αποδίδεται πολύ σχηματοποιημένα. Η χάραξη δεν είναι ιδιαίτερα πυκνή. Το ιώδες επίθετο χρώμα έχει απολεπισθεί και τα ίχνη του διακρίνονται στις ταινίες στα μαλλιά των γυναικείων μορφών. Ο λαιμός διακοσμείται με τρία εννεάφυλλα ανθήμια από τα οποία το μεσαίο είναι αναστραμμένο. Τα ανθήμια συνδέονται μεταξύ τους με βλαστούς. Στα κενά υπάρχουν κουκκίδες.

Ο αμφορέας μας έχει ορισμένες ομοιότητες με τους αμφορείς τύπου Doubleens³⁷. Είναι

37. Για τους αμφορείς τύπου Doubleens βλ. Μ. Τιβέριος, ΑΕ 1980, σ. 58 κ.ε. όπου δίνεται και βιβλιογραφία.

και αυτοί αμφορείς με λαιμό (neck amphora), μικρού μεγέθους και με διπλές λαβές. Και σ' αυτούς η μελανόμορφη παράσταση βρίσκεται σε μετόπη. Είναι ανάγκη, ωστόσο, να σημειωθεί η μεγάλη αναλογικά βάση του αμφορέα μας, ένα στοιχείο που συναντάται κυρίως σε πελίκες³⁸.

Το θέμα του αγγείου προέρχεται από το διονυσιακό κύκλο. Εικονίζεται ο Διόνυσος σε σκηνή συμποσίου. Το θεό συντροφεύει, στην κύρια όψη, πιθανόν η Αριάδνη, ενώ στη δεύτερη όψη μια μαινάδα που χορεύει.

Το αγγείο αυτό μπορεί να συσχετισθεί με το εργαστήριο της ομάδας του Λεάγρου, δεν είναι όμως εύκολο να αποδοθεί σε ένα συγκεκριμένο ζωγράφο της ομάδας αυτής³⁹. Ως προς τον τρόπο διαπραγμάτευσης του θέματος βρίσκεται κοντά σε μια όλπη από το Μουσείο της Ρόδου⁴⁰ που αποδίδεται από τον Beazley στο ζωγράφο της Ρόδου 13.472⁴¹. Στην όλπη αυτή παριστάνεται επίσης μέσα σε μετόπη ανακεκλιμένος ο Διόνυσος και καθιστή η Αριάδνη. Αν και τα δύο έργα δεν είναι ζωγραφισμένα από το ίδιο χέρι, οι δύο παραστάσεις είναι όμοιες στην οργάνωση του χώρου και στη διάταξη των μορφών. Ένα άλλο αγγείο, το οποίο έχει κάποια σχέση με το δικό μας αμφορέα, είναι ένας αμφορέας από τη Βιέννη με παραπλήσιο θέμα⁴² που αποδίδεται σε έναν άλλο ζωγράφο της ομάδας του Λεάγρου, στο ζωγράφο της κόκκινης γραμμής⁴³. Πρόκειται για έναν αμφορέα τύπου Doubleens που διακοσμείται στο λαιμό με τρία ανθήμια, όπως και ο δικός μας αμφορέας. Το διακοσμητικό σύστημα αυτού του αγγειογράφου, που ζωγραφίζει ιδιαίτερα αμφορείς τύπου Doubleens⁴⁴, ακολούθησε πιθανόν ο αγγειογράφος μας στον αμφορέα από την Άθυτο. Από τις παραστάσεις πάντως του δικού μας αγγείου, εκείνο που μπορεί να επισημάνει κανείς είναι κάποια προχειρότητα και βιασύνη του καλλιτέχνη στο σχέδιο. Αυτό φαίνεται κυρίως από την ατέλεια στην απόδοση του αριστερού χεριού του Διονύσου, στην Α όψη του αγγείου, όπου δύσκολα αναγνωρίζεται το περίγραμμα του χεριού που το λυγίζει στον αγκώνα και το ακουμπά στο μαξιλάρι.

Ο αμφορέας πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία 500-490 π.Χ.

4. Μελανόμορφος αμφορίσκος με λαιμό αριθ. 7691 (Πί ν. 24-25)

Η μια λαβή και η βάση του αγγείου είναι συμπληρωμένες με γύψο. Η επιφάνειά του είναι απολεπισμένη κατά μεγάλο μέρος του σώματος και λίγο στο χείλος και τη λαβή που σώζεται.

38. Για έναν αμφορέα με πλατιά βάση βλ. P. Mingazzini, Vasi della collezione Castellani (1930), σ. 264, αριθ. 498, πίν. 78,1.

39. Για την ομάδα του Λεάγρου βλ. ABV, σ. 354 κ.ε. Κατά τον Τιβέριο, ό.π., σ. 68, οι στενές στυλιστικές σχέσεις ανάμεσα στους αγγειογράφους της ομάδας αυτής δυσκολεύουν πολλές φορές την απόδοση έργων σε συγκεκριμένους αγγειογράφους.

40. Όλπη Μουσείου Ρόδου 12.299, βλ. G. Jacopi, CVA Rodi I, III He, 7, πίν. 14,2, του ίδιου, Clara Rhodos IV (1931), σ. 263-264, εικ. 287-288.

41. ABV, σ. 354 και 449. Τον αγγειογράφο αυτό η C.H.E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi (1936), σ. 57 κ.ε., ονομάζει «ζωγράφο της Χαραυγής» (Daybreak). Πρβλ. και J. Boardman, Athenian Black Figure Vases (1974), σ. 114.

42. Αμφορέας της Βιέννης 766. Βλ. ABV, σ. 604, 70. Το θέμα του αμφορέα είναι διονυσιακό. Στη μία όψη παριστάνεται ανακεκλιμένος ο Διόνυσος και όρθια μια μαινάδα και στη δεύτερη όψη ένας σάτυρος και μια μαινάδα. Για την παραχώρηση της φωτογραφίας του αμφορέα για μελέτη οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στη Διεύθυνση του Kunsthistorisches Museum της Βιέννης.

43. Βλ. ABV, σ. 354 και 600 κ.ε., M. Τιβέριος, ό.π., σ. 59. Αγγεία με παριστάσεις ανακεκλιμένου Διονύσου έχουν ζωγραφίσει και άλλοι αγγειογράφοι της ομάδας του Λεάγρου, π.χ. βλ. CVA Baltimore I, πίν. 37, I, CVA Bologna 2, III He, πίν. 28,1 κ.ά. με μεγαλύτερες διαφορές.

44. Βλ. M. Τιβέριος, ό.π. σ. 59. Ο «ζωγράφος της κόκκινης γραμμής» διακοσμεί τους λαιμούς των αμφορέων του με τρία ανθήμια, εκ των οποίων το μεσαίο αναστραμμένο. Ανάμεσα στα ανθήμια υπάρχουν κουκκίδες.

Το γάνωμα στο σώμα του αγγείου έχει χρώμα μαύρο έως κεραμιδί. Έχει ύψος 0,146, διάμετρο χείλους 0,061 και διάμετρο βάσης 0,043 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλέρυθρος.

Το αγγείο είχε διπλές λαβές βαμμένες μαύρες, από τις οποίες σώζεται μόνο η μία. Το χείλος του έχει μορφή εχίνου και καλύπτεται, εκτός από την πάνω επιφάνεια του, με μαύρο γάνωμα. Ο λαιμός και στις δύο όψεις του αμφορίσκου διακοσμείται με δύο κατακόρυφα διπλά ανθέμια που χωρίζονται μεταξύ τους με πολύ σχηματοποιημένα άνθη λωτού. Στον ώμο έχουμε το γνωστό γλωσσώτο κόσμημα, που αποδίδεται, επίσης, με πολλή σχηματοποίηση.

Η μελανόμορφη παράσταση, που σώζεται σήμερα πολύ αποσπασματικά, φαίνεται ότι είναι παρόμοια και στις δύο όψεις του αγγείου. Στη μία όψη (Πί ν. 24 α) σώζονται στα αριστερά τα γυμνά πόδια μιας μορφής και στα δεξιά ένας ταύρος, του οποίου το πίσω μέρος του σώματος μόλις διακρίνεται. Η μορφή έχει ανοιχτά τα σκέλη και με το αριστερό πόδι πιέζει το κεφάλι του ταύρου, ο οποίος λυγίζει το ένα μπροστινό του πόδι και χαμηλώνει έντονα το κεφάλι έτσι ώστε τα κέρατα να πλησιάζουν στο έδαφος. Στα αριστερά πάνω από τις μορφές σώζεται ένα ιματίδιο που είναι κρεμασμένο από κλαδιά με κισσόφυλλα. Στην άλλη όψη του αγγείου (Πί ν. 24 β) διατηρούνται τα λείψανα μιας σκυμμένης γυμνής μορφής και τα καπούλια ενός μεγάλου ζώου, πιθανότατα πάλι ταύρου. Τον κενό χώρο πάνω από τις μορφές γεμίζουν, επίσης, κλαδιά με κισσόφυλλα. Από αυτά φαίνεται ότι θα κρέμονταν στο αριστερό μέρος κάποιο ιμάτιο, από το οποίο σώζεται το κάτω άκρο του, ανάλογο με αυτό που είδαμε στην πρώτη όψη του αγγείου, ενώ στα δεξιά διακρίνεται μια φαρέτρα. Κάτω από κάθε λαβή (Πί ν. 25 α-β) εικονίζεται μια μισοκαθισμένη ανδρική μορφή που στο απλωμένο αριστερό της χέρι είναι τυλιγμένο ένα ιμάτιο. Της μιας από αυτές λείπει το κεφάλι (Πί ν. 25 α). Οι μορφές πατούν σε μια μαύρη παχιά γραμμή. Το κάτω μέρος του αγγείου διακοσμείται με ακτίνες.

Όπως φαίνεται από τη φαρέτρα⁴⁵ στη μία όψη του αγγείου εικονίζεται κάποιος άθλος του Ηρακλή, πιθανότατα η πάλη του ήρωα με τον κνώσιο ταύρο⁴⁶. Το θέμα αυτό, που απεικονίζεται ήδη στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., είναι πολύ κοινό στα αττικά μελανόμορφα αγγεία των ύστερων αρχαϊκών χρόνων⁴⁷. Στην άλλη όψη του αγγείου εικονίζεται πιθανόν ο ίδιος μύθος. Επειδή όμως η παράσταση, στη θέση που θα υπήρχαν τα σύμβολα του ήρωα, είναι καταστραμμένη, η ταυτότητά του παραμένει αβέβαιη⁴⁸.

Η ανδρική μορφή σαν παραπληρωματικό θέμα κάτω από κάθε λαβή δε συναντάται και πολύ συχνά⁴⁹. Συνήθως, κάτω από τις λαβές των μικρών αμφορέων στα όσιμα αρχαϊκά χρόνια εικονίζονται πουλιά, σφίγγες, ζώα και άλλα⁵⁰. Εδώ δεν αποκλείεται η μορφή να παριστάνει τον Ιόλαο.

45. Η απεικόνιση της πάλης του Ηρακλή με τον κνώσιο ταύρο γίνεται συχνά με τον ίδιο τρόπο σύνθεσης, ως τα χρόνια των περσικών πολέμων, με την απεικόνιση της πάλης του Θησέα με τον ταύρο του Μαραθώνα. Γι' αυτό και μόνο η ύπαρξη των διακριτικών συμβόλων των δύο ηρώων διευκολύνει την ταύτισή τους (Ηρακλής φαρέτρα, τόξο, λεοντή, Θησέας-πίλος), βλ. U. Hausmann, *Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten* (1959), σ. 69 κ.ε.

46. Για την απεικόνιση του μύθου της πάλης του Ηρακλή με τον κνώσιο ταύρο βλ. F. Brommer, *Heracles* (1953), σ. 30 κ.ε., Hausmann, ό.π., σ. 69 κ.ε., W. H. Roscher, *ML I*, 2, λ. Ηρακλής, στ. 2201 κ.ε.

47. Βλ. π.χ. CVA Μουσείου Rodin, πίν. 17, 14 και 17,6.

48. Δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς και τον αγώνα του Θησέα ενάντια στον ταύρο του Μαραθώνα, μια που, όπως είπαμε παραπάνω, οι δύο μύθοι απεικονίζονται με τα ίδια μοτίβα. Τότε όμως η ανδρική μορφή που παριστάνεται κάτω από τις λαβές, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως Ιόλαος.

49. Πρβλ. αμφορέα της Villa Giulia (ABV, σ. 598, 20), όπου έχουμε σάτυρο κάτω από τη μια λαβή.

50. Βλ. π.χ. ABV, σ. 588, 2 ή 593, 1-3 (στο κάτω μέρος).

Η πολύ αποσπασματική διατήρηση της παράστασης δε διευκολύνει την απόδοση του αγγείου σε ένα συγκεκριμένο αγγειογράφο. Γενικά, ο αμφορίσκος προέρχεται από ένα αττικό εργαστήριο των όψιμων αρχαϊκών χρόνων και πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία 490-480 π.Χ.

5. Μελανόμορφη λήκυθος αριθ. 7700 (Πί ν. 26 α-γ)

Λείπουν τμήματα από τον ώμο και το σώμα του αγγείου, τα οποία έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Έχει ύψος 0,16, διάμετρο χείλους 0,032 και διάμετρο βάσης 0,04 μ. Η μελανόμορφη παράσταση έχει ύψος 0,04 μ. Ο πηλός του είναι πορτοκαλέρυθρος.

Η λήκυθος έχει χείλος καλυκόςχημο, λαιμό ψηλό, λαβή ταινιωτή και βάση διβαθμιδωτή. Ο κάτω αναβαθμός είναι λεπτότερος. Το σώμα της είναι κυλινδρικό με έντονη μείωση προς τα κάτω. Το χείλος, η εξωτερική επιφάνεια της λαβής, το κάτω μέρος του σώματος και η άνω επιφάνεια της βάσης φέρουν μαύρο γάνωμα, απολεπισμένο σε μερικά σημεία, που εξαιτίας του κακού ψησίματος δεν είναι ομοιογενές. Μαύρο γάνωμα έφερε και η κάθετη όψη του κατώτερου αναβαθμού, από το οποίο, όμως, έχουν διασωθεί ελάχιστα ίχνη.

Στη μελανόμορφη παράσταση στο σώμα του αγγείου εικονίζεται μια γυμνή ανδρική μορφή που μάχεται με έναν ταύρο. Η ανδρική μορφή, από την οποία σώζεται μόνο το κάτω μέρος του σώματός της, παριστάνεται σε πλάγια όψη με ανοιχτά τα σκέλη, να λυγίζει προς τα εμπρός το αριστερό πόδι και να ανασηκώνει ελαφρά το δεξί. Ο ταύρος παριστάνεται, επίσης, σε πλάγια όψη με λυγισμένο το ένα μπροστινό πόδι και ακουμπισμένο το κεφάλι στο έδαφος. Σχοινιά που αποδίδονται με χάραξη, είναι περασμένα από τα μπροστινά του πόδια. Δεξιά και αριστερά τη σκηνή πλαισιώνουν από μία καθιστή σε οκλαδία δίφρο γυναικεία μορφή, που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Η αριστερή γυναικεία μορφή, της μόνης που σώζεται το κεφάλι, έχει μαζεμένα τα μαλλιά. Ο κενός χώρος πίσω από τις μορφές διακοσμείται με κλαδιά με κισσόφυλλα. Η χάραξη είναι περιορισμένη και βιαστική. Ιώδες χρώμα χρησιμοποιείται για την απόδοση ορισμένων ανατομικών λεπτομερειών του ταύρου, ενώ λευκό χρώμα στην κοιλιά του και στα γυμνά μέλη των γυναικείων μορφών. Ένα μεγάλο μέρος από τα επίθετα χρώματα έχει απολεπισθεί. Πάνω από τη μελανόμορφη παράσταση έχουμε ένα οριζόντιο μαίανδρο που πλαισιώνεται πάνω από μία και κάτω από δύο γραμμές, ενώ κάτω από αυτήν υπάρχουν τρεις μαύρες γραμμές, από τις οποίες η μεσαία είναι πολύ παχύτερη. Ο ώμος διακοσμείται με δύο σειρές ακτίνων.

Το αγγείο ως προς το σχήμα εντάσσεται στην κατηγορία των όψιμων κυλινδρικών ληκύθων⁵¹ και ταυτίζεται με τις ληκύθους slender type της Haspels⁵². Το σχήμα αυτό, που είναι ανάλογο και με τις ληκύθους τύπου M της Ριτσώνας⁵³, συναντάται συχνά και στον αττικό Κεραμικό⁵⁴.

Όσον αφορά το θέμα της μελανόμορφης παράστασης, είναι δύσκολο να αποφασίσουμε αν πρόκειται για την πάλη του Ηρακλή με τον κνώσιο ταύρο ή την πάλη του Θησέα με τον

51. Βλ. C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, Corinth XIII (1964), σ. 162. Η λήκυθος 271-4 της Κορίνθου έχει το ίδιο σχήμα με τη δική μας. Άλλες όμοιες σε σχήμα είναι π.χ. η αριθ. 569 της Δήλου, βλ. Ch. Dugas, Delos X (1928), 175, πίν. 42 και μερικές που βρέθηκαν στην Ακαδημία του Πλάτωνος στην Αθήνα, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Έργον ΑΕ, 1958, 10, εικ. 6.

52. Haspels, ό.π., σ. 131.

53. Όπως π.χ. με τη λήκυθο 68 του τάφου 46 της Ριτσώνας. Για τις ληκύθους από τη Βοιωτία βλ. P. N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Ritsona in Boeotia (1927), σ. 40-57.

54. Η λήκυθός μας εντάσσεται στον τύπο IV/I σύμφωνα με την κατάταξη του U. Knigge, Kerameikos IX, (1976), σ. 36.

ταύρο του Μαραθώνα, μια που οι δύο αυτοί μύθοι παριστάνονται στην αττική αγγειογραφία με τον ίδιο τρόπο σύνθεσης μέχρι τα χρόνια των περσικών πολέμων⁵⁵. Δυστυχώς, τα σύμβολα του ήρωα, τα μόνα που θα διευκόλυναν την αναγνώρισή του, λείπουν από το δικό μας αγγείο. Ίσως ήταν κρεμασμένα από τα κλαδιά πάνω από τις μορφές, η παράσταση, όμως, στο σημείο αυτό είναι σήμερα καταστραμμένη. Το μοτίβο που χρησιμοποιεί ο αγγειογράφος μας για την απόδοση του μύθου, το βρίσκουμε και σε άλλα αγγεία⁵⁶. Ο ήρωας έχει δέσει το θηρίο με σχοινιά, αλλά, επειδή δεν το υπέταξε τελείως, το πιέζει με τα χέρια και το αριστερό του πόδι. Έχουμε, δηλαδή, το συνδυασμό της πάλης με το δέσιμο του ζώου⁵⁷.

Οι δύο καθιστές γυναικείες μορφές, που πλαισιώνουν τη σκηνή, δε φαίνεται να σχετίζονται με το μύθο. Αν και τέτοιες μορφές δεν είναι σπάνιες σε ανάλογες παραστάσεις και δικαιολογούνται σαν θεατές του αγώνα⁵⁸, φαίνεται ότι έχουν περισσότερο παραπληρωματικό χαρακτήρα, γεμίζουν τον κενό χώρο δεξιά και αριστερά από την κεντρική σκηνή και εξυπηρετούν την οργάνωση της σύνθεσης⁵⁹.

Για την ταύτιση του αγγειογράφου οι σχεδιαστικές λεπτομέρειες, ο τύπος της διακόσμησης και το σχήμα του αγγείου μας οδηγούν στο αττικό εργαστήριο του «ζωγράφου του Αίμων»⁶⁰. Αγγεία με όμοια παράσταση του ίδιου εργαστηρίου βρίσκονται π.χ. στην Πράγα⁶¹, στην Οξφόρδη⁶², στο Παρίσι⁶³, στην Καρλσρούη⁶⁴, στη Βαρσοβία⁶⁵.

Το αγγείο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 480 π.Χ. Ανάλογες λήκυθοι βρέθηκαν και στον τύμβο του Μαραθώνα⁶⁶.

6. Μελαμβαφές εξάλειπτρο αριθ. 7686 (Πίνακ. 27 α-β)

Το αγγείο είναι ακέραιο, αλλά δε σώθηκε το καπάκι. Εξωτερικά καλύπτεται με γάνωμα μαύρο έως κεραμιδί, επειδή το αγγείο δεν είναι ομοιόμορφα ψημένο, ενώ εσωτερικά με γάνωμα γκριζό μέχρι κεραμιδί. Σε μερικά σημεία η επιφάνειά του είναι απολεπισμένη. Έχει ύψος 0,119, διάμετρο χείλους 0,082, διάμετρο σώματος 0,17 και διάμετρο βάσης 0,094 μ. Ο πηλός είναι πορτοκαλέρυθρος.

55. Βλ. υποσημ. 45.

56. Πρβλ. μελανόμορφο αμφορέα Μονάχου, Brommer, ό.π., πίν. 21, με την πάλη του Ηρακλή με τον κνώσιο ταύρο.

57. Για τις παραλλαγές απεικόνισης της πάλης ενός ήρωα με τον ταύρο βλ. Hausmann, ό.π., σ. 69 κ.ε. Ακόμη A. H. Borbein, RM 14 (1968), σ. 173-174, C. Gerhard, Auslesene Vasenbilder (1840-58), πίν. 98, οι οποίοι όμως αναφέρονται μόνο στην πάλη του Ηρακλή με τον ταύρο.

58. Ανάλογες γυναικείες μορφές βλέπουμε στη λήκυθο αριθ. 416 του τάφου Ζ17 από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας με την παράσταση της πάλης του Ηρακλή με τον κνώσιο ταύρο, βλ. Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας (1975), Α', σ. 264 και Γ', πίν. 316β και 317β. Τέτοιες γυναικείες μορφές πλαισιώνουν και παραστάσεις άλλων άθλων του Ηρακλή με παρόμοια διαπραγμάτευση, όπως της πάλης του Ηρακλή με τον ερυμάνθιο κάπρο (μια τέτοια περίπτωση αναφέρει ο S. B. Luce, AJA 28 (1924), σ. 311) και της πάλης του Ηρακλή με το λεοντάρι της Νεμέας (πρβλ. Knigge, ό.π., σ. 101, αριθ. 52,2, πίν. 25).

59. Πρβλ. Μ. Τιβέριος, Ο Λυδός και το έργο του (1976), σ. 41.

60. Για το «ζωγράφο του Αίμων» βλ. Haspels, ό.π., σ. 130 κ.ε. Την αττική καταγωγή μερικών τουλάχιστον από τα έργα που αποδίδονται στο εργαστήριο του «ζωγράφου του Αίμων» αμφισβήτησε ο Kilinsky, ό.π., σ. 87.

61. CVA, Prague, University Charles I, 41, πίν. 33,4-6.

62. J. Boardman, Athenian Black Figure Vases (1974), σ. 149, εικ. 274.

63. CVA, Μουσείο Rodin I, πίν. 17,14.

64. CVA, Karlsruhe I,23, πίν. 14,1-2.

65. CVA, Goluchow I, III Ja, 29, πίν. 42.

66. Σ. Παπασυριδής - Ν. Κυπαρίσση, ΑΔ 11 (1927-28), σ. 91-110.

Το αγγείο έχει λεπτό και ψηλό κυλινδρικό πόδι που χωρίζεται από το κυρίως σώμα με πλαστικό δαχτυλίδι, που μόλις διακρίνεται. Το προφίλ της βάσης είναι κοίλο. Η κάθετη επιφάνεια της βάσης και η κάτω οριζόντια είναι εδαφόχρωμες. Το πάνω μέρος του χείλους διακοσμείται με γλωσσωτό κόσμημα από μαύρο χρώμα, πολύ σχηματοποιημένο, που πλαισιώνεται, πάνω από δύο και κάτω από τέσσερις κεραμιδόχρωμες γραμμές. Οι γλώσσες χωρίζονται μεταξύ τους με μια λεπτή μαύρη γραμμή.

Το εξάλειπτρο μπορεί να ενταχθεί στους «κώθωνες τύπου Β» του Beazley⁶⁷. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από το ψηλό και λεπτό πόδι που ενώνεται με το σώμα του αγγείου με τη βοήθεια ενός πλαστικού δαχτυλιδιού. Η βάση είναι χοντρή και έχει κοίλο προφίλ. Κατά τη Scheibler⁶⁸ ο τύπος αυτός εμφανίζεται στην Αθήνα για πρώτη φορά στα χρόνια του Εξηκία και γίνεται ιδιαίτερα αγαπητός γύρω στο 500 π.Χ. Ακόμη, η διακόσμηση του χείλους με γλωσσωτό κόσμημα που είναι συχνή στους «κώθωνες τύπου Α» και στα πρώιμα παραδείγματα του «τύπου Β» γρήγορα εκφυλίζεται και δεν έχουμε πλέον την εναλλαγή μαύρων και κόκκινων γλωσσών, αλλά μόνο μαύρων. Σ' αυτό τον όψιμο τύπο ανήκει και το εξάλειπτρο από την Άθυτο.

Πενήντα εξάλειπτρα από τη Ριτσώνα κατατάσσουν οι Borrows και Ure⁶⁹ στην «Class Β», που αντιστοιχεί στον «τύπο Β» του Beazley, και τα χρονολογούν γύρω στο 500 π.Χ. Την ίδια εποχή πρέπει να χρονολογηθεί και το εξάλειπτρο από την Άθυτο που μπορεί να συγκριθεί με ανάλογα παραδείγματα από τη Ριτσώνα⁷⁰, την Όλυνθο⁷¹ και από αλλού⁷².

7. Μελαμβαφής κύλικα αριθ. 7689 (Πίνακας 27γ)

Το αγγείο σώζεται ακέραιο. Έχει ύψος 0,075, διάμετρο χείλους 0,162 και διάμετρο βάσης 0,08 μ. Καλύπτεται από στιλπνό μαύρο γάνωμα έως κεραμιδί, επειδή δεν έχει ψηθεί ομοιόμορφα. Ο πηλός του έχει χρώμα πορτοκαλέρυθρο.

Στην κύλικα αυτή το χείλος, που έχει κοίλο προφίλ, ξεχωρίζει με σαφήνεια από το κυρίως σώμα που είναι κάπως αβαθές. Οι λαβές είναι κυκλικής τομής και υψώνονται λοξά μέχρι το χείλος. Το πόδι είναι χαμηλό με δύο εγχάρacteres οριζόντιες γραμμές στο κάτω μέρος. Η βάση είναι δισκόμορφη με προφίλ σε σχήμα *tohus*. Το εσωτερικό του ποδιού και των λαβών αφέθηκε στο χρώμα του πηλού.

Η κύλικα ανήκει στην κατηγορία των κυλίκων τύπου C⁷³ με κοίλο χείλος. Τα ευρήματα της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών⁷⁴, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του τύπου από το τέλος του 6ου μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. Διαπιστώνεται μια βαθμιαία αλλαγή στη μορφή του ποδιού και του σώματος: το πόδι τείνει να γίνει ψηλότερο και λεπτότερο, ο πλαστικός δακτύλιος στη βάση του ποδιού χάνει την πλαστικότητά του και αποδίδεται με δύο οριζόντιες γραμμές, ενώ η άνω επιφάνεια της βάσης από επίπεδη γίνεται ελαφρά κωνική. Επίσης, καθώς το χείλος τείνει να γίνει χαμηλότερο, το κυρίως σώμα γίνεται

67. ABV, σ. 348.

68. J. Scheibler, *JdI* 79 (1964), σ. 102 κ.ε. Για τα εξάλειπτρα βλ. ακόμη J. Scheibler, *AA* 1968, σ. 389 κ.ε.

69. R. M. Borrows - P. N. Ure, *JHS* 31 (1911), σ. 76.

70. Βλ. R. M. Borrows - P. N. Ure, *BSA* 14 (1907-1908), σ. 274, αριθ. 153, εικ. 15.

71. Βλ. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus XIII* (1950), σ. 270, αριθ. 491, πίν. 180.

72. Για τα ανάλογα παραδείγματα βλ. ακόμη CVA, *Gallatin Collection I*, 19, αριθ. 21, πίν. 31, CVA, *Baltimore, Robinson Collection 3*, πίν. 32,9, CVA, *Bonn I*, 46, πίν. 39,7.

73. J. Beazley, *ARV*², σ. LI.

74. B. A. Sparkes - L. Talcott, *Agora XII* (1970), σ. 91, αριθ. 398-413, πίν. 19. Για την εξέλιξη των κυλίκων τύπου C βλ. ακόμη H. Bloesch, *Formen attischer Schalen* (1940), σ. 111 κ.ε.

όλο και πιο αβαθές. Οι ρίζες των λαβών πλησιάζουν πιο κοντά η μία στην άλλη, ενώ οι ίδιες οι λαβές τείνουν να γίνουν μακρύτερες.

Η κύλικα από την Άθυτο βρίσκεται σε ένα προχωρημένο στάδιο εξέλιξης. Το πιο εξελιγμένο στοιχείο είναι η αντικατάσταση του πλαστικού δακτυλίου στη βάση του ποδιού με δύο εγχάρακτες οριζόντιες γραμμές. Το πόδι της, επίσης, είναι σχετικά ψηλό και λεπτό. Η κύλικα συγκρίνεται καλά με μία κύλικα που βρίσκεται στη Βοστώνη⁷⁵. Πρέπει να χρονολογηθεί στη δεκαετία 490-480 π.Χ.

8. Μελαμβαφής πελίκη αριθ. 7688 (Π ί ν. 27 δ-ε)

Το αγγείο σώζεται ακέραιο. Έχει ύψος 0,21, διάμετρο χείλους 0,117 και διάμετρο βάσης 0,101 μ. Καλύπτεται από γάνωμα μαύρο έως κεραμιδί επειδή δεν είναι ομοιόμορφα ψημένο. Σε μερικά σημεία το γάνωμα είναι απολεπισμένο. Ο πηλός του έχει χρώμα πορτοκαλέρυθρο.

Η πελίκη έχει βάση σε σχήμα αναστραμμένου εχίνου και λαβές ταινιωτές που στην εξωτερική τους επιφάνεια φέρουν δύο κάθετες αυλακώσεις. Η άνω επιφάνεια του χείλους είναι ελαφρά κυρτή, ενώ η κάτω σχεδόν οριζόντια. Η μεγαλύτερη διάμετρος του σώματος βρίσκεται λίγο κάτω από τις λαβές.

Το αγγείο διακοσμείται με τέσσερις οριζόντιες κόκκινες εξίτηλες γραμμές. Η μία βρίσκεται κάτω από το χείλος, οι δύο άλλες στο μέσο περίπου του σώματος και η τέταρτη στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Η κάτω επιφάνεια της βάσης είναι αφημένη στο χρώμα του πηλού.

Η πελίκη μας εντάσσεται στην αττική κατηγορία of the red-line painter's pelikaiί⁷⁶. Σ' αυτήν βρίσκουμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κατηγορίας αυτής, όπως καθορίζονται από την Becker⁷⁷, δηλαδή πλατύ χείλος, ψηλό λαιμό, μεγάλες ταινιωτές λαβές με κάθετες αυλακώσεις στην εξωτερική επιφάνεια και εχινόμορφη βάση. Σε μερικές, μάλιστα, πελίκες της κατηγορίας αυτής, η μεγαλύτερη διάμετρος του σώματος δε βρίσκεται κοντά στη βάση, αλλά στο μέσο περίπου του σώματος, ένα στοιχείο που συναντάται και στην πελίκη από την Άθυτο.

Τη μεγαλύτερη μορφολογική συγγένεια με την πελίκη από την Άθυτο παρουσιάζει η η πελίκη αριθ. Α 1582 των Βρυξελλών⁷⁸, όπως μας δείχνει η μορφή του χείλους, των λαβών και της βάσης.

Η εμφάνιση της πελίκης στην αττική κεραμική συμπίπτει με την αρχή του ερυθρόμορφου ρυθμού, στο τελευταίο, δηλαδή, τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Κατά τον von Bothmer⁷⁹ οι μεγαλύτερες ως προς το μέγεθος πελίκες είναι συνήθως πρώιμες. Η πελίκη από την Άθυτο θα πρέπει να χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Κοσμήματα

9. Χάλκινη χάντρα αριθ. 7695 (Π ί ν. 28 α)

Σώζεται ακέραιη. Έχει μήκος 0,098, διάμετρο άκρου 0,022 και διάμετρο μέσου 0,039 μ. Μικρές φθορές παρατηρούνται στην επιφάνειά της.

75. Βλ. L. D. Caskey, *Geometry of Greek Vases* (1922), σ. 181, αριθ. 135. Δύο ακόμη κύλικες από την Αθήνα μπορούν να συγκριθούν με τη δική μας. Βλ. E. Vanderpool, *Hesperia* 15 (1946), σ. 316-317, αριθ. 231-232.

76. J. Beazley, *Para*, σ. 303.

77. R. M. Becker, *Formen attischer Peliken* (1977), σ. 20 κ.ε.

78. Βλ. CVA Brussel 3, πίν. 26,6. Για άλλες πελίκες με μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές βλ. CVA Copenhagen, National Museum 3, πίν. 121, 1, CVA Paris, Bibl. Nationale 2, πίν. 78,4-5, U. Knigge, *Kerameikos IX* (1976), πίν. 14, 4, CVA British Museum 3, πίν. 44,2, CVA Limoge und Vannes I, πίν. 2, CVA, Leipzig 2, πίν. 25, 1-2.

79. D. von Bothmer, *JHS* 71 (1951), σ. 40-47.

Η χάντρα είναι διάτρητη στον κατά μήκος άξονά της. Έχει μορφή αμφικωνική με κυλινδρικά άκρα. Φέρει από μια ταινιωτή στεφάνη στα δύο άκρα του κώνου και στις δύο απολήξεις. Είναι περασμένη σε ένα χοντρό σιδερένιο «σύρμα», διαμ. 0,006 μ., ελαφρά καμπύλο, το οποίο σώζεται σε μήκος 0,236 μ. Το σύρμα, που έχει διαβρωθεί ιδιαίτερα από την οξείδωση, είναι συγκολλημένο εκτός από ένα μικρό τμήμα που συνανήκει αλλά δεν έχει σημεία επαφής με αυτό.

Η χάντρα εντάσσεται στη μεγάλη κατηγορία των ελληνομακεδονικών χάλκινων χαντρών, του Bouzek⁸⁰. Μολονότι ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν πολλά, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σ' άλλες περιοχές, όπως π.χ. στα Βαλκάνια και στην Ιταλία, η μεγαλύτερη ποικιλία μορφών και μεγέθους συναντάται στη Μακεδονία. Ειδικότερα, η χάντρα ανήκει στην ομάδα G του Bouzek και στον τύπο IV του Robinson⁸¹.

Όμοιες χάντρες, οι περισσότερες όμως μικρότερες σε μέγεθος, προέρχονται από την Αμφίπολη⁸², την Τσαουσίτσα (Slab Grave)⁸³, την Όλυνθο⁸⁴, την Ποτίδαια⁸⁵, την περιοχή Τριλόφου-Μεσημεριού⁸⁶, τη Θεσσαλονίκη (Καλαμαριά)⁸⁷. Εκτός από τη Μακεδονία τέτοιες χάντρες βρέθηκαν επίσης στην Ολυμπία⁸⁸, στο Σελινούντα της Κάτω Ιταλίας⁸⁹, στο Szentesevekerzug της Ουγγαρίας⁹⁰, στην Τοκρα⁹¹ της Λιβύης.

Η αρχή αυτών των χαντρών δεν έχει ακόμα με βεβαιότητα καθορισθεί. Κατά μία άποψη έχουν δωρική καταγωγή⁹². Η άποψη αυτή στηρίζεται στην ομοιότητα που παρουσιάζουν με αντικείμενα της κεντρικής Ευρώπης (λεκάνη Καρπαθίων), που θεωρείται ως η αρχική κοιτίδα των Δωριέων. Άλλοι βλέπουν ανατολική επίδραση⁹³, ενώ άλλοι δέχονται ότι έχουν μακεδονική προέλευση⁹⁴. Ο Bouzek⁹⁵ πιστεύει ότι οι χάντρες της ομάδας G είναι μια καθαρά χαλκιδική δημιουργία απ' όπου και μεταφέρθηκαν στο βορρά.

Η χρονολόγησή τους ποικίλλει, επειδή όμοιοι τύποι χρησιμοποιούνται για πολύ χρόνο χωρίς εξέλιξη. Ο Slab Grave π.χ. της Τσαουσίτσας και ο τάφος 516 της Ολύνθου, που περιέχουν τέτοιες χάντρες, χρονολογούνται ο πρώτος στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. και ο δεύτερος στο δεύτερο τρίτο του 6ου αι. π.Χ. Ο Robinson χρονολογεί τις χάντρες από το 800 μέχρι το 600 π.Χ. Κατά μία άποψη τις απλές γενικά χάντρες τις συναντούμε μέχρι το τέλος του 8ου αι. π.Χ., τις περισσότερο πολύπλοκες αργότερα. Η χάντρα από την Άθυτο πρέπει να είναι από τις οψιμότερες. Με βάση τη χρονολόγηση του σκύφου αριθ. κατ. 2 και του αμφορέα αριθ. κατ. 3 που

80. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes* (1973), σ. 101 κ.ε.

81. D. M. Robinson, *Olynthus X* (1941), σ. 54 κ.ε.

82. S. Foltiny, *MAG* 93/94 (1964), σ. 91, πίν. 6,4-5.

83. Βλ. S. Casson, *BSA* 24 (1919-1920), σ. 15, πίν. 1 και του ίδιου, *ANT. J. I* (1921), πίν. 7,2, αριθ. 12.

84. Βλ. D. M. Robinson, *AJA* 36 (1932), σ. 136-137, εικ. 26.

85. Βλ. *BMQ* 6 (1931-32), σ. 82-83, πίν. 33.

86. Βλ. Θ. Μακρίδης, *ΑΕ*, 1937, σ. 518, αριθ. 17, πίν. 3.

87. Βλ. S. Casson, *BSA*, ό.π., σ. 15.

88. Βλ. E. Curtius - F. Adler, *Olympia IV* (1966), σ. 63, αριθ. 445, πίν. 24.

89. Βλ. E. Gabrici, *MA* 32 (1927), σ. 359, εικ. 154, e.

90. Βλ. M. Parducz, *AAH IV* (1954), σ. 35, πίν. 15,11.

91. Βλ. J. Boardmann - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965* (1973), σ.77, αριθ. 135, πίν. 39.

92. S. Casson, *ANT. J. I* (1921), σ. 199-221.

93. *BMQ* 6 (1931-32), σ. 82-83.

94. S. Foltiny, *MAG* 93/94 (1964), σ. 91.

95. J. Bouzek, ό.π., σ. 115.

βρέθηκαν στον ίδιο τάφο με αυτή (Τάφος Ι), η χάντρα πρέπει να χρονολογηθεί τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Για τη χρήση αυτών των χαντρών διχάζονται οι γνώμες. Η επικρατέστερη άποψη⁹⁶ είναι ότι πρόκειται για ψήφους που απαρτίζουν κολιέ ή βραχιόλια. Η ερμηνεία αυτή που γίνεται ομόφωνα αποδεκτή για τις μικρές χάντρες, δε θεωρείται πολύ πειστική για τις μεγάλες χάντρες, μήκ. 0,07 - 0,09 ή ακόμη 0,14 - 0,17 μ., που θα ήταν πολύ βαριές για κοσμήματα. Δεν αποκλείεται όμως να τις χρησιμοποιούσαν για κοσμήματα, όχι βέβαια σε καθημερινή χρήση, αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Η χάντρα από την Άθυτο συνηγορεί για την άποψη αυτή μια που το «σύρμα» μέσα από το οποίο είναι περασμένη μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι ο σιδερένιος σκελετός ενός περιδεραίου. Η ίδια άποψη ενισχύεται και από το γεγονός ότι η χάντρα βρέθηκε μέσα στον τάφο πάνω στο στήθος της νεκρής.

10. Ζεύγος ασημένιων ενωτίων αριθ. 7696 (Π i v. 28 β)

Είναι συγκολλημένα. Έχουν διάμετρο το ένα 0,032 και το άλλο 0,03 μ. Κάθε ενώτιο αποτελείται από δύο σύρματα κυκλικής διατομής με ελεύθερο και οξύ το ένα άκρο τους. Στο πίσω τμήμα τους είναι ενωμένα, ενώ στο μπροστινό ανοίγουν, συμπλέκονται πέντε φορές και σχηματίζουν πλεξούδα.

Χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από τη χρονολόγηση του σκύφου αριθ. κατ. 2 και του αμφορέα αριθ. κατ. 3 που βρέθηκαν στον ίδιο τάφο με τα ενώτια.

11. Ασημένιο επιστόμιο αριθ. 7694 (Π i v. 28 γ)

Λείπουν μικρά τμήματα κυρίως από τα άκρα του. Συγκολλημένο από μερικά κομμάτια. Έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,078 και μέγιστο πλάτος 0,048 μ.

Το επιστόμιο είναι φυλλόσχημο και φέρει εγχάρακτη διακόσμηση: στο κέντρο έχουμε ένα ανθόσχημο κόσμημα, που πλαισιώνεται από δύο ακτινωτούς κύκλους. Η σύνθεση αυτή περιβάλλεται πάνω και κάτω από δύο ευθείες γραμμές που συγκλίνουν προς το ένα άκρο του ελάσματος. Στην περιφέρεια υπάρχει μια ζικγ-ζαγκ γραμμή.

Ταινιόσχημα ή φυλλόσχημα ελάσματα με εγχάρακτη διακόσμηση είναι γνωστά ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια⁹⁷. Προέρχονται από τάφους και έχουν ευρεία διάδοση⁹⁸. Κατά τον Ohly⁹⁹ η χρήση τους είναι καθαρά νεκρική. Χρησιμοποιούνται μόνο μια φορά για το κλείσιμο του στόματος του νεκρού. Φέρουν μία ή δύο οπές πρόσδεσης στα άκρα, οι οποίες στο επιστόμιο από την Άθυτο δεν έχουν διασωθεί.

Με βάση τη χρονολόγηση της ληκύθου αριθ. κατ. 5 που προέρχεται από τον ίδιο τάφο, το επιστόμιο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 480 π.Χ.

Από τη χρονολόγηση των αγγείων των τάφων Ι και ΙΙ οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι δύο τάφοι δεν είναι απόλυτα σύγχρονοι, αλλά απέχουν μεταξύ τους 15 με 20 χρόνια. Ο τάφος Ι χρονολογείται λίγο μετά το 500 π.Χ. ενώ ο τάφος ΙΙ γύρω στο 480 π.Χ. Και τα υπόλοιπα, επίσης, αγγεία, των οποίων δε γνωρίζουμε την ακριβή προέλευση, χρονολογούνται στην ίδια εικο-

96. D. Robinson, J. Bouzek.

97. Πρβλ. G. Becatti, *Oreficerie Antiche* (1955), σ. 155, αριθ. 77-78, πίν. 20-21.

98. Swedish Cyprus Expedition I (1934), σ. 552, αριθ. 60, πίν. 88.

99. D. Ohly, *Griechische Goldbleche* (1953), σ. 68-72.

σαετία. Κατά συνέπεια και ο τάφος III, που καταστράφηκε ολοσχερώς, πρέπει να τοποθετηθεί στα ίδια χρόνια.

Η ολική ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου της αρχαίας Αφύτιος θα προσφέρει πολλά νέα στοιχεία για την αποικία αυτή των Ερετριέων. Θα ήταν ευτύχημα να προγραμματισθεί μια συστηματική ανασκαφή στο μέλλον. Τα λίγα πάντως ευρήματα της μικρής σωστικής ανασκαφής του 1979 δείχνουν ότι οι αρχαίοι Αφύτιοι στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια είχαν μια αξιοσημείωτη ευημερία που τους επέτρεπε να θάβουν τους νεκρούς τους σε σαρκοφάγους, ένα είδος ταφής συχνό, αλλά αρκετά δαπανηρό για την εποχή αυτή. Όσον αφορά τα ταφικά έθιμα διαπιστώνονται, εκτός από τη γενική ομοιότητα με αυτά της νότιας Ελλάδας, ορισμένες επιβιώσεις μυκηναϊκών εθίμων, όπως είναι το κλείσιμο του στόματος του νεκρού με ένα επιστόμιο. Ως προς τα κτερίσματα, εκτός από τα αττικά αγγεία, αξιοπρόσεκτη είναι και η παρουσία ντόπιων στοιχείων, όπως είναι το περιδέραιο με τη χάντρα «μακεδονικού τύπου». Μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα επαληθεύσει ή θα διαψεύσει την καθολικότητα αυτών των διαπιστώσεων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΧΑΛΚΙΝΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΑΡΧΑΙΟΚΑΠΗΛΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

(Σ χ έ δ. 1-6· Π í ν. 29 - 30)

Τον Οκτώβριο του 1980 σπείρα αρχαιοκαπήλων εξαρθρώθηκε στον Ισθμό της Κορίνθου. Τα αρχαία που βρέθηκαν στα χέρια τους παραδόθηκαν στο Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου. Ήταν κυρίως νομίσματα, μικροαντικείμενα από χαλκό και λίγα πήλινα αγγεία διάφορων εποχών, ένα ρωμαϊκό μαρμάρινο πορτρέτο, καθώς και μία επιτύμβια στήλη και μία τετράγωνη χάλκινη ανάγλυφη πλάκα· τα δύο τελευταία αποδείχθηκαν κίβδηλα.

Από τα μικρά αντικείμενα θα εξετασθούν στη μελέτη αυτή, εκείνα που ανήκουν στη Γεωμετρική εποχή¹, δηλαδή τρεις αρύβαλλοι και τρία χάλκινα κοσμήματα, που είναι μία πόρπη, μία περόνη και ένα δαχτυλίδι.

Πόρπη² Μ.Κ. 5739 (Σ χ έ δ. 1· Π í ν. 29 α-β,δ)

Χάλκινη σφυρήλατη τοξωτή πόρπη³, σχεδόν ακέραιη, με πυρήνα διατηρημένο σε καλή κατάσταση και με στιλπνή πάτινα σε χρώμα χρυσαφί.

1. Ευχαριστώ θερμά την Έφορο των Αρχαιοτήτων Κ. Δημακοπούλου, προϊσταμένη μου στη Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που μου πρότεινε τη δημοσίευση των αντικειμένων της αρχαιοκαπηλίας. Επίσης, ευχαριστώ ιδιαίτερα την Έφορο των Αρχαιοτήτων Αγγ. Λεμπέση για τις πολύτιμες υποδείξεις της κατά την επεξεργασία του θέματος και σύνταξη του κειμένου, καθώς και τη Δρα Imma Kilian-Dilmeier για την ενημέρωση σε θέματα βιβλιογραφίας.

Τα ευρήματα συντηρήθηκαν στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου από το συντηρητή της Δ' Εφορείας Φώτη Δημάκη και οι φωτογραφίες έγιναν από τις κ.κ. Ι. Ιωαννίδου και Λ. Μπαρτζιώτη.

2. Βασικά έργα για τις πόρπες είναι: Ch. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, Lindiake V, Copenhagen (1926) (στο εξής *Fibules*), R. Hampe, *Frühgriechische Sagenbilder in Böotien*, Athen (1936) (στο εξής *Sagenbilder*), K. Kilian, *Zum italischen und griechischen Fibelhandwerk des 8. und 7. Jhs.*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie* III, I (1973), σ. 1-19, K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, München (1975), στη σειρά του H. Müller - Karpe, *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. XIV, 2 (στο εξής *PBF XIV, 2*), E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, München (1978), στην ίδια με το προηγούμενο σειρά, Abt. XIV, 4 (στο εξής *PBF XIV, 4*). Οι επιμέρους δημοσιεύσεις γεωμετρικών χαλκίνων από τις μεγάλες ανασκαφές, όπως: H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, *Olympische Forschungen*, Band 13, Berlin (1981), σ. 260-344 (στο εξής *Bronzeschmuck*), H. M. and F. Catling, *Objects of Bronze, Iron and Lead*, κεφ. «Fibulae» στο Lefkandi I, *The Iron Age*, Oxford (1980), σ. 233-244.

3. Η τοξωτή πόρπη χαρακτηρίζεται από το αψιδωτό τόξο και πιθανόν αποτελεί εξέλιξη της βιολόσχημης μυκηναϊκής πόρπης, της οποίας το τόξο είναι παράλληλο προς τη βελόνη (σαν τη σημερινή παραμάνη). Για το γενικότερο πρόβλημα της καταγωγής και λειτουργικότητας της πόρπης υπάρχουν πολλές απόψεις. Βλ. κυρίως: V. d'A. Desborough, *The Late Mycenaean and their Successors* (1964), σ. 54-58. Του ιδίου, *The Greek Dark Ages* (1972), 1-11, σ. 300-303 (στο εξής *GDA*). A. Snodgrass, *The Dark Age of Greece* (1971), σ. 225-226 (στο εξής *DAG*). K. Kilian, *Hamb. Beitr. A* (1973), σ. 1-19. J. Alexander, *AJA* 69 (1965), σ. 7-23. F. Matz, *Geschichte der griechischen Kunst* (1952), σ. 90-92. Η τοξωτή πόρπη εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο κατά τους «σκοτεινούς αιώνες» (Υπομυκηναϊκή-Πρωτογεωμετρική εποχή) και εξελίσσεται κατά τη Γεωμετρική εποχή, της οποίας αποτελεί βασικό τύπο πόρπης (με πολλές τοπικές παραλλαγές) μαζί με την οκτώσχημη πόρπη. Βλ. *GDA*, σ. 108, 300, εικ. 34. *DAG*, σ. 225, εικ. 8, σ. 317 κ.ε.

Αποτελείται από το πλακίδιο της πόρπωσης, που είναι ένα ορθογώνιο έλασμα, διαστ. $0,02 \times 0,15 \mu$., ελλειπές στη μία γωνία του· η κάτω στενή πλευρά αναδιπλώνεται και σχηματίζει την υποδοχή πόρπωσης της βελόνας. Το τόξο, είναι ένα χονδρό φυλλόσχημο έλασμα με τομή σε σχήμα μηνίσκου, μήκ. χορδής $0,025$, μέγ. πλ. $0,012 \mu$. Το κάθετο συμπαγές στέλεχος, ρομβοειδούς διατομής, με μήκος $0,02 \mu$. Το κάτω μέρος του στελέχους είναι λυγισμένο προς τα επάνω και σπασμένο στο σημείο, όπου θα σχηματιζόταν η σπείρα-ελατήριο, που καταλήγει στη βελόνα πόρπωσης. Η βελόνα λείπει από την πόρπη Μ. Κ. 5739. Το τόξο ενώνεται προς το πλακίδιο και προς το στέλεχος αντίστοιχα με δύο πλαστικά σφαιρίδια, που διαχωρίζουν ευκρινώς τα επιμέρους στοιχεία της πόρπης.

Το τόξο κοσμεύεται κατά μήκος του άξονά του με δέσμη χαρακτών γραμμών, τριών στο κέντρο, που σχηματίζουν νευρώσεις, και από μια στις άκρες. Στο μέσο περίπου και κατά μήκος των κεντρικών νευρώσεων έχουν χαραχτεί από τέσσερα αντωπά ημικύκλια. Το πλακίδιο είναι διακοσμημένο και στις δύο επιφάνειές του κατά μήκος των μακρών πλευρών με πλαίσιο από αλυσίδα συνεχόμενων ημικυκλίων, τα οποία έχουν χαραχτεί με το διαβήτη. Ίχνη της διακόσμησης αυτής φαίνονται στο επάνω καταστραμμένο τμήμα του πλακιδίου, οπότε ορίζεται κατά προσέγγιση το περίγραμμά του. Η υπόλοιπη επιφάνεια του πλακιδίου είναι αδιακόσμητη.

Η πόρπη ανήκει στο λεγόμενο «αττικο-βοιωτικό» τύπο⁴, ο οποίος εμφανίζεται την πρώτη Γεωμετρική περίοδο⁵ (αρχές 9ου αι. π.Χ.) στην Αττική⁶, στην Πελοπόννησο⁷, στην Εύβοια⁸ και εξαπλώνεται στη διάρκεια της ίδιας περιόδου στην ηπειρωτική κυρίως Ελλάδα⁹ και λιγότερο στο νησιωτικό χώρο¹⁰. Κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο (τέλη 8ου αι. π.Χ.) και κατά τον 7ο αι. π.Χ. αποκτά την περισσότερο εξελιγμένη μορφή της: πρόκειται για την καθαρά

4. Fibules, σ. 16-20 και 147-150 (τύπος VIII). Sagenbilder, 1-19, σ. 90 κ.ε. PBF XIV, 2, σ. 105-109 (τύπος AI-II). Bronzeschmuck, σ. 260, 276-286. PBF XIV, 4, σ. 104-109 (τύπος IX). Catling, Lefkandi I, σ. 235-236. K. de Vries, Incised Fibulae from Boeotia, Forschungen und Berichte XIV (1972), σ. 113. B. Schweitzer, Die Geometrische Kunst Griechenlands (1969), σ. 215-230 (στο εξής GKG).

5. Θα χρησιμοποιηθούν οι εξής συντομογραφίες για την υποδιαίρεση της Γεωμετρικής περιόδου: ΠΓ = πρώτη γεωμετρική, ΜΓ = μέση γεωμετρική, ΥΓ = ύστερη γεωμετρική με υποπερίόδους I και II φάσεις στην καθεμία. Βλ. J. Coldstream, Greek Geometric Pottery (1968), στο εξής GGP. Η Πρωτογεωμετρική περίοδος θα αναφέρεται ολογράφως.

6. Αθήνα: (α) Kerameikos V, I, σ. 235 κ.ε., πίν. 160-161, gr. 41: πρόκειται για σύνολο πρώιμων αττικών πορπών των μέσων του 9ου αι. π.Χ. (ΠΓ προς ΜΓ I φάση), μεταξύ των οποίων η αριθ. 4840 φέρει εγχάρκτη παράσταση πλοίου και ψαριού στο πλακίδιο. Βλ. H. Müller-Karpe, JdI 77 (1962), σ. 106, πίν. 24, αριθ. 4-5, πίν. 25, αριθ. 3, 126. J. Coldstream, Geometric Greece (1977), σ. 59, εικ. 14 (στο εξής GG), σ. 14, πίν. 3. Snodgrass, DAG, σ. 262, εικ. 91. (β) J. Iliffe, JHS 51 (1931), σ. 167, εικ. 4, πόρπη από ταφικό σύνολο (;) με προέλευση την Αθήνα στο Royal Ontario Museum. Διατηρείται σε άριστη κατάσταση, η κόσμησή της από διασταυρούμενα γραμμίδια στην μπορντούρα και σβάστικα στο κέντρο. Βλ. Jacobsthal, Greek Pins, 1956, σ. 5-6, εικ. 13 (στο εξής Pins). Müller-Karpe, ό.π., σ. 113, εικ. 31:3.

7. Μυκήνες: V. Desborough, BSA 50 (1955), σ. 243, πίν. 49-f = ελλειπής πόρπη από τον τάφο G603 ΠΓ I περιόδου. Βλ. επίσης GDA, σ. 169-170, εικ. 19. DAG, σ. 124, εικ. 22 GCP, σ. 113, πίν. 22. Τίρυνς: P. Gerke - U. Naumann, AAA VII (1974), σ. 22, εικ. 18, πόρπη πρώιμου τύπου χρονολογούμενη στα μέσα του 9ου αι. π.Χ. (ΠΓ II).

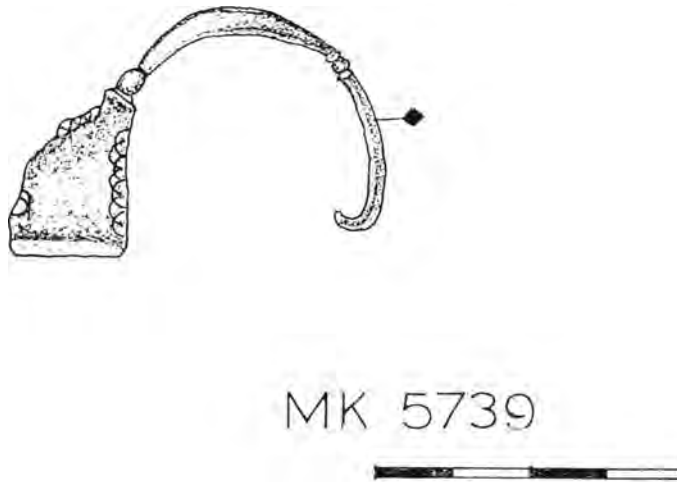
8. Λευκαντί: Lefkandi I, 29-30, 241-244, πίν. 225, 240 a-e, 249-4. Νεκροταφείο Σκουμπρή, τάφος 59. Πόρπη με παράσταση ανδρός και αλόγου στο πλακίδιο του β' μισού του 9ου αι. π.Χ. (ΜΓ I ή SPG III). Βλ. επίσης PBF XIV, 4, πίν. 46, αριθ. 1524. Θεωρείται εισαγμένη από την Αττική, πρβλ. και GG, σ. 65.

9. Το πρόβλημα της προέλευσης και εξέλιξης του αττικο-βοιωτικού τύπου σε σχέση κυρίως με την Πελοπόννησο εκτίθεται αναλυτικά από την H. Philipp, Bronzeschmuck, σ. 276-281. Βλ. επίσης PBF XIV, 2, σ. 105 κ.ε., πίν. 44-45, αριθ. 1272-1310.

10. PBF XIV, 4, σ. 104-108, πίν. 43-45, αριθ. 1489-1525 (τύπος IXa-c). E. Hall, Vrokastro (1914), σ. 157, αριθ. 2, πίν. XX, 4. Fibules, σ. 159, εικ. 189. Brock, Fortetsa (1957), σ. 97, πίν. 167, αριθ. 1114.

«βοιωτική» πόρπη¹¹ με περίτεχνη διακόσμηση στο λεπτό πλατύ τόξο, στο στέλεχος και στο πλακίδιο, το οποίο είναι πάντοτε τετράγωνο και φέρει παραστάσεις, που αποδίδονται συχνά σε συγκεκριμένα εργαστήρια.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου είναι το αναπτυγμένο πλακίδιο, που είναι ο φορέας της κύριας διακόσμησης ή της παράστασης, το πλατύ και έντονα κυρτούμενο τόξο, του οποίου το έλασμα έχει λεπτύνει αρκετά και φέρει νευρώσεις στη ράχη του, και το τετράπλευρο συμπαγές στέλεχος, που πλουτίζεται συχνά με πυκνά γεωμετρικά κοσμήματα. Τα πρώιμα παραδείγματα του τύπου είναι απλά ως προς τη διακόσμηση και περισσότερο «αυστηρά» στο σχήμα.

Σχέδ. 1.

Η πόρπη που δημοσιεύεται εδώ παρουσιάζει τα κύρια χαρακτηριστικά του αττικο-βοιωτικού τύπου. Η σύγκρισή της με πόρπες από την Πελοπόννησο κυρίως θα οδηγήσει στον προσδιορισμό του χρονολογικού της πλαισίου.

Οι πρώιμες αττικο-βοιωτικές πόρπες από τον Κεραμεικό, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και το Λευκαντί¹², που ανήκουν στον 9ο αι. π.Χ. (ΠΓ και ΜΓ I περίοδο), έχουν αρκετά ογκώδη μορφή: το τόξο είναι συμπαγές, χοντρό με αμφίκυρτη ή σχεδόν ρομβοειδή διατομή, το πλακίδιο πόρπωσης είναι επίσης από παχύ έλασμα και έχει συνήθως επίμηκες σχήμα. Η διακόσμηση είναι λιτή και όπου υπάρχει παράσταση (πρβλ. Κεραμεικός, Λευκαντί) δίνεται σύμφωνα με τις αφαιρετικές τάσεις της εποχής.

Στην πόρπη Μ.Κ. 5739 δεν υπάρχει ο βαρύς όγκος των πρώιμων πορπών, το έλασμα όμως του πλακιδίου και του τόξου είναι ακόμη αρκετά παχύ. Ένα πρώιμο γνώρισμά της είναι η περιορισμένη διακόσμηση¹³ από συμπλεκόμενα ημικύκλια, μοτίβο που υπάρχει ήδη στην πόρπη από τον τάφο 41 του Κεραμεικού. Βέβαια, η διακόσμηση με ημικύκλια δεν αποτελεί

11. Sagenbilder, σ. 1-19. Fibules, σ. 153-155, 173-194. GKG, σ. 219-225. K. de Vries, FuB XIV (1972), σ. 112-127. H. V. Hermann, στο Χαριστήριο τόμο για τον U. Hausmann (1982), σ. 248-260, GG, σ. 202-206.

12. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 5, 6, 7.

13. K. de Vries, Hesperia 43 (1974), σ. 96.

ασφαλές χρονολογικό κριτήριο, γιατί συναντιέται συχνά ως διακοσμητικό θέμα στα χάλκινα κοσμήματα¹⁴. Άλλο συγγενές στοιχείο προς τις πρώιμες πόρπες είναι η έντονη κυρτότητα του τόξου¹⁵ και επομένως το μικρό μήκος της χορδής του, όπως και η ελαφρά καμπυλότητα του στελέχους. Παρατηρούμε όμως ότι η πόρπη του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου που δημοσιεύεται εδώ, είναι κομψότερη και τα επιμέρους στοιχεία διαφοροποιούνται με σαφήνεια, χωρίς να διακρίνουμε την πειραματική αναζήτηση νέων στοιχείων, που υπάρχει στις εξελισσόμενες πρώιμες πόρπες.

Τα ιδιαίτερα τεχνοτροπικά γνωρίσματα της πόρπης Μ.Κ. 5739, όπως προκύπτουν από τη σύγκρισή τους με τις γνωστές αττικο-βοιωτικές πόρπες της ΠΓ και ΜΓ Ι περιόδου, είναι δυνατόν να αναγνωριστούν και σε μερικά άλλα ευρήματα από την Αττική και την Πελοπόννησο κυρίως.

Από την Αττική προέρχονται: (α) από το λεγόμενο «τάφο της Ίσιδος» στην Ελευσίνα¹⁶, όπου μεταξύ άλλων βρέθηκαν επτά πόρπες στον τύπο της μελετώμενης. Η μεγαλύτερη και καλύτερα διατηρημένη είναι πανομοιότυπη προς αυτή, με εξαίρεση το πλακίδιο που εδώ είναι τετράγωνο, (β) από τον τάφο ΧΙΧ του Κυνοσάργους¹⁷, τρεις χρυσές πόρπες εξαιρετικής τεχνικής με αδιακόσμητα πλακίδια. Οι πόρπες αυτές παρουσιάζουν έντονη πλαστικότητα στον όγκο και καλύτερη διάρθρωση των επιμέρους στοιχείων — και λόγω υλικού βεβαίως — που δεν υπάρχουν ακόμη στην πόρπη Μ.Κ. 5739, (γ) από τον τάφο ΧΙΙ στην οδό Κριεζή στην Αθήνα¹⁸, μία σιδερένια πόρπη του ίδιου τύπου. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι αττικές αυτές πόρπες χρονολογούνται στο α' μισό του 8ου αι. π.Χ. (ΜΓ ΙΙ περίοδος-ΥΓ Ια) και αποτελούν δείγματα της ακμής των τοξωτών πορπών στην Αττική, οι οποίες στο εξής σπανίζουν, οπότε και θα επικρατήσει ο καθαρά «βοιωτικός» τύπος, εκτός Αττικής πλέον¹⁹.

Από την Αργολίδα και την Κορινθία αποχωρίζουμε τα ακόλουθα ταφικά ευρήματα: (α) πέντε πόρπες, πανομοιότυπες προς την πόρπη του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου, από τον τάφο 2 της ανασκαφής οικοπέδου Φ. Μακρή στο Άργος²⁰, του οποίου τα αγγεία αποτελούν τυπικό σύνολο της ΜΓ ΙΙ εποχής στο Άργος (α' μισό του 8ου αι. π.Χ.)²¹, (β) μία ΜΓ Ι πόρπη από γεωμετρική ταφή σε θαλαμωτό μυκηναϊκό τάφο στο Μπερμπάτι²², (γ) τμήμα τόξου πόρπης από τάφο της ΜΓ Ι εποχής (τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ.) στις Κλενιές (Αθήκια, περιοχή Αρχαίας Τενέας²³), χωρίς πλαστικούς δακτύλιους στα άκρα, (δ) το μοναδικό παράδειγμα πόρ-

14. Fibules, σ. 26-27. Τα διακοσμητικά θέματα στη μεταλλοτεχνία δε συμβαδίζουν με την κεραμική, όπου παρατηρείται γρήγορη εξέλιξη διακόσμησης και μορφής.

15. K. de Vries, ό.π.

16. Α. Σκιάς, Εφημερίδα 1898, σ. 105-109. Fibules, σ. 169-170. R. Young, *Hesperia* Suppl. 2 (1939), σ. 103-105, εικ. 73. Ο Coldstream (GGP, 21) κατατάσσει τον τάφο της Ίσιδας στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. (ΜΓ ΙΙ περίοδο). Η πρώτη χρονολόγηση του τάφου από τον ανασκαφέα ήταν πολύ πρωιμότερη, αντίθετα ο Young τον τοποθέτησε στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.

17. Ο. Αλεξανδρή, AAA V (1972), σ. 174-175, εικ. 13.

18. Ο. Αλεξανδρή, AAA I (1968), σ. 26.

19. K. de Vries, ό.π., σ. 98-99. Του ίδιου, FuB XIV (1972), σ. 112-113. *Bronzeschmuck*, σ. 277-278, όπου η έλλειψη πορπών από τους αθηναϊκούς τάφους κατά το β' μισό του 8ου αι. π.Χ. ερμηνεύεται από την αλλαγή των ταφικών εθίμων. Βλ. επίσης GG, σ. 126.

20. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 57-69, Πίν. 71 γ.

21. GGP, σ. 120.

22. C. Säfllund, *Excavations at Berbati 1936-37* (1965), σ. 82 και 90, αρθ. 47. GG, σ. 83-84.

23. S. Charitonides, *AJA* 59 (1955), σ. 127, πίν. 40, εικ. 14. GGP, σ. 94, πίν. 17b-c.

πης από το βόρειο Νεκροταφείο στην Αρχαία Κόρινθο στον τάφο I7²⁴, που χρονολογείται στη ΜΓ II περίοδο (μέσα 8ου αι. π.Χ.)²⁵. Η πόρπη έχει δύο συνεχόμενα τόξα και τετράγωνο πλακίδιο, ανήκει σε τύπο πιο εξελιγμένο από τον τύπο της δημοσιευόμενης πόρπης και σπάνιο για την εποχή και την περιοχή. Η πόρπη με τα διπλά ή πολλαπλά τόξα θα επικρατήσει μισό αιώνα αργότερα ως καθαρά «βοιωτικός»²⁶ τύπος στα τέλη της ΥΓ εποχής.

Από τη σύγκριση της πόρπης Μ.Κ. 5739 με τα χρονολογημένα αυτά παραδείγματα, συνάγεται ότι η πρώτη τοποθετείται με ασφάλεια στη ΜΓ εποχή και ίσως στην καμπή της πρώτης προς τη δεύτερη φάση της (τέλος 9ου προς αρχές 8ου αι. π.Χ.).

Ανακεφαλαιώνουμε τα στοιχεία που συνηγορούν προς τη χρονολόγηση αυτή: το μικρό σχετικά μέγεθος της πόρπης²⁷, το πλακίδιο πόρπωσης όχι πολύ αναπτυγμένο, οι έντονοι πλαστικοί δακτύλιοι ή σφαιρίδια στις άκρες του τόξου και το φυλλόσχημο τόξο με έντονη κυρτότητα. Η έλλειψη ιδιαίτερης διακόσμησης δεν αποτελεί σαφές χρονολογικό κριτήριο, δείχνει μόνο ότι πρόκειται για μία απλή πόρπη καθημερινής χρήσης²⁸. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι αντιπαραβάλλεται με ασφάλεια, ως πρώιμο χρονολογικό στοιχείο, προς τις υστερογεωμετρικές «βοιωτικές» πόρπες — έργα τέχνης.

Η πόρπη του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες προς τις ΜΓ II πόρπες της ανασκαφής Φ. Μακρή στο Άργος (βλ. υποσημ. 19), εκτός από το σχήμα της πλάκας. Αν δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί κοινή εργαστηριακή προέλευση μπορούμε ίσως να διακρίνουμε ομοιότητες και μία συγκεκριμένη παράδοση στα χάλκινα αυτά συμπληρώματα του ενδύματος κατά τη ΜΓ εποχή στην Αργολιδοκορινθία, που υπάρχει και στην Αττική. Έχει σημειωθεί ότι η συχνότητα των πορπών σε γεωμετρικούς τάφους στην Πελοπόννησο είναι μικρή σε σχέση με αυτήν των περονών. Από εδώ ξεκινά το πρόβλημα της προέλευσης των πελοποννησιακών πορπών και της ύπαρξης ή όχι συγκεκριμένων εργαστηρίων. Ο Jacobsthal έχει υποστηρίξει ότι στις περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου (Άργος, Αρκαδία, Λακωνία) χρησιμοποιείται κυρίως η περόνη για την πόρπωση του πέπλου²⁹. Η πόρπη επομένως δε συνηθιζόταν πολύ στο ένδυμα, γι' αυτό και δεν τη συναντούμε συχνά στα κτερίσματα των τάφων. Ίσως αυτό να συνέβαινε πράγματι, η εύρεση όμως έστω και λίγων πορπών σε τάφους, αποδεικνύει ότι και η πόρπη υπήρχε στην καθημερινή πρακτική της Γεωμετρικής εποχής στην Πελοπόννησο και δεν ήταν επομένως δυνατό να εισάγονται πάντοτε από άλλες περιοχές τέτοια μικρά καθημερινά εξαρτήματα του ενδύματος³⁰. Η εξαιρετικής τεχνικής άλλωστε πόρπη του τάφου G603 των Μυκηνών (βλ. υποσημ. 6) υπαινίσσεται την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου χάλκινων κοσμημάτων στην Αργολίδα από την πρώιμη Γεωμετρική περίοδο.

24. Corinth XIII, C. Blegen, H. Palmer, R. Young, The North Cemetery (1964), σ. 24-26, πίν. 7. GG, σ. 86, εικ. 27e.

25. GGP, σ. 95, πίν. 18.

26. GG, σ. 86.

27. Σε όλα σχεδόν τα προαναφερόμενα παραδείγματα τοξωτών πορπών της ΜΓ περιόδου (β' μισό 9ου αι. - α' μισό 8ου αι. π.Χ.), το πλακίδιο έχει το ίδιο μέγεθος ή λίγο μεγαλύτερο της δημοσιευόμενης πόρπης.

28. Σχετικά με τη χρήση-λειτουργικότητα της πόρπης βλ. Perdrizet, Fouilles de Delphes V (Monuments Figurés) 1908, σ. 115. P. Courbin, Études Peloponnesiennes VII (1974), σ. 117-118, 130-131. GDA, σ. 300 κ.ε.

29. Jacobsthal, Pins, σ. 6 κ.ε., 93 κ.ε.

30. Τη θεωρία της εισαγωγής πορπών στο Άργος από τη Βοιωτία υποστηρίζει ο De Vries (ό.π., σ. 100 κ.ε.). Η άποψή του ανασκευάζεται από την H. Philipp (Bronzeschmuck, σ. 278-281), η οποία τοποθετεί το πρόβλημα σε σωστότερη βάση και φωτίζει όλες τις πλευρές του. Το ασφαλές πάντως είναι ότι με τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα δεν αποδεικνύεται η αποκλειστική παραγωγή «βοιωτικών» πορπών στη Βοιωτία και η εξάπλωσή τους από εκεί προς την υπόλοιπη Ελλάδα.

Την άποψη της παραγωγής πορπών σε πελοποννησιακά εργαστήρια και ειδικότερα στην Αργολίδα και Κορινθία, που ενδιαφέρουν τη μελέτη αυτή, ενισχύει και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αναθηματικών πορπών στα ιερά της Πελοποννήσου, όπως Ηραίου 'Αργους, Ηραίου Περαιχώρας, Ολυμπίας, Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα, Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη. Οι αναθηματικές αυτές πόρπες των ιερών, οι οποίες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και πολλές φορές φαίνεται ότι προορίζονταν αποκλειστικά για τη θεότητα³¹ αποδεικνύουν ότι υπήρχαν τοπικά εργαστήρια κατασκευής πορπών διάφορων τύπων στην Πελοπόννησο³².

Ο συγκεκριμένος «αττικο-βοιωτικός» τύπος απαντάται στα ιερά στην εξελιγμένη μορφή του της ΥΓ περιόδου³³. Από τις «βοιωτικές» πόρπες των ιερών και από αντίστοιχα ταφικά ευρήματα στη Λέρνα³⁴, στην Ανδρίτσαινα³⁵ και αλλού³⁶, αναγνωρίζονται συγκεκριμένα τοπικά εργαστήρια και χαρακτες - καλλιτέχνες³⁷.

Συνοψίζοντας, είναι δυνατό να υποστηρίξουμε ότι η πόρπη Μ.Κ. 5739 του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου προέρχεται από τοπικό, αργειακό³⁸, μάλλον, εργαστήριο και αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο της ΜΓ εποχής. Το συμπέρασμα βέβαια δε στηρίζεται και σε ασφαλή ανασκαφικά δεδομένα, ίσως όμως μελλοντικά ανασκαφικά ευρήματα ενισχύσουν την τοποθέτηση αυτή του προβλήματος. Πρέπει να παρατηρήσουμε άλλωστε ότι η ύπαρξη ενός εργαστηρίου παραγωγής πορπών στην Αργολίδα την εποχή αυτή, με επίδραση στην Κορινθία και άλλες γειτονικές περιοχές, δικαιολογείται απόλυτα και από τη βεβαιωμένη ύπαρξη εργαστηρίων κατασκευής των περίφημων αργειακών γεωμετρικών περονών.

Περόνη³⁹ Μ.Κ. 5736 (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 29 γ)

Χάλκινη περόνη με σκούρα πράσινη πάτινα, ελαφρά διαβρωμένη στην επιφάνειά της κατά τόπους. Σώζεται ακέραιη. Συνολ. μήκ. 0,21 μ. Η κεφαλή της περόνης αποτελείται από ένα λεπτό δισκάριο (disk-head), διαμ. 0,012 μ., με μία προεξοχή (finial) στο κέντρο του, που έχει το σχήμα μικροσκοπικού αγγείου.

Σε απόσταση 0,02 μ. κάτω από την κεφαλή υπάρχει στο στέλεχος της περόνης έξαρμα σε σχήμα πεπιεσμένης σφαίρας, που ορίζεται πάνω και κάτω από δύο ανάγλυφους δακτύλιους.

31. Perdrizet, FdD, V, σ. 110-111.

32. H. Payne, Perachora I (1940), σ. 167-169. Bronzeschmuck, σ. 260 κ.ε., όπου στην κατάταξη των πορπών από την Ολυμπία αναλύει το πρόβλημα των καθαρά πελοποννησιακών πορπών. Kilian, Λακωνικά Σπουδαί, Δ' (1979), σ. 35-37. GG, σ. 157, εικ. 51.

33. Περαιχώρα: Payne, Perachora I, σ. 169 (τύπος Β), πίν. 72. Ηραίο 'Αργους: Ch. de Cou στον Ch. Waldstein, Argive Heraeum II (1905), σ. 242-243, πίν. 86, αριθ. 858-868. GG, σ. 175. Ολυμπία: Bronzeschmuck, σ. 260, κ.ε., αριθ. 1014-1030. Τεγέα: Ch. Dugas, BCH 45 (1941), σ. 384, εικ. 42, αριθ. 150-152-194. 'Αρτεμις Ορθία: P. Dawkins, The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta (1929), πίν. 83, αριθ. Κ. Εξάλλου, ο Snodgrass υποστηρίζει ότι οι πόρπες που βρέθηκαν στα ιερά είναι δύσκολο να χρονολογηθούν πριν από το 800 π.Χ. (DAG, σ. 275-286).

34. De Vries, ό.π., σ. 84 κ.ε.

35. Jacobsthal, Pins, σ. 4 κ.ε., αριθ. 16-22.

36. «Αττικο-βοιωτικές» πόρπες ακέραιες ή θραύσματα από αυτές του τέλους της Γεωμετρικής εποχής έχουν βρεθεί ακόμη στην Πελοπόννησο (εκτός από τα ιερά), στο 'Αργος (P. Courbin, ό.π., σ. 64-65, πίν. 41), στην Πρόρσυμνα (C. Blegen, AE 1937, σ. 379, εικ. 2), στην Αρχαία Κόρινθο (Corinth XII, G. Davidson, The Minor Objects (1952), σ. 265 αριθ. 2163, πίν. 113). Βλ. επίσης Coldstream, GG, σ. 149.

37. Για τις «βοιωτικές» πόρπες από την Πελοπόννησο βλ. GKG, σ. 217-219.

38. Το 'Αργος υπερέχει από την Κόρινθο κατά τους γεωμετρικούς χρόνους ως προς την πολιτική και οικονομική ισχύ.

39. Βασικό έργο είναι του P. Jacobsthal, Greek Pins and their Connection in Europe and Asia (1956).

Μεταξύ κεφαλής και εξάρματος το στέλεχος είναι τετράπλευρο, έχει δηλαδή τετράγωνη τομή. Κάτω από το έξαρμα και μέχρι το μέσο του υπόλοιπου μήκους του, το στέλεχος παραμένει τετράπλευρο και σε σχέση με το πάνω τμήμα έχει τομή ρόμβου. Στη συνέχεια το στέλεχος γίνεται κυλινδρικό. Η περόνη διακρίνεται για την επιμελημένη επεξεργασία της, η μετάβαση από το τετράπλευρο στο κυλινδρικό στέλεχος γίνεται αβίαστα και με δεξιοτεχνία. Έχει χρησιμοποιηθεί η τεχνική της σφυρηλάτησης, πιθανότατα όμως τα μέρη της κεφαλής να είναι χυτά.

Σχέδ. 2.

Η περόνη Μ.Κ. 5736 ανήκει στο γεωμετρικό τύπο 1 σύμφωνα με την κατάταξη του Jacobsthal (τύπος Α κατά τον Desborough)⁴⁰. Ο τύπος αυτός συγκεντρώνει τα κύρια χαρακτηριστικά της γεωμετρικής περόνης, δηλαδή το σφαιρικό έξαρμα, την κεφαλή με δισκάριο και μήλο σε διάφορα σχήματα και το τετράπλευρο στέλεχος μεταξύ κεφαλής και εξάρματος, που φέρει συνήθως εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια. Η περόνη επομένως του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου έχει τα κύρια χαρακτηριστικά του τύπου, εκτός από τη χαρακτη διακόσμηση στο στέλεχος⁴¹.

Ο κλασικός γεωμετρικός τύπος Α περόνης εμφανίζεται ήδη από την πρώιμη Γεωμετρική περίοδο στην Αργολίδα. Μοναδικές παραμένουν για την εποχή τους οι περόνες των τάφων G603 και G604 των Μυκηνώνων⁴² που προηγούνται των αντίστοιχων αττικών περονών, όπου ο τύπος δεν έχει ακόμη εντελώς διαμορφωθεί⁴³.

Κατά τη ΜΓ περίοδο οι περόνες τύπου Α θα λάβουν την τελειότερη μορφή τους στο αργειακό εργαστήριο. Στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Τίρυνθος⁴⁴ έχει βρεθεί πλήθος περο-

40. Ό.π., σ. 4-5. GDA, σ. 294.

41. Ο τύπος Α αποτελεί εξέλιξη της χάλκινης ή σιδερένιας υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής περόνης με κυλινδρικό στέλεχος, σφαιρικό έξαρμα και απλό δισκάριο στην κεφαλή. Βλ. GDA, σ. 294-297. Του ίδιου, *Protogeometric Pottery* (1952), σ. 310. DAG, σ. 226-227, 317 κ.ε., Pins, σ. 1-3, εικ. 1-8. Σχετικά με την προέλευση της περόνης υπάρχουν πολλές απόψεις, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με το πολύπλοκο πρόβλημα των «Σκοτεινών Αιώνων», δηλαδή των συνθηκών και των φορέων της μετάβασης από τη Μυκηναϊκή στη Γεωμετρική εποχή. Εκείνο που είναι ασφαλές είναι ότι η πρωτογεωμετρική περόνη συνδέεται και με νέες ενδυματολογικές συνήθειες ή ανάγκες, που δεν υπήρχαν κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους. Βλ. GDA, σ. 111, 297-299. DAG, σ. 227-228. Γενικά για τη χρήση των περονών βλ. FdD, V, σ. 115. Corinth XII, σ. 276-277. Courbin, ό.π., σ. 117-118.

42. Desborough, BSA 50 (1955), σ. 242, πίν. 49f και σ. 246, πίν. 49c. GDA, σ. 170, εικ. 17. GGP, σ. 115, πίν. 22. G, σ. 36. DAG, σ. 264, εικ. 92a. Εδώ πρέπει να αναφερθούν και δύο χάλκινες περόνες από ΠΓ τάφο σε οικόπεδο του Άργους (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 198, Πίν. 142a).

43. Müller-Karpe, JdI 77 (1962), σ. 100, εικ. 18, σ. 101, εικ. 19, σ. 124-125. Pins, 3, εικ. 10-10a-11.

44. N. Verdelis, AM 78 (1963), σ. 33, εικ. 12. Από το σύνολο των περονών, αυτές των τάφων XVI και XXII μοιάζουν περισσότερο με την περόνη Μ.Κ. 5736.

νών, οι οποίες αποδεικνύουν τη διαδεδομένη χρήση της περόνης στην περιοχή. Στην Αττική δεν παρατηρείται αντίστοιχη ποσότητα ευρημάτων, όμως οι περισσότερες ΜΓ περόνες που έχουν βρεθεί σε τάφους είναι πολυτελείς και κομψές⁴⁵.

Σε ταφικά σύνολα της ΜΓ II περιόδου στο Άργος έχουν βρεθεί χάλκινες περόνες πανομοιότυπες προς την περόνη Μ.Κ. 5736. Πρόκειται: (α) για εννέα περόνες από τον τάφο 2 ανασκαφής του οικοπέδου Φ. Μακρή⁴⁶ (όπου βρέθηκαν και τα παράλληλα της πόρπης), (β) για δύο περόνες από τον τάφο 6 της δημοσίευσης του Courbin⁴⁷, (γ) για τις περόνες από τους τάφους της ανασκαφής του οικοπέδου Κ. Φλέσσα⁴⁸.

Στην Κορινθία έχουν βρεθεί επίσης αρκετές περόνες της ΜΓ εποχής, που φαίνεται πως έχουν ως πρότυπο τις αργειακές περόνες. Προέρχονται: (α) από τάφο στις Κλενιές⁴⁹ (περιοχή Αθικιών ή Αρχαίας Τενέας), πέντε χάλκινες περόνες του τύπου της μελετώμενης, χρονολογούμενες στη ΜΓ I φάση (τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ.). Οι περόνες είναι απλούστερες, με στέλεχος χονδρότερο και κεφαλή επεξεργασμένη αδρά, (β) από τον τάφο Α στα Αθίκια⁵⁰, δέκα περόνες, οι περισσότερες όμοιες προς τη Μ.Κ. 5736, που χρονολογούνται επίσης στη ΜΓ I περίοδο και (γ) από τον τάφο 16 του Βόρειου Νεκροταφείου⁵¹ στην Αρχαία Κόρινθο δύο περόνες τύπου Α, πανομοιότυπες προς τη μελετώμενη ως προς τη μορφή και τις αναλογίες των μερών τους. Είναι μεγαλύτερες με χαρακτή διακόσμηση στο τετράπλευρο στέλεχος και ανάγλυφους δακτυλίους στο σημείο μετάβασης προς το κυλινδρικό στέλεχος. Χρονολογούνται στη ΜΓ II περίοδο (α' μισό του 8ου αι. π.Χ.). Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν και περόνες τύπου Β με πολλαπλά εξάρματα και δίσκο σε ποικίλες θέσεις, που θα επικρατήσει κατά την ΥΓ εποχή και που θεωρείται δημιουργία κορινθιακή⁵².

Με βάση τα παραπάνω παράλληλα συνάγεται ότι η περόνη Μ.Κ. 5736 είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από τοπικό κορινθιακό εργαστήριο, που λειτουργεί αρχικά με πρότυπα του Άργους, και ότι χρονολογείται στη μετάβαση της πρώτης προς τη δεύτερη φάση της ΜΓ περιόδου, δηλαδή στο τέλος του 9ου ή στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. Ακριβώς την εποχή αυτή παρουσιάζεται ένας δεύτερος τύπος, ο τύπος 2 κατά τον Jacobsthal, ο οποίος ακολουθεί παράλληλη εξελικτική πορεία και επικρατεί στην Κορινθία. Η διάκριση αυτή του Jacobsthal, που βασίζεται κυρίως στα ευρήματα των μεγάλων ιερών, όπως της Ήρας Ακραιάς στην Περαχώρα⁵³,

45. Müller-Karpe, ό.π., σ. 106, εικ. 24, αριθ. 13 (τ. 41 Κεραμεικού, μέσα 9ου αι. π.Χ. Βλ. επίσης GG, σ. 58, εικ. 14β). Pins, σ. 3, αριθ. 12 (ταφικό σύνολο (;) από Αθήνα στο Royal Ontario Museum, βλ. και υποσημ. 6 πιο πάνω). Ο. Αλεξανδρή, AAA V (1972), σ. 172, εικ. 10α (α' μισό 8ου αι. π.Χ., νεκροταφείο Κυνοσάργους). Της ίδιας, AAA I (1968), σ. 26 και 29, εικ. 11 (τάφος οδού Κριεζή, ΜΓ II περιόδου).

46. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 57-60, Πίν. 71 ε (ΜΓ II τάφος).

47. Courbin, ό.π., σ. 14-22, πίν. 22. Β5-6, και BCH 77 (1953), σ. 260, πίν. 38.

48. ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 93, Πίν. 71α-γ (ΜΓ II εποχή). Σπάνια για την περιοχή ευρήματα αποτελούν οι πανομοιότυπες προς τη δική μας περόνες που έχουν βρεθεί στην Αχαΐα (θέσεις Δρέπανο: ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 186-7, Πίν. 166 ζ και Μαζαράκι: ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 381, Πίν. 246α). Για τους ταφικούς πίθους και τις περόνες του Δρεπάνου βλ. Ιφιγ. Δεκουλάκου, ΑΕ 1973, σ. 16-18, πίν. 18.

49. S. Charitonides, ό.π., σ. 126-8, πίν. 40:14. GGP, σ. 94, πίν. 17b-c.

50. P. Lawrence, Five Grave Groups from the Corinthia, Hesperia 33 (1964), σ. 92-93, πίν. 17, αριθ. Α4-16. GGP, σ. 94.

51. Corinth XIII, σ. 23, πίν. 6, αριθ. 7-8, όμοιες προς την περόνη Μ.Κ. 5736, αλλά μεγαλύτερες.

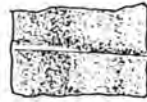
52. Pins, σ. 6 κ.ε. GDA, σ. 295. GG, σ. 85-86. Εδώ βρίσκονται τα σπέρματα της ανάπτυξης και εξέλιξης του κορινθιακού γεωμετρικού εργαστηρίου.

53. Payne, Perachora I, σ. 69-71, πίν. 17.

του Ηραίου του Άργους⁵⁴, της Ολυμπίας⁵⁵, της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα⁵⁶, ενισχύεται και επιβεβαιώνεται από τα πρόσφατα ταφικά ευρήματα στην Αργολίδα⁵⁷ και στην Κορινθία⁵⁸.

Δαχτυλίδια (Πί ν. 29 ε-στ)

Μ.Κ. 5737. Ακέραιο ταινιωτό δαχτυλίδι φθαρμένο κατά τόπους στις παρυφές του. Διάμ. 0,02, πλ. ταινίας 0,012 μ. Έχει κατασκευαστεί από λεπτό έλασμα χαλκού, που στο σημείο ένωσης δεν έχει κόλληση. Στο μέσο της ταινίας και κατά μήκος της υπάρχει έντονη σφυρήλατη νεύρωση (carination), έτσι που η τομή του ελάσματος είναι τριγωνική. Ο χαλκός σε καλή κατάσταση με γκριζοπράσινη οξείδωση. (Σχέδ. 3).

ΜΚ 5737

Σχέδ. 3.

Μ.Κ. 5738. Θραύσμα όμοιου δαχτυλιδιού. Πλ. ταινίας 0,012 μ.

Τα δαχτυλίδια ανήκουν στον κλασικό γεωμετρικό τύπο, που συναντάται συνήθως σε τάφους της Αττικής και της Αργολίδας. Ο απλός χάλκινος δαχτύλιος παρουσιάζεται από την Υπομυκηναϊκή εποχή παράλληλα με το βόρειο τύπο με σπειροειδή άκρα και με το μυκηναϊκό τύπο με σφενδόνη⁵⁹. Ο γεωμετρικός αυτός τύπος δαχτυλιδιού είναι πολύ συχνός στην Αργολίδα⁶⁰ και στην Κορινθία⁶¹.

54. De Cou (Ch. Waldstein), Argive Heraeum II, σ. 236-238, πίν. 84, αριθ. 739, 753, 756, 765, 775, 782.

55. Bronzeschmuck, σ. 41, πίν. 26 αριθ. 12.

56. Dugas, BCH 45 (1921), σ. 378, εικ. 40, αριθ. 124, πίν. Ν.

57. Πρβλ. περόνες ΥΓ τάφων Τίρυνθος στο ΑΜ 78 (1963), gr. XXIII, XXVI κ.α. Από Μυκήνες, BSA 49 (1954), σ. 260-263, πίν. 45 και BSA 51 (1956), σ. 128-129, πίν. 33 και 35.

58. Πρβλ. Corinth XII, σ. 281, πίν. 117 αριθ. 2262.

59. GDA, σ. 65, 303-304, πίν. 60c. Müller - Karpe., ό.π., σ. 86, εικ. 4. Κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή τα δαχτυλίδια σπανίζουν και επανεμφανίζονται κατά την ΠΓ περίοδο. Βλ. GDA σ. 303, όπου παρατηρείται ότι δεν υπάρχει ασφαλής ερμηνεία του φαινομένου. Τα δαχτυλίδια είναι συνήθως στενά στην αρχή από λεπτό ή χονδρότερο έλασμα χαλκού, σιδήρου και σπανιότερα χρυσού. Σταδιακά το πλάτος τους αυξάνεται και αποκτούν τη νεύρωση στο μέσο. Βλ. μερικά ενδεικτικά παραδείγματα: από Τίρυνθα, ΑΜ 78 (1963), τάφος VII, σ. 7 και 28 και τάφος XVII σ. 3-5, πίν. 13. Από Μυκήνες, BSA 50 (1955), τάφος G603, πίν. 49f. Από Άργος, Courbin, ό.π., τ. 106/1, σ. 57, πίν. 36.

60. P. Courbin, ό.π., σ. 16 και 21, πίν. 22, B21-B19, πίν. 23-B20. N. Verdelis, ΑΜ 78 (1963), πίν. 10, 1 (τ. VI), πίν. 11, 5 (τ. XV).

61. Corinth XII, σ. 233, πίν. 102, αριθ. 1809. De Cou (Ch. Waldstein), Argive Heraeum II, 261, πίν. 91, αριθ. 1487-1488.

Άλλα πανομοιότυπα δαχτυλίδια από ταφικά σύνολα στην Κορινθία έχουν βρεθεί στο ΜΓ ΙΙ τάφο 17 του Βόρειου Νεκροταφείου⁶² και στο ΜΓ Ι τάφο στην περιοχή Αθικιών⁶³ (στο ίδιο μέγεθος με το δαχτυλίδι Μ.Κ. 5737).

Ο τύπος αυτός των δαχτυλιδιών είναι πολύ συχνός και απαντά κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής, αλλά και μεταγενέστερα.

Κατά συνέπεια τα δύο δαχτυλίδια του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου είναι δυνατό να χρονολογηθούν κατά προσέγγιση, εφόσον δε συνοδεύονται από ανασκαφικές ενδείξεις (context). Είναι δυνατό να τοποθετηθούν στη ΜΓ περίοδο, κατ' αναλογία προς τον εντοπισμό της πόρπης και της περόνης, με τις οποίες μπορούν κάλλιστα να αποτελέσουν ταφικό σύνολο.

Σχέδ. 4.

Αρύβαλλοι⁶⁴

Μ.Κ. 5733 (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 30 α). Αρύβαλλος με σώμα σε σχήμα συμπιεσμένης σφαίρας. Πηλός καθαρός, λεπτόκοκκος με χρώμα ανοικτό καστανό. Ύψ. 0,74, μέγ. διάμ. κοιλιάς 0,64, διάμ. χείλους 0,025, διάμ. βάσης 0,45 μ. Έχει στενό λαιμό, διαμ. 0,016 και ύψ. 0,012 μ., με χείλη οριζόντια. Η λαβή, ελλειψοειδούς τομής, εκφύεται κάτω από το χείλος και καταλήγει στον ώμο του αγγείου. Η βάση είναι επίπεδη κυκλική και συμπίπτει με τον πυθμένα του αγγείου.

62. Corinth XIII, σ. 24-26, πίν. 7, αριθ. 17-9. GGP, σ. 105, πίν. 18a.

63. P. Lawrence, *Hesperia* 33 (1964), σ. 93, πίν. 17, αριθ. A14-16.

64. GGP, σ. 91 κ.ε., σ. 112 κ.ε. GG, σ. 35 κ.ε., DAG, σ. 58 κ.ε. Έχει επικρατήσει ο όρος «αρύβαλλοι» για τα συγκεκριμένα γεωμετρικά αγγεία. Συχνά απαντά και ο όρος «αρυβαλλοειδή ληκύθια».

Η κοιλιά του αρυβάλλου καλύπτεται από μαύρο στιλπνό επίχρισμα, απολεπισμένο σε αρκετά σημεία. Οι ώμοι είναι άβαφοι και κοσμούνται από επτά συνεχόμενα δικτυωτά τρίγωνα. Την κύρια διακοσμητική ταινία, που έχει πλάτος 0,02 μ., ορίζει από κάτω μία οριζόντια μαύρη γραμμή. Στο λαιμό μόλις διακρίνονται τρεις οριζόντιοι δακτύλιοι, την εσωτερική επιφάνεια του χείλους περιτρέχει λεπτή μαύρη γραμμή, τη ράχη της λαβής διακοσμούν οκτώ παράλληλα οριζόντια γραμμίδια.

Μ.Κ. 5735 (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 30 β). Αρύβαλλος όμοιος στο σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμηση με τον προηγούμενο. Το προφίλ του αγγείου φαίνεται περισσότερο σφαιρικό, γιατί η μέγιστη διάμετρος της κοιλιάς βρίσκεται ψηλότερα από αυτήν του αρυβάλλου Μ.Κ. 5733. Η λαβή έχει εντονότερη κύρτωση. Συνολ. ύψ. 0,75, μέγ. διάμ. κοιλιάς 0,63, διάμ. χείλους 0,025, διάμ. βάσης 0,45 μ. Ο πηλός του αγγείου είναι ελαφρά ανοικτότερος από του προηγούμενου, σχεδόν υπόλευκος.

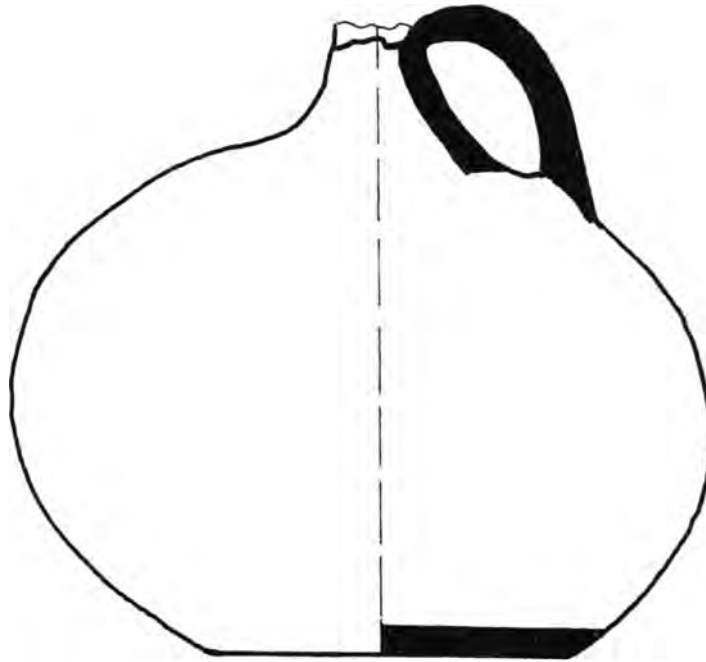

ΜΚ 5735

Σχέδ. 5.

Μ.Κ. 5734 (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 30 γ). Άβαφος χειροποίητος αρύβαλλος σε σχήμα σφαίρας ελαφρά συμπιεσμένης. Λείπει το χείλος του αγγείου. Πηλός σαρκόχρωμος, ελαφρά ερυθρωπός, ακάθαρτος, με πολλή μαρμαρυγία. Η επιφάνεια του αγγείου είναι φθαρμένη σε πολλά σημεία, τα τοιχώματα αρκετά χοντρά. Ύψ. 0,085, μέγ. διάμ. κοιλιάς 0,087, διάμ. βάσης 0,04, σωζ. διάμ. λαιμού 0,016 μ. Ο λαιμός είναι στενός σε αναλογία με το σώμα του αγγείου. Η λαβή ταινιωτή εκφύεται από το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Δεν υπάρχει βάση, το αγγείο στηρίζεται σε μικρή κυκλική επίπεδη επιφάνεια.

MK 5734

Σχέδ. 6

Ο τύπος του αρυβάλλου με την επίπεδη βάση (M.K. 5733, M.K. 5735), το κοινότατο για το γεωμετρικό ρυθμό διακοσμητικό θέμα των τριγώνων με δικτυωτό κόσμημα και τη μελαμβαφή κοιλιά αποτελεί χαρακτηριστικό κορινθιακό γεωμετρικό αγγείο, που εμφανίζεται κατά την ΠΓ εποχή (β' και γ' τέταρτο του 9ου αι. π.Χ.) με την επίδραση αττικών προτύπων⁶⁵. Στην Κόρινθο ακμάζει κυρίως κατά τη ΜΓ Ι περίοδο (τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ.) και κατά τη ΜΓ ΙΙ περίοδο απαντάται σπανιότερα⁶⁶. Η παραγωγή αυτού του τύπου αρυβάλλων περνά και στην Αργολίδα την ίδια εποχή, χωρίς να διαρκέσει πολύ⁶⁷.

Η καταγωγή του τύπου ανάγεται στις πρωτογεωμετρικές ληκύθους με την ανάλογη διακό-

65. E. Smithson, *Hesperia* 30 (1961), πίν. 24, αριθ. 34, αττικός αρυβάλλος του τέλους της Πρωτογεωμετρικής εποχής. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το μοτίβο των τριγώνων με δικτυωτό υπάρχει ήδη στις ληκύθους και στις οινόχες της Υπομυκηναϊκής περιόδου. Για την εξέλιξη του στη μυκηναϊκή κεραμική βλ. Furumark, *Mycenaean Pottery, Analysis and Classification* (1972), σ. 390, πίν. 68 (FM 61 A).

66. GGP, σ. 92 και 94, πίν. 16-17.

67. Ό.π., σ. 119. Courbin, *Céramique Geometrique de l'Argolide* (1966), σ. 121 και 196, πίν. 16, αριθ. C 925 (στο εξής CGA).

σηψη⁶⁸. Σε σύγκριση με αυτές, οι γεωμετρικοί αρύβαλλοι έχουν σφαιρικό σχεδόν σώμα, επίπεδη βάση, αλλά το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο. Κατά την εξέλιξή του ο τύπος χάνει την έντονη σφαιρικότητά του και ο αριθμός των διακοσμητικών τριγώνων μειώνεται (από οκτώ έως επτά στους πρώιμους φθάνει στους τέσσερις έως πέντε στους υστερότερους τύπους)⁶⁹. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι έχει διαμορφωθεί ήδη στους Κορίνθιους αγγειοπλάστες η προτίμηση για τον αρύβαλλο, που θα γίνει ένας από τους κύριους τύπους της πρωτοκορινθιακής και μετά κεραμικής.

Η χειροποίητη κεραμική του τύπου αυτού (Μ.Κ. 5734), παράγεται κατά τη Γεωμετρική εποχή στην Αττική, Αργολίδα και Κορινθία παράλληλα με την τροχήλατη. Στο βόρειο και βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο αποτελεί τον κύριο όγκο της γεωμετρικής κεραμικής. Αρχίζει να εμφανίζεται κατά τους σκοτεινούς αιώνες (Υπομυκηναϊκή - Πρωτογεωμετρική εποχή), αλλά η εξάπλωσή της σημειώνεται κυρίως την ΠΓ περίοδο στην Αργολίδα⁷⁰. Οι σφαιρικοί χειροποίητοι αρύβαλλοι είναι ένα χαρακτηριστικό αγγείο τόσο στην Αργολίδα⁷¹ όσο και στην Κορινθία⁷² για την ΠΓ και ΜΓ εποχή. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο αρύβαλλος Μ.Κ. 5734.

Οι τρεις αρύβαλλοι, που δημοσιεύονται αποτελούν κοινό τύπο γεωμετρικών κτερισματικών αγγείων, που χρησίμευαν ίσως ως μυροδόχα δοχεία. Για τους δύο γραπτούς αρυβάλλους (Μ.Κ. 5733, Μ.Κ. 5735) έχουμε αρκετά παράλληλα από την Κορινθία κυρίως:

α) Πρώιμος γεωμετρικός αρύβαλλος (Μ2) από τον ΠΓ τάφο των Μαυροσπηλιών στην Αρχαία Κόρινθο⁷³ με την ίδια ακριβώς διακόσμηση. Το σώμα του αγγείου είναι ελαφρά σφαιρικότερο.

β) Μεσογεωμετρικός αρύβαλλος (Α3) από το ΜΓ Ι τάφο στα Αθήκια⁷⁴, όπου το προφίλ του σώματος είναι αμφικωνικό και η διακόσμηση περιορίζεται σε πέντε τρίγωνα. Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η δακτυλιόσχημη βάση, που δεν υπάρχει συνήθως στον τύπο αυτό των αρυβάλλων.

γ) Πέντε μεσογεωμετρικοί αρύβαλλοι από το ΜΓ Ι τάφο στις Κλενιές (περιοχή Αθικιών)⁷⁵, μεταξύ των οποίων μεγαλύτερη ομοιότητα παρουσιάζουν προς τους δημοσιευόμενους οι αριθ. 6 και 8. Γενικά οι αρύβαλλοι αυτοί έχουν πολλές ομοιότητες ως προς το μέγεθος, τη διακόσμηση και την ποιότητα του πηλού, με τη διαφορά ότι το προφίλ τους είναι σαφέστερα αμφικωνικό.

δ) Μεσογεωμετρικός αρύβαλλος (3) από το ΜΓ Ι τάφο στα Αθήκια⁷⁶, με σώμα επίσης εντονότερα αμφικωνικό.

68. Για την καταγωγή του τύπου ο Weinberg παραθέτει τις σχετικές θεωρίες (Corinth VII, 1, *Geometric and Orientalising Pottery* (1943), σ. 22-23). Εδώ αναφέρεται ότι η προτίμηση των αρυβάλλων αυτών από το κορινθιακό κεραμικό εργαστήριο κατά τη ΜΓ Ι περίοδο δείχνει ίσως μία τάση συντηρητισμού.

69. P. Lawrence, ό.π., σ. 91. Corinth VII, 1, 18, πίν. 10, αριθ. 63. Coldstream, GG, σ. 85.

70. DAG, σ. 94-97, όπου εξετάζεται και το πρόβλημα της βόρειας προέλευσης και των άλλων επιδράσεων. CGA, σ. 29-38, όπου σημειώνεται ότι γίνεται λόγος για μικρά χειροποίητα αγγεία, που προέρχονται, κυρίως από τάφους και των οποίων η λειτουργικότητα στην καθημερινή ζωή δεν είναι σαφής. Βλ. επίσης J. K. Brock, Fortetsa, σ. 160, για τα παράλληλα στον κρητικό χώρο.

71. GG, σ. 35, 81-83. GGP, σ. 119 κ.ε. CGA, σ. 242-243.

72. GGP, 92 κ.ε., σ. 112 κ.ε.

73. P. Lawrence, ό.π., πίν. 17, Μ2. GGP, σ. 92.

74. P. Lawrence, ό.π., πίν. 17, Α3, GGP, σ. 94.

75. S. Charitonides, AJA 59 (1959), σ. 126 5-9, πίν. 39, εικ. 5-8. GGP, σ. 94.

76. S. Charitonides, AJA 61 (1957), σ. 170, πίν. 65, εικ. 1, 5-6. GGP, σ. 94.

Από τη σύγκριση με τα παραπάνω χρονολογημένα αγγεία συμπεραίνουμε ότι οι δύο αρύβαλλοι Μ.Κ. 5733 και Μ.Κ. 5735 είναι δυνατό να προέρχονται από περιοχή της Κορινθίας, ίσως μάλιστα των Αθικιών και ότι χρονολογούνται στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ. και πιθανότατα στη μετάβαση της πρώιμης Γεωμετρικής προς τη Μεσογεωμετρική Ι φάση. Τη χρονολογική αυτή τοποθέτηση υπαγορεύουν η ελαφρά σφαιρικότητα του σώματος και τα επτά δικτυωτά τρίγωνα στον ώμο.

Για το χειροποίητο άβαφο αρύβαλλο Μ.Κ. 5734 υπάρχουν επίσης αρκετά παράλληλα από την Αργολίδα και την Κορινθία, μεταξύ των οποίων αναφέρουμε τα ακόλουθα:

α) Πρώιμος γεωμετρικός αρύβαλλος C4023 από το Άργος⁷⁷ (α' τέταρτο του 9ου αι. π.Χ.), που είναι δυνατό να θεωρηθεί αργειακό πρότυπο του κορινθιακού χειροποίητου αρυβάλλου.

β) Πρώιμος γεωμετρικός αρύβαλλος αριθ. 51 στον κατάλογο του Weinberg⁷⁸, που είναι αρκετά μεγαλύτερος από το Μ.Κ. 5734 και διαγράφει σχεδόν τέλεια σφαίρα.

γ) Πρώιμος γεωμετρικός αρύβαλλος Μ3 (μέσα 9ου αι. π.Χ.) από τις Μαυροσπηλιές Αρχαίας Κορίνθου⁷⁹, με σώμα έντονα σφαιρικό.

δ) Πρώιμος γεωμετρικός αρύβαλλος Β6 από τάφο στην Αγορά Αρχαίας Κορίνθου⁸⁰, πανομοιότυπος προς το δημοσιευόμενο.

ε) Μεσογεωμετρικός αρύβαλλος αριθ. 66 στον κατάλογο του Weinberg⁸¹ που τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 9ου αι. π.Χ. Παρατηρούμε μία σχετική ραδινότητα στο σχήμα του αγγείου.

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα, ο χειροποίητος άβαφος αρύβαλλος δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη εξέλιξη κατά την πρώιμη Γεωμετρική και Μεσογεωμετρική περίοδο⁸².

Ο αρύβαλλος Μ.Κ. 5734 είναι δυνατό να τοποθετηθεί στα μέσα και στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ. χωρίς βέβαια να είναι δυνατό να διευκρινιστεί αν ανήκει στην ΠΓ ή στη ΜΓ περίοδο, ελλείψει συγκεκριμένου ανασκαφικού context. Η υφή και το χρώμα του πηλού υποδηλώνουν προέλευση από την Κορινθία.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα για τους τρεις γεωμετρικούς αρυβάλλους της αρχαιοκαπηλίας είναι δυνατό να υποστηριχτεί με ασφάλεια ότι προέρχονται από κορινθιακό εργαστήριο, ίσως της περιοχής των Αθικιών, και αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της κορινθιακής κεραμικής του β' μισού του 9ου αι. π.Χ. Δεν μπορεί εξάλλου να αποκλειστεί η πιθανότητα να προέρχονται από τον ίδιο τάφο.

Επειδή στους τάφους της περιοχής Αθικιών, προς τους οποίους έγινε η σύγκριση κυρίως για την τοποθέτηση των αρυβάλλων της αρχαιοκαπηλίας, βρέθηκαν επίσης περόνες πανομοιότυπες ή και όμοιες, όπως είδαμε, με την περόνη Μ.Κ. 5736 και τμήμα πόρπης η οποία όμως διαφέρει κάπως από τον τύπο της πόρπης Μ.Κ. 5739, καθώς και δαχτυλίδια όπως τα Μ.Κ. 5737 και 5738⁸³, είναι δυνατό να συμπεράνουμε ότι τα αρχαία αυτά πιθανόν να προέρχονται από λαθρανασκαφή σε παρόμοιο ΜΓ Ι τάφο των Αθικιών⁸⁴. Η μόνη αντίρρηση, που

77. CGA, πίν. 96.

78. Corinth VII 1, 15, πίν. 9. GGP, σ. 92.

79. P. Lawrence, ό.π., σ. 90, πίν. 17, αριθ. Μ3. Coldstream, GGP, σ. 92.

80. Weinberg, *Hesperia* 7 (1948), σ. 206, πίν. 71. GGP, σ. 92.

81. Corinth VII 1, 18, πίν. 10. GGP, σ. 94.

82. Corinth VII I, πίν. 2, αριθ. 16-18, πίν. 9, αριθ. 51, πίν. 10, αριθ. 66, πίν. 14, αριθ. 89.

83. Ανακεφαλαιώση: *Hesperia* 33 (1964), *Athikia*, πίν. 17, αριθ. Α4-16, *AJA* 59 (1955), *Clenia*, πίν. 40, εικ. 14.

84. Πιθανόν δεν έχουμε όλα τα κτερίσματα του τάφου, γιατί συνήθως οι περόνες είναι δύο ή περισσότε-

θα μπορούσε να υπάρξει, είναι η κάπως μεταγενέστερη χρονολόγηση που έγινε για την πόρπη και την περόνη (τέλη 9ου - αρχές 8ου αι. π.Χ.), η οποία όμως δεν είναι δυνατό να αποκλείσει τη συνύπαρξή τους με τους τρεις γεωμετρικούς αρυβάλλους, που όπως είδαμε διατηρούν σταθερό σχήμα και μέγεθος κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων περιόδων της Γεωμετρικής εποχής. Η τοποθέτηση πάντως του συληθέντος τάφου σε περιοχή μεταξύ Αργολίδας και Κορινθίας, όπως αυτή των Αθικιών, είναι πολύ πιθανή από τα δεδομένα που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή.

Απορίλιος 1983

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΔΙΒΑΡΗ-ΒΑΛΑΚΟΥ

ρες. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι δεν είναι δυνατό να αποκλειστεί μία οποιαδήποτε άλλη θέση της Κορινθίας, όπως φάνηκε κυρίως από τα παράλληλα που προέρχονται από περιοχές της Αρχαίας Κορίνθου. Ιδιαίτερα τονίζουμε την ομοιότητα του αρυβάλλου Μ.Κ. 5733 προς αυτόν από τις Μαυροσπηλιές Αρχαίας Κορίνθου.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΣΤΗΝ ΥΠΑΤΗ*

(Σχέδ. Ι· Πί ν. 31-45)

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1980 έγινε ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο του Δημ. Σχίζα (ενορίας Αγίας Σοφίας) στην Υπάτη Ν. Φθιώτιδας, ακριβώς δίπλα στο χώρο, όπου, σύμφωνα με μαρτυρίες, υπήρχε βασιλική μεγάλων διαστάσεων. Αυτή καταστράφηκε αρχικά από φυσική αιτία (καθίζηση του εδάφους) και στη συνέχεια από τον ανθρώπινο παράγοντα, με τη διάνοιξη δρόμου στη θέση ακριβώς του νότιου κλίτους της.

Ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν κατασπαρμένα στο χώρο της ανασκαφής μαρτυρούν γι' αυτήν (Πί ν. 31 α).

Η έρευνα απέδωσε τετράγωνο κτίσμα, προφανώς πρόσκτισμα της βασιλικής (Σχέδ. Ι), πλευράς ± 13 μ., από το οποίο αποκαλύφθηκαν μόνο ο βόρειος (Πί ν. 31 β), ανατολικός και νότιος τοίχος (Πί ν. 32 α-β), πάχ. $\pm 0,90$ μ., κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, όπου παρεμβάλλονται λίθοι και θραύσματα πήλινων οστράκων. Στην εσωτερική παρειά τους φέρουν γραπτή διακόσμηση, που μιμείται ορθομαρμάρωση (Πί ν. 32 α-β), σωζόμενη σε ύψος $\pm 0,48$ μ.

Στο κέντρο του τετραγώνου έχει σκαφτεί, σε βάθος $\pm 0,72$ μ., τετράλοβη κολυμβήθρα κτισμένη με οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό κουρασάνι, που εσωτερικά και εξωτερικά έχει σχήμα ισοσκελούς σταυρού¹. Οι κεραίες του σταυρού καταλήγουν σε κόγχες, με χορδή $\pm 1,60$ και πάχος τοίχου $0,45$ μ. (Πί ν. 33 α), από τις οποίες η καλύτερα σωζόμενη είναι η νότια. Κάθε σκέλος του σταυρού, που έχει μήκος ± 3 μ., έφερε από δύο κτιστές βαθμίδες (Πί ν. 33 β), που οδηγούσαν στον τετράγωνο πυθμένα της κολυμβήθρας. Από ελάχιστα ίχνη μαρμάρων που διασώθηκαν — με σωζόμενες διαστάσεις $\pm 0,10 \times 0,13$ μ. — συμπεραίνουμε ότι η κολυμβήθρα θα είχε εσωτερική επένδυση από μαρμαρίνες πλάκες, ορθογώνιες, διαστ. $\pm 0,52 \times \pm 0,10$ μ. (βάσει των διαστάσεων των σωζόμενων υποδοχών των πλακών πάνω στο υπόστρωμα) (Πί ν. 34 α).

Επίσης, τα σωζόμενα ίχνη πλακών στο υπόστρωμα του δαπέδου του πυθμένα, το σχήμα τους και τα ίχνη πλακών που βρέθηκαν, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, μας οδηγούν σε επίστρωση με πήλινες πλάκες (Πί ν. 34 β). Κάτω από τη γωνία συνάντησης της ανατολικής

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους Εφόρους Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χρυσάνθη Τσιούμη και Μύρωνα Μιχαηλίδη για τη θετική και αμέριστη συμβολή τους στην πραγματοποίηση αυτής της μελέτης.

1. Παραδείγματα τετράλοβης κτιστής κολυμβήθρας υπάρχουν στις Βαλκανικές χώρες και την Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά Α. Khatchatrian, *Les baptistères Paléochrétiens*, Paris, 1962, πίν. 202, 203. Αναφέρεται και άλλος τύπος τετράλοβης κολυμβήθρας: η μονολιθική. Μία γνωστή είναι στο Λαχανιά της Ρόδου (Α. Khatchatrian, ό.π., πίν. 204) και στην Αρμενία (στο Eghward, Tsiranavor di Astarak, Zwart' Noc, κ.α.). Γι' αυτά τα νέα στοιχεία βλ. Marina Falla-Cactelfranchi, *Βαπτιστήρια, Intorno ai più noti battisteri dell'Oriente*, Roma 1980, σ. 96-100, εικ. 96-107.

με τη νότια κόγχη διαπιστώθηκε η ύπαρξη κυκλικού πήλινου αγωγού διοχέτευσης και αποχέτευσης υδάτων.

Σε απόσταση $\pm 1,75$ μ. διαγωνίως από τις γωνίες συνάντησης των κογχών αποκαλύφθηκαν οι τέσσερις κτιστές βάσεις των πεσσών, που στήριζαν τη στέγη και στο μέσο της δυτικής πλευράς το κατώφλι της εισόδου, που οδηγούσε στο φωτιστήριο με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (Πί ν. 35 α). Οι επιφάνειες των βάσεων των πεσσών, που είναι στραμμένες προς το κατώφλι, έφεραν γραπτό διάκοσμο.

Εδώ θα πρέπει να υποθέσουμε ότι χαμηλό τοίχιο, πιθανώς με θωράκια, όριζε το χώρο και ένωνε τους πεσσούς στη βορινή, ανατολική και νότια πλευρά (Πί ν. 35 β). Στη σκέψη αυτή οδηγεί η ύπαρξη του κατωφλίου στη δυτική πλευρά.

Από όσα ως τώρα αναφέρθηκαν, συμπεραίνεται ότι το κτίσμα που αποκαλύφθηκε από την ανασκαφική έρευνα είναι βαπτιστήριο, από το οποίο σώζεται μόνο το τετράγωνο φωτιστήριο και στο κέντρο του η τετράλοβη-τετράφυλλη κολυμβήθρα².

Επειδή δεν υπάρχουν ισχυροί τοίχοι που να δικαιολογήσουν την υπόθεση ότι αυτός ο χώρος θα μπορούσε να στεγαστεί με ένα θόλο, κλίνουμε προς την άποψη της ελαφριάς ξύλινης στέγης, επίπεδης ή πυραμιδοειδούς. Άλλωστε αυτός ήταν ο επικρατέστερος τρόπος στέγασης των βαπτιστηρίων αυτού του τύπου³.

Βαπτιστήρια με παρόμοια κάτοψη, τετράγωνο φωτιστήριο με τετράλοβη κτιστή κολυμβήθρα, γνωστά ως σήμερα, έχουμε ένα στην Ελλάδα και πέντε στις χώρες που περιβάλλουν τη Μεσογειακή λεκάνη⁴.

Ψηφιδωτά

Σύμφωνα με την άποψη του L. de Bruyne⁵ λειτουργικοί λόγοι της θείας λατρείας επέβαλαν από πολύ νωρίς τη διακόσμηση των βαπτιστηρίων με τρόπο, που να τονίζει και να υπογραμμίζει την ειδική χρήση για την οποία προορίζονταν αυτοί οι χώροι (τελετές κατήχησης και μύησης).

Το βαπτιστήριο της Υπάτης φέρει πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο στο δάπεδο των τεσσάρων διαδρόμων, που περιβάλλουν την κολυμβήθρα, καθώς και γύρω απ' αυτήν (Σχ έ δ. 1).

Το θεματολόγιο είναι γεωμετρικό με πολυχρωμία και γι' αυτό η τεχνική είναι *opus tessellatum*, επειδή κυρίως αυτό χρησιμοποιόταν για την απόδοση γεωμετρικών σχημάτων κατά την πρώιμη χριστιανική και βυζαντινή περίοδο· αντίθετα, για την απόδοση προσώπων και λεπτομερειών από το ζωικό ή φυτικό κόσμο, οι ψηφιδωτές μεταχειρίζονταν μικρές και λεπτές ψηφίδες (*opus vermiculatum*)⁶. Οι ψηφίδες (*tesserae*, «λεπταλέοι λίθοι») είναι τετράγωνα με πλευρά 0,01 μ. και η πυκνότητά τους περίπου 55-60 ανά 0,1 τ.μ., πράγμα που κατατάσσει

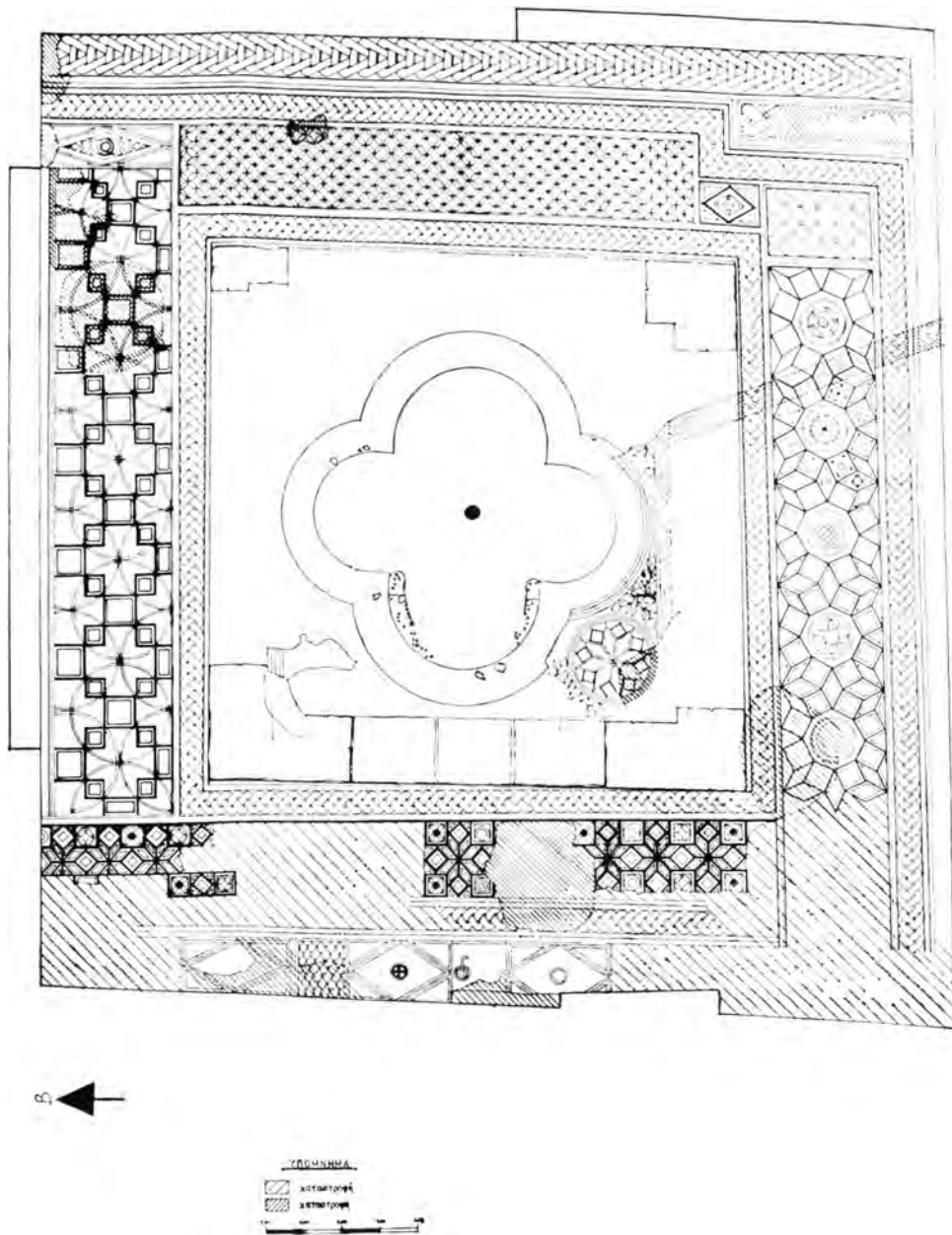
2. Για τα μέρη που αποτελείται ένα βαπτιστήριο βλ. αναλυτικά Ιω. Βολανάκης, Τα Παλαιοχριστιανικά Βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήνα 1976, σ. 35.

3. Ιω. Βολανάκης, ό.π., σ. 40.

4. Στην Τρυπητή της Μήλου (5ου με 6ο αι.), στην Τουρκία (Boseuyuk), στον κόλπο Scala Nuova (5ου με 6ο αι.), στην Παλαιστίνη-Ιερουσαλήμ, δίπλα στη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου, πάνω στο Γολγοθά (αρχές 4ου αι.), στη Βόρεια Αφρική - Καρχηδόνα, Sayda (περί τις αρχές 6ου αι.), στην Ισπανία - Bourguillos (Caceres) (7ου αι.), στην Αυστρία - Dülz (Oberkärnten) (πρόκειται για τη ρωμαϊκή επαρχία Noricum Mediterraneum) (5ος - 6ος αι.). Για όλα τα παραπάνω βλ. Α. Khatchatrian, ό.π., σ. 109, εικ. 202 et passim.

5. De Bruyne, Actes de V Congrès International d'Archéologie Chrétienne, 1954 (1957), σ. 341.

6. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, Νησιωτική Ελλάς, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 41.

Σχέδ. 1. Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο. Ψηφιδωτό δάπεδο (Σχέδ. Φ. Κυριάκη - Γ. Παπαδόπουλου)

το εξεταζόμενο δάπεδο στην κατηγορία των λεπτής τέχνης δαπέδων⁷. Η ύλη είναι το μάρμαρο και η πολυχρωμία επιτυγχάνεται με τη χρήση ψηφίδων κομμένων από μάρμαρο χρώματος

7. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, ό.π.

λευκού, κίτρινου, ανοικτού γαλάζιου και σκούρου γαλάζιου, σε ωραίους συνδυασμούς αποχρώσεων και σχεδίων.

Θεματολόγιο

Νότιος διάδρομος

Εδώ επικρατεί το προσφιλές σε όλη την παλαιοχριστιανική εποχή, και ιδιαίτερα κατά τον 5ο αι., αρχαϊζον κόσμημα, που αποτελείται από ένα οκτάγωνο περιβαλλόμενο κυκλικά από οκτώ τετράγωνα, ενώ οι ενδιάμεσες επιφάνειες διαμορφώνονται σε τρίγωνα και ρόμβους· το εμβαδόν των σχημάτων αυτών και του κεντρικού οκταγώνου γεμίζεται συνήθως με φυτικά και γεωμετρικά θέματα.

1. Οκτάγωνο του τύπου που περιγράφεται παραπάνω, που περικλείει πυροστρόβιλο εγγεγραμμένο σε δύο ομόκεντρους κύκλους (Πί ν. 36 α).

Παρόμοιο θέμα συναντάμε στη βασιλική της Επιδάου των αρχών του 4ου αι.⁸, καθώς και στις επαρχίες Αχαΐας, Μακεδονίας (βασιλική Γ Αμφίπολης)⁹, Θεσσαλίας (στη Δημητριάδα)¹⁰, σε παραδείγματα χρονολογούμενα από τον 4ο ως τον 6ο αι., στο δωμάτιο αριθ. 10 των Λουτρών της Αντιόχειας¹¹. Επίσης, στη βασιλική Αγίου Παύλου, στο Ζηπάρι της Κω (τέλος 5ου - αρχές 6ου αι.)¹² και στη βασιλική Αγίου Σπυρίδωνος στην Τρεμεντουσιά Κύπρου (τέλος 4ου αι.)¹³.

2. Οκτάγωνο του ιδίου τύπου, που περικλείει εξάφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε τρεις ομόκεντρους κύκλους (Πί ν. 36 β). Παραδείγματα: στη βασιλική Β Χερσονήσου Κρήτης (τέλος 5ου αι.)¹⁴, βασιλική Ολύντος Κρήτης (4ου - τέλος 5ου αι.)¹⁵.

3. Οκτάγωνο του ιδίου τύπου που φέρει την κλείδα του Σολομώντος (ή σταυρόσχημο πλοχμό) εγγεγραμμένη σε δύο ομόκεντρους κύκλους (Πί ν. 37 α). Παράβαλλε παρόμοιο θέμα στη βασιλική Δ της Νέας Αγχιάλου, δωμάτιο ΙΧ¹⁶.

4. Οκτάγωνο του ιδίου τύπου, που περικλείει χιαστί διατεταγμένα ακτινωτά φύλλα (τετράφυλλο) με τέσσερα καρδιόσχημα φύλλα πληρούντα τα μεταξύ των ακτινωτών φύλλων κενά, εγγεγραμμένο σε τρεις ομόκεντρους κύκλους (Πί ν. 37 β και λεπτομέρεια στον Πί ν. 38 α). Παράδειγμα: στη βασιλική Αρχιστρατήγου στην Κω¹⁷ και στο κτίριο Μητροπόλεως Γόρτυνος Κρήτης¹⁸.

Ανατολικός διάδρομος (ΝΑ. γωνία)

5. Μεμονωμένο παραλληλόγραμμο διάχωρο — «έμβλημα» — με εγγεγραμμένο ρόμβο, όπου επίσης είναι εγγεγραμμένοι τέσσερις ομόκεντροι κύκλοι και πεποικιλμένο κόσμημα,

8. M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Mainland, Fourth-Sixth Centuries*, with Architectural Surveys, New York University, 1978, τ. Ι, σ. 109, 117-122, πίν. 114-116.

9. Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1964, σ. 41, πίν. 28 και 29β.

10. V. Milojević, *Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für das Jahr 1972*, Heidelberg 1973, πίν. 12β.

11. Doro Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton University Press, Princeton 1974, Ι, σ. 418.

12. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 33β.

13. Όπ., πίν. 126α.

14. Όπ., πίν. 83β.

15. Όπ., πίν. 88β.

16. M. Spiro, ό.π., πίν. 408.

17. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 22β.

18. Όπ., πίν. 77α.

(Πί ν. 39 α-β). Παρόμοιο θέμα στη βασιλική Α της Δαμοκρατείας στη Δημητριάδα (δυτικό τμήμα κεντρικού κλίτους)¹⁹, στη βασιλική Α της Αμφίπολης²⁰, στο κυκλικό κτίριο της Άμφισσας²¹, στη βασιλική Σκανδαρίου Κω (τέλος 5ου αι. - α' μισό 6ου αι.)²² και στη βασιλική Αγίας Αναστασίας Αρκάσας στην Κάρπαθο²³.

6. Αντωπές φολίδες. Σε διάταξη κάθετη και οριζόντια, με χρώματα ψηφίδων γαλάζιο, κόκκινο και κίτρινο, περικλείονται εξωτερικά από διπλή ταινία λευκών ψηφίδων και εσωτερικά από μονή ταινία γαλάζιων ψηφίδων. Το θέμα συναντάται συχνά, ενδεικτικά αναφέρουμε τη βασιλική Α της Δαμοκρατείας²⁴ και τη βασιλική Αγίου Δημητρίου Υψηλομετώπου Λέσβου (β' μισό 6ου αι.)²⁵.

7. Κύκλοι τεμνόμενοι (συμπλεκόμενοι), που σχηματίζουν τετράφυλλα. Το χρώμα των τετραφύλλων είναι λευκό, ενώ των μεταξύ αυτών κενών ποικίλλει: κόκκινο, ανοιχτό γαλάζιο, κίτρινο. Στο κέντρο τους δημιουργείται σταυροειδές κόσμημα από τέσσερις λευκές ψηφίδες (Πί ν. 38 β). Ίδιο θέμα και ίδια τεχνοτροπία συναντάμε και στη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών²⁶, στη βασιλική Α της Δαμοκρατείας²⁷, στη βασιλική του Θύρσου στην Τεγέα²⁸, στη βασιλική Κεφάλου στο Καμάρι της Κω (β' μισό 5ου αι.)²⁹, στη βασιλική Παναγίτσας Σάμου (β' μισό 5ου αι.)³⁰ και στη βασιλική Δ Νικοπόλεως³¹. Η πολυχρωμία του ψηφιδωτού της Υπάτης είναι χαρακτηριστική.

Βόρειος διάδρομος

8. Μεγάλοι τεμνόμενοι κύκλοι, στα κενά των τομέων των οποίων εγγράφονται γεωμετρικά κοσμήματα μέσα σε τετράγωνα πλαίσια· δυστυχώς το μόνο που σώζεται είναι η κλείδα του Σολομώντος, διότι το υπόλοιπο δάπεδο είναι καταστραμμένο.

Δυτικός διάδρομος

9. Σειρά από οκτάκτινα αστέρια, που αποτελούνται από οκτώ πλάγια παραλληλόγραμμα και που χωρίζονται μεταξύ τους με τετράγωνα. Μέσα σ' αυτά εγγράφονται ομόκεντροι κύκλοι, τετράφυλλα ή μικρότερα τετράγωνα (Πί ν. 40 α-β, 41 β).

Τα χρώματα είναι ζωηρό κίτρινο, κόκκινο, ανοιχτό γαλάζιο.

Αυτός ο συνδυασμός τετραγώνων και ρόμβων για τη δημιουργία προοπτικής κύβων είναι κοινό επινόημα στα αρχαία δάπεδα και φαίνεται ότι έχει εισαχθεί κατά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.³².

19. M. Spiro, ό.π., πίν. 428 και πίν. 663, 666.

20. J. P. Michaud, BCH 95 (1971), σ. 947, εικ. 31.

21. Π. Θέμελης, AAA X (1977), σ. 242, σχέδ. 1 και εικ. 1, 3.

22. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 45β.

23. Ό.π., πίν. 18β.

24. V. Milojevic, ό.π., πίν. 14β.

25. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 114.

26. Α. Ορλάνδος, Βυζάντιον 5 (1929/30), σ. 223 κ.ε., εικ. 9. M. Spiro, ό.π., εικ. 299, 304, 305.

27. V. Milojevic, ό.π., πίν. 11δ. M. Spiro, ό.π., εικ. 442, 443.

28. Α. Ορλάνδος, ABME 12 (1973), σ. 28, παρένθ. πίν. Α' και έγχρωμος πίν. 26.

29. Πελεκανίδης - Ατζακά, ό.π., πίν. 24 γ.

30. Ό.π., πίν. 116α.

31. Έργον 1966, εικ. 210-211.

32. Ed. Blake, Memories of American Academy in Rome, VIII, 1930, σ. 111.

Παραδείγματα έχουμε από τη βασιλική Αγίας Βαρβάρας Αστυπалаίας (5ος αι.)³³, τη βασιλική Αγίου Παύλου Ζηπαρίου Κω (τέλος 5ου - αρχές 6ου αι.)³⁴, στο κτίριο συνοικίας Αγίου Ιωάννου Χαλκίδας Ευβοίας (5ος αι.)³⁵. Παρόμοιο θέμα και παρόμοιας τεχνοτροπίας βρέθηκε κατά τις ανασκαφές της Αντιόχειας στην οικία DH 25-L (της εποχής των Αντωνίων), φυλάσσεται δε τώρα στο Μουσείο της Βαλτιμόρης³⁶. Επίσης στο Σπίτι των Υάλων στα Γέρασα (χρονολογούμενο στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.)³⁷, στη βασιλική Γ της Αμφίπολης³⁸ και στο κτίριο της Πλατείας Ναυαρίνου στη Θεσσαλονίκη³⁹.

Το ίδιο μοτίβο βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, προερχόμενο από την Καρχηδόνα (Ανασκαφές Davis 1857)⁴⁰, καθώς και στα Σούσα, στη Νεμαυσό (Nîmes), στη Narbonne, στο Frejus, στη Βιέννη, στο Bignor, στη Ρώμη-Βατικανό (Salla delle Nozze Aldobrandine), στην Ολυμπία (Ανάκτορο του Νέρωνος), κ.ά.⁴¹.

10. Δύο ομόκεντροι κύκλοι με εγγεγραμμένο οκτάκτινο αστέρι από πλάγια παραλληλόγραμμα, στις πλευρές των οποίων εφάπτονται μικρά τετράγωνα. Το θέμα αυτό καλύπτει το χώρο μεταξύ της νοτιοδυτικής βάσης πεσσού και νοτιοδυτικής γωνίας της κολυμβήθρας και αποτελεί το μοναδικό διασωθέν, σε σχετικά καλή κατάσταση, τμήμα της διακόσμησης, που πρέπει να περιέβαλλε την κολυμβήθρα, κρίνοντας από τα μικρά τμήματα του ίδιου θέματος, αριστερά και δεξιά από το εξεταζόμενο (Πί ν. 35 α και 41 α).

11. Φυτικά θέματα. Αυτά καλύπτουν τα κενά που δημιουργούνται μεταξύ των συμπλεγμάτων των ομόκεντρων κύκλων (αριθ. 10) και είναι: (α) Κλαδί δέντρου με καρπούς, πιθανώς μήλα. Το θέμα κατέχει ιδιαίτερη θέση στην παλαιοχριστιανική τέχνη με το συμβολισμό του, ενδεικτικά αναφέρουμε τη Βασιλική Αγίου Ανδρέου Ερεσσού Λέσβου (α' μισό 5ου αι.)⁴² και τη βασιλική Λουτρών Λέσβου (μέσα 5ου αι.)⁴³. (β) Κλαδί κισσού με καρδιόσχημα φύλλα (Πί ν. 42 β). Το θέμα είναι ιδιαίτερα προσφιλές σαν διακοσμητικό στοιχείο κατά τον 6ο αι. και χρησιμοποιείται σαν πλαίσιο μεγάλων επιφανειών, εμβλημάτων και διαχωρών. Ο κισσός, από τη φύση του απλός, απλώνεται σε κυματοειδή γραμμή, που ποικίλλεται σε κάθε ημικύκλιο με ένα φύλλο, που συχνά μετατρέπεται σε καρδιόσχημο κόσμημα, όπως και στο εξεταζόμενο θέμα. Για να διασπασθεί η μονοτονία, τα φύλλα τοποθετούνται κατ' αντίθετη φορά σε κάθε ημικύκλιο, έτσι δημιουργείται αντίρροπη κίνηση που συμβάλλει στον τονισμό του κέντρου, όπου υπάρχει το ομφάλιο ή το διάχωρο⁴⁴.

Παρόμοια παραδείγματα: στη βασιλική Αγίων Αναργύρων Αστυπалаίας (τέλος 5ου - αρχές 6ου αι.)⁴⁵, στη βασιλική ακρωτηρίου Σκανδαρίου Κω (ομοίως)⁴⁶, στο κτίριο Πισσώνος

33. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 1α, σχέδ. 7.

34. Ό.π., πίν. 35β.

35. Ό.π., πίν. 70α, σχέδ. 8.

36. Doro Levi, ό.π., σ. 56 και σ. 420-421.

37. Ό.π., σ. 422.

38. Ε. Στίκας, ό.π., παρένθ. πίν. Α'.

39. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 376 β.

40. R. Hinks, Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum, London 1933, σ. 70, εικ. 77.

41. Ό.π., σ. 70-71.

42. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 101 και 107α.

43. Ό.π., πίν. 108β.

44. Ό.π., σ. 27.

45. Ό.π., πίν. 6α.

46. Ό.π., πίν. 45β.

Ευβοίας⁴⁷, στη βασιλική Τρικάλων⁴⁸, στη βασιλική Αργάλων Λέσβου⁴⁹, και το ψηφιδωτό του κτιρίου της οδού Αχιλλέως Μυτιλήνης Λέσβου, όμοιο με της Υπάτης⁵⁰.

Τα φυτικά θέματα αυτά είναι τα μοναδικά διασωθέντα μέσα στο γεωμετρικό θεματολόγιο του εξεταζόμενου μνημείου.

12. Πλοχμός. Προσφιλέστατο θέμα κι αυτό στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα, όπου διαπιστώνονται όλοι οι δυνατοί συνδυασμοί του. Χρησιμοποιείται κυρίως ως περιβάλλον πλαίσιο, από την απλούστερη μορφή του (δύο ταινίες συμπλεκόμενες με οφθαλμό στο κέντρο) ως τη συνθετότερη (τρεις ταινίες με ριπιδιόμορφη σύνθεση στο κέντρο). Εδώ έχουμε δύο διαφορετικές μορφές στις δύο ομόλογες ζώνες, πλ. 0,40 - 0,45 μ., που περιβάλλουν την εσωτερική διακόσμηση:

α) Για την εσωτερική ζώνη: τρεις ταινίες, που σχηματίζουν τον κλασικό πλοχμό, σε χρώματα γαλάζιο, κόκκινο, κίτρινο, άσπρο (Πί ν. 42 α και 43 α-β).

Παραδείγματα στην Ελλάδα: η βασιλική Δ Νέας Αγχιάλου, δωμ. VIII⁵¹, βασιλική στον «Καρέκλη» στην Αστυπάλεια⁵², κτίριο στη μητρόπολη Γόρτυνος Κρήτης (5ος αι.)⁵³, βασιλική στη θέση «Θεοτόκου» Πηλίου⁵⁴, έπαυλη της Επιδαύρου⁵⁵. Εκτός Ελλάδος παράδειγμα χαρακτηριστικό αναφέρουμε δάπεδο που βρέθηκε το 1805 κάτω από τη βορειοδυτική γωνία της Τράπεζας της Αγγλίας, στο Λονδίνο, χρονολογούμενο γύρω στο α' τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ. και φυλασσόμενο στο Βρετανικό Μουσείο⁵⁶.

β) Στην εξωτερική ζώνη έχουμε πλοχμό του συνθετότερου τύπου (τρεις ταινίες που συντίθενται έτσι ώστε στο κέντρο διαμορφώνεται ριπιδιόμορφη σύνθεση (Πί ν. 42 α). Άλλα παραδείγματα: στην έπαυλη της Φτελιάς κοντά στη Νικόπολη, δωμ. VI, διαμέρ. α⁵⁷, στη βασιλική Β της Ερμιόνης⁵⁸, στη βασιλική Γ της Αμφίπολης⁵⁹, βασιλική Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης⁶⁰, βασιλική Α Συΐας Κρήτης⁶¹, βασιλική Παναγίτσας Σάμου⁶², βασιλική Α Αμφιπόλεως⁶³ και οικία Ερμιόνης⁶⁴.

Γλυπτική

Τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη που διασώθηκαν δεν αποτελούν απόδειξη ότι το βαπτιστήριο αυτό είχε γλυπτό διάκοσμο, διότι είναι πολύ πιθανόν να προέρχονται από τη βασιλι-

47. Ό.π., πίν. 72α.

48. Α. Ορλάνδος, ABME 8 (1955/56), σ. 118, εικ. 2.

49. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 113β.

50. Ό.π., πίν. 109α.

51. Μ. Spiro, ό.π., πίν. 411.

52. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 2α.

53. Ό.π., πίν. 78α.

54. BSA 13 (1906/7), πίν. XI D.

55. AE 1918, 188, εικ. 34.

56. R. Hinks, ό.π., σ. 86, εικ. 87.

57. Α. Ορλάνδος και Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1959, πίν. 97α και 98β.

58. J. P. Sodini, BCH 94 (1970), σ. 707, εικ. 2α.

59. Ε. Στίκας, ό.π., σ. 42.

60. Πελεκανίδης-Ατζακά, ό.π., πίν. 84α.

61. Ό.π., πίν. 96.

62. Ό.π., πίν. 116α.

63. Έργον 1966, εικ. 36.

64. ΠΑΕ 1955, πίν. 90β.

κή, στην οποία ανήκε το βαπτιστήριο. Έτσι, δε μας βοηθούν στην εξαγωγή σίγουρων συμπερασμάτων.

Οπωσδήποτε θα τα αναφέρουμε εδώ, επειδή βρέθηκαν στο χώρο του βαπτιστηρίου:

α) Επίθημα κίονος, που φέρει στη μία πλευρά εγγράκτο ανισοσκελή σταυρό με πλατιά άκρα κεραιών· δεξιά και αριστερά από το σταυρό υπάρχουν σχηματοποιημένα φύλλα καλάμου (Πί ν. 44 β).

β) Επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου με χαραγμένο στη μία στενή πλευρά σταυρό, όμοιο με τον προηγούμενο (Πί ν. 44 α).

γ) Δύο αποτμήματα αρράβδωτου κίονος (Πί ν. 45 β).

δ) Μαρμάρινη βάση κίονος (Πί ν. 45 α).

Επειδή από την ως τώρα παρουσίαση του βαπτιστηρίου δεν υπάρχει κανένα στοιχείο επιγραφικό ή νομισματικό που να βοηθεί στη χρονολόγηση του κτιρίου, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν συνοπτικά ορισμένα ως τώρα γνωστά ιστορικά στοιχεία για την πόλη της Υπάτης. Ίσως, έτσι, να εξηγηθεί η ύπαρξη του πιθανόν μεγάλου⁶⁵ κτίσματος, στο οποίο ανήκε το βαπτιστήριο, έως ότου περαιτέρω, ενδεχομένως, ανασκαφές δια φωτίσουν καλύτερα τις ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες έγινε το κτίσμα αυτό.

Η πόλη της Υπάτης - Νέων Πατρών κτίστηκε τον 4ο αι. π.Χ. στις απότομες πλαγιές της Οίτης, σε φύσει οχυρή θέση⁶⁶.

Βρίσκεται περίπου στο μέσο της δυτικής απόληξης της κοιλάδας του Σπερχειού, κοντά στην κοιλάδα του Μεσοχωρίου, σε σημείο καίριο για τον έλεγχο των επικοινωνιών⁶⁷.

Διατηρεί την ονομασία της καθ' όλη την πρώιμη βυζαντινή περίοδο⁶⁸. Στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους του 6ου αι., στον οποίο οφείλουμε την αναγραφή των Επαρχιών και των πόλεων της Αυτοκρατορίας κατά την προϋστυνιάνειο εποχή, αναφέρεται ότι στον Praefectum Praetorio per Illyricum υπάγονταν επτά επαρχίες, μεταξύ των οποίων και η επαρχία Θεσσαλίας, που είχε 17 πόλεις με 6η στη σειρά την Υπάτη⁶⁹. Η πηγή αυτή (δηλαδή ο Συνέκδημος) πρέπει να θεωρηθεί αξιόπιστη, αφού η «αναγραφή» ή «τακτικά» ή «έκθεση» (notitia episcopatum) των καταλόγων των περιεχόντων την Τάξη των Μητροπόλεων, των Αυτοκέφαλων Αρχιεπι-

65. Οι μεγάλες διαστάσεις των αρχιτεκτονικών μελών μας πείθουν γι' αυτό.

66. Ν. Βέης, Βυζαντίς 1 (1909), Βίος και πολιτεία του οσίου πατρός Αθανασίου, σ. 239, όπου αναφέρεται: *τὸ ὄρος Μολύβιον ἐγχαρῶς καλούμενον ἐν τῷ πρόποδι τούτου ἐχόμενα παρῶνται πόλις Νέα Πάτρα καλουμένη.*

67. Α. Αβραμέα, Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204, Αθήνα 1974, σ. 143.

68. Μετά τη σύνοδο της Εφέσου (431) ο Επίσκοπος της Λάρισας υπέγραψε ήδη ως Μητροπολίτης στον οποίο υπάγονταν οι Επίσκοποι των Θεσσαλικών πόλεων: Φαρσάλου, Λαμίας, Θεσσαλικών Θηβών, Εχίνου, Υπάτης, Καισαρείας και Δημητριάδας, βλ. σχετικά Koder - Hild, Tabula Imperii Byzantini, I, Wien 1976, σ. 50 κ.ε., από όπου εξάγεται το συμπέρασμα ότι η εκκλησιαστική οργάνωση στη Θεσσαλία διαμορφώθηκε ήδη από πολύ νωρίς, πολύ πριν οριστικοποιηθεί η παραλαβή του Ιλλυρικού από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

69. E. Honigman, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, fasc. I, Brussel 1939, σ. 16, όπου αναφέρεται ότι οι 7 επαρχίες ήσαν οι εξής: Μακεδονία Α' (32 πόλεις), μητρόπολη Θεσσαλονίκη, Μακεδονία Β' (8 πόλεις), μητρόπολη Στόβοι, Θεσσαλία (17 πόλεις), μητρόπολη Λάρισα, Ελλάδα ήγουν Αχαΐα (79 πόλεις), μητρόπολη Κόρινθος, Κρήτη (22 πόλεις), μητρόπολη Γόρτυνα, Παλαιά Ήπειρος (Epirus Vetus) (12 πόλεις), μητρόπολη Νικόπολη, καί Νέα Ήπειρος (Epirus Nova) (9 πόλεις), μητρόπολη Δυρράχιο. Από αυτές η Επαρχία Θεσσαλίας είχε τις εξής 17 πόλεις: Λάρισα, Δημητριάδα, Θήβες, Εχίνο, Λαμία, Υπάτιο, Μητρόπολη, Τρίκκη, Γόμφους, Καισαρεία, Διοκλητιανούπολη, Φάρσαλο, Σάλτο Μπουραμήσιο, Σάλτο Ιόβιο, Σκιάθο, Σκόπελο, Πεπάρθηο.

σκοπών και των Επισκοπών του Οικουμενικού Πατριαρχείου έχει αναγνωρισθεί από πολύ καιρό ότι ενδιαφέρει όχι μόνο την έρευνα της εξέλιξης της δικαιοδοσίας του, αλλά και την εξέλιξη της Μεσαιωνικής Γεωγραφίας, η οποία δυστυχώς δεν αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο⁷⁰.

Άλλη πηγή αναφοράς της Υπάτης είναι ο Προκόπιος, που στο έργο του *De re aedificatoria* παραδίδει ότι ο Ιουστινιανός έκανε εγκαταστάσεις πληθυσμών και κατασκεύασε τείχη σε έξι πόλεις βορείως των Θερμοπυλών, μεταξύ των οποίων και στην Υπάτη⁷¹.

Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς πήρε την ονομασία Νέαι Πάτραι, πάντως πρώτη ασφαλή μνεία του νέου ονόματος βρίσκουμε σε έγγραφο περί μεταθέσεως επισκόπων, που εκδόθηκε την εποχή του Πατριάρχη Φωτίου (858-867) και όπου αναφέρεται ότι ο Νέων Πατρών μετατίθεται στη Λαοδικεία της Φρυγίας⁷².

Από τον 9ο ως το 14ο αι. σημειώνονται διακυμάνσεις ως προς τη θέση που κατέχει στην τάξη των Μητροπόλεων⁷³.

Γνωστός Μητροπολίτης Νέων Πατρών είναι ο Ευθύμιος Μαλάκης, που αλληλογραφούσε συχνά με τον Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη⁷⁴.

Αφού πέρασε διαδοχικά η Υπάτη στην κυριαρχία του Δουκάτου της Ηπείρου (1218), των Φράγκων, των Αθηνών και των Καταλανών (1319-1391), καταλήφθηκε τέλος από τους Τούρκους το 1393 και μετονομάστηκε Πατρατζίκ⁷⁵.

Χρονολόγηση

Το εύρημα αυτό, που δεν είχε την τύχη να διατηρηθεί, μολονότι είναι το μοναδικό γνωστό παράδειγμα βαπτιστηρίου στην κεντρική και δυτική Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα⁷⁶, μπορεί να χρονολογηθεί με μικρή προσέγγιση ακρίβειας.

Είναι βέβαια γνωστό ότι το βαπτιστήριο συνδέεται με ορισμένη εποχή — 4ο με 6ο αι. μ.Χ. — και διαμορφώθηκε για ορισμένους λατρευτικούς-λειτουργικούς λόγους⁷⁷. Όταν εξέλπιαν οι λόγοι αυτοί περί τα τέλη της παλαιοχριστιανικής εποχής (τέλη 6ου - αρχές 7ου αι.) και καθιερώθηκε ο νηπιοβαπτισμός, εξέλιπε και το βαπτιστήριο ως ιδιαίτερο πρόσκτημα του χριστιανικού ναού.

70. Γ. Κονιδάρης, *Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «Τάξις» αυτών από του 4ου/5ου αι. - 20ού αι.*, στο *Byzantinischen-Neugriechischen Jahrbüchern*, 1934, αριθ. 13, τ. Α', τ. α', σ. 2.

71. Koder - Hild, ό. π., σ. 105. Οι έξι πόλεις είναι οι εξής: Σάκκος, Υπάτη, Κορακιά, Υννώνα(;), Μπαλεαί(;), Λεοντάριον.

72. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήνα 1852-59, τ. Ε', σ. 393.

73. H. Gelzer, *Abhandlungen der Bayerische Akademie zu München, Phil. Hist. Classe, Band 21, München 1901*, από σ. 559 έως και σ. 608, όπου αναφέρεται Υπάτη: (α) στη II Notitia του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-911) ως μητρόπολη με τάξη ν' και μία υποτελή Επισκοπή, των Μαρμαριτζάνων. (β) Στην III Notitia του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) ως μητρόπολη με τάξη μθ'. (γ) Στην IV Notitia του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180) ως μητρόπολη με τάξη νβ' και τρεις επισκοπές: των Μαρμαριτζών (sic), της Βελάς και της Αγίας. (δ) Στην Έκθεση του Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1282-1328) έχει κατέλθει στην τάξη ξβ', αλλά τον 14ο αι., με την Έκθεση του Ανδρόνικου Γ', ανέρχεται και πάλι στη θέση μθ'.

74. Koder - Hild, ό. π., σ. 223.

75. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1979, τ. Θ', σ. 83, 94, 98, 104, 128, 255, 256, 272.

76. Στην ανατολική Θεσσαλία έχουμε γνωστά παραδείγματα τρία στη Νέα Αγχίαλο και ένα στη Δημητριάδα (Βασιλική Δαμοκρατείας).

77. Ι. Βολανάκης, ό. π., σ. 3.

Ούτε το θεματολόγιό του όμως βοηθεί για ακριβή χρονολόγηση· και τούτο διότι η χρήση γεωμετρικών-ανεικονικών θεμάτων (όπως τα εξεταζόμενα)⁷⁸, εκτείνεται από τις αρχές του 4ου ως τα τέλη του 6ου αι.⁷⁹.

Η τεχνική (opus tessellatum) και το υλικό και η μορφή των ψηφίδων (μαρμάρινες, τετράγωνες με πλευρά 0,01 μ.) είναι η συνήθης για τον 5ο και τον 6ο αι.

Δυστυχώς, όμως, εκτός από το κτίσμα σαν αρχιτεκτόνημα, δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να βοηθήσουν σε μια ακριβέστερη χρονολόγηση. Όπως είπαμε και πιο πάνω, ο αρχιτεκτονικός τύπος, με βάση τα γνωστά σωζόμενα παραδείγματα, μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στον 4ο με 6ο αι. Η εξέταση του ψηφιδωτού διακόσμου μας οδηγεί σε μία χρονολόγηση του, με βάση τα στυλιστικά στοιχεία του συγκρινόμενα με εκείνα όλα των παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν πιο πάνω, στο α' μισό του 5ου αι.

Επομένως, νομίζουμε ότι ολόκληρο το κτίριο θα μπορούσε να αποδοθεί στο α' μισό του 5ου αι., χωρίς μεγάλη απόκλιση από την πραγματικότητα.

ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΣΜΗΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

78. Εδώ έχουμε ομογενή διακοσμητικά σχήματα που αποτελούνται κυρίως από ποικίλους συνδυασμούς εμπλεκόμενων, τεμνόμενων ή αντιπαρατιθέμενων οκταγώνων, κύκλων, τριγώνων, τετραγώνων και ορθογωνίων, συνδεόμενων με απλές ταινίες ή ζώνες, όπου εγγράφονται απλά γεωμετρικίζοντα φυτικά θέματα.

79. Στο α' μισό του 4ου αι. χρησιμοποιόταν γεωμετρικό και ζωομορφικό θεματολόγιο, από τα τέλη του 4ου ως τα μέσα του 5ου αι. επικρατεί αυστηρά γεωμετρικός ανεικονικός διάκοσμος, ενώ από τις αρχές του 5ου και στον 6ο αι. προστίθενται νέα ποικίλα θέματα (σκηνές από το ζωικό βασίλειο, ανθρώπινες μορφές και συμβολικές σκηνές). Βλ. σχετικά Π. Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 206-207.

ΔΥΟ ΧΑΛΚΙΝΟΙ ΚΑΔΟΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑ ΗΛΕΙΑΣ

(Πίνακ. 46-48)

Κατά την ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου, που έγινε τον Σεπτέμβριο του 1978 στα ΝΑ. του νέου οικισμού του χωριού Μάζι της Σκιλλουντίας Ηλείας, ήλθαν στο φως δύο χάλκινοι κάδοι, Μ 1116 και Μ 1117¹, σπουδαία δείγματα της μεταλλοτεχνίας που ήταν αναπτυγμένη στην περιοχή της Ηλείας στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Το παραπάνω νεκροταφείο βρίσκεται² στα ΝΑ. του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από το χωριό Μάζι στο δωρικό ναό³, και σε απόσταση 270 μ. περίπου ΝΑ. του υστεροκλασικού νεκροταφείου, που έχει ήδη αποκαλυφθεί κοντά στα σπίτια του οικισμού⁴. Το νέο νεκροταφείο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μετά την εγκατάλειψη εκείνου. Στις ιδιοκτησίες γύρω από τα νεκροταφεία και το ναό υπάρχουν άφθονα όστρακα καθώς και λείψανα κτισμάτων, που, σε σχέση και με τους τάφους και το ναό, μαρτυρούν ασφαλώς την ύπαρξη κάποιας αρχαίας πόλης, για την ταύτιση της οποίας έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς οι ερευνητές⁵.

Η μελέτη αυτή έχει σκοπό να παρουσιάσει δύο ενδιαφέροντα για το είδος τους αγγεία και να συμβάλει έτσι στη διεύρυνση της εικόνας που έχουμε για την ανάπτυξη της τορευτικής στην περιοχή της Ηλείας στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Ο κάδος Μ 1116⁶ (Πίνακ. 46 α), που είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφοδόχο αγγείο, βρέθηκε

* Η μελέτη αυτή αποτέλεσε το θέμα ανακοίνωσης που έκανε η υπογράφουσα στο Α' Τοπικό Συνέδριο Ηλειακών Σπουδών το Νοέμβριο του 1978. Ευχαριστώ την Επιμελήτρια των Αρχαιοτήτων Ισμήνη Τριάντη για την άδεια της δημοσίευσης των ευρημάτων, καθώς και τον Έφορο των Αρχαιοτήτων Ιω. Παπαποστόλου, που είχε την καλοσύνη να συζητήσει μαζί μου το θέμα και να προβεί σε χρήσιμες υποδείξεις. Τέλος, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου προς την Έφορο των Αρχαιοτήτων Θεοδ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου για την υπομονή της, το ενδιαφέρον της και την πολύτιμη συμβολή της στην πραγματοποίηση αυτής της εργασίας.

1. Αριθ. ευρετηρίου μεταλλίνων του Μουσείου Ολυμπίας.

2. Το νεκροταφείο αποκαλύφθηκε στο κτήμα ιδιοκτησίας Γιαννοπούλου, στη θέση «Παληόπορτα».

3. J. Partsch, Olympia I (Berlin 1897), σ. 12. Otto Walter, AA 1940, στ. 235 κ.ε. El. Pierce Blegen, AJA 44 (1940), σ. 539. P. Amandry, Chron. des Fouilles, BCH 64/65 (1940/41), σ. 245-246, εικ. 14-15. J. Sperling, AJA 46 (1942), σ. 83, αριθ. 23. H. Gallet de Santerre, Chron. des Fouilles, BCH 76 (1952), σ. 223. W. Fuchs, AM 71 (1956), σ. 70, σημ. 21. Meyer, σ. 45-46, πίν. 56, 58. Ν. Γιαλούρης, ΑΔ 16 (1960), σ. 135-136. Του ίδιου, ΠΑΕ 1960, σ. 174-176. «Σκιλλούς», Έργον 1960, σ. 135-140, εικ. 148-151. G. Daux, Chron. des Fouilles, BCH 85 (1961), σ. 719-722, εικ. 1-4. Γιαλούρης, σ. 179, σημ. Β. Schlörb, 22es Ergänzungsheft des JdI (Berlin 1965), σ. 57. Θέμελης, σ. 291-292. Αλ. Τριάντη, ΠΑΕ 1978, σ. 125-129, πίν. 102-105. Έργον 1978, σ. 43-44, εικ. 48. Αλ. Τριάντη, ΠΑΕ 1979, σ. 132-137, πίν. 100-104. Έργον 1979, σ. 19, εικ. 45-46. Αλ. Τριάντη, ΠΑΕ 1980, σ. 115-119, πίν. 99-102. Έργον 1980, σ. 32-33, εικ. 61-63. Έργον 1981, σ. 52-53, εικ. 85-86.

4. Παρλαμά, σ. 206-223, σχέδ. 1, εικ. 1-25.

5. Meyer, σ. 68-69. Θέμελης, σ. 291-292.

6. Ύψ. 0,234, εσωτ. διάμ. χείλους 0,195, εξωτ. διάμ. χείλους 0,215, διάμ. βάσης 0,10 μ. Ευχαριστώ τους συντηρητές των μεταλλίνων του Εθνικού Μουσείου για τις διευκρινίσεις τους σχετικά με ορισμένες τεχνικές λεπτομέρειες στην κατασκευή των κάδων.

τοποθετημένος όρθια μέσα στο αμμουδερό χώμα του νεκροταφείου, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και έφερε ως πώμα μια ακανόνιστη αμμόπετρα.

Ο κάδος είναι σφυρήλατος και σώζει ακέραιο το «κωδωνόσχημο» σώμα του, σκεπασμένο στο μεγαλύτερο μέρος του από πράσινη πάτινα. Οι λαβές του κάδου και οι προσφύσεις τους δε σώθηκαν. Τα χείλη του είναι στραμμένα προς τα μέσα και ακριβώς κάτω από αυτά, εξωτερικά, σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία του σώματος του κάδου, διακρίνεται καθαρά, λεπτότατα χαραγμένο, το περίγραμμα των δύο προσφύσεων των λαβών του σε μορφή καρδιοσχημου φύλλου, του οποίου η κατώτερη απόληξη σχηματίζει τρία μικρά «δόντια» (Πί ν. 46 β). Στη θέση αυτή των προσφύσεων σώζονται τα ίχνη της «κασσιτεροκόλλησης», τεχνικής με την οποία θα ήταν προσαρμοσμένες οι προσφύσεις στα εξωτερικά τοιχώματα του κάδου.

Ίχνη «κασσιτεροκόλλησης» σώζονται και στην εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα του, όπου διακρίνονται καθαρά τα ίχνη προσαρμογής μιας δακτυλιοσχημής βάσης που δε σώθηκε.

Ο κάδος περιείχε υπολείμματα καμένων ανθρώπινων οστών, έσωζε δε σε μεγάλη επιφάνεια του εσωτερικού των τοιχωμάτων του το αρχικό χρυσίζον χρώμα του μετάλλου.

Ο κάδος Μ 1117⁷ βρέθηκε με άλλα αντικείμενα στο εσωτερικό ταφικού πίθου, που αποκαλύφθηκε πλαγιαστά και σε απόσταση 0,45 μ. δυτικά του πρώτου κάδου. Ο πίθος, που είχε ύψος 1,80 και μέγιστο άνοιγμα κοιλιάς 1,30 μ. περίπου, σωζόταν σχεδόν ακέραιος, έφερε δε μερικές ρωγμές, που είχαν συνδεθεί, ήδη στην αρχαιότητα, με μολυβένιους συνδέσμους.

Το στόμιο του πίθου ήταν στραμμένο προς τα Δ. και φραγμένο με μεγάλη ορθογωνική πλάκα από ντόπιο κογγυλιάτη, μήκ. 1,05, πλ. 0,79 και π. 0,19 μ. Μπροστά σ' αυτή την πλάκα ήταν τοποθετημένη άλλη μικρότερη πλάκα από «ντεφεκέ».

Το περιεχόμενο του πίθου ήταν αρκετά πλούσιο. Τρεις σκελετοί βρέθηκαν τοποθετημένοι «εν εκτάσει» με το κρανίο στα Α., προς τον πυθμένα δηλαδή του πίθου. Οι σκελετοί έσωζαν το μεγαλύτερο μέρος του κρανίου και οστά της σπονδυλικής στήλης, των πλευρών και των άκρων.

Δίπλα στο σκελετό, στο νότιο τμήμα του εσωτερικού του πίθου, ήταν τοποθετημένα: ακέραιο άβαφο λυχνάρι Π 3475⁸ (Πί ν. 46 γ-δ, δεξιά), χάλκινος δίσκος κατόπτρου Μ 1118, μελαμπαφής πυξίδα Π 3476 (Πί ν. 46 ε), αρυβαλλόσχημη οινοχόη Π 3477 (Πί ν. 47 α) και ακέραιο μελαμπαφές λυχνάρι με πεταλόσχημη λαβή Π 3474 (Πί ν. 46 γ-δ, αριστερά).

Στο βόρειο τμήμα του εσωτερικού του πίθου βρέθηκαν τα εξής αγγεία: πρόχους με δύο λαβές Π 3479 (Πί ν. 47 β), οξυπύθμενος αμφορέας Π 3481 (Πί ν. 47 γ), κάτω από τον οποίο υπήρχε μελαμπαφές λυχνάρι Π 3478 (Πί ν. 46 γ-δ, στο μέσο), και πιο πάνω άβαφος αμφορέας Π 3480 (Πί ν. 47 δ). Δίπλα στο κρανίο του σκελετού στο βόρειο τμήμα του πίθου βρέθηκε ο κάδος Μ 1117· κάτω απ' αυτόν υπήρχε σιδερένια στλεγγίδα Μ 1119 σε δύο κομμάτια.

Ο κάδος Μ 1117 (Πί ν. 48 α-β), ίδιου τύπου με τον προηγούμενο, δηλαδή «κωδωνόσχημος», έχει αποσπασμένα τον πυθμένα με τη βάση του καθώς και τις δύο κινητές λαβές του με τις προσφύσεις. Λείπουν μικρά τμήματα από το κατώτερο τμήμα του σώματος, ενώ συγκολλήθηκαν όσα τμήματα σώθηκαν. Η επιφάνεια του αγγείου, σκεπασμένη στο μεγαλύτερο μέρος από πράσινη πάτινα, σώζει εν μέρει το αρχικό χρυσίζον χρώμα του μετάλλου. Ο κάδος, σφυρήλατος επίσης, είναι περισσότερο ωοειδής από τον προηγούμενο και με λεπτά σχετικά τοιχώματα. Σ' αυτή τη λεπτότητα του μετάλλου οφείλεται ίσως και η καταστροφή του πυθμένα του, που

7. Ύψ. (χωρίς τη βάση) 0,225, εξωτ. διάμ. χείλους 0,203, διάμ. βάσης 0,09 μ.

8. Αριθ. ευρετηρίου πηλίνων του Μουσείου Ολυμπίας.

φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε, ήδη στην αρχαιότητα, από ένα άλλο κομμάτι ελαφρά παχύτερο, που κολλήθηκε γύρω-γύρω, σκεπάζοντας έτσι τη σπασμένη κατώτερη παρυφή του σώματος του αγγείου. Σ' αυτό το κομμάτι προσηλώθηκε με δύο χοντρά καρφιά χυτή δακτυλιόσχημη βάση με εχινόμορφο προφίλ⁹. Σώζονται τα δύο καρφιά τοποθετημένα σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία της βάσης, καθώς και μία οπή στον πυθμένα του κάδου. Τα χείλη του κάδου είναι στραμμένα προς τα έξω και σχηματίζουν μία επίπεδη, πλ. 0,011 μ., επιφάνεια όπου ακουμπούσαν οι δύο κινητές λαβές του, όταν αυτός δε χρησιμοποιόταν (Πί ν. 48 β).

Η επιφάνεια των χειλέων φέρει από μία, μήκ. 0,043 μ., εντομή σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα σημεία, όπου εφαρμόζουν οι χυτές προσφύσεις των δύο κινητών λαβών, μήκ. 0,073 και πλ. 0,046 μ., που έχουν τη μορφή καρδιόσχημου φύλλου κισσού. Η μεσαία νεύρωση του κισσόφυλλου δηλώνεται αναγλυφικά έως την κατώτερη απόληξή της, που σχηματίζει τρία μικρά «δόντια».

Στο ανώτερο τμήμα κάθε φύλλου υπάρχουν από δύο δακτύλιοι με κοίλη επιφάνεια, χυμένοι μαζί με αυτό, μέσα από τους οποίους περνούν τα γυριστά άκρα των δύο κινητών λαβών του κάδου. Ανάμεσα στους δύο δακτυλίους σχηματίζεται έντονη νεύρωση, που αποτελεί συνέχεια της μεσαίας νεύρωσης του φύλλου και απολήγει σε οδοντωτό άκρο.

Κάθε κισσόφυλλο σώζει από δύο μικρά καρφιά. Δεν ήταν όμως με αυτά προσηλωμένο στο σώμα του κάδου, όπου κανένα ίχνος οπής δε διακρίνεται. Αντίθετα, στην πίσω επιφάνεια του κισσόφυλλου καθώς και στην επιφάνεια του αγγείου, σώζονται τα ίχνη της «κασσιτεροκόλλησης», που, όπως και στην περίπτωση του πρώτου κάδου, θα χρησίμευσε για τη στερέωση των προσφύσεων των λαβών.

Οι δύο κινητές λαβές του κάδου, χυτές, πλ. 0,014 στο μέσο και 0,016 μ. στα άκρα, και πάχ. 0,004 μ., ορθογωνικής διατομής, έχουν άκρα οκταγωνικής διατομής στραμμένα προς τα πάνω, που φέρουν απόληξη σε σχήμα κάλκα ανθους, μήκ. 0,015 μ. (Πί ν. 48 γ).

Ακριβώς κάτω από τα χείλη του αγγείου υπάρχει λεπτότατη αυλάκωση. Δύο ακόμα, επίσης λεπτές αυλακώσεις, περιτρέχουν και το ανώτερο τμήμα του σώματος του κάδου.

Κ τ ε ρ ί σ μ α τ α τ α φ ι κ ο ύ π ί θ ο υ

Π 3474 (Πί ν. 46 γ-δ, αριστερά): λυχνάρι ακέραιο μελαμβαφές με πεταλόσχημη λαβή, μήκ. (με τη λαβή) 0,115, διάμ. οπής πλήρωσης 0,024, διάμ. βάσης 0,03 μ.

Τη στεφάνη, της οποίας το χείλος κλίνει ελαφρά προς την οπή πλήρωσης, περιτρέχει αυλάκι. Ο μυκτήρας είναι σχετικά βραχύς.

Πηλός ανοικτός κιτρινωπός.

Πρβλ. Παρλαμά, σ. 220, εικ. 20 (350 π.Χ.).

Π 3475 (Πί ν. 46 γ-δ, δεξιά): λυχνάρι ακέραιο άβαφο, άωτο, μήκ. 0,087, διάμ. οπής πλήρωσης 0,017, διάμ. βάσης 0,036 μ. Το χείλος της στεφάνης κλίνει προς την οπή πλήρωσης. Ο μυκτήρας είναι επιμήκης.

Πηλός σαρκόχρωμος.

Πρβλ. Χωρέμης, σ. 210, πίν. 33 δ: α, β (του τέλους του 4ου αι. π.Χ.).

Π 3476 (Πί ν. 46 ε): πυξίδα κυλινδρική μελαμβαφής, ύψ. (με το πόμα) 0,05, εξωτ. διάμ. πόματος 0,074, εξωτ. διάμ. βάσης 0,075 μ.

9. Εξωτ. διάμ. βάσης 0,097, εσωτ. διάμ. βάσης 0,08 μ.

Το αγγείο έχει ελαφρά κοίλα τοιχώματα. Την πάνω επιφάνεια του πώματος περιτρέχουν ανάγλυφη ταινία και εγχάρακτοι ομόκεντροι κύκλοι. Εγχάρακτοι κύκλοι περιτρέχουν και το σώμα. Στη βάση του σώματος υπάρχει διπλός δακτύλιος.

Πηλός πορτοκαλής.

Πρόκειται για τύπο πυξίδας πολύ κοινό στον ύστερο 5ο και 4ο αι. π.Χ.

Πρβλ. Agora XII, σ. 177-178, 328, αριθ. 1311 και 1312, εικ. 11, πίν. 43 (4ος αι. π.Χ.).

Urs. Knigge, Kerameikos IX (Berlin 1976), αριθ. 363, σ. 160, πίν. 68:1 (από τάφο του τέλους του 4ου ίσως αι. π.Χ.).

Π 3477 (Π ί ν. 47 α): οινοχόη αρυβαλλόσχημη, ύψ. 0,12, εξωτ. διάμ. χείλους 0,044, εξωτ. διάμ. βάσης 0,052 μ.

Το χείλος είναι σχεδόν οριζόντιο, ο στενός κυλινδρικός λαιμός φαρδαίνει προς το σχεδόν οριζόντιο ώμο, τον οποίο περιτρέχει αυλάκι.

Το σώμα του αγγείου είναι ημισφαιρικό, η λαβή κάθετη ταινιωτή, η βάση δακτυλιόσχημη.

Η west slope διακόσμηση, από λευκό επίθετο χρώμα, συνίσταται σε σειρά γραμμιδίων στο χείλος και, κάτω απ' αυτό, ζευγών καμπυλών στη βάση του λαιμού και κλάδων με καρδιάσχημα φύλλα στον ώμο.

Πηλός ανοικτός πορτοκαλής.

Πρόκειται μάλλον για ντόπιο τύπο αγγείου της ελληνιστικής εποχής, αφού δεν τυχαίνει να είναι γνωστός από αλλού.

Πρβλ. τις αρυβαλλοειδείς ληκύθους από τάφο στη θέση Σελίτσα ή Πλατανιά του χωριού Χάβαρι Αμαλιάδος Ηλείας (ΑΔ 29 (1973/74): Χρονικά, σ. 343, Πίν. 214 ζ).

Π 3478 (Π ί ν. 46 γ-δ, στο μέσον): λυχνάρι ακέραιο μελαμβαφές, άωτο, μήκ. 0,09, διάμ. οπής πλήρωσης 0,018, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Το χείλος της στεφάνης κλίνει προς την οπή πλήρωσης. Ο μυκτήρας στενεύει προς το άκρο του.

Πηλός πορτοκαλής.

Πρβλ. R. Eilmann, Olymp. Bericht III (1938/39), σ. 59, εικ. 62 αριστερά. Χωρέμης, σ. 220, πίν. 33 δ: α, β.

Ο τύπος του λυχναριού αυτού καθώς και των Π 3474 και Π 3475 δεν απαντά ανάμεσα στους τύπους που γνωρίζουμε από την Αγορά, τον Κεραμεικό, την Κόρινθο, το Άργος, την Δήλο και την Όλυνθο.

Συμφωνούμε με τον Χωρέμη ότι ασφαλώς θα αποτελούν και αυτοί ντόπιους τύπους της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

Π 3479 (Π ί ν. 47 β): πρόχους με δύο λαβές, ύψ. 0,25, εσωτ. διάμ. χείλους 0,077, εξωτ. διάμ. βάσης 0,086 μ.

Το χείλος κλίνει λοξά προς τα έξω, το σώμα είναι σφαιρικό πεπιεσμένο, η βάση δακτυλιόσχημη, οι δύο λαβές κάθετες ταινιωτές. Στο χείλος φέρει ίχνη καστανόμαυρου βερνικιού.

Πηλός ροδοκίτρινος.

Η πρόχους είναι ενός τύπου συνηθισμένου στη νοτιοδυτική και δυτική Πελοπόννησο από το τέλος του 4ου έως το 2ο αι. π.Χ.

Πρβλ. H. Thompson, Hesperia 3 (1934), σ. 341, εικ. 21, B33. Γιαλούρης, σ. 178, Πίν. 188 στ (από τον Πύργο, ελληνιστική). Χωρέμης, σ. 209, πίν. 32 γ. Agora XII, σ. 248, αριθ. 174, πίν. 9 (325-310 π.Χ.). Θ. Καράγιωργα, ΑΔ 23 (1973): Χρονικά, σ. 203, Πίν. 163 δ (από το Αυγείο, του α' μισού του 2ου αι. π.Χ.).

Π 3480 (Π ί ν. 47 δ): αμφορέας άβαφος, ύψ. 0,19, εσωτ. διάμ. χείλους 0,049, εσωτ. διάμ. βάσης 0,058 μ.

Φέρει όρθιο περιχέιλωμα, κοντό λαιμό, σώμα σχεδόν αμφικωνικό, βάση δακτυλιοσχημη. δύο κάθετες ταινιωτές λαβές.

Πηλός σαρκόχρωμος.

Ο τύπος του αγγείου είναι γνωστός κυρίως από τη Μακεδονία, όπου απαντά από τον 5ο έως τον 1ο αι. π.Χ. και κυριαρχεί κυρίως στον 3ο και το 2ο αι. π.Χ. με διαφοροποιήσεις στο γενικό τύπο.

Πρβλ. Αντ. Κεραμόπουλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 281, εικ. 168: Ι (3ος αι. π.Χ.). G. A. Mylonas, *Olynthus V* (Baltimore 1933), σ. 203, αριθ. 655, πίν. 161 (5ος αι. π.Χ.). Β. Καλλιπολίτης - D. Feytmans, ΑΕ 1948/49, σ. 107, εικ. 25. Φ. Πέτσας, ΑΔ 17 (1961/62): Μελέται, σ. 253, Πίν. 148 β, δεξιά. Αγορά ΧΙΙ, σ. 341, αριθ. 1499, πίν. 63 (ως προς το περιχέιλωμα και το λαιμό που στενεύει, με context του 375-350 π.Χ.). Στ. Δρούγου-Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας (Αθήναι 1980), σ. 117 κ.ε.

Π 3481 (Π ί ν. 47 γ): αμφορέας οξυπύθμενος, ύψ. 0,40, εσωτ. διάμ. χείλους 0,075, ύψ. λαιμού 0,087 μ.

Φέρει φαρδύ, ψηλό λαιμό, το δε απιόσχημο σώμα του στενεύει έντονα προς την κομβιόσχημη βάση του. Οι δύο λαβές του είναι κάθετες, ταινιωτές.

Πηλός σαρκόχρωμος.

Πρβλ. Γιαλούρης, σ. 178, Πίν. 188 ε (από τον Πύργο, ελληνιστικός). Η. S. Robinson, *Hesperia* 38 (1969), σ. 10, πίν. 2:3, σ. 11, πίν. 2:9 (του ύστερου 4ου-πρώιμου 3ου αι. π.Χ.). Π. Αγαλλοπούλου, ΑΔ 29 (1973/74): Χρονικά, σ. 366, Πίν. 230 δ (πρώιμος ελληνιστικός). V. R. Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Amer. School of Classical Studies at Athens (Princeton - New Jersey 1979), εικ. 42 (4ος αι. π.Χ.). C. C. Köhler, *Hesperia* 51 (1982), σ. 286, πίν. 79:19 (του τέλους του 4ου αι. π.Χ.).

Μ 1118: χάλκινος δίσκος «πτυκτού» κατόπτρου, διάμ. 0,152, πάχ. 0,008 μ.

Η πάνω επιφάνειά του είναι λεία, η άλλη φέρει ομόκεντρους ανάγλυφους κύκλους και σώζει ίχνος μολύβδου στο σημείο όπου θα στερεωνόταν ο γίγγλυμος, ο οποίος εφάρμοζε και σε μία, μήκ. 0,028 μ., εντομή της περιφέρειας του δίσκου.

Πρβλ. με τύπο Β του Züchner, σ. 129 κ.ε., που εμφανίζεται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και χρησιμοποιείται έως και τον 3ο αι. π.Χ.

Μ 1119: σιδερένια στλεγγίδα σε δύο κομμάτια, μήκ. του ενός κομματιού 0,185 του άλλου 0,13 μ. Λείπει μικρό τμήμα ανάμεσα στα δύο κομμάτια. Στην εξωτερική επιφάνεια του ενός σώζονται ίχνη υφάσματος.

Κωδωνόσχημοι κάδοι

Οι χάλκινοι κάδοι αποτέλεσαν, με μερικές παραλλαγές ως προς το σχήμα τους, είδος αγγείου πολύ διαδεδομένου στην αρχαιότητα.

Η Zahlhaas¹⁰ διακρίνει επτά τύπους χάλκινων κάδων. Οι κάδοι της Σκιλλουντίας ανήκουν στον τύπο Α της Zahlhaas, το γνωστό και ως «κωδωνόσχημο»¹¹.

10. Zahlhaas, Diss. 1971.

11. Ο Schiering, σ. 79-81, διακρίνει τρεις παραλλαγές στο σχήμα των κάδων του Α' τύπου.

Για τους κάδους αυτούς χρησιμοποιήθηκαν δύο είδη κινητών λαβών:

α) Λαβές με γυρισμένα προς τα πάνω τα δύο τους άκρα, που περνώντας μέσα από τους δύο δακτυλίους των προσφύσεων απολήγουν σε σχηματοποιημένο κάλυκα άνθους. Σ' αυτή την ομάδα ανήκει και ο δικός μας κάδος M 1117¹².

β) Λαβές, των οποίων τα άκρα, που μοιάζουν με σφαιρικό κουμπί, εφαρμόζουν απλώς στους δύο δακτυλίους των προσφύσεων χωρίς να τους διαπερνούν¹³.

Στον παρακάτω πίνακα αναφέρονται γνωστοί «κωδωνόσχημοι» κάδοι.

ΠΙΝΑΚΑΣ «ΚΩΔΩΝΟΣΧΗΜΩΝ» ΚΑΔΩΝ

α.α. Προέλευση	Χρονολόγηση	Θέση
1. Λοκροί Επιζεφύριοι (τ. 739)	5ος αι. π.Χ.	—
2. Λοκροί Επιζεφύριοι (τ. 932) ¹⁴	5ος αι. π.Χ.	—
3. Άγνωστη ¹⁵	5ος αι. π.Χ.	Mus. Naz. Νεάπολης
4. Baschova Mogila ¹⁶	τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.	Mουσ. Plovdiv
5. Άγνωστη ¹⁷	τέλος 5ου αι. π.Χ.	Antiquar. Βερολίνου
6. Καλαμαριά Θεσσαλονίκης ¹⁸	τέλος 5ου αι. π.Χ.	Θεσσαλονίκη
7. Δωδώνη ¹⁹	τέλος 5ου αι. π.Χ.	Κωνσταντινούπολη
8. Πομπηία ²⁰	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	Mus. Naz. Νεάπολης
9. Alexandrono ²¹	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	Σόφια
10. Pischschanogo ²²	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	—

12. Δε γνωρίζουμε τον τύπο των λαβών του κάδου M 1116, διότι, όπως είπαμε, δε σώθηκαν.

13. Schiering, σ. 77-78.

14. Notizie degli Scavi di Antichità 1913, Suppl., σ. 26 κ.ε., εικ. 34, σ. 44 κ.ε., εικ. 59. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 116, σημ. 17. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 10, A1, a-b, σ. 31-33.

15. G. Bechi, Museo Borbonico VI, πίν. XXXI:3. Schröder, σ. 27. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 10, A2, σ. 33-34.

16. B. Filow - I. Welkow, JdI 45 (1930), σ. 300, αριθ. 7, εικ. 13. I. Welkow, Bull. de l'Institut Arch. Bulgare VI (1930/31), σ. 8, αριθ. 2. Filow, 1934, σ. 219, εικ. 87, σ. 220. Werner, στ. 416, αριθ. 5. Riis, σ. 18, αριθ. 3. Byvanck, σ. 45, 46, σημ. 105. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 27, A54, σ. 60. Schiering, A3, σ. 78, 79.

17. Schröder, σ. 3-5, πίν. I αριθ., II. Pernice 1920, σ. 84, εικ. 1-2, σ. 89-91, 93. Sieveking, σ. 120, εικ. 2 a-b, σ. 121. Rumpf, σ. 454-456, 465, 467, εικ. 7-8, K. A. Neugebauer, Führer durch das Antiquarium, I, Bronzen (Berlin und Leipzig 1924), σ. 98-99. Pernice 1925, σ. 25, σημ. 19. Neugebauer 1926, σ. 472. G. Oikonomos, AM 51 (1926), σ. 96. Wullemier 1930, σ. 127. Neugebauer 1934, σ. 174. Züchner 1938, σ. 19, σημ. 41, 43, σ. 22. Wullemier 1939, σ. 330-331. Picard, σ. 200. H. Speier, RM 62 (1955), σ. 133, πίν. 52:1. Schneider-Herrmann 1957, σ. 36-37, εικ. 7. Riis, σ. 19, αριθ. 13, σ. 25, 26. K. Schauenburg, Perseus in der Kunst des Altertums (Bonn 1960), σ. 32-33, 35, 131, πίν. 20:1. Schneider-Herrmann 1964, σ. 119, σημ. 21. Byvanck, σ. 43, εικ. 14, σ. 46. Lamb, σ. 188, πίν. LXXII δεξιά, σ. 212. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 120, σημ. 25. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 19, A26, σ. 55-56. Schiering, B1, σ. 81-82.

18. Θησαυροί αρχαίας Μακεδονίας (Αθήναι 1979), σ. 80, αριθ. 332, πίν. 47.

19. Neugebauer 1934, σ. 174, εικ. 11. Züchner 1938, σ. 22. Picard, σ. 200. Riis, σ. 19, αριθ. 14, σ. 25, 26. Byvanck, σ. 43, σημ. 75, σ. 49. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 19, A27, σ. 56-57.

20. L. Caterino, Museo Borbonico IV, πίν. XII:2. Pernice 1925, σ. 29, εικ. 40. Neugebauer 1926, σ. 472. Riis, σ. 21, αριθ. 36, σ. 24, 26. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 11, A3, σ. 34-36, 70. Schiering, A8, σ. 78, 79, 83, 84.

21. Filow 1917, σ. 33. Του ίδιου 1934, σ. 185, αριθ. 5, εικ. 206, σ. 220. Zontschew, στ. 414. Byvanck, σ. 45. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 21, A34, σ. 60.

22. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 11, A4, σ. 36. Schiering, A1, σ. 78, 84-85.

11. Prusias ²³	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	Μανχάιμ
12. Malko Drenovo ²⁴	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	Σόφια
13. Mezek ²⁵	τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.	Σόφια
14. Άγνωστη	πρώιμος 4ος αι. π.Χ.	Βρεταν. Μουσείο
15. Άγνωστη ²⁶	πρώιμος 4ος αι. π.Χ.	Βρεταν. Μουσείο
16. Pastrovo ²⁷	πρώιμος 4ος αι. π.Χ.	Σόφια
17. Chianciano ²⁸	πρώιμος 4ος αι. π.Χ.	Φλωρεντία
18. Grajesnica ²⁹	α' μισό 4ου αι. π.Χ.	Βελιγράδι
19. Panagürischte ³⁰	α' μισό 4ου αι. π.Χ.	Σόφια
20. Teteven ³¹	α' μισό 4ου αι. π.Χ.	—
21. Paestum ³²	α' μισό 4ου αι. π.Χ.	Mus. Naz. Νεάπολης
22. Άγνωστη	πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.	Φλωρεντία
23. Άγνωστη ³³	πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.	Φλωρεντία
24. Κάτω Ιταλία ³⁴	μέσα 4ου αι. π.Χ.	Βοστώνη

23. H. Helbig, *Antike und byzantinische Kleinkunst, Auktion in München in der Gallerie Helbig*, 28-30 Oktober 1913, σ. 36, αριθ. 563, πίν. 22. Pernice 1920, σ. 85. Του ίδιου 1925, σ. 25. Willeumier 1930, σ. 128, σημ. 2. Züchner 1938, σ. 22, σημ. 63. Picard, σ. 200, σημ. 11. Riis, σ. 18, αριθ. 6, σ. 25, 26. Byvanck, σ. 42, εικ. 11, σ. 43, σημ. 73. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 120, σημ. 25, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 18, A24, σ. 53-54. Schiering, B3, σ. 81-82.

24. D. Zontschew, AA 1941, στ. 200, εικ. 10, 14. Riis, σ. 19, αριθ. 16, σ. 25, 26. Byvanck, σ. 43, σημ. 74. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 120, σημ. 25, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 21, A33, σ. 60.

25. I. Welkow, Bull. de l'Institut d'Arch. Bulgare XI (1937), σ. 135, εικ. 126, σ. 167, 168. Riis, σ. 18, αριθ. 4, σ. 25. Byvanck, σ. 45, σημ. 92. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 27-28, A55, σ. 60. Schiering, A9, σ. 78, 80.

26. Αριθ. 73.8-20.200 και 73.8-20.201. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 23, A41 a-b, σ. 70. Schiering, σ. 79.

27. Zontschew, στ. 411-416, εικ. 4-6. Züchner 1938, σ. 22, σημ. 62. D. M. Robinson, Olynthus X (Baltimore 1941), σ. 28, σημ. 127. Picard, σ. 200. Riis, σ. 19, αριθ. 15, σ. 25, 26. Byvanck, σ. 43, 46, εικ. 15. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 120, σημ. 25, σ. 122, σημ. 37. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 18-19, A25, σ. 54-55. Schiering, B2, σ. 81, 82. Ang. Andriomenou, AM 91 (1976), σ. 197-198.

28. Αριθ. 73747. Willers 1901, σ. 119. Schröder, σ. 10, αριθ. 18. Levi, σ. 34, εικ. 26. Pomes, σ. 68 κ.ε., εικ. 35. Riis, σ. 18, αριθ. 2, σ. 25. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 28, A56, σ. 60. Schiering, A2, σ. 78, 79.

29. Werner, στ. 419, αριθ. 17. Byvanck, σ. 47, σημ. 112. Popovic-Mano-Zisi..., σ. 77, αριθ. 54. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 21, A32, σ. 69. Schiering, B5, σ. 81, 82.

30. Filow 1917, σ. 45, εικ. 37, σ. 48, 56. Pernice 1920, σ. 85. Filow 1934, σ. 220. Zontschew, στ. 415. Werner, στ. 416, αριθ. 11. Riis, σ. 20, αριθ. 31, σ. 23, 26. Byvanck, σ. 44, σημ. 82. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 13-14, A11. Schiering, A10, σ. 78, 80.

31. T. Gerassimow, Bull. de l'Institut d'Arch. Bulgare XXVI (1963), σ. 273-274, εικ. 1. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 19, A28, σ. 57.

32. Schröder, σ. 5, αριθ. 1. Pernice 1925, σ. 28. Riis, σ. 21, αριθ. 32, σ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 11, A5, σ. 36-37. Schiering, A11, σ. 78, 80, 81, 83, 84-85.

33. Αριθ. 1339 και 1340. Pernice 1925, σ. 25 κ.ε. Pomes, σ. 74, εικ. 38. Riis, σ. 19, αριθ. 17 και 18, σ. 25. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 24, A44a-b, σ. 69. Schiering, A4-5, σ. 78, 79.

34. Francis Bartlett Coll. του Mus. of Fine Arts. Pernice 1920, σ. 91-92, εικ. 6. Sieveking, σ. 121. Rumpf, σ. 473-475, εικ. 19. Pernice 1925, σ. 26, πίν. V. Neugebauer 1926, σ. 472. Του ίδιου, *Bilderhefte zur Kunst- und Kulturgeschichte des Altertums II* (Bielefeld und Leipzig 1927), σ. 8, πίν. 22:2. Willeumier 1930, σ. 127, πίν. XVI: 1. Züchner 1938, σ. 19, σημ. 44, σ. 26. Willeumier 1939, σ. 332, πίν. XVIII:3. D. Kent Hill, *Hesperia* 12 (1943), σ. 97 κ.ε., 107, 114, εικ. 1-2. Riis, σ. 20, αριθ. 19, σ. 25, 26. Lamb, σ. 188. Comstock-Vermeule, σ. 302-303, αριθ. 428. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 18, A23, σ. 49-53. Schiering, A12, σ. 78, 80-81.

25. Brezovo ³⁵	μέσα 4ου αι. π.Χ.	Σόφια
26. Keldby ³⁶	μέσα 4ου - τέλος 4ου αι. π.Χ.	Κοπεγχάγη
27. Waldalgesheim ³⁷	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Prov. Mus. Βόννης
28. Κάτω Ιταλία; ³⁸	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Κοπεγχάγη
29. Θεσσαλία; ³⁹	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Άμστερνταμ
30. Kalojanovo ⁴⁰	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Σλίβεν
31. Miletopolι ⁴¹	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Antiquar. Βερολίνου
32. Prusias ⁴²	β' μισό 4ου αι. π.Χ.	Νέα Υόρκη
33. Nikopol ⁴³	4ος αι. π. Χ.	Ερμιτάζ
34. Άγνωστη ⁴⁴	τέλος 4ου αι. π.Χ.	Βουδαπέστη
35. Άρζος Έβρου ⁴⁵	τέλος 4ου αι. π.Χ.	Κομοτηνή
36. Άγνωστη ⁴⁶	τέλος 4ου αι. π.Χ.	Antiquar. Βερολίνου
37. Γαλαξείδι ⁴⁷	4ος - 3ος αι. π.Χ.	Εθνικό Μουσ. Αθηνών

35. G. Seure, *Revue Archéologique* 21 (1913), σ. 58, αριθ. 78, εικ. 14. Filow 1917, σ. 33, εικ. 16, σ. 56. Pernice 1920, σ. 85. Του ίδιου 1925, σ. 25, εικ. 37. I. Welkow, *Bull. de l'Inst. d'Arch. Bulgare* V (1928/29), σ. 38, εικ. 51. Filow 1934, σ. 220, σημ. 1, εικ. 225. Zontschew, στ. 414, σημ. 3. Werner, στ. 416, αριθ. 12. Riis, σ. 18 αριθ. 7,8, σ. 22. Byvanck, σ. 43, σημ. 76. Comstock-Vermeule, σ. 338. Zahlhaas, *Beitr.* 1971, σ. 120, σημ. 25. Της ίδιας, *Diss.* 1971, σ. 20, A31, σ. 60. Schiering, B4, σ. 81, 82.

36. S. Müller, *Das erste Auftreten des Eisens in Nordeuropa* (1882), σ. 340. Willers 1901, σ. 118, εικ. 46, σ. 119. Schröder, σ. 6, αριθ. 3. Pernice 1920, σ. 85. Του ίδιου 1925, σ. 26, 29. Déchelette, σ. 948, εικ. 647. Ducati, σ. 509, σημ. 142. Pomes, σ. 73, εικ. 37. Riis, σ. 17-18, εικ. 15, σ. 21, αριθ. 41, σ. 22, 23, 24. Zahlhaas, *Beitr.* 1971, σ. 122, πίν. 4. Της ίδιας, *Diss.* 1971, σ. 12-13, A8, σ. 38-39. Schiering, σ. 81, πίν. 8, σ. 84, 91, 92.

37. Willers 1901, σ. 118, εικ. 47, σ. 119. Schröder, σ. 6, αριθ. 4. Pernice 1920, σ. 85. Του ίδιου 1925, σ. 25, εικ. 39, σ. 28. Déchelette, σ. 948, εικ. 646; I. Ducati, σ. 509, σημ. 141. Züchner 1938, σ. 25, σημ. 70. Schefold, σ. 332. Pomes, σ. 73. Riis, σ. 21, αριθ. 37, σ. 24, 25. Byvanck, σ. 44, σημ. 81, σ. 47. Jacobsthal, σ. 135, 141 κ.ε., 184, αριθ. 156h. Zahlhaas, *Beitr.* 1971, σ. 115, πίν. 2-3, σ. 124. Της ίδιας, *Diss.* 1971, σ. 12, A6, σ. 37-38. Schiering, B6, σ. 81, πίν. 7, σ. 84, 86, 88-89, 90-92.

38. Riis, σ. 19, αριθ. 12, εικ. 16, σ. 25. Zahlhaas, *Diss.* 1971, σ. 21-22, A35, σ. 69. Schiering, A13, σ. 78, 80, 81.

39. Allard Pierson Museum, *Algemeene Gids* (Amsterdam 1937), σ. 91, αριθ. 793, πίν. XXXII. Radnóti, σ. 106, σημ. 10. Riis, σ. 20, αριθ. 23, σ. 25. Byvanck, σ. 42, 45, σημ. 95, εικ. 12, σ. 47. Zahlhaas, *Diss.* 1971, σ. 23, A40, σ. 69.

40. M. Čičikova, *Bull. de l'Inst. d'Archéologie Bulgare* XXXI (1969), σ. 68, εικ. 20, σ. 89. Zahlhaas, *Diss.* 1971, σ. 22, A38, σ. 60.

41. Schröder, σ. 7-8, αριθ. 12a, εικ. 3. Pernice 1920, σ. 85. Του ίδιου 1925, σ. 25. H. Luschey, *Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen* LIX (1938), σ. 79, εικ. 4 μέσο. Riis, σ. 19, αριθ. 9. Byvanck, σ. 43. Zahlhaas, *Diss.* 1971, σ. 20, A30, σ. 60.

42. K. A. Neugebauer, *Antiken in deutschem Privatbesitz* (Berlin 1938), σ. 47, αριθ. 214, πίν. 91. Züchner 1938, σ. 24, σημ. 66. G. M. A. Hanfmann, *Ancient Art in American Private Collections* (Cambridge 1954), σ. 31, αριθ. 218. Riis, σ. 21, αριθ. 34, σ. 23, 26. D. von Bothmer, *Ancient Art from New York Private Collections* (New York 1961), σ. 37, αριθ. 142. Byvanck, σ. 43-44, σημ. 79, σ. 47. Comstock-Vermeule, σ. 338. Zahlhaas, *Beitr.* 1971, σ. 124, σημ. 31. Της ίδιας, *Diss.* 1971, σ. 41-42, σημ. 61-63. Schiering, B7, σ. 81, 82, 84-85, 86, 89-91.

43. Onaiko, σ. 21, 62, 101, αριθ. 408, πίν. XVII, XLV. Zahlhaas, *Diss.* 1971, σ. 23, A39.

44. Schiering, A6, σ. 78, 79, πίν. 9.

45. Θησαυροί αρχαίας Μακεδονίας (Αθήναι 1979), σ. 107, αριθ. 459, πίν. 61.

46. Αριθ. 31573. Züchner 1938, σ. 24, εικ. 18. Greifenhagen, σ. 249. Schefold, σ. 332. Riis, σ. 21, αριθ. 35, σ. 23, 24, 26. Byvanck, σ. 44, σημ. 90, σ. 46. Zahlhaas, *Beitr.* 1971, σ. 124, σημ. 31. Της ίδιας, *Diss.* 1971, σ. 14-15, A14, σ. 40-41. Schiering, σ. 84, 86-91.

47. Αριθ. 7927. ΠΑΕ 1888, σ. 68. Zahlhaas, *Diss.* 1971, A22, σ. 17, 49.

38. Ἀγνωσθη ⁴⁸	4ος - 3ος αι. π.Χ.	Καρλσρούη
39. Mezek (Mal Tepe) ⁴⁹	τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.	Σόφια
40. Dardanos ⁵⁰	τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.	Κωνσταντινούπολη
41. Orbetello ⁵¹	τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.	Φλωρεντία
42. Kastamboli ⁵²	τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.	Κωνσταντινούπολη
43. Montefortino (τ. 8) ⁵³	πρώιμος 3ος αι. π.Χ.	Mus. Naz. Ανκόνας
44. Montefortino (τ. 23) ⁵⁴	πρώιμος 3ος αι. π.Χ.	Mus. Naz. Ανκόνας
45. Montefortino (τ. 35) ⁵⁵	πρώιμος 3ος αι. π.Χ.	Mus. Naz. Ανκόνας
46. Branicevo ⁵⁶	πρώιμος 3ος αι. π.Χ.	—
47. Budva ⁵⁷	3ος αι.π.Χ.	Βελιγράδι
48. Ελλάδα ⁵⁸	3ος αι. π.Χ.	Καρλσρούη
49. Vulci ⁵⁹	3ος αι. π.Χ.	Βατικανό
50. Altavilla Silentina ⁶⁰	μέσα 2ου αι. π.Χ.	—
51. Βουδαπέστη ⁶¹	μέσα 2ου αι. π.Χ.	Βουδαπέστη
52. Varbitza ⁶²	μέσα 2ου αι. π.Χ.	Σόφια
53. Monteriggioni ⁶³	2ος αι. π.Χ.	Antiquar. Βερολίνου

48. Schumacher, σ. 121, αριθ. 640, πίν. IX:14. Willers 1901, σ. 119, σημ. 2. Schröder, σ. 6, αριθ. 2. Pernice 1925, σ. 25, 28, 29. Neugebauer 1926, σ. 472. Levi, σ. 34, σημ. 65. Radnóti, σ. 106, σημ. 9. Riis, σ. 21, αριθ. 38, σ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 14, A12, σ. 40. Schiering, σ. 84, 85, πίν. 10.

49. Werner, στ. 419, αριθ. 14. Filow 1937, σ. 57 κ.ε., εικ. 60-61, σ. 107, 111. Züchner 1938, σ. 24, σημ. 65. Riis, σ. 21, αριθ. 33, σ. 23-24, 26. Byvanck, σ. 44, σημ. 83, σ. 45. Jacobsthal, σ. 151. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 14, A13, σ. 39-40. Schiering, A7, σ. 78, 79, 84, 86, 90.

50. R. Duyurak, *Anatolia V* (1960), σ. 11, πίν. XIII. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 24, A43, σ. 60.

51. L. A. Milani, *Notizie degli Scavi di Antichità* 1885, σ. 241, 247, αριθ. 130. Pomes, σ. 72-73, σημ. 223. Riis, σ. 20, αριθ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 23, A42.

52. Byvanck, σ. 49, B1. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 29, A61.

53. Brizio, σ. 670, πίν. IV: 13. Schröder, σ. 10, αριθ. 17. Ducati, σ. 509, σημ. 139. Pomes, σ. 69-70, εικ. 36. Riis, σ. 18, αριθ. 1, σ. 25. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 124, σημ. 39. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 27, A53, σ. 60, 68.

54. Brizio, σ. 682, πίν. V:14, 14a. Schröder, σ. 8, αριθ. 11. Ducati, σ. 509, σημ. 139. Pomes, σ. 70. Riis, σ. 19, αριθ. 11, σ. 25. Byvanck, σ. 45, σημ. 94. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 22, A36, σ. 60.

55. Brizio, σ. 699, πίν. XI:8. Pernice 1925, σ. 25, 29. Déchelette, σ. 948, εικ. 646:2. Ducati, σ. 509, σημ. 139. Pomes, σ. 70-71. Riis, σ. 21, αριθ. 39, σ. 22-25. Byvanck, σ. 44, σημ. 80. Jacobsthal, σ. 141. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 120, σημ. 25. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 13, A9, σ. 39, 68. Schiering, B8, σ. 81, 82, 84, 92.

56. Z. Dremiszova, *Bull. de l'Institut d'Arch. Bulgare* XXV (1962), σ. 175, εικ. 15, σ. 185, 186. Byvanck, σ. 45, σημ. 93. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 28, A57, σ. 60.

57. Popović-Mano-Zisi..., σ. 78, αριθ. 59. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 13, A10, σ. 40. Schiering, σ. 85.

58. Schumacher, σ. 121, αριθ. 641, πίν. IX:13. Willers 1901, σ. 119. Schröder, σ. 7, αριθ. 7. Pernice 1925, σ. 25, σημ. 30. Pomes, σ. 73. Riis, σ. 19, αριθ. 10. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 22, A37.

59. F. Magi, *Bronzi e Oggetti vari, La Raccolta Benedetto Guglielmi nel Museo Gregoriano Etrusco, Parte II* (Roma 1941), σ. 189, αριθ. 23, πίν. 59, εικ. 43-44. Riis, σ. 18, αριθ. 5. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 26-27, A52.

60. Mustilli, σ. 144, εικ. 2. Beazley, σ. 251. Riis, σ. 20, αριθ. 21, σ. 25, 34. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 16, A19, σ. 47-48.

61. Radnóti, σ. 105-107, πίν. IX:45, XXXI:1. Küthmann, σ. 124, εικ. 6. Riis, σ. 20, αριθ. 20, σ. 25, 34. Byvanck, σ. 49. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 124, σημ. 39. Της ίδιας, Diss. 1971, σ. 16, A18, σ. 47.

62. Filow 1917, σ. 33. Του ίδιου 1934, σ. 175-176, εικ. 192-193, σ. 220. Zontschew, στ. 413. Werner, στ. 416, αριθ. 7. Küthmann, σ. 123-124, σημ. 162. Byvanck, σ. 44, σημ. 84. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 17, A20, σ. 48.

63. R. Bianchi Bandinelli, *SE 2* (1928), σ. 157-158, πίν. XXXVI, αριθ. 144. Beazley, σ. 251-252. Riis, σ. 20, αριθ. 22, σ. 25. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 17, A21, σ. 48.

54. Herculaneum ⁶⁴	Ιος αι. π.Χ.	Mus. Naz. Νεάπολης
55. Τίβερης; ⁶⁵	Ιος αι. π.Χ.	Βοστώνη
56. Πομπηία ⁶⁶	Ιος αι. π.Χ.	Νεάπολη
57. Πομπηία ⁶⁷	Ιος αι. π.Χ.	Νεάπολη
58. Πομπηία ⁶⁸	Ιος αι. π.Χ.	Νεάπολη
59. Πομπηία ⁶⁹	Ιος αι. π.Χ.	Νεάπολη
60. Πομπηία ⁷⁰	Ιος αι. π.Χ.	Νεάπολη
61. Πομπηία ⁷¹	Ιος αι. π.Χ.	Antiquar. Πομπηίας
62. Πομπηία ⁷²	Ιος αι. π.Χ.	Antiquar. Πομπηίας
63. Fycklinge ⁷³	Ιος αι. μ.Χ.	Στοκχόλμη
64. Πομπηία ⁷⁴	Ιος αι. μ.Χ.	Νεάπολη

Εκτός από τους παραπάνω «κωδωνόσχημους» κάδους και άλλοι κάδοι ή θραύσματα «κωδωνόσχημων» κάδων αναφέρονται από το Karagodeuaschsch⁷⁵, το Tischkono⁷⁶, τη Stara Zagora⁷⁷, τη Varna⁷⁸, το Demir Karija⁷⁹, το Kastamboli⁸⁰, την Θεσσαλονίκη⁸¹, και δύο άγνωστης

64. G. Bechi, Real Museo Borbonico XI, πίν. XLIV. Schröder, σ. 9, αριθ. 15. Pernice 1925, σ. 15, εικ. 20. Neugebauer 1926, σ. 472. Pomes, σ. 76, σημ. 234. Riis, σ. 20, αριθ. 28, σ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 25, A47, σ. 64-65.

65. Αριθ. 65394 στο Mus. of Fine Arts. Bulletin Museum of Fine Arts Boston LXIII (1965), σ. 212. Byvanck, σ. 47, σημ. 110. Comstock-Vermeule, σ. 338, αριθ. 477. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 15, A15, σ. 43-44, 67. Schiering, σ. 84.

66. Αριθ. 73116. Pernice 1925, σ. 25, εικ. 34. Neugebauer 1926, σ. 472. Riis, σ. 20, αριθ. 27. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 25, A48, σ. 66-67.

67. Αριθ. 68853. Willers 1901, σ. 116, εικ. 45:14. Schröder, σ. 9, αριθ. 16. Pernice 1925, σ. 23, σημ. 11. Willeumier 1930, σ. 128, σημ. 1. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 25, A46, σ. 64.

68. Αριθ. 68854. M. Fr. Avellino, Real Museo Borbonico III, πίν. XIV. Willers 1901, σ. 117, σημ. 1, εικ. 45:3. Του ίδιου 1907, σ. 92. Schröder, σ. 9, αριθ. 14. J. Sieveking, Antike Metallgeräte (München), σ. 7, πίν. 7. Pernice 1925, σ. 22, πίν. IV. Neugebauer 1926, σ. 472. Ducati, σ. 509, σημ. 143. Maiuri, σ. 438. Pomes, σ. 76, σημ. 235. Riis, σ. 20, αριθ. 29, σ. 24. Lamb, σ. 238, πίν. 95 b. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 24, A45, σ. 60-63.

69. Αριθ. 4697. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 25, A50, σ. 66-67.

70. Pernice 1925, σ. 25, εικ. 35. Neugebauer 1926, σ. 472. Riis, σ. 20, αριθ. 26, σ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 26, A49, σ. 66-67.

71. Maiuri, σ. 434-440, εικ. 166-168. Radnóti, σ. 105, σημ. 8. Riis, σ. 20, αριθ. 30, σ. 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 20, A29, σ. 44, 58-59, 67.

72. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 26, A51, σ. 65.

73. Willers 1901, σ. 119-120, εικ. 48. Του ίδιου 1907, σ. 96, εικ. 55. M. Stenberger, Act. Arch. 27 (1956), σ. 1, 12. Riis, σ. 21, αριθ. 42, σ. 23, 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 15-16, A17, σ. 46, 68-69, 72.

74. Αριθ. 73117. Schröder, σ. 9, αριθ. 16. Pernice 1925, σ. 26, εικ. 38, πίν. VI, σ. 29. Neugebauer 1926, σ. 472. Ducati, σ. 509, σημ. 143. Maiuri, σ. 438-440, εικ. 169. Filow 1937, σ. 60, εικ. 62. Mustilli, σ. 150, σημ. 2. Radnóti, σ. 105, σημ. 8. Züchner 1938, σ. 25, σημ. 70. Greifenhagen, σ. 249. Pomes, σ. 76, σημ. 234. Riis, σ. 21, αριθ. 40, σ. 22, 23, 24. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 15, A16, σ. 44-45, 58, 69. Schiering, σ. 79, 84.

75. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 28, A58 και σ. 29, A59.

76. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 12, A7.

77. Filow 1917, σ. 33. Του ίδιου 1934, σ. 220, σημ. 3. Zontschew, στ. 414. Byvanck, σ. 43, σημ. 77.

78. Filow 1917, σ. 33. Του ίδιου 1934, σ. 220, σημ. 5. Zontschew, στ. 414. Byvanck, σ. 45, σημ. 93.

79. D. Vučković-Todorović, Starinar XII (1961), σ. 238, εικ. 16. Byvanck, σ. 45, σημ. 96, σ. 47.

80. Werner, στ. 416, αριθ. 2. Byvanck, σ. 49, B3. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 29, A63.

81. Στην Κωνσταντινούπολη. Werner, στ. 416, αριθ. 4. Byvanck, σ. 49, A2. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 29, A60.

προέλευσης, ο ένας στην Κωνσταντινούπολη⁸² και ο άλλος στη Villa Giulia⁸³ της Ρώμης.

Εργαστήρια κατασκευής

Ο τόπος προέλευσης των «κωδωνόσχημων» κάδων, που, όπως είδαμε, προέρχονται τόσο από τη Δύση, κυρίως την Κάτω Ιταλία, όσο και το Βορρά, την κυρίως Ελλάδα και την Ανατολή, και κάποια χαρακτηριστικά στην όλη τους σύνθεση, στο σχήμα και στη διακόσμηση, έκαναν πολλούς ερευνητές να διατυπώσουν κατά καιρούς διάφορες απόψεις όσον αφορά τον τόπο ή το εργαστήριο, όπου θα κατασκευάστηκαν, και τις επιδράσεις που πιθανόν θα δέχτηκαν.

Έτσι ο Pernice⁸⁴ θεώρησε ως πιθανή πατρίδα των «κωδωνόσχημων» κάδων τον Τάραντα ή γενικότερα τη Μεγάλη Ελλάδα. Κατά τη γνώμη του όμως ο τύπος αυτός του κάδου, φτάνοντας εκεί από την κυρίως Ελλάδα, όπου ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην αρχαϊκή εποχή, δέχτηκε νέα επεξεργασία και διακοσμήθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρηθεί ως νέα «ταραντίνικη» δημιουργία.

Με τον Pernice συμφώνησε και ο Sieveking⁸⁵, ο οποίος μάλιστα διέκρινε στην τορευτική του Τάραντα επίδραση του στυλ έργων πελοποννησιακών ανάμεικτου και με στοιχεία αττικά.

Τον Τάραντα θεώρησαν ως κέντρο παραγωγής «κωδωνόσχημων» κάδων και οι Zontschew⁸⁶ και Filow⁸⁷, ο τελευταίος δε δεν απέκλεισε τη δυνατότητα να παρήχθησαν κάδοι ίδιου τύπου και σε άλλα μέρη. Και ο Schefold⁸⁸ υποστήριξε τη γνώμη του Pernice παρατηρώντας απεικονίσεις «κωδωνόσχημων» κάδων μόνο σε κατωιταλιωτικά έργα, γεγονός που η Zahlhaas, στη μελέτη της για τους κατωιταλιωτικούς κάδους, δεν το θεωρεί πολύ συχνό⁸⁹.

Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να μη θεωρήσουμε ότι κάποιο κατωιταλιωτικό κέντρο θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην παραγωγή «κωδωνόσχημων» κάδων. Ο μεγάλος αριθμός των κάδων αυτού του τύπου που βρέθηκε σε ιταλικό έδαφος (βλ. σχετ. πίνακα) καθώς και οι απομιμήσεις τους σε πήλινους, γνωστούς κυρίως από την Απουλία, Καμπανία, Ετρουρία και Τάραντα⁹⁰, συνηγορούν γι' αυτό. Εκτός αυτού, η Κάτω Ιταλία και κυρίως ο Τάραντας είναι γνωστό ότι υπήρξαν σπουδαία κέντρα μεταλλοτεχνίας⁹¹.

82. Werner, στ. 416, αριθ. 3. Byvanck, σ. 49, B2. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 29, A62.

83. Riis, σ. 20, αριθ. 25. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 30, A64.

84. Pernice 1920, σ. 92-93. Του ίδιου, 1925, σ. 22.

85. Sieveking, σ. 127-128.

86. Zontschew, στ. 415.

87. Filow 1917, σ. 33. Του ίδιου 1934, σ. 220.

88. Schefold, σ. 332.

89. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 43.

90. M. Jatta, RM 23 (1908), σ. 345 κ.ε., εικ. 8-9. C. V. Macchioro, Jdl 27 (1912), σ. 33, εικ. 8a-b. G. Cultrera, Ausonia VII (1912), σ. 116 κ.ε., εικ. 1. Schröder, σ. 10 κ.ε., εικ. 5-7. Pernice 1920, σ. 86-87. Sieveking, σ. 122, εικ. 3. E.M.W. Tillyard, The Hope Vases (Cambridge 1923), σ. 128, αριθ. 245, πίν. 32, 34. Chr. Blinkenberg-K. Friis Johansen, CVA Denmark, Copenhagen-Musée National, σ. 172, πίν. 221:9. Pernice 1925, σ. 22 κ.ε., 25 κ.ε., εικ. 36. M. Massoul, CVA France, Musée National de Sèvres, Fasc. 13 (Paris 1934), σ. 72, πίν. 34:4-6, 9. Beazley, σ. 251. G. Hafner, CVA Karlsruhe (München 1951), σ. 38, πίν. 74:8. I. de Chiara, SE 28 (1960), σ. 130-131, 134, πίν. VI: 3. Schneider-Herrmann 1964, σ. 115 κ.ε. H. Sichtermann, Sammlung Jatta in Ruvo (Tübingen 1966), σ. 75-77, πίν. 132-135. A.D. Trendall, South Italian Vase Painting (British Museum 1966), σ. 11, πίν. 6a. K. Schauenburg, Jdl 84 (1969), σ. 35 κ.ε., εικ. 4-6, σημ. 28. Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 124, σημ. 40. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 48. Schiering, σ. 82 κ.ε. K. Schauenburg, AA 1981, σ. 462 κ.ε., εικ. 3, 13-17, σ. 470. Του ίδιου, RM 88 (1981), σ. 107 κ.ε.

91. U. Jantzen, Bronzewerkstätten in Grossgriechenland und Sizilien (Berlin 1937), σ. 64-65.

Νομίζουμε όμως ότι η Κάτω Ιταλία δε θα αποτέλεσε το μοναδικό κέντρο κατασκευής «κωδωνόσχημων» κάδων. Ήδη το γεγονός της εύρεσης τέτοιων κάδων και σε άλλα μέρη, αλλά και κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους, συνετέλεσαν στο να διατυπωθούν και άλλες απόψεις για τον τόπο της παραγωγής τους.

Έτσι ο Radnóti⁹² τοποθέτησε τους κάδους της Βουλγαρίας σε άλλο κέντρο σύγχρονο ή και παλιότερο του κατωϊταλιωτικού, βασισμένος στις διαφορές της διακόσμησης των κάδων αυτών από εκείνη των «ιταλικών».

Ο Züchner⁹³, διακρίνοντας στους κάδους της Θράκης και της Μ. Ασίας ιωνικά στοιχεία, αναζήτησε γι' αυτούς άλλο κέντρο τορευτικής στην περιοχή της Ιωνίας, όπου άκμαζε γενικά η μεταλλοτεχνία, και ως τέτοιο θεώρησε, με όχι απόλυτη βεβαιότητα, την Κύζικο.

Σε κέντρο της Ανατολής με πολλές ιωνικές επιδράσεις τοποθέτησε την πηγή τους και ο Picard⁹⁴.

Και η Byvanck⁹⁵, χωρίζοντας τους «κωδωνόσχημους» κάδους σε τέσσερις ομάδες, βάσει του τύπου των λαβών και της διακόσμησης των προσφύσεων και του χείλους, διέκρινε ένα ελληνοϊωνικό κέντρο παραγωγής κοντά στα παράλια του Αιγαίου⁹⁶, απ' όπου οι κάδοι εξήχθησαν προς την περιοχή της Θράκης, τη Βουλγαρία, το Δούναβη και την Ιταλία.

Δε θα έπρεπε να αποκλείσουμε την ύπαρξη περισσότερων του ενός κέντρων κατασκευής κάδων. Νομίζουμε ότι η ανεύρεση μεγάλου αριθμού κάδων σε μία περιοχή, εκτός από υποτιθέμενες εισαγωγές, δεν είναι άσχετη και προς την ύπαρξη εκεί ενός εργαστηρίου. Η δυνατότητα άλλωστε για μια πολλαπλή χρήση (βλ. παρακάτω) του «κωδωνόσχημου» κάδου θα τον κατέστησε από νωρίς αγγείο οικείο και πολύ αγαπητό. Η πρακτική και όχι απλώς διακοσμητική σημασία του, θα συνετέλεσε και στη δημιουργία κέντρων παραγωγής του. Βέβαια η κατασκευή ενός τέτοιου αγγείου προϋποθέτει ασφαλώς γνώσεις και πείρα στην επεξεργασία του μετάλλου και σχετίζεται και με την ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας σε μία περιοχή.

Τα σποραδικά μέχρι στιγμής ευρήματα από την κυρίως Ελλάδα δε νομίζουμε ότι μπορούν ν' αποτελέσουν καθοριστικό στοιχείο, ώστε να μη δεχτούμε τη δυνατότητα παραγωγής «κωδωνόσχημων» κάδων και σε ελλαδικά εργαστήρια.

Ήδη η Schneider-Herrmann⁹⁷ δεν απέκλεισε τη δυνατότητα να υπήρξε η Αθήνα ο τόπος καταγωγής «κωδωνόσχημων» κάδων που έγιναν γνωστοί και καθιερώθηκαν στον Τάραντα στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., γεγονός που θα πρέπει να συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της αττικής μεταλλοτεχνίας την εποχή αυτή. Άλλωστε έχουμε και απεικονίσεις τέτοιων κάδων σε αττικά αγγεία του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.⁹⁸.

Αλλά και στη Βοιωτία δε φαίνεται να ήταν άγνωστοι οι «κωδωνόσχημοι» κάδοι⁹⁹, σ' αυτό όμως πιστεύουμε ότι θα συνέβαλε η γειτνίασή της με την Αττική.

92. Radnóti, σ. 107.

93. Züchner 1938, σ. 21, 22.

94. Picard, σ. 199, 200.

95. Byvanck, σ. 42, 44, 46.

96. Ό.π., σ. 48.

97. Schneider-Herrmann 1964, σ. 118.

98. A. Furtwängler, Die Sammlung Sabouroff, I (Berlin 1883/1887), πίν. LXII. G. Leroux, Vases grecs et italogrecs (Paris 1912), σ. 113, αριθ. 197, πίν. XXIX. Amyx, σ. 508-518, εικ. 1-2. Beazley, σ. 61. A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke (Berlin 1960), σ. 17, πίν. 48-49. Sparkes, σ. 130-131, 135, πίν. XIV:f, XVII:f.

99. G. von Lübben, Griechische Vasenbilder (Berlin 1921), πίν. 26. Beazley, σ. 61. Schneider-Herrmann, 1964, σ. 118, σημ. 13.

Ο Riis¹⁰⁰ διέκρινε σε μερικούς από τους κάδους του Τάραντα επίδραση της Κορίνθου, την οποία θεώρησε και κέντρο παραγωγής μερικών «κωδωνόσχημων» κάδων λόγω της σύγχρονης εξάπλωσης των κορινθιακών υδριών και της απεικόνισης ενός τέτοιου κάδου σε κορινθιακό «πτυκτό» κάτοπτρο¹⁰¹, το οποίο όμως η Schneider-Herrmann δε θεωρεί σίγουρα κορινθιακό¹⁰².

Υδρίες όμως γνωρίζουμε και από περιοχές της βόρειας-βορειοδυτικής Πελοποννήσου, γεγονός που έκανε τον Rolley να συμπεράνει ότι ένα κέντρο μεταλλουργίας, λιγότερο σπουδαίο από της Κορίνθου, θα υπήρξε στην Αχαΐα ή στην Ηλεία.¹⁰³

Και ο Χωρέμης τοποθετεί ένα εργαστήριο στη δυτική Πελοπόννησο και μάλιστα στην Ηλεία, λόγω του μεγάλου αριθμού των υδριών που βρέθηκαν στην περιοχή της¹⁰⁴.

Εκτός αυτού όμως, το πλήθος των μεταλλινων αντικειμένων από το ιερό της Ολυμπίας νομίζουμε ότι είναι ικανό να μας πείσει, εκτός από τις βεβαιωμένες εισαγωγές, για την ύπαρξη και τοπικών εργαστηρίων. Το τυχαίο όμως, όπως πιστεύουμε, γεγονός της μη ανεύρεσης στην περιοχή της Ηλείας, τουλάχιστον όσο γνωρίζουμε, και άλλων «κωδωνόσχημων» κάδων, δε νομίζουμε ότι μπορεί να θεωρηθεί ισχυρό επιχείρημα, για να επικρατήσει η άποψη ότι το είδος αυτό του αγγείου δε θα παραγόταν εκεί. Άλλωστε, ένας «βαρύτερος» και στρογγυλότερος τύπος τέτοιου κάδου ήταν γνωστός στην περιοχή από την αρχαϊκή ήδη εποχή¹⁰⁵.

Ένταξη των κάδων της Σκιλλουντίας στην ομάδα των «κωδωνόσχημων» και χρονολόγησή τους

Μέσα σε όλη αυτή τη μεγάλη παραγωγή των χάλκινων «κωδωνόσχημων» κάδων, που είδαμε, έρχονται τώρα να προστεθούν και οι δύο κάδοι της Σκιλλουντίας, οι οποίοι παρουσιάζουν μεταξύ τους ορισμένες διαφορές: ο M 1116 έχει παχύτερα τοιχώματα, πιο ανοικτή περιφέρεια και χείλη που είναι στραμμένα προς τα μέσα. Ο M 1117 έχει λεπτότερα τοιχώματα, που δείχνουν εντονότερα την τάση να στενέψουν προς τα πάνω, και χείλη στραμμένα προς τα έξω. Ο M 1116 διαφέρει από τον κάδο της Καλαμαριάς (αριθ. 6), τον κάδο του Panagürischte (αριθ. 19) και ακόμα περισσότερο από αυτόν του Brezono (αριθ. 25) με την ομαλότερη ανάπτυξη του περιγράμματός του, καθώς τα τοιχώματα του φαρδαίνουν λιγότερο απότομα προς τα πάνω χωρίς όμως να έχουν ακόμα φτάσει το «κλειστό» και «ωοειδές» σχήμα του κάδου του Waldalgesheim (αριθ. 27) ή του κάδου της Prusias στη Νέα Υόρκη (αριθ. 32), οι οποίοι φαίνεται ότι ακολουθούν. Θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τον κάδο M 1116 στο τέλος του γ' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Ο M 1117 αντίθετα, με το σχεδόν «ωοειδές» και πιο ραδινό σχήμα του, έχει ήδη ξεπεράσει τον κάδο της Βοστώνης (αριθ. 24), ακόμα κι αυτόν του Waldalgesheim (αριθ. 27), και πλησιάζει αρκετά τον κάδο της Prusias (αριθ. 32). Ο M 1117 θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ. Αυτή τη σχετική άλλωστε χρονολόγηση του κάδου νομίζουμε ότι μπορούν να ενισχύσουν και τα αντικείμενα που βρέθηκαν μαζί στον ταφικό πίθο.

Σε αντίθεση με όλους σχεδόν τους κάδους που είδαμε έως τώρα, στην περίπτωση των δι-

100. Riis, σ. 22 κ.ε. 26.

101. A. Dumont - J. Chaplain, *Les Céramiques de la Grèce propre*, II (Paris 1890), σ. 196 κ.ε., εικ. 14. Pernice 1920, σ. 87-88. Züchner 1938, σ. 19, σημ. 42. Του ίδιου, 1942, σ. 13 κ.ε., KS 14, πίν. 25.

102. Schneider-Herrmann 1964, σ. 117-118.

103. Rolley, σ. 462, 483, 484.

104. Χωρέμης, σ. 214.

105. Olympia IV, σ. 139, αριθ. 868 και εικ.

κών μας, εκείνο που μας εντυπωσιάζει εξαρχής είναι η καθαρότητα της γραμμής, η κομψότητα και η απλότητα της διακόσμησης, που στην περίπτωσή μας την αποτελεί το καρδιόσχημο φύλλο των προσφύσεων.

Το καρδιόσχημο φύλλο στις προσφύσεις χάλκινων αγγείων

Το απλό καρδιόσχημο φύλλο στις προσφύσεις των λαβών χάλκινων αγγείων ήταν πολύ διαδεδομένο στην Ελλάδα¹⁰⁶ και κυρίως στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, όπου στην αρχή πλατύτερο και με κοντή σχετικά την κατώτερη απόληξη, αργότερα όμως λεπτότερο και μακρύτερο, διακοσμούσε τις λαβές μεγάλων συνήθως αγγείων (υδριών). Τα περισσότερα από τα αγγεία προέρχονται από διάφορες περιοχές της Ηλείας¹⁰⁷ και καλύπτουν την εποχή από το τέλος του 6ου έως το τέλος του 4ου αι. π.Χ.¹⁰⁸.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την πρόσφυση των κάδων μας ως την ομαλή εξέλιξη των προσφύσεων αυτών και να την τοποθετήσουμε κοντά στις προσφύσεις της υδρίας BE 1941 και της λαβής BE 545β του Μουσείου Ολυμπίας, που από τον Χωρέμη εντάσσονται στη λεγόμενη «υποομάδα β», η οποία φτάνει έως το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.¹⁰⁹.

Η προέλευση μερικών υδριών, που έχουν μάλιστα και καρδιόσχημο φύλλο στις προσφύσεις, από περιοχές της βόρειας-βορειοδυτικής Πελοποννήσου, έκανε τον Rolley, ο οποίος είδε και μία πρόσκαιρη αλλά ισχυρή σπαρτιατική επίδραση στους τεχνίτες των έργων αυτών, να τοποθετήσει, όπως είδαμε, ένα κέντρο μεταλλουργίας στην Αχαΐα ή στην Ηλεία.

106. Όλυνθος: D. M. Robinson, *Olynthus X* (Baltimore 1941), σ. 205, 206, 227, 245, αριθ. 655-657, 659-661, 810, 974-975, πίν. LIV-LV, LXIV. Δωδώνη: Δ. Ευαγγελίδης, ΠΑΕ 1931, σ. 85, εικ. 2:10, σ. 88. Του ίδιου, ΠΑΕ 1932, σ. 50, εικ. 5. Του ίδιου, *Ηπειρωτικά Χρονικά X* (1935), σ. 232, αριθ. 22, 24, 25, πίν. 20β6-8. Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου, Πρόχοι, σ. 52, αριθ. 56, 57, εικ. XXIIa-β, πίν. 31δ, 36a, στ, ζ, σ. 60, αριθ. 80, εικ. XXIII: στ, πίν. 35a3. Περαιχώρα: Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου, Πρόχοι, σ. 53-54, αριθ. 61-68. Κόρινθος: G. R. Davinson, *The Minor Objects, Corinth XII* (Princeton 1952), σ. 70, αριθ. 522, 523, πίν. 49. Μεμονωμένα παραδείγματα έχουμε κι από τη Σταυρούπολη: BCH 105 (1981), σ. 824, εικ. 102, σ. 827, το Μέτσοβο: Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου 1975, σ. 754, 756, αριθ. 9-10, εικ. 16-17, τη Βίτσα Ζαγορίου: Ιουλ. Κουλειμάνη, *ΑΔ 21* (1966): Χρονικά, σ. 290, Πίν. 292a, τους Δελφούς: P. Perdrizet, *Fouilles de Delphes V* (Paris 1908), σ. 88, αριθ. 399, εικ. 295, την Αττική: Chr. Blinkenberg, *Knidia* (Kopenhagen 1933), σ. 109, εικ. 47, Riis, σ. 34, εικ. 24A-B, τη Ρόδο: Riis, σ. 33, εικ. 23.

107. Βρίνα, Κρέσταινα, Μπάμπες, Καλυβάκια, Στρέφι, Μπέχρου και Ήλιδα: Rolley, σ. 467-470, 484, εικ. 12-17. Γιαλούρης, σ. 179, πίν. 194γ. E. Diehl, *Die Hydria* (Mainz 1964), σ. 44 κ.ε. πίν. 24:B 207. Χωρέμης, σ. 210 κ.ε. πίν. 34, 36, 37, και μεμονωμένες λαβές από την Ήλιδα: BCH 102 (1978), σ. 684, εικ. 87 και την Ολυμπία: Olympia IV, αριθ. 903 και εικ., 1265, πίν. LXVIII. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 46.

108. Χωρέμης, σ. 210 κ.ε. Το καρδιόσχημο φύλλο στις προσφύσεις των λαβών αγγείων, στην απλή του μορφή, ήταν γνωστό και από περιοχές εκτός Ελλάδας, κυρίως τη βόρεια και δυτική Ευρώπη και την Ιταλία: Hermeskeil-Armsheim: Déchelette, σ. 947, εικ. 645:2,3. Hradischt: Willers 1907, σ. 23. Osterehlbeck: Willers 1901 σ. 108, εικ. 41. Rodenbach-Speyer: Jacobsthal-Langsdorf, σ. 26, 46, πίν. 28 a-b. Stradonitz: Déchelette, σ. 951, εικ. 650:6. Spina: S. Aurigemma, *La necropoli di Spina in Valle Trebbia I* (Roma 1960), σ. 60, αριθ. 17, πίν. 47a. Bologna: Jacobsthal-Langsdorf, σ. 13, 46, πίν. 9:102. Boscovale: E. Pernice, *AA* 1900, σ. 195, εικ. 24 πάνω δεξ. Chiusi: Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 48, σημ. 89. Mezek: Filow 1937, σ. 59, εικ. 59. Riis, σ. 32, 34. Taman: B. Pharnakowsky, *AA* 1913, σ. 181, εικ. 18. Zahlhaas, Diss. 1971, σ. 46.

Και τρεις από τους κάδους που αναφέραμε, οι αριθ. 50, 51 και 52, φέρουν στις προσφύσεις τους καρδιόσχημο φύλλο. Το φύλλο των κάδων μας μοιάζει με εκείνο του κάδου αριθ. 51 από τη Βουδαπέστη. Το σχήμα όμως του κάδου της Βουδαπέστης είναι πολύ διαφορετικό των δικών μας, καθώς τα τοιχώματα του σχηματίζονται πιο απότομα και δείχνουν έντονη την τάση να ανοίξουν προς τα πάνω, σχήμα που άρχισε να διαμορφώνεται από τον ύστερο 3ο αι. π.Χ. (Zahlhaas, Beitr. 1971, σ. 122-124, εικ. 4:4).

109. Χωρέμης, σ. 213-214, Πίν. 34, 36 β:α.

Η Βοκοτοπούλου μιλάει για κορινθιακή προέλευση αγγείων, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και μερικά με καρδιόσχημο φύλλο στις προσφύσεις¹¹⁰. Το φύλλο όμως αυτό παρουσιάζεται εντελώς σχηματοποιημένο και «βαρύ», χωρίς τη λεπτότητα και κάποιο είδος «ζωγραφικότητας», που χαρακτηρίζει τα δικά μας.

Η προτίμηση του καρδιόσχημου φύλλου στις προσφύσεις των κάδων της Σκιλλουντίας, ενός μοτίβου που για μεγάλο χρονικό διάστημα είδαμε ότι αποτέλεσε τη διακόσμηση μεγάλων χάλκινων αγγείων στην περιοχή της Ηλείας, ενισχύει την υπόθεση ότι κάποιο ντόπιο ηλειακό εργαστήριο θα πρέπει να κατασκεύασε και τους δύο κάδους.

Χρήση των «κωδωνόσχημων» κάδων

Γνωρίζουμε ότι ο κάδος γενικά ήταν σπιτικό αγγείο υγρών¹¹¹.

Τον «κωδωνόσχημο» κάδο τον χρησιμοποιούσαν ως βοηθητικό σκεύος στην παρασκευή διάφορων φαγητών¹¹² ή σε άλλες καθημερινές ασχολίες (για μεταφορά ή άντληση νερού).

Κυρίως όμως τον θεωρούσαν αγγείο οίνου¹¹³ και μάλιστα αγγείο από το οποίο αντλούσαν τον οίνο και γέμιζαν άλλο μικρότερο σκεύος¹¹⁴. Στη Miletopolι άλλωστε βρέθηκε ολόκληρο «σερβίτσιο» ποτού θα λέγαμε, που το αποτελούσαν, εκτός από τον κάδο, και μία φιάλη και μία αρύταινα¹¹⁵.

Η λέξη «κάδος» όμως δήλωνε και το «γαυλό»¹¹⁶, δοχείο με το οποίο αντλούσαν νερό από το πηγάδι, συχνά με τη βοήθεια είδους τροχαλίας¹¹⁷.

Μετά θάνατο φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν τους κάδους ως τεφροδόχα αγγεία ή οστεοθήκες, όπως τους κάδους της Σκιλλουντίας. Ο κάδος M 1116 ήταν, όπως είπαμε, γεμάτος από καμένα οστά. Ο M 1117, που βρέθηκε μέσα στον πίθο, έσωζε ίχνη στάχτης, υπολείμματα καμένων οστών και ένα κομμάτι λινού υφάσματος (Πί ν. 48 δ). Ασφαλώς, η στάχτη και τα καμένα οστά του νεκρού, αφού τυλίχτηκαν με ύφασμα, τοποθετήθηκαν μέσα στον κάδο, συνήθεια που ήταν γνωστή και από παλιότερες εποχές και άλλες περιοχές¹¹⁸.

Η χρήση όμως του «κωδωνόσχημου» κάδου ειδικότερα ως τεφροδόχου αγγείου δε φαίνεται απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, συχνή. Τα ανασκαφικά έως τώρα δεδομένα και ο μικρός, όπως είδαμε, αριθμός κάδων από τον ελλαδικό χώρο, δεν είναι δυνατό να μας δώσουν και μία πληρέστερη εικόνα για τη διάδοση και της ταφικής τους χρήσης¹¹⁹.

110. Κουλείμνη-Βοκοτοπούλου 1975, σ. 756.

111. Για τη σημασία και τη χρήση του κάδου βλ. Leonard, RE 5. Halbband (Stuttgart 1927), στ. 415-417.

112. Amyx, εικ. 1-2, σ. 510 και Sparkes, πίν. XVI:c, σ. 133.

113. Ηρόδοτος III 20, *φαινικόν οἶνον κάδον*.

114. Sparkes, σ. 135, πίν. XVII:f.

115. Schröder, σ. 7-8, αριθ. 12a, εικ. 3.

116. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί XI, 500 κ.ε. *τοὺς κάδους μὲν οἷον καλοῦσι γαυλοὺς πάντες οἱ προγαστορες*.

117. Sparkes, σ. 130-131, πίν. XIV:f. Πολυδεύκους, Ονομαστικόν X, 31: *εἰ δὲ ἐκ φρεάτων ἢ λάκκων τὸ ὕδωρ ἀπαντλεῖς δέοι ἂν σκευῶν, ἀντλητήρος, ἀντλίας, ἱμονιάς, ἱμάντος, κάλον, σχοινίου, κάδον, τροχαλίας τάχα δὲ καὶ κηλωνείου*.

118. Ιλιάδα Ψ, στ. 250-254. Ιλιάδα Ω, στ. 791-797. H. Dragendorff, Thera II (Berlin 1903), σ. 29, 89 και σ. 41 (Θήρα). BCH 81 (1957), σ. 518-519, εικ. 17 (Ντράφι). Γ. Ε. Μυλωνάς, Το Δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας A (Αθήνα 1975), σ. 256, ταφή Zu (Ελευσίνα). A. Brückner - E. Pernice, AM 18 (1893), σ. 185 (Δίπυλο). Μ. Ανδρόνικος, AAA X(1977), σ. 27-28 (Βεργίνα). Ν. Γιαλούρης, AD 21 (1966): Χρονικά, σ. 165 (Γιάλοβα).

119. Είναι γνωστό ότι δύο από τους «κωδωνόσχημους» κάδους που αναφέραμε, οι αριθ. 40 και 63, από το Dardano και το Fycklinge αντίστοιχα, αποτελούσαν τεφροδόχα αγγεία.

Αξιοσημείωτο στην περίπτωση των κάδων μας είναι επίσης ότι τυχαίνει να έχουμε καύση και ταφή μέσα στον ίδιο πίθο, φαινόμενο σπάνιο στην εποχή αυτή, που το συναντάμε όμως για μία ακόμα φορά στην περιοχή της Ηλείας, αφού πίθος του τέλους του 4ου - των αρχών του 3ου αι. π.Χ., που βρέθηκε κοντά στο χωριό Στρέφι, περιείχε εκτός από τα οστά ανθρώπινου σκελετού και δύο χάλκινες υδρίες-τεφροδόχους¹²⁰.

Απρίλιος 1983

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Agora XII	The Athenian Agora XII, Br. A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery (New Jersey 1970).
Amyx	D. A. Amyx, A New Pelike by the Geras Painter, AJA 49 (1945).
Beazley	J. D. Beazley, Etruscan Vasepainting (Oxford 1947).
Brizio	E. Brizio, Il sepolcreto gallico di Montefortino presso Arcevia, Monumenti Antichi IX (1899).
Byvanck	L. Byvanck-Quarles van Ufford, Remarques sur les relations entre l'Ionie grecque, la Thrace et l'Italie, Bull. Ant. Beschaving XLI (1966).
Comstock-Vermeule	M. Comstock -C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston (Boston 1971).
Déchelette	J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et galloromaine IV (Paris 1927).
Ducati	P. Ducati, Storia dell'Arte Etrusca (Firenze 1927).
Filow 1917	B. Filow, Denkmäler der thrakischen Kunst, RM 32 (1917).
Filow 1934	B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien (Sofia 1934).
Filow 1937	B. Filow, Die Kuppelgräber von Mezek, Bull. de l'Institut Archéologique Bulgare XI (1937).
Greifenhagen	A. Greifenhagen, Ein verlorenes Werk korinthischer Toreutik? RM 54 (1939).
Χωρέμης	Ἀγγ. Χωρέμης, Χαλκαί υδρίαί εξ Ηλείας, AE 1969.
Jacobsthal	P. Jacobsthal, Early Celtic Art (Oxford 1969).
Jacobsthal-Langsdorf	P. Jacobsthal - A. Langsdorf, Die Bronzeschnabelkannen (Berlin 1929).
Γιαλούρης	N. Γιαλούρης, Τυχαία ευρήματα από Καλυβάκια Σκιλλουντίας, AD 19 (1964): Χρονικά.
Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, Πρόχοι	I. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι (Αθήναι 1975).
Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου 1975	I. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, Le trésor de vases de bronze de Votonosi, BCH 99 (1975).
Küthmann	H. Küthmann, Beiträge zur hellenistisch- römischen Toreutik, Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums, Mainz 5 (1958).
Lamb	W. Lamb, Ancient Greek and Roman Bronzes (Chicago 1969).
Levi	D. Levi, La tomba della Pellegrina a Chiusi, Rivista del R. Istituto d'Archeologia e Storia dell' Arte IV (1932/33).
Maiuri	A. Maiuri, La casa del Menandro e il suo tesoro di argenteria (Pompei 1932).
Meyer	E. Meyer, Neue peloponnesische Wanderungen (Bern 1957).
Mustilli	D. Mustilli, Altavilla Silentina-Tombe lucane, Notizie degli Scavi di Antichità XIII (1937).
Neugebauer 1926	K. A. Neugebauer, Gnomon II (1926).
Neugebauer 1934	K. A. Neugebauer, Zeus von Dodona, JdI 49 (1934).
Olympia IV	A. Furtwängler, Die Bronzen (Berlin 1890).

- Onaiko N. A. Onaiko, Antiker import im Gebiet von Prinzeponje und Pobuschje im 4-2 Jh. v. Chr., (Moskva 1970).
- Παρλαμά Α. Παρλαμά, Νεκροταφείο του Δ' αι. π.Χ. παρά το Μάζι Ολυμπίας, ΑΑΑ V (1972), τεύχ. 2.
- Pernice 1920 E. Pernice, Tarentiner Bronzegefäße, Jdl 35 (1920).
- Pernice 1925 E. Pernice, Gefäße und Geräte aus Bronze, die hellenistische Kunst in Pompeji IV (Berlin und Leipzig 1925).
- Picard Ch. Picard, L'Art ionien de l'Anatolie à la Grèce du Nord, Manuel III, I (Paris 1948).
- Pomes G.M.V. Pomes, Chronologia delle situle rinvenute in Etruria, SE 25 (1957).
- Popović-ManoZisi... B. Popović - D. Mano-Zisi - M. Veličković - B. Jeličić, Antička Bronza u Jugoslaviji-Narodni Muzej-Beograd 1844-1969 (Beograd 1969).
- Radnóti Al. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien (Budapest 1938).
- Riis P. J. Riis, The Danish Bronze Vessels of Greek, Early Campanian and Etruscan Manufactures, Acta Archaeologica 30 (1959).
- Rolley Cl. Rolley, Hydries de bronze dans le Péloponèse du Nord, BCH 87 (1963).
- Rumpf A. Rumpf, Relief in Villa Borghese, RM 38-39 (1923/24).
- Schefold K. Schefold, Gnomon 15 (1939).
- Schiering O. W. Schiering, Zeitstellung und Herkunft der Bronzesitula von Waldalgesheim, Hamburger Beiträge zur Archäologie V, I (1975).
- Schneider-Herrmann 1957 G. Schneider-Herrmann, Athena im Gigantenkampf-Elfenbeingruppe aus Paestum, Bull. Ant. Beschaving 32 (1957).
- Schneider-Herrmann 1964 G. Schneider-Herrmann, Tarentiner situla in Leiden, Bull. Ant. Beschaving 39 (1964).
- Schröder B. Schröder, Griechische Bronzeimer im Berliner Antiquarium, 74es Winkelmannsprogramm (Berlin 1914).
- Schumacher K. Schumacher, Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen (Karlsruhe 1890).
- Sieveking J. Sieveking, Ein grossgriechisches Tonmodell für toreutische Arbeit, Münchner Jahrbuch XII (1921/22).
- Sparkes B. A. Sparkes, Illustrating Aristophanes, JHS XCV (1975).
- Θέμελης Π. Θέμελης, Σκυλλούς, ΑΔ 23 (1968): Μελέται. ΑΑ 1936.
- Werner H. Willers, Die römischen Bronzeimer von Hemmoor (Hannover und Leipzig 1901).
- Willers 1901 H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien (Hannover und Leipzig 1907).
- Willers 1907 H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien (Hannover und Leipzig 1907).
- Wuilleumier 1930 P. Wuilleumier, Le trésor de Tarente (Paris 1930).
- Wuilleumier 1939 P. Wuilleumier, Tarente des origines à la conquête romaine (Paris 1939).
- Zahlhaas, Beitr. 1971 G. Zahlhaas, Der Bronzeimer von Waldalgesheim, Hamburger Beiträge zur Archäologie I,2 (1971).
- Zahlhaas, Diss. 1971 G. Zahlhaas, Grossgriechische und römische Metalleimer, Diss. München 1971.
- Zontschew D. Zontschew, Ein neuer Bronzeimer aus Thrakien, ΑΑ 1936.
- Züchner 1938 W. Züchner, Der Berliner Mänadenkrater, 98es Winkelmannsprogramm (Berlin 1938).
- Züchner 1942 W. Züchner, Griechische Klappspiegel (Berlin 1942).

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΑΡΙΘ. Β.Ε. 1404 ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ*

(Πί ν. 49-52)

Η ερυθρόμορφη λήκυθος (Πί ν. 49 α) που εξετάζεται εδώ, παραδόθηκε στη Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής από τον ιδιώτη Δημ. Λαγογιάννη το 1976, και φυλάσσεται στο Μουσείο της Βραυρώνος. Είχε βρεθεί, σύμφωνα με πληροφορία του ίδιου, στο λόφο Σοφιανού, στην Καμάριζα της Αττικής. Συγκολλημένη πρόχειρα από πολλά κομμάτια, παραδόθηκε σχεδόν ακέραιη, εκτός από τρία κενά που υπήρχαν στην παράσταση και συμπληρώθηκαν με γύψο στα εργαστήρια της Β' Εφορείας. Με γύψο συμπληρώθηκαν επίσης και οι αρμοί μεταξύ των οστράκων, επειδή τα κομμάτια ήταν φθαρμένα.

Ο πηλός έχει χρώμα ροδαλό, ενώ το μελανό γάνωμα είναι στα περισσότερα σημεία θαμπό, όχι μόνο από τη φθορά, αλλά κυρίως από το άνισο ψήσιμο.

Η λήκυθος έχει το κλασικό σχήμα των ληκύθων της εποχής του Παρθενώνα (δισκόμορφη επίπεδη βάση, κυλινδρικό σώμα, ψηλό λαιμό και λαβή, καλυκωτό στόμιο)¹ και είναι ιδιαιτέρως μεγάλου μεγέθους² (ύψ. 0,46, διάμ. βάσης 0,097, μέγ. διάμ. σώματος 0,14, διάμ. στομίου 0,074 μ.).

Πάνω στο εδαφόχρωμο βάθος του ώμου είναι ζωγραφισμένη η γνωστή σύνθεση από τα τρία εναλλασσόμενα ανθέμια που πλαισιώνονται από έλικες σε μελανόμορφη εδώ τεχνική³ (Πί ν. 49 β). Στο σημείο ένωσης ώμου και λαιμού υπάρχει κόσμημα αυγού.

* Και από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τον έφορο Πέτρο Θέμελη για την παραχώρηση της μελέτης και για τη συζήτηση του θέματος, και τον επίκουρο καθηγητή Μιχ. Τιβέριο, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την πολύτιμη και πρόθυμη βοήθειά του. Επίσης ευχαριστίες εκφράζονται στην έφορο Θ. Καράγιωργα για την ανάγνωση του κειμένου στην πρώτη φάση της εργασίας, στις εφόρους Β. Φιλιππάκη, Ο. Αλεξανδρή, στον επιμελητή Χαρ. Κριτζά, στη συνάδελφο Μ. Κρίκου-Γαλάνη για την πρόθυμη συζήτηση, καθώς και στη συνάδελφο Λ. Αυγερινού για τις διευκολύνσεις της στο Εθνικό Μουσείο.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την έφορο Η. Ζερβουδάκη για τις ουσιαστικές υποδείξεις της στο τελικό κείμενο, και τέλος τον Prof. Dr. John H. Oakley, βοηθό καθηγητή κλασικών σπουδών του κολεγίου William and Mary, στο Williamsburg της Βιργινίας, που μου έδωσε για ενημέρωση τη διδακτορική διατριβή του «Ο ζωγράφος της Φιάλης», πριν ακόμα τυπωθεί, σε μορφή μικροφίλμ.

Οι φωτογραφίες της ληκύθου της Βραυρώνος είναι του Σπ. Τσαβδάρου. Οι φωτογραφίες του θραύσματος του γαμήλιου λέβητα αριθ. 8926 του Μουσείου του Μονάχου και της βαλανόσχημης ληκύθου αριθ. 538 της Αρχαιολογικής Συλλογής του Liebieghaus είναι ευγενική προσφορά των αντίστοιχων ομώνυμων αρχαιολογικών συλλογών. Τέλος, η φωτογραφία του θραύσματος της λουτροφόρου υδρίας αριθ. 10223 του Μουσείου της Βοστώνης προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο του ομώνυμου Μουσείου.

1. G. M. A. Richter, M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York, 1935, πίν. 97, E. Buschor, *Attische Lekythen der Parthenonzeit*, *Münchener Jahrbuch N. T. II*, 1925, πίν. 1.

2. Πρβλ. τις ληκύθους του ζωγράφου της Φιάλης: τη λήκυθο αριθ. 1723035 του Μουσείου της Νέας Υόρκης (ARV² 1020,100, G. M. A. Richter, *AJA XXVII* (1923), σ. 281, υποσημ. 1), ύψ. 0,443 μ., τη λήκυθο του Αννόβερου (ARV 1021,107, bis, *Antike Kunstwerke*, Auktion XXII (1961), αριθ. 179, σ. 96), ύψ. 0,408 μ. και την αριθ. B S 414 λήκυθο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βασιλείας (M. Schmidt, *AM 83* (1968), σ. 200, υποσημ. 1), ύψ. 0,47 μ.

3. Το κόσμημα του ώμου, γνωστό από το ζωγράφο του Αχιλλέα, απαντάται συχνά στις ληκύθους του ζω-

Η τρίμορφη παράσταση που εικονίζεται στην κύρια όψη του αγγείου κλείνεται κάτω από κόσμημα απλού μαϊάνδρου και πάνω από σύνθετο μαϊάνδρο, που διακόπτεται από κόσμημα

⊗ (σταυρός Αγίου Ανδρέα με κουκίδες στα κενά μεταξύ των κεραιών του σταυρού) ή σταυρό μέσα σε τετράγωνο⁴.

Η παράσταση είναι η εξής: Έρως έφηβος σε βαθύ κάθισμα εικονίζεται μπροστά σε δύο γυναικείες μορφές, τη στιγμή που τους δίνει ή παίρνει ένα μήλο.

Αριστερά, δύο όρθιες νεανικές γυναικείες μορφές προς τα δεξιά εικονίζονται κατά τα τρία τέταρτα προς τα εμπρός (Π ί ν. 49 γ). Η αριστερή μορφή φορεί πολύπτυχο ποδήρη χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο που περιβάλλει το κάτω μέρος του σώματος μέχρι λίγο πιο κάτω από τα γόνατα, ενώ η άκρη του ιματίου αναδιπλώνεται στον αριστερό βραχίονα. Το αριστερό χέρι, λυγισμένο προς τα εμπρός κρατεί στην ανοικτή προς τα πάνω παλάμη ασαφές αντικείμενο, ίσως μικρή πυξίδα (Π ί ν. 50 α). Στη θέση του καρπού και της παλάμης η επιφάνεια του αγγείου είναι απολεπισμένη, εκτός από τμήμα των δακτύλων και μέρος του αντίχειρα που φαίνεται να κρατεί την πυξίδα. Στο σημείο του καρπού και της παλάμης, του προς τα κάτω λυγισμένου δεξιού χεριού, το αγγείο είναι καταστραμμένο (Π ί ν. 49 γ), αν όμως κρίνουμε από τη θέση του πήχεως, η παλάμη θα έπεφτε χαλαρή προς τα κάτω. Οι πτυχώσεις του ιματίου παρακολουθούν την κίνηση των ποδιών, που διαγράφονται καθαρά κάτω από το ύφασμα, αν και το τελευταίο διατηρεί κάποια αυθυπαρξία έναντι του κορμού⁵. Δύο καμπύλες λεπτές γραμμές δηλώνουν το στήθος κάτω από τον πολύπτυχο διαφανή χιτώνα, που αποδίδεται με λεπτές, συνεχείς κυματιστές γραμμές. Το όμορφο κεφάλι, σε πλάγια όψη ελαφρά χαμηλωμένο, στολίζεται χαμηλά στο μέτωπο με διάδημα⁶ (άμπυγα) που φέρει όρθια φύλλα, ενώ τα μαλλιά συγκεντρωμένα πίσω σε μικρό κότσο καλύπτονταν με κεκρύφαλλο⁷. Μόνο μια τούφα μαλλιών καλύπτει το αυτί, που

γράφου της Φιάλης, πρβλ. D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters*, Oxford, 1975, σ. 48 κ.ε. και Type IIB, εικ. 6 και ARV² 1020, 100, 1021, 104, 107 bis, 111, 120, 1022, 122, 126, Beazley, Para 441, 123, 4.

4. Βλ. N. Μποζάνα, AAA IV (1971), σ. 257, υποσημ. 3.

5. H. Speier, RM 47 (1932), σ. 23, W. Technau, *Die klassische Figur der griechischen Kunst in fünften Jahrhundert*, Freiburg, σ. 68 κ.ε. Ch. Kardara, BSA 55 (1960), σ. 153.

6. Πρόκειται για ένα λεπτό, εύκαμπτο, ίσως χρυσό έλασμα, ραμμένο σ' ένα κομμάτι ύφασμα, που οι άκρες του θα δένονταν στον αυχένα με ταινίες. Λεπτή γραμμή που διακρίνεται στην παράσταση δίπλα στη γραμμή του λαιμού, ίσως απεικονίζει την άκρη της ταινίας του διαδήματος. Οι οπές στην πάνω πλευρά του διαδήματος δηλώνουν καθαρά τον τρόπο που θα ήταν ραμμένα με λεπτή κλωστή τα χρυσά όρθια φύλλα. Για τον τύπο του διαδήματος βλ. Antje Krug, *Binden in der griechischen Kunst*, Hösel, 1968, σ. 51, type 14, RE VII, λ. Haartracht und Haarschmuck, στ. 2109 και συγκεκριμένα στ. 2131, *Diademe Haarbinden (Ampyx)* και Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines A-B*, σ. 251, λ. άμπυξ. Παρόμοιο διάδημα φορεί η νίκη στο στάμνο του Μονάχου του αγγειογράφου Πολυγνώτου, A. Furtwaengler and K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei*, München, 1904, I, πίν. 19, ή München CVA (5), πίν. 251, I και η μούσα Τερψιχόρη στον αμφορέα του Βρετανικού Μουσείου, Br. Mus., CVA III, IC. πίν. 12.2, ή E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen III*, München 1923, αριθ. 555, πίν. 217.

7. RE ό.π., στ. 2131 και Hugo Brandenburg, *Studien zur Mitra*, Münster, 1966, σ. 130, όπου και βιβλιογραφία σχετικά με σάκους και κεκρύφαλλους. Το χτένισμα παρουσιάζει εδώ μια ιδιομορφία, τα μαλλιά συγκεντρωμένα πίσω σε κότσο καλύπτονταν μ' ένα λεπτό ύφασμα — κεκρύφαλλο — που οι άκρες του θα δένονταν μπροστά στο κεφάλι κάτω από το διάδημα. Το ύφασμα, τεντωμένο και ίσως διάφανο παίρνει εδώ το σχήμα των μαλλιών και αφήνει να διαγράφονται οι λεπτές ταινίες που συγκρατούσαν τα μαλλιά. Ο τρόπος που είναι δεμένα τα μαλλιά θυμίζει ένα είδος κόμμωσης της πρώιμης κλασικής εποχής στην αττική αγγειογραφία, μόνο που εκεί τα μαλλιά συγκεντρώνονταν χαμηλά πίσω στο λαιμό σε μικρό σάκο, πρβλ. Daremberg-Saglio IB-C, σ. 1360, και πρόχειρα λήκυθο αριθ. 018077 της Βοστώνης (ARV² 993, 84).

στολίζεται με το χαρακτηριστικού σχήματος λ σκουλαρίκι. Στο λαιμό διαγράφεται ένα λεπτό περιδέραιο.

Η δεξιά μορφή στηρίζεται με το δεξιό βραχίονα στον αριστερό ώμο της προηγούμενης. Φορεί δωρικό πέπλο, που πορπώνεται στους ώμους, με κόλπο και ελεύθερο απόπτυγμα με ανισο-υψείς ανάλαφρες απολήξεις. Τρεις βαθιές στρογγυλεμένες πτυχές του ελεύθερου αποπτύγματος διακρίνονται κάτω από το αριστερό λυγισμένο χέρι της προηγούμενης μορφής, η παρυφή του κοσμεύεται με δύο οριζόντιες γραμμές και κουκίδες στο μέσο, ενώ τα άκρα του πέφτουν χαμηλά δεξιά και αριστερά μέχρι το μέσο των μηρών σε τριγωνικές απολήξεις. Οι πτυχές του πέπλου, ιδίως στο κάτω μέρος του σώματος, δίνονται χωρίς μεγάλη επιμέλεια, με λίγες βιαστικές, λεπτές γραμμές. Στην κάτω παρυφή του πέπλου μόλις διακρίνεται κόσμημα από μια παχιά γραμμή και κουκίδες, ενώ οι πτυχές του ανοίγματος προς τα αριστερά δηλώνονται με μια έντονη παχιά και μια αχνότερη, λεπτή γραμμή. Το σώμα διαγράφει ένα νοητό S, το κεφάλι χαμηλωμένο έντονα προς τα εμπρός, ο κορμός γερμένος προς τα πίσω, το άνετο δεξί ελαφρά λυγισμένο προς τα πίσω. Τα μαζεμένα προς τα πίσω μαλλιά συγκρατεί κεκρύφαλλος, που δένεται εμπρός με ταινία εν είδει άμπυγος. Η ταινία έφερε και φύλλα όρθια, που διακρίνονται καλύτερα με γυμνό μάτι. Είχαν ίσως επίθετο χρώμα που τώρα έχει σβηστεί. Το αυτί είναι στολισμένο με σκουλαρίκι όμοιο με της προηγούμενης μορφής.

Η εικονιζόμενη μπροστά από τις μορφές επτάχορδη λύρα με την ταινία να κρέμεται από τη μια μεριά, τοποθετεί τη σκηνή σε εσωτερικό χώρο, ίσως σε γυναικωνίτη, στον τοίχο του οποίου θεωρείται αναρτημένη.

Απέναντι στις δύο αυτές μορφές γυμνός Έρως έφηβος (Π ί ν. 50 β) εικονίζεται σχεδόν προφίλ προς τα αριστερά, σε βαθύ κάθισμα⁸. Στηρίζεται στο δεξί γονατισμένο προς τα κάτω πόδι, που ακουμπά μ' ολόκληρο το πέλμα. Το αριστερό χέρι, λυγισμένο, υψώνεται προς τα πάνω με μισανοιγμένη παλάμη. Το δεξί χέρι είναι τεντωμένο προς τα κάτω. Βυθίζει την παλάμη μέσα σε ορθογώνιο κιβωτίδιο με πόδια, που βρίσκεται μπροστά του με ανασηκωμένο το κάλυμμα. Το κεφάλι, υψωμένο προς τα πάνω, εικονίζεται σε πλάγια όψη, με έντονο βλέμμα προσηλωμένο στις δύο μορφές. Τα μαλλιά πέφτουν κυματιστά στους ώμους σε χωριστά βοστρυχίδια και συγκρατούνται χαμηλά στο μέτωπο με ταινία ή μίτρα⁹, οι φτερούγες είναι κλειστές στους ώμους αλλά ακόμη όρθιες. Το γυμνό σώμα του Έρωτα εξαιρείται με το περιβάλλον μαύρο γάνωμα του βάθους· με αχνές καστανές γραμμές δηλώνονται οι ανατομικές λεπτομέ-

8. Ο εικονογραφικός τύπος του Έρωτα σε βαθύ κάθισμα, γνωστός στην αττική αγγειογραφία από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., στη λήκυθο του Δούριδος της Βιέννης (A. Greifenhagen, Griechische Erosen, Berlin, 1957, σ. 65, εικ. 49) απαντάται συχνά στην τελευταία τριακονταετία του 5ου αιώνα στον κύκλο της κρίσης του Πάρι ή σε σκηνές από γυναικωνίτη, βλ. την κύλικα F2536 του Βερολίνου (Berlin, CVA (3), σ. 17, πίν. 118,2 ή L. Ghali-Kahil, L'enlèvement et le retour d'Hélène, Paris, 1955, σ. 61, αριθ. 15, πίν. IX 1-2), την υδρία της Ν. Υόρκης, αριθ. 1919286 του ζωγράφου του Λουτρού (G. M. A. Richter - L. F. Hall, Red-figured Athenian Vases in the Metropolitan Museum of Art, New Haven, 1936, αριθ. 146, πίν. 148, ή Kahil, ό.π., αριθ. 114, πίν. XI), το πώμα λεκανίδος αριθ. 1013 της Βόννης (Bonn CVA (1), πίν. 27, 3), την κύλικα αριθ. 552 του Ashmolean Museum, Great Britain, 3, Oxford I, πίν. 4,5. Για άλλα παραδείγματα βλ. επίσης Wolf Dieter Albert, Darstellungen des Eros in Unteritalien, Amsterdam, 1979, σ. 60, πίν. 85 και σ. XIII, υποσημ. 145.

9. Στη λήκυθο της Βραυρώνος δεν διακρίνεται εάν κάτω από τα μαλλιά του Έρωτα υπάρχουν ταινίες που πέφτουν στους ώμους, όπως στις απεικονίσεις της μίτρας και επομένως δεν είναι σαφές εάν ο Έρως φορεί εδώ μίτρα. Για παραστάσεις ερώτων με μίτρα βλ. H. Brandenburg, ό.π., σ. 57, υποσημ. 19 και σ. 67 (Eros erscheint in den Vasenmalerei wie ein Sieger mit Taniem geschmückt) και Ανακρ. αποσπ. 28 (Diehl 37 (38) Gentili): Έρωτα γὰρ τὸν ἄβρὸν μέλομαι βοῶντα μίτραις πολυαθέμοισ' ἀείδειν, ὅδε καὶ θεῶν δυναστής, ὅδε καὶ θεοὺς δαμάζει.

ρειες (μύες κνημών μηρού, κυρίως κορμού, στήθους κτλ.) με λεπτή συνεχιζόμενη γραμμή το εξωτερικό περίγραμμα του σώματος, με καμπύλη αποδίδεται ο μαστός.

Λίγο ψηλότερα από την αριστερή παλάμη του Έρωτα εικονίζεται στον αέρα ένα μήλο¹⁰, που συγκεντρώνει την προσοχή των δύο γυναικείων μορφών. Το έχει μόλις πετάξει ο Έρωσ προς τις δύο γυναίκες και ετοιμάζεται να αποσπάσει ένα δεύτερο, που δεν εικονίζεται, από το ανοικτό κιβωτίδιο ή μήπως το μήλο το έριξε μια από τις δύο γυναικείες μορφές και ο Έρωσ ετοιμάζεται να το πιάσει; Η στροφή της αριστερής παλάμης του Έρωτα προς τα πάνω, δύσκολα μας πείθει ότι μόλις το έριξε ο Έρωσ, ούτε όμως οι θέσεις των χεριών των δύο γυναικείων μορφών μας πείθουν ότι μόλις το έριξαν εκείνες στον Έρωτα. Ο Έρωσ της παράστασης μοιάζει περισσότερο να παίζει, σαν να πετάει στον αέρα το μήλο, σαν να διστάζει σε ποια θα το ρίξει. Η περίπτωση το μήλο να το κρατάει μέσα στην παλάμη του ο Έρωσ, πράγμα που θα οφειλόταν σε μια σχεδιαστική ασάφεια του καλλιτέχνη, θα πρέπει να αποκλειστεί. Άλλωστε, η όλη απεικόνιση της μορφής του Έρωτα αποπνέει μια αίσθηση κίνησης.

Το θέμα γενικά θυμίζει το έθιμο του *μηλοβαλείν*¹¹, που παραδίδεται από τον Καλλίμαχο στο μύθο της Κύδιππας και του Ακοντίου¹². Εδώ το ρίψιμο του μήλου ερμηνεύεται σαν ένα ερωτικό μήνυμα, που στέλνει ο ερωτευμένος στην αγαπημένη του, ή σαν μια υπόσχεση γάμου. Εκτός από το φανέρωμα του πόθου ή την ερωτική πρόκληση, το μήλο αιχμαλωτίζει με τα δεσμά του Έρωτα όποιον το δέχεται. Η λέξη *μηλοβαλείν* αναφέρεται στον Ησύχιο (*πτοῖσσαι τινὰ καὶ εἰς ἔρωτα ἀγαγεῖν* και στο στίχο 996 στις Νεφέλες του Αριστοφάνη: *μήλω βλήθεις ὑπὸ πορνιδίου*, ερμηνεύεται δε στα σχόλια του Αριστοφάνη ως εξής:

*Μηλοβαλείν γὰρ ἔλεγον τὸ εἰς ἀφροδίσια δελεάζειν,
ἐπεὶ καὶ τὸ μήλον Ἀφροδίτης ἐστὶν ἱερόν.*

Η έκφραση *μήλω βάλλω* αναφέρεται επίσης και σε δύο επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας:

V79 *Τῷ μήλω βάλλω σε· σὺ δ' εἰ μὲν ἔκοῦσα φιλεῖς με
δεξαμένη τῆς σῆς παρθενίης μετάδος.*
V80 *Μήλον ἐγὼ βάλλει με φιλῶν σε τις ἄλλ' ἐπίνενσον
Ξανθίππῃ· καὶ γὰρ σὺ μαραινόμεθα.*

Το ίδιο θέμα ίσως απεικονίζεται σ' ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο¹³, με την παράσταση του

10. Για τη σημασία των μήλων και κυδωνίων στην αρχαία τέχνη: Irmgard Raab, *Zu den Darstellungen des Parisurteils in der griechischen Kunst*, Frankfurt, 1972, κεφ. III, 3, σ. 52 κ.ε., σ. 118, υποσημ. 1 κ.ε. και συγκεκριμένα σ. 121, υποσημ. 28, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

11. Παρόμοιο είναι το θέμα του Έρωτα σφαιριστή, που εικονίζεται με σφαίρα στο χέρι ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές στον κωδωνόσχημο κρατήρα αριθ. 81.406 της Νεαπόλεως. Εδώ η σκηνή διαδραματίζεται σε παλαιίστρα· η μια από τις δύο γυναικείες μορφές στηρίζεται σε κίονα που συμβολίζει το τέρμα του δρόμου και όπου διαβάζεται η επιγραφή *χρυσᾶν μοι τὰν σφ/α/ῖραν*. Ο ίδιος στίχος υπάρχει στο απόσπασμα 5 (Diehl) του Ανακρέοντα (A. Greifenhagen, *ό.π.*, σ. 82). Πρόκειται για ένα ερωτικό αγώνα, όπου ο Έρωσ, όπως και στην ποίηση του Ανακρέοντα είναι ο εμπνευστής του πάθους. Η σφαίρα έχει την ίδια δύναμη που αποκτά αργότερα το βέλος, ταρασσει την ψυχή αυτού που τη δέχεται. Η μεταφορά αυτή του Ανακρέοντα γίνεται προσφιλής στα κατωϊταλιώτικα αγγεία από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. κ.ε., όπου υπάρχει πλούσια εικονογραφία και πολλές παραλλαγές του Έρωτα στον ενεργό ρόλο του ενδιαμέσου ανάμεσα σ' ερωτευμένους (J. M. Moret, *Revue Archéologique* (1979), σ. 3 κ. ε. και συγκεκριμένα σ. 20, πίν. 16, 17 και σ. 21 υποσημ. 64. Για το συμβολισμό της σφαίρας ως ερωτικού μέσου βλ. επίσης Schneider Herrmann, *BABesch* 46 (1971), σ. 123, εικ. 1).

12. C. Dilthey, *De Callimachi Cydippa* (1863), σ. 113.

13. Το ληκύθιο αυτό ο Otto Benndorf είχε εντοπίσει ότι βρισκόταν σε μια ιδιωτική συλλογή στην Κόρινθο. Otto Benndorf, *Griechische und sicilische Vasenbilder*, Berlin, 1868, πίν. 36,2. Παράσταση Έρωτα που τρέχει

Έρωτα που βαδίζει και πετά μήλα στον αέρα ανάμεσα σε μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή. Από το έθιμο αυτό του *μηλοβαλλεῖν* μπορούν να ερμηνευθούν και οι συχνές απεικονίσεις Ερώτων που προσφέρουν μήλα και καρπούς¹⁴ στην αττική αγγειογραφία¹⁵ και στα ερυθρόμορφα αγγεία της Κάτω Ιταλίας¹⁶ από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα και εξής. Άλλωστε την ίδια εποχή στην αττική αγγειογραφία γνωστός είναι ο ρόλος του Έρωτα μεσολαβητή¹⁷ ανάμεσα σε ερωτευμένους.

Το μήλο υπήρξε πάντοτε σύμβολο ερωτικό. Πολλές είναι οι μαρτυρίες των πηγών¹⁸ για την ερωτική σημασία του μήλου και την εκδήλωση του έρωτα *διὰ μηλοβολίας* από τον Αριστοφάνη ως τον Λουκιανό.¹⁹ Γνωρίζουμε επίσης πως στην αρχαιότητα το μήλο, όπως και το κυδώνι, υπήρξαν σύμβολα της γονιμότητας, που συνδέονταν με τα έθιμα του γάμου. Όπως παραδίδει ο Πλούταρχος²⁰, ο νόμος του Σόλωνα επικύρωσε μια παλιά αθηναϊκή συνήθεια να τρώνε οι νεόνυμφοι *κυδώνια μήλα* πριν μπουν στη νυφική παστάδα. Ίσως το έθιμο αυτό απηχεί και η παράσταση του γαμήλιου λέβητα αριθ. 1673 της Νέας Υόρκης²¹ του ζωγράφου του Λουτρού (430-420), όπου μικρός πτερωτός Έρως προσφέρει μήλα αγάπης ή *κυδώνια μήλα* στη νύφη που εικονίζεται καθιστή στο κέντρο της παράστασης να παίζει άρπα, ανάμεσα σε θεραπεαινίδες.

και πετά μήλα εικονίζεται επίσης στο αρυβαλλοειδές ληκύθιο της παλιάς συλλογής Dodwell, βλ. E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806*, London, 1819, I, σ. 448, ή O. Zahn, *Vasen mit Goldschmuck*, Leipzig 1865, αριθ. 5, σ. 5.

14. Δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνει κανείς εάν τα σφαιρικά αντικείμενα που συχνά κρατούν οι ίδιες οι μορφές στα χέρια τους ή βρίσκονται πάνω σε κιβωτίδια είναι μήλα ή άλλοι καρποί, όπως στον αμφορίσκο αριθ. 00.355 του Μουσείου της Βοστώνης, του ζωγράφου της Ερέτριας (L. D. Caskey - J. D. Beazley, *Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts, III*, Boston, 1963, αριθ. 162, πίν. XCVIII 1-3). Σε μια μικρή πάλι υδρία του αγγειογράφου του Αίσωνα στο Βερολίνο, ο Έρως με κιβωτίδιο στο χέρι βρίσκεται ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές. Η δεξιά κρατεί στο αριστερό της χέρι κάποιο καρπό (W. Kraiker, *Die rötfiguren attischen Vasen*, Berlin, 1931, αριθ. 203, σ. 53, πίν. 37-38).

15. Πρβλ. πυξίδα αριθ. 551, Ashmolean Museum (G. Nicole, *Meidias et le style fleuri dans la céramique attique*, Genève, 1908, σ. 133, πίν. 36, 37, και σ. 137 πίν. 38, *Great Britain III*, Oxford ICVA, πίν. 46 1-7), τον κιονωτό αμφορέα 03821 της Βοστώνης ARV² 452, 2, H. Speier, ό.π., πίν. 15, I, οινόχοη BI636 του Leninograd, A. Lezzi-Hafter, *Der Schuwalowmaler*, Mainz-Rhein, 1976, πίν. 165 a-d.

16. J. Raab, ό.π., σ. 52, βλ. επίσης παραδείγματα στον 4ο αι. π.Χ., πρόχειρα A. D. Trendall and A. Cambitoglou, *The Red Figured Vases of Apulia*, Oxford 1978, τ. I, πίν. 64, 2, 73 1-2 και 140, 2.

17. H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IV siècle*, Paris, 1951, σ. 16 κ.ε. και σ. 41 κ.ε.

18. Σχολ. Αριστ. Νεφέλ. στ. 996, Αθηναίος XII 553E-554C (Δειπνοσοφισταί, Θεόκριτος V, 88 και VI, 6, Λουκιανός Τόξαρις. 13, Σχολ. Ιλιάδ. 6, 35, Ανθ. Παλατ. V, 79 και 80, Σουίδ. λ. *μήλω βληθῆναι*, *βάλλειν μήλοις*, Ησύχιος, λ. *μηλοβολεῖν*, Φώτιος *μήλω βάλλων*, Πλουτ. Γαμ. Παραγγ. 1, σ. 138D και Αιτ. Ρωμ. 65 και Βίος Σόλωνος 20, Βεργ. Βουκ. III 64, Στησ. αποσπ. 27 BGK, Catull 2, 11, 65, 19. Βλ. επίσης Ν. Γ. Πολίτου, *Βυζαντιναί Παραδόσεις*, Λαογραφία τ. στ' (1917-1918), τευχ. Γ' και Δ', σ. 362, υποσημ. 4.

19. Η επιβίωση του ερωτικού συμβολισμού του μήλου σ' όλες του τις αποχρώσεις είναι γνωστή στο Βυζάντιο (Ν. Γ. Πολίτου, ό.π., σ. 359), καθώς και στα δημοτικά τραγούδια και τα έθιμα του γάμου της Νεότερης Ελλάδας (J. Trumpf, *Hermes LXXXVIII* (1960), σ. 19, Ν. Γ. Πολίτου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα III*, Αθήνα 1932, σ. 295, υποσημ. 1).

20. Πλουτ. Βίος Σόλωνος 20.

21. Richter and Hall, αριθ. 144, πίν. 147, Reinard Herbig, *AM LIV* (1929), σ. 168, πίν. VII. Πρβλ. επίσης μια πρώιμη παράσταση γάμου στον αμφορέα G. 226 του Λούβρου (ARV² 250, 15) του ζωγράφου του Συλέως. Σκηνή γάμου ίσως υπαινίσσεται το μήλο που κρατεί η Ελένη στον αμφορέα αριθ. 2425 του Μονάχου (ARV² 294, 65, L. B. Ghali-Kahil, ό.π., αριθ. 109, πίν. LXXXII, 3). Η Kahil πιστεύει πως πρόκειται για το γάμο της Ελένης με το Μενέλαο.

Από την ίδια ιδέα εξηγείται και η συνήθεια να στέλνει ο νέος στην αγαπημένη του μήλα ως δώρα: *ῥοιαὶ νυμφιακαί· ἐπὶ τῶν δωρουμένων τοῖς καλλίστοις κάλλιστα*²².

Αλλά εκτός από σύμβολο της γονιμότητας το μήλο υπήρξε και σύμβολο νίκης σε αγώνες, όπως γνωρίζουμε από μια επιγραφή²³ των αυτοκρατορικών χρόνων — *σοὶ τὰδ'... μῆλα... σήματα νίκης* — και από τη νομισματοκοπία²⁴ των αυτοκρατορικών επίσης χρόνων.

Σε συνέχεια αυτού του συμβολισμού ορισμένοι μελετητές (Severyns-Kahil)²⁵ βλέπουν το μήλο και σαν σύμβολο νίκης σε αγώνες ομορφιάς. Εξάλλου, τα μήλα μαζί με άνθη και καρπούς χρησίμευαν και σαν στολισμός ωραίων γυναικών ή νεαρών ατόμων, όπως μαρτυρεί ο Κλέαρχος ο Σολεύς στα Ερωτικά του, που παραδίδει ο Αθήναιος²⁶.

*Κλέαρχος δ' ὁ Σολεὺς ἐν τοῖς Ἐρωτικοῖς «διὰ τί», φησί,
«μετὰ χεῖρες ἄνθη τε καὶ μῆλα καὶ τὰ τοιαῦτα φέρομεν»,
.....*

*«Οὐ γὰρ μόνον στεφανομένων τοῖς ὡραίοις ἄνθεσιν, ἀλλὰ
καὶ μετὰ χεῖρας ἐχόντων τὸ πᾶν εἶδος ἐπισκοπεῖται».*

Γνωστή είναι τέλος η σχέση της Αφροδίτης με το μήλο σύμφωνα με φιλολογικές μαρτυρίες²⁷ και απεικονίσεις στην αρχαία τέχνη²⁸.

Εκτός όμως από τον ερωτικό συμβολισμό του μήλου, που βοηθάει εν μέρει στην ερμηνεία της παράστασης, για την ταυτότητα των δύο μορφών της ληκύθου που εξετάζουμε, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, συγκρίνοντας την παράσταση με παρόμοιες άλλων αγγείων,

22. Mantissa Proverbiorum II, 79, στο Paroemiographi Graeci, II, Ed. Leutsch 1851.

23. L. Robert, Hellenika 7 (1949), σ. 93-104 και συγκεκριμένα σ. 97.

24. Πρβλ. νομισματικές κοπές π.χ. Δελφών με την επιγραφή *ΠΥΘΙΑ*, όπου απεικονίζονται πάνω σε αγωνιστική τράπεζα, μαζί με άλλα έπαθλα αγώνων, και πέντε μήλα (British Museum Catalogue, αριθ. 35-38, πίν. IV), ή Νικοπόλεως, όπου χαράσσεται ένα είδος στεφάνου-έπαθλου αγώνος, που αποτελείται πιθανότατα από μήλα, με την επιγραφή *Α ή Ἄκτια* (πρβλ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη, Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήνα 1973, σ. 42-43). Οι πληροφορίες για τα νομίσματα οφείλονται στη συνάδελφο Μ. Κρίκου-Γαλάνη.

25. Ο Α. Severyns (Phoibos 5 (1950-51), σ. 163) και η Kahil (ό.π., σ. 28), πιστεύουν πως το μήλο, ως σύμβολο νίκης παίζει κάποιο ρόλο στην κρίση του Πάρι. Εξάλλου, όπως αναφέρει η Kahil, σύμφωνα μ' ένα απόσπασμα του Αλκαίου, αγώνες ομορφιάς ήταν γνωστοί στη Λέσβο από την ομηρική εποχή (P. Oxy 2165 Fr. I. Col II I, 26 = 24C). Ο C. Clairmont (Das Parisurteil in der antiken Kunst, Zürich 1955, σ. 102), ο L. Robert, ό.π., και τελευταία η Raab, ό.π., πιστεύουν πως τα μήλα που δίνονταν στους νικητές των Πυθίων δεν έχουν καμιά σχέση με το μήλο του Πάρι. Σχετικά με το πότε το μήλο της έριδος εμφανίζεται στην τέχνη βλ. Raab, ό.π., σ. 58.

26. Αθήναιος XII, 553-554C (Δειπνοσοφισταί).

27. Με τα μήλα των Εσπερίδων και την επέμβαση της Αφροδίτης νίκησε ο Ιππομένης την Αταλάντη στο γνωστό μύθο που παραδίδει ο Βεργίλιος (Βεργ. Βουκ. 6, 61) και άλλοι αρχαίοι συγγραφείς (Απολλοδ. III, 9, 2, Οβιδ. Μεταμ. X, 560, Υγίν. Μυθ. 185, Σχολ. Θεοκρ. 3,40). Πρβλ. επίσης απεικόνιση του ίδιου μύθου στον κρατήρα αριθ. 300 του Μουσείου της Μπολώνιας (Ch. Dugas, Aison et la peinture céramique à Athènes à l'époque de Perikles, Paris, 1930, πίν. 18). Έρωτες που παίζουν με μήλο και λαγό στο μυθικό κήπο της Αφροδίτης περιγράφει ο Φιλόστρατος στις Εικόνες του (Φιλοστρ. Εικόνες I,6), ενώ από τον Αθήναιο (Αθην. III 84,C Αντιφάνης) είναι γνωστό πως η μηλιά υπήρξε το ιερό δένδρο που φύτευσε η Αφροδίτη στην Κύπρο. Στη σχέση της Αφροδίτης με το μήλο, αναφέρεται, όπως είδαμε, και ο Σχολιαστής στο στ. 996 στις Νεφέλες του Αριστοφάνη.

28. Πρβλ. σ' όλη την αρχαία τέχνη την Αφροδίτη, ως θεά της γονιμότητας, να κρατεί μήλο, π.χ. Αφροδίτη του Κανάχου (Παυσ. 2,10,5), την Αφροδίτη του Φειδία (H. Schrader, Pheidias, Frankfurt am Main, 1924, πίν. 285 και 311) και πολύ αργότερα την Αφροδίτη της Μήλου (Χρ. Τσουντας, Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής Τέχνης, Αθήναι, 1928, σ. 501-502). Πρβλ. επίσης π.χ. από την ερυθρόμορφη αγγειογραφία, Raab, ό.π., σ. 127, υποσημ. 85.

όπου οι μορφές συνοδεύονται από αναγνωρίσιμα σύμβολα ή ταυτίζονται με βεβαιότητα από τις επιγραφές. Στον εικονογραφικό τύπο, όπου η μία από τις δύο μορφές στηρίζεται στον ώμο της άλλης, μπορούμε να αναγνωρίσουμε την Αφροδίτη με την Πειθώ, ή την Αφροδίτη με την Ελένη, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η περίπτωση δύο κοινών θνητών. Θα πρέπει επομένως να υποθέσουμε πως πρόκειται ή για μια ειδυλλιακή σκηνή από γυναικωνίτη — με τον Έρωτα πανταχού παρόντα — ή για μια παράσταση που εμπνέεται και από το μύθο και από την πραγματικότητα, πράγμα όχι ασυνήθιστο για την εποχή που εξετάζουμε²⁹, ή πως πρόκειται για μια καθαρά μυθολογική σκηνή.

Η παράσταση της ληκύθου της Βραυρώνος θα μπορούσε αρχικά να ερμηνευθεί σαν μια ειδυλλιακή σκηνή από γυναικωνίτη με την απεικόνιση δύο κοινών θνητών. Ο Έρωτας με την ιδιότητα του μεσολαβητή ανάμεσα σ' ερωτευμένους ετοιμάζεται να ρίξει το μήλο — όπως ο Έρωτας τη «σφαίρα» στον κωδωνόσχημο κρατήρα της Νεαπόλεως (βλ. παραπάνω υποσημ. 11) — μεταφέροντας ίσως ένα ερωτικό μήνυμα και προκαλώντας μ' αυτό τον τρόπο το έναυσμα του πόθου. Το μήλο προορίζεται για *τῇ καλλίστῃ*, για μια από τις δύο, αφού και οι δύο είναι νέες και εξίσου όμορφες. Πιθανότατα να προορίζεται για την αριστερή, την περισσότερη στολισμένη μορφή, την οποία συνοδεύει η άλλη γυναίκα μέσα στο γυναικωνίτη, μ' ένα τρυφερό εναγκαλισμό παροτρύνοντάς την να ενδώσει στο παιχνίδι του Έρωτα.

Άλλη υπόθεση που αγγίζει και το μύθο και την πραγματικότητα, είναι πως έχουμε εδώ την Αφροδίτη (δεξιά μορφή) και μια κοινή θνητή (αριστερή μορφή). Η παρουσία του μήλου ενισχύει το ρόλο της Αφροδίτης και του Έρωτα, που εμπνέουν το ερωτικό πάθος σε νεαρή γυναίκα, λαμβανομένου υπόψη ότι αυτή την εποχή, η Αφροδίτη μοιράζεται με τον Έρωτα το ρόλο του μεσολαβητή³⁰, ανάμεσα σ' ερωτευμένους.

Αναφορικά με την αριστερή μορφή, τόσο στην περίπτωση του γυναικωνίτη, όσο και στην άλλη υπόθεση (μύθο και πραγματικότητα, Αφροδίτη και θνητή) θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως πρόκειται για νύφη. Η υπόθεση αυτή δε θα πρέπει να αποκλειστεί, αν και η απεικόνιση της μορφής δε θυμίζει τις νύφες³¹ της αττικής αγγειογραφίας. Η παρουσία του μήλου δίνει εδώ μια έννοια του γάμου.

Ελκυστικότερη φαίνεται η υπόθεση πως πρόκειται για μια μυθολογική σκηνή και επομένως σκόπιμο είναι να εξετάσουμε εδώ την ταύτιση των μορφών με Αφροδίτη-Πειθώ ή Πειθώ-Αφροδίτη ή με Ελένη και Αφροδίτη.

Η Πειθώ³² απεικονίζεται μαζί με την Αφροδίτη και τον Έρωτα στην αττική αγγειογραφία στον κύκλο του Πάρι και της Ελένης από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (σκύφος Μάκρωνος, στη Βοστώνη³³, 490 π.Χ., αμφορίσκος του ζωγράφου της Ειμαρμένης³⁴, στο Βερολίνο, 430 π.Χ.) και προς το τέλος του αιώνα σε σκηνές γάμου (επίνητρο της Ερέτριας³⁵, 430 π. Χ.).

29. H. Metzger, Mon.Piot 40 (1944), σ. 69 και συγκεκριμένα σ. 83.

30. D. Albert, ό.π., σ. 53 κ.ε. και H. Metzger, ό. π., σ. 50.

31. Πρβλ. R. Herbig, ό. π., πίν. VII, VIII, ή A. Brueckner, AM XXXII (1907), σ. 79-122, πίν. V.

32. Pottier, Daremberg-Saglio 4,1, σ. 369, Weizsäcker, Roschers Lex III, 2, σ. 1795, Voigt, RE XIX (1938), Col 198, A. Greifenhagen, ό.π., σ. 77, υποσημ. 9.

33. Αριθ. 13186 Μουσείου της Βοστώνης, E. Simon, Die griechischen vasen Aufnahmen von Max U. Albert Hirmer, München, 1976, πίν. 166. Βλ. επίσης το αριθ. 0728651 θραύσμα σκύφου, της Ν. Υόρκης, με παράσταση Αφροδίτης, Πειθούς και Έρωτα (G. M. A. Richter, AJA 49 (1945), σ. 269, εικ. 10).

34. Αριθ. 30036 του Μουσ. του Βερολίνου, L. B. Ghali-Kahil, ό.π., σ. 59, πίν. VII 2-3.

35. ARV² 1250, 34, AE 1897, πίν. 9-10. E. Simon, ό.π., πίν. 216, σ. 146.

Στις παραστάσεις των αγγείων της τελευταίας τριακονταετίας του 5ου αι. π.Χ., ιδίως του εργαστηρίου του Μειδία³⁶, η Πειθώ ανήκει στην ακολουθία της Αφροδίτης μαζί με άλλες αλληγορίες όπως της Ευνομίας, της Παιδείας, της Ευδαιμονίας, της Ευτυχίας κτλ. Στο επίνητρο της Ερέτριας η Πειθώ, ως θεά του γάμου, παρευρίσκεται μαζί με την Αφροδίτη και τον Έρωτα στο μυθικό γάμο του Κάδμου και της Άλκηστης μαζί με τους συγγενείς που προσφέρουν δώρα στη νύφη, ίσως την επομένη του γάμου. Στην παράσταση ενός χαμένου σήμερα αγγείου, ενός αρύβαλλου από την Αθήνα³⁷, όπου τα πρόσωπα αναγνωρίζονται από τις επιγραφές, η Πειθώ εικονίζεται με την Αφροδίτη και τον Έρωτα να παρακολουθεί τον αγώνα του Πηλέα και της Θέτιδος. Ο Έρως μάλιστα κρατεί στο χέρι ένα μήλο, όπως και στη λήκυθο της Βραυρώνος, που συμβολίζει προφανώς το γάμο του Πηλέα και της Θέτιδος.

Μια ακόμα ένδειξη για την ταύτιση των μορφών της ληκύθου, αποτελεί ο τρόπος σύνδεσης των δύο γυναικείων μορφών, όπου η μια από τις δύο μορφές στηρίζεται στον ώμο της άλλης, γνωστός στην αττική αγγειογραφία και πλαστική από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. και εξής³⁸. Τον συναντάμε και σε δύο αγγεία του τέλους του 5ου αιώνα, στο θραύσμα του γαμικού λέβητα αριθ. 8926 του Μουσείου του Μονάχου³⁹ (430 π.Χ.) (Πίνακας 51 α) και στη βαλανόσχημη λήκυθο αριθ. 538 από το Liebieghaus της Φραγκφούρτης⁴⁰ (410 π.Χ.) (Πίνακας 51 δ). Οι μορφές ταυτίζονται από ορισμένους μελετητές με την Πειθώ και την Αφροδίτη. Και στις δύο περιπτώσεις η μορφή που στηρίζεται, ταυτίζεται με την Πειθώ, ενώ η άλλη μορφή, από το σκήπτρο που κρατεί, με την Αφροδίτη. Εάν ακολουθήσουμε τον ίδιο τύπο έχουμε στη λήκυθο της Βραυρώνος μια παράσταση Αφροδίτης (αριστερή μορφή) και Πειθούς (δεξιά μορφή). Δεν αποκλείεται όμως εδώ να συμβαίνει και το αντίστροφο, μια που δεν ακολουθείται ένας ορισμένος τύπος απόδοσης των μορφών αυτών, όπως στις σκηνές Ελένης και Αφροδίτης που θα δούμε παρακάτω. Η δεξιά μορφή ίσως είναι η Αφροδίτη, που με το ψηλότερο ανάστημα και τη ζωντανή έκφραση στο βλέμμα καθοδηγεί νοερά τον Έρωτα στο «ρίξιμο» του μήλου. Η αριστερή είναι η Πειθώ, θεά της ρητορείας, κρατεί εδώ πυξίδα, όπως στον αμφορίσκο του Βερολίνου αριθ. 30036 (βλ. παραπάνω υποσημ. 34) και επεμβαίνει μαζί με την Αφροδίτη, ανάμεσα σε θνητούς και αθανάτους.

Ο εικονογραφικός όμως τύπος των δύο μορφών της ληκύθου μπορεί να συσχετισθεί με τον τύπο της Αφροδίτης και της Ελένης, στη, γνωστή από τα Κύπρια Έπη, παραλλαγή του μύθου. Στον αμφορίσκο του Βερολίνου αριθ. 30036⁴¹, όπου τα πρόσωπα ταυτίζονται από τις επι-

36. Στο αρυβαλλοειδές ληκύθιο E697 του Βρετ. Μουσείου του ζωγράφου του Μειδία (G. Nicole, ό.π., πίν. VII, E. Simon, ό.π., αριθ. 219) η Πειθώ απεικονίζεται στο κέντρο της παράστασης μαζί με την Αφροδίτη και τον Έρωτα, στον ιερό κήπο της θεάς, όπου υπάρχουν δένδρα με χρυσούς καρπούς, ανάμεσα σε άλλες αλληγορίες της συνοδείας της Αφροδίτης. Έχει υποστηριχθεί πως η παράσταση υπαινίσσεται προετοιμασία στο γάμο της Αφροδίτης με τον Άδωνι. Για παραστάσεις Πειθούς στην αττική αγγειογραφία, βλ. επίσης υδρία του Βρετανικού Μουσείου του ζωγράφου του Μειδία, G. Nicole, ό.π., πίν. II, 1, πυξίδα αριθ. 0922140 του Μουσείου της Ν. Υόρκης, Richter and Hall αριθ. 161, πίν. 159, οινόχνη Βατικανού, του ζωγράφου της Ερέτριας, Ch. Dugas, ό.π., σ. 81, εικ. 16.

37. J. Millingen, *Ancient and Unedited Monuments*, London 1827, σ. 25, πίν. A 1, και R. Walpole, *Travels in Various Countries of the East*, London 1820, σ. 409.

38. H. Speier, ό.π., σ. 30-48.

39. ARV² 1127, 6 bis, K. Schefold, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*, München, 1981, σ. 198, πίν. 269, H. E. Simon (AntK 15 (1972), σ. 26) ταυτίζει τις μορφές με μοίρες.

40. ARV² 1317, I, Felix Eckstein und Anton Legner, *Antike Kleinkunst im Liebieghaus*, 1969, πίν. 72, H. Schaal, *Griech. aus Frankf. Sammlungen*, πίν. 22, CVA Frankfurt II, πίν. 81 κ.α.

41. Σχετικά με την επιβίωση του τύπου στη μεταγενέστερη τέχνη βλ. ανάγλυφο Νεαπόλεως, Kahil, ό.π., πίν. XXXIV, ανάγλυφο Βατικανού, Kahil, ό.π., πίν. XXXV, ανάγλυφο Ρώμης, Kahil, ό.π., πίν. XXXIV κτλ.

γραφές, έχουμε την παλιότερη και ίσως πληρέστερη απεικόνιση του μύθου. Ανάμεσα σε άλλες μορφές στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται η Αφροδίτη να αγκαλιάζει με το δεξί της χέρι την καθισμένη στα γόνατά της Ελένη, για να την πείσει να ακολουθήσει τον Πάρι. Δεξιά της παράστασης σε άλλο σύμπλεγμα ο Έρως-Ίμερος αρπάζει με τα δύο του χέρια τον Πάρι και τον κοιτάζει με ένταση.

Στη λήκυθο της Βραυρώνος ο Έρως στρέφεται προς τις δύο γυναικείες μορφές, ενώ ο Πάρις απουσιάζει. Πρόκειται πιθανότατα για τον Ίμερο Έρωτα, συμβολισμό του πάθους: πετά εδώ μήλα αγάπης για να αιχμαλωτίσει με τα δεσμά του την Ελένη, που εικονίζεται στεφανωμένη με διάδημα, ενώ η Αφροδίτη συμπαραστέκεται στο πλευρό της.

Η λήκυθος της Βραυρώνος μπορεί να αποδοθεί σ' έναν από τους ικανότερους αγγειογράφους της εποχής του Παρθενώνα, στο ζωγράφο της Φιάλης⁴². Επισημαίνουμε εδώ ομοιότητες ανάμεσα στις μορφές της λήκυθου της Βραυρώνος και στις μορφές άλλων έργων του ίδιου αγγειογράφου. Συγκεκριμένα, με παρεμφερή τρόπο αποδίδεται το μάτι και το περίγραμμα του προσώπου στις δύο γυναικείες μορφές της λήκυθου και στις γυναικείες μορφές των λευκών λήκυθων⁴³ του ζωγράφου της Φιάλης. Όμως, ο αγγειογράφος δεν αναγνωρίζεται τόσο από τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Περισσότερο ενδεικτικός είναι ο τρόπος που σχεδιάζει τα ενδύματα. Με βιαστικές, ρευστές αλλά σίγουρες πινελιές αποδίδονται συνοπτικά οι πτυώσεις, με χαρακτηριστική ζιγκ-ζαγκ γραμμή για την παρυφή του ιματίου⁴⁴, εναλλάξ αχνή και έντονη για τις πτυχές του ανοίγματος του πέπλου⁴⁵. Αλλά και από τις λεπτομέρειες αναγνωρίζεται ο αγγειογράφος μας, όπως από το χαρακτηριστικού σχήματος σκουλαρίκι⁴⁶, τον κυματοειδή βόστρυχο πίσω από το αυτί⁴⁷, το κόσμημα της κάτω παρυφής του πέπλου⁴⁸. Όμοιοι είναι επίσης

42. Για το ζωγράφο της Φιάλης: ARV² 1014 κ.ε., Para, 440 κ.ε., C. Isler-Kerényi, *AntK Beih.* 9 (1973), σ. 24-25. W. Hornbostel, *Kunst der Antike, Schätze aus norddeutschen Privatbesitz*, 1977, αριθ. 289, Lucilia Burn and Ruth Glynn, *Beazley, Addenda, Additional References to ABV, ARV² and Paralipomena*, Oxford University Press 1982 και J. H. Oakley, *The Phiale Painter*, Diss. Rutgers Univ., New Brunswick N.J. 1980 (microfilm).

43. Λευκή λήκυθος αριθ. 2797 του Μονάχου, Arias-Shefton-Hirmer, *A History of Greek Vase Painting* (1963), παρένθ. πίν. XLII, και λευκή λήκυθος αριθ. 2449 του Μουσείου του Βερολίνου, W. Riezler, *Weissgrundige attische Lekythen*, München (1914), πίν. 49.

44. Πρβλ.: α) λήκυθο από Γέλα, ARV² 1022, 126 (AJA 59 (1955), πίν. 91, εικ. 31, NSc 1956, σ. 375, εικ. 3,3 και σ. 376, εικ. 4), β) λήκυθο από Γέλα, αριθ. Ευρ. 123B?, ARV² 1022, 130 (CVA Gela III, I, πίν. 42,5), γ) λήκυθο Βασιλείας, Beazley, Para 441, 123⁴ (Basle Market, *Kunstwerke der Antike-Auktion XXXIV* 1967, αριθ. 172, σ. 57), δ) λήκυθο Μουσείου της Σκάλας του Μιλάνου, ARV² (1021) 119 (AJA 37 (1933), σ. 401, εικ. 4, ε) φιάλη της Βοστώνης 97.371 (L. D. Caskey - J. D. Beazley, *Attic Vase Painting in the Museum of Fine Arts*, Boston, London, Oxford University Press, 1931-63, αριθ. 66, πίν. 29, ή AJA, ό.π., σ. 400, εικ. 1 κ.α.).

45. Ερυθρόμορφη λήκυθο Νέας Υόρκης 1723035 (Richter and Hall, αριθ. 122, πίν. 122, 176) και ερυθρόμορφη λήκυθο από το Bochum, Beazley, Para, 441, 123⁵ (N. Kunisch, *Antiken der Sammlung Juluis C. and Margot Funcke*, 1972 αριθ. 97, σ. 116-117).

46. Για όμοιο σκουλαρίκι και περιδέριο πρβλ. λήκυθο Ν. Υόρκης 1723035, ό.π., λήκυθο Βασιλείας, ό.π., και λήκυθο από Bochum, ό.π., μόνο για σκουλαρίκι. Λήκυθο από Laon 37951 (CVA Laon I, III, I, πίν. 40,3), λήκυθο αριθ. BS404 της Βασιλείας (K. Schefold, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*, 1981, εικ. 61, σ. 51), λήκυθο από Γέλα, αριθ. κατ. 66 (ARV² 1021, 122, CVA (Gela) III, I, πίν. 42,4), λήκυθο επίσης από Γέλα ARV² 1022, 126, ό.π., κτλ.

47. Πρβλ. λήκυθο Ν. Υόρκης 1723035, ό.π., και λήκυθο του Μουσείου της Σκάλας του Μιλάνου ARV² 1021, 119.

48. Πρβλ. λήκυθο Ν. Υόρκης 1723035, ό.π., θραύσμα κρατήρα από τη Δήλο ARV² 1019, 81 (Dugas, *Délos XXI*, πίν. 54,4).

ο τρόπος σχεδίασης των πτερύγων του Έρωτα⁴⁹ στις παραστάσεις του ίδιου αγγειογράφου (πυκνές κουκίδες, μικρές παράλληλες γραμμές).

Σημαντική ενίσχυση στην απόδοση της ληκύθου στο ζωγάφο της Φιάλης προσφέρει ένα πολύ αποσπασματικό αγγείο, η λουτροφόρος - υδρία 10223 του Μουσείου της Βοστώνης⁵⁰, με σκηνή γάμου. Στην κύρια όψη ανάμεσα στις δύο λαβές (Πίνακ. 51β) εικονίζεται αριστερά όρθια θεραπαινίδα να κρατεί με τα δυο της χέρια τον πέπλο της νύφης που κάθεται μπροστά της, ενώ μικρός πτερωτός Έρως ίπταται προς την τελευταία με ταινία στο χέρι. Αντικριστά στις γυναικείες αυτές μορφές εικονίζονται στεφανωμένοι με δάφνες δύο νέοι άνδρες· ο καθιστός είναι ο γαμπρός. Πάνω από τα κεφάλια των νέων εικονίζεται επίσης ένα μεγάλο καλάθι με σύκα· το κρατεί μια τέταρτη μορφή που δε σώζεται. Οι γυναικείες μορφές της ληκύθου της Βραυρώνος και του θραύσματος της Βοστώνης παρουσιάζουν μια απαραγνώριστη ομοιότητα τόσο στην απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου (γραμμή μύτης, μικρό στόμα, δυνατό πηγούνι, παρόμοιο χτένισμα, ίδιο σκουλαρίκι), όσο και στη δύναμη της έκφρασης με το χαμηλωμένο αλλά έντονο βλέμμα, που προσδίδει μια απaráμιλλη γλυκύτητα και δροσιά στα πρόσωπα αλλά και μια πνευματική υπόσταση στις μορφές. Την ίδια έκφραση στο διαπεραστικό έντονο βλέμμα συναντάμε επίσης στις μορφές ενός άλλου, σύγχρονου του ζωγράφου της Φιάλης, αγγειογράφου, του ζωγράφου της Ερέτριας⁵¹.

Το μοτίβο της μιας μορφής που στηρίζεται στον ώμο της άλλης⁵² υπάρχει και σ' ένα άλλο πρωιμότερο έργο του ζωγράφου της Φιάλης. Στην υδρία του Βατικανού⁵³ με την παράσταση του Θάμυρη, της μητέρας του και των μουσών, η σύνδεση των μορφών είναι εντελώς εξωτερική. Οι μορφές παρατάσσονται απλώς, βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ τους και συνδέονται μόνο με μια συμβατική χειρονομία. Στη λήκυθο της Βραυρώνος ο αγγειογράφος ακολουθεί τον τύπο των δύο μορφών της ανατολικής ζωφόρου⁵⁴. Η πεπλοφόρος γυναίκα της ληκύθου δεν ακουμπά απλώς μηχανικά, στηρίζεται στον ώμο της προηγούμενης μορφής. Η ισορροπία των μορφών επιτυγχάνεται από μια έντονη ταλάντευση του σώματος και μια διαφοροποίηση στην απόδοση των ενδυμάτων, όπως του ιματίου.

Η λήκυθος της Βραυρώνος ανήκει στην τελευταία ώριμη φάση της δημιουργικής παραγωγής του ζωγράφου (430-425 π.Χ.). Στα έργα αυτής της περιόδου αναγνωρίζονται ορισμένες

49. Πρβλ. λήκυθο της Γέλα (Πίνακ. 51 γ), αριθ. κατ. 66, ό.π., υδρία ιδιωτικής συλλ. W. Hornbostel, ό.π., αριθ. 289 (φρερά Νίκης).

50. ARV² 1017, 44. Το αγγείο δημοσιεύτηκε πρόσφατα από τον J. K. Oakley, *The Ανακαλυπτήρια*, ΑΑ 97 (1982), σ. 113-118. Ο συγγραφέας αναγνωρίζει εδώ σκηνή αποκαλυπτηρίων μπροστά στο γαμπρό, μετά το δείπνο ίσως τη δεύτερη μέρα του γάμου (η νυμφεύτρια, ή γαμοστόλος, εικονίζεται να κρατεί πάνω από το κεφάλι της νύφης το πέπλο που μόλις έχει αφαιρέσει από το πρόσωπο της νύφης. Είναι η στιγμή που η τελευταία αποκαλύπτεται μπροστά στο γαμπρό).

51. ARV² 1247, I ή ARV² 1248, 9.

52. Το μοτίβο των δύο γυναικείων μορφών, όπου η μια από τις δύο μορφές στηρίζεται στον ώμο της άλλης και παρακολουθούν μια σκηνή που διαδραματίζεται στο κέντρο της παράστασης βρίσκεται στον αρύβαλλο του Βρετανικού Μουσείου Ε.697 με το σύμπλεγμα της Ευνομίας και της Παιδείας (G. Nicole, Meidias, ό.π.), στον αριθ. 30.036 αμφορίσκο του Μουσ. του Βερολίνου (L. Ghali-Kahil, ό.π., σ. 59, πίν. VIII 2-3), στο σύμπλεγμα της Νέμεσης και της Τύχης, στην υδρία του Βρετανικού Μουσείου του Μειδία (G. Nicole, ό.π.), στο σύμπλεγμα της Αστερόπης και της Χρυσόθεμης (G. Nicole, ό.π., πίν. II, I και H. Speier ό.π., II, 4), στη βαλανόσχημο λήκυθο 538 ιδιωτικής συλλογής του Liebieghaus (ARV² 1317, I), στο «Ωδόν» από την ιδιωτική συλλογή Σταθάτου (Mon. Piot 40 (1944), σ. 69 κ.ε., πίν. VII).

53. E. Pfuhl, ό.π., αριθ. 511, σ. 194.

54. F. Brommer, *The Sculptures of the Parthenon*, πίν. 107, πλ. VI, 44-45.

αλλαγές στις συνήθειες του ζωγράφου, όπως το χαρακτηριστικού σχήματος σκουλαρίκι ή η απόδοση της παρυφής των ενδυμάτων με έντονη και αχνή γραμμή αλλά κυρίως αναδεικνύονται περισσότερο οι ικανότητες του ζωγράφου, η δεξιοτεχνία και η ποιότητα του σχεδίου του⁵⁵. Η κίνηση και η ζωντάνια που χαρακτήριζε τα πρωιμότερά του έργα έχει υποχωρήσει δίνοντας τη θέση τους σε μια πιο μνημειώδη (αγαλματική) εμφάνιση των μορφών⁵⁶, αν και στη μορφή του μισοκαθισμένου Έρωτα λανθάνει μια αίσθηση κίνησης. Οι ευγενικές μορφές με εκφραστικές χειρονομίες επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από το έντονο βλέμμα· τα τελευταία αυτά, έργα δεν είναι τα αντιπροσωπευτικότερα του ζωγράφου, όπως οι σκηνές χορού και αρπαγών που συναντάμε στα πρωιμότερα έργα του. Είναι η εποχή που ο ζωγράφος βρίσκεται κάτω από την ισχυρή επίδραση του Παρθενώνα και των σύγχρονών του αγγειογράφων, του ζωγράφου του Κλεοφώντος και του ζωγράφου της Ερέτριας.

ΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

55. J. H. Oakley, *The Phiale Painter*, σ. 9 και σ. 12.

56. S. Karouzou, *AJA* 50 (1946), σ. 126.

ΧΑΛΚΙΝΟ FULCRUM ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ*

(Π i v. 52-54)

Στα βόρεια της αρχαίας Αγοράς της Πέλλας αποκαλύφθηκε το καλοκαίρι του 1983 σε συστηματική ανασκαφή μικρός ναῖσκος και τμήματα κτισμάτων προς τα βόρειά του, που πιθανόν σχετίζονται με διαμερίσματα ιερού¹. Στο στρώμα καταστροφής ενός από τους κύριους χώρους αυτών των διαμερισμάτων βρέθηκε ένα χάλκινο εξάρτημα κλίνης, το fulcrum αριθ. BE Μουσείου Πέλλας 1983/1² (Π i v. 52 α-β).

Το fulcrum σώζεται σχεδόν ακέραιο. Λείπει μόνον ένα πολύ μικρό κομμάτι από χάλκινο έλασμα στο κάτω μέρος³. Έχει συγκολληθεί από έξι κομμάτια: την προτομή του ζώου και το επάνω καμπύλο τμήμα του σκελετού, τον υπόλοιπο σκελετό, το μέταλλιο με την ανάγλυφη προτομή και τρία κομμάτια του χάλκινου ελάσματος που συμπληρώνει το σκελετό. Το fulcrum έχει ύψος 0,26 και μήκος 0,37 μ.⁴. Το μέταλλο έχει αποκτήσει πράσινη πάτινα και παρουσιάζει σε πολλά σημεία, ιδίως στο σκελετό και στην προτομή του ζώου, διογκώσεις, αποφλοιώσεις και σκασίματα, που δείχνουν μια αρκετά προχωρημένη διάβρωση του χαλκού. Το μέταλλιο μόνο διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση.

Ο σκελετός του fulcrum σχηματίζεται από ένα έλασμα σε σχήμα επικλινούς S. Το έλασμα

* Ευχαριστώ θερμά την Έφορο Μαρία Σιγανίδου για την άδεια δημοσίευσης. Την Έφορο των Αρχαιοτήτων Ηρώ Ζερβουδάκη και το σύζυγό μου Γιάννη Ακαμάτη ευχαριστώ για τις ποικίλες υποδείξεις τους. Ευχαριστώ ακόμα θερμά τους φυσικούς Σ. Φιλιππάκη και Χ. Καρακάλο του Κέντρου Πυρηνικών Ερευνών Δημόκριτος για την προθυμία με την οποία με διευκόλυναν αναλαμβάνοντας τη στοιχειακή ανάλυση και τη ραδιογράφιση του fulcrum.

Η συντήρηση του fulcrum έγινε στα εργαστήρια του Μουσείου Πέλλας από τους συντηρητές Τάσο και Έφη Μοδίτση, τους οποίους και ευχαριστώ.

Οι φωτογραφίες των Π i v. 52 α-β, 53 α-β και 54 β είναι του Γιάννη Ακαμάτη και του Π i v. 54 α του Χρ. Γιαβανίδη.

1. Έργον 1981, σ. 20 κ.ε. Έργον 1982, σ. 20-21 κ.ε. Έργον 1983, σ. 36. ΠΑΕ 1981, σ. 44 κ.ε. ΠΑΕ 1982, σ. 57 κ.ε. ΠΑΕ 1983, υπό εκτύπωση.

Αν και δεν είμαστε ακόμα σε θέση να αποδώσουμε το ιερό με βεβαιότητα σε μια συγκεκριμένη θεότητα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ήταν τόπος κάποιας λαϊκής λατρείας, όπως δείχνουν η αρχιτεκτονική μορφή των κτισμάτων και τα ευρήματα. Ασυνήθιστη είναι η διάταξη των χώρων στα βόρεια του ναῖσκου με τις δυο αυλές, με βωμό και υπόγεια δεξαμενή, και το πλήθος των πήλινων ειδωλίων και των αναθηματικών αναγλύφων με επαρχιακή τεχνοτροπία.

2. Στο στρώμα καταστροφής του ίδιου χώρου βρέθηκαν μια λαβή μεγάλου χάλκινου ελικοτού κρατήρα, μια χάλκινη αρύταινα, έξι σιδερένιοι οβελίες και πολλά ακέραια πήλινα αγγεία. Τα αντικείμενα αυτά, απαραίτητα σε συμπόσια, είναι ενδεικτικά της χρήσης του χώρου.

Για το χάλκινο εξάρτημα κλίνης, που εξετάζουμε, θα χρησιμοποιηθεί η λατινική λέξη fulcrum, που τη δέχονται όλοι οι μελετητές.

3. Αμέσως επάνω και αριστερά από την κυκλική υποδοχή του μεταλλίου.

4. Η μέτρηση του ύψους έγινε από το κάτω μέρος του μεταλλίου ως το ψηλότερο σημείο της χαιτίς του αλόγου. Η μέτρηση του μήκους έγινε κατά τη διαγώνια φορά.

έχει πλάτος 0,035 και πάχος 0,002 μ.⁵ Στο κάτω άκρο του σκελετού σχηματίζεται ένας δακτύλιος⁶. Η κάτω πλευρά του σκελετού είναι ελαφρά καμπύλη και καταλήγει σε μια σχεδόν ορθή γωνία, που εξέχει ελαφρά. Στη στενή μπροστινή επιφάνεια του σκελετού με δυο χαράξεις σχηματίζεται ταινία, πλ. 0,01 μ., που ακολουθεί το περίγραμμά του. Οι χαράξεις μέσα στην ορθή γωνία της κάτω πλευράς καταλήγουν σε έλικα. Στο έλασμα του σκελετού υπάρχουν τέσσερις οπές, διαμ. 0,0035 μ. Στις τρεις από αυτές διατηρούνται στη θέση τους μικρά χάλκινα καρφιά⁷ (Πί ν. 52 β). Ένα λεπτό χάλκινο έλασμα, κομμένο σύμφωνα με το περίγραμμα του ελάσματος του σκελετού, είναι προσαρμοσμένο στην εσωτερική πλευρά του⁸.

Το επάνω μέρος του fulcrum διακοσμεί ο λαιμός και το κεφάλι ενός αλόγου⁹ (Πί ν. 53 α). Το κεφάλι έχει κλίση προς τα κάτω και ελαφρά στροφή προς τα δεξιά. Είναι σχετικά μακρύ και στενό. Τα ρινικά οστά, τα οστά των παρειών και του μετώπου στην περιοχή των φρυδιών τονίζονται αρκετά έντονα, ώστε το κεφάλι να μπορεί να χαρακτηριστεί οστεώδες. Το στόμα είναι μισάνοιχτο, τα ρουθούνια ανοιχτά, τα μάτια σχετικά μικρά και τα αυτιά μικρά και κινημένα προς τα έξω. Ο λαιμός του αλόγου είναι μαλακά αποδοσμένος με τρεις ελαφρά ανάγλυφες αναδιπλώσεις του δέρματος. Η διάταξη της χαίτης παρουσιάζει κάποια ομοιομορφία καθώς οι βόστρυχοι, χωρισμένοι σε πέντε ομάδες με διαφορετικό αριθμό βοστρύχων η καθεμιά, πέφτουν εναλλάξ επάνω στην αριστερή και στη δεξιά πλευρά του αυχένα. Οι απολήξεις των βοστρύχων της τελευταίας ομάδας κολλούν επάνω στο έλασμα του σκελετού (Πί ν. 53 β). Τρεις βόστρυχοι επάνω από το μέτωπο είναι πιο κοντοί από τους άλλους· οι δύο ακραίοι ενώνονται με τα αυτιά. Οι βόστρυχοι ξεχωρίζουν με βαθιά χάραξη. Οι κυματιστές απολήξεις τους όμως είναι απόλυτα εναρμονισμένες με την πλαστική απόδοση του λαιμού. Οι άκρες των απολήξεων τονίζονται και αυτές με χάραξη. Το άλογο φοράει περιλαίμιο, μια στενή ανάγλυφη ταινία, πλ. 0,005 μ. Αμέσως μετά το περιλαίμιο διακρίνεται ένα κομμάτι από δέρμα άλλου ζώου, πάνθηρα, που το τρίχωμά του αποδίδεται με πυκνές παράλληλες κυματιστές λεπτές χαράξεις¹⁰. Η προτομή του αλόγου κλείνει με μια ανάγλυφη καλυκόσχημη απόληξη με αμελείς χαράξεις στην κάτω επιφάνειά της¹¹.

Στο δακτύλιο του κάτω μέρους του σκελετού είναι κολλημένο ένα μετάλλιο με μια ανάγλυφη ανδρική προτομή (Πί ν. 54 α). Το μετάλλιο έχει διάμετρο 0,063 μ. Το ύψος της προτομής είναι 0,078 μ. Παριστάνεται το κεφάλι ενός νέου άνδρα και μέρος του κορμού. Ο κορμός εικονίζεται κατενώπιον, το κεφάλι στρέφεται προς τα αριστερά του και ελαφρά προς τα επάνω. Η διαμόρφωση των μυών του στήθους με τις τονισμένες θηλές, η απόδοση των κλειδών και του έντονα τεταμένου δεξιού μυ του λαιμού με παράλληλη αναδίπλωση της επιδερμίδας στην άλλη πλευρά, ο τονισμός των μετωπικών οστών έχουν έντονη πλαστικότητα. Ο αριστερός ώμος προτείνεται με παράλληλη στροφή του δεξιού προς τα πίσω. Το πρόσωπο έχει κανονικά χαρακτηριστικά. Το στόμα είναι μισάνοιχτο με παχύ το κάτω χείλος, το λεπτό σαγόνι εξέχει, η μύτη έντονα κυρτή στη ράχη έχει τονισμένα πτερύγια. Οι κόγχες των ματιών είναι μεγάλες, αμυγδαλόσχημες, το μέτωπο ψηλό και τα αυτιά έχουν μικρό λωβό και μεγάλη έλικα. Το κεφάλι

5. Ο σκελετός στην κύρια όψη έχει πλάτος 0,08 μ. Το πλάτος μετρήθηκε κατά τη διαγώνια φορά στο μέσο, από την ορθή γωνία με την έλικα της κάτω πλευράς ως την επάνω καμπύλη πλευρά.

6. Ο δακτύλιος έχει πλάτος 0,008 και διάμετρο 0,065 μ.

7. Το καρφί που σώζεται καλύτερα έχει μήκος 0,032 μ.

8. Το πλάτος του ελάσματος μετρημένο κατά τη διαγώνια φορά είναι 0,052 μ.

9. Το ύψος του τμήματος αυτού είναι 0,105 μ., μετρημένο κατά τη διαγώνια φορά.

10. Βλ. εδώ σ. 143.

11. Βλ. εδώ σ. 144.

στεφανώνει χονδρό κυλινδρικό στεφάνι με φύλλα δάφνης, γύρω από το οποίο τυλίγεται μια ταινία, που οι άκρες της πέφτουν κυματιστές επάνω στους ώμους. Τα μαλλιά είναι κοντά. Οι μικροί ανάγλυφοι βόστρυχοι χωρίζονται με χάραξη και ακολουθούν σε συμμετρική διάταξη το περίγραμμα του κεφαλιού αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά. Οι παραγνάθιοι βόστρυχοι έχουν οξεία απόληξη. Στο επάνω μέρος του κεφαλιού η κόμμωση αποδίδεται λιγότερο πλαστικά από την κύρια όψη. Οι βόστρυχοι σε τρεις σειρές δημιουργούν σχετικά πλατιές επιφάνειες που ακολουθούν το περίγραμμα του κεφαλιού και χωρίζονται με βαθιά χάραξη (Πί ν. 54 β).

Το *fulcrum* είναι κατασκευασμένο από τρία κομμάτια. Ο σκελετός και το κεφάλι του αλόγου έχουν βγει από την ίδια μήτρα¹². Η ανάγλυφη προτομή του μεταλλίου βγήκε από άλλη μήτρα και κολλήθηκε στη συνέχεια στην κυκλική υποδοχή του δακτυλίου στο κάτω μέρος του σκελετού¹³. Το έλασμα που γεμίζει το κενό του σκελετού και που έχει κοπεί κατά το περίγραμμά του προσαρμόστηκε στην εσωτερική πλευρά του στην τελευταία φάση. Ραδιογραφίες απέδειξαν ότι τα κεφάλια της ανδρικής μορφής του μεταλλίου και του αλόγου είναι συμπαγή, ενώ οι λαιμοί είναι κοίλοι¹⁴. Στην εσωτερική πλευρά του μεταλλίου και του λαιμού του ζώου διατηρείται μέρος του πυρήνα από άμμο, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των χυτών μερών. Μερικές λεπτομέρειες, όπως η διαίρεση και οι απολήξεις των βοστρύχων της χαιτής του αλόγου, οι χαράξεις στο δέρμα του πάνθηρα και στην καλυκόςχημη απόληξη της προτομής του ζώου, η διπλή χάραξη στο σκελετό, ο χωρισμός των βοστρύχων της ανδρικής προτομής, οι χαράξεις της κόρης και των βλεφάρων των ματιών πρέπει να έγιναν με αιχμηρό εργαλείο στην τελική φάση της κατασκευής. Μετά την κατασκευή του το *fulcrum* προσαρμόστηκε επάνω στον ξύλινο σκελετό του προσκεφάλαιου της κλίνης και καρφώθηκε με καρφιά που τοποθετήθηκαν περιμετρικά στο έλασμα του σκελετού.

Το *fulcrum*, που περιγράψαμε, διακοσμούσε τη μια πλευρά του υπερυψωμένου προσκεφάλαιου μιας κλίνης¹⁵. Η αρχαία κλίνη έχει γίνει από παλιά, αντικείμενο ευρύτατης μελέ-

12. Ένα στοιχείο που επιβεβαιώνει αυτή την κατασκευή είναι το κάτω μέρος της χαιτής του αλόγου που κολλάει επάνω στο έλασμα του σκελετού σπάζοντας τη συμμετρική διάταξή της. Για την τεχνική κατασκευής χάλκινων αντικειμένων βλ. D. G. Mitten - S. F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World*, Mainz on Rhine, 1968, σ. 9 κ.ε. Art and Technology, A Symposium on Classical Bronzes, Cambridge, Massachusetts, and London, England 1970: H. Lechtman - A. Steinberg, «Bronze Joining: A Study in Ancient Technology», σ. 5 κ.ε., R. J. Gettens, «Patina: Noble and Vile», σ. 57 κ.ε., A. Steinberg, «Technical Note», σ. 107 κ.ε. Για το χαλκό, H. Hodges, *Artifacts*, London 1964, σ. 206 κ.ε. J. F. Healy, *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978, σ. 209 κ.ε.

13. Καθώς η νεότερη συγκόλληση δεν έχει γίνει απόλυτα στη σωστή θέση, επάνω στο σκελετό, στην κάτω πλευρά του μεταλλίου, διατηρούνται ίχνη της αρχαίας συγκόλλησης.

14. Η στοιχειώδη ανάλυση έδωσε τα εξής αποτελέσματα:

Δείγμα 1 (από το δακτύλιο, στο κάτω μέρος του σκελετού): Ch 90,80%, Sn 8,7%, Pb 0,40%, Fe 0,1%.

Δείγμα 2 (από το λεπτό έλασμα που είναι προσαρμοσμένο στην εσωτερική πλευρά του σκελετού): Ch 91,45%, Sn 8,1%, Pb 0,35%, Fe 0,1%.

Δείγμα 3 (από ένα καρφί): Ch 89,95%, Sn 9,7%, Pb 0,1%, Fe 0,25%.

15. Η ανεύρεση και άλλων αντικειμένων που σχετίζονται με συμπόσιο στον ίδιο χώρο δικαιολογεί και την παρουσία κλίνης. Δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία για τη θέση της κλίνης και την πιθανότητα ύπαρξης άλλων κλινών στον ίδιο χώρο. Από το σημείο εύρεσης του χάλκινου εξαρτήματος μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν τοποθετημένη κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του δωματίου. Στον ανδρώνα ιερού στα Λάβρανδα βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα με προτομή σκύλου και πόδι κλίνης, Inge Dahlén, *Op. Ath. II* (1955), σ. 37 κ.ε., 45. Για τον αριθμό, τις διαστάσεις και τη θέση των κλινών σε χώρους γευμάτων και συμποτίων, D. M. Robinson - J. W. Graham, *The Hellenistic House*, Olynthus VIII (1938), σ. 173 κ.ε. D. M. Robinson, *Domestic and Public Archi-*

της¹⁶. Επειδή το βασικό υλικό κατασκευής της ήταν το ξύλο, δεν έχουν διασωθεί ακέραια δείγματα αλλά μόνον τα μεταλλικά μέλη που προσαρμόζονταν στον ξύλινο σκελετό, δηλαδή τα πόδια, οι πλευρικοί δοκοί με ένθετη συνήθως διακόσμηση και τα διακοσμητικά κομμάτια του προσκεφάλαιου και της κάτω πλευράς των κλινών, τα *fulcra*. Την εξέλιξη της αρχαίας κλίνης μπορούμε να παρακολουθήσουμε στην αγγειογραφία¹⁷. Από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. τοποθετούνται στις κλίνες ξεχωριστά καμπύλα κομμάτια για προσκεφάλαια, τα οποία πολλές φορές διακοσμούνται με έλικες¹⁸. Ο τύπος της ελληνιστικής κλίνης με τα διακοσμημένα με πολλά κυμάτια πόδια και τα καμπύλα προσκεφάλαια, όπως έχει αποκατασταθεί σε μερικές περιπτώσεις, επιζεί ως το τέλος του 1ου αι. μ.Χ.¹⁹. Η προσθήκη ψηλού στηρίγματος για την πλάτη στη θέση του προσκεφάλαιου από τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. άλλαξε τη μορφή της κλίνης²⁰. Τα *fulcra*, που είναι ως σήμερα γνωστά, είναι κυρίως χάλκινα και ανήκουν τα περισσότερα στη ρωμαϊκή εποχή²¹. Καθώς τα πιο πολλά έχουν άγνωστη προέλευση και δεν είναι γνωστές οι συνθήκες εύρεσής τους η μελέτη τους δεν μπορεί να είναι ποτέ πλήρης. Οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με τα *fulcra* προσπάθησαν να συγκεντρώσουν τα ως τις μέρες τους γνωστά κομμάτια και τα κατέταξαν σε ομάδες με βάση κυρίως τον τόπο εύρεσής τους, και λιγότερο τα στυλιστικά και χρονολογικά στοιχεία που δίνουν οι περιορισμένες δημοσιεύσεις τους²². Τα γνωστά ως σήμερα *fulcra* διακρίνονται σε δυο κατηγορίες από τον τρόπο κατασκευής τους. Τα *fulcra* της πρώτης κατηγορίας αποτελούνται από ένα συμπαγές έλασμα με ανάγλυφη διακόσμηση και δυο μετάλλια στις άκρες με ανάγλυφες προτομές²³. Η κατηγορία αυτή από μερικούς μελετητές θεωρείται η παλιότερη και χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.²⁴. Τα *fulcra* της δεύτερης κατηγορίας, στην οποία ανήκει και αυτό της Πέλλας που εξετάζουμε και που είναι τα πιο πολυάριθμα, έχουν περισσότερο πολύπλοκη μορφή. Αποτελούνται από

ture, Olynthus XII (1946), σ. 349, υποσημ. 111. Γενικά, F. Studniczka, Abh. Kön. Sächs. Ges. d. Wiss. Phil.-Hist. Cl, XXX, 1914, σ. 118 κ.ε.

16. Βασικές είναι οι μελέτες των C. L. Ransom, Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans, Chicago, 1905. G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, London, 1966, σ. 52 κ.ε.

Για τα διάφορα ονόματα των κλινών στην αρχαιότητα, Pritchett, W. Kendrick, Hesperia 25 (1956), σ. 226 κ.ε. Για φημισμένες κλίνες στην αρχαιότητα, G. Richter, ό.π., σ. 52, 58. C. L. Ransom, ό.π., σ. 54 κ.ε. Ch. Piccot-Boube, BAmaroc IV (1960), σ. 192 κ.ε. K. A. Neugebauer, AM 57 (1932), σ. 40 κ.ε. W. Deonna, DeIos XVIII (1938), σ. 1 κ.ε.

17. G. Richter, ό.π., σ. 54 κ.ε., κυρίως 56 κ.ε. Για τη ρωμαϊκή εποχή, σ. 57, 58 και 105 κ.ε. C. L. Ransom, ό.π., σ. 19 κ.ε., 29 κ.ε. Για τη ρωμαϊκή εποχή, σ. 32 κ.ε. D. K. Hill, Hesperia XXXII (1963), σ. 293 κ.ε. N. Himmelmann, Drei hellenistische Bronzen in Bonn, Mainz, 1975, σ. 9 κ.ε.

18. C. L. Ransom, ό.π., σ. 27, εικ. 11. Η παράσταση του κρατήρα του Hermitage με μορφές Διονύσου και Αριάδνης, καθισμένων επάνω σε κλίνη, που είναι τοποθετημένη σε μούλρι, αναφέρεται σαν ένα από τα παλιότερα δείγματα του τύπου της ελληνιστικής κλίνης, G. Richter, ό.π., εικ. 300, Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 264, εικ. 4, αριθ. 5.

19. Βλ. αποκατάσταση κλινών στο Μουσείο του Βερολίνου από την Πριήνη και το Boscoreale, G. Richter, ό.π., σ. 308, 530. Επίσης, G. Seiterle und A. Mutz, Antk I (1982), σ. 64 κ.ε. Η ανεύρεση τριών χάλκινων *fulcrum* ως σήμερα στις ανασκαφές της Πέλλας δείχνει τη συνηθισμένη μορφή της κλίνης.

20. G. Richter, ό.π., σ. 105 κ.ε., σ. 108 κ.ε., εικ. 550-560.

21. Inge Dahlén, ό.π., σ. 37, 38, υποσημ. 1.

22. A. Greifenhagen, RM 45 (1930), σ. 137 κ.ε., σ. 143 κ.ε. G. Oikonomos, AM LI (1926), σ. 75 κ.ε., σ. 80 κ.ε. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 189 κ.ε., σ. 273 κ.ε. K. Neugebauer, ό.π., σ. 29 κ.ε.

23. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 264 κ.ε., 273 κ.ε. N. Himmelmann, ό.π., σ. 3 κ.ε. Το έλασμα καρφονόταν κατευθείαν επάνω στον ξύλινο σκελετό της κλίνης. Οπές από καρφιά διακρίνονται στο βάθος της ανάγλυφης επιφάνειας.

24. N. Himmelmann, ό.π., σ. 7, 11.

τρία ή τέσσερα κομμάτια: το σκελετό, μια προτομή ζώου στο επάνω άκρο, ένα μετάλλιο με ανάγλυφη προτομή ή άλλη απλή διακόσμηση στο κάτω άκρο και ένα έλασμα που γεμίζει το κενό που δημιουργεί το περίγραμμα του σκελετού. Η προτομή του ζώου ήταν βγαλμένη αρκετές φορές από την ίδια μήτρα με το σκελετό, όπως στο *fulcrum* της Πέλλας²⁵. Τα διακοσμητικά θέματα και στις δυο κατηγορίες είναι παρμένα από το μυθολογικό, κυρίως όμως το διονυσιακό κύκλο²⁶. Τα επάνω άκρα των *fulcrum* της δεύτερης κατηγορίας διακοσμούν προτομές ζώων, κυρίως μουλαριών και αλόγων, και τα κάτω άκρα μετάλλια με ανάγλυφες συνήθως προτομές Διονύσου, σατύρων, μαινάδων, ερώτων και Άρτεμης²⁷.

Καθοριστική για τη χρονολόγηση των *fulcrum*, εκτός από τα εξωτερικά στοιχεία που μπορεί να υπάρχουν και το στυλ των ανάγλυφων μορφών, πολλοί μελετητές δέχονται τη μορφή του σκελετού.

Χαρακτηριστικό των *fulcrum* του 2ου αι. π.Χ. είναι ο επιμήκης, λεπτός, σχετικά στενός σκελετός, με βάση ελαφρά καμπύλη, που καταλήγει σε ορθή γωνία, στο εσωτερικό της οποίας εγγράφεται μια έλικα²⁸. Η μορφή αυτή διατηρείται ακόμα και στον 1ο αι. π.Χ. αλλά σιγά-σιγά η ορθή γωνία της βάσης μαζί με την έλικα εξαφανίζονται και τη θέση τους παίρνει μια έντονη εξοχή. Παράλληλα, ο σκελετός γίνεται πιο ίσιος και κοντόχοντρος τείνοντας να σχηματίζει ορθή γωνία με το οριζόντιο πλαίσιο της κλίνης. Το *fulcrum* αποκτά έτσι μεγαλύτερη βαρύτητα και σταθερότητα. Ταυτόχρονα το έλασμα που γεμίζει το κενό του σκελετού διακοσμείται συνήθως με ένθετα φυτικά μοτίβα από ποικίλα υλικά²⁹. Στους επόμενους αιώνες, 2ο και 3ο μ.Χ., η μορφή του αλλάζει τελείως. Ο σκελετός γίνεται ψηλός, κάθετος και πολύ στενός και στηρίζεται κατευθείαν στο οριζόντιο πλαίσιο της κλίνης, με το οποίο σχηματίζει ορθή γωνία.

Εξετάζοντας μορφολογικά το *fulcrum* της Πέλλας, διαπιστώνουμε ότι εκτός από την ανάγλυφη προτομή του μεταλλίου, διακοσμείται με κοινά για τα *fulcra* της ελληνιστικής εποχής στοιχεία. Η προτομή του αλόγου διακοσμεί πολύ συχνά το επάνω μέρος των *fulcrum*³⁰. Βασικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν το άλογο από το μουλάρι είναι το μικρότερο κεφάλι, τα κοντά αυτιά και η έλλειψη της γιρλάντας.

Παραθέτουμε κατάλογο ελληνιστικών *fulcrum* με προτομή αλόγου:

α) Berlin Altes Museum 10053 (Πριήνη) (Wiegand-Schrader, Priene, Berlin, 1904, σ. 378 κ.ε., εικ. 480, 481, 483, JdI XVII (1902), σ. 134, εικ. 11. C. L. Ransom, ό.π., σ. 85 κ.ε. K. Neu-

25. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 246 κ.ε. D. K. Hill, ό.π., σ. 294, υποσημ. 10. J. Petit, *Bronzes antiques de la collection Dutuit*, 1980, αριθ. 7, υποσημ. 2. Ο σκελετός προσαρμοζόταν επάνω στο ξύλο του προσκέφαλου της κλίνης και καρφωνόταν. Σε πολλές περιπτώσεις διατηρούνται επάνω στο έλασμα τα καρφιά στη θέση τους. Στο *fulcrum* της συλλογής Besançon διακρίνονται και υπολείμματα ξύλου, P. Lebel, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon V. Les bronzes figurés*, Paris 1961, σ. 60, αριθ. 192.

26. A. Greifenhagen, ό.π., σ. 149 κ.ε. G. Oikonomos, ό.π., σ. 82 κ.ε. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 250 κ.ε. C. L. Ransom, ό.π., σ. 82 κ.ε., σ. 86 κ.ε. Η Αφροδίτη με έρωτες, η Αριάδνη, ο Διόνυσος με Σατύρους, η Αθηνά, ο Οδυσσέας και ο Πολύφημος διακοσμούν τα *fulcra* της πρώτης κατηγορίας, Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 273 κ.ε.

27. Πολλές φορές τα επάνω άκρα των *fulcrum* της δεύτερης κατηγορίας διακοσμούν υδρόβια πουλιά και σπανιότερα προτομές λιονταριού, σκύλου και ελέφαντα, A. Greifenhagen, ό.π., σ. 151 κ.ε. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 252 κ.ε., σ. 255.

28. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 264 κ.ε., εικ. 4-6. A. Greifenhagen, ό.π., σ. 148. H. Hoffmann, *AJA* 61 (1957), σ. 168.

29. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 256 κ.ε., σ. 269. A. Greifenhagen, ό.π., σ. 161 κ.ε. C. L. Ransom, ό.π., σ. 87 κ.ε. J. Petit, ό.π., αριθ. 7, υποσημ. 3.

30. Λιγότερο συχνά βέβαια απ' ό,τι η προτομή του μουλαριού.

gebauer, ό.π., σ. 34-36, πίν. VI, 1: A. Greifenhagen, ό.π., σ. 143, αριθ. 4. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 275, αριθ. 7).

β) Χάγη, Μουσείο Scheurleer (Κάιρο) (A. Greifenhagen, ό.π., σ. 143, αριθ. 7, σ. 152, εικ. 5. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 276, αριθ. 17).

γ) Μουσείο Αγκώνα (Αγκώνα). Δύο προτομές αλόγων (E. Brizio, Tombe dell'epoca romana. Notizie degli Scavi di Antichità, Milan 1902, σ. 452-458, εικ. 19-27. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 275, αριθ. 8).

δ) Palais de Beaux Arts, Μουσείο Petit Palais, Collection Dutuit, DUT 98B. Παρίσι (Esquiline, Ρώμη), P. Gusman (L'art décoratif de Rome de la fin de la république au IV siècle I, σ. 9, πίν. 14. A. Greifenhagen, ό.π., σ. 145, αριθ. 45. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 276, 277, αριθ. 19. J. Petit, ό.π., αριθ. 7. Cl. Rolley, Les bronzes Grecs, Friburg (Suisse) 1983, σ. 188, αριθ. 171).

ε) Μουσείο Alaoui, Bardo, Τυνησία (Mahdia) (A. Greifenhagen, ό.π., σ. 143, αριθ. 11, πίν. 44,2. W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, Tübingen, 1963, σ. 32, αριθ. 39, πίν. 48,2. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 277, αριθ. 20).

στ) Kunsthistorisches Nationalmuseum, Βιέννη, αριθ. 749 (C. L. Ransom, ό.π., σ. 32, 83, 84, 101, πίν. XVI. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 277, αριθ. 22, πίν. XVII, 1, σ. 229).

ζ) Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, αριθ. 2566 (H. B. Walters, Catalogue of the Bronzes Greek, Roman and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum, London 1899, σ. 331. C. L. Ransom, ό.π., σ. 99, πίν. XIb. G. Richter, ό.π., εικ. 540. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 278, αριθ. 25).

η) Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, αριθ. 2563 (H. B. Walters, ό.π., σ. 331. C. L. Ransom, ό.π., σ. 100, πίν. XIIc. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 278, αριθ. 27).

θ) Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, αριθ. 2565 (H. B. Walters, ό.π., σ. 331. C. L. Ransom, ό.π., σ. 32, 83-85, 99, πίν. XIIa. G. Richter, ό.π., εικ. 549a. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 278, αριθ. 28).

ι) Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, αριθ. 2564 (H. B. Walters, ό.π., σ. 331. C. L. Ransom, ό.π., σ. 100, πίν. XIIb. G. Richter, ό.π., εικ. 549b. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 278, αριθ. 29).

ια) Μαδρίτη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (J. Cabré Aguilo, Los bronzes de Azaila, AEA 1925, σ. 297. Του ίδιου, Azaila, IVme Congrès International d'Archéologie, Barcelone 1929, σ. 16. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 225, πίν. XV, 1, σ. 278, 279, αριθ. 30).

ιβ) Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery, αριθ. 542204 (Sale Collection, αριθ. 447. D. Hill, ό.π., σ. 299, πίν. 79e).

ιγ) Πέλλα, Μουσείο 1983/1.

ιδ) Βασιλεία, Antikenmuseum BS503 (G. Seiterle und A. Mutz, AntK 1 (1982), σ. 62 κ.ε., πίν. 11,12.

Σε όλα σχεδόν τα άλογα διακρίνεται ριγμένο επάνω στους ώμους δέρμα ενός άλλου ζώου, κυρίως πάνθηρα, αλλά λίγα φορούν περιλαίμιο³¹. Το δέρμα του πάνθηρα προσαρμοζόταν επάνω στους ώμους του αλόγου για πρακτικούς λόγους, για την άνεση του ιππέα³².

31. C. L. Ransom, ό.π., σ. 85 κ.ε. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 252 κ.ε., σ. 254. Άλογα με περιλαίμιο, K. A. Neugebauer, ό.π., πίν. VI, 1 (Πριήνη). G. Richter, ό.π., εικ. 540 (Βρετ. Μουσείο 2566). C. L. Ransom, ό.π., πίν. XVI (Βιέννη).

32. Το δέρμα του πάνθηρα παρά το βακχικό του χαρακτήρα δεν είναι ασυνήθιστο στα άλογα. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 252, υποσημ. 4. Άλογα με δέρμα πάνθηρα: K. A. Neugebauer, ό.π., πίν. VI, 1 (Πριήνη). G. Richter,

Η καλυκόσχημη απόληξη των προτομών των ζώων είναι κοινό στοιχείο όλων σχεδόν των fulcrum της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, ανεξάρτητα από το είδος του ζώου³³. Γι' αυτό και δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως εξάρτημα ιπποσκευής.

Μερικοί μελετητές έχουν ερμηνεύσει την ανάγλυφη αυτή απόληξη σαν ένα ή δύο σχηματοποιημένα φύλλα, μέσα από τα οποία προβάλλει η προτομή του ζώου³⁴. Άλλοι τη βλέπουν ως ένα απλό διακοσμητικό μοτίβο κατάλληλο να μεσολαβήσει ανάμεσα στην ολόγλυφη προτομή του ζώου και στο δισδιάστατο σκελετό³⁵.

Πιστεύουμε ότι η πρώτη ερμηνεία βρίσκεται περισσότερο κοντά στο χαρακτήρα και την εποχή του αντικειμένου. Το μοτίβο της προτομής του ζώου που προβάλλει μέσα από φύλλα χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ελληνιστική εποχή για τη διακόσμηση επίπλων³⁶.

Τα άλογα του fulcrum της Πέλλας, που εξετάζουμε, και του Μουσείου του Βερολίνου, αριθ. 10053, από την Πριήνη³⁷, έχουν την ίδια σχεδόν κλίση του κεφαλιού. Το κεφάλι του αλόγου της Πριήνης όμως είναι λίγο περισσότερο υψωμένο. Οι βόστρυχοι της χαιτίης και στα δύο άλογα πέφτουν επάνω στους ώμους, χωρίς ωστόσο να είναι όμοιοι. Η πλαστική απόδοση των δύο κεφαλιών διαφέρει. Στο άλογο της Πριήνης τις επιφάνειες του κεφαλιού διακρίνει έντονη πλαστικότητα και η έκφραση έχει μεγαλύτερη ζωτικότητα. Το άλογο της Πέλλας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πιο «στεγνό». Μεγαλύτερη ομοιότητα με τη χαιτίη του αλόγου της Πέλλας έχουν οι απολήξεις των βοστρύχων της χαιτίης των αλόγων των fulcrum αριθ. 2566 του Βρετανικού Μουσείου³⁸ και της συλλογής Dutuit του Petit Palais, DUT 98B³⁹. Η απόδοση των κεφαλιών ωστόσο των αλόγων των δύο τελευταίων fulcrum δείχνει ένα πιο προχωρημένο στάδιο από αυτό της Πέλλας.

Ο σκελετός των fulcrum, όπως έχουμε αναφέρει, έχει χρησιμοποιηθεί από πολλούς μελετητές ως ένα στοιχείο χρονολόγησης. Ο σκελετός του fulcrum της Πέλλας έχει όλα τα χαρα-

ό.π., εικ. 540, 549 (Βρετ. Μουσείο 2566, 2565). C. L. Ransom, ό.π., πίν. XVI (Βιέννη). J. Petit, ό.π., αριθ. 7. W. Fuchs, ό.π., πίν. 48b (Mahdia).

33. Fulcra με προτομές άλλων ζώων εκτός από άλογα και μουλάρια, που έχουν καλυκόσχημη απόληξη: Inge Dahlén, ό.π., πίν. 1,2. D. K. Hill, ό.π., πίν. 79c. Της ίδιας, A Bronze Couch, The Journal of the Walters, Art Gallery XV-XVI, 1952-1953, Baltimore, Maryland, σ. 56, εικ. 10. A. Greifenhagen, ό.π., σ. 149, εικ. 3. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 231, πίν. XVIII. D. G. Mitten - S. F. Doeringer, ό.π., σ. 302, 303, αριθ. 302, 303.

34. C. L. Ransom, ό.π., σ. 86, 87. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 256. Inge Dahlén, ό.π., σ. 42.

35. H. Hoffmann, ό.π., σ. 167, υποσημ. 5.

36. G. Richter, ό.π., σ. 71, εικ. 372-376, 377.

37. Το fulcrum της Πριήνης ο K. A. Neugebauer, ό.π., σ. 34-36, πίν. VI, 1, το χρονολογεί στον 3ο αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο το κατατάσσει και ο Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 275, αριθ. 7. H C. L. Ransom, ό.π., σ. 85, το χρονολογεί στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Ο W. Fuchs, ό.π., σ. 31, υποστηρίζει ότι είναι μεταγενέστερο από τα fulcra του ναυαγίου στη Mahdia και το χρονολογεί στον 1ο αι. π.Χ.

38. C. L. Ransom, ό.π., πίν. XIb. Ο Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 278, αριθ. 25, το κατατάσσει στην ομάδα του 1ου αι. π.Χ.

39. H J. Petit, ό.π., αριθ. 7, το χρονολογεί στον 1ο αι. π.Χ. Ο Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 276, 277, αριθ. 19, το κατατάσσει στην ομάδα του 2ου αι. π.Χ. Οι απολήξεις των βοστρύχων της χαιτίης ενός αλόγου από τη Βασιλεία αποδίδονται μόνο με χάραξη. G. Seiterle und A. Mutz, ό.π., σ. 62 κ.ε. H G. Richter, ό.π., εικ. 546, το κατατάσσει στην ομάδα των fulcrum της ρωμαϊκής εποχής. Οι απολήξεις των βοστρύχων της χαιτίης του αλόγου αριθ. 749 της Βιέννης τονίζονται ανάγλυφα επάνω στη χαιτίη, χωρίς να πέφτουν επάνω στον αυχένα, C. L. Ransom, ό.π., πίν. XVI. Ο Ch. Piccot Boube, ό.π., σ. 277, αριθ. 22, το κατατάσσει στην ομάδα του 1ου αι. π.Χ. Σε άλλα fulcra οι απολήξεις αυτές αποδίδονται σχηματικές και στυλιζαρισμένες, C. L. Ransom, ό.π., πίν. XIIa, W. Fuchs, ό.π., πίν. 48,2. Τα fulcra από το ναυάγιο στη Mahdia ο W. Fuchs, ό.π., σ. 31, τα χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Ο Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 277, αριθ. 20, τα κατατάσσει στην ομάδα του 1ου αι. π.Χ.

κτηριστικά της ελληνιστικής εποχής. Είναι επιμήκης και στενός, έχει ελαφρά καμπύλη βάση που λήγει σε ορθή γωνία με κάποια μικρή εξοχή και έλικα στο εσωτερικό της. Η καμπύλη του σκελετού παρουσιάζει σχετική ομοιότητα με τα fulcra του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. 15097, από την Πέλλα, και του Μουσείου του Βερολίνου, αριθ. 10053, από την Πρίηνη, που θεωρούνται τα παλιότερα χρονολογικά της δεύτερης κατηγορίας⁴⁰. Τα δύο όμως τελευταία αυτά fulcra έχουν περισσότερο επικλινή σκελετό, καθώς η επάνω καμπύλη του δίνει μικρότερη από την αντίστοιχη του fulcrum της Πέλλας. Παρόμοια διαμόρφωση με αυτό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου έχει και το αδημοσίευτο fulcrum του Μουσείου Πέλλας, αριθ. Δ311, με προτομές μουλαριού και Διονύσου⁴¹, και το fulcrum από τα Λάβρανδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σμύρνης⁴². Η καμπύλη του fulcrum της Πέλλας, που εξετάζουμε, έχει μεγαλύτερη ομοιότητα με το 2566 του Βρετανικού Μουσείου και της συλλογής Dutuit του Petit Palais, DUT 98B⁴³. Ο σκελετός του fulcrum από το ναυάγιο στη Mahdia, παρόλο που έχει τα βασικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων, είναι κοντός και περισσότερο πλατύς⁴⁴. Αν δεχτούμε μια χρονολογική εξέλιξη βασισμένη στη μορφή της καμπύλης του περιγράμματος του σκελετού, το fulcrum της Πέλλας φαίνεται ότι είναι νεότερο από αυτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, του Μουσείου του Βερολίνου, το αδημοσίευτο αριθ. Δ311 του Μουσείου Πέλλας και του Μουσείου της Σμύρνης και παλιότερο από το fulcrum του ναυαγίου στη Mahdia. Τα πλησιέστερα παράλληλά του, αλλά σχετικά νεότερα, είναι τα fulcra 2566 του Βρετανικού Μουσείου και της συλλογής Dutuit του Petit Palais, DUT 98B.

Η προτομή που κοσμεί το μετάλλιο στο κάτω άκρο του fulcrum της Πέλλας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁴⁵. Όπως έχει αναφερθεί παραπάνω τα διακοσμητικά θέματα των μεταλλίων είναι παρμένα από το διονυσιακό και το μυθολογικό κύκλο⁴⁶. Οι συνδυασμοί μουλαριών — Διονύσου, σιληνών, μαινάδων, ερώτων, βακχικών γενικά μορφών και αλόγων —, Άρτεμης, Αριάδνης, ερώτων είναι οι επικρατέστεροι. Ο συνδυασμός των ανάγλυφων μορφών του fulcrum της Πέλλας, του αλόγου και της νεανικής ανδρικής προτομής, από όσο τουλάχιστο γνωρίζω, είναι μοναδικός. Η παρουσία του αλόγου στο επάνω άκρο προϋποθέτει και την παρουσία κάποιας σχετικής με αυτό μορφής, όπως είναι η Άρτεμη⁴⁷, που παρουσιάζεται συχνά, ή τουλάχιστον

40. Για το fulcrum του Εθνικού Μουσείου, αριθ. 15097, από την Πέλλα, terminus ante quem θεωρείται το 168 π.Χ. G. Oikonomos, ό.π., σ. 75 κ.ε. Ο W. Fuchs, ό.π., σ. 31, το χρονολογεί μαζί με της Πρίηνης στον 1ο αι. π.Χ.

41. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 209, Πίν. 237 α, β.

42. Το fulcrum από τα Λάβρανδα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Inge Dahlén, ό.π., σ. 45. Αν η χρονολόγηση, που στηρίζεται στην πλαστική απόδοση του κεφαλιού του σκύλου, είναι σωστή, είναι το παλιότερο fulcrum που σώζεται ως σήμερα. Επειδή όμως είναι και το μόνο δείγμα ως τώρα από τον 4ο αι. π.Χ., νομίζουμε ότι χρειάζεται περισσότερη έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή.

43. Βλ. υποσημ. 38 και 39. Στην ομάδα του 1ου αι. π.Χ. μαζί με το fulcrum 2566 του Βρετανικού Μουσείου ο Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 277, 278, κατατάσσει και τα fulcra 2563-2565 του ίδιου μουσείου, καθώς και το 749 της Βιέννης, χωρίς έλικα, βλ. C. L. Ransom, ό.π., πίν. XII, a, b, c και XVI.

44. W. Fuchs, ό.π., πίν. 46, 1.

45. Για την καταγωγή γενικά της προτομής, βλ. πρόχειρα G. Richter, The Portraits of the Greeks I, London 1965, σ. 13 κ.ε. Της ίδιας, The Origin of the Bust Form for Portraits, Χαρτιστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον, Α', Αθήναι, 1965, σ. 59 κ.ε. Της ίδιας, Terracotta Bust of Alexander the Great, Collection H. Stathatos III, Objets antiques et byzantins, Strasbourg 1963, σ. 113 κ.ε.

46. Βλ. παραπάνω σ. 142.

47. Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 254, 275, αριθ. 7, σ. 278, αριθ. 28. J. Petit, ό.π., αριθ. 7. Fulcra που συνδυάζουν προτομές αλόγων με άλλες μορφές, Ch. Piccot-Boube, ό.π., σ. 277, αριθ. 22 (Αριάδνη), πίν. XV, 1 (Διόνυσος).

χιστον κάποιας από τις συνηθισμένες μορφές που διακοσμούν τα fulcra. Τα δάφνινα φύλλα του στεφανιού σχετίζονται με τον Απόλλωνα⁴⁸, αλλά το κεφάλι της προτομής με τα ατομικά χαρακτηριστικά μας απομακρύνει από την κατεύθυνση αυτή⁴⁹. Η διαμόρφωση του ψηλού μετώπου με τα τονισμένα μετωπικά οστά, το «σπασμένο» περίγραμμα της μύτης, το μισάνοιχτο στόμα με τα κάπως παχιά χείλη, το σαγόνι που εξέχει, είναι ενδεικτικά στοιχεία για τον εικονιστικό χαρακτήρα του κεφαλιού. Η διαμόρφωση των μαλλιών επάνω από το μέτωπο, οι κοντοί βόστρυχοι και η μυτερή απόληξη μπροστά από το αυτί παρατηρούνται στην κόμμωση του χάλκινου ηγεμόνα στο Museo Nazionale της Ρώμης⁵⁰. Στην προτομή της Πέλλας όμως οι λεπτομέρειες είναι λιγότερο τονισμένες και η διάταξη των βοστρύχων περισσότερο ομοιόμορφη και συμμετρική⁵¹. Μεγαλύτερη ελευθερία παρουσιάζει η απόδοση των βοστρύχων στο επάνω και στο πίσω μέρος του κεφαλιού⁵².

Το στεφάνι της μορφής, όπως αναφέραμε, αποτελείται από χονδρό κυλινδρικό στέλεχος και φύλλα δάφνης στερεωμένα με ταινία που τυλίγεται ολόγυρα. Η μορφή αυτή του στεφανιού υπάρχει στην ελληνιστική τέχνη με διαφορετικό όμως στέλεχος⁵³. Ο τεχνίτης του fulcrum της Πέλλας πρέπει να είχε υπόψη του το κυλινδρικό διάδημα των ηγεμόνων της ελληνιστικής εποχής⁵⁴, που με την προσθήκη φύλλων δάφνης πήρε τη μορφή στεφανιού.

48. Απεικόνιση του θεού Απόλλωνα σε fulcra, απ' όσο γνωρίζω, δεν είναι γνωστή ως σήμερα. Άμεση σχέση μεταξύ Απόλλωνα και αλόγου δεν υπάρχει. Για τη λατρεία του Απόλλωνα στην Πέλλα δεν έχουμε αποδεικτικά στοιχεία εκτός από την απεικόνιση του κεφαλιού και των συμβόλων του θεού στα νομίσματα Φιλίππου Β', στα αυτόνομα Μακεδόνων και Πέλλης. Σχέση στενή μεταξύ κάποιου Μακεδόνα βασιλιά με τον Απόλλωνα δε μαρτυρείται, όπως π.χ. η σχέση Αντιγόνου - Πάνα. Γνωρίζουμε μόνον την επίσκεψη του Περσέα στο Μαντείο των Δελφών στα 174 π.Χ., που συνέπεσε με τη γιορτή των Πυθίων, καθώς και τις ψηφισματικές στήλες στο Δήλιο και τους Δελφούς, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Ε', Ελληνιστικοί Χρόνοι, σ. 104.

49. Τα χαρακτηριστικά αυτά διακρίνονται καλά στον Πί ν. 54 α, όπου όμως το κεφάλι φαίνεται να έχει μεγαλύτερη κλίση προς τα επάνω απ' ό,τι στην πραγματικότητα.

50. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, N. York, 1960, σ. 161, εικ. 682, 683, 685.

51. Τα στοιχεία αυτά διακρίνονται στην πλάγια όψη του κεφαλιού του Μητροπολιτικού Μουσείου αριθ. 16172, που φαίνεται ότι είναι πορτρέτο κάποιας προσωπικότητας της εποχής του Ευμένη Β', με τον οποίο έχει κάποια ομοιότητα, ή λίγο αργότερα. G. Richter, *Catalogue of Greek Sculptures*, Metropolitan Museum of Art, Cambridge Massachusetts 1954, σ. 98, 99, αριθ. 189, πίν. CXXXIIe. Κοινά στοιχεία με την κόμμωση της προτομής του fulcrum στη γενική της μορφή έχει και η κόμμωση του κεφαλιού του πολεμιστή Borgese στο Μουσείο του Λούβρου και του χάλκινου κεφαλιού από τη Δήλο, G. Hafner, *Späthellenistische Bildnisplastik*, Berlin 1954, σ. 30, πίν. 10 MK1, MK2. Για την κόμμωση βλ. και χάλκινη ανδρική προτομή, που αναφέρεται σαν έργο ρωμαϊκής εποχής, St. Boucher, *Bronzes antiques*, Vienne 17, Paris 1971, αριθ. 44.

52. Βλ. παραπάνω, σ. 140.

53. Βλ. το στεφάνι του Φιλέταιρου σε νομίσματα του Ευμένη Α', G. Richter, *The Portraits of the Greeks III*, London, 1935, εικ. 1913, 1914. Επίσης, A. J. Wace, *JHS XXV* (1905), πίν. X, αριθ. 3, 4. R. P. Hinks, *Greek and Roman Portrait-Sculpture*, London 1935, πίν. 12b. Στο κεφάλι-πορτρέτο με χαρακτηριστικά Πτολεμαίων του Schloss Fasanerie bei Fulda το στέλεχος είναι περισσότερο πλατύ, H. F. Heintze, *Die antiken Porträts in Schloss Fasanerie bei Fulda, Mainz am Rhein* 1968, σ. 6, 95, αριθ. 5. Βλ. και το στεφάνι του νέου θεού ή ήρωα από το Ηρώο της Καλυδónας. E. Dyggve, Fr. Poulsen, K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, Kobenhavn 1934, σ. 363, εικ. 77. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις μεταλλικά φύλλα τοποθετούνταν σε οπές που υπάρχουν στο στέλεχος και στην ταινία. Περισσότερα κοινά στοιχεία με το στεφάνι της προτομής της Πέλλας έχει το στεφάνι του πορτρέτου του Πτολεμαίου ΙΕ' στο Oslo, G. Richter, ό.π., σ. 268, εικ. 1860 a, b.

54. G. Richter, ό.π., εικ. 1795-1797, 1878, 1879. T. Hölscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alexanders des Grossen*, Heidelberg 1971, σ. 37, πίν. 10, 11. Volkmar von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin 1970, πίν. 54, 1. G. Dickins, *JHS XXXIV* (1914), σ. 300, εικ. 5, σ. 308, εικ. 11. Για το κυλινδρικό διάδημα και την εποχή της εμφάνισής του στην ελληνική τέχνη, Μ. Ανδρόνικου, AAA X

Χαρακτηριστικά στοιχεία του προσώπου, όπως έχουμε αναφέρει⁵⁵, είναι οι κοίλες επιφάνειες του μετώπου, τα κάπως παχιά χείλη, το στρογγυλό σαγόνι που εξέχει και το περίγραμμα της μύτης. Αυτό παρουσιάζει μια έντονη εσοχή στη ρίζα της μύτης, μια καμπύλη στη ράχη της, η άκρη εξέχει ελαφρά και τα πτερύγια είναι τονισμένα. Παρόμοια διαμόρφωση βλέπουμε να έχει το περίγραμμα της μύτης του Ηρακλή, στο πρόσωπο του οποίου πολλοί μελετητές διακρίνουν χαρακτηριστικά Αλεξάνδρου, σε νομίσματα κοπής Λυσιμάχου⁵⁶ και Μιλήτου⁵⁷. Σε νομίσματα Σικυώνας στο κεφάλι του Ηρακλή-Αλεξάνδρου εκτός από το περίγραμμα της μύτης διακρίνεται η κοίλη επιφάνεια του δεξιού μέρους του μετώπου και το σαγόνι που προεξέχει⁵⁸. Παρόμοια χαρακτηριστικά παρατηρούνται και σε κεφάλια διαδόχων, όπως εικονίζονται σε νομίσματα Φιλίππου Ε΄⁵⁹, Περσέα⁶⁰, Αντιόχου Δ΄⁶¹. Η διαπραγμάτευση των πλαστικών όγκων της προτομής, το μέτωπο, η μύτη, το στόμα και οι παρειές μας φέρνουν κοντά στο κεφάλι του χάλκινου ηγεμόνα του Museo Nazionale της Ρώμης⁶² και στις μορφές της εσωτερικής ζωφόρου του βωμού της Περγάμου⁶³.

Η ταύτιση της μορφής δεν είναι απλή. Το πρόσωπο έχει χαρακτηριστικά του Αλεξάνδρου και ορισμένων διαδόχων. Είναι φυσικό να σκεφθούμε ότι πολύ πιθανόν απεικονίζεται κάποιος απόγονος του Αλεξάνδρου, που κληρονόμησε μερικά βασικά φυσιognωμικά χαρακτηριστικά του.

Αναφέραμε παραπάνω την ομοιότητα της μορφής με τα πορτρέτα ορισμένων διαδόχων, όπως εικονίζονται σε νομίσματα. Αν το fulcrum κατασκευάστηκε στην Πέλλα, πράγμα που είναι πολύ πιθανό, φυσικό είναι να απεικονίζεται η μορφή κάποιου ηγεμόνα της Μακεδονίας.

Με βάση τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά που δίνουν τα πορτρέτα των ηγεμόνων της Μακεδονίας στην ελληνιστική εποχή, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε μια πολύ πιθανή απεικόνιση του Περσέα σε νεαρή ηλικία, χωρίς γένια. Η ταύτιση όμως αυτή δε συμφωνεί

(1977), σ. 22 κ.ε. Του ίδιου, AAA XIII (1980), σ. 165 κ.ε. Ph. Williams Lehmann, AJA 84 (1980), σ. 529. Της ίδιας, AAA XIV (1981), σ. 134 κ.ε., 138 κ.ε. E. A. Fredricksmeier, AJA 85 (1981), σ. 330 κ.ε., W. M. Calder, III, Diadem and Barrel-Vault: a Note, σ. 334, 335. H. W. Ritter, Diadem und Königsherrschaft, München-Berlin, 1965, σ. 31 κ.ε.

55. Βλ. σ. 139.

56. M. Bieber, Proceedings of the American Philosophical Society, τ. 93, αριθ. 5, 1949, εικ. 12.

57. M. Bieber, ό.π., εικ. 62. E. T. Newell, The Coinage of the Eastern Seleucid Mints. From Seleucus I to Antiochus III, 1938, πίν. XIII, 3, 4.

58. E. T. Newell, S. P. Noe, Numismatic Studies 6, N. York, 1950, πίν. VI, 24,4, πίν. VII, 26,9, X, 34,4, XII, 35,18. Για το πρόβλημα της απόδοσης στον Ηρακλή χαρακτηριστικών του Αλεξάνδρου βλ. πρόχειρα, J. Babelon, Le portrait dans l'antiquité d'après les monnaies, Paris 1950, σ. 61 κ.ε.

59. H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1935, πίν. XXXIV, 19, 20. N. Davis - C. M. Kraay, The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History, London 1973, εικ. 123, 127.

60. E. T. Newell, Royal Greek Portrait Coins, N. York 1937, πίν. II, αριθ. 4, 5. H. Gaebler, ό.π., πίν. XXXV, 23-27.

61. O. Morkholm, Studies in the Coinage of Antiochus IV of Syria, Kobenhavn 1963, πίν. III, A13-P56. Επίσης H. Kyrieleis, Ein Bildnis des Königs Antiochus IV von Syrien, 127. Winckelmannprogramm, Berlin 1980, σ. 15, εικ. 7. N. Davis - C. M. Kraay, ό.π., σ. 270 κ.ε., για πορτρέτα ηγεμόνων ελληνιστικής εποχής σε νομίσματα.

62. Βλ. παραπάνω σ. 146, υποσημ. 50. Η μορφή ταυτίζεται με τον Δημήτριο Α΄ της Συρίας, 162-150 π.Χ., και χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

63. E. Schmidt, The Great Altar of Pergamon, Boston 1965, σ. 26, πίν. 66, βλ. το κεφάλι του Αργείτη που κινείται βιαστικά προς τα καράβια. Η εσωτερική ζωφόρος, με την τηλέφεια, ανήκει στην τελευταία φάση των εργασιών του βωμού και έμεινε ατελείωτη, M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, N. York 1960, σ. 120 κ.ε.

απόλυτα με τη χρονολογική τοποθέτηση του αντικειμένου. Όπως έχουμε αναφέρει το *fulcrum* της Πέλλας, με βάση τη μορφή του σκελετού και την προτομή του αλόγου, πρέπει να είναι νεότερο από τα *fulcra* 15097 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και 10053 του Μουσείου του Βερολίνου και παλιότερο από αυτά του ναυαγίου στη Mahdia⁶⁴. Η τοποθέτηση αυτή συγκεκριμενοποιείται με τη χρονολόγηση της προτομής του μεταλλίου. Με βάση την ομοιότητα της πλαστικής απόδοσης με τις μορφές της εσωτερικής ζωφόρου του βωμού της Περγάμου και το κεφάλι του ηγεμόνα στο Museo Nazionale της Ρώμης, η προτομή μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Η κεραμική του στρώματος καταστροφής του χώρου, όπου βρέθηκε το *fulcrum*, χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.⁶⁵ και τα νεότερα νομίσματα, που βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα, είναι Πέλλης και κόπηκαν μετά το 187 π.Χ. Η ακριβής χρονολόγηση όμως της καταστροφής του κτιριακού συγκροτήματος, του ιερού, που πρέπει να έγινε στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.⁶⁶, θα είναι δυνατή με τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας και τη μελέτη του συνόλου των ευρημάτων.

Γνωρίζουμε ότι ο Περσέας έγινε βασιλιάς της Μακεδονίας στα 179 π.Χ. και στα νομίσματα που κόπηκαν κατά τη βασιλεία του παριστάνεται πάντα με γένια. Αν θα πρέπει να αναζητήσουμε κάποιον άλλο Μακεδόνα ηγεμόνα νεότερο του Περσέα γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., θα καταλήξουμε στον Ανδρίσκο, που φέρεται γιος του Περσέα και έγινε βασιλιάς της Μακεδονίας στα 149-148 π.Χ., μετά την επιτυχία της εξέγερσής του εναντίον των Ρωμαίων. Η απεικόνισή του σε νομίσματα έχει κοινά στοιχεία με αυτά του Περσέα, αλλά είναι νεότερος και δεν έχει γένια⁶⁷.

Αν ο αρχαίος τορευτής είχε υπόψη του ένα συγκεκριμένο πορτρέτο ή προσπάθησε να δώσει στην προτομή «βασιλικά» χαρακτηριστικά, όπως αυτά πέρασαν από τον Αλέξανδρο στους διαδόχους μέσα στο 2ο αι. π.Χ., δεν μπορούμε να το υποστηρίξουμε με βεβαιότητα. Παρόλο που η ταύτιση με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο είναι πάντα δελεαστική, πιστεύουμε ότι η δεύτερη άποψη είναι περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα. Οι νομισματικοί τύποι, που δίνουν σήμερα τα μόνα σχεδόν στοιχεία για τα πορτρέτα των Μακεδόνων ηγεμόνων της εποχής αυτής, παράλληλα με τα έργα της πλαστικής και ζωγραφικής που δε σώθηκαν, υπήρξαν πιθανότατα τα πρότυπα του αρχαίου τορευτή.

Ο θριαμβικός ή θρησκευτικός χαρακτήρας που δίνει στη μορφή το στεφάνι δεν πρέπει να είναι άσχετος με τις τελετουργίες στο χώρο του ιερού. Η θέση του ιερού, που γειτονεύει με την Αγορά της αρχαίας πόλης, δικαιολογεί την παρουσία αντικειμένων με πολιτικό χαρακτήρα στους χώρους του.

Τα *fulcra* 15097 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και Δ311 του Μουσείου Πέλλας, από τις παλιότερες ανασκαφές της Πέλλας, πρέπει να είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου. Έχουν

64. Βλ. παραπάνω σ. 145.

65. Ένα λυχνάρι που βρέθηκε μαζί με άλλα αγγεία καθημερινής χρήσης ανήκει στον τύπο XII του Broneer και μπορεί να συγκριθεί με τα λυχνάρια Π1278, Π1282 από λαξευτό τάφο της Βέροιας. Ένας αρυτήρας είναι όμοιος με τον αρυτήρα Π1231 του ίδιου τάφου. Η κύρια ταφή του τάφου, την οποία κτέριζαν τα παραπάνω αγγεία, χρονολογείται αμέσως μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Λαξευτοί Τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1980, σ. 31-33, Πίν. 8, 9. Περισσότερα στοιχεία για την ακριβέστερη χρονολόγηση της κεραμικής θα δοθούν στη μελέτη του συνόλου του ευρήματος.

66. Τα *fulcra* σαν πολύτιμα αντικείμενα μπορούσαν να περάσουν από τη μια γενιά στην άλλη και να ξαναχρησιμοποιηθούν. Η χρήση ωστόσο του *fulcrum* της Πέλλας φαίνεται ότι δεν ήταν μακροχρόνια.

67. G. Richter, ό.π., σ. 257, εικ. 1750. H. Gaebler, ό.π., σ. 197, πίν. 11,3.

κεφάλι μουλαριού στο επάνω άκρο και προτομή Διονύσου με κύνθαρο στο κάτω, μορφές πλούσια διακοσμημένες με κοινή πλαστική απόδοση.

Αν το fulcrum 1983/1 προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο πρέπει να είναι έργο ενός τεχνίτη με διαφορετική καλλιτεχνική αντίληψη. Το κεφάλι του αλόγου, εκτός από τις φυσικές διαφορές του με τα κεφάλια των μουλαριών, δεν έχει την ένταση και τη ζωντανή έκφραση εκείνων. Η ελαστική και χυμώδης σάρκα των κεφαλιών των μουλαριών είναι τελείως διαφορετική από τη λιπόσαρκη και «στεγνή» επιδερμίδα του κεφαλιού του αλόγου. Η έντονη διατύπωση των πλαστικών επιφανειών της ανδρικής προτομής του fulcrum 1983/1 έρχεται σε αντίθεση με τη μαλακή και χαλαρή απόδοση των προτομών του Διονύσου. Ακόμα η πλούσια διακόσμηση των μορφών των δυο παλιότερων fulcrum λείπει τελείως από το fulcrum 1983/1. Οι διαφορές που παρατηρούνται στην πλαστική διατύπωση των επιφανειών της προτομής του αλόγου και της ανδρικής προτομής του μεταλλίου κάνει πολύ πιθανή την κατασκευή των δυο χυτών μερών του fulcrum 1983/1 από δυο διαφορετικούς τεχνίτες. Ο τεχνίτης της ανδρικής προτομής έχει χωρίς αμφιβολία τις περισσότερες ικανότητες⁶⁸.

Η ύπαρξη εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στην Πέλλα μπορεί να υποστηριχθεί και από ανασκαφικές ενδείξεις, όπως η ανεύρεση χυτηρίου ορειχάλκου στο οικοδομικό τετράγωνο 3 του τομέα Ι⁶⁹ και άμορφων μαζών χαλκού και σιδήρου στο οικοδομικό τετράγωνο 2 του ίδιου τομέα⁷⁰, καθώς και σε αποθέτες απορριμμάτων της Αγοράς⁷¹. Τα τρία fulcra καθώς και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός χάλκινων αντικειμένων από τις ανασκαφές της Πέλλας είναι ενδεικτικά στοιχεία της παραγωγικότητας και της ποιοτικής απόδοσης των εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας της Μακεδονικής πρωτεύουσας.

ΜΑΡΙΑ ΑΛΑΜΠΛΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

68. Η μελέτη ενός μεγάλου αριθμού μεταλλικών αντικειμένων από τις ανασκαφές της Πέλλας θα προσφέρει πιστευόμε περισσότερα στοιχεία για την ύπαρξη και τα χαρακτηριστικά εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας.

69. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 397.

70. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 200.

71. Ό.π. σ. 203. Το οικοδομικό τετράγωνο 6 αποτελεί τμήμα των εργαστηρίων - καταστημάτων της Νότιας Στοάς της Αγοράς, όπως έδειξαν οι νεότερες ανασκαφικές έρευνες.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΛΕΥΚΟΧΩΜΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

(Σ χ έ δ. 1 - 2· Π ί ν. 55-65)

Ο Άγιος Νικόλαος βρίσκεται σε χαμηλή, ομαλή, ελαιόφυτη πλαγιά, σε απόσταση 13 χλμ. ΝΑ. από τη Σπάρτη και 2 χλμ. ΒΑ. από το χωριό Λευκόχωμα (Καράσπαη). Προς Β. ρέει ο Ευρώτας, ενώ προς Ν. η μικρή κλίση παρέχει άνετη θέα στον εύφορο κάμπο, που κλείνεται στο βάθος από το Λυκοβούνι. Δικαιολογημένα λοιπόν η κύρια πλευρά του ναού είναι η νότια, που δέχεται σχεδόν ολόκληρη την ημέρα τις ακτίνες του ήλιου (Π ί ν. 55 α).

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ

Το μνημείο παρουσιάζει σε κάτοψη σχήμα περίπου ορθογώνιο, με εσωτ. μήκ. (χωρίς τις κόγχες του ιερού) 6,25 και πλ. 5,85 μ. (Σ χ έ δ. 1-2)¹. Ανατολικά απολήγει σε τρεις κόγχες, από τις οποίες η μεσαία είναι επτάπλευρη και οι πλάγιες τρίπλευρες (Π ί ν. 55 β). Δεν έχει νάρθηκα και ανήκει στην κατηγορία των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με τρούλο, αλλά τα δύο προς Δ. ελεύθερα στηρίγματα (προφανώς μαρμαρίνοι κίονες) έχουν σήμερα αφαιρεθεί. Τα τόξα, που συνέδεαν τους κίονες προς το δυτικό τοίχο, έβαιναν σε ελαφρά προεξέχουσες παραστάδες. Στο τμήμα του βόρειου τοίχου που αντιστοιχεί στην κεραία του σταυρού και συνεπώς δε φέρει σημαντικό μέρος από τα βάρη της ανωδομής, αλλά λειτουργεί κυρίως σαν τύμπανο, ανοίγεται ευρύχωρη τυφλή τοξωτή κόγχη. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Η σφενδόνη του τρούλου είναι οκτάπλευρη.

Την είσοδο στο ναό εξυπηρετούν δύο θύρες, ανά μία στη δυτική και νότια πλευρά. Ο φωτισμός, αρκετά χαμηλός, εξυπηρετείται από τέσσερα μονόλοβα στενά παράθυρα, που ανοίγονται στις κύριες (αξονικές) πλευρές του τρούλου, ένα δίλοβο και ένα μονόλοβο παράθυρο που ανοίγονται αντίστοιχα στα τύμπανα της νότιας και βόρειας κεραίας του σταυρού, ένα μονόλοβο παράθυρο στη δυτική πλευρά (Π ί ν. 56 α) και ανά ένα μονόλοβο παράθυρο στις κόγχες του ιερού. Τα παράθυρα έχουν μικρές, για το μέγεθος του ναού, διαστάσεις.

Η εκκλησία βρίσκεται σε πολύ κακή κατάσταση και στέκει ακόμα όρθια χάρη στη συνοχή του άριστα δομημένου υλικού της (Π ί ν. 56 β). Εκτός από τους κίονες που λείπουν, έχουν επίσης καταστραφεί τα κεραμίδια της στέγης, το δάπεδο, τα περιθρώματα και ο κιονίσκος του δίλοβου παραθύρου, έχουν καταρρεύσει μεγάλα τμήματα των δυτικών γωνιακών θόλων, έχει αποκολληθεί από το σώμα του ναού ο δυτικός τοίχος και έχει απογυμνωθεί επικίνδυνα ο τρούλος. Λείψανα τοιχογραφιών διατηρούνται ακόμα στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό λοφίο (Ευαγγελιστές), στο δυτικό και το νότιο τοίχο (δύο στρώματα) και στο νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα, αλλά σε κατάσταση τέτοια που να μην επιτρέπει παρατηρήσεις.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Νάρθηκας. Είναι συνηθισμένο το φαινόμενο να απουσιάζει ο νάρθηκας από τις μικρές

1. Η αποτύπωση του μνημείου οφείλεται στον αρχιτέκτονα της Αναστήλωσης Αντώνη Μανιουδάκη.

βυζαντινές εκκλησίες του ελλαδικού χώρου². Από τους χωρίς νάρθηκα σταυροειδείς ναούς της επαρχίας Λακεδαιμόνος επισημαίνονται ο Άγιος Ιωάννης Χρυσάφων, ο Άγιος Αθανάσιος και ο Άγιος Σώζων Γερακίου, η Παλαιοπαναγιά Βασσαρά κτλ.

Κόγχες. Οι πολυγωνικές εξωτερικά κόγχες του ιερού, που μπορούν να εγγραφούν σε τόξο κύκλου, είναι γνώρισμα των ναών της Κωνσταντινουπόλεως από το 12ο-14ο αι.³. Από εκεί πέρασαν στο Μυστρά, όπου συναντιούνται στην Περίβλεπτο (και οι τρεις κόγχες πεντάπλευρες), τον Άγιο Γεώργιο (επτάπλευρη), το Αφεντικό (μεσαία επτάπλευρη και οι άλλες τρίπλευρες), την Ευαγγελίστρια (η μεσαία επίσης επτάπλευρη και οι άλλες τρίπλευρες) και την Παντάνασσα (η μεσαία επτάπλευρη και οι άλλες πεντάπλευρες), καθώς επίσης και στη βαθιά επηρεασμένη από την αρχιτεκτονική του Μυστρά εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι της Αρκαδίας (η μεσαία πεντάπλευρη και οι άλλες τρίπλευρες)⁴. Στο Αφεντικό και τους Αγίους Αποστόλους μάλιστα υπάρχουν και οι τυφλές διακοσμητικές κόγχες που χαρακτηρίζουν τους ναούς της Κωνσταντινουπόλεως.

Παλιότερα γνωστά παραδείγματα στη Λακωνία είναι η πεντάπλευρη κόγχη του Σωτήρα Γαρδενίτσας, δικιόνιου σταυροειδούς ναού με τρούλο που ο H. Megaw χρονολογεί γύρω στα 1100⁵ και η επτάπλευρη κόγχη του πεντάτρουλου σταυροειδούς ναού της Παντάνασσας στο χωριό Κρυόβρυση (πρώην Γερουμάνα) της Μονεμβασίας, τέλη 12ου αι.⁶.

Παραστάδες. Οι παραστάδες στο δυτικό τοίχο (Πί ν. 57α) δε συνιστούν χρονολογικό τεκμήριο, γιατί συναντιούνται σε μνημεία ήδη από τον 11ο (Ταξιάρχης Μελίδας Άνδρου, Άγιοι Ιάσων και Σωσίπατρος Κερκύρας, Άγιοι Ασώματοι Θησείου, Μονή Καισαριανής) και 12ο αι. (Σωτήρας Αμφίσσης, Ταξιάρχης Μεσαριάς Άνδρου, Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου κτλ.)⁷. Αποτελούν όμως μόνιμο χαρακτηριστικό των εκκλησιών του Μυστρά (Άγιος Δημήτριος, Ευαγγελίστρια, Άγιοι Θεόδωροι, Αφεντικό, Αγία Σοφία, Παντάνασσα, Περίβλεπτος).

Αναλογίες. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι σχέσεις μήκους-πλάτους και ύψους (από το κλειδί του τρούλου)-πλάτους μπορούν να βοηθήσουν στη χρονολόγηση των σταυροειδών εγγεγραμμένων βυζαντινών ναών⁸. Υποστηρίζεται συγκεκριμένα ότι, ενώ οι ναοί του 11ου αι. έχουν περίπου τετράγωνη κάτοψη, από το 12ο αι. παρατηρείται τάση επιμήκυνσης, που στην εποχή των Παλαιολόγων φθάνει την αναλογία 1,50:1. Επίσης, ότι ενώ κατά το 10ο αι. το πλάτος του ναού είναι ίσο ή ελαφρά μικρότερο από το ύψος του τρούλου, από τον 11ο αι. η διάσταση του ύψους αυξάνει, με αποκορύφωμα τους κομψούς ραδινούς ναούς των παλαιολόγειων χρόνων.

Εάν ζητηθεί εφαρμογή των απόψεων αυτών και στον Άγιο Νικόλαο, όπου η σχέση μήκους προς πλάτος είναι 1,06:1 και η σχέση ύψους προς πλάτος 1,31:1, ο ναός θα έπρεπε να χρονολογηθεί μέσα στον 11ο ή και 12ο αι., κατ' αναλογία παραδειγμάτων όπως ο Ταξιάρχης Μελίδας Άνδρου (β' μισό 11ου αι., με σχέσεις 1,02:1 και 1,17:1 αντίστοιχα)⁹, ο Ταξιάρχης Υψηλού

2. G. Millet, *L'Ecole Grecque dans l'Architecture Byzantine*, Paris 1916, σ. 92.

3. Ch. Delvoye, *L'abside*, Byzantion 32 (1962), σ. 540.

4. A. Orlandos, REG 34 (1921), σ. 163-176.

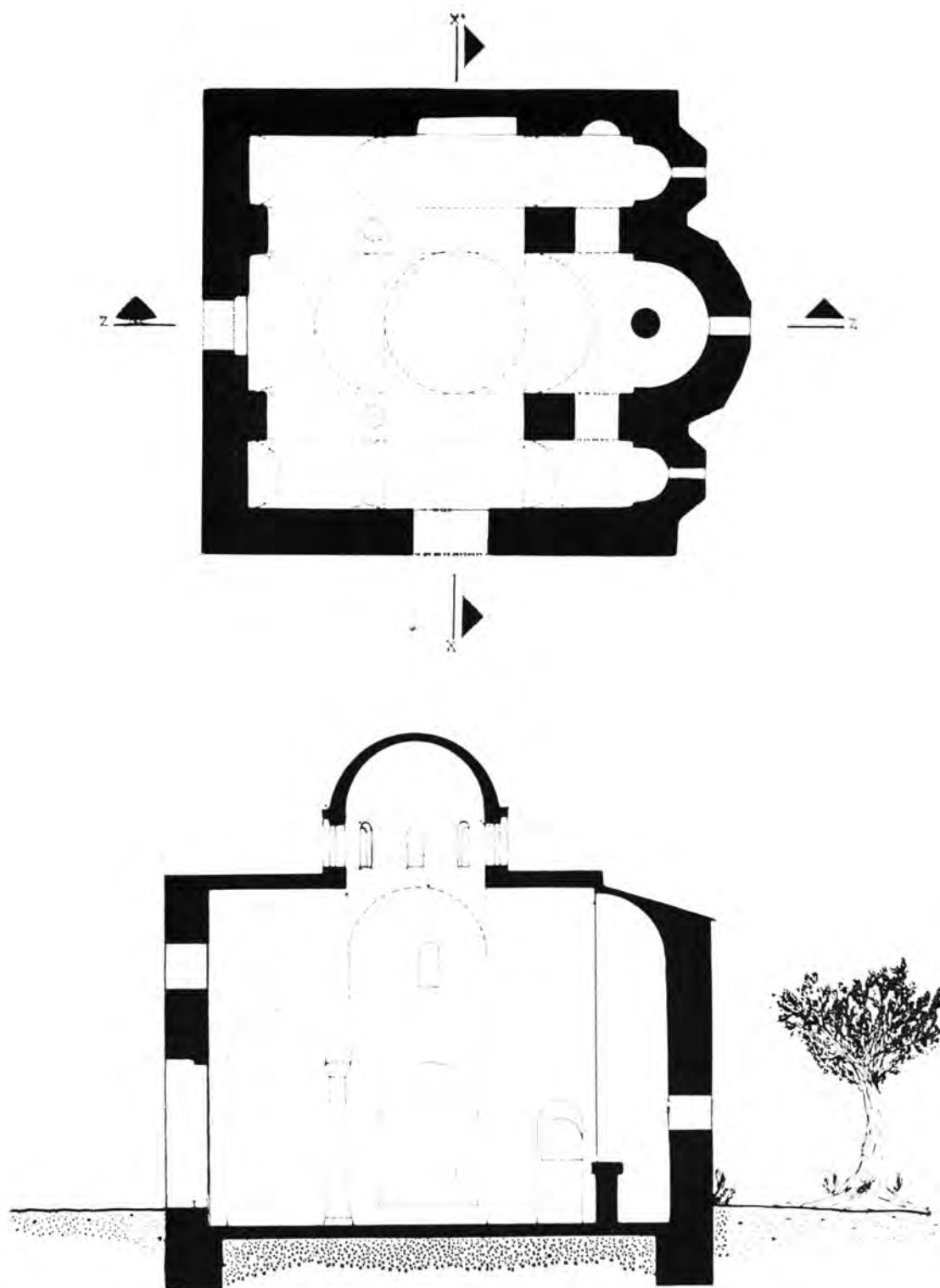
5. H. Megaw, BSA 33 (1932-33), σ. 155 και 162.

6. A. Ορλάνδος, ABME Α' (1935), σ. 139-151.

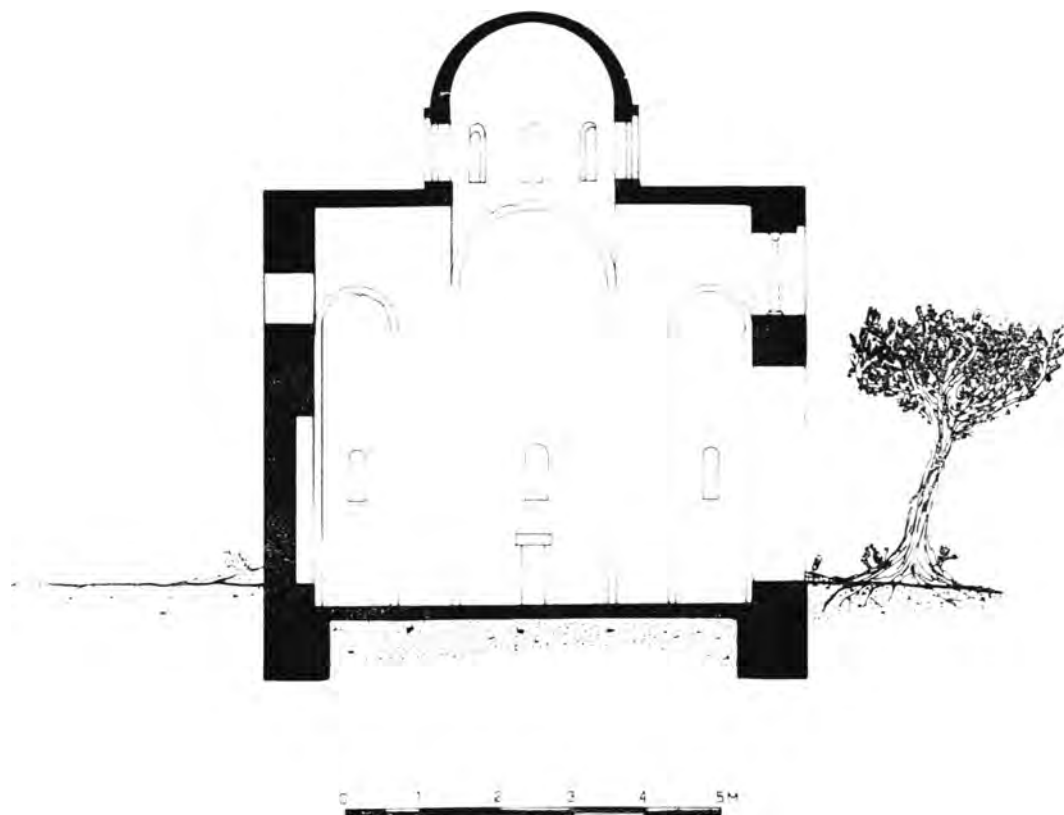
7. Π. Βοκοτόπουλος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1966-69), σ. 159.

8. A. Ορλάνδος, ABME Η' (1955-56), σ. 55. Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήναι 1956, σ. 109-110. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι - Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 145 και 174.

9. A. Ορλάνδος, ό.π., σ. 36.

Σχέδ. 1. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Κάτοψη και τομή.

Σχέδ. 2. Ο ναός του Αγίου Νικολάου. Τομή.

Ἄνδρου (τέλος 11ου αι., με σχέσεις 1,03:1 και 1,31:1)¹⁰, ο Σωτήρας Αμφίσσης (αρχές 12ου αι., με σχέσεις 1,02:1 και 1,36:1)¹¹, ο Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριού (12ου αι., με σχέσεις 1,12:1 και 1,36:1)¹², ο Ἅγιος Αθανάσιος Γερακίου (12ου αι., με σχέσεις 1,05:1 και 1,45:1)¹³, ο Ἅγιος Σώζων Γερακίου (12ου αι., με σχέσεις 0,98:1 και 1,37:1)¹⁴ κτλ.

Ἡ τάση για επιμήκυνση και ανάταση είναι ιδιαίτερα έντονη στους δικιόνιους ναούς της

10. Ὁ.π., σ. 47.

11. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 183.

12. Χ. Μπούρας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1973-74), εικ. 2,3.

13. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 143 και 170, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

14. Ὁ.π., σ. 174 και 218, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

Περιβλέπτου (14ου αι., σχέσεις 1,38:1 και 1,49:1)¹⁵, της Αγίας Σοφίας (μέσα 14ου αι., σχέσεις 1,59:1 και 1,74:1)¹⁶ και της Ευαγγελίστριας Μυστρά (τέλος 14ου ή αρχές 15ου αι., σχέσεις 1,48:1 και 1,69:1)¹⁷, όπου επίσης το μήκος του δυτικού σκέλους του σταυρού αυξάνει σημαντικά σε βάρος του ανατολικού¹⁸.

Ο Άγιος Νικόλαος στο Λευκόχωμα διαφοροποιείται από το δρομικό ύψος των εκκλησιών του Μυστρά και ως προς την επιμήκυνση του δυτικού σκέλους, που η σχέση του προς το ανατολικό είναι μόλις 1,28:1. Το ελαφρό αυτό πλησίασμα του τρούλου προς το ανατολικό μέρος είναι γνώρισμα των ελλαδικών δικιόνιων ναών του τέλους 11ου και του 12ου αι.¹⁹, όπου καταβάλλεται προσπάθεια συμμετρικής οργάνωσης του χώρου γύρω από τον κυρίαρχο τρούλο.

Η ανεπιφύλακτη χρησιμοποίηση των αναλογιών ως χρονολογικού τεκμηρίου²⁰ είναι επικίνδυνη, αλλά και πολλές φορές λαθεμένη²¹, αν λάβει κανείς υπόψη το «μη κλασσικό χαρακτήρα της βυζαντινής τέχνης»²². Πρόχειρο παράδειγμα η Παλαιοπαναγιά του Βασσαρά Λακωνίας²³, ναός χρονολογημένος στα 1305, όπου (ίσως λόγω και της κλίσης του εδάφους) η σχέση του ολικού μήκους προς το πλάτος είναι 1,03:1 και η σχέση του δυτικού προς το ανατολικό σκέλος 1,09:1.

Η ανάλυση και των άλλων στοιχείων του ναού πιστεύω ότι θα πείσει πως οι αναλογίες δεν πρέπει να ληφθούν υπόψη για τη χρονολόγησή του. Βγαίνει όμως ένα συμπέρασμα, ότι δηλαδή ο Άγιος Νικόλαος δεν ακολουθεί το δρομικό ύψος των εκκλησιών του Μυστρά (ύψος που επιτυγχάνεται και σε πολλές εκκλησίες της Μάνης, με τον ημικυλινδρικό θόλο του νάρθηκα να συνεχίζει στο ίδιο ύψος και διαστάσεις το δυτικό σκέλος του κυρίως ναού), αλλά η οργάνωση του χώρου βαδίζει στα πρότυπα των παλιότερων ελλαδικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών.

Τα υπόλοιπα τυπολογικά χαρακτηριστικά (δικιόνιος σταυροειδής τρουλαίος τύπος, κάλυψη γωνιακών διαμερισμάτων με ημικυλινδρικούς θόλους, οκταγωνικό τύμπανο τρούλου) είναι γνωρίσματα των ελλαδικών βυζαντινών ναών, που απαντούν βέβαια και στο Μυστρά.

ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Η τοιχοδομία, πάχ. 0,70 μ., εξωτερικά είναι από τυχαίους, ελαφρά κατεργασμένους λίθους διάφορων μεγεθών, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλεται μεγάλος αριθμός από κομμάτια

15. G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 28.

16. Ό.π., πίν. 31/1-4.

17. Ό.π., πίν. 31/3,5.

18. Η δρομικότητα χαρακτηρίζει τις εκκλησίες του Μυστρά και είναι ιδιαίτερα εμφανής στο σύνθετο τύπο της Οδηγήτριας (Αφεντικό), της Παντάνασσας και της Μητροπόλεως. Ο G. Millet, *L'Ecole Grecque...*, σ. 91-92, πίστευε ότι πρόκειται για επιστροφή στην παράδοση της βασιλικής, ενώ σύμφωνα με τον A. Bon, *La Morée Franque*, Paris 1969, σ. 587, οφείλεται σε δυτική επίδραση.

19. Ταζιάρχης Μελίδας Άνδρου, τέλος 11ου αι., σχέση 1,31:1 (Α. Ορλάνδος, *ABME H'* (1955-56), σ. 36), καθολικό μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σοφικού, β' μισό 12ου αι., σχέση 1,28:1 (Α. Ορλάνδος, *ABME A'* (1935), σ. 31), Σωτήρας Αμφίσσης, αρχές 12ου αι., σχέση 1,35:1 (Α. Ορλάνδος, *ABME A'* (1935), σ. 72) κτλ.

20. Όπως π.χ. έχει πράξει ο Α. Ορλάνδος προκειμένου να χρονολογήσει τους ναούς της Άνδρου (Α. Ορλάνδος, *ABME H'*, σ. 55).

21. Βλ. σχετικά και Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 157-158.

22. Δ. Πάλλας, Βιβλιοκρισία στο βιβλίο του Ν. Μουτσόπουλου, *Η Αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Θεολογία 28 (1957), σ. 482.

23. Α. Ορλάνδος, *Η Παλιοπαναγιά*, Μαλεβός 1923, τεύχ. 22, σ. 48.

πλίνθων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θολοδομία. Οι θόλοι των κεραίων του σταυρού, τα τεταρτοσφαίρια των κογχών, καθώς και ολόκληρος ο τρούλος με τα λοφία του, είναι κτισμένα με πλίνθους, ενώ οι θόλοι των γωνιακών διαμερισμάτων με λιθοδομή (Πί ν. 58 α). Η καλή ποιότητα της κατασκευής αποδεικνύεται από το γεγονός ότι κανένας πλινθόκτιστος θόλος δεν έχει υποστεί ανεπανόρθωτη ζημιά, παρ' όλη την αφαίρεση των δύο κιόνων. Αρχαίο υλικό δεν έχει χρησιμοποιηθεί, εκτός από ένα κομμάτι πλάκας στο δυτικό τοίχο, που κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό μέσα σε στέφανο από δαφνόφυλλα (5ου-6ου αι.) και δύο μικρά κομμάτια ιωνικού κιονόκρανου ενδομημένα στον τοίχο που διαχωρίζει το Άγιο Βήμα από το διακονικό.

Η ευρύτατη χρήση πλινθοδομής στον Άγιο Νικόλαο και μάλιστα στους θόλους των κεραίων του σταυρού είναι φαινόμενο μοναδικό για τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Ν. Πελοποννήσου. Ενώ αποτελεί γνώρισμα της ναοδομίας της Κωνσταντινουπόλεως²⁴ και των περιοχών που ήταν κάτω από την άμεση επίδρασή της, σπανίζει στην Πελοπόννησο (ακόμη και στο Μυστρά), όπου οι θόλοι κατασκευάζονται από λιθοδομή. Στη Λακωνία μπορούν να αναφερθούν ανάμεσα στις εξαιρέσεις οι Άγιοι Θεόδωροι Βάμβακα (λοφία και τόξα στήριξης τρούλου), ο Σωτήρας Γαρδενίτσας (λοφία τρούλου), ο Άγιος Δημήτριος Λίμπερδου (τόξα στήριξης του τρούλου)²⁵, η Αγία Σοφία Μονεμβασίας (λοφία του τρούλου) και η Αγία Κυριακή Σκάλας (λοφία του τρούλου).

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Τοιχοδομία. Τα προσφερόμενα υλικά προσδιόρισαν και τη μορφή. Υπήρχαν ελάχιστοι διαθέσιμοι πυρόλιθοι και παντελής έλλειψη αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών. Η απλή τοιχοδομία απέδωσε όμως αξιόλογο αισθητικό αποτέλεσμα, καθώς στις ενιαίες, αδιάρθρωτες εξωτερικές επιφάνειες συμφύρονται τα ποικίλα σχήματα, μεγέθη και χρώματα (λευκό, γκριζό, κιτρινωπό) των ακανόνιστων λίθων, με το έντονο κόκκινο χρώμα των πλίνθινων κομματιών. Το μάτι αναγκάζεται σε διαρκή κίνηση για να συλλάβει την εντύπωση του συνόλου και η μορφή αποκτά δυναμικότητα²⁶. Μικρές υποχωρήσεις στη λιθοδομή δημιουργούν παράλληλες σκοτίες, που περιτρέχουν, σε αποστάσεις περίπου 1,50 μ. η μία από την άλλη, το κτίριο τονίζοντας την οριζόντια φορά του. Στη θέση τους θα έπρεπε βέβαια να υπήρχαν πλίνθινες ζώνες, που όμως δε χρησιμοποιήθηκαν, προφανώς για να μη διακοπεί η εντύπωση της ενιαίας επιφάνειας.

Κόγχες. Στις κόγχες, το τύμπανο της νότιας πλευράς και τον τρούλο έχουν χρησιμοποιηθεί διακοσμητικά στοιχεία που προσδίνουν χαρακτήρα στο κτίριο, διασκεδάζοντας τη μονοτονία των αδιάρθρωτων ενιαίων επιφανειών.

Το παράθυρο της μεσαίας κόγχης έχει αλλοιωθεί ανεπανόρθωτα. Τα παράθυρα όμως των πλάγιων κογχών προσφέρονται για παρατηρήσεις. Είναι μονόλοβα και περιβάλλονταν από χονδρό πώρινο πλαίσιο, το οποίο σχημάτιζε στην πυρυφή του απλό, ορθογώνιας διατομής, κυμάτιο. Το σύνολο, στο επάνω τουλάχιστο μέρος όπου το πράγμα είναι φανερό, στεφόταν από διπλή πλίνθινη ταινία με παχιές στρώσεις ενδιάμεσου κονιάματος (Πί ν. 57 β).

Κάτω από τα κεραμίδια της στέγης των πλάγιων κογχών υπάρχει οδοντωτή πλίνθινη ταινία, η οποία, καμπτόμενη ανάλογα, περιτρέχει όλο το κτίριο, στο ύψος πάντοτε των στεγών. Στη μεσαία όμως και ψηλότερη κόγχη, ανάμεσα στην ταινία και τη στέγη, μεσολαβούν δύο

24. A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 20.

25. H. Megaw, *BSA* 33 (1932-33), σ. 141.

26. G. Millet, *L'Ecole Grecque...*, σ. 240-241.

ζώνες πλινθοπερίκλειστου συστήματος τοιχοποιίας, που φαίνεται ότι συνεχίζονταν σε όλο το πλάτος του ανατολικού τοίχου, πάνω από τις στέγες των κογχών των παραβημάτων (Πί ν. 58 β). Αξίζει να σημειωθεί ότι, αντί για ορθογώνιους πωρόλιθους με λειτουργικό-δομικό χαρακτήρα, έχουν χρησιμοποιηθεί απλές διακοσμητικές πλάκες που καλύπτουν την αμελή λιθοδομή. Η μεσαία κόγχη μπορεί να συγκριθεί προς την κόγχη του Αγίου Γεωργίου Μυστρά (Πί ν. 59 α), που είναι επτάπλευρη, κτισμένη με κοινή αργολιθοδομή (όπως άλλωστε και ολόκληρος ο ναός) και στέφεται με ζώνη πλινθοπερίκλειστων πλακών, κάτω από γείσο οδοντωτής πλίνθινης ταινίας.

Γείσα. Αρκετά λείψανα στην ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά δείχνουν ότι ως γείσο, κάτω από τα κεραμίδια των στεγών, είχε χρησιμοποιηθεί οδοντωτή πλίνθινη ταινία (Πί ν. 55 α-β, 59 β).

Ο H. Megaw, στη γνωστή μελέτη *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, BSA 32 (1931-32), ξεκινώντας από την αρχή ότι σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα υπήρχε μορφολογική ενότητα στα οικοδομήματα μιας συγκεκριμένης περιοχής, ότι οι διαφορές στο στυλ εξέφραζαν διαφορετικά στάδια μιας συνεχούς εξέλιξης (σ. 99) και ότι υπήρχε η ίδια τεχνική (μέθοδοι δόμησης, υλικά, διακόσμηση) τόσο στις πλούσιες όσο και στις φτωχές εκκλησίες και οι διαφορές τους ήταν μόνο διαφορές μεγεθών (σ. 100), διατυπώνει σειρά συμπερασμάτων, ένα από τα οποία είναι πως οι οδοντωτές ταινίες στα γείσα των εκκλησιών εκτοπίζονται σταδιακά από τον 11ο αι. και αντικαθίστανται από λίθινες. Θεωρεί ως τελευταίο παράδειγμα που έγινε χρήση οδοντωτής ταινίας τον Σωτήρα Αμφίσσης (γύρω στα 1100), ενώ την παρουσία οδοντωτών γείσων (και περιθρωμάτων) στην Καθολική Γαστούνης (β' μισό 12ου αι.) αποδίδει στην έλλειψη λίθων στην περιοχή (σ. 123-124).

Ένας μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων έρχεται, νομίζω, να αναθεωρήσει την άποψη αυτή και να δείξει ότι η χρήση οδοντωτών γείσων συνεχίστηκε σε όλη τη βυζαντινή περίοδο²⁷. Αρχίζοντας από το τέλος παρατηρούμε ότι τόσο η Καθολική της Γαστούνης, όσο και άλλα σημαντικά μνημεία της ίδιας περιοχής (Αγία Σοφία Ανδραβίδας, φρούριο Χλεμούτσι), είναι κτισμένα με πωρόλιθους, από ντόπια μάλιστα λατομεία που μέχρι πριν από λίγα χρόνια λειτουργούσαν στην Κυλλήνη. Δεν ευσταθεί συνεπώς το επιχείρημα για έλλειψη του υλικού.

Τα τρία στοιχεία της οδοντωτής ταινίας είχαν συνήθως στα γείσα βαθμιδωτή διάταξη, ώστε να εξασφαλίζεται η ομαλή αισθητική μετάβαση από τον τοίχο στην προεξέχουσα στέγη, και ήταν τοποθετημένα το ένα επάνω στο άλλο, χωρίς παχύ συνδετικό κονίαμα. Τα γείσα των βυζαντινών εκκλησιών του Μυστρά (Μητρόπολη, Άγιοι Θεόδωροι, Οδηγήτρια, Περίβλεπτος, Αγία Σοφία, Παντάνασσα, Ευαγγελίστρια, Άγιος Γεώργιος) έχουν, στη σημερινή τους τουλάχιστον κατάσταση έπειτα από τις αναστηλώσεις, αυτή τη μορφή. Προσεκτική παρατήρηση όμως παλιών φωτογραφιών δείχνει ότι: α) στα γείσα των κογχών της Μητρόπολης και του Αγίου Γεωργίου δεν υπήρχε βαθμιδωτή διάταξη²⁸ αλλά και τα τρία στοιχεία βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο («πρόσωπο») με τον τοίχο και β) τα γείσα των Αγίων Θεοδώρων και της Ευαγγελίστριας²⁹ ήταν σχεδόν ολοκληρωτικά καταστραμμένα, ώστε η αποκατάστασή τους να μην είναι απόλυτα βέβαιη.

27. Πάντοτε φυσικά στη Ν. Ελλάδα, όπου ο Α. Ορλάνδος είχε έγκαιρα εντοπίσει το ζήτημα (Α. Ορλάνδος, *ABME Β'* (1936), σ. 135).

28. Millet, *Mistra*, πίν. 14,4 και 19,4.

29. Ό.π., πίν. 21,1-21,3-34,2 και 34,3.

Άλλα παραδείγματα μεταγενέστερων του 1100 εκκλησιών, με γείσα οδοντωτής πλίνθινης ταινίας από τη Λακωνία και τη Μεσσηνιακή Μάνη, είναι: α) ο Άγιος Πέτρος Καστάνιας, 12ου αι.³⁰, β) οι Άγιοι Θεόδωροι Προαστείου, α' μισό 13ου αι.³¹, γ) ο Άγιος Σώζων Γερακίου, 12ου αι., δ) τα Θεοφάνεια Γερακίου, 14ου αι., ε) οι Άγιοι Απόστολοι Λεονταρίου, 14ου αι. και στ) ο Άγιος Γεώργιος Λογκανίκου, β' μισό 14ου αι.³². Στα παραδείγματα αυτά τα γείσα των στεγών ακολουθούν τη βαθμιδωτή διάταξη. Αντίθετα, στην Αγία Κυριακή, στα Α. των Σωτηριάνικων της Μεσσηνιακής Μάνης, πιθανώς β' μισό 13ου αι., και τα τρία στοιχεία βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Σε μια τρίτη, τέλος, κατηγορία θα μπορούσε να υπαχθεί η Περίβλεπτος Μυστρά, 14ου αι., και ο Ταξιάρχης Γερακίου, τέλους πιθανώς 13ου αι. Στις κόγχες των μνημείων αυτών υπάρχει παρολίθινο γείσο με κυμάτιο, που στην Περίβλεπτο μεν βρίσκεται ανάμεσα σε δύο οδοντωτές πλίνθινες ταινίες, στον Ταξιάρχη δε κάτω από διπλή πλίνθινη οδοντωτή επίσης ταινία.

Το πρόβλημα για τη μορφή των οδοντωτών γείσων του Αγίου Νικολάου στο Λευκόχωμα, βαθμιδωτά δηλαδή ή όχι, αν εξαιρεθούν οι κόγχες των παραβημάτων όπου το πράγμα είναι φανερό, παραμένει ανοικτό.

Τύμπανα κεραίων σταυρού. Μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση του νότιου μόνο τυμπάνου (Πί ν. 60 α), που έχει επενδυθεί με παρολίθινες πλάκες κατά το ισόδομο περίπου πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Δεσπόζον στοιχείο είναι το ευρύχωρο δίλοβο παράθυρο, ανάμεσα σε δύο τεταρτοκυκλικά διακοσμητικά πτερύγια.

Το παράθυρο περιβάλλεται από διπλή πλίνθινη ζώνη (η εσωτερική σε ελαφρά εσοχή) και πλίνθινη οδοντωτή ταινία που φθάνει μέχρι την ποδιά, όπου συναντά την κύρια ταινία που περιτρέχει το κτίριο. Το σύνολο θυμίζει τη νότια πλευρά της Περιβλέπτου Μυστρά, 14ου αι., όπου, ενώ ο τοίχος είναι από αργολιθοδομή, το τύμπανο είναι κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και διατρυπείται από δίλοβο παράθυρο με τυφλά τεταρτοκυκλικά τόξα (Πί ν. 60 β).

Τα τεταρτοκυκλικά πτερύγια έχουν τοποθετηθεί ψηλά, έτσι ώστε η κορυφή τους να συμπίπτει με αυτήν του παραθύρου και αποτελούνται από πλίνθινη ζώνη και οδοντωτή πλίνθινη ταινία σε βαθμιδωτή διάταξη, ενώ στα τύμπανά τους, που εισέχουν λίγο, πλίνθοι σχηματίζουν από ένα τετράγωνο στο οποίο θα πρέπει άλλοτε να υπήρχε εντοιχισμένο πινάκιο, σύμφωνα με διαδεδομένη, ιδιαίτερα στο Μυστρά, συνήθεια³³. Η κατασκευή τους είναι άτεχνη και το αισθητικό αποτέλεσμα μέτριο.

Η προέλευση των τεταρτοκυκλικών περυγίων είναι γνωστή. Εντοπίζεται στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, όπου δύο μαρμάρيني κιονίσκοι διαιρούν μεγάλο ημικυκλικό παράθυρο σε τρία τμήματα³⁴. Ο τύπος αυτού του τρίλοβου παραθύρου, σε διάφορες παραλλαγές, συναντιέται σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, φθάνοντας μέχρι και το Μυστρά (Μητρόπολη, Άγιοι Θεόδωροι, Οδηγήτρια). Κλείνοντας όμως τους πλάγιους λοβούς και περιορίζοντας, στους ελλαδικούς σταυροειδείς ναούς, τη χρήση αυτών των παραθύρων στα τύμπανα των κε-

30. Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1976, Α', σ. 213-220.

31. Ό.π., σ. 221-223.

32. Α. Ορλάνδος, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 461-480.

33. Α. H. Megaw, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1966), σ. 145-146.

34. C. Mango, Architettura Bizantina, πίν. 22.

ραιών του σταυρού, όπου ο χώρος το επιτρέπει, δημιουργείται ένα διακοσμητικό στοιχείο που έλαβε ποικίλες μορφές³⁵.

Ο Η. Megaw³⁶ διακρίνει τρεις κατηγορίες παραθύρων με τεταρτοκυκλικά πτερύγια, που πιστεύει ότι ανταποκρίνονται σε διαφορετικά στάδια χρονολογικής εξέλιξης: α) μικρά τεταρτοκύκλια προσκολλημένα στη βάση του παραθύρου (εξωνάρθηκας Καπνικαρέας 1050-1075, Άγιος Γεώργιος Λουκισίων Βοιωτίας, β' μισό 11ου αι., Άγιος Νικόλαος Αυλίδας, αρχές 11ου αι.), β) τεταρτοκύκλια που αρχίζουν ψηλά, από τη γέννηση του ημικυκλίου του παραθύρου (Άγιοι Θεόδωροι Αθηνών 1050-1075), γ) ημίτοξα που αρχίζουν λίγο πιο πάνω από την ποδιά του παραθύρου και απολήγουν στις γεννήσεις του ημικυκλίου του (Αγία Μονή Ναυπλίου 1125-1150), και δ) ημίτοξα που αρχίζουν από το ύψος της ποδιάς του παραθύρου και απολήγουν στις γεννήσεις του ημικυκλίου του (Παναγία Μέρμπακα Αργολίδας 1175-1200).

Διατηρώ σοβαρές επιφυλάξεις για την κατάταξη αυτή, που έχει στηριχθεί σε τόσο μικρό αριθμό μνημείων του 11ου και 12ου μόνον αι. Η διαμόρφωση του παραθύρου της δυτικής πλευράς του Αγίου Γεωργίου των Λουκισίων³⁷ πιστεύω ότι δεν οφείλεται σε χρονολογική προτεραιότητα έναντι των άλλων μνημείων, αλλά στο χώρο που είχε διαθέσιμο ο τεχνίτης, χώρο εξαιρετικά περιορισμένο λόγω: α) της ισχυρής κλίσης της δίρριχτης στέγης, β) του μικρού ανοίγματος του αετώματος και γ) του πεταλοειδούς στη δυτική πλευρά τυμπάνου της θύρας, που συμπίπτει το παράθυρο προς την κορυφή της στέγης. Ανάλογη διαμόρφωση παρατηρείται επίσης στο παράθυρο της δυτικής πλευράς του μεσαιού κλίτους της βασιλικής της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, του 13ου αι., όπου και πάλι η στέγη έχει ισχυρή κλίση. Άλλωστε και στην Παναγία του Μέρμπακα — που, ως σημειωθεί, πιστεύω και επιφυλάσσομαι να υποστηρίξω αλλού ότι κτίσθηκε το 13ο αι. — το ψηλό δίλοβο παράθυρο της δυτικής πλευράς περιβάλλεται από μικρά τεταρτοκύκλια, που έχουν προσκολληθεί στη βάση του κατά το πρότυπο του εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας.

Επιστρέφοντας στα μνημεία της Λακωνίας μπορούμε να προτείνουμε τις εξής παραλλαγές, που είναι ανεξάρτητες από τη χρονολογία κατασκευής: α) ψηλά παράθυρα με μικρά τεταρτοκύκλια στη βάση τους, όπως στον εξωνάρθηκα της Καπνικαρέας (Αγία Βαρβάρα Ερήμου Μάνης, β' μισό 11ου αι.) (Πίνακας 61 α), β) χαμηλά παράθυρα ανάμεσα σε μεγάλα τεταρτοκύκλια, που ξεκινούν από τη βάση τους και φθάνουν ή ξεπερνούν ελαφρά τη γέννηση του ημικυκλικού τόξου τους (Άγιοι Θεόδωροι Μπάμπακα Μάνης 1075, Μητρόπολη και Παντάνασσα Μυστρά με διαφορετικό όμως ύψος, αστικό σπίτι της Άνω Χώρας Μυστρά, όπου τα τεταρτοκύκλια φθάνουν στο ύψος της κορυφής του παραθύρου³⁸), γ) ημίτοξα που ξεκινούν από τη βάση του παραθύρου και αποτελούνται από δύο ξεχωριστά τμήματα, το επάνω, το οποίο είναι τεταρτοκύκλιο που φθάνει ή ξεπερνά μόλις τη γέννηση του τόξου του κυρίως παραθύρου, και το κάτω, που είναι τετράγωνο διάχωρο οριζόμενο από οδοντωτή ταινία και περικλείει ποικίλες διακοσμήσεις, όπως πήλινες πλάκες που σχηματίζουν είτε ρόμβο εγγεγραμμένο σε τετράγωνο (Άγιοι Θεόδωροι Τρύπης, β' μισό 13ου αι.) (Πίνακας 61 β)³⁹ είτε opus reticulatum (Άγιος Σέργιος και Βάκχος Κίττας Μάνης, β' μισό 12ου αι.) (Πίνακας 62 α), λίθινες πλάκες με εραλδικά σύμβολα

35. Βλ. σχετικά με το ίδιο θέμα και Ch. Bouras, *Les portes et les fenêtres en Architecture Byzantine*, σ. 168-169.

36. H. Megaw, *BSA* 32 (1931-32), σ. 127.

37. Α. Ορλάνδος, *ABME Γ'* (1937), σ. 166-171.

38. Ό.π., σ. 84.

39. Ν. Δρανδάκης, *ΕΕΒΣ ΚΕ'* (1955), σ. 38-87.

(Περίβλεπτος Μυστρά, όπου όμως η κορυφή του ημίτοξου φθάνει αυτήν του παραθύρου) (Πί ν. 60 β) και τέλος πλίνθους σε διάφορους συνδυασμούς (Άγιος Αθανάσιος Γερακίου, 12ου αι., Άγιοι Θεόδωροι Μυστρά, τέλος 13ου αι.)⁴⁰ (Πί ν. 62 β, 63 α), δ) ψηλά παράθυρα με τεταρτοκυκλικά τόξα που φθάνουν ή και ξεπερνούν την κορυφή τους, αφήνοντας τον υπόλοιπο μέχρι τη βάση τους χώρο να καλυφθεί με διάφορες πλίνθινες διακοσμήσεις (Αγία Σοφία, μέσα 14ου αι. (Πί ν. 65 α), Αγία Παρασκευή, 14ου αι.⁴¹, και Ευαγγελίστρια Μυστρά (14ου-15ου αι.) (Πί ν. 65 β).

Γίνεται, πιστεύω, φανερό πως οι διάφοροι τρόποι συνδυασμού των παραθύρων με τα ημικυκλικά πτερύγια δεν ακολουθούν κάποια χρονολογική εξέλιξη, αλλά εξαρτώνται από την τοπική παράδοση, το διαθέσιμο χώρο, τη σχέση προς την υπόλοιπη διακόσμηση του κτιρίου, το προσωπικό γούστο του τεχνίτη⁴².

Ένα ακόμη πρόβλημα που τίθεται είναι ο τρόπος κάλυψης των στεγών των κεραιών του σταυρού στον Άγιο Νικόλαο. Στέγη δίρριχτη ή καμπύλη; Τα τεταρτοκυκλικά τόξα της νότιας πλευράς, που έρχονται στο ίδιο ύψος με την κορυφή του παραθύρου, δίνοντας πλάτος στη σύνθεση, οι όρθιοι παράλληλοι πλίνθοι που διακρίνονται πάνω από το ίδιο παράθυρο και τέλος η προσπάθεια σχεδιαστικής εφαρμογής των δύο λύσεων επάνω στις αποτυπώσεις των πλευρών, πείθουν με βεβαιότητα ότι οι στέγες θα ήταν καμπύλες, όπως άλλωστε συμβαίνει και στις περισσότερες εκκλησίες του Μυστρά. Οι όρθιοι πλίνθοι μαρτυρούν διαμόρφωση παρόμοια με της Αγίας Σοφίας Μυστρά (Πί ν. 65 α).

Θύρες. Από την αρχική μορφή των θυρών έχει διασωθεί τμήμα μόνο από το τυφλό τόξο της νότιας (Πί ν. 59 β). Είναι ελαφρά υπερυψωμένο ημικύκλιο που πλαισιώνεται από διπλή σειρά παράλληλων πλίνθων, όπως ακριβώς και τα παράθυρα των παραβημάτων.

Όμοιου τύπου δίδυμη πλίνθινη ταινία, σε τόξα θυρών ή παραθύρων, δεν έχω αλλού στη Λακωνία υπόψη, εκτός από την εκκλησία Α΄ του Κούνου, 11ου αι.,⁴³ όπου, πάνω από την κόγχη της δυτικής θύρας, υπάρχει άτεχνη τετραμερής ταινία, και τους Αγίους Θεοδώρους Τρύπης, 13ου αι., όπου, στο παράθυρο του διακονικού η διπλή, αυτή ταινία περιέχει μία τρίτη με διακόσμηση αστραγάλου. Έχω υπόψη όμως πέντε περιπτώσεις (πάντοτε στη Λακωνία), όπου δίδυμη ή τρίδυμη ταινία με βαθμιδωτή διάταξη πλαισιώνει τα τόξα των παραθύρων και των αβαθών κογχών των τρουλών. Πρόκειται για τον Προφήτη Ηλία Κονιδίτσας, α΄ μισό 11ου αι.⁴⁴, όπου η ταινία είναι δίδυμη, και τον Σωτήρα Γαρδενίτσας, γύρω στα 1100⁴⁵, τον Άγιο Νικόλαο στο Μπρίκι, με τοιχογραφίες 14ου αι.⁴⁶, τον Άγιο Ιωάννη Χρυσάφων, 14ου αι., και την Αγία Βαρβάρα Σκουταρίου, όπου η ταινία είναι τριμερής⁴⁷. Απλή δίδυμη πλίνθινη ταινία, παρόμοια με αυτές του Λευκοχώματος, περιβάλλει επίσης το τόξο του βορειότερου ανοίγματος της δυτικής στοάς της Μητροπόλεως Μυστρά⁴⁸.

40. Σε άλλες περιοχές συναντιούνται ημίτοξα που δεν αποτελούνται από ξεχωριστά τμήματα, αλλά όλη τους η επιφάνεια καλύπτεται με ενιαία διακόσμηση (Πόρτα Παναγιά Τρικάλων, β΄ μισό 13ου αι., Παναγία Μέρπακα (Πί ν. 63 β, 64) κτλ.).

41. G. Millet, *Mistra*, πίν. 11/1.

42. Βλ. και G. Millet, *L'Ecole Grecque*, σ. 208.

43. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 242.

44. Α. Ορλάνδος, *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 88-94.

45. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 156 α.

46. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήναι 1964, σ. 89-90.

47. Στον Άγιο Ιωάννη Χρυσάφων, όπως δείχνει φωτογραφία πριν από την αναστήλωση του μνημείου, η ταινία ήταν τετραμερής. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 162 α.

48. G. Millet, *Mistra*, πίν. 18/2.

Τρούλος. Ο τρούλος είναι οκταγωνικός, με παράθυρα στις κύριες αξονικές πλευρές του και αβαθείς τυφλές κόγχες στις υπόλοιπες. Τα παράθυρα και οι κόγχες περιβάλλονται από διπλή βαθμιδωτή πλίνθινη ζώνη και οδοντωτή ταινία. Το τύμπανο των κογχών γεμίζει με επάλληλες πλίνθους σε οριζόντιες σειρές, μια μορφή που δεν έχω υπόψη μου αλλού στην Πελοπόννησο. Για αντίστοιχα παραδείγματα πρέπει ν' ανατρέξουμε στην Παναγία των Χαλκίων Θεσσαλονίκης και τον Άγιο Νικόλαο Ελαιώνος Σερρών, 12ου αι.⁴⁹.

Τα μικρά διαστήματα που απομένουν ανάμεσα στις πλευρές δεν αφήνουν αρκετό χώρο για κίονες ή κάτι άλλο⁵⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Άγιος Νικόλαος στο Λευκόχωμα έχει κτισθεί στα πρότυπα των εκκλησιών του Μυστρά, μέσα πάντοτε στις οικονομικές δυνατότητες του χορηγού και τις τεχνικές δεξιότητες του μαϊστορος. Συνδυάζει αρχιτεκτονικές μορφές της πρωτεύουσας με στοιχεία του νότιου ελλαδικού χώρου, αλλά το αποτέλεσμα δεν παρουσιάζει από καλλιτεχνικής πλευράς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η βαριά του εμφάνιση, όπως επίσης στην Παλαιοπαναγιά του Βασσαρά, 1305, και τον Άγιο Ιωάννη Χρυσάφων, 14ου αι., έρχεται σε αντίθεση με την περίτεχνη και κομψή εμφάνιση των εκκλησιών του Μυστρά. Από τεχνικής πλευράς πρέπει να επισημανθεί και πάλι η μοναδική για την περιοχή και την εποχή κατασκευή θόλων από πλίνθους.

Το μνημείο δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί μέσα σε στενά πλαίσια, καθώς δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά στοιχεία κάποιας ιδιαίτερης εποχής. Τοποθετείται στα χρόνια της ακμής του Μυστρά, το 14ο και α' μισό 15ου αι., αν και κάποιες ιδιαίτερες ομοιότητες προς την Αγία Σοφία και τον Άγιο Γεώργιο θα μπορούσαν να αποκλείσουν το α' μισό του 14ου αι.

Η ανάλυση του μνημείου έδωσε την ευκαιρία για ορισμένες παρατηρήσεις και κρίσεις, επάνω σε απόψεις που έχουν διατυπωθεί στο παρελθόν για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αυστηρά φορμαλιστικές αντιλήψεις, που θα μπορούσαν ίσως να έχουν εφαρμογή στη μελέτη της αρχαίας ή της αναγεννησιακής τέχνης, δεν αρμόζουν στις αναλύσεις της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όπου ποικίλες μορφές, σχήματα και διακοσμητικά θέματα συνδυάζονται, με πρωτότυπα κάθε φορά αποτελέσματα, ανάλογα με το χώρο, τα διαθέσιμα υλικά, τις ικανότητες του συνεργείου, την τοπική παράδοση, την οικονομική ευχέρεια και την πνευματική καλλιέργεια του χορηγού. Το πλούσιο υλικό που έχει δημοσιευθεί τα τελευταία χρόνια δείχνει, πιστεύω, ότι ένας μεγάλος αριθμός μορφών και θεμάτων έχει διαχρονικό χαρακτήρα και ότι η ακριβής χρονολόγηση αρχιτεκτονικών βυζαντινών μνημείων χωρίς ευρύτερη θεώρηση (ιστορικές πληροφορίες, «ύφος» του κτιρίου, σύγκριση με άλλα παρεμφερή μνημεία της ίδιας περιοχής) καθίσταται αβέβαιη και προβληματική.

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΗΣ

49. Ευθ. Τσιγαρίδας, AAA IV (1971), σ. 54-57.

50. Το ίδιο συμβαίνει και στους τρούλους των Αγίων Αποστόλων Λεονταρίου, βλ. Α. Orlandos, REG 34 (1921), σ. 172.

ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΠΑΣΑ ΛΑΥΡΙΟΥ

(Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 66-78)

ΛΙΜΑΝΙ ΠΑΣΑ

Το Λιμάνι Πασά βρίσκεται στο 59ο χλμ. της μεσογειακής λεωφόρου Αθηνών- Σουνίου, στη νότια άκρη της Λαυρεωτικής¹. Είναι μία εύφορη κοιλάδα, τριγυρισμένη από λόφους, που καταλήγει μαλακά στη θάλασσα, όπου ανοίγεται ένας μικρός, ήσυχος όρμος (βλ. Σ χ έ δ. 1). Σ' όλη την περιοχή είναι έντονα τα ίχνη αρχαίων εγκαταστάσεων. Στην ανατολική πλευρά του όρμου σε απόσταση περίπου 50 μ. από την ακτή διατηρούνται τοίχοι ¹από πωροπλίνθους που πρέπει να ανήκουν σε μεγάλο δημόσιο κτίριο. Λίγο πιο κάτω, προς τη θάλασσα, υπάρχουν απομεινάρια τοίχων² και μέσα στη θάλασσα προχωρούν μεγάλοι τοίχοι που ανήκουν σε αποβάθρα λιμανιού. Ο Ardaillon³ που είδε τα ερείπια του λιμανιού έγραψε ότι «χωρίς αμφιβολία» αυτό ήταν το λιμάνι της πόλης του Σουνίου. Συγκροτήματα σπιτιών και τάφοι βρέθηκαν σε ανασκαφές που έγιναν από τη Β' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή⁴.

Όλα τα ερείπια, καθώς και τα όστρακα αγγείων που είναι άφθονα στο Λιμάνι Πασά από την ακτή ως τους λόφους, τοποθετούνται από την κλασική εποχή ως και τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας και δείχνουν την ύπαρξη μιας σημαντικής εγκατάστασης. Η περιοχή δεν αναφέρεται σε αρχαίες πηγές ούτε έχει διατηρήσει κάποιο αρχαίο τοπωνύμιο. Αυτό οφείλεται ίσως στο ότι ήταν γνωστή με την ευρύτερη ονομασία «Σούνιον». Το όνομα έχει διατηρηθεί ως σήμερα για όλη την περιοχή από την Πουνταζέζα ως το ακροτήριο του Σουνίου κι ακόμα πιο πέρα, πράγ-

* Ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Β. Πετράκο για την παραχώρηση της δημοσίευσης της ανασκαφής καθώς και τον κ. Ι. Τραυλό που επισκέφθηκε πολλές φορές το χώρο και μου έκανε πολλές χρήσιμες υποδείξεις. Στον κ. Τραυλό οφείλεται και η συμπλήρωση στο νότιο σκέλος της Αγοράς (βλ. Σ χ έ δ. 2).

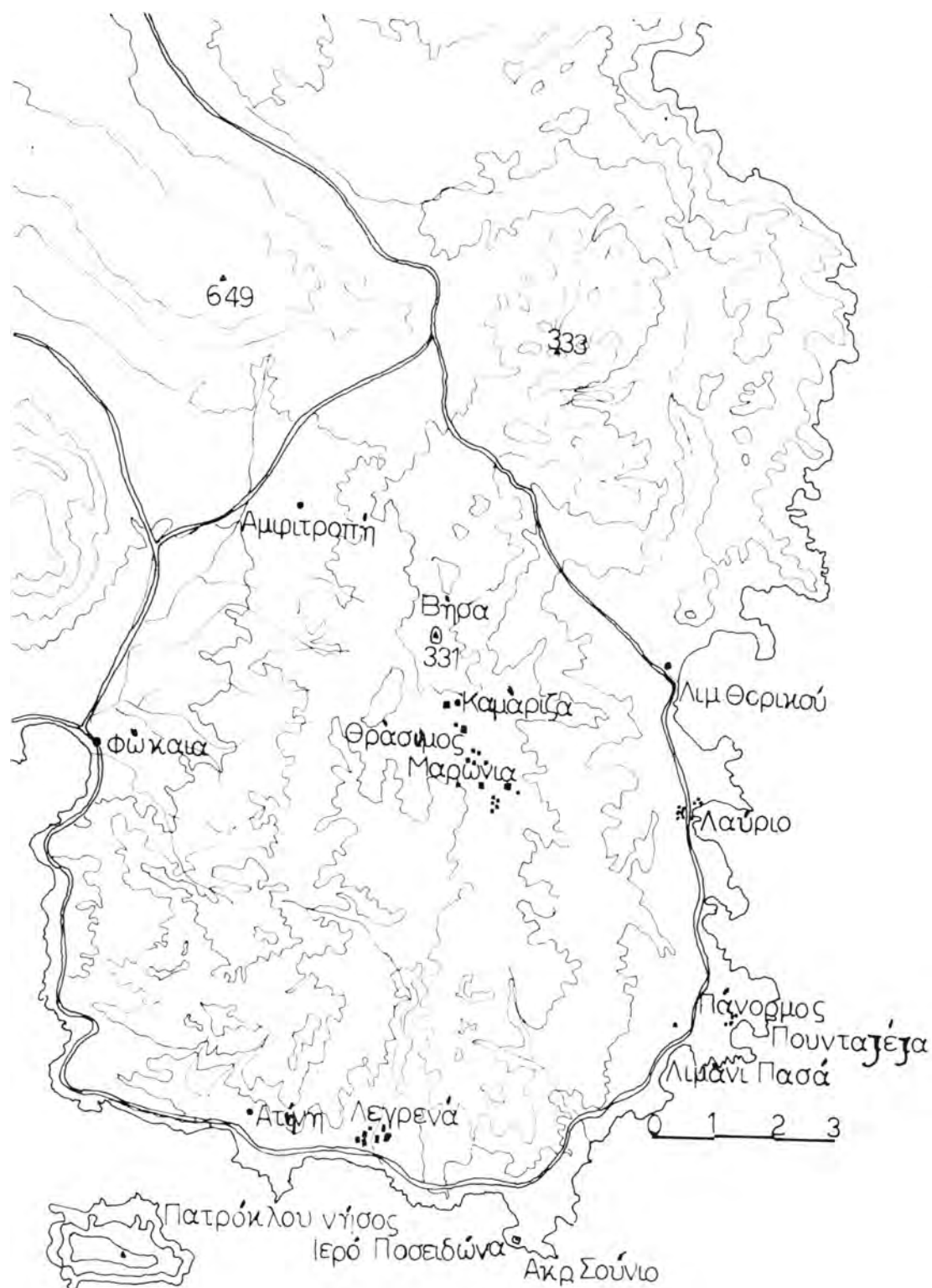
Στην ανασκαφή εργάστηκε το συνεργείο της Λαυρεωτικής που αποτελείται από τους Κ. Παντελάκο, Ν. Χαλκιά, Δ. Πρέκα, Γ. Κεντρωτά, Β. Δόση, Μ. Λαγωνικάκη, Β. Καραγιώργο, Γ. Τσούνη. Η σημαντική εμπειρία τους από τη δουλειά τους στα μεταλλεία, η αφοσίωσή τους και η αγάπη τους για τα αρχαία της Λαυρεωτικής με βοήθησαν πολύ.

1. Σήμερα είναι ένας αρκετά πυκνοδομημένος οικισμός, ενώ πριν 15-20 χρόνια ήταν μια έρημη τοποθεσία κατάφυτη με αμπέλια.

2. Πρόκειται μάλλον για λείψανα μεταλλευτικών καμίνων στην ανατολική άκρη του όρμου, περίπου 50 μ. από την ακτή.

3. E. Ardaillon, *Les mines du Laurium dans l'Antiquite*, Paris 1897, σ. 212.

4. Ανασκαφές της Β' Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το 1979 στο οικόπεδο Πανταζή (περίπου 100 μ. Α. της αγοράς) ερευνήθηκε συγκρότημα σπιτιών ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Το 1981 στο οικόπεδο Μαρινάκη, περίπου 800 μ. βόρεια της ακτής, βρέθηκε μεγάλη αγροικία του 4ου αι. π.Χ. με αποθήκες, εργαστήρια κτλ. στο κέντρο περίπου της εύφορης κοιλάδας, που ακόμα και σήμερα είναι γεμάτη αμπέλια. Τάφοι έχουν βρεθεί επίσης κοντά στους πρόποδες των λόφων στη δυτική και βόρεια πλευρά του όρμου. Σε σύντομη έρευνα που έγινε το 1980, κατά τη διάνοιξη τάφρου του ΟΤΕ, βρέθηκαν τέσσερις ελληνιστικοί τάφοι, σε απόσταση περίπου 500 μ. Δ. - ΒΔ. της ακτής. Σε παλιότερες έρευνες έχουν εντοπιστεί σποραδικά αρχαίες δεξαμενές, πηγάδια, τοίχοι κ.ά.

Σχέδ. 1. Η νότια άκρη της Λαυρεωτικής.

μα που συνέβαινε άλλωστε και στην αρχαιότητα⁵. Εξάλλου, με τις τελευταίες έρευνες γίνεται όλο και πιο παραδεχτή η άποψη ότι, τουλάχιστον από το τέλος των κλασικών χρόνων και κυρίως στην ελληνιστική εποχή, αναπτύχθηκαν οικισμοί στα ανατολικά του ακρωτηρίου του Σουνίου που υπάγονταν στον ομώνυμο δήμο. Αυτό ισχύει και για ολόκληρη τη Λαυρεωτική, όπου εκτός από τον κύριο οικισμό-πυρήνα του δήμου, υπήρχαν πολλοί μικροί οικισμοί που υπάγονταν σ' αυτόν. Όπως αναφέρει και ο Eliot⁶, αυτό οφείλεται στην ιδιομορφία της Λαυρεωτικής. Τα μεταλλεία και η εκμετάλλευσή τους δημιούργησαν πολύ νωρίς (τέλος 6ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τον Eliot) τις προϋποθέσεις για την εγκατάσταση οικισμών γύρω από τα μεταλλεία. Κάποιοι από τους οικισμούς αυτούς ήταν το κέντρο του δήμου κι έδινε το όνομά του στην υπόλοιπη περιοχή. Κάτι ανάλογο πρέπει να έγινε και με τον οικισμό στο Λιμάνι Πασά κι είναι έτσι φυσικό να μην υπάρχει αρχαίο τοπωνύμιο, αλλά να διατηρείται μόνο το όνομα του μεγάλου δήμου.

Σύγχρονοι ερευνητές που είδαν το Λιμάνι Πασά μιλούν για τα ίχνη μιας σημαντικής εγκατάστασης που είχε και λιμάνι με μεγάλη κίνηση⁷. Ως τα τελευταία χρόνια υπήρχαν στο Λιμάνι Πασά μεγάλοι σωροί αρχαίας σκουριάς⁸. Η συγκέντρωση τεράστιων όγκων σκουριάς στα παράλια της Λαυρεωτικής προβλημάτισε τους παλιότερους ερευνητές της περιοχής (Ardaillon, Κορδελλά κτλ.). Γενικά, είναι δεκτό ότι από τον 4ο αι. π.Χ. και μετά η μεταλλευτική δραστηριότητα μεταφέρθηκε από την ενδοχώρα της Λαυρεωτικής στις παραλίες. Ως αιτία θεωρείται κυρίως η ανάγκη προμήθειας καύσιμης ύλης για τις μεταλλευτικές καμίνους από τα νησιά, γιατί τα δάση της Λαυρεωτικής είχαν απογυμνωθεί με την έντονη και πολύχρονη υλοτομία. Σύμφωνα με άλλη άποψη⁹ οι μεταλλευτικές καμίνι κατασκευάζονταν κοντά στις ακτές κυρίως για τεχνικούς (μόλυνση από τις δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις κτλ.) αλλά και για εμπορικούς λόγους. Ανεξάρτητα πάντως από την αιτία το γεγονός ότι στις παραλίες δημιουργήθηκαν εργαστήρια και συγκεντρώθηκαν σωροί σκουριάς για παραπέρα επεξεργασία, οδήγησε στη δημιουργία οικισμών κοντά στη θάλασσα¹⁰. Ιδιαίτερα όταν τον 1ο αι. μ.Χ. οι εξορύξεις είχαν σταματήσει — αλλά κι ακόμα πιο νωρίς, όταν το Λαύριο είχε αρχίσει να παρακμάζει ήδη με την εμφάνιση των Μακεδόνων και την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Θράκης —, οι κάτοικοι επεξεργάζονταν πια μόνο τα απορρίμματα των αρχαίων εργασιών. Αυτό έγινε και στο Λιμάνι Πασά, όπου υπήρχαν συσσωρευμένες μεγάλες ποσότητες σκουριάς και είχαν γίνει προσπάθειες για εξόρυξη μεταλλεύματος¹¹.

5. Για την ευρύτητα του τοπωνυμίου «Σούνιον» βλ. Eliot, *The Coastal Demes*, 1970, και Ευαγγ. Κακαβογιάννης, *ΑΔ* 32 (1977): Μελέται, σ. 188.

6. Eliot, *ό.π.*, σ. 75-76.

7. Ardaillon, *ό.π.*, σ. 212. A. Cordellas, *Le Laurium*, Marseille, 1889, σ. 91. Kaupert-Milchhoeffer, *Karten von Attika*, Text III (1889), σ. 29. Hirschfeld, *AZ* 1873, σ. 108. Kirchner, *AM* 62 (1937), σ. 6, No 4. R. Young, *Hesperia* 10 (1941), σ. 167. Γ. Μαρίνος, *Λαύριο, Γεωλογία - Μεταλλεύματα*, 19, σ. 119. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 73. Ευαγγ. Κακαβογιάννης, *ό.π.*, σ. 206, 217.

8. «Σκουριά» (σκιρίαί) ονομάστηκαν τα υπολείμματα από την επεξεργασία του μεταλλεύματος, δηλαδή τα φτωχά σε περιεκτικότητα μεταλλεύματα, που έμεναν μετά τη διαλογή του εξορυγμένου μεταλλεύματος. Βλ. Κονοφάγος, *Το Αρχαίο Λαύριο*, Αθήνα 1980, σ. 137 κ.ε.

Στα παράλια της Λαυρεωτικής υπάρχουν ακόμα μεγάλοι όγκοι σκουριάς.

9. Κονοφάγος, *ό.π.*, σ. 295 κ.ε.

10. Τέτοιες εγκαταστάσεις (μεταλλευτικές καμίνι, σπία, νεκροταφεία) έχουν εντοπιστεί στις ακτές ανατολικά του Σουνίου, όπως στην Πουνταξέζα, Πάνορμο, όρμος Ασημάκη, Λιμάνι Πασά.

11. Cordellas, *ό.π.*, σ. 91. Μαρίνος, *ό.π.*, σ. 119.

Τα ερείπια, καθώς και οι εγκαταστάσεις που έχουν ήδη ερευνηθεί δείχνουν ότι στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια υπήρχε στην περιοχή ένας εκτεταμένος οικισμός κι ένα σημαντικό λιμάνι. Δημιουργήθηκε έτσι η ανάγκη ενός εμπορικού κέντρου στο οποίο εκτός από τα άλλα προϊόντα διακινούνταν και τα προϊόντα των μεταλλείων. Αυτό επιβεβαιώθηκε τελευταία με την αποκάλυψη της μεγάλης αρχαίας αγοράς κοντά στη θάλασσα¹². Σε μικρή απόσταση από την ακτή (περίπου 150 μ. Β.-ΒΔ.) αποκαλύφθηκε το μεγάλο κτίριο που η ακμή του τοποθετείται στα ελληνιστικά χρόνια (2ος - 1ος αι. π.Χ.). Η αγορά πρέπει να ταυτίζεται με την *ἐν Κοίλῃ* αγορά των Σαλαμινίων¹³ δημοτών του Σουνίου που εκεί κοντά πρέπει να είχαν και τους *κίλπους*, το πηγάδι τους, καθώς και τις αλυκές τους. Η περιοχή συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες γι' αυτό. Υπάρχει μία μεγάλη εύφορη κοιλάδα κι άφθονο νερό. Στο κτήμα Στεφανάτου, στο κέντρο περίπου του σημερινού οικισμού, υπάρχει μεγάλο αρχαίο πηγάδι που παλιότερα τροφοδοτούσε με νερό όλη την περιοχή ως το Σούνιο. Στους Karten von Attika σημειώνεται «αρχαία δεξαμενή» που πρέπει να ταυτίζεται με το πηγάδι στο κτήμα Στεφανάτου¹⁴. Οι αλυκές πρέπει επίσης να βρίσκονταν στο Λιμάνι Πασά, στο ελώδες τμήμα της παραλίας, όπως σημειώνεται και στους Karten von Attika, και η επιγραφή που βρέθηκε κοντά στην ακτή¹⁵ είναι ένδειξη λατρείας μικρού τοπικού ήρωα και ενισχύει την άποψη για την παρουσία οικισμού και στον 5ο αι. π.Χ. Έτσι, η αποκάλυψη της αγοράς ήρθε να συμπληρώσει και επιβεβαιώσει όλες τις προηγούμενες ενδείξεις για την ύπαρξη μεγάλου οικισμού στο Λιμάνι Πασά.

Η ΑΓΟΡΑ

Τον Σεπτέμβριο του 1979 άρχισε η ανασκαφή του μεγάλου κτιρίου που ολοκληρώθηκε το 1983. Το συγκρότημα έχει σχήμα περίπου ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, με διαστάσεις 56×61 μ., και εκτείνεται γύρω από μεγάλο υπαίθριο χώρο (Σχ έ δ. 2). Στις τέσσερις πλευρές ανοίγονται προς τον υπαίθριο χώρο (αυλή) σειρές δωματίων και σε μία μόνο πλευρά, τη βόρεια, υπάρχει στοά. Δεν εντοπίστηκε η κεντρική είσοδος του συγκροτήματος που πρέπει να βρισκόταν στη νότια πλευρά, μια που εκεί κοντά περνούσε και ο αρχαίος δρόμος Σουνίου-Λαυρίου¹⁶.

Το κτίριο ήταν σκεπασμένο με μικρή επίχωση (περίπου 0,50 μ.). Δε βρέθηκαν ίχνη σοβαρής καταστροφής — παρόλο που η περιοχή πρέπει να είχε υποφέρει από τις πολεμικές περιπέτειες της εποχής¹⁷ — και φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε σταδιακά. Χρησιμοποιήθηκε συνέ-

12. Σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (περίπου 150 μ. Β.-ΒΔ. της ακτής) ήταν από παλιά ορατά τα λείψανα μεγάλων τοίχων από πωροπλίνθους. Πολλοί κάτοικοι της περιοχής μιλούσαν για «αρχαίο ναό». Έτσι αναφέρονται τα ερείπια και σε έγγραφα του Υπουργείου και της Β' Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων το 1964 (3040/28-8-64 και 943/6-3-74 αντίστοιχα). Γι' αυτό το λόγο η περιοχή κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 30-6-64).

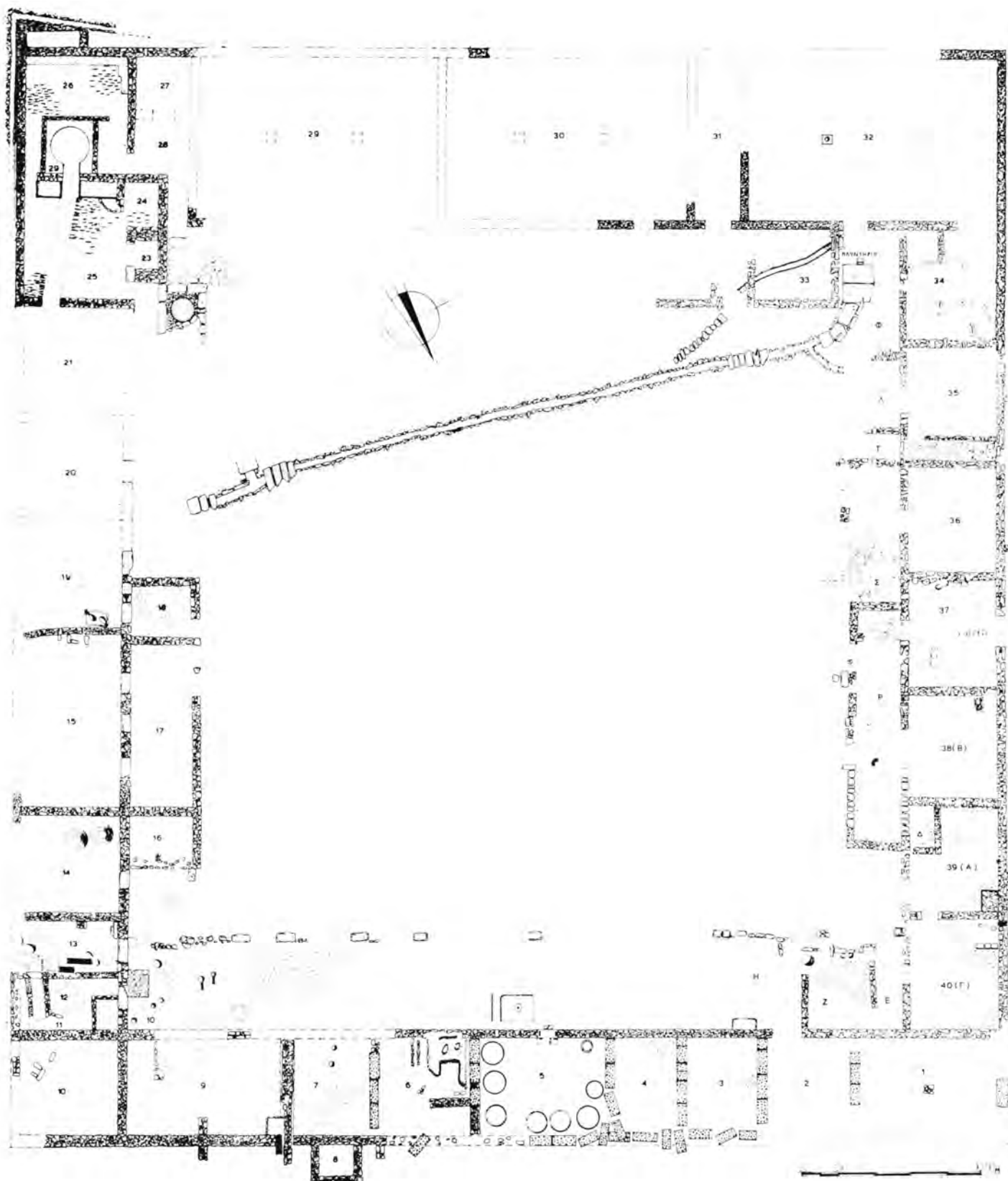
13. Σύμφωνα με δύο επιγραφές που βρέθηκαν στην Αγορά των Αθηνών, οι Σαλαμίνιοι δημότες του Σουνίου, είχαν στην κατοχή τους μια αγορά, *τῇ ἐν Κοίλῃ*, στην περιοχή του Σουνίου. Βλ. Ferguson, *Hesperia* 7 (1938), σ. 1.

14. *Hesperia* 10 (1941), σ. 181.

15. IG I 831... *Εὐφορο(ς) ἀρέθεκεν*.

16. Η νότια πλευρά της αγοράς ερευνήθηκε μόνο σ' ένα τμήμα της, γιατί μεγάλο μέρος της καλύπτει παλιά οικοδομή. Σ' αυτή την πλευρά έχουν εντοπιστεί διάφορες προσθήκες — έξω από το κυρίως κτίριο — που θα πρέπει μελλοντικά να ερευνηθούν.

17. Είναι πιθανό ότι το 332 π.Χ. εγκαταστάθηκε στο φρούριο του Σουνίου μακεδονική φρουρά που διώχτηκε το 307 π.Χ. από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή. Το 263 π.Χ., μετά το Χρεμωνίδειο πόλεμο, παρά την αντίσταση των Αθηναίων ενάντια στον Αντίγονο Γονατά, το φρούριο παραδόθηκε ξανά στους Μακεδόνες. Το 134 π.Χ., καθώς και το 104-100 π.Χ., οι δούλοι των μεταλλείων εξεγέρθηκαν και κατέλαβαν το φρούριο του Σουνίου.

Σχέδ. 2. Η αρχαία αγορά στο Λιμάνι Πασά Λαυρίου.

χεια τουλάχιστον από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. ως και τον 1ο αι. μ.Χ. και είχε υποστεί διάφορες μετασκευές και συμπληρώσεις.

Τη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος καταλαμβάνει στοά, μήκ. 56 μ., με δέκα δωμάτια στο πίσω (βόρειο) μέρος και κιονοστοιχία με δωρικούς κίονες προς την αυλή. Βρέθηκαν στη θέση τους δώδεκα πωρόπλινθοι — βάσεις των κίωνων — και λείψανα μιας ακόμα, που απέχουν μεταξύ τους 2,20 - 2,90 μ. κι έχουν διαστάσεις 0,50×1,00 - 1,10 μ.

Διασκορπισμένα σ' όλη την έκταση του κτιρίου βρέθηκαν πώρινα δωρικά κιονόκρανα και κομμάτια πώρινων αρράβδωτων κίωνων (Πί ν. 66 α).

Οι διαστάσεις των δωματίων ποικίλλουν. Το μικρότερο έχει διαστάσεις 3,50×5,50 μ., το μεγαλύτερο 7,80×5,50 μ.

Οι τοίχοι των δωματίων της στοάς ήταν χτισμένοι με πωροπλίνθους (διαστ. κατά μέσο όρο 1,30×0,50 μ.) και στηρίζονταν σε χαμηλή θεμελίωση (ύψ. 0,30-0,50 μ.), γεγονός που αποκλείει την ύπαρξη δεύτερου ορόφου. Κονίαμα κάλυπτε τις εσωτερικές όψεις των τοίχων. Στο μέσο περίπου της στοάς ένα μεγάλο δωμάτιο (6,80×5,50 μ.) χρησιμοποιήθηκε για αποθήκη. Στη νότια πλευρά, προς την αυλή, διατηρείται στη θέση του το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου (Πί ν. 66 β). Το δωμάτιο στη βορειοδυτική γωνία της στοάς (1 στο Σχ έ δ. 2) ήταν μεγαλύτερο απ' όλα τα άλλα, έτσι που για τη στήριξη της στέγης χρειάστηκε πεσσός χτιστός (πλ. 0,60 μ.) που βρέθηκε στη θέση του στο κέντρο του δωματίου. Στη δυτική πλευρά του δωματίου Ι, έξω από το κύριο κτίριο διατηρήθηκαν υπολείμματα μικρού πλυντηρίου μετάλλων (Πί ν. 67 α). Όλα τα δωμάτια είχαν άνοιγμα προς την αυλή ή και επικοινωνούσαν μεταξύ τους.

Η διάταξη των δωματίων και των εισόδων δεν αντιστοιχεί πάντα στα μετακίονια της κιονοστοιχίας της πρόσοψης, με αποτέλεσμα μερικοί από τους κίονες να συμπίπτουν με τις εισόδους των δωματίων¹⁸.

Η ανατολική πλευρά περιλαμβάνει σειρά οχτώ δωματίων κι έχει συνολικό μήκος 61,80 και πλάτος 6,90 μ. Ερευνήθηκαν πέντε δωμάτια στη σειρά (από ΒΒΑ. - ΝΝΔ.) και εντοπίστηκαν άλλα τρία κάτω από το δρόμο¹⁹. Μία δεύτερη σειρά από τρία δωμάτια σχηματίζεται εσωτερικά, προς την αυλή.

Στην ανατολική άκρη βρέθηκαν λείψανα αποχωρητηρίου²⁰, διαστ. 2,35×1,25 μ., με είσοδο προς νότο, όπου διατηρήθηκε και πώρινο κατώφλι. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του περνούσε χτιστός αποχετευτικός αγωγός, επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα, που οδηγούσε σε άλλο πέτρινο αγωγό έξω από το κτίριο. Στο δάπεδο διατηρήθηκαν μικρά κυκλικά βαθουλώματα στα οποία στηρίζονταν τα ξύλινα καθίσματα του αποχωρητηρίου. Δίπλα σ' αυτό, δωμάτιο, διαστ. 3,90×2,80 μ., χρησιμοποιήθηκε για «μαγειρείο» με εστία στη βορειοδυτική γωνία²¹. Τα υπόλοιπα δωμάτια έχουν διαστάσεις από 2,90×5,70 ως 9,50×5,70 μ.

18. Ανάλογη διάταξη παρατηρείται και στην αγορά της Κορίνθου και θεωρείται κοινό χαρακτηριστικό για τα κτίρια εμπορικού χαρακτήρα. Βλ. Corinth, I, IV, σ. 144.

19. Η αγορά εκτείνεται σε δύο οικοδομικά τετράγωνα (ΟΤ 21 και 23) που χωρίζονται μεταξύ τους με δρόμο, πλ. 3 μ. περίπου. Όπου ήταν δυνατό η έρευνα προχώρησε και κάτω από το δρόμο.

20. Παρόμοια κατασκευή Βλ. J. Travlos, Bildlexikon, σ. 342-3.

21. Όλος ο χώρος του «μαγειρείου» και ιδιαίτερα αυτός της εστίας (Σχ έ δ. 2, αριθ. 12) ήταν γεμάτος υπολείμματα σκευών (χύτρες, λεκάνες κτλ.), κόκκαλα μικρών ζώων, θαλασσινά όστρεα και σαλιγκάρια. Η εστία ήταν ένας χώρος, διαστ. 1,75×1,35 μ., που κλεινόταν από δύο τοίχους χαμηλούς σε επίπεδο ψηλότερο κατά 0,50 μ. από το δάπεδο του υπόλοιπου δωματίου. Θυμίζει τα τζάκια για μαγείρεμα στα σύγχρονα χωριάτικα σπίτια.

Βρέθηκε κι εδώ ένας αποθηκευτικός χώρος με δύο μεγάλα πιθάρια τοποθετημένα στο έδαφος.

Στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς του συγκροτήματος υπάρχει ένα μεγάλο δωμάτιο (διαστ. $9,60 \times 5,70$ μ.). Στη δυτική πλευρά της αίθουσας αυτής, προς το μέρος της αυλής, εκτείνεται άλλος ένας παρόμοιος χώρος, διαστ. $9,40 \times 3,50$ μ., με δύο μικρότερους, σχεδόν ίσους, στις δύο πλευρές του.

Σε διπλανό δωμάτιο βρέθηκε πώρινη φορητή μπανιέρα²² (Πί ν. 67 β) που προφανώς μεταφέρθηκε εκεί από το διαμέρισμα των λουτρών, που καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία της αγοράς.

Από τη νότια πλευρά ερευνήθηκαν οι δύο άκρες, ανατολική και δυτική. Στην ανατολική βρίσκονται τα λουτρά (Πί ν. 68 α-β). Ο κύριος χώρος είναι μία μεγάλη αίθουσα, διαστ. $13 \times 7,50$ μ., με είσοδο στη Β. - ΒΑ. πλευρά. Στη νότια πλευρά σ' όλο το μήκος του τοίχου υπάρχει χτιστό πεζούλι-θρανίο, όπου κάθονταν αυτοί που χρησιμοποιούσαν το λουτρό. Κάτω από την κεντρική είσοδο υπόγεια δίοδος οδηγεί στο κέντρο της αίθουσας (Πί ν. 68 γ). Εκεί, πάνω σε σχιστολιθικές πλάκες διατηρούνται υπολείμματα κυκλικής δεξαμενής, επιχρισμένης με γερό υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή είναι χτισμένη πάνω σε τριγωνικές σχιστολιθικές πλάκες που η μία κορυφή τους ακουμπούσε πάνω σε πώρινο πεσσό και οι υπόλοιπες σε χαμηλό τοίχωμα. Κάτω από τις πλάκες άναβε φωτιά για το ζέσταμα του νερού μέσα στη δεξαμενή. Όλη αυτή η υπόγεια κατασκευή τριγυριζόταν από ένα χαμηλό τοίχωμα. Βρέθηκαν εκεί άφθονα ίχνη φωτιάς, κάρβουνα, μαύρα καμένα χρώματα κτλ., ενώ το τοίχωμα και οι σχιστολιθικές πλάκες σε πολλά σημεία είχαν ασβεστοποιηθεί από τη φωτιά.

Στη δυτική πλευρά της κεντρικής αίθουσας δύο μικροί χώροι χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς σαν «ελαιοθήσια», ενώ το αποδυτήριο πρέπει να βρισκόταν στη διπλανή στενόμακρη αίθουσα. Τα δάπεδα και οι τοίχοι του λουτρού είναι επιχρισμένα με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Έξω από τη βορειοδυτική πλευρά των λουτρών υπάρχει πηγάδι που τα τροφοδοτούσε με νερό και έξω από τη νότια και ανατολική πλευρά περνούσαν αποχετευτικοί αγωγοί²³. Το διαμέρισμα των λουτρών ενσωματώθηκε στο κυρίως κτίριο της αγοράς προφανώς μετά την κατασκευή του νότιου σκέλους, μαζί με άλλα κτίσματα που βρίσκονται κάτω από σύγχρονες οικοδομές.

Στη δυτική άκρη του νότιου σκέλους υπάρχει ένα μεγάλο δωμάτιο, διαστ. 14×9 μ., που για τη στήριξη της στέγης του χρειάστηκαν τουλάχιστον δύο κίονες. Η βάση του ενός βρέθηκε στη θέση της και είναι πώρινος κυβόλιθος με κυκλική υποδοχή για τη στήριξη του κίονα. Άλλη μία τέτοια βάση πρέπει να υπήρχε σε απόσταση τεσσάρων μέτρων περίπου δυτικά της πρώτης, χωρίζοντας την αίθουσα σε τρία, περίπου ίσα, μέρη.

Το δυτικό σκέλος είχε επτά δωμάτια με διαστάσεις $6,30 \times 5 - 5,70 \times 5$ μ. Μικρότεροι χώροι με πλακόστρωτα, στεγασμένοι πρόχειρα ίσως με ξύλινη στέγη, δημιουργήθηκαν σε κάποια φάση μπροστά τους, προς την αυλή²⁴ (Σχ έ δ. 2). Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία κατασκευάστηκε ένα μικρό, υποτυπώδες πλυντήριο (Σχ έ δ. 2). Μεγάλες πλάκες πλαισιωμένες από χαμηλά κάθετα τοιχώματα χρησίμευαν για το πλύσιμο του μεταλλεύματος²⁵. Τα νερά έφευ-

22. R. Ginouves, *Balaneutike*, Paris, 1962, πίν. XXXII, 106 και VI, 16-17.

23. Παρόμοια διάταξη υπάρχει και στα λουτρά των Οινιαδών. Βλ. J. Sears, *AJA* 8 (1904), σ. 216.

24. Ως τον 1ο αι. π.Χ. είναι βέβαιο ότι έγιναν διάφορες μετασκευές και συμπληρώσεις. Στο χώρο Γ της δυτικής πτέρυγας βρέθηκαν δύο δάπεδα. Κάτω από το τελευταίο βρέθηκε νόμισμα του 90 π.Χ. Επίσης, οι μικροί χώροι Ρ, Σ, Τ, πάλι στη δυτική πτέρυγα κάλυψαν παλιότερους αποχετευτικούς αγωγούς.

25. Κάτω από τις πλάκες υπήρχαν υπολείμματα σκουριάς. Φαίνεται ότι άπλωναν το μετάλλευμα πάνω στις

γαν από τις κυκλικές οπές στο κέντρο των πλακών και διοχετεύονταν σε πέτρινο αγωγό που διέσχιζε την αυλή του συγκροτήματος κατά μήκος του νότιου σκέλους, για να καταλήξει σε δίκτυο μικρότερων αγωγών έξω από το κτίριο²⁶. Δυτικά του εξωτερικού τοίχου του δυτικού σκέλους βρέθηκαν δύο αποχετευτικοί αγωγοί (Σ χ έ δ. 2) που αχρηστεύθηκαν κατά τη διάρκεια της χρήσης του κτιρίου. Ήταν γεμάτοι όστρακα αγγείων, που φαίνεται ότι πετάχτηκαν εκεί όταν οι αγωγοί επιχώθηκαν. Σε μεγάλο τμήμα της αυλής, καθώς και γύρω από τους αγωγούς, βρέθηκαν στρώματα σκουριάς. Σε διάφορα σημεία επίσης βρέθηκαν τριβεία από τραχίτη, μεγάλο μαρμάρινο γουδί για λειοτρίβηση μετάλλων κ.ά. Οι τοίχοι, εκτός απ' αυτούς της στοάς στη βόρεια πλευρά, ήταν κατασκευασμένοι με λασπόχτιστη λιθοδομή και επιχρισμένοι με κονίαμα. Κονίαμα κάλυπτε και τα δάπεδα, αναμειγμένο μάλιστα με σκόνη λιθαργύρου, που το έκανε στερέοτερο. Σε πολλά δωμάτια τα δάπεδα είχαν επισκευαστεί, γιατί παρατηρήθηκαν δύο και τρεις στρώσεις κονιάματος.

Από τα ευρήματα και τα άλλα στοιχεία μπορούμε να έχουμε την παρακάτω εικόνα για τη λειτουργία της αγοράς. Ο αρχικός πυρήνας, δηλαδή η στοά στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος, πρέπει να λειτούργησε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Οπωσδήποτε πάντως είναι παλιότερη από τα υπόλοιπα τμήματα της αγοράς. Τα δωμάτια της στοάς χρησιμοποιήθηκαν για μαγαζιά και αποθήκες. Στο κεντρικό δωμάτιο (αριθ. 5 στο Σ χ έ δ. 2) κατά μήκος των τριών τοίχων ήταν τοποθετημένα μέσα στο έδαφος έξι μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια. Βρέθηκαν επίσης πολλοί σπασμένοι αμφορείς και τα καλύμματά τους (Π ί ν. 74 α).

Με την ανάπτυξη του οικισμού και του λιμανιού υπήρξε ανάγκη για την επέκταση και του εμπορικού κέντρου της περιοχής. Έτσι, η στοά της αγοράς συμπληρώνεται με τρία ακόμα σκέλη και το συγκρότημα παίρνει ένα κανονικό τετράπλευρο σχήμα. Στο κυρίως κτίριο ενσωματώνεται και το διαμέρισμα των λουτρών στο νότιο σκέλος. Η ακριβής χρονολογία της διαμόρφωσης αυτής δεν διαπιστώθηκε. Αν κρίνουμε όμως από τις λίγες ανασκαφικές ενδείξεις, πρέπει να έγινε γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Η εξέλιξη αυτή είναι κοινή για όλα τα εμπορικά κέντρα της ελληνιστικής εποχής (Μίλητος, Έφεσος, Άσσος κτλ.). Είναι η εποχή που η Αγορά έχει ήδη χάσει το θρησκευτικό της χαρακτήρα και παραμένει μόνο ένα εμπορικό κέντρο. Παρόλο που η αγορά στο Λιμάνι Πασά ανήκει σ' ένα μικρό οικισμό μακριά από τα μεγάλα κέντρα της εποχής, ακολούθησε τη γενικότερη εξέλιξη, που οφείλεται άλλωστε σε οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους²⁷.

Πρόχειροι τοίχοι προστέθηκαν ανάμεσα στους κίονες σχηματίζοντας μικρούς χώρους που χρησιμοποιήθηκαν για εργαστήρια. Στους χώρους των εργαστηρίων φτιάχνονταν μικροαντικείμενα από μολύβι (αγνύθες, σύνδεσμοι, μικρά κουτιά, σωλήνες, σταθμιά κτλ.), καθώς και σιδερένια εργαλεία (Π ί ν. 70 α-ε, 71 α-γ). Π.χ. οι χώροι 32, 33, 34 και 31 (Σ χ έ δ. 2), όπου βρέθηκαν ποσότητες σκουριάς, υπολείμματα σιδηρούχας σκουριάς²⁸ (Π ί ν. 71 δ), μάξες

πλάκες και μετά διοχέτευαν νερό. Το νερό μαζί με τα άχρηστα σώματα έφευγε από τις τρύπες, αλλά το περισσότερο πήγαινε στο μεγάλο αγωγό.

26. Το «πλυντήριο» αυτό είναι τελείως πρόχειρη και υποτυπώδης κατασκευή σε σχέση με την τεχνική τελειότητα των πλυντηρίων της Λαυρεωτικής. Λειτούργησε όμως σε μια εποχή, που η μεταλλευτική δραστηριότητα είχε ατονήσει και για τελείως πρόχειρες εργασίες.

27. R. Martin, *Recherches sur l'Agora grecque*, Paris, 1952, σ. 343 κ.ε., 456 κ.ε. R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris, 1956, σ. 266 κ.ε.

28. Η σιδηρούχα σκουριά προέρχεται από την κατεργασία του σιδήρου για κατασκευή εργαλείων, Κονοφάγος, ό.π., σ. 228, πίν. 10-5.

από μολύβι, λιθάργυρος²⁹, σιδερένια εργαλεία, μικροί λάκκοι³⁰ με υπολείμματα από το λιώσιμο του μολυβιού (πυρίμαχα τούβλα κτλ.) (Π ί ν. 69 α-γ). Σαν εργαστήρια χρησιμοποιήθηκαν και τα δωμάτια του δυτικού σκέλους, όπου τα ίχνη επεξεργασίας μετάλλων είναι έντονα. Ειδικά κοντά στη νοτιοδυτική γωνία υπάρχουν στρώματα σκουριάς και πάνω σ' αυτά στηρίχτηκαν πρόχειροι τοίχοι και δάπεδα. Στα εργαστήρια αυτά γίνονταν και μικρές καμινεύσεις. Ήταν παντού άφθονα τα ίχνη επεξεργασίας μολυβιού (πυρίμαχα τούβλα, κατασταλάγματα μολυβιού και πολλά μολυβένια αντικείμενα). Σε κάποιο από τα δωμάτια, ίσως του δυτικού σκέλους, πρέπει να υπήρχε και εργαστήριο μεγαρικών σκύφων. Σε αγωγό έξω από το κυρίως κτίριο βρέθηκε κομμάτι από πήλινη μήτρα μεγαρικών σκύφων³¹ (Π ί ν. 74 γ). Το ανατολικό σκέλος λειτούργησε σαν χώρος κοινής χρήσης. Στη βόρεια πλευρά του υπήρχε το αποχωρητήριο και το «μαγειρείο». Στη νότια πλευρά τα λουτρά και το πηγάδι. Στο μέσο περίπου του σκέλους υπήρχε μεγάλη αίθουσα (αριθ. 20 στο Σ χ έ δ. 2), ίσως τραπεζαρία.

Σ' όλους τους χώρους, εκτός από τα μολυβένια και σιδερένια αντικείμενα βρέθηκαν επίσης πολλά λυχνάρια, δακρυδόχοι, πινάκια, μεγαρικοί σκύφοι κ.ά. Φαίνεται ότι εκτός από τα προϊόντα των μεταλλείων γινόταν εμπόριο και άλλων αντικειμένων³².

Η ΕΝ ΚΟΙΛΗ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΣΑΛΑΜΙΝΙΩΝ ΚΑΙ Η ΑΓΟΡΑ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΠΑΣΑ

Το 1938 δημοσιεύτηκαν από τον Ferguson³³ δύο επιγραφές του 363 π.Χ. και του 250 π.Χ. που βρέθηκαν στην Αγορά της Αθήνας το 1936³⁴. Σύμφωνα μ' αυτές δημότες του Σουνίου που ανήκαν στο γένος των Σαλαμινίων — *οἱ Σαλαμίνιοι οἱ ἀπὸ Σουνίου* — είχαν στην κατοχή τους ...*τὴν γῆν τὴν ἐφ' Ἡρακλείῳ τῷ ἐπὶ Πορθμῷ καὶ τὴν ἀλ(λ)ῆν καὶ τὴν ἀγορὰν τὴν ἐν Κοίλῃ*³⁵.

Οι παραπάνω θέσεις βρίσκονταν στην περιοχή του Σουνίου³⁶, ανήκαν στον ομώνυμο δήμο και είχαν παραχωρηθεί στους Σαλαμινίους δημότες του Σουνίου. Ο R. Young³⁷ προσπάθησε να ταυτίσει τις θέσεις που αναφέρονται στις επιγραφές και ερευνώντας τις παραθαλάσσιες περιοχές ανατολικά του Σουνίου, στάθηκε ιδιαίτερα στην Πάνορμο (Γαϊδουρόμαντρα), την Πουνταζέζα και το Λιμάνι Πασά, μικρούς όρμους ανάμεσα στο Λαύριο και το Σούνιο με αρχαίες εγκαταστάσεις³⁸. Αντίθετα από τον Ferguson, που τοποθέτησε τον Πορθμό των Σα-

29. Λιθάργυρος ονομάζεται το οξείδιο του μολύβδου που αποσπάται από το μολυβδόχο άργυρο κατά την κυπέλλωση (Κονοφάγος, ό.π., σ. 304). Ανάλογα με τον τρόπο επεξεργασίας υπάρχει λιθάργυρος σε πλάκες και λιθάργυρος σωληνωτός. Στην αγορά βρέθηκαν δείγματα και από τα δύο είδη.

30. Οι μικροί αυτοί λάκκοι (βρέθηκαν στους χώρους 5, 10, Ζ, Η), έχουν διάμετρο που κυμαίνεται από 0,30-0,65 και βάθος 0,15 - 0,45 μ. Έχουν σχήμα κυκλικό και ελλειψοειδές και ήταν γεμάτοι μαύρο χρώμα και υπολείμματα από λιωμένο μολύβι.

31. H. Thompson, *Hesperia* (1934), σ. 451-2.

32. Η ποσότητα της κεραμικής ήταν πολύ μεγάλη κι έγινε μια τελείως ενδεικτική επιλογή για τη δημοσίευση. Αργότερα θα χρειαστεί μια συστηματική παρουσίασή της.

33. Βλ. υποσημ. 12.

34. Agora, Inv. No. 13244 και 13394.

35. *Hesperia* 7 (1938), σ. 3, στ. 16-17.

36. Ό.π., σ. 5, στ. 95 και σ. 68.

37. R. Young, *Hesperia* 10 (1941), σ. 163 κ.ε.

38. Γαϊδουρόμαντρα (Πάνορμος). Έχουν εντοπιστεί αρχαίος δρόμος, λείψανα μεταλλευτικών καμίνων, νεκροταφείο του 5ου και 4ου αι. π.Χ. και άλλα. Βλ. R. Young, ό.π., σ. 168. Πουνταζέζα. Στην ανατολική άκρη του όρμου υπάρχουν συγκροτήματα μεταλλευτικών καμίνων. Επίσης λείψανα κτιρίων π.χ. μέσα στη θάλασσα κτλ. R. Young, ό.π., σ. 168, 171-2, 178. Κονοφάγος, ό.π., σ. 286 κ.ε.

λαμινίων στο Σούνιο (δηλαδή το ακρωτήριο), ο Young τον τοποθετεί στον όρμο της Πουνταζέζας³⁹.

Οι Σαλαμίνιοι είχαν επίσης στην κατοχή τους μεγάλη έκταση καλλιεργήσιμης γης, την *ἀλῆν*, *κίππους*, πηγάδι και την *ἐν Κοίλῃ* αγορά. Ο Young δέχτηκε ως πιθανότερη θέση για τους κήπους, το πηγάδι και την *ἀλῆν* των Σαλαμινίων, το Λιμάνι Πασά⁴⁰, που απέχει περίπου 10' με τα πόδια από την Πουνταζέζα, τον Πορθμό. Η θέση της αγοράς δεν ταυτίστηκε από τον Young, ενώ ο Ferguson την τοποθέτησε στον ομώνυμο δήμο της Κοίλης στην Αθήνα⁴¹. Τώρα πια όμως μπορούμε ίσως να υποστηρίξουμε ότι η αγορά των Σαλαμινίων βρισκόταν στο Λιμάνι Πασά.

Η μικρή επίχωση που κάλυπτε τα λείψανα της αγοράς και η διατάραξη των χωμάτων δεν έδωσαν σαφείς στρωματογραφικές ενδείξεις για την ακριβέστερη χρονολόγηση των διάφορων οικοδομικών φάσεων του συγκροτήματος. Έτσι, η χρονολόγησή μας είναι αναγκαστικά έμμεση και στηρίζεται σε στοιχεία κυρίως στατιστικά, που μας δίνει η κεραμική σε συνδυασμό με τα νομίσματα και σε αντιπαραβολή με τα δεδομένα άλλων παραμέτρων, όπως το σύνολο των ευρημάτων από την περιοχή του Λιμανιού Πασά (οικισμός, επιγραφές κ.ά.), η γεωμορφολογία του συγκεκριμένου χώρου, οι αρχαίες μαρτυρίες και οι ιστορικές πληροφορίες για τη Λαυρεωτική γενικά.

Ιδιαίτερα η κεραμική και τα νομίσματα βρίσκονται σε άμεση μεταξύ τους σχέση και συμφωνία όσον αφορά στην αριθμητική (ποσοστιαία) κατανομή τους στις επιμέρους χρονικές περιόδους. Ο μεγάλος όγκος και των δύο ομάδων ευρημάτων καλύπτει χρονολογικά το 2ο αι. π.Χ. και εν μέρει το δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ (μεγαρικοί σκύφοι, μυροδοχεία, λύχνοι, μελαμβαφή) ελάχιστα ανεβαίνουν ως το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και ακόμη λιγότερα κατεβαίνουν στον 1ο αι. π.Χ.⁴². Έτσι μπορούμε, νομίζω, να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα ότι η κύρια περίοδος λειτουργίας της αγοράς στην ολοκληρωμένη μορφή της κάλυπτε δύο περίπου αιώνες (250-50 π.Χ.), ενώ η αρχική κατασκευή ανάγεται στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ.

Δε βρέθηκαν σαφείς ενδείξεις για το πότε ακριβώς έγιναν οι διάφορες συμπληρώσεις ή μετασκευές. Οι ενδείξεις για χρήση του χώρου στον 4ο αι. π.Χ. είναι, όπως είπαμε, μικρές, αν αρκεστούμε μόνο στα ανασκαφικά δεδομένα. Σε συνδυασμό όμως με άλλα στοιχεία (όπως π.χ. η διαπιστωμένη ύπαρξη οικισμού στην περιοχή τον 4ο αι. π.Χ.), μπορούμε να δεχτούμε ότι ο αρχικός πυρήνας του συγκροτήματος, δηλαδή το βόρειο σκέλος, όπου η στοά, υπήρχε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Αν δεχτούμε επίσης ότι η αγορά στο Λιμάνι Πασά είναι η *ἐν Κοίλῃ ἀγορά* των Σαλαμινίων, τότε το πρόβλημα της χρονολόγησης της στοάς στον 4ο αι. π.Χ. λύνεται μια που η επιγραφή βεβαιώνει την ύπαρξη της αγοράς το 363 και το 250 π.Χ. Οπωσδήποτε οι χώροι της αγοράς χρησιμοποιήθηκαν και τον 1ο αι. π.Χ. και ακόμα και τότε

39. *Hesperia* 10 (1941), σ. 179.

40. *Ό.π.*, σ. 181.

41. *Hesperia* 7 (1938), σ. 55.

42. Απεικονίζουμε ορισμένα μόνο χαρακτηριστικά δείγματα κεραμικής για να στηρίξουμε τα χρονολογικά μας συμπεράσματα (Π ι ν. 72-73, 74 β-δ, 75-78). Για τα λυχνάρια βλ. παράλληλα: *Agora* IV, τύπ. 25, 34A. *Corinth* XII, 3, τύπ. VII. *Hesperia* 32 (1963), πίν. 46, 41. Για τα μελαμβαφή: *Thorikos* IV, 1965, σ. 64, Tc 65702. *Corbett*, πίν. 70, 26c. Για τους μεγαρικούς σκύφους: *Agora* εικ. 5, 29. 59, 328.60, 330.62 XII, 344.67, 391. *AJA* 45 (1941), εικ. 3, 18.16, 206. 32, 173. *Hesperia* 3 (1934), D44, D47. *Hesperia*, Suppl. 10, πίν. 11, 61a-c. 36, 9. 46, 75.49, 105. *Courby*, *Les vases à relief*, εικ. 77, 7.87, 4. 88, 38. Για τα μυροδοχεία: *Alt Ägina*, σ. 707-717, πίν. 56. *BCH* 94 (1970), σ. 463, 486, 491, 517, εικ. 70, 58. 10, 127. 818, 146, 188.72.

γίνονταν επισκευές. Ήδη όμως την εποχή αυτή τα μεταλλεία της Λαυρεωτικής έχουν εγκαταλειφθεί και ερημώσει⁴³ και οι κάτοικοι επεξεργάζονται τις παλιές σκουριές. Αυτό γινόταν και στο εμπορικό κέντρο στο Λιμάνι Πασά.

Ο οικισμός και το λιμάνι εξακολουθούν να υπάρχουν και μετά τον 1ο αι. π.Χ., όπως φαίνεται από λείψανα της εποχής της ρωμαιοκρατίας στην περιοχή, σίγουρα όμως δεν ακμάζουν όπως τα προηγούμενα χρόνια.

Με την αποκάλυψη της αγοράς των Σαλαμινίων αλλά και των υπόλοιπων αρχαίων εγκαταστάσεων σε συνδυασμό με ερείπια που δεν έχουν ερευνηθεί ακόμα, γίνεται όλο και πιο σαφής η εικόνα των οικισμών ανατολικά του Σουνίου.

Ήδη διαπιστώθηκε ότι από τον 5ο αι. π.Χ. ως και τα ρωμαϊκά χρόνια στα ανατολικά του Σουνίου αναπτύχθηκε ένας σημαντικός οικισμός με εμπορικό κέντρο και λιμάνι. Η αγορά με τα εργαστήρια, τις αποθήκες και τα μαγαζιά εξυπηρετούσε τις ανάγκες του οικισμού αλλά και τη διακίνηση των προϊόντων των μεταλλείων, μια που οι Σαλαμίνοι σίγουρα είχαν σχέση και με μεταλλευτικές δραστηριότητες. Όπως φαίνεται από τα νομίσματα (όλα αθηναϊκά εκτός από ένα ευβοϊκό και ένα Φιλίππου Β') η κύρια εμπορική δύναμη ήταν η Αθήνα, σίγουρα όμως υπήρχαν εμπορικές σχέσεις με διάφορες περιοχές, κυρίως με νησιά απ' όπου ερχόταν και η ξυλεία (π.χ. Εύβοια).

Σίγουρα δεν ήταν εδώ το κέντρο του δήμου του Σουνίου της κλασικής εποχής. Υπήρξε όμως μία σημαντική εγκατάσταση, ιδιαίτερα όταν μετά τον 3ο αι. π.Χ. ο μεγάλος δήμος άρχισε να χάνει την παλιά του αίγλη.

Το γεγονός ότι δεν έχει διατηρηθεί αρχαίο τοπωνύμιο για έναν τόσο σημαντικό οικισμό δικαιολογείται, αν δεχτούμε ότι αυτή είναι η περιοχή όπου οι Σαλαμίνοι είχαν τους κήπους και την αγορά τους και ανήκε στο δήμο του Σουνίου.

Όπως ήδη έχει γίνει δεκτό οι δήμοι της Λαυρεωτικής περιλάμβαναν μέσα στα όριά τους διάφορους οικισμούς κι είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται με βεβαιότητα ένας τέτοιος οικισμός. Επιβεβαιώνεται επίσης η άποψη ότι στα ελληνιστικά χρόνια ο δήμος του Σουνίου μεταφέρθηκε σε άλλα οικιστικά κέντρα ανατολικά του ακρωτηρίου. Ένα από τα σημαντικότερα υπήρξε και ο οικισμός στο Λιμάνι Πασά που διατηρήθηκε ως τα χρόνια του Στράβωνα. Αυτό τον οικισμό εννοεί πιθανώς ο Στράβων⁴⁴, όταν σημειώνει ότι πρέπει να περάσουμε το ακρωτήριο για να συναντήσουμε το δήμο του Σουνίου.

Κατάλογος νομισμάτων από την αγορά στο Λιμάνι Πασά

4ος αι. π.Χ.

1. Χάλκινο Φιλίππου Β', 359-336 π.Χ. SNG Cop., αριθ. 581 κ.ε.
2. Χάλκινο Αθηνών, β' μισό 4ου αι. π.Χ.

43. Η παρακμή του Λαυρίου άρχισε με την εμφάνιση των Μακεδόνων, οπότε αρχίζει και η εκμετάλλευση των μεταλλείων της Θράκης. Τον 1ο αι. μ.Χ. οι εξορύξεις είχαν διακοπεί και εξακολουθούσε μόνο η επεξεργασία της παλιάς σκουριάς. Το 2ο αι. μ.Χ. όλες οι εργασίες είχαν σταματήσει. Πausanias (Attika) I. I.

44. Στράβων IX. 1,22... Κάμψαντι δὲ τὴν γὰρ τὸ Σούνιον ἄκρον ἀξιόλογος δήμος Σούνιον.

3ος αι. π.Χ.

1. Αθήνα, β' μισό 3ου αι. π.Χ. *Hesperia* 1975, σ. 305. Sv. 22.73-79.
2. Αντίγονος Γονατάς, 277-239 π.Χ. SNG Cop., αριθ. 1205-1213.
3. Αθήνα, β' μισό 3ου αι. π.Χ. *Hesperia*, ό.π., σ. 316. Sv. 23.47-49.
4. Αθήνα, 3ος-2ος αι. π.Χ., φθαρμένο.
5. Αθήνα, β' μισό 3ου αι. π.Χ. 'Ο.π., σ. 316. Sv. 23.47-49.
6. Αθήνα, β' μισό 3ου αι. π.Χ. 'Ο.π., σ. 305. Sv. 22-73-79.
7. Αθήνα, 3ος-2ος αι. π.Χ., φθαρμένο.
8. Αθήνα, α' μισό 3ου αι. π.Χ.
9. Αθήνα, β' μισό 3ου αι. π.Χ.
10. Ευβοϊκό, 196-194 π.Χ.

2ος αι. π.Χ.

1. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. *Hesperia* 1976, σ. 27. Sv. 107.55-69.
2. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. 'Ο.π., σ. 21.
3. Χάλκινο. Αθηναϊκό, 2ου αι. π.Χ., φθαρμένο.
4. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 177-8, αριθ. 757-1204.
5. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. *Hesperia*, ό.π., σ. 24. Sv. 81.28-29.
6. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 107.55-69.
7. Χάλκινο. Αθήνα, 200-130 π.Χ., φθαρμένο.
8. Χάλκινο. Αθήνα, 200-68 π.Χ., τύπος κεραυνοβολούντος Διός.
9. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 107.55-69.
10. Χάλκινο. Αθήνα, 200-86 π.Χ. 'Ο.π., φθαρμένο.
11. Χάλκινο. Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, 169-158 π.Χ. Crawford, σ. 239, αριθ. 189/1.
12. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. *Hesperia*, ό.π., σ. 38, πίν. 1.
13. Χάλκινο. Αθήνα, 200-180 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38.
14. Χάλκινο. Αθήνα, 2ος αι. π.Χ., φθαρμένο. 'Ο.π., σ. 322, αριθ. 323.
15. Χάλκινο. Αθήνα, 150-140 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 2.40-42.
16. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 3.46-50.
17. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 4.87-92.
18. Χάλκινο. Αθήνα, 150-140 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 2.34-39.
19. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 3.46-50.
20. Χάλκινο. Αθήνα, 150-140 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 2.34-39.
21. Χάλκινο. Αθήνα. 2ος αι. π.Χ., φθαρμένο.
22. Χάλκινο. Αθήνα, 140-130 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 4.84-86.
23. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 4.87-92.
24. Χάλκινο. Αθήνα, 110-100 π.Χ. 'Ο.π., σ. 38, πίν. 1, αριθ. 21-23.
25. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 21. Sv. 24. 60-68.
26. Χάλκινο. Αθήνα, 140-130 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 107. 75-79.
27. Χάλκινο. Αθήνα, 140-130 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 24.60-68.
28. Χάλκινο. Αθήνα, 110-100 π.Χ. 'Ο.π., σ. 26. Sv. 81.32-39.
29. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 107.50-54.
30. Χάλκινο. Αθήνα, 150-140 π.Χ. ό.π., σ. 24. Sv. 22.53-54.
31. Χάλκινο. Αθήνα, 150-140 π.Χ. 'Ο.π., σ. 25. Sv. 22. 53-55.
32. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 24. 60-68.
33. Χάλκινο. Αθήνα, 140-130 π.Χ. 'Ο.π., σ. 27. Sv. 107. 75-79.

34. Χάλκινο. Αθήνα, 130-90 π.Χ., 'Ο.π., σ. 27. Sv. 24. 60-68.
35. Αμισός Πόντου, εποχής Μιθριδάτη Ευπάτορος. SNG Cop., αριθ. 167-172.
36. Αθήνα, 140-130 π.Χ., Hesperia, ό.π., σ. 27. SV. 24. 60-68.
1ος αι. π.Χ.
 1. Αθήνα, 100-90 π.Χ. Hesperia, ό.π., σ. 4. SV. 81. 40-44.
 2. Αθήνα, 25 π.Χ., ΑΔ 27 (1972): Μελέται, 118-9, αριθ. 657-698.
Γνωματεύσεις αριθ. Β.Π. 429 και Β. Π. 338 του Νομισματικού Μουσείου.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ - ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΩΝ ΦΕΡΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

(Σ χ έ δ. 1-2 Π ί ν. 79-80)

Στη μνήμη του Δημήτρη Θεοχάρη

Η τοπογραφική μελέτη της προϊστορικής Θεσσαλίας, μετά τις έρευνες των πρωτοπόρων Τσουντα, Wace και Thompson, περιορίστηκε στη μελέτη μικρών περιοχών¹ ή σε μνείες μεμονωμένων οικισμών. Στα μεταπολεμικά χρόνια η μακρόχρονη θητεία του Δημήτρη Θεοχάρη στην περιοχή και οι παράλληλες έρευνες του Vladimir Milojevic είχαν σαν αποτέλεσμα τον εντοπισμό πολλών νέων θέσεων και τη μερική έρευνα ορισμένων απ' αυτές². Γενικές πληροφορίες για την περιοχή μας παρέχουν οι Kirsten (Philippson) και Stählin, ενώ ειδικότερες σχετικές με την περίοδο που καθένας μελετά, οι Hunter, Hope Simpson, Hope Simpson και Dickinson.

Πιο πρόσφατα ο Γ. Χουρμουζιάδης έχει δημοσιεύσει δοκιμαστικές κυρίως ανασκαφές σε μαγούλες της ΝΑ περιόδου³, ενώ ο Κ. Γαλλής ετοιμάζει λεπτομερή τοπογραφική μελέτη του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου κατά την προϊστορική περίοδο. Παράλληλα, ο D. French έχει κάνει εκτεταμένη τοπογραφική έρευνα καθώς και μελέτη της επιφανειακής κεραμικής. Η εργασία αυτή δεν έχει δημοσιευθεί⁴, συνεχίζεται όμως από τον P. Halstead που έχει ανακαλύψει και νέους οικισμούς. Επίσης πολλές πληροφορίες για οικισμούς της φάσης Ραχμάνι έχει δημοσιεύσει η E. Hanschmann, καθώς και της ΠΧ και ΜΧ, ενώ πολλά στοιχεία, μερικά εντελώς νέα, περιλαμβάνονται στον τόμο Νεολιθική Ελλάδα, στο Ευρετήριο Νεολιθικών Οικισμών και Θέσεων, που έχει συντάξει η Μαρία Θεοχάρη (σ. 347-350).

* Αφορμή για την εργασία αυτή καθώς και για την ενασχόλησή μου με την περιοχή των Φερών αποτέλεσαν οι έρευνες που άρχισε το 1976 ο Ευάγγ. Κακαβογιάννης στο Βελεστίνο.

Οφείλω πολλές ευχαριστίες στον καθηγητή Χρ. Ντούμα, στους συναδέλφους Κ. Γαλλή, Μαρία Θεοχάρη, Paul Halstead και Παύλο Χρυσοστόμου, για την παροχή χρήσιμων πληροφοριών και τη συζήτηση διαφόρων θεμάτων, καθώς και στον D. French, που δεν μου αρνήθηκε να χρησιμοποιήσω πληροφορίες από την αδημοσίευτη εργασία του για την προϊστορική τοπογραφία της Θεσσαλίας, καθώς επίσης στον ζωγράφο σχεδιαστή Γιώργο Κιάσα, που σχεδίασε το Σ χ έ δ. 1.

1. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 185-233. Grundmann, σ. 5-69.

2. Πληροφορίες για την τοπογραφία υπάρχουν στα έργα του Δ. Θεοχάρη, Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, Βόλος 1967 και Νεολιθική Ελλάδα. Αθήναι 1973 (και 1981). Επίσης σε επιμέρους άρθρα του δημοσιευμένα στο ΑΔ, τα ΑΑΑ, τα Θεσσαλικά. Το «Θεσσαλικό» έργο του V. Milojevic έχει παρουσιαστεί κυρίως στην σειρά ΒΑΜ, Die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien. Έκδοση Rudolf Habelt, Bonn, στο Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, Bonn 1960, καθώς και σε άρθρα του στα περιοδικά ΑΑ, ΑΑΑ, ΑΔ.

3. Άρθρα και μελέτες στο ΑΔ, τα ΑΑΑ, το Αρχείο Θεσσαλικών Ερευνών. Με θέματα τοπογραφικής έρευνας ασχολείται στο άρθρο του, Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στην πεδιάδα της Ολοσσόνας, ΚΕΡΝΟΣ (Θεσσαλονίκη 1972), σ. 203-213, καθώς και στο βιβλίο του «το Νεολιθικό Διμήνι» (Βόλος 1979).

4. Η εργασία αυτή άρχισε το 1959. Έχει όμως δημοσιεύσει πολλές πληροφορίες για διάφορες θέσεις της ανατολικής πεδιάδας.

Η καθημερινή επαφή των αρχαιολόγων με τον τόπο έχει σαν αποτέλεσμα την ανακάλυψη νέων οικισμών σε θέσεις που μέχρι τώρα δεν είχαν προκαλέσει την προσοχή, κυρίως στις παρυφές της πεδιάδας και σε λοφίσκους.

Η τοπογραφική έρευνα είναι πρωταρχικά αναγκαία για τη συλλογή πληροφοριών σχετικών με τις οικολογικές συνθήκες, οι οποίες ιδιαίτερα στα προϊστορικά χρόνια έχουν καθοριστική σημασία για τη δημιουργία και εξέλιξη ενός οικισμού, με τη χρήση της γης και με την δημογραφική εικόνα μιας περιοχής, και η σημασία της έχει ήδη φανεί από την μελέτη άλλων περιοχών⁵. Η όσο το δυνατόν πληρέστερη μελέτη της τοπογραφίας της προϊστορικής Θεσσαλίας, σε συνδυασμό με τα πορίσματα από τις ανασκαφές σε διάφορους οικισμούς (Σέσκλο, Αχίλλειο, Διμήνι, Άργισσα, Πευκάκια, Φερές, Ιωλκό κτλ.), θα μας βοηθήσει στη σύνθεση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για την εποχή και τον τόπο. Στην εργασία αυτή θα ασχοληθούμε μόνο με την μελέτη της περιοχής γύρω από τις Φερές, που, αν και δεν αποτελεί ένα κλειστό γεωγραφικό χώρο, μπορεί να εξεταστεί σαν ένα οικονομικό-πολιτισμικό σύνολο.

Οι Φερές της Θεσσαλίας, «Die uralte Stadt», όπως την έχει χαρακτηρίσει ο Milojević⁶, βρίσκονται σε μια επίκαιρη και προνομιάουσα θέση, πάνω στο δρόμο που οδηγεί από τη νότια Ελλάδα και τη θάλασσα, στη βόρεια Ελλάδα και τη Βαλκανική και αντίστροφα (Σ χ έ δ. 1). Η σημασία της θέσης της από την άποψη των επικοινωνιών έχει ήδη τονιστεί από πολλούς μελετητές⁷. Ο οικισμός ιδρύθηκε στα χαμηλά λοφώδη του μεσαίου ορεινού θεσσαλικού όγκου, που έχουν δημιουργηθεί στην τριτογενή περίοδο⁸, δίπλα σε μια αστείρευτη πηγή, την γνωστή Υπέρεια κρήνη, η οποία μαζί με το Μάτι του Τυρνάβου είναι η πιο πλούσια της Θεσσαλίας⁹ και έχει σχεδόν σταθερή απόδοση σ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Μπροστά της απλώνεται

5. Επισκόπηση των αρχαιογεωγραφικών και τοπογραφικών ερευνών στην Ελλάδα κάνει ο J. Bintliff στον τόμο *Mycenaean Geography*, όπου όμως δεν περιλαμβάνει την πρώτη εκτεταμένη εργασία, που δημοσιεύθηκε από τον Τσουντα (σ. 1-26). Δεν αναφέρεται επίσης η μικρότερης κλίμακας τοπογραφική έρευνα του Δημ. Θεοχάρη (*Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, στη σειρά *Αρχαίες Ελληνικές πόλεις*, έκδοση Αθηναϊκού Τεχνολογικού Ομίλου, Αθήναι 1971. Appendix II, III), ούτε η ογκώδης εργασία του Α. Ζώνη, Κρήνη, η Εποχή του Λίθου (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις αριθ. 18, Αθήνα 1973). Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στις μελέτες της σειράς αυτής περιλαμβάνονται χρήσιμες πληροφορίες για την κατανομή των οικισμών κατά περιόδους, το περιβάλλον και την οικονομία κάθε περιοχής που εξετάζεται.

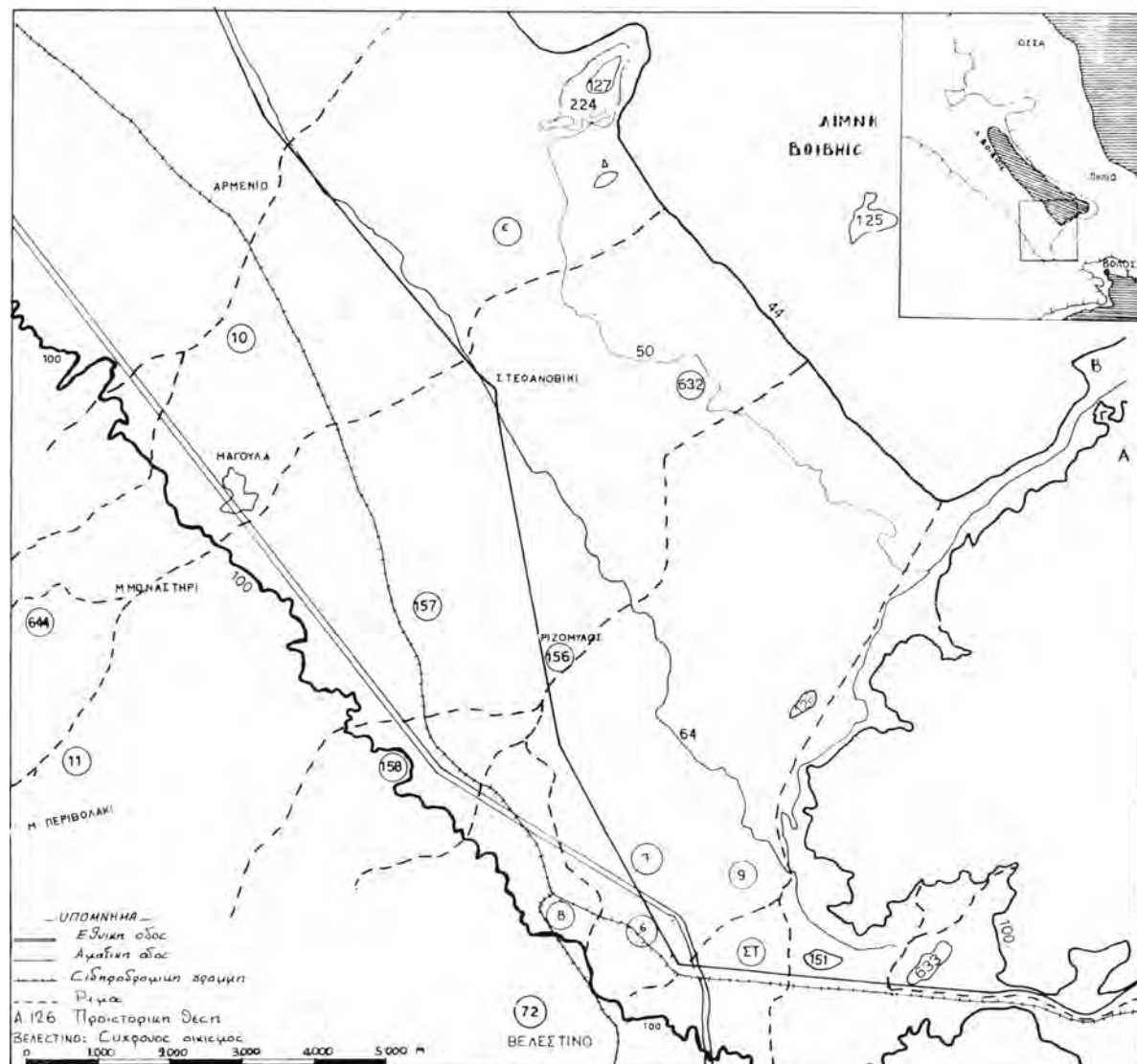
Σε μεταγενέστερα χρόνια έχουν δημοσιευθεί και οι ακόλουθες εργασίες: Δ. Γραμμένος, ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 193-234. ΑΕ 1979, Χρονικά σ. 26-71. Πρακτικά του Α' τοπικού Συμποσίου, Η Καβάλα και η περιοχή της, Καβάλα, Απρίλιος 1977 (Θεσσαλονίκη 1980), σ. 235-247. Δ. Γραμμένος, Μ. Φωτιάδης, *Ανθρωπολογικά I* (1980), σ. 15-53. D. Blackman, K. Branigan, BSA 72 (1977), σ. 13-83. R. Hope Simpson, O.T.P.K. Dickinson, *Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age. Vol. I, The Mainland and the Islands*, Göteborg 1979, SIMA 52. A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete, A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, Göteborg 1980, SIMA 53. Α. Σάμψων, *Η Νεολιθική και η Πρωτοχαλκή I στην Εύβοια*. Αθήνα 1981 (Αρχειό Ευβοϊκών Μελετών 24, Παράρτημα). Όλες αυτές οι μελέτες είναι ενδεικτικές της αύξησης του ενδιαφέροντος για τις τοπογραφικές έρευνες. Επιστέγασμα είναι το *Colloquium on Archaeological Surveying in the Mediterranean Area*, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1981.

6. V. Milojevic, *Hauptergebnisse*, σ. 1, και *Mykenische Epoche in Thessalien: Atti e Memorie del Io Congresso Internazionale della Mycenologia*, Roma 1967, tome 3, σ. 1094.

7. Grundmann, σ. 60. Bequignon, σ. 6. Kirsten (RE), σ. 1001. Βερδελής, σ. 47, 89. Skoufopoulos, σ. 89.

8. D. Jung, H. Schneider, *Beiträge zur Quartärgeologie Ostthessaliens*, σ. 9. Στο V. Milojevic et al., *Paläolithikum um Larissa in Thessalien*, BAM 1, Bonn 1965, σ. 8-20. Επίσης, H. Schneider, *Zur Quartärgeologischen Entwicklungsgeschichte Thessaliens*, BAM 6, Bonn 1968, σ. 66. Του ίδιου, *L'Histoire Géologique du Bassin néogene et quaternaire de la Thessalie*, εικ. 2, στο «La Thessalie», *Actes de la Table Ronde*, 21-24 Jouillet 1975, Lyon 1979, σ. 43-50.

9. M. Sivignon, *La Thessalie, Analyse géographique d'une province grèque*, Lyon 1975, σ. 61, πίν. 20.

Σχέδ. 1. Νότιο άκρο της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας.

η Θεσσαλική πεδιάδα, δημιουργημένη από διλουβιακές και αλλουβιακές αποθέσεις¹⁰, και λίγο μακρύτερα, προς ΒΑ., μέχρι πριν λίγα χρόνια υπήρχε η λίμνη Κάρλα, ενώ προς ΝΑ. υψώνονται οι λοφοσειρές του Μαυροβουνιού (Πί ν. 79).

Σ' αυτή τη θέση, που αναπτύχθηκε η πόλη των Φερών, από όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε, δεν έχουν βρεθεί λείψανα παλαιότερα της ΤΝΛ και η αντίθετη πληροφορία του Stählin (σ. 106) και του Kirsten (σ. 1001), που φαίνεται ότι στηρίζεται στην ανακοίνωση του Αρβανιτόπουλου, δεν έχει επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα¹¹.

Στην πεδιάδα μπρος από τις Φερές έχουν επισημανθεί από τις αρχές του αιώνα πολλοί προϊστορικοί οικισμοί, αλλά μερικοί έχουν πια εξαφανιστεί από τη δραστηριότητα του ανθρώπου¹². Οι οικισμοί αυτοί, που σήμερα βρίσκονται μέσα στην κοινοτική περιοχή του Βελεστίνου (Φερών), του Αγίου Γεωργίου, του Ριζόμυλου, του Στεφανοβικιού, του Μεγάλου Μοναστηριού, παρουσιάζουν μια πυκνότητα ενδεικτική για την ικανότητα της γης να τους θρέψει και για το ευνοϊκό περιβάλλον. Σύμφωνα με την τελευταία καταγραφή είναι 21. Στον κατάλογο που ακολουθεί, θεωρούμε χρήσιμο να παραθέσουμε όλες τις πληροφορίες που μας δίνει η βιβλιογραφία, καθώς και τα λίγα νέα στοιχεία που αποκόμισε η προσωπική έρευνα¹³.

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ

Παλαιολιθική εποχή

Λείψανα του ανθρώπου της ΠΛ εποχής δεν έχουν εντοπιστεί, σε αντίθεση με το βόρειο τμήμα της πεδιάδας, όπου ο Milojevic¹⁴ αποκάλυψε οστεολογικό υλικό και πυριτολιθικά εργαλεία της μέσης ΠΛ. Η ύπαρξή τους όμως και στο νότιο τμήμα της πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, εφόσον η ανατολική θεσσαλική λεκάνη αποτελεί ακόμα και σήμερα ενιαίο οικολογικό σύστημα.

Ο Θεοχάρης¹⁵ σε δοκιμαστική έρευνα στο Σπήλαιο Α προς Ν. του λόφου του Αγίου Αθανασίου, στην νότια ακτή της Κάρλας (Σχ έδ. 1, Α) εντόπισε «στοιχεία καθιστώντα βεβαίαν την ύπαρξιν νεωτέρων παλαιολιθικών ευρημάτων». Επίσης, απολιθωμένα οστά ζώων του Πλειστοκαίνου έχουν βρεθεί στην περιοχή του Βελεστίνου και άλλα στην μεγάλη αποξηραντική αύλακα της Κάρλας¹⁶.

Μεσολιθική εποχή

Στην ΜΛ χρονολογούνται, «μορφολογικώς τουλάχιστον», μικρολιθικά εργαλεία που βρέθηκαν στην θέση Σαμάρι, στο μέσο περ. της νότιας ακτής της λίμνης Κάρλας (Σχ έδ. 1, Β)¹⁷.

Πρόκειται για χαμηλό έξαρμα, δημιουργημένο από επάλληλα στρώματα άμμου, μέσα στα οποία βρίσκονται πολλοί μικρόλιθοι, λίγοι από οψιανό και οι περισσότεροι από πυριτόλιθο¹⁸. (Η απουσία στρωματογραφίας οδήγησε στην υπόθεση ότι έχουν παρασυρθεί εδώ από κάποιο κοντινό ψηλότερο σημείο¹⁹).

10. H. Schneider, Zur Quartärgeologischen..., πίν. 15.

11. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1925, σ. 40. Η πρώτη αναφορά για την ύπαρξη νεολιθικών ευρημάτων στο χώρο του ιερού του Θαυλίου Διός γίνεται στο BCH 45 (1921), σ. 530.

12. Ήδη ο Grundmann (σ. 58, σημ. 1) επισημαίνει την ισοπέδωση των προϊστορικών οικισμών στην εποχή του, παρά την ανυπαρξία τότε μηχανικών μέσων.

13. Για την πυκνότητα των οικισμών βλ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 231. Stählin, σ. 103. Kirsten (Philippson), σ. 121.

14. V. Milojevic et al., Paläolithikum um Larissa, BAM I, Bonn 1965.

15. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 222.

16. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 269.

17. Νεολιθική Ελλάς, χάρτης 4, αριθ. 85.

18. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 298. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 269.

19. Νεολιθική Ελλάς, σ. 24, σημ. 17.

Η θέση επίσης αναφέρεται: Θεοχάρης, Αυγή, σ. 40. Hauptmann, AA 1971, σ. 364. Rensfrew, Emergence, σ. 64. Demetrias III, σχέδ. Ι, αριθ. 35.

Νεολιθική εποχή²⁰

1. Μαγούλα Γκιούλμπερη

Αριθ. 633 στον κατάλογο Halstead. Βρίσκεται αμέσως δεξιά του δρόμου Βόλου-Λάρισας, στο 14ο χλμ. (Σχέδ. Ι, αριθ. 633). Είναι επιμήκης πετρώδης λόφος, ύψους περίπου 140 μ. Στην κορυφή του υπάρχει λεπτή επίχωση. Εντοπίστηκε από τον Δ. Θεοχάρη²¹ και από την επιφανειακή κεραμεική χρονολογήθηκε στην ΜΝΑ.

Αναφέρεται επίσης: Hauptmann, AA 1971, σ. 373, εικ. 44, αριθ. 126. Νεολιθική Ελλάς, 349, αριθ. 48, χάρτης 4, αριθ. 113, χάρτης 5, αριθ. 48. Halstead, Submergence, εικ. 5.

2. Μαγούλα Αγίου Γεωργίου ή Ταμπούρι ή Στήθωμα ή Μαμουτζή²².

French, αριθ. 151. Βρίσκεται δεξιά από τον δρόμο Βόλου-Λάρισας, στο 16ο χλμ. (Σχέδ. Ι, αριθ. 151). Είναι μικρός κωνικός λόφος, ύψ. περίπου 120 μ., που σήμερα περιλαμβάνεται μέσα στο χώρο του εργοστασίου αρμάτων μάχης.

Το ψηλότερο σημείο του καλύπτεται από επίχωση και διακρίνεται από το κατώτερο έξαρμα που περιβάλλει τον λόφο σαν δαχτυλίδι. Η εικόνα αυτή οδήγησε τον Θεοχάρη στην υπόθεση ότι ο οικισμός περιβάλλεται από οχύρωση²³.

Από την επιφανειακή κεραμεική χρονολόγησε την κατοίκηση στην ΑΝΑ, ενώ αλλού πιθανολογεί ότι η απαρχή του οικισμού ανάγεται στην πρώιμη φάση της, τη φάση της μονόχρωμης κεραμικής²⁴.

Η θέση αναφέρεται επίσης από τους: Αρβανιτόπουλο, ΠΑΕ 1910, σ. 232, αριθ. στ'. Kirsten (Philippson), σημειώνεται στον χάρτη. Hauptmann, AA 1971, σ. 373, Νεολιθική Ελλάς, χάρτης 4, αριθ. 112. Halstead, Submergence, εικ. 4. Demetrias, σχέδιο Ι, αριθ. 10.

3. Μαγούλα Βισβίκη ή Μικρό Ταμπούρι ή Μικρό Στήθωμα

Τσουντας, αριθ. 9. Βρίσκεται 1 χλμ. ανατολικά από τη νέα εθνική οδό, στο ύψος περίπου του σιδηροδρομικού σταθμού Βελεστίνου (Σχέδ. Ι, αριθ. 9).

Έχει διάμετρο περίπου 135 μ., ύψ. περίπου 6 μ., έκταση περίπου 132 στρ. και καλλιεργείται σε όλη της την επιφάνεια.

20. Στον κατάλογο αυτό εκτός από το όνομα της θέσης θα αναφέρεται και ο αριθμός με τον οποίο έχει καταγραφεί στους γνωστούς καταλόγους προϊστορικών οικισμών της Θεσσαλίας που έχουν δημοσιευθεί από τους Τσουντα (σ. 1-17), Wace και Thompson (σ. 8-12), Grundmann (χάρτης - πίν. 37) και στον αδημοσίευτο ακόμη κατάλογο French-Halstead. Οι αριθμοί 1-63 ανήκουν στον κατάλογο Τσουντα, οι 64-105 στους Wace - Thompson, οι 125-147 στον Grundmann και οι υπόλοιποι στους French - Halstead. Η παρουσίαση των οικισμών θα γίνει από την νότια είσοδο στην πεδιάδα με πορεία προς Β.

21. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 320.

22. Στον χάρτη του Grundmann η θέση σημειώνεται με Α, πράγμα που σημαίνει ότι ανήκει στους οικισμούς που είχε εντοπίσει ο Αρβανιτόπουλος. Παράλληλα όμως σημειώνεται και η μαγούλα αριθ. 9. Είναι λοιπόν φανερό ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς οικισμούς, αλλά αργότερα ο French τους ταύτισε (βλ. D. French, Anatolia, εικ. 71, αριθ. 287) και από αυτόν δανείζεται και η Hanschmann. Ο Αρβανιτόπουλος (ΠΑΕ 1910, σ. 232, αριθ. στ') γράφει: «Ανατολικά του σταθμού Βελεστίνου προς το όρος Μαυροβούνι, εις απόσταση τριών περίπου χλμ., υπάρχει εξαίρετος προϊστορικός συνοικισμός, η Μαμτζή Μαγούλα...». Η μαγούλα αριθ. 9 απέχει λιγότερο από 2 χλμ. από το σταθμό Βελεστίνου (του τράινου) και μάλλον είναι η αριθ. η' του Αρβανιτόπουλου (ό. π.). Έτσι λοιπόν οι πληροφορίες των French, Hanschmann για την μαγούλα Μαμουτζή πρέπει να αποδίδονται στη μαγούλα αριθ. 9 (Βισβίκη) και όχι στην μαγούλα Αγίου Γεωργίου.

23. Βλ. υποσημ. 21.

24. Δ. Θεοχάρης, Αυγή, σ. 98.

Εντοπίστηκε από τον Τσουντά²⁵. Ερευνήθηκε από τον Γερμανό Reinerth κατά το 1941 και μια πρώτη είδηση για την ανασκαφή δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Völkischer Beobachter*, στις 18 Φεβρουαρίου 1942, όπου ανακοινώθηκε η αποκάλυψη μεγάλου νεολιθικού σπιτιού του τύπου του «μεγάρου»²⁶. Το 1972 ο Θεοχάρης επανέλαβε την ανασκαφή χωρίς να εντοπίσει το κτίριο. Πρόσφατα ο van Leuven το ερμηνεύει σαν ιερό (shrine)²⁷.

Από την επιφανειακή κεραμική η κατοίκηση στην μαγούλα έχει χρονολογηθεί από την ΑΝΑ (French, Survey)²⁸, μέχρι την ΠΧ Ι και ακολούθως την ΥΕ²⁹. Ειδικότερα, ο Hauptmann αναφέρει κεραμική της φάσης Αράπη³⁰ και την κατατάσσει γενικότερα στις θέσεις με ευρήματα της ΤΝΑ, όπως και η Hanschmann³¹. Ο French αναφέρει όστρακο από «λεπτό μαύρο στιλβωτό σκύφο με έντονα γωνιώδη τοιχώματα» και έξι όστρακα της ΥΕ περιόδου³².

Την θέση αναφέρουν επίσης: Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 232, αριθ. η'. W-Th., σ. 8, αριθ. 9, Grundmann, πίν. 37. Hunter, πίν. 18. J. Renfrew, *Θεσσαλικά Ε'* (1966), σ. 31. Νεολιθική Ελλάδα, σ. 163, σ. 349, αριθ. 47, χάρτης 4, αριθ. 100, χάρτης 5, αριθ. 47. Halstead, *Submergence*, εικ. 4, 5, 6, 9. Demetrias III, σχέδιο Ι, αριθ. 11.

4. Μαγούλα Αγροκηπίου

Τσουντάς, αριθ. 6. Βρίσκεται ανατολικά από τη σιδηροδρομική γραμμή, στη διασταύρωσή της με τον παλιό δρόμο Βελεστίνου-Ριζόμυλου (500 μ. μετά τον σιδηροδρομικό σταθμό Βελεστίνου) (Σχέδ. Ι, αριθ. 6).

Είναι μικρός γήλοφος, ύψ. περίπου 3 και διαμ. 60 μ. Πάνω στην κορυφή της έχει χτιστεί υδατοδεξαμενή, στο βόρειο τμήμα της αποθήκες και ένα τμήμα της καλλιεργείται, ενώ το υπόλοιπο είναι φυτεμένο με κυπαρίσσια.

Πρώτος εντόπισε τον οικισμό ο Τσουντάς³³, ο οποίος αναφέρει ευρήματα του «αρχαιότερου λιθικού αιώνας». Ο French έχει περισυλλέξει κεραμική όλων των περιόδων της ΝΛ³⁴

25. Χρ. Τσουντάς, σ. 4.

26. Βλ. και Νεολιθική Ελλάδα, σ. 101, σχέδ. 23.

27. J. C. van Leuven, *Problems and Methods of Prehellenic Naology*, σ. 21 στο R. Hägg, N. Marinatos (Eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, σ. 11-26.

28. Στην εργασία αυτή, αλλά και σε άλλες, εκτός από τους καθιερωμένους αριθμούς για κάθε οικισμό χρησιμοποιεί και τους εξής χαρακτηρισμούς: ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ Ι, για την μαγούλα αριθ. 6 (Αγροκηπίου), ΙΙ, για την μαγούλα αριθ. 7, ΙΙΙ, για την μαγούλα αριθ. 8 (Μάτι), ΙV, για την μαγούλα αριθ. 9 (Βισβίκη), V, για την μαγούλα αριθ. 72 (Φεραί), VI, για την μαγούλα αριθ. 151 (Αγίου Γεωργίου), VII, για την μαγούλα αριθ. 152, και VIII, για την μαγούλα αριθ. 153 (Δεν πρόκειται για ξεχωριστές μαγούλες, αλλά για τμήματα του προϊστορικού οικισμού των Φερών). ΡΙΖΟΜΥΛΟΣ, Ι, για την μαγούλα αριθ. 156 (όπου το χωριό Ριζόμυλος), ΙΙ, για την μαγούλα αριθ. 157 (Πλατομαγούλες), ΙΙΙ, για την μαγούλα αριθ. 126 (Ντελίχανι). ΑΡΜΕΝΙΟ Ι, για την μαγούλα αριθ. 12, ΙΙ, για την μαγούλα αριθ. 10.

29. French, *Anatolia*, εικ. 71, αριθ. 287 και εικ. 122a.

30. H. Hauptmann, *Die Funde der frühe Dimini-Zeit aus der Arapi Magula, Thessalien* (BAM 9, Bonn 1969), σ. 124, πρόσθ. πίν. 5, αριθ. 7.

31. H. Hauptmann, *Otzaki Magula III, Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum* (BAM 21, Bonn 1981), εικ. 1. E. Hanschmann, *Argissa Magula III*, σ. 151.

32. D. French, *Late Chalcolithic*, σ. 141, εικ. 13, αριθ. 14. Το πρόβλημα της χρονολόγησης των μαύρων στιλβωτών αγγείων (black burnished) έχει ιδιαίτερα απασχολήσει τους ειδικούς. Πρόσφατα βλ. Κ. Γαλλής, *Καύσεις νεκρών από την αρχαιότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία*, Αθήναι 1982, σ. 108 κ.ε.

33. Χρ. Τσουντάς, σ. 4, αριθ. 6.

34. Survey και *Late Chalcolithic*, σ. 141, εικ. 14, αριθ. 4, 6, 7, 9, 22 και εικ. 15, αριθ. 15.

και ένα όστρακο της ΠΧ Ι³⁵. Η Hanschmann επίσης αναφέρει κεραμική της φάσης Ραχμάνι και ο Hauptmann την σημειώνει σαν θέση της ΤΝΛ (φάση Διμήνι - φάση Ραχμάνι)³⁶.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ο Δ. Θεοχάρης πραγματοποίησε το 1972 δοκιμαστική ανασκαφή³⁷. Το πάχος των επιχώσεων ήταν 3 μ. και έτσι το συνολικό μπορεί να υπολογιστεί σε 6 μ.

Πληροφορίες για τον οικισμό μας δίνουν επίσης: Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 231, αριθ. α'. Grundmann, πίν. 37. Kirsten, σ. 1002. Νεολιθική Ελλάδα, σ. 349, αριθ. 49, χάρτης 4, αριθ. 110 και χάρτης 5, αριθ. 49, Γ. Χουρμουζιάδης, Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας (Βόλος 1973), σ. 233, αριθ. M2411 και σ. 250, αριθ. 2408. Hunter, πίν. 18. Halstead, Submergence, εικ. 6, Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 13.

5. Μαγούλα αριθ. 7

Τσούντας, αριθ. 7. Βρίσκεται δεξιά από τον δρόμο Βελεστίνου Ριζόμυλου, σε απόσταση περίπου 80 μ. από αυτόν και λιγότερο από 1 χλμ. από τη μαγούλα Αγροκηπίου (Σχ έ δ. 1, αριθ. 7).

Είναι μικρή μαγούλα που μόλις διακρίνεται μέσα στα καλλιεργημένα χωράφια, ύψ. περίπου 1,50 μ.

Την αναφέρει πρώτος ο Τσούντας, χρονολογώντας την επιφανειακή κεραμική στην ΝΝΛ. Οι Wace - Thompson την αναφέρουν γενικά σαν ΝΛ θέση³⁸. Ο French (Survey) αναφέρει ευρήματα των προδιμηνιακών φάσεων της ΝΝΛ και η Hanschmann της φάσης Ραχμάνι. Ο Halstead την κατατάσσει στις μαγούλες με ΜΝΛ κατοίκηση³⁹.

Αναφέρεται επίσης από τους: Αρβανιτόπουλο, ΠΑΕ 1910, σ. 231, αριθ. β'. Grundmann, πίν. 37. Hunter, πίν. 18. Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 12.

6. Μαγούλα Μάτι

Τσούντας, αριθ. 8. Βρίσκεται αριστερά από την γραμμή Βόλου - Λάρισας, λίγο πριν από την διασταύρωση με την γραμμή Βόλου - Καλαμπάκας (Σχ έ δ. 1, αριθ. 8).

Έχει διάμετρο περίπου 120, ύψος 6 μ. και καλλιεργείται με δημητριακά, αμπέλια και οπωροφόρα δένδρα.

Πρώτος την αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος, που την αποκαλεί «μαγούλα στα Μύλια»⁴⁰. Ο Τσούντας χρονολογεί την επιφανειακή κεραμική στην ΝΝΛ⁴¹. Ο Hauptmann αναγνωρίζει κεραμική της φάσης Τσαγγλί και της ΤΝΛ⁴², ενώ ο French της ΑΝΛ, της ΝΝΛ (φάσεις Αρά-

35. D. French, Anatolia, εικ. 71. Η ανεύρεση, όμως, ενός μόνο οστράκου είναι δύσκολο να τεκμηριώσει συστηματική κατοίκηση (ό. π., εικ. 122).

36. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 150, εικ. 6 και σ. 151. H. Hauptmann, Otzaki Magula III, εικ. 1.

37. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Γεωργ. Παπαδάκη-Μίχου και Ευθ. Μίχος, καθώς και τις έρευνες στην μαγούλα Βισβίκη και την μαγούλα Καραμουρλάρ. Επειδή οι ανασκαφές αυτές δεν έχουν δημοσιευθεί, οι πληροφορίες τους υπήρξαν ιδιαίτερα χρήσιμες.

38. Χρ. Τσούντας, σ. 4, αριθ. 7, W-Th., σ. 8, αριθ. 7.

39. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 150, εικ. 6 και σ. 151. P. Halstead, Submergence, εικ. 5.

40. ΠΑΕ 1907, σ. 160.

41. Χρ. Τσούντας, σ. 4, αριθ. 8.

42. H. Hauptmann, Arapi Magula, σ. 120, πίν. 20, αριθ. 3 (πρόσθ. τυπολογ. πίν. 1, αριθ. 14, 15), αριθ. 4 (πρόσθ. τυπολογ. πίν. 1, αριθ. 1). Του ίδιου, Otzaki Magula III, εικ. 1.

πη, Οτζάκι, Διμήνι), της ΤΝΛ⁴³, της ΠΧΙ και ΠΧΙΙ⁴⁴. Η Hanschmann σημειώνει ειδικότερα κεραμεική της φάσης Ραχμάνι⁴⁵.

Σε πιο πρόσφατη έρευνα περισυλλέξαμε, εκτός από όστρακα της ΝΝΛ (ιδιαίτερα της φάσης Διμήνι), και όστρακα της ΜΝΛ (Α3β, Α3ε «ξεστά»).

Η θέση επίσης αναφέρεται: W-Th., σ. 8, αριθ. 8, Stählin, σ. 105, εικ. 5, σ. 106. Grundmann, πίν. 37. Kirsten (RE), 990, σχέδ. 1, αριθ. 9. Hunter, πίν. 18. Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 111. Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 14.

7. Φερές (μαγούλα Μπακάλη, μαγούλα Καστράκι, Πλάτωμα)⁴⁶.

W-Th., αριθ. 72. French, αριθ. 152 και 153 αντίστοιχα.

Ο προϊστορικός οικισμός των Φερών απλώνεται στα Β. και Δ. του Βελεστίνου και το επιφανέστερο σημείο του είναι η μαγούλα Μπακάλη, που γι' αυτήν έχει γραφτεί ότι είναι ο «ώψιστος και μέγιστος των εν Θεσσαλία προϊστορικών λόφων»⁴⁷ (Σχέδ. 1, αριθ. 72). Έχει διάμετρο περίπου 160, ύψος 15 μ. και έκταση 15 στρεμμ. Στα βόρεια και ανατολικά της εκτείνεται μεγάλο πλάτωμα που έχει έκταση 210 στρέμμ.⁴⁸ και στην βόρεια παρυφή του ύψος 10-15 μ. Η μαγούλα και το πλάτωμα δημιουργήθηκαν από τις επιχώσεις ενός οικισμού με ζωή πάνω από 3000 χρόνια (Πίν. 79-80α). Η λεγόμενη «μαγούλα» Καστράκι είναι μικρό ύψωμα που βρίσκεται αμέσως προς Β. της Υπέρειας και καλύπτεται από τα σπίτια του σύγχρονου οικισμού. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ξεχωριστή μαγούλα, αλλά για τμήμα του πλατώματος, που μετά την διάνοιξη του δρόμου Βελεστίνου - Λάρισας αποκόπηκε από το υπόλοιπο. Ο Bequignon δεν κατανόησε ορθά τις πληροφορίες του Αρβανιτόπουλου για τον προϊστορικό οικισμό στα «Μύλια» (μαγούλα Μάτι) και τις αποδίδει στην μαγούλα Καστράκι⁴⁹, όπου υποθέτει και δεύτερη ακρόπολη. Κατά την μελέτη της στρωματογραφίας στις πλευρές του δρόμου εξακριβώθηκε ότι πάνω στο παρθένο έδαφος υπάρχει επίχωση της ΜΧ περιόδου και ακολουθούν στρώματα της μυκηναϊκής, ΠΓ και ιστορικών χρόνων. Λείψανα προϊστορικών κτισμάτων δεν βρέθηκαν, παρά μόνο δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι που ήσαν ήδη διαταραγμένοι.

Παρόμοια πρέπει να είναι η ακολουθία των επιχώσεων και στο μεγαλύτερο τμήμα του πλατώματος⁵⁰, όπου, πιθανόν κατά την ΜΧ, ο οικισμός επεκτάθηκε πέρα από την μαγούλα Μπακάλη, προς Α. και Β., και μεγάλωσε τόσο ώστε να γίνει «πόλη»⁵¹. Δημιουργήθηκε λοιπόν ένας τύπος οικισμού, που αποτελείται από ακρόπολη και κάτω πόλη, γνωστός από άλλες

43. D. French, Survey, και Late Chalcolithic, σ. 141, εικ. 15, αριθ. 2.

44. Του ίδιου, Anatolia, εικ. 71, αριθ. 286 (για την ΠΧ Ι). Late Chalcolithic, σ. 141, εικ. 15, αριθ. 13 και Additional notes, σ. 135 (για την ΠΧ ΙΙ).

45. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 150, εικ. 6, σ. 151. Τα όστρακα βρίσκονται στην συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

46. Με τον όρο «Φερές» δηλώνουμε τον χώρο της τειχισμένης στα κλασικά-ελληνιστικά χρόνια πόλης. Τον όρο «Βελεστίνo» χρησιμοποιούμε για τον ευρύτερο χώρο που ανήκει στην διοικητική δικαιοδοσία του Δήμου Βελεστίνου.

47. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1907, σ. 158.

48. Ο P. Halstead τον κατατάσσει στους οικισμούς με έκταση 3 - 4,5 εκτάρια (30-45 στρέμμ.). Βλ. Submergence, εικ. 9.

49. Y. Bequignon, σ. 24 κ.ε.

50. Η κεραμεική, που έχει κατά καιρούς περισυλλεγεί στις παρυφές του πλατώματος, ανήκει κυρίως στην ΜΧ και Μυκηναϊκή περίοδο.

51. V. Burr, Νέων Κατάλογος (Klio, Beiheft IXL (Neue Folge, Heft 36), Leipzig 1944), σ. 96.

θέσεις της Θεσσαλίας: Μπουνάρμπασι, Κτούρι, Πέτρα⁵². Το βόρειο τμήμα του πλατώματος, επειδή έχει ύψος περίπου 10-15 μ. θεωρήθηκε από πολλούς ξεχωριστός οικισμός⁵³.

Ο Τσουντας (σ. 16) και οι Wace Thompson σημειώνουν ότι τα αρχαιότερα ευρήματα ανήκουν στην εποχή του Χαλκού, και πρόσφατα οι Hope Simpson, Dickinson αναφέρουν ιδιαίτερα κεραμική της ΠΧ ΙΙΙ και ΜΧ⁵⁴. Τα ευρήματα από τις νεότερες έρευνες επιβεβαίωσαν την αδιάκοπη ζωή του οικισμού από τη φάση Ραχμάνι της ΤΝΛ (Π ί ν. 80 β), μέχρι την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο, με φάσεις ακμής την ΜΧ, Μυκηναϊκή και την ύστερη Κλασική περίοδο⁵⁵. Σημαντικό εύρημα των τελευταίων ανασκαφών είναι θαλαμοειδής τάφος, που επιβεβαίωσε την υποθετική από άλλα στοιχεία τοποθέτηση του μυκηναϊκού νεκροταφείου (ή ενός από τα νεκροταφεία), στο λοφώδες έξαρμα αμέσως ΝΔ. της Υπέρειας. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ και περιείχε κεραμική ντόπια, μυκηναϊκή ή ΜΧ παράδοσης, καθώς και εισαγμένη μυκηναϊκή⁵⁶. Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι οι Hope Simpson, Dickinson δεν συγκαταλέγουν τις Φερές στις θέσεις με ΥΕ Ι-ΙΙΑ Ι ευρήματα, αλλά μόνο στις θέσεις με ΙΙΑ2-ΙΙΒ και χωρίς ΙΙΓ-Υπομυκηναϊκά. Κεραμική της ΙΙΓ αναφέρει και ο Kilian⁵⁷.

Την πληροφορία του Αρβανιτόπουλου ότι βρέθηκαν όστρακα της ΝΛ εποχής στο χώρο του ναού του Θαυλίου Διός, θα πρέπει να δεχτούμε με επιφύλαξη⁵⁸, αλλά και μεταγενέστεροί του μελετητές έχουν αναφέρει το ίδιο⁵⁹. Όμως ο Δ. Θεοχάρης, που γνώριζε καλά τον τόπο, δεν συμπεριλαμβάνει τις Φερές στους οικισμούς της ΝΛ περιόδου (Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4). Το πρόβλημα ίσως έχει δημιουργηθεί από την ανεύρεση κεραμικής της τελευταίας φάσης της ΤΝΛ, που όμως στις πρόσφατες ανασκαφές αντιπροσωπεύεται από λίγα μόνο όστρακα τυπικά (με πλαστική διακόσμηση, τριγωνικά αυτιά-λαβές)⁶⁰. Βρέθηκε ακόμα και ένα όστρακο

52. Vl. Milojevic, *Mykenische Epoche*, σ. 1098. K.I. Kilian στο Milojevic et al., *Magulen um Larissa in Thessalien* (BAM 15, Bonn 1976), σ. 70.

53. Τις δύο αυτές θέσεις σημειώνουν σαν ξεχωριστούς οικισμούς οι: Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1925, σ. 40, Grundmann, πίν. 37, όπου σημειώνει με Α δύο οικισμούς, ΒΑ. από την μαγούλα Μπακάλη (Καστράκι) και προς Β. της (Θαύλιος), D. French, *Survey* (βλ. και υποσημ. 28), Demetrias III, σχέδιο Ι, αριθ. 15 (Καστράκι), αριθ. 16 (Θαύλιος), αριθ. 17 (μαγούλα Μπακάλη). Ο Kirsten (RE, σ. 1001), σχολιάζοντας τις απόψεις των Stählin και Grundmann, παρατηρεί ότι τα «ΝΛ» ευρήματα στο χώρο του Θαυλίου έχουν διασκορπισθεί από την μαγούλα Μπακάλη.

54. Χρ. Τσουντας, σ. 16. W.-Th., σ. 10, αριθ. 72. H. Hope Simpson, O. Dickinson, χάρτης 2.

55. Ευάγγ. Κακαβογιάννης, AAA X (1977), σ. 186. Πρόσφατα ο Fr. Schachermeyr (*Griechenland in Zeitalter der Wanderungen von Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier*, Wien 1980, σ. 306) δέχεται, ότι η κατοίκηση φαίνεται ότι είναι συνεχής.

56. Ευάγγ. Κακαβογιάννης, υπό δημοσίευση. Βλ. και AAA XIII (1980), σ. 277, υποσημ. 40, χάρτης 4.

57. R. Hope Simpson, O. Dickinson, χάρτης 3 (ΥΕ Ι-ΙΙΑ Ι), χάρτης 4 (ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ), χάρτης 5 (ΙΙΓ). K.I. Kilian, *Trachtzugehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*. Pr. Z. 50 (1975), πρόσθ. πίν. Ι.

58. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1925, σ. 40. Κριτική για τις πληροφορίες του Αρβανιτόπουλου, σχετικά με ΝΛ ευρήματα, έχει γίνει από τον Δ. Θεοχάρη (Θεσσαλικά Α', σ. 3 και ΙΙ, σημ. Ι).

59. BCH 45 (1921), σ. 529 κ.ε. BCH 47 (1923), σ. 524, όπου αναφέρεται και μαρμάρινο ΝΛ ειδώλιο. Stählin, σ. 107. Ο Kirsten αναφέρει (RE, σ. 1002), ότι ο Grundmann τον πληροφορήσε πως βρήκε ΝΛ κεραμική στις βορειοδυτικές πλαγιές της ακρόπολης. Hope Simpson, αριθ. 498, και Hope Simpson, Dickinson, σ. 279.

60. Μέσα σε ΜΧ στρώματα (που είναι τα αρχαιότερα αδιατάρακτα στρώματα που έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί), καθώς και σε μεταγενέστερα από αυτά στρώματα έχουν βρεθεί και λίγα όστρακα μονόχρωμης, χονδρής συνήθως, κεραμικής που την χαρακτηρίζουν τα ανοιχτά σχήματα με ίσια τοιχώματα και απλά χείλη. Η κεραμική αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στην φάση Ραχμάνι ή την ΠΧ Ι, αφού μάλιστα δεν έχουν ακόμη αναγνωρισθεί με σαφήνεια τα χαρακτηριστικά της αδιακόσμησης κεραμικής των πιο πάνω φάσεων. Το πρόβλημα θα λυθεί όταν ερευνηθεί και δημοσιευθεί ένα κλειστό στρωματογραφικό σύνολο που θα έπεται της ΤΝΛ και θα προηγείται της ΠΧ ΙΙ.

μαύρο στιλβωτό με εγχάρακτη διακόσμηση (γραμμές και στιγμές) γεμισμένη με άσπρη ύλη, που χρονολογείται στη φάση Λάρισα.

Άλλες αναφορές στη θέση: Stählin, σ. 106 κ.ε. Wrede W., AA 1922, σ. 247. AA 1926, σ. 429. Karo G., RE Suppl. VI (1935), σ. 610. RE VIAI, σ. 77, 87-90 (χάρτης). Grundmann, σ. 60, πίν. 37. Kirsten, (RE), σ. 1001 κ.ε. Kirsten (Philippson), σ. 122 κ.ε., σ. 306, αριθ. 118 (και στον χάρτη). P. Ålin, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf der griechischen Festland (SIMA I, Lund 1962), σ. 142. V. R. A. Desborough, Protogeometric Pottery (Oxford 1952), σ. 133, 153, 320. Desborough, The Last Mycenaeans and their Successors (Oxford 1964), σ. 32. Hunter, σ. 33, 36, 126, αριθ. 2, 3 πίν. 20 (όπου τοποθετείται λανθασμένα), 21. Βερδελής, σ. 14 (αριθ. 12 και 20), 52, 89. Hope Simpson, αριθ. 498. R. Hope Simpson, J. F. Lazenby, The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad (Oxford 1972), σ. 135. N. Skoufopoulos, Mycenaean Citadels (SIMA XII, Göteborg 1972), σ. 89. M. Θεοχάρη, Πήλινο Μυκηναϊκό άρμα από την Θεσσαλία, Αρχ. Θεσσαλ. Μελ. Β' (1973), σ. 235. Kl. Kilian, Fibeln in Thessalien. München 1975, σ. 8 κ.ε. A.R., 1978-79, σ. 24. Schachermeyr, Griechenland in Zeitalter der Wanderungen, σ. 306. Hanschmann, Argissa Magula IV, σ. 132. Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 15-17.

8. Μαγούλα Κιμπόμπασι ή Άγιος Αθανάσιος⁶¹

French, αριθ. 158. Βρίσκεται αμέσως δυτικά από την εθνική οδό Βόλου - Λάρισας και ανατολικά από τον κοινοτικό δρόμο Βελεστίνου - Μεγ. Μοναστηριού, περίπου στο 22 χλμ. (Σχέδ. 1, αριθ. 158). Είναι πλάτωμα που έχει διάμετρο 200, ύψος περίπου 3 μ., και καλλιεργείται. Στη θέση αυτή υπάρχει εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου.

Πρώτος αναφέρει τη θέση ο Αρβανιτόπουλος⁶² χωρίς να δίνει χρονολογικές πληροφορίες. Ο French αναφέρει κεραμική της ΝΛ, ΠΧ I, ΜΧ και η Hanschmann της φάσης Ραχμάνι⁶³. Ο Θεοχάρης την περιλαμβάνει στις ΝΛ θέσεις της Θεσσαλίας, ενώ ο Halstead μόνο στις ΠΧ⁶⁴.

9. Μαγούλα Ριζόμυλου

French, αριθ. 156. Είναι μεγάλη μαγούλα και πάνω της έχει χτιστεί το χωριό Ριζόμυλος (Σχέδ. 1, αριθ. 156).

Την αναφέρει πρώτος ο Αρβανιτόπουλος⁶⁵. Σε σκάμμα στο νοτιοανατολικό άκρο της (δίπλα στην εκκλησία) βρέθηκε κεραμική της ΝΝΛ, ΤΝΛ, ΠΧ, ΜΧ, ΥΕ, καθώς και δυο συλημένοι τάφοι και κεραμική ελληνιστικών χρόνων.

Η θέση αναφέρεται επίσης από τους: Grundmann, σ. 39, σημ. 1 (στο χάρτη, πίν. 37, σημειώνεται με Α). Νεολιθική Ελλάς, χάρτης 4, αριθ. 98. Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 19.

10. Μαγούλα Πλατομαγούλες

French, αριθ. 157. Βρίσκεται περίπου 1200 μ. βορειοδυτικά του χωριού Ριζόμυλος (λίγο ανατολικότερα από την σιδηροδρομική γραμμή) (Σχέδ. 1, αριθ. 157).

61. Επειδή στην περιοχή που εξετάζουμε υπάρχουν πολλές θέσεις με το όνομα Άγιος Αθανάσιος, είναι δύσκολη η τοπογραφική ταύτιση κάθε μαγούλας, όταν αυτές αναφέρονται χωρίς άλλα χαρακτηριστικά. Η ταύτιση της μαγούλας Κιμπόμπασι του Αρβανιτόπουλου με τη μαγούλα Αγίου Αθανασίου του French έγινε με βάση τον χάρτη 37 του Grundmann, που στην ίδια θέση σημειώνει προϊστορικό οικισμό με την ένδειξη Α.

62. ΠΑΕ 1910, σ. 231, αριθ. ε'.

63. D. French, Anatolia, εικ. 71, αριθ. 7 και εικ. 122b, αριθ. 1, 2. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 151.

64. Νεολιθική Ελλάς, χάρτης 4, αριθ. 99. P. Halstead, Submergence, εικ. 7.

65. ΠΑΕ 1910, σ. 231, αριθ. γ'.

Είναι χαμηλή μαγούλα με διάμετρο περίπου 200 μ., ύψος περίπου 3 μ. και καλλιεργείται.

Την εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος⁶⁶. Ο French αναφέρει κεραμεική της ΤΝΛ και της ΠΧ Ι. Η Hanschmann αναφέρει και κεραμεική της φάσης Ραχμάνι⁶⁷.

Την μαγούλα σημειώνουν επίσης: Grundmann, πίν. 37 (σημειώνεται με Α), Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 94.

11. Μαγούλα Ντελίχανι

Grundmann, αριθ. 126. Είναι μικρός λόφος με απότομες πλαγιές και βρίσκεται στη νότια παρυφή της πεδιάδας, προς Β. του χωματόδρομου Βελεστίνου - Καναλιών (Σ χ έ δ. 1, αριθ. 126). Στα δυτικά απλώνεται μικρό πλάτωμα, ύψ. περίπου 3 μ. Συνολικό μήκος από Α.-Β. (μαζί με το, πλάτωμα) 500, πλάτος 170 και ύψος 100 μ.

Ο Grundmann σημειώνει την ύπαρξη του οικισμού και κεραμεική της ΠΧ, ΜΧ (μινύεια), υποθέτει δε κατοίκηση στην ΝΛ εποχή. Ο Kirsten την αναφέρει σαν «προϊστορική και μυκηναϊκή» θέση⁶⁸. Ο Θεοχάρης πάντως την περιλαμβάνει στους οικισμούς της ΝΛ Θεσσαλίας και η Hanschmann της ΠΧ και ΜΧ⁶⁹. Το μεγαλύτερο ποσοστό της επιφανειακής κεραμεικής ανήκει στην ΜΧ (άριστης ποιότητας μινύεια και στιλβωτά, με κίτρινο επίχρισμα) και την Μυκηναϊκή περίοδο και παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την κεραμεική των αντίστοιχων περιόδων από τις Φερές.

Στο κανάλι που έχει ανοιχτεί περίπου 100 μ. νοτιότερα, σε βάθος 2 μ. περίπου, έχουν αποκαλυφθεί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Την θέση σημειώνουν και οι: Halstead, Submergence, σ. 7, 8. Demetrias III, σχέδιο I, αριθ. 18.

12. Άγιος Αθανάσιος («Βοίβη»)

Βρίσκεται λίγο πιο νότια από την ακτή της λίμνης, ψηλότερα από την θέση Σαμάρι (βλ. ππ. σ. 177), στα πόδια του λόφου Βίγλα (Σ χ έ δ. 1, Γ).

Είναι μικρός λόφος, ύψ. 110 μ. περίπου, στον οποίο σώζονται και λείψανα κατοίκησης των ιστορικών χρόνων. Εκεί υπάρχει εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου.

Η επιφανειακή κεραμεική ανήκει κυρίως στην εποχή του Χαλκού και μόνο σποραδικά όστρακα στην ΝΛ.

Ο Θεοχάρης την συμπεριλαμβάνει στους νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας, ενώ ο Halstead μόνο στους ΠΧ⁷⁰. Σε αυτή την θέση ίσως αναφέρεται και ο Kirsten και την ταυτίζει με τις Γλαφυρές⁷¹.

Η θέση αναφέρεται επίσης από τον Fr. Schachermeyr, Ägäische Frühzeit, τ. I, σ. 109 (Wien 1976).

66. Η ταύτιση της μαγούλας Πλατομαγούλες (D. French, Late Chalcolithic) με την μαγούλα αριθ. δ' του Αρβανιτόπουλου (ΠΑΕ 1910, σ. 231), έγινε και πάλι με βάση τον χάρτη του Grundmann, όπου σημειώνεται με Α.

67. D. French, Late Chalcolithic, εικ. 15, αριθ. 3 Του ίδιου, Anatolia, εικ. 71, 122a, αριθ. 1-2, 122b, αριθ. 1-2, αριθ. 239. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 151.

68. Grundmann, σ. 59, σημ. 2. Kirsten (Philippson), χάρτης, αριθ. 123.

69. Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 102. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 119. Argissa Magula IV, σ. 123.

70. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 222. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 297, υποσημ. 2. Του ίδιου, Αυγή, σ. 40, σημ. 25. Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 85. P. Halstead, Submergence, εικ. 7.

71. Kirsten (Philippson), σ. 121. Ο Θεοχάρης γράφει ότι ο Stählin (σ. 61 κ.ε.) τοποθετεί εδώ την μαγνητική πόλη Βοίβη, είναι όμως σαφές, ότι εκείνος αναφέρεται στον Άγιο Αθανάσιο Καναλιών.

13. Μαγούλα Χατζημησιώτικη

Grundmann, αριθ. 125. Πριν αποξηρανθεί η λίμνη ήταν νησάκι. Βρίσκεται περίπου 5 χλμ. ΑΒΑ. του Στεφανοβικίου (Χατζημησί) (Σχέδ. Ι, αριθ. 125).

Πρώτος την αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος. Το 1934 ο Kimon Grundmann έκανε μικρή ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε λείψανα κατοίκησης από την ΝΝΛ μέχρι και την ΠΧ περίοδο, καθώς και λίγα της ΑΝΛ⁷².

Η Hanschmann αποδίδει τα νεότερα ευρήματα όχι στην ΠΧ, αλλά στην φάση Ραχμάνι, και ο Hauptmann την κατατάσσει στις θέσεις της ΤΝΛ. Ο French όμως αναφέρει κεραμική της ΠΧ Ι, ενώ ο Halstead εκτός από ΝΝΛ και ΠΧ σημειώνει και ΜΝΛ φάση⁷³.

Την θέση αναφέρουν επίσης: ΑΑ 1933, σ. 240. 1935, σ. 214. Kirsten (Philippson), σ. 121, στον χάρτη, αριθ. 129. Νεολιθική Ελλάς, χάρτης αριθ. 4, αριθ. 82, χάρτης, αριθ. 5, αριθ. 46. Ευρετήριο ΝΛ οικισμών (σ. 349), αριθ. 46. Demetrias III, σχέδιο Ι, αριθ. 24.

14. Μαγούλα Καραμουρλάρ

Halstead, αριθ. 632. Είναι μικρή μαγούλα με διάμετρο περίπου 70 μ. και πολύ μικρό ύψος, γι' αυτό μόλις διακρίνεται μέσα στα καλλιεργημένα χωράφια (περίπου 1 μ.) (Σχέδ. Ι, αριθ. 632).

Βρίσκεται 2 χλμ. ΑΝΑ. του Στεφανοβικίου, στην ισοϋψή 50, στην θέση Αλμύρες⁷⁴. Στην βόρεια παρυφή του περνάει βαθύ αποστραγγιστικό κανάλι. Ο οικισμός εντοπίστηκε κατά την διάνοιξη του καναλιού και το 1972 έγινε μικρή έρευνα.

Οι επιχώσεις ανήκαν στην ΑΝΛ και ΜΝΛ και είχαν πάχος 3 μ. Από τα ευρήματα έχουν δημοσιευθεί λίγα, κυρίως ειδώλια, στον τόμο Νεολιθική Ελλάς⁷⁵, όπου σημειώνεται και στον κατάλογο ΝΛ θέσεων και τους χάρτες⁷⁶.

Παρατηρώντας την θέση της μαγούλας στον χάρτη διαπιστώνουμε, ότι βρίσκεται χαμηλότερα από την ισοϋψή 64, που πιστεύεται ότι δείχνει την όχθη της λίμνης στην 4η χιλιετία σύμφωνα με την άποψη που πρώτος έχει διατυπώσει ο Grundmann⁷⁷. Έτσι είχε ερμηνευθεί ο μη εντοπισμός προϊστορικών οικισμών χαμηλότερα από την ισοϋψή 64, σε συνδυασμό με την ύπαρξη αρκετών οικισμών κατά μήκος της, που επομένως θα ήσαν παρόχθιοι.

Η ύπαρξη της μαγούλας Καραμουρλάρ ξαναθέτει το πρόβλημα της κίνησης της όχθης της λίμνης, μια και δεν φαίνεται να ήταν ποτέ νησί, όπως η Χατζημησιώτικη και η Πέτρα. Επειδή ακριβώς δεν είχε μεγάλο ορατό ύψος, όπως συμβαίνει με τις ΝΛ μαγούλες στα πεδινά⁷⁸, γι' αυτό δεν ήταν ορατή μέσα στην βλάστηση και αφορμή για τον εντοπισμό της έδωσε η διά-

72. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 233. Grundmann, σ. 66 κ.ε.

73. E. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 119, 151. H. Hauptmann, Oztaki Magula III, εικ. 1. D. French, Anatolia, εικ. 71, αριθ. 88. P. Halstead, Sunbmergece, εικ. 5.

74. Στους περισσότερους χάρτες της ΓΥΣ η θέση ονομάζεται Αλμύρες (και αμέσως προς Β. Παλιομάνες). Σε χάρτη που έχει γίνει πριν να αποξηρανθεί η λίμνη, σημειώνεται η θέση Καραμουρλάρ περίπου 1,5 χλμ. ΑΒΑ. του Στεφανοβικίου. Είναι φανερό, ότι η τοπωνύμιο δεν σημειώνεται στον χάρτη στην σωστή του θέση ή ότι η μαγούλα λανθασμένα ονομάστηκε «μαγούλα» Καραμουρλάρ. Σε σωστή πάντως θέση σημειώνεται στον χάρτη 4, του τόμου Νεολιθική Ελλάς (αριθ. θέσης 83).

75. Νεολιθική Ελλάς, σ. 49, εικ. 14, σ. 309, εικ. 170, 171, σ. 314, εικ. 190, σ. 320, εικ. 216, σ. 332, εικ. 228, σ. 335, εικ. 232. Από την μαγούλα Καραμουρλάρ ίσως προέρχονται και τα εικονιζόμενα στις εικ. 9 (σ. 42) και 174 (σ. 310).

76. Ό.π., σ. 349, αριθ. 45. Χάρτης 4, αριθ. 83, χάρτης 5, αριθ. 45.

77. D. Jung, H. Schneider, Beiträge..., σ. 19, πίν. 9. H. Schneider, Zur Quartärgeologischen..., σ. 45, Grundmann, σ. 59, πίν. 37.

78. Βλ. Σουφλί μαγούλα: Δ. Θεοχάρης, Θεσσαλικά Α', σ. 78. Νεσωνίς: του ίδιου, Θεσσαλικά Α', σ. 77-79.

νοίξη του καναλιού. Από το πάχος των επιχώσεων συμπεραίνουμε, ότι οι επιχώσεις στην πεδιάδα από την ΑΝΑ και μετά είναι τουλάχιστον 3 μ.⁷⁹, γεγονός που μπορεί να σημαίνει, ότι και άλλοι οικισμοί με μικρότερη διάρκεια ζωής και επομένως μικρότερο ύψος επιχώσεων μπορεί να υπάρχουν στην πεδιάδα, ανατολικά από την ισοϋψή 64, και τα ελάχιστα ίχνη τους έχουν αφανιστεί από την μηχανική καλλιέργεια (βλ. υποσημ. 12).

Ο εντοπισμός τους μπορεί να γίνει με συνδυασμένη μελέτη των γεωμορφολογικών ενδείξεων, των στοιχείων από τις ανασκαφές στις μαγούλες Καραμουρλάρ, Βισβίκη, Αγροκήπιο, την διενέργεια ανασκαφών στις μαγούλες Ριζόμυλου και αριθ. 7 και τον συστηματικό έλεγχο των αποστραγγιστικών καναλιών και των φρεάτων. Το γεγονός ότι η ζωή δεν συνεχίστηκε στον οικισμό μετά την ΜΝΑ (όπως ίσως και σε άλλους), μπορεί να οφείλεται σε ανέβασμα της στάθμης της λίμνης που θα πλημμύρισε την πεδιάδα, χαμηλότερα από την ισοϋψή 64, μετά την περίοδο αυτή. Αργότερα όταν τα νερά αποτραβήχτηκαν η περιοχή αυτή θα μεταβλήθηκε σε τέλμα, ακατάλληλο για κατοίκηση και καλλιέργεια, αλλά κατάλληλο ίσως για βοσκή των ζώων κατά τους θερινούς μήνες⁸⁰.

Το πρόβλημα της σχέσης της μετακίνησης παραλίμνιων οικισμών με την κίνηση της όχθης της λίμνης έχει ήδη θέσει ο Θεοχάρης⁸¹.

Στην μαγούλα Καραμουρλάρ αναφέρεται και ο Halstead, που την σημειώνει μόνο σαν ΑΝΑ θέση⁸².

15. Πέτρα (οι λόφοι και το πλάτωμα προς Ν.)

Grundmann, αριθ. 127 και French, αριθ. 224. Είναι τρεις μικροί λόφοι 3 χλμ. Α.-ΒΑ. του Στεφανοβικιού, απομονωμένοι μέσα στην πεδιάδα, δίπλα στην παλιά όχθη της αποξηραμένης Κάρλας (Σχέδ. 1, αριθ. 127 και 224).

Στα πόδια τους, προς Ν., υπάρχει μικρό πλάτωμα, που έχει αλλοιωθεί αρκετά από την καλλιέργεια.

Ήδη από τον περασμένο αιώνα τα λείψανα των τειχών έγιναν αντικείμενο προσοχής και μελέτης περιηγητών και άλλων λογίων της εποχής και πολλές απόπειρες έγιναν για την ταύτισή τους με πόλεις γνωστές από την παράδοση, ενώ επισημάνθηκε η ομοιότητά τους με τα μυκηναϊκά τείχη της Τίρυνθας και των Μυκηνών⁸³. Τα πρώτα προϊστορικά λείψανα, κεραμική απ' όλες τις φάσεις της εποχής του Χαλκού, καθώς και σποραδικά ΝΑ όστρακα, επεσήμανε ο Grundmann⁸⁴ και αναγνώρισε ότι η θέση στην ΝΑ εποχή ήταν νησί, όπως και η Χατζημησιώτικη, πράγμα που άλλωστε επιβεβαίωσαν πρόσφατα ειδικοί επιστήμονες⁸⁵.

79. Πληροφορίες για τις προσχώσεις στην πεδιάδα δίνει και ο Αρβανιτόπουλος (ΠΑΕ 1907, σ. 156, 158). Σε δύο θέσεις κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό Βελεστίνου, όπου υπήρχαν ταφικοί τύμβοι, μέτρησε και βρήκε το πάχος τους 4 και 2,20 μ. αντίστοιχα.

80. Οι J. M. Coles, A. B. Harding, *The Bronze Age in Europe*, London 1979, σ. 5, έχουν διατυπώσει την άποψη, ότι από το 3000 έως 500 π.Χ. το κλίμα της Ευρώπης γίνεται ζεστό και μάλλον ξηρό και η στάθμη των λιμνών κατεβαίνει. Στα τέλματα γύρω από τις λίμνες θα επεκτάθηκαν οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες (βλ. και P. Halstead, *Submergence*, σ. 25).

81. Δ. Θεοχάρης, *Θεσσαλικά Δ'*, σ. 81.

82. P. Halstead, *Submergence*, εικ. 4.

82. W. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. IV (Amsterdam 1967), σ. 446 κ.ε. Ν. Γεωργιάδης, *Η Θεσσαλία* (Βόλος 1894), σ. 152.

84. Grundmann, σ. 60, σημ. 1.

85. D. Jung, H. Schneider, *Beiträge...*, σ. 19, πίν. 8.

Ο V. Milošević ερευνήσε την θέση αρχικά επιφανειακά, μελέτησε τα ορατά λείψανα και χρονολόγησε το τείχος, που περιβάλλει τον ψηλότερο λόφο και έχει πάχος 5 μ., στην μυκηναϊκή περίοδο⁸⁶. Στο μεσαίο λόφο και αλλού εντόπισε κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ Β και στο μικρότερο (ΝΑ) λείψανα θεμελίων «προϊστορικών σπιτιών». Το 1959 πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές σε μεγάλη έκταση. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η ζωή εδώ αρχίζει από την ΜΝΑ περίοδο και συνεχίζεται μέχρι την μυκηναϊκή, κατά τη διάρκεια της οποίας υπήρχε εκτεταμένος οικισμός, και από την αρχαϊκή μέχρι την βυζαντινή. Οι οικισμοί των προϊστορικών χρόνων βρίσκονταν πάνω στο μικρό λόφο, ανάμεσα στους άλλους λόφους ή στις χαμηλές πλαγιές τους, ενώ ο μυκηναϊκός απλωνόταν και γύρω από αυτούς⁸⁷.

Στον τελευταίο ίσως ανήκει το τείχος που περιέβαλλε την ακτή, έχει μήκος περίπου 4 χλμ. και είναι χτισμένο κατά τον κυκλώπειο τρόπο⁸⁸. Έχουμε λοιπόν και στην περίπτωση της Πέτρας την τυπική μορφή μυκηναϊκού οικισμού, όπως στις Φερές και αλλού (βλ. Φερές), με εκτεταμένη κάτω πόλη και ακρόπολη⁸⁹.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι η διαπίστωση κίνησης νερού πάνω από τα μυκηναϊκά λείψανα, που πρέπει να σημαίνει ανέβασμα της στάθμης της λίμνης κατά τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου⁹⁰. Η διακοπή λοιπόν της κατοίκησης στην θέση αυτή μετά την ΥΕ ΙΙΙ Β, για την οποία έχει ήδη συζητήσει ο Ālin⁹¹, μπορεί πιθανόν να αποδοθεί σε ένα καθαρά φυσικό γεγονός.

Για τα ευρήματα και την σημασία της θέσης συμφωνούν και οι νεότεροι μελετητές. Ο Desborough⁹², πιστεύει ότι ο εκτεταμένος περιτειχισμένος χώρος εχρησιμοποιείτο για καταφύγιο των ανθρώπων και των ζώων τους σε περιπτώσεις επιδρομών. Ο Hope Simpson αναφέρει κεραμική από την ΠΧ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Β και θεωρεί πιθανή την ταύτισή της με την Βοίβη του Ομηρικού καταλόγου των Πλοίων και σε πρόσφατη μελέτη προσθέτει και ΝΑ κεραμική⁹³. Ο French αναφέρει ειδικότερα κεραμική της ΠΘ (ΠΧ) Ι (που βρίσκεται στην συλλογή του Πανεπιστημίου του Marburg) και η Hanschmann της φάσης Ραχμάνι και της ΠΧ Ι, καθώς και της ΜΧ⁹⁴.

Την θέση αναφέρουν επίσης: Stählin: σ. 103. Kirsten (Philippson), σ. 121, στον χάρτη και τον κατάλογο αριθ. 123a. Milošević, AA 1955, σ. 472-3. BCH 80 (1956), σ. 311. 81 (1957), 597 ή 84 (1960), σ. 765. Ālin: Das Ende der mykenischen Fundstätten, σ. 142 και 147, αριθ. 29. Schachermeyr, AA 1962, σ. 168, πίν. 2, αριθ. 84, σ. 186, 201, 287. Desborough, The Last Mycenaean..., σ. 134, 221. Νεολιθική Ελλάδα, 349, αριθ. 44, χάρτης 5, αριθ. 44, χάρτης 4, αριθ. 80. Scoufou-

86. VI. Milošević, AA 1955, σ. 222-231, εικ. 22. AA 1956, σ. 180-183.

87. Του ίδιου, AA 1960, σ. 164, 166. P. Halstead, Submergence, εικ. 9.

88. VI. Milošević, AA 1955, σ. 222, εικ. 22. AA 1960, σ. 160. Mykenische Epoche..., σ. 1097.

89. Το καλοκαίρι του 1979 ο Paul Halstead εντόπισε στην περιοχή αμέσως νότια από τους δύο μικρούς λόφους, όπου είχε γίνει βαθύ όργωμα, λείψανα κτιρίων και κεραμική της εποχής του χαλκού. Μαζί με τον Π. Χρυσοστόμου περισυνέλεξαν άφθονα όστρακα της ΜΧ και της μυκηναϊκής περιόδου, πολλά άριστης ποιότητας, καθώς και των κλασικών και βυζαντινών χρόνων. Τα λείψανα αυτά ανήκουν στην κάτω πόλη και είναι χαρακτηριστική η έλλειψη ευρημάτων από την ΠΓ έως και την αρχαϊκή περίοδο.

90. VI. Milošević, AA 1960, σ. 156, 160. D. Jung, H. Schneider, Zur Quartärgeologische..., σ. 19, πίν. 8.

91. Ό.π. σ. 142.

92. Desborough, The Last Mycenaean..., σ. 221.

93. H. Hope Simpson, σ. 169, αριθ. 499, σ. 431, χάρτης Ι, 2. R. Hope Simpson, J. F. Lazenby, The Catalogue..., σ. 135. R. Hope Simpson, O.T.P.K. Dickinson, σ. 280.

94. Freuch, Anatolia, εικ. 70, 71 αριθ. 212. Hauschmanu, Argissa Magula III, σ. 151, 118 και IV, σ. 130.

los, Mycenaean Citadels, σ. 90. Hauptmann, Otzaki, Magula III, εικ. 1. Demetrias III, σχέδιο αριθ. 21-23.

16. Α ρ μ έ ν ι ο Ι Ι (Τ ρ α ν ή μ α γ ο ύ λ α)

Τσουντας, αριθ. 10. Βρίσκεται 5 χλμ. προς Ν. του χωριού Αρμένιο και περίπου 400 μ. δυτικά της σιδηροδρομικής γραμμής (Σ χ έ δ. Ι, αριθ. 10).

Είναι μεγάλη μαγούλα και έχει έκταση 400×150 μ. και ύψος περίπου 5 μ.

Είναι γνωστή ήδη από τα μέσα του περασμένου αιώνα και ταυτίστηκε με το Αρμένιο⁹⁵. Ο Stählin όμως την θεωρεί μόνο προϊστορικό οικισμό, παρ' ότι οι προηγούμενοι αναφέρουν λείψανα κτιρίων ιστορικών χρόνων χτισμένων με κυβόλιθους, και δεν δέχεται την ταύτιση με την αρχαία πόλη Αρμένιο. Ο Τσουντας αναφέρει ευρήματα της ΝΑ και της εποχής του Χαλκού, ενώ οι Wace, Thompson μόνο της ΝΑ. Ο Θεοχάρης διαπιστώνει ότι ο οικισμός κατοικείται κατά την μυκηναϊκή περίοδο⁹⁶. Από τους νεότερους ο French σημειώνει ευρήματα της ΑΝΑ ΝΑ, ΠΧ ΙΙ-ΙΙΙ, ΜΧ, ΥΕ και οι Hope Simpson - Dickinson γενικά από την ΑΝΑ-ΥΕ. Ο Halstead, που επισημαίνει την μεγάλη έκτασή της, την σημειώνει στους οικισμούς με ευρήματα της ΜΝΑ, ΠΧ, ΜΧ, ΥΕ⁹⁷.

Την θέση αναφέρουν επίσης: Grundmann, πίν. 37, αριθ. 10. Karo, RE Suppl. VI, σ. 610. Milojcic, AA 1965, σ. 472-3. Hanschmann, Argissa Magula III, σ. 110. Demetrias III, σχέδιο Ι, αριθ. 20. Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 81.

17. Μ ι κ ρ ό Π ε ρ ι β ο λ ά κ ι⁹⁸

Τσουντας, αριθ. 11. Ο οικισμός αυτός πρέπει να βρίσκεται 1 χλμ. ΒΑ. του χωριού στη θέση Άγιος Αθανάσιος που είναι μικρό ύψωμα αμέσως προς Ν. του ποταμίσκου Ουζούν Ντερέ (Σ χ έ δ. Ι, αριθ. 11).

Τον εντόπισε ο Τσουντας και αναφέρει κεραμική της ΝΝΑ, ενώ οι Wace, Thompson γενικά της ΝΑ. Ο French προσθέτει και των πρωίμων φάσεων της ΑΝΑ και της ΜΧ⁹⁹.

Τον οικισμό σημειώνουν επίσης: Grundmann, πίν. 37, αριθ. 11. Νεολιθική Ελλάδα, χάρτης 4, αριθ. 101.

18. Μ ε γ ά λ ο Μ ο ν α σ τ ή ρ ι

Halstead, αριθ. 644 (Σ χ έ δ. Ι, αριθ. 644).

Ο Θεοχάρης αναφέρει, ότι δυτικά του χωριού, σε ύψωμα στη θέση Λιβάδι, εντόπισε «προϊστορικό οικισμό», που σώζει λείψανα κατοίκησης και κατά την μυκηναϊκή περίοδο, και ότι λίγο βορειότερα, στο δρόμο προς την Αγναντερή, βρέθηκαν λείψανα θαλαμοειδούς τάφου της ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ακέραιο ΠΓ αγγείο 1,5 χλμ. προς ΒΑ. του χωριού, στις νότιες παρυφές του υψώματος Μαγούλα, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν πέντε πλούσιοι θαλαμοειδείς τάφοι της

95. W. M. Leake, Travels..., σ. 451. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 232 αριθ. 0'.

96. Stählin, σ. 103. Τσουντας, σ. 4, αριθ. 10. Wace, Thompson, σ. 8, αριθ. 10. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 258.

97. French, Survey, και Anatolia, εικ. 75, 81a, 81b, 122b 1 και 2, αριθ. 40. Hope Simpson, Dickinson, σ. 279. Halstead, Submergence, εικ. 9 και εικ. 5, 7, 8, 9.

98. Οι οικισμοί ΙΙ και 644 κρίθηκε αναγκαίο να προστεθούν, ώστε να υπάρχει μια ολοκληρωμένη εικόνα της περιοχής, μετά την αναχώρησή μου από την Εφορεία του Βόλου. Οι καταχωρούμενες πληροφορίες προέρχονται λοιπόν αποκλειστικά από την βιβλιογραφία.

99. Τσουντας, σ. 4, αριθ. 11. Wace, Thompson, σ. 8, αριθ. 11.

ΥΕ III A2-III B1 περιόδου¹⁰⁰. Τους τάφους αυτούς η Μ. Θεοχάρη¹⁰¹ δεν τους συνδέει με τον οικισμό στο Λιβάδι.

Την θέση αναφέρουν επίσης: AR 1964-1965, σ. 20. BCH 91 (1967), σ. 708. Schachermeyr, *Ägäische Frühzeit*, τ. II, σ. 182. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilization* SIMA XLIX, Göteborg, 1977, σ. 100. Hope Simpson, Dickinson, σ. 279 και χάρτης 3.

Για να δοθεί μια πληρέστερη εικόνα, θα πρέπει να αναφερθούν μερικές θέσεις ακόμη, που δεν είναι βέβαιο αν κατοικήθηκαν συστηματικά, ή που σήμερα έχουν εξαφανιστεί από την μηχανική καλλιέργεια¹⁰².

19. Σ ι φ ρ ι τ ζ ά λ ι

Είναι μικρό βραχώδες έξαρμα, περίπου 1 χλμ. ΝΝΑ. της Πέτρας και, όπως και η Χατζη-μυσιώτικη και η Πέτρα θα ήταν νησί¹⁰³ (Σ χ έ δ. 1, αριθ. Δ). Έχει μάκρος περίπου 300 και ύψος 70 μ. Ο Άγγ. Λιάγκουρας δημοσιεύει κιβωτιόσχημους τάφους από σχιστόπλακες που περιείχαν κεραμική της εποχής «του Χαλκού» (ΜΧ:). Οι Hope Simpson, Dickinson αναφέρουν κεραμική της ΠΧ Ι από την δυτική πλευρά της και ο Halstead σημειώνει μικρή εγκατάσταση κατά την μυκηναϊκή περίοδο. Είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για θέση με συστηματική κατοίκηση.

Ως ΜΧ θέση την αναφέρει και η Hanschmann¹⁰⁴.

20. Μ α γ ο ύ λ α ΝΔ. Π έ τ ρ α ς

Ο Milošić αναφέρει την ύπαρξη αμέσως ΝΔ. της Πέτρας, χωρίς ακριβέστερο τοπογραφικό προσδιορισμό, μαγούλα της ΝΝΑ (Σ χ έ δ. 1, αριθ. Ε). Ο Hauptmann την κατατάσσει στις θέσεις με ευρήματα της ΤΝΑ¹⁰⁵. Η θέση της δεν εντοπίζεται με ακρίβεια, γιατί έχει ισοπεδωθεί.

21. Μ α γ ο ύ λ α Α ρ β α ν ι τ ό π ο υ λ ο ς, αριθ. ζ'

Ο Αρβανιτόπουλος¹⁰⁶ αναφέρει, κοντά στο φυλάκιο αριθ. 19 του σιδηροδρόμου, «λίαν ταπεινό λόφο», που ήδη στην εποχή του είχε ισοπεδωθεί (Σ χ έ δ. 1, αριθ. ΣΤ). Από τον τύπο της μαγούλας μπορούμε να την κατατάξουμε στους οικισμούς της ΝΑ εποχής (ΝΝΑ).

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Με την καταγραφή των δεδομένων για κάθε οικισμό της περιοχής, συγκεντρώσαμε όλες τις σήμερα γνωστές πληροφορίες για το νότιο άκρο της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας.

Μελετώντας τον χάρτη και τους πίνακες Α και Β διαπιστώνουμε μια σταδιακή μετακίνηση των οικισμών¹⁰⁷ από την πεδιάδα στα λοφώδη και μια προοδευτική μείωση του αριθμού

100. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 255 κ. ε.

101. Μ. Θεοχάρη, Πήλινο μυκηναϊκό άρμα..., σ. 235, σημ. 1.

102. Επειδή πολλά τοπογραφικά σημεία που αναφέρονται από την παλιά βιβλιογραφία έχουν εξαφανιστεί σήμερα, υπάρχει πάντα η πιθανότητα λάθους στην ταύτιση μερικών θέσεων.

103. Grundmann, σ. 56.

104. Άγγ. Λιάγκουρας, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 144. Hope Simpson, Dickinson, σ. 280. Halstead, *Submergence*, εικ. 9. Hanschmann, Argissa Magula IV, σ. 136.

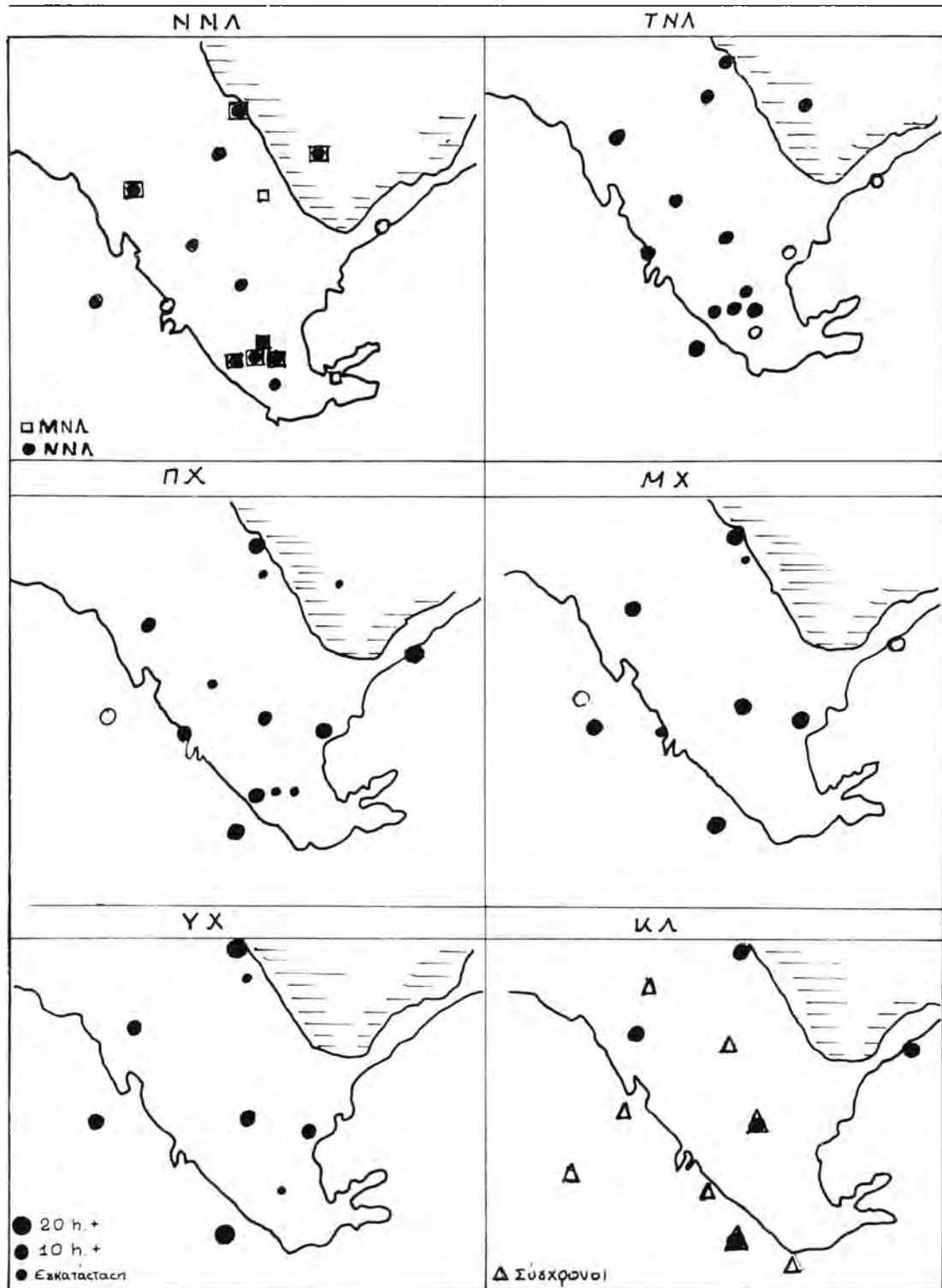
105. VI. Milošić, AA 1960, σ. 156. H. Hauptmann, Otsaki Magula III, εικ. 1, πίν. 22, 7, σ. 290.

106. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1910, σ. 232, αριθ. ζ'.

107. Ο όρος «οικισμός» χρησιμοποιείται για θέσεις με βέβαιη συστηματική κατοίκηση, ενώ ο όρος «θέση» έχει ευρύτερο περιεχόμενο και συμπεριλαμβάνει και θέσεις με λίγα λείψανα, οι οποίες μπορεί να είναι τόποι απλών εγκαταστάσεων. Στις μαγούλες, όπου δεν έχουν γίνει ανασκαφές και είναι άλλωστε οι περισσότερες,

Θ Ε Σ Η	ΑΡΙΘ. ΚΑΤ.	ΠΛ	ΜΛ	ΑΝΛ	ΜΝΛ	ΝΝΛ	ΤΝΛ	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	ΠΓ	ΚΛ	ΣΥΓ- ΧΡΟΝΑ
Σπήλαιο Α	Α	+											
Σαμάρι	Β		+										
Μαγούλα Γκιούλμπερη	Η. 633				●								▲
» Αγ. Γεωργίου	FR. 151			●									
» Βισβίκη	Τσ. 9			●	●	●	●	●		●			
» Αγροκηπίου	Τσ. 6			●	●	●	●	●					
» αριθ. 7	Τσ. 7				○	●	●						
» Μάτι	Τσ. 8			●	●	●	●	●					
» Φερών	W-TH 72						●	●	●	●	●	●	▲
» Κιμπόμπασι	FR. 158					○	●	●	●				▲
» Ριζόμυλου	FR. 156					●	●	●	●	●		●	▲
Πλατομαγούλες	FR. 157					●	●	●					
Ντελίχανι	GR. 126						○	●	●	●			
Αγ. Αθανάσιος (Βοίβη)	Γ					○	○	●	○			●	
Χατζημησιώτικη	GR. 125			●	●	●	●	●					
Μαγ. Καραμουρλάρ	Η. 632			●	●								
Πέτρα	GR. 127 + FR. 244				●	●	●	●	●	●		●	
Μαγούλα ΝΔ. Πέτρας	Ε					●	●						▲
» Αρμένιου ΙΙ	Τσ. 10			●	●	●	●	●	●	●		●	▲
Μικρό Περιβολάκι	Τσ. 11			●		●			●				▲
Μεγάλο Μοναστήρι	Η. 644							○	○	●	●		▲
Σιφριτζάλι	Λ							●	●	●			
Μαγούλα Αρβανιτοπούλου	ΣΤ					●	○						
Σύνολο οικισμών				8	9	14	15	14	10	8	2	5	9
● οικισμός βέβαιος				8	8	12	12	8	6	6	1		
○ οικισμός πιθανός					1	2	3	1	2				
● μικρή εγκατάσταση								5	2	2	1		
○ πιθανή εγκατάσταση													
▲ σύγχρονος οικισμός στην ίδια ή κοντινή θέση													

Πίνακας Α. Οι οικισμοί κατά περιόδους.

Πίνακας Β. Κατανομή οικισμών κατά περιόδους.

τους. Όσο και αν οι παρατηρήσεις αυτές είναι πιθανό να τροποποιηθούν από μελλοντικά ευρήματα, μπορούν όμως να μας οδηγήσουν στην διατύπωση μερικών πρώτων υποθέσεων, ή και συμπερασμάτων, ή απλά σε μερικές πρώτες διαπιστώσεις και επισήμανση νέων προβλημάτων. Για να κατανοήσουμε τα φαινόμενα αυτά και να προχωρήσουμε στην ερμηνεία τους θα πρέπει να εξετάσουμε την περιοχή εντάσσοντάς την στο γενικότερο πλαίσιο του Θεσσαλικού χώρου, σε συνδυασμό με τα δεδομένα των ερευνών σ' αυτόν.

Νεολιθική εποχή. Στη διάρκεια των χιλιετηρίδων της ΝΛ παρακολουθούμε την ίδρυση, στην πεδιάδα κυρίως¹⁰⁸ πολλών οικισμών. Αυτή η επιλογή δείχνει ότι τα εδάφη της περιοχής αποστραγγίζονταν καλά¹⁰⁹, καλλιεργούνταν εύκολα και ήσαν πολύ εύφορα, όπως μέχρι σήμερα άλλωστε¹¹⁰.

Η λίμνη, που η στάθμη της και επομένως και οι όχθες της δεν ήταν σταθερές τουλάχιστον μέχρι τα μυκηναϊκά χρόνια¹¹¹, επηρεάζει την καλλιεργήσιμη έκταση και μαζί με τους άλλους φυσικούς παράγοντες τον τύπο του εδάφους και το κλίμα, καθορίζει την χρήση της γης και επιδρά στην κατανομή των οικισμών. Στον πίνακα Β 1 με τους οικισμούς της ΝΝΛ, είναι εμφανής η πυκνότητα της κατοίκησης¹¹². Η ακτίνα της ζωτικής έκτασης γύρω από κάθε οικισμό (territory) κυμαίνεται μεταξύ 1 έως 2,5 χλμ., γεγονός που δεν συμφωνεί με τις προτάσεις των Higgs, Vita-Finzi. Βρίσκεται όμως πιο κοντά στην διαπίστωση των Jarman, Bay-Petersen, ότι θέσεις που βρίσκονται σε εύκολα καλλιεργήσιμα εδάφη, συχνά απέχουν μεταξύ τους 5 χλμ., και του Χουρμουζιάδη για την Θεσσαλία¹¹³.

ιδιαίτερα δε στην πεδιάδα όπου οι προσχώσεις είναι μεγάλες, είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς, κυρίως για τις εποχές πριν από την ΝΝΛ, αν πρόκειται για οικισμούς ή για εγκαταστάσεις λίγων ατόμων.

108. J. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR S.S. 28, Oxford 1977, σ. 134, χάρτης 12.

109. Gr. Clark, *Prehistoric Europe. The Economic Basis*. London 1952, σ. 91.

110. D. Webley, στο *Papers in Economic Prehistory*, σ. 170, πίν. 2.

111. Βλ. σ. 186. VI. Milojcic, AA 1960, σ. 156 Φαίνεται όμως ότι η ισοϋψής ήταν το όριο προς τα δυτικά κάθε παλινδρομικής κίνησής της.

112. Θα πρέπει να σημειώσουμε γενικεύοντας την παρατήρηση του Renfrew (*Emergence*, σ. 249), ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε με ακρίβεια για την πραγματική πυκνότητα των οικισμών (real settlement density), αλλά γι' αυτήν που μπορούμε να παρατηρήσουμε (observed settlement density). Παρ' όλα αυτά όμως ένα πρώτο συμπέρασμα αποτελεί χρήσιμο εργαλείο έρευνας. Στην πραγματικότητα η πυκνότητα των οικισμών, αν υπολογίσουμε και όσους έχουν ισοπεδωθεί από την καλλιέργεια και όσους έχουν ταφεί κάτω από τις προσχώσεις της πεδιάδας, είναι πολύ μεγαλύτερη. Επομένως και η πληθυσμιακή εικόνα γίνεται πιο πυκνή και οι territories, δηλαδή η κοινοτική έκταση κάθε οικισμού (ανάλυση της έννοιας του όρου βλ. E. S. Higgs, C. Vita Finzi, *Prehistoric Economies*, στο E. S. Higgs, *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge 1972, σ. 29 κ.ε. Γ. Χουρμουζιάδης, *Το Νεολιθικό Διμήνι*, σ. 167, Ντ. Κόνσολα, *Προμυκηναϊκή Θήβα*, Αθήνα 1982, σ. 66 κ.ε.), περιορίζονται σε ακόμη μικρότερη έκταση.

113. E. S. Higgs, C. Vita Finzi, ό.π., σ. 31. H. Jarman, J. L. Bay-Petersen, *Agriculture in Prehistoric Europe*, στο J. Hutchinson et al. (Eds), *The Early History of Agriculture*, Oxford 1977, σ. 178. Γ. Χουρμουζιάδης, ό.π. σ. 33, σημ. 32. Η κατανομή των οικισμών στη γειτονική περιοχή του μυχού του Παγασητικού κόλπου, παρουσιάζεται ότι ταιριάζει πιο πολύ με τις προδιαγραφές των Higgs, Vita Finzi (βλ. Χουρμουζιάδης, ό.π., σ. 169 κ.ε.). Πρέπει όμως να διατυπωθούν επιφυλάξεις για την ύπαρξη οικισμών στο Παλιούρι και το Σωρό, που δεν σημειώνονται άλλωστε στους χάρτες 1 και 19, καθώς και στον πύργο Ε της Δημητριάδας (βλ. και Δ. Θεοχάρης, *Θεσσαλικά Α'*, σ. 13. Στην πρόσφατη έκδοση Demetrias III, στο σχέδιο Ι σημειώνεται η μαγούλα Μαρτίνη, στην πάνω κοιλάδα του Λιγαρορέματος, περίπου 1200 μ. προς Ν. του Παλιουριού, σαν προϊστορική θέση). Επίσης, να επισημανθεί ότι η τοποθέτηση των οικισμών στους χάρτες 1 και 19 δεν φαίνεται να είναι ακριβής (σύγκρινε Δ. Θεοχάρης, *Θεσσαλικά Α'*, σ. 4, εικ. 1 και Demetrias III, σχέδιο Ι, ΙΙ), ενώ σύγχρονος με το Διμήνι οικισμός

Έτσι θα πρέπει να φανταστούμε το τοπίο αρκετά αποδασωμένο και καλλιεργημένο εντατικά¹¹⁴. Ειδικότερες πληροφορίες για την χλωρίδα της περιοχής δεν υπάρχουν, όπως αναφέρει ο Bottema, αφού το δείγμα της Βοίβης περιείχε ελάχιστη, ή και καθόλου, γύρη¹¹⁵. Μπορούμε όμως να δεχτούμε την εικόνα που μας δίνουν ανάλογες αναλύσεις από τις γειτονικές περιοχές, όπου κυριαρχούν τα δάση από δρυς, όπως άλλωστε σ' όλο τον ελλαδικό χώρο¹¹⁶. Η εικόνα αυτή αλλάζει από τα τέλη της ΝΝΛ, οπότε αρχίζει η μεγάλη επέμβαση του ανθρώπου στην βλάστηση¹¹⁷.

Το κλίμα, όπως συνάγεται από τα διαγράμματα των αναλύσεων γύρης (Pollen Diagrams), μετά από τις αρχές της τελευταίας μεταπαγετώνιας (10.000 π.Χ.) δεν έχει παρουσιάσει σημαντικές αλλαγές, αλλά μόνο μικρές διακυμάνσεις, και δεν θα ήταν πολύ διαφορετικό από σήμερα, ίσως μόνο λίγο ξηρότερο¹¹⁸.

Για την γεωργία και την κτηνοτροφία που ασκούνταν μέσα στο φυσικό περιβάλλον που περιγράψαμε, διαθέτουμε πληροφορίες από την Βισβίκη και την Πύρασο, το Διμήνι, την Άργισσα, την Αγία Σοφία και άλλες θέσεις της Θεσσαλίας και των γειτονικών περιοχών¹¹⁹. Καλλιεργούσαν κυρίως δύο είδη σιταριού, δύο είδη κριθαριού, όλα σχεδόν τα γνωστά όσπρια, μάζευαν άγριους καρπούς και έτρεφαν γιδοπρόβατα, βοοειδή και γουρούνια¹²⁰. Η λίμνη θα τους προμήθευε άφθονα ψάρια και άλλες λιμναίες τροφές. Η άσκηση από τους ΝΛ κατοίκους του ανταλλακτικού εμπορίου τεκμηριώνεται με την ανεύρεση εργαλείων από οψιανό σε στρώματα της Προκεραμεικής ήδη φάσης της ΑΝΛ¹²¹.

Η ύδρευση της περιοχής θα γινόταν από την αστείρευτη Υπέρεια (που θα εξασφάλιζε νερό στους οικισμούς αριθ. 72, 8, 6, 7, 156, 632) και άλλες πηγές που θα βρίσκονταν στα ριζά των λόφων, από τα ρέματα που κατέβαιναν από τα υψώματα¹²², καθώς και από φρέατα, που

στην περιοχή, εκτός από την Νήλεια που στο κατώτατο στρώμα της έχουν βρεθεί «σπάνια οικοδομικά λείψανα» της φάσης Διμήνι (βλ. VI. Milojevic, AAA VII (1974), σ. 42), είναι των Παγασών (βλ. Δ. Θεοχάρης ό.π., σ. 12 κ.ε.).

114. J. Turner στο Thera I, σ. 765. P. Halstead, Counting Sheep, σ. 311.

115. Βλ. στο A. Christopoulou, Microwear Analysis of the Chipped and Ground Stone Tools from «Sesklo A», σ. 10. (Διδακτορική διατριβή London University, 1979. Πολυγραφημένο αντίτυπο στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Βόλου). H. Schneider, Zur Quartärgeologischen..., σ. 32.

116. Από το δείγμα της αποξηραμένης λίμνης Ξυνιάδας (στην επαρχία Δομοκού), το οποίο καλύπτει τα τελευταία 50.000 χρόνια, έχουν δημοσιευθεί μόνο τα στοιχεία που αφορούν την τελική Πλειστόκαινο και τις αρχές της Ολοκαίνου. Τότε με την άνοδο της θερμοκρασίας αυξήθηκαν τα δάση που στα πεδινά αποτελούνταν κυρίως από δρυς, βλ. S. Bottema, στο W. Brice (Ed), The Environmental History of Near and Middle East since the Last Ice Age, London 1978, σ. 19, εικ. 5. J. Turner, ό.π., σ. 766. J. Renfrew, Νεολιθική Ελλάδα, σ. 147.

117. J. Turner, ό.π., σ. 766, 772.

118. R. L. Raikes, στο M. McBlacke et al (Eds), Papers in Italian Archaeology, BAR S.S. 41 (ii), Oxford 1978, σ. 2. J.R.A. Greig, J. Turner, J. Arch. Sc. 1 (1974). H. E. Wrigth στο W. Macdonald, D. Rapp (Eds). Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, Minneapolis 1972, σ. 99. F. M. McCoy, στο Thera II, σ. 96, εικ. 5.

119. J. Renfrew, Θεσσαλικά Ε' (1966) και Νεολιθική Ελλάδα. M. Kroll, Archaeophysik 8 (1979). M. Hopf στο Argissa Magula I. S. Boessneck, στο Argissa Magula II. A. v. d. Driesch, K. Enderle, στο Magulen um Larissa.

120. Γενικά με την γεωργία και την κτηνοτροφία ασχολούνται: J. Murray, The First European Agriculture, Edinburgh 1978. J. Renfrew και S. Bökönyi στον τόμο Νεολιθική Ελλάδα. P. Halstead, Counting Sheep., Γ. Χουρμούζιδη, Ανθρωπολογικά 1 (1980), 2 (1981).

121. C. Renfrew, Νεολιθική Ελλάδα, σ. 180, 185, σχέδιο 6.

122. H. Schneider, Zur Quartärgeologischen..., σ. 9. P. Halstead, Submergence, σ. 24.

ανοίγονταν από την ΝΛ ήδη εποχή ακόμη και σε βραχώδη εδάφη¹²³. Τα υπόγεια νερά άλλωστε στην περιοχή της Βοιβηίδας βρίσκονται σε βάθος 4-9 μ.¹²⁴ και ίσως αυτός είναι ένας ακόμα λόγος για την συγκέντρωση του πληθυσμού στην πεδιάδα κατά την ΝΛ εποχή¹²⁵.

Μέσα σ' αυτό το οικολογικό πλαίσιο, που δεν φαίνεται να αλλάζει πολύ μέσα στην εξελικτική πορεία της ΝΛ, ιδρύονται και αναπτύσσονται οι οικισμοί στην περιοχή.

Επειδή στους οικισμούς της πεδιάδας είναι άγνωστος ο λόγος της ορατής έκτασης προς την πραγματική, είναι δύσκολος ο συμβατικός έστω υπολογισμός του πληθυσμού της περιοχής που μελετάμε, χωρίς να έχουν γίνει ανασκαφές έστω και σε τμήματα των οικισμών, γιατί άλλοτε είναι πυκνά οικοδομημένη η έκταση του οικισμού (Σέσκλο, Διμήνη, Οτζάκι), και άλλοτε ανάμεσα στα σπίτια υπάρχει ελεύθερος χώρος (Ν. Νικομήδεια) για μικρούς κήπους. Ο Θεοχάρης πάντως θεωρεί ότι η έκταση και η οργάνωση του οικισμού του Σέσκλου δεν πρέπει να αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση¹²⁶. Οι μεγαλύτεροι οικισμοί φαίνεται ότι είναι οι 10 και 157, που ξεπερνούν κατά πολύ τα πλαίσια των 4-8 στρεμμάτων, οι περισσότεροι όμως κυμαίνονται μέσα σ' αυτά που έχουν γίνει αποδεκτά για την ΜΝΛ και την ΝΝΛ¹²⁷.

Παρ' ότι οι ανασκαφές στις μαγούλες της περιοχής, επειδή είχαν δοκιμαστικό χαρακτήρα, δεν έχουν αποκαλύψει ολόκληρα κτίρια, με εξαίρεση το αμφιλεγόμενο «μέγαρο» της Βισβίκης, και εδώ τα σπίτια πρέπει να έχουν το ίδιο μέγεθος, όπως και σ' άλλους οικισμούς της ΝΛ¹²⁸ και επομένως θα στεγάζουν οικογένειες με 5-6 άτομα¹²⁹. Με βάση λοιπόν τις πιο πάνω διαπιστώσεις προχωρούμε σε έναν κατά προσέγγιση υπολογισμό του πληθυσμού της περιοχής που εξετάζουμε κατά την ΝΝΛ, γνωρίζοντας τους κινδύνους του εγχειρήματος¹³⁰.

Η έκτασή της είναι 225 τ. χλμ. και ο πληθυσμός πρέπει να είναι μεγαλύτερος από 1.800 άτομα και μικρότερος από 4.200. Επομένως η αναλογία κατά τ. χλμ. θα είναι 8 και 18 άτομα αντίστοιχα (πίνακας Γ')¹³¹. Το πρώτο ποσοστό είναι πολύ κοντά σε εκείνο που δίνει ο Angel

123. J. Camp, *The Water Supply of Ancient Athens from 3000 to 88 B. C.* Διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Princeton, 1977, σ. 33.

124. H. Schneider, ό.π.

125. A. Sherratt στο C. Renfrew (Ed), *Explanation of Culture Change*, London 1973, σ. 427. Επισημαίνει ότι στην ΝΑ. Ευρώπη κατά την ΝΛ εποχή παρατηρείται συγκέντρωση πληθυσμού σε περιοχές με υψηλούς υδροφόρους ορίζοντες.

126. Νεολιθική Ελλάδα, σ. 65.

127. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 237, πίν. 147, 239, εικ. 14,5. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 312 κ.ε. Το Σέσκλο, που φαίνεται ότι έχει έκταση μεγαλύτερη από 30 στρέμμ. (βλ. Νεολιθική Ελλάδα, σχέδιο 8, ΠΑΕ 1977, σ. 159 κ.ε.), φαίνεται ότι αποτελεί εξαίρεση. Το Διμήνη πρέπει να έχει έκταση περίπου 10 στρέμμ. (βλ. Νεολιθική Ελλάδα, σχέδιο 17). Η άποψη ότι η έκτασή του είναι 30 στρέμμ. (βλ. Γ. Χουρμουζιάδης, *Το Νεολιθικό Διμήνη*, σ. 51) δεν φαίνεται να ευσταθεί, αφού στην συνέχεια αναίρεται κατηγορηματικά από τον ίδιο συγγραφέα (ό.π., σ. 112).

128. Νεολιθική Ελλάδα, σ. 101, σχέδιο 23. Επίσης σχέδιο 11, 22.

129. Νεολιθική Ελλάδα, σ. 68. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 313, σύμφωνα με τα σταθερά που προτείνει ο Naroll (10 τ.μ. για κάθε άτομο).

130. Βλ. και C. Renfrew στο P. Ucko et al (Eds), *Man, Settlement and Urbanism*, London 1972, σ. 383-389. P. Halstead, ό.π., σ. 312.

131. Στους αριθμούς αυτούς καταλήξαμε μετά τους εξής υπολογισμούς: οι ορατοί οικισμοί που κατοικούνται στην ΝΝΛ είναι 14 (πίνακας Α), και ταυτόχρονα πρέπει να έχουν κατοικηθεί οι 10 (βλ. και Renfrew, *Emergence*, σ. 251). Αν δεχθούμε ότι έχουν ελάχιστη έκταση 5 στρέμμ. (ό.π., σ. 237, πίν. 14 V και σ. 239, εικ. 14,5) και ότι έχουν περίπου 30 σπίτια ο καθένας (πρβλ. B. Soudsky, I. Pavlu, στο Ucko et al (Eds), *Man, Settlement and Urbanism*, σ. 323), τότε οι κάτοικοι θα είναι περίπου 180 (βλ. Δ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάδα, σ. 68). Όλη η περιοχή λοιπόν θα πρέπει να έχει ελάχιστο πληθυσμό $10 \times 180 = 1.800$ άτομα, που αναλογούν

για την αναλογία κατά την ΝΝΑ στο Αιγαίο, και αισθητά μεγαλύτερο από τα αντίστοιχα ποσοστά του Renfrew¹³², ενώ το ποσοστό των 16 ατόμων κατά τ. χλμ. δεν βρίσκει καμιά αναλογία στους γνωστούς πίνακες. Πιθανότερο είναι ότι η αλήθεια βρίσκεται ανάμεσα στα δύο αυτά ποσοστά¹³³.

Πρόβλημα, που χρειάζεται μελέτη κάτω από το φως νέων ευρημάτων, είναι η ύπαρξη, ή όχι, ιεράρχησης ανάμεσα στους οικισμούς, αφού το μεγέθός τους δεν μπορεί να αποτελέσει σχετικό κριτήριο¹³⁴.

Σχετικά με την κοινωνική οργάνωση ειδικοί επιστήμονες υποθέτουν μια «ισοπολιτική» (egalitarian) κοινωνία¹³⁵, ενώ μερικοί επισημαίνουν ενδείξεις μιας κοινωνικής «διαφοροποίησης» μέσα στην κοινότητα, ήδη από την ΝΝΑ¹³⁶.

Με αυτήν την τυπική εικόνα η ΝΝΑ φθάνει στο τέλος της και έτσι φαίνεται να συνεχίζεται η ζωή στην ΤΝΑ. Όμως στην μικρή αυτή περίοδο, ή λίγο αργότερα, αρχίζει μια διαφοροποίηση στα φαινόμενα που αναφέραμε, η οποία αποκρυσταλλώνεται κατά την διάρκεια της ΠΧ και φθάνει στην μεγαλύτερη έντασή της κατά την ΥΕ περίοδο. Ενώ λοιπόν στην ΝΝΑ οι οικισμοί είναι 14 (πίνακες Α, Β1), οι δέκα βρίσκονται στην πεδιάδα και μόνο τέσσερις στα λοφώδη (από αυτούς οι δύο μόνο έχουν βέβαιη συστηματική κατοίκηση). Στην ΥΕ έχουν μείνει οκτώ, τέσσερις στην πεδιάδα (οι δύο είναι μικρές εγκαταστάσεις λίγων ατόμων) και τέσσερις στα λοφώδη (πίνακες Α, Β5). Την ανέλιξη αυτών των φαινομένων παρακολουθούμε στις ενδιάμεσες περιόδους.

Τελική Νεολιθική περίοδος. Στην ΤΝΑ οι οικισμοί είναι 15 (οι τρεις πιθανοί), και από αυτούς δέκα βρίσκονται στην πεδιάδα και πέντε στα λοφώδη (πίνακες Α, Β2). Οι νέοι είναι τέσσερις, όλοι δε ιδρύονται στα υψώματα: Φερές (72), Ντελίχανι (126), Κιμπόμπαση (158), «Βοίβη» (Γ). Δεν υπάρχει λοιπόν μείωση του αριθμού των οικισμών, αλλά η «βραχυβιότητά τους» φαίνεται ότι είναι γεγονός. Επομένως, θα πρέπει να δεχτούμε ότι ο πληθυσμός, καθώς και το μέγεθος των territories, παραμένουν στα προηγούμενα επίπεδα, παρ' ότι από τα τέλη της περιόδου αρχίζει μια διαδικασία αλλαγής που γίνεται φανερή στις πρώτες φάσεις της επομένης περιόδου¹³⁷.

8 ανά τ. χλμ. Αν όμως δεχθούμε το σχήμα του Renfrew για τον υπολογισμό του αρχικού συνολικού αριθμού των οικισμών, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην ΝΝΑ υπήρχαν συνολικά $14 \times 4 = 56$ οικισμοί, από τους οποίους σύγχρονοι θα ήσαν 42 (βλ. Renfrew, ό.π., σ. 250). Οι οικισμοί αυτοί θα είχαν ελάχιστο πληθυσμό $42 \times 100 = 4.200$ άτομα (ό.π., σ. 251), που αναλογούν σε 18 άτομα ανά τ. χλμ. Παρά το ότι το τελευταίο ποσοστό εμφανίζεται πολύ μεγάλο, μπορεί όμως να στηριχθεί στην μεγάλη τροφοδοτική ικανότητα της πεδιάδας, γιατί η δυνητικά καλλιεργήσιμη έκταση, που θα αναλογούσε σε κάθε οικισμό, μπορεί να υπολογισθεί σε (7.500 εκτάρια: $42 \Rightarrow$) 180 εκτάρια, δηλ. 1.800 στρέμμ., εφόσον δεχθούμε ότι η λίμνη έφθανε μέχρι την ισούψη 64. Μέσα στην έκταση αυτή με την συνεχή αποδάσωση θα μπορούσαν να εξασφαλισθούν τα 300 στρεμμ. περίπου, που ήσαν απαραίτητα για να προμηθεύσουν την τροφή της κοινότητας (βλ. Soudsky, Pavlu, ό.π., σ. 325. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάς, σ. 68. Halstead: Counting Sheep, σ. 317 κ.ε).

132. L. Angel, W. A. 4 (1972), πίν. 28. C. Renfrew, Emergence, σ. 253, πίν. 147.

133. C. Renfrew στο P. Ucko et al (Eds), Man, Settlement and Urbanism, σ. 394.

134. C. Renfrew στο Mycenaean Geography, σ. 112. Η ύπαρξη μικρών οικισμών πολύ κοντά σε άλλους μεγαλύτερους και μέσα στα όρια της κοινοτικής τους περιοχής (βλ. πίνακα Β), έχει θεωρηθεί σαν ένδειξη διοικητικής εξάρτησης (βλ. J. Bintliff: Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece. BAR S.S. 28, Oxford 1977, σ. 10. Γ. Χουρμουζιάδης: Το νεολιθικό Διμήνι, σ. 170). Πρόκειται για «δορυφορικούς» οικισμούς (satellite settlements).

135. Δ. Θεοχάρης, ό.π. P. Halstead, Submergence, σ. 25. Γ. Χουρμουζιάδης, AAA X (1977), 222 κ.ε.

136. Δ. Θεοχάρης, ό.π., σ. 102. P. Halstead, ό.π., σ. 27.

137. P. Halstead, ό.π., σ. 24, 26 και εικ. 6.

Χωρίς έντονες αλλαγές παραμένει και το φυσικό περιβάλλον. Η αύξηση της καλλιέργειας του κριθαριού, που έχει αρχίσει από την προηγούμενη περίοδο¹³⁸, φαίνεται να υποδηλώνει την έναρξη μιας περιόδου ξηρού κλίματος, η οποία παρατηρείται άλλωστε γενικά στην Ευρώπη και τεκμηριώνεται καλύτερα προς τα τέλη της ΠΧ¹³⁹.

Η ξηρασία αυτή θα επηρέασε οπωσδήποτε τους υδροφόρους ορίζοντες, γεγονός που πρέπει να είχε επίδραση στην δημογραφική εικόνα της περιοχής¹⁴⁰. Σχετικά με την οικονομία καινούρια στοιχεία είναι η αύξηση της κατανάλωσης φρούτων και ξηρών καρπών, που οδήγησε στην δενδροκαλλιέργεια¹⁴¹, καθώς και η αύξηση της εκτροφής βοοειδών¹⁴².

Πρωτοχαλκή περίοδος. Είναι η περίοδος κατά την οποία σημειώνεται η μεγάλη στροφή στην επιλογή των θέσεων για εγκατάσταση και στην κατανομή των οικισμών. Από τους δεκαπέντε οικισμούς της ΤΝΑ έχουν απομείνει μόνο οκτώ (πίνακες Α, Β3), ενώ πέντε από τους οικισμούς της πεδιάδας (οι 6, 7, 9, 125, 157) φαίνεται ότι πλέον είναι μόνο μικρές εγκαταστάσεις, που δεν αναφέρονται μετά την ΠΧ Ι, όπως και το Σιφριτζάλι (Δ), που ίσως συνεχίζεται και μετά την ΠΧ. Νέοι οικισμοί δεν ιδρύονται εκτός ίσως από την θέση 644, αλλά η σχετική πληροφορία του Δ. Θεοχάρη είναι πολύ αβέβαιη¹⁴³. Αυτή η μείωση του αριθμού των οικισμών επιφέρει τη διεύρυνση των *territories* που τώρα έχουν ακτίνα περίπου 1,5-3,5 χλμ.

Ανασκαφικά τεκμήρια για το μέγεθος των οικισμών δεν υπάρχουν. Για την εποχή όμως θεωρείται τυπικό μέγεθος το 1 εκτάριο (10 στρέμματα) και για τον πληθυσμό 300 άτομα ανά εκτάριο¹⁴⁴, αν και πολλοί οικισμοί συνεχίζουν να έχουν το μέγεθος ενός ΝΛ χωριού¹⁴⁵. Ανοιχτό παραμένει το πρόβλημα, αν με αυτά τα δεδομένα πρέπει να περιμένουμε στην περιοχή μας οικισμούς, που έχουν ήδη μπει στο πρωτοαστικό στάδιο, αφού το μέγεθος δεν αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό¹⁴⁶.

Η μείωση των οικισμών δεν πρέπει αναγκαστικά να σημαίνει και μείωση του πληθυσμού, αφού δεν υπάρχουν ανασκαφικές μαρτυρίες για εκτεταμένη οικολογική ανατροπή, ούτε και για άλλες καταστροφές. Υπολογίζουμε λοιπόν τον πληθυσμό¹⁴⁷ σε 2.300 άτομα (10,2 ανά τ.

138. J. Renfrew, *Θεσσαλικά Ε'* (1966), σ. 28 κ.ε. και *Νεολιθική Ελλάδα*, σ. 163 κ.ε. H. Kroll, *Archaeophysik* 8 (1979), σ. 175, πίν. 4.

139. J. M. Coles, A. B. Harding, *ό.π.*, σ. 5. Renfrew, *Emergence*, σ. 268, 281.

140. A. Sherratt, στο *Explanation of Culture Change*, σ. 427.

141. M. Hopf, στο *Argissa Magula I*, πίν. 1. H. Kroll, *ZFA* 15 (1981), σ. 100.

142. J. Murray, *ό.π.*, σ. 84, πίν. 21a, b. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 322.

143. *ΑΔ* 19 (1964): *Χρονικά*, σ. 258.

144. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 244, 251 και στο *Man, Settlement and Urbanism*, σ. 394. Πρέπει να σημειωθεί ότι άλλοι επιστήμονες θεωρούν τα ποσοστά που δίνει ο Renfrew πολύ υψηλά. Βλ. J. F. Cherry, στο J. F. Cherry, J. L. Davis (Eds), *Papers in Cycladic Prehistory*, California 1979, J. Carothers, W. McDonald, J. F. A 6 (1979).

145. Renfrew, *Emergence...*, σ. 255. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 311.

146. J. D. Evans στο G. E. Sieveking, I. N. Longworth, K. E. Wilson (Eds), *Problems in Economic and Social Archaeology*, London 1976, σ. 505. C. Renfrew, *Problems in European Prehistory*, Edinburgh, 1979, σ. 35.

147. Σύμφωνα με το προηγούμενο σχήμα (βλ. υποσημ. 131), υπολογίζουμε τον πληθυσμό ως εξής: οι οικισμοί είναι εννέα και ταυτόχρονα θα κατοικήθηκαν περίπου επτά. Εάν δεχθούμε πληθυσμό 300 ατόμων σε κάθε οικισμό (βλ. Renfrew, *Emergence*, σ. 251), τότε ο συνολικός πληθυσμός τους θα ήταν 2.100 άτομα. Σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε και 200 περίπου άτομα που θα κατοικούσαν τους μικρούς εξαρτημένους οικισμούς, δηλαδή συνολικά 2.300. Η αναλογία κατά τ. χλμ. είναι 10,2 ποσοστό που είναι σχεδόν όμοιο με εκείνο που δίνει ο Renfrew για την ΠΧ Εύβοια (*ό.π.*, σ. 253, πίν. 14 Χ). Υπολογίζοντας με βάση την πρόταση Renfrew (*ό.π.*, σ. 250) καταλήγουμε σε ένα σύνολο 6.550 άτομα (οικισμοί που κατοικήθηκαν συγχρόνως 20×300 άτομα = 6.000 + 550 άτομα από τους μικρούς οικισμούς), δηλαδή αναλογία 29 άτομα κατά τ. χλμ.

χλμ.). Το ποσοστό ταιριάζει με τις απόψεις του Angel και του Renfrew για τις πληθυσμιακές αναλογίες της εποχής στον ελληνικό χώρο¹⁴⁸.

Η έλλειψη συστηματικών ανασκαφών σε οικισμούς της περιοχής¹⁴⁹ δεν βοηθεί να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για το περιβάλλον, την διάρθρωση του χώρου μέσα στους οικισμούς, την αρχιτεκτονική, την οικονομία και τις άλλες όψεις του καθημερινού βίου¹⁵⁰. Εντυπωσιακή είναι η πλήρης αλλαγή της κεραμικής¹⁵¹, όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλο τον ελληνικό χώρο σε αυτήν την νέα πολιτιστική φάση. Υπάρχουν στοιχεία για μικρή αλλαγή της οικονομίας που παραμένει γεωργική, σε κάποια φάση τα γιδοπρόβατα κυριαρχούν και πάλι (ο Boessneck πιστεύει ότι αυτό συμβαίνει με τα βοοειδή)¹⁵², καθώς και το κριθάρι, ενώ η δενδροκαλλιέργεια έχει επίσης επεκταθεί¹⁵³. Οι ανταλλαγές αγαθών τεκμηριώνονται κυρίως από την παρουσία εισαγμένης κεραμικής¹⁵⁴. Γενικά στην Θεσσαλία φαίνεται ότι αργεί να επεκταθεί η χρήση του χαλκού, παρ' ότι πιστεύεται ότι στην Όθρυ υπάρχουν ήδη μεταλλεία του, και γενικότερα στην νοτιοανατολική Θεσσαλία έχουν εντοπισθεί βέβαιες πηγές του¹⁵⁵.

Παρά την εικόνα μιας σχετικής πολιτιστικής καθυστέρησης, η κοινωνική οργάνωση θα πρέπει να αρχίζει να γίνεται πιο σύνθετη¹⁵⁶.

Μεσοχαλκή περίοδος. Η ΜΧ περίοδος, σύντομη στην διάρκειά της, δεν χαρακτηρίζεται από έντονες αλλαγές, διακρίνεται όμως από δυναμισμό. Η εξέλιξη είναι αργή μα σταθερή και θα φθάσει στο ύψιστο σημείο της στην επόμενη περίοδο, την Μυκηναϊκή.

Οι οικισμοί είναι πάλι οκτώ (οι δύο πιθανοί), και όλοι, εκτός ίσως από ένα, συνεχίζονται από την ΠΧ, όπως και οι δύο μικρές θέσεις (αριθ. 158 και Σιφριτζάλι), που έχουν απομείνει στην πεδιάδα (πίνακες Α, Β4). Η συνέχιση αυτή συμφωνεί με τις απόψεις του Renfrew και της Κόνσολα για την Βοιωτία, αλλά έρχεται σε αντίθεση με τις διαπιστώσεις του Halstead¹⁵⁷.

Από τα επιφανειακά στοιχεία είναι φανερό ότι τουλάχιστον η Πέτρα και οι Φερές έχουν μεγάλη έκταση. Τυπικό μέγεθος για την εποχή θεωρείται το 1,5 εκτάριο, παρ' ότι κατά τον Bintliff το πρόβλημα του μεγέθους των ΜΕ οικισμών πρέπει να αποτελέσει στόχο της μελλοντικής έρευνας¹⁵⁸. Η περιοχή λοιπόν μπορεί να έχει minimum πληθυσμού 2.800 άτομα και η

148. L. Angel, στο W.A. 4 (1972), πίν. 28. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 253, πίν. 14 X. Του ίδιου στο *Man, Settlement and Urbanism*, σ. 394, πίν. 3.

149. Μικρές μόνο έρευνες έχουν γίνει στις Φερές, την Χατζημησιώτικη, την Πέτρα.

150. Οι πρώτες μεγάλες εργασίες έχουν δημοσιευθεί από την Eva Hanschmann για την Άργισσα, όπου διαπραγματεύεται διεξοδικά κυρίως την κεραμική της ΠΧ και ΜΧ περιόδου (E. Hanschmann, *Argissa Magula III και VI*). Εξίσου σημαντική αναμένεται η εργασία του E. Christmann, *Die frühe Bronzezeit auf der Pevkakia Magula* (διδασκαρική διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Heidelberg, υπό έκδοση).

151. Δ. Θεοχάρης, στην I.E.E., τ. Α', σ. 94. E. Hanschmann, *Argissa Magula III*, σ. 154.

152. Δ. Θεοχάρης, ό. π., σ. 88. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 322. S. Boessneck, *Argissa Magula I*, σ. 50.

153. J. Renfrew, *Θεσσαλικά Ε'* (1966), σ. 25 και 36. M. Hopf, *Argissa Magula I*, σ. 101.

154. E. Hanschmann, ό. π., σ. 41, 49. VI. Milojcic, *AAA VII* (1974), σ. 50.

155. Δ. Θεοχάρης, ό. π., σ. 94. K. Branigan, *Aegean Metalwork of Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974, σ. 59, εικ. I. V. McGeehan-Liritzis, στο *Oxf. J. of Arch.* 2 (1983), χάρτ. I, σ. 151. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ αναφέρονται αρκετά μετάλλια αντικείμενα από την ΤΝΑ Θεσσαλία (βλ. McGeehan-Liritzis, ό. π., σ. 154, πίν. 2 και 3), της ΠΧ είναι ελάχιστα (ό. π., σ. 165, πίν. 7).

156. P. Halstead, ό. π., σ. 330.

157. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 255. Ντ. Κόνσολα, ό. π., σ. 58. P. Halstead, *Submergence*, σ. 25.

158. C. Renfrew, ό. π., σ. 251. J. Bintliff στο *Mycenean Geography*, σ. 8.

αναλογία θα είναι 12,5 ανά τ. χλμ.¹⁵⁹, ποσοστό που προσεγγίζει εκείνο που δίνει ο Renfrew για την ΜΕ Εύβοια¹⁶⁰.

Συστηματικές έρευνες σε οικισμούς της περιόδου δεν έχουν γίνει, όπως άλλωστε γενικότερα. Σε τομές στην Πέτρα και τις Φερές έχουν εντοπιστεί λείψανα κτιρίων και άφθονη κεραμική, συχνά άριστης ποιότητας (χειροποίητα στιλβωτά και matt painted, μινύεια)¹⁶¹. Η ακμή των δύο αυτών οικισμών πρέπει να συνδέεται με την φυσική οχυρότητά τους¹⁶².

Οι οικολογικοί παράγοντες παραμένουν αναλλοίωτοι, η οικονομία όμως σε συνδυασμό με την κοινωνική-πολιτική οργάνωση εξελίσσονται προς συνθετότερες μορφές κάτω από την επίδραση δύο σημαντικών παραγόντων: της γενίκευσης της χρήσης του χαλκού (χωρίς να πάψει η χρησιμοποίηση λίθινων εργαλείων) και της καθόδου, κατά την ΠΧ ΙΙΙ, των ελληνικών φύλων. Οι μεγάλοι τουλάχιστον οικισμοί, από την άποψη της κοινωνικής οργάνωσης, διέρχονται το πρωτοαστικό στάδιο¹⁶³. Τα πολιτιστικά στοιχεία είναι εξέλιξη εκείνων της ΠΧ, εμφανίζονται όμως και άλλα (μινύεια αγγεία, νέα ταφικά έθιμα), που παλιότερα είχαν θεωρηθεί ότι συνδέονται με το νέο φυλετικό στοιχείο, αλλά τώρα πιστεύεται ότι είναι ανεξάρτητα¹⁶⁴.

Όσο ανελίσσεται η ΜΧ περίοδος, αρχίζει η ακμή της περιοχής, που το κορύφωμά της θα είναι στην ΥΕ¹⁶⁵.

Μυκηναϊκή περίοδος. Η Θεσσαλία δεν έχει στενές σχέσεις με την νότια Ελλάδα κατά την ΠΧ περίοδο¹⁶⁶. Από την ΜΧ όμως και μετά, και ιδιαίτερα από τις πρώιμες φάσεις της ΥΕ, γίνονται στενότερες μέχρις ότου αυτή εντάσσεται πλήρως στον μυκηναϊκό κόσμο, αν και μερικοί επιστήμονες πιστεύουν το αντίθετο¹⁶⁷.

Είναι γεγονός πάντως ότι η ένταξη αυτή δεν εξαφάνισε τελείως τα ντόπια πολιτιστικά χαρακτηριστικά που διασώζουν έντονα στοιχεία της ΜΧ παράδοσης¹⁶⁸.

Ο «εκμυκηναϊσμός», εκτός από την πολιτιστική φυσιογνωμία, πρέπει να επήλθε και στην πολιτική οργάνωση για την οποία όμως δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα¹⁶⁹. Κατά μια άποψη και σύμφωνα με τον «Κατάλογο των Πλοίων» (Β681-759), η Θεσσαλία είναι χωρι-

159. Σύμφωνα με τα πιο πάνω (βλ. υποσημ. 131, 147) υπολογίζουμε ως εξής: επειδή η ΜΧ είναι σύντομη, οι οικισμοί θεωρούνται όλοι σύγχρονοι. Προσμετράμε τους έξι βέβαιους οικισμούς και τις δύο μικρές εγκαταστάσεις: $6 \times 450 + 2 \times 50 = 2.800$ άτομα (βλ. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 251). Η αναλογία είναι 12,5 ανά τ. χλμ.

160. C. Renfrew, ό.π., σ. 253, πίν. 14 Χ.

161. Στις Φερές σε μικρή έρευνα στο οικόπεδο Τρουπουτζά (δυτικά της Υπέρειας στις παρυφές του πλατώματος), πάνω από το στέρεο βρέθηκαν αδιατάρακτα στρώματα που ανήκουν στις νεότερες φάσεις της ΜΧ. Η μόνη συστηματική έρευνα μικρής κλίμακας έχει γίνει στην γειτονική περιοχή του μυχού του Παγασητικού κόλπου, στα Πευκάκια του Βόλου, όπου ερευνήθηκαν στρώματα που καλύπτουν όλες τις φάσεις της ΜΧ (βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 339. J. Maran, *Die mittlere Bronzezeit auf der Pevkakia Magula*. Διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Heidelberg, υπό έκδοση).

162. J. R. Howell, *The Origins of Middle Helladic Culture*, στο R. A. Crossland, A. Birchall (Eds), *Bronze Age Migration in the Aegean*, London 1972, σ. 75. N. Skoufopoulos, *Mycenean Citadels*, σ. 32. Ίσως είναι πιθανόν να ισχύει στις δύο αυτές θέσεις, από αυτήν ήδη την περίοδο, το σχήμα πόλη-ακρόπολη (βλ. Γ. Μυλωνάς, ΑΕ 1958, σ. 156 κ.ε).

163. Δ. Θεοχάρης στην Ι. Ε.Ε., τ. Α', σ. 88.

164. D. French, στο R. A. Crossland, A. Birchall, ό.π., σ. 53.

165. P. Halstead, *Submergence*, σ. 26.

166. V. Milojevic, *Hauptergebnisse*, σ. 33.

167. Hope Simpson, Dickinson, σ. 272, J. Bintliff στο *Mycenean Geography*, σ. 9.

168. V. Milojevic, *Mykenische Epoche*, σ. 1095. Hope Simpson, Dickinson, ό.π.

169. J. T. Hooker, *Mycenean Greece*, London 1977, σ. 183.

σμένη σε οκτώ ή εννέα κράτη και η περιοχή που εξετάζουμε είναι μέρος του κράτους του Ευμήλου¹⁷⁰.

Τα στοιχεία της τοπογραφικής έρευνας δείχνουν ότι στην περιοχή υπάρχει σταθερότητα. Όλοι οι οικισμοί της ΜΧ συνεχίζονται, εκτός από εκείνον στο Μικρό Περιβολάκι (11), που φαίνεται ότι μετακινείται λίγο βορειότερα στην θέση Λιβάδι, στα δυτικά του Μεγάλου Μοναστηριού, και δημιουργείται μικρή εγκατάσταση στην Βισβίκη (πίνακες Α, Β5). Τα μεγάλα κέντρα φαίνεται ότι είναι η Πέτρα, που η έκτασή της μέσα στα τείχη είναι περίπου 170 εκτάρια (πλησιάζει εκείνη της Εύτρησης)¹⁷¹ και οι Φερές, των οποίων ο οικισμός καλύπτει έκταση τουλάχιστον 22,5 εκτάρια (βλ. Φερές). Τα μεγέθη αυτά μαζί με τα τείχη στην Πέτρα και την ανεύρεση θαλαμωτού τάφου στις Φερές θα μπορούσαν να ιεραρχήσουν τους δύο οικισμούς, ή μόνο τον ένα, σαν κέντρο επαρχιακής διοίκησης ή ακόμα και σαν ανακτορικό κέντρο¹⁷². Και οι δύο θέσεις ταυτίζονται με θέσεις γνωστές από το έπος, την Βοίβη και τις Φερές¹⁷³. Θεωρητικά μπορούμε να υπολογίσουμε τον πληθυσμό σε 13.300 άτομα, δηλαδή 59 ανά τ. χλμ.¹⁷⁴, ποσοστό πολύ υψηλό σχετικά με τα συμπεράσματα του Angel, που βρίσκει όμως αντιστοιχία στην μυκηναϊκή Μεσσηνία και συμβαδίζει με την άποψη του Halstead για μεγάλη αύξηση πληθυσμού, και του Bintliff ότι υπάρχει ομοιότητα στις πληθυσμιακές αναλογίες της μυκηναϊκής και της σύγχρονης εποχής¹⁷⁵ (βλ. πίνακα Γ).

Οι φυσικοί παράγοντες δεν φαίνεται να αλλάζουν. Έχουμε όμως μια άνοδο της στάθμης της λίμνης βεβαιωμένη ανασκαφικά (βλ. Πέτρα), που θα μείωσε την καλλιεργήσιμη ή βοσκήσιμη γη. Οι πληροφορίες οι σχετικές με την οικονομία, από τις πηγές, ή τις ανασκαφές, μιλούν για μεγάλη κτηνοτροφία¹⁷⁶, καλλιέργεια σιτηρών, οσπρίων και δένδρων¹⁷⁷, ανταλλακτικό εμπόριο και ναυσιπλοΐα¹⁷⁸ και εξελιγμένα μέσα επικοινωνίας με την ευρεία χρήση των αλόγων που άφθονα έτρεφε η Θεσσαλία¹⁷⁹.

Κι ενώ η ακμή κορυφώνεται, όπως σε όλη την μυκηναϊκή Ελλάδα, στις τελευταίες φάσεις αρχίζει η παρακμή, για τα αίτια της οποίας έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις¹⁸⁰.

Στα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου όλοι οι οικισμοί φαίνεται ότι έχουν σβήσει και μόνο οι Φερές επιβιώνουν με μειωμένη πιθανόν την έκταση αλλά και την σημασία τους¹⁸¹. Είναι

170. R. Hope Simpson, J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships...*, σ. 126 κ.ε. και 135 κ.ε. *Mycenean Geography*, σχέδ. 2.

171. C. Renfrew, ό.π., πίν. 14 V.

172. J. Bintliff, στο *Mycenean Geography*, σ. 10. C. Renfrew, ό.π., σ. 244.

173. R. Hope Simpson, J. F. Lazenby, ό.π., σ. 135 κ.ε.

174. Οι Φερές έχουν έκταση 22,5 εκτάρια, η τειχισμένη έκταση της Πέτρας είναι 170 εκτ., το Αρμένιο έχει 6 εκτ. και οι άλλοι το τυπικό μέγεθος για την εποχή, 2 εκτ. (βλ. C. Renfrew, ό.π., σ. 251). Αν δεχθούμε τον αριθμό των 300 ατόμων ανά εκτάριο, καταλήγουμε σε 13.300 άτομα περίπου, υπολογίζοντας για την Πέτρα περίπου 3000 άτομα και για τις μικρές εγκαταστάσεις από 50. Η αναλογία είναι περίπου 59 άτομα ανά τ. χλμ.

175. L. Angel, ό.π. C. Renfrew, ό.π., πίν. 14 X. P. Halstead, ό.π. J. Bintliff, ό.π., σ. 11.

176. Ευριπίδη, *Άλκηστις*, στίχοι 8 και 588. Ενδεικτικό επίσης είναι το όνομα του βασιλιά Ευμήλου. Βλ. και M. Sakellariou στο *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Mykenologia, Rome 1967, tome 3*, σ. 903.

177. J. Renfrew, ό.π., σ. 32 κ.ε.

178. O. Dickinson, *Origins of Mycenaean Civilization*, SIMA XLIX, Göteborg, 1977, σ. 100. Τα εισηγμένα αγαθά, αλλά και ο μύθος της Αργοναυτικής εκστρατείας φανερώνουν το εύρος των σχετικών δραστηριοτήτων.

179. *Ιλιάδα* Z, 152. M. Sakellariou, ό.π. Πρβλ. και M. Θεοχόρη στο *Αρχ. Θεσσαλ. Μελ. Β'* (1933), σ. 247.

180. Σπ. Ιακωβίδης στην *Ι.Ε.Ε.*, τ. Α', σ. 285 κ.ε. J. T. Hooker, ό.π., σ. 166 κ. ε.

181. O. Ålin (ό.π., σ. 142, 147) διερωτάται αν η ζωή συνεχίζεται μετά την μυκηναϊκή περίοδο και ο Desbo-

ΕΠΟΧΗ	ΟΙΚΙΣΜΟΙ εγκατάστασης		ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ minimum maximum		ΑΝΑΛΟΓΙΑ/τ. χλμ.		ΑΝΑΛΟΓΙΑ/τ. χλμ.	
					minim.	maxim.	Angel	Renfrew
NNA	14		1800	4200	8	18	7	Εύβοια 1,35
ΠΧ	9	5	2300	6550	10,2	29	10	10,3
ΜΧ	8	2	2800			12,5	18	10,7
ΥΧ	6	2	13300			59	30	12,4
ΥΧ								Μεσσηνία 63,3
Σύγχρονη/απογρ. 1961	8		9620		43		48	

Πίνακας Γ: Πληθυσμός της περιοχής και αναλογία ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

η εποχή που τα Θεσσαλικά φύλα ξαπλώνονται και εδραιώνουν την κυριαρχία τους στην «Αιολίδα γη»¹⁸².

Προχωρώντας σε μια συνολική θεώρηση των δεδομένων που αναλύσαμε, καταλήγουμε στις εξής διαπιστώσεις: οι αλλαγές που παρατηρούνται στην γεωμορφολογία της περιοχής δεν είναι έντονες, είναι μόνο οι διακυμάνσεις της στάθμης της λίμνης και η συσσώρευση των προσχώσεων στην πεδιάδα. Μπορούμε λοιπόν να υπολογίσουμε μια άνοδο της στάθμης της λίμνης πάνω από τα 50 μ. μετά την ΜΝΛ (βλ. Καραμουρλάρ), κάθοδό της μετά τις αρχές της ΠΧ κάτω από τα 50 μ. (βλ. Σιφριτζάλι) και νέα άνοδό της γύρω στα 64 μ. κατά τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου (βλ. Πέτρα).

Η μετακίνηση των οικισμών είναι αργή μα σταθερή, καθώς και η συγκέντρωση του πληθυσμού που παρατηρείται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Ενώ λοιπόν κατά την ΝΝΑ οι οικισμοί είναι 14 και από αυτούς οι 10 βρίσκονται στην πεδιάδα, στην ΥΕ οι οικισμοί είναι 6,4 στα λοφώδη και 2 μόνο στα πεδινά (πίνακας Β). Ταυτόχρονα με την μείωση του αριθμού των οικισμών παρατηρείται μία σταθερή αύξηση του πληθυσμού που κινείται μέσα στα πλαίσια των δεδομένων για τον Ελλαδικό χώρο, η οποία κορυφώνεται στην ΥΕ, για να ακολουθήσει ο μαρasmus κατά την ΠΓ περίοδο (πίνακας Γ). Θα μελετήσουμε αναλυτικότερα τα δύο σημαν-

rough (The Last Mycenaens..., σ. 132) αναφέρει τις πληροφορίες των Αρβανιτόπουλου και Bequignon για την ύπαρξη ενός αγγείου «που μοιάζει πολύ όψιμο μυκηναϊκό». Στις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων μέσα στον σύγχρονο οικισμό έχουν βρεθεί κτίρια και τάφοι που μπορούν να χρονολογηθούν με βάση την κεραμική (ΠΓ θεσσαλικού ρυθμού, χειροποίητη στιλβωτή, ή γραπτή matt βορειοδυτικού γεωμετρικού ρυθμού· βλ. Κ. Rho-miourouli στο BSA 66 (1971), σ. (353-359) στην πρώτη εποχή του Σιδήρου. Οι Φερές λοιπόν μπορούν να προστεθούν στις θέσεις όπου έχουν αποκαλυφθεί λείψανα οικισμού (βλ. V. R. d'A. Desborough, The Greek Dark Ages, London 1972, σ. 261), και ιδιαίτερα σε εκείνους που έχουν συνέχεια ζωής από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ περίοδο (ό.π., σ. 263).

182. Ηρόδοτος VII, 176, 27. Desborough, The Last Mycenaens..., σ. 234, 247, 250. Δ. Θεοχάρης, στο AAA I (1968), σ. 289-294.

τικά φαινόμενα, την μετακίνηση και την συγκέντρωση του πληθυσμού, και θα αναζητήσουμε την ερμηνεία τους.

Οι αιτίες που φαίνεται ότι προκάλεσαν την αργή μα σταθερή μετακίνηση είναι περισσότερες από μία, αλλά συνοψίζονται στην βαθμιαία αλλαγή του οικολογικού συστήματος, γεγονός που θα είχε αρνητική επίδραση στην οικονομία της περιοχής¹⁸³. Κατ' αρχήν στο πέραςμα από την ΝΛ στην εποχή του χαλκού υπάρχει τεκμηριωμένη αλλαγή του κλίματος σε πιο θερμό και ξηρότερο¹⁸⁴. Η κλιματολογική αυτή αλλαγή θα επέφερε την απόσυρση της ακτής της λίμνης χαμηλότερα από την ισοϋψή 50, δημιουργώντας παράλληλα μία έκταση κατάλληλη — μερικούς μήνες — για την κτηνοτροφία. Η μακρόχρονη καλλιέργεια επέφερε την υποβάθμιση των εδαφών της πεδιάδας, ακόμη και στην περίπτωση που θα εφαρμοζόταν η εναλλαγή των αγρών¹⁸⁵ και η απόθεση των προϊόντων της διάβρωσης, την οποία προκάλεσε η αποψίλωση, κατέστρεψε τα καλλιεργούμενα εδάφη¹⁸⁶. Κάθε ένας από τους παράγοντες αυτούς οδήγησε στην μείωση του γεωργικού προϊόντος, γεγονός που ώθησε στην αναζήτηση νέων μεθόδων παραγωγής και κατάλληλου περιβάλλοντος για την άσκησή τους.

Θα εγκαταλείφθηκε λοιπόν η γεωργία της αξίνας και θα άρχισε ή θα επεκτάθηκε η χρήση του αρότρου¹⁸⁷, που είχε σαν αποτέλεσμα την καλύτερη καλλιέργεια παλαιών και την αξιοποίηση νέων, «δύσκολων», εδαφών. Το άροτρο που σέρνεται από βόδια πιστεύεται ότι χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα από την 4η χιλιετία¹⁸⁸. Η μείωση των προϊόντων της γεωργίας θα δημιούργησε επίσης την ανάγκη να συμπληρωθεί η διατροφή με περισσότερες τροφές που δεν παράγονται με την γεωργία. Αυτή πρέπει να είναι μια από τις αιτίες που ώθησαν, μετά τα τέλη της ΝΛ, στην αύξηση της κτηνοτροφίας αιγοπροβάτων¹⁸⁹, τα οποία εκτρέφονται για το κρέας τους περισσότερο (σε σύγκριση με τα βοοειδή), και στην εντατικοποίηση της δενδροκαλλιέργειας. Σ' αυτή την αξιοποίηση περισσότερων πλουτοπαραγωγικών πηγών οφείλεται κατά τον Renfrew¹⁹⁰ η αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται μετά την ΝΛ εποχή.

Οι νέες συνθήκες, που διαμορφώθηκαν στην περιοχή και επηρέαζαν την παραγωγή (μειωμένη απόδοση γης, ξηρότερο κλίμα), δεν ήσαν ευνοϊκές για τους νέους προσανατολισμούς της οικονομίας και οδήγησαν στην αναζήτηση άλλου καταλληλότερου περιβάλλοντος. Τα

183. Βλ. και P. Halstead, ό.π., σ. 26.

184. Βλ. υποσημ. 139.

185. B. Soudsky, I. Pavlu, ό.π., σ. 325.

186. J. Turner, στο Thera I, σ. 771.

Αντίθετες απόψεις για τις συνέπειες της αποψίλωσης κατά την ΝΛ περίοδο (από τα ζώα ή τον άνθρωπο) και των μεγάλων αποθέσεων που αυτή προκάλεσε στα πεδινά, έχει διατυπώσει ο R. Higgs στο W. Brice (Ed) *The Environmental History...*, σ. 47.

187. Η αλλαγή των τρόπων καλλιέργειας μπορεί να ανιχνευθεί μόνο σε συστηματικές ανασκαφές, με την αναλυτική μελέτη της αλλαγής του εργαλειακού εξοπλισμού.

188. C. Renfrew, ό.π., σ. 276. P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 330. Σχετικά με την αρχή της χρήσης των διαφόρων τύπων αρότρου (συρόμενο φτυάρι, συρόμενο από βόδια άροτρο) βλ. St. Piggott, *Ancient Europe* Edinburgh 1973, σ. 150. P. J. Fowler, στο D. D. A. Simpson (Ed), *Economy and Settlement in Neolithic and Early Bronze Age Britain and Europe*, Leicester 1971, σ. 156 κ. ε. A. Stenberg, στο J. Hutchinson et al (Eds), *The Early History of Agriculture*, σ. 49 κ.ε. Ο τελευταίος τοποθετεί την πρώτη χρήση του αρότρου που το σέρνουν βόδια, στα Βαλκάνια (βλ. A. Stenberg, ό.π., σ. 52).

189. P. Halstead, ό.π., σ. 322.

190. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 305.

λοφώδη ήσαν πάντα αποδοτικότερα για την καλλιέργεια του κριθαριού, που έχει ανάγκη από λεπτά εδάφη, για την δένδροκαλλιέργεια, γιατί υπάρχουν περισσότερα άγρια δένδρα για εξημέρωση και η βλαστοφορία τους δεν κινδυνεύει από τους παγετούς της πεδιάδας, και για την κτηνοτροφία. Έτσι ο πληθυσμός αναζητώντας «φρέσκια» γη στρέφεται προς τις ψηλότερες περιοχές, όπου κατα την ΠΧ υπάρχει το 43% των θέσεων, ενώ κατά την ΤΝΑ το ποσοστό αυτό ήταν 34,5 % και κατά την ΝΝΑ 28,5% (πίνακας Β)¹⁹¹.

Το άλλο φαινόμενο, η μείωση του αριθμού των οικισμών, οδηγεί αυτόματα στο μέγλωμα της κοινοτικής περιοχής και οι αποστάσεις από τον τόπο κατοικίας μέχρι τους αγρούς ή τους βοσκότοπους αυξάνεται. Το πρόβλημα όμως που δημιουργείται, λύνεται με τη χρησιμοποίηση του κάρου που το σέρνουν βόδια¹⁹². Η αύξηση λοιπόν των βοοειδών που παρατηρείται στην ΤΝΑ πρέπει να ήταν αποτέλεσμα των αυξημένων αναγκών για τις νέες χρήσεις, το τράβηγμα του αρότρου και του κάρου. Επίσης, εκτός από τις μεταφορές μέσα στην κάθε κοινοτική περιοχή, η χρήση του κάρου θα διευκόλυνε την διακίνηση των πρώτων υλών και αγαθών και ανάμεσα και στους διάφορους οικισμούς και θα έδωσε έτσι μεγάλη ώθηση στο ανταλλακτικό εμπόριο, αλλά και στην «διακίνηση» των ιδεών¹⁹³.

Το ζέψιμο λοιπόν των ζώων στο άροτρο ή το κάρο έδωσε μεγάλη ώθηση στην γεωργία, με την δυνατότητα καλύτερης καλλιέργειας, μεγαλύτερων εκτάσεων σε μικρότερο χρόνο, και στο εμπόριο με την ταχύτερη μεταφορά μεγαλύτερων ποσοτήτων πρώτων υλών και αγαθών σε μεγάλες αποστάσεις. Με την απλούστευση όμως και των αποστάσεων διευκόλυνε την συγκέντρωση του πληθυσμού, γεγονός που έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού και της εξέλιξης του πολιτισμού¹⁹⁴. Μεγαλύτερη ώθηση έδωσε η αύξηση του πληθυσμού (εδώ σ. 201), που δεν είναι ακόμη δυνατόν να διαπιστωθεί, αν οφείλεται και στην προσθήκη νέου φυλετικού στοιχείου¹⁹⁵. Οι αλλαγές στα κοινωνικά σχήματα προκλήθηκαν με την βαθμιαία μετατροπή των ΝΑ χωριών σε οικισμούς με συνθετότερη οργάνωση και εσωτερική λειτουργία, με την διαμόρφωση των πρώτων, έστω εν δυνάμει, «πρωτοαστικών» κοινωνιών. Το γεγονός αυτό αποτελεί σύμφωνα με την παραστατική σύνθεση του Renfrew¹⁹⁶ έναν κρίκο μιας αλυσίδας αλληλοεξαρτώμενων και αλληλοεπιδρώντων παραγόντων (συνοικισμός, ειδίκευση, εμπόριο, περίσσειμα, κοινωνική στρωματογράφηση), που χαρακτηρίζουν το πολιτιστικό αυτό στάδιο και συνθέτουν το φαινόμενο της «αστικοποίησης».

191. Η κατοίκηση των λόφων είναι γενικά χαρακτηριστικό της εποχής του Χαλκού (βλ. A. G. Sherratt στο D. Clarke (Ed), *Models in Archaeology*, London 1972, σ. 522, εικ. 12, 15, σ. 533. Του ίδιου στο W.A. 12 (1980), σ. 316).

192. P. Halstead, ό.π., σ. 330. Η επινόησή του ανάγεται τουλάχιστον στην 5η χιλιετία. Βλ. M. Dinu στο J. Ind. St. 9 (1981).

193. Το άλογο, το οποίο στην Ευρώπη φαίνεται ότι έχει εξημερωθεί από τα τέλη της ΛΧ (J. Murray, *The First European Agriculture*, σ. 109) και στην Ελλάδα είναι γνωστό από την ΠΧ Ι (Λέρνα, Σέρβια), άργησε να χρησιμοποιηθεί για μεταφορές (βλ. P. Halstead, *Submergence*, σ. 26. C. Renfrew, στο *Νεολιθική Ελλάς*, σ. 187).

194. Βλ. και P. Halstead, *Counting Sheep*, σ. 330.

195. Η διερεύνηση αυτού του θέματος πρέπει να γίνει με τον εντοπισμό των νέων πολιτισμικών στοιχείων, την διαπίστωση της καταγωγής τους και την έκταση της διασποράς τους.

196. C. Renfrew στο *Curr. Anthr.* 10 (1969), σ. 160, εικ. 2. Του ίδιου, *Problems in European Prehistory*, σ. 39, εικ. 2.

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης

Όλοι οι παράγοντες, που αναλύσαμε ήδη, φαίνεται ότι έχουν επενεργήσει στην δημιουργία της «πόλης» των Φερών, καθώς και στην εξέλιξή της. Η αδιάκοπη ύπαρξή της μέχρι σήμερα, η επικυριαρχία της στην περιοχή, που αργότερα επεκτάθηκε και στο μυχό του Παγασητικού κόλπου, μαρτυρημένη από το έπος και αργότερα τους ιστορικούς, μπορούν να ερμηνευθούν από την επίκαιρη θέση που κατέχει (Σχ έ δ. Ι). Χτισμένη στο σύνορο πεδιάδας και λόφων, δίπλα στην αστείρευτη Υπέρεια κρήνη, είχε την δυνατότητα της άσκησης πλήρους μικτής οικονομίας και του ελέγχου των δρόμων, από όπου διακινούνταν οι πρώτες ύλες και τα αγαθά από τον Νότο προς τον Βορρά και το αντίθετο¹⁹⁷.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα έχει προσκομίζει και άλλα στοιχεία από την μελέτη της παράδοσης, που μπορεί να βοηθήσουν να φωτιστεί περισσότερο η προϊστορία της περιοχής. Είναι γενικότερα αποδεκτή η άποψη ότι από την ΝΝΛ και μετά εμφανίζονται στην Θεσσαλία νέα πολιτιστικά στοιχεία, που έχουν συγγένεια με τον προς Β. χώρο: την Μακεδονία, την ΝΑ. ή την Κεντρική Ευρώπη¹⁹⁸. Τα νέα αυτά στοιχεία αποδίδονται σε πληθυσμιακές ομάδες που από τον Βορρά «διεισδύουν» στην περιοχή. Ειδικότερα ο Μ. Σακελλαρίου, εξετάζοντας το πρόβλημα των προελληνικών φύλων με ινδοευρωπαϊκή καταγωγή, καταλήγει ότι τα πρωιμότερα είναι οι Πελασγοί και οι Αίμονες που τους ταυτίζει με τους φορείς των «πολιτισμών» Λάρισα και Ραχμάνι αντίστοιχα¹⁹⁹.

Παρ' ότι πολλοί επιστήμονες δεν αποδέχονται την ορθότητα της απόπειρας ερμηνείας της προϊστορίας με βάση πληροφορίες που διασώζει η μυθολογία ή το έπος και η άλλη φιλολογική παράδοση, καθώς και στοιχεία που προσκομίζει η γλωσσολογική έρευνα, θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: τα αρχαιότερα ευρήματα από τις Φερές είναι μέχρι τώρα όστρακα, που μπορούν να χρονολογηθούν στην φάση Ραχμάνι της ΤΝΛ (Πί ν. 80 β) στη διάρκεια της οποίας, κατά τον Μ. Σακελλαρίου, οι Αίμονες φθάνουν στην Θεσσαλία²⁰⁰. Σαν κοιτίδα τους θεωρείται ο Αίμος²⁰¹, είναι φύλο νομαδικό, επομένως η κύρια ασχολία τους θα είναι η κτηνοτροφία και αυτοί θα έφεραν την χρήση του κάρου²⁰². Είναι λοιπόν φυσικό να διάλεξαν σαν

197. O. Dickinson, *Origins...*, σ. 103. J. Dayton, *Metals, Minerals, Glazing and Man*, London 1978, σ. 447.

198. Vl. Milojcic, *Hauptergebnisse...*, σ. 32. Μ. Σακελλαρίου, στην Ι.Ε.Ε., τ. Α'. Του ίδιου, *Peuples Prehelleniques d'Origine Indoeuropeenne*, Athènes 1977. Δ. Θεοχάρης, στο *Νεολιθική Ελλάδα*, σ. 91, 103. Κ. Γαλλής, *Καύσεις νεκρών...*, σ. 111.

199. Μ. Sakellariou, *Peuples Prehelléniques...*, σ. 141 κ.ε., 244 κ.ε.

Για το θέμα των «μεταναστεύσεων» πληθυσμιακών ομάδων στα προϊστορικά χρόνια οι απόψεις συνεχίζουν να διίστανται (βλ. *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory, The First Arrival of Indo-European Elements in Greece*, Athens 1972. R. A. Crossland, A. Birchall, *Bronze Age Migrations in the Aegean*, London 1972. C. Renfrew, *Emergence*, σ. 55 κ.ε.

200. Μ. Sakellariou, *ό.π.*, σ. 295.

201. Μ. Sakellariou, *ό.π.*, σ. 294, χάρτης Ι. Η άποψη αυτή του Μ. Σακελλαρίου είναι δεκτή κατ' αρχήν. Πρέπει όμως να γίνει συστηματική έρευνα, για να προσδιορισθούν τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που μπορούν να αποδοθούν στους Αίμονες και να αναζητηθούν αυτά κατά μήκος της πορείας τους από τον Αίμο μέχρι την Θεσσαλία και ακόμη μακρύτερα. Αντίθετη άποψη για την καταγωγή του «πολιτισμού Ραχμάνι» έχει υποστηρίξει ο Δ. Θεοχάρης (βλ. *Νεολιθική Ελλάδα*, σ. 103 κ.ε.).

202. Βλ. και Μ. Carasanin, *Nomades des steppes et autochtones dans le sud-est Européen à l'époque de transition du neolithique à l'âge du bronze*, στο St. Balc. V (1971), σ. 10.

τόπους εγκατάστασης, περιοχές κατάλληλες για την άσκηση της κτηνοτροφίας, δηλαδή τα υψώματα²⁰³.

Την σχέση των Αιμόνων με τις Φερές ανιχνεύουμε μέσα στην παράδοση την οποία διασώζει ένα ταφικό επίγραμμα προς τιμήν του Ἀδμητου, ιερέα του Απόλλωνα Καρνείου στην Θήρα²⁰⁴ το οποίο αναφέρεται στο γένος του Φέρητος που ήταν «επιφανές μεταξύ των Αιμόνων». Ο Φέρης παραδίδεται ότι είναι ο «κτίστης» των Φερών²⁰⁵, και το ιστορικό γεγονός της ίδρυσης του οικισμού μπορεί με τα σημερινά δεδομένα να τοποθετηθεί στην φάση Ραχμάνι. Αξιοσημείωτος είναι ο γραμματικός τύπος του ονόματος της πόλης: *ΦΕΡΑΙ*. Σε ανάλογες περιπτώσεις άλλων πόλεων, Αθήναι, Πάτραι, Θήβαι, Μυκῆναι, η παράδοση σώζει την ανάμνηση «συνοικισμού» δύο ή περισσότερων πολιτισμάτων σε ένα ή διοικητική συνένωσή τους²⁰⁶. Ο «συνοικισμός», η συγκέντρωση του πληθυσμού στις Φερές, πρέπει να πραγματοποιήθηκε βαθμιαία, στο διάστημα ανάμεσα στην ΤΝΛ και την ΠΧ ΙΙ. Αυτό πρέπει να υποδηλώνει η σταδιακή εγκατάλειψη των οικισμών στην πεδιάδα προς από τις Φερές. Ο οικισμός αριθ. 7 (και ο ΣΤ) δεν επιβιώνουν μετά την ΤΝΛ. Οι αριθ. 9 και 6 επιβιώνουν μέχρι την ΠΧ Ι και ο 8 μέχρι την ΠΧ ΙΙ πιθανόν μόνο σαν μικρές εγκαταστάσεις (πίνακας Β). Η σημασία του «συνοικισμού και η συμβολή του στον μετασχηματισμό της ΝΛ κοινωνίας σε «πρωτοαστική» έχει αποδοθεί παραστατικά από τον Renfrew στο σχήμα που παρουσιάζει την εσωτερική αλληλεπίδραση και συνέργεια των διαφόρων παραγόντων στην διαμόρφωση του ουρμπανισμού στο χώρο του Αιγαίου²⁰⁷.

Με βάση λοιπόν τα όσα εκθέσαμε, μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη, ότι όχι μόνο η περιοχή του Παγασητικού, αλλά και μεγάλο μέρος από την περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας κατά την 3η χιλιετία αρχίζει να επηρεάζεται από το «διεθνές» πνεύμα που επικρατεί στο χώρο του Αιγαίου²⁰⁸ και εμφανίζει παράλληλα, αλλά βέβαια όχι ισοδύναμα, φαινόμενα ήδη από την ΠΧ περίοδο. Στην εξέλιξη αυτή εκτός από τους άλλους παράγοντες που έχουμε αναφέρει, μεγάλη επίδραση θα άσκησε η γεωγραφική της θέση, ανάμεσα στα Βαλκάνια και την Νότια Ελλάδα, πάνω στο δρόμο διακίνησης λαών και ιδεών, οικονομικών και πολιτιστικών ανταλλαγών. Η άποψη όμως αυτή μπορεί να ελεγχθεί μόνο με την πραγματοποίηση συστηματικής ανασκαφικής έρευνας σε διάφορες προϊστορικές θέσεις της ανατολικής Θεσσαλίας, η οποία θα φωτίσει τα προβλήματα της κοινωνικής εξέλιξης και της πολιτισμικής φυσιογνωμίας των προϊστορικών κοινοτήτων καθώς και της καταγωγής των νέων πληθυσμιακών ομάδων που φαίνεται ότι διεισδύουν στην περιοχή από τα τέλη της ΝΛ εποχής και μετά.

Ρόδος 1983

ΟΛΓΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

203. Την επικράτηση κτηνοτροφικών ομάδων κατά την ΠΧ στο νότιο άκρο της πεδιάδας επισημαίνει και ο Halstead (βλ. Submergence, σ. 26). Ο Sherratt (στο Explanation of Culture Change, σ. 425) αναφέρει ότι στην Β. Ευρώπη, κατά την ΤΝΛ, οι ινδοευρωπαϊκές ομάδες εγκαθίστανται σε λιγότερο εύφορα, αμμώδη, εδάφη. Αυτό μπορεί να οφείλεται και στο χαρακτήρα της «κινητής» οικονομίας των νεήλυδων, αλλά και στο ότι οι αρχικοί κάτοικοι κατέχουν ήδη τα ευφορότερα εδάφη. Την εγκατάσταση των «πρώτων Ελλήνων» σε οχυρούς οικισμούς στα υψώματα, κοντά σε κύριες οδούς, επισημαίνει ήδη ο Kirsten (στο Philippon, σ. 285), καθώς και το ότι στις κυριότερες θέσεις είναι οι πρώτοι οικιστές.

204. IG XII, 3, αριθ. 869. G. Kaibel, Epigrammata Graeca, a5. 191.

205. Απολλοδώρου, Βιβλιοθήκη (Μυθολογική) Ι, σ. 104 (Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1939).

206. Θουκυδίδης ΙΙ, 15.2. Στράβων 8,337. Πausanίας ΙΧ, 5, 6-7.

207. Βλ. και υποσημ. 196.

208. Ο C. Renfrew (Emergence, σ. 454), πιστεύει το αντίθετο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βερδελής	N. Βερδελής, Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας, Αθήναι 1908.
Θεοχάρης, Αυγή	Δ. Θεοχάρης, Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, Βόλος 1967.
I.E.E. A'	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α', Αθήναι 1970.
Νεολιθική Ελλάδα	Δ. Θεοχάρης και άλλοι, Νεολιθική Ελλάδα. Έκδοση της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1973.
Τσουντας	Χ. Τσουντας, Αι νεολιθικάί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήναι 1908.
Ägäische Frühzeit I	Fr. Schachermeyr, Ägäische Frühzeit I: Die vormykenischen Perioden, Wien 1976.
Ägäische Frühzeit II	Fr. Schachermeyr, Ägäische Frühzeit II: Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera, Wien 1976.
BAM	Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie des Mittelmeerkultur- raumes, Rudolf Habelt, Bonn.
BAR SS	British Archaeological Reports, Supplementary Series, Oxford.
Bequignon	Y. Bequignon, Recherches archéologiques à Phères de Thessalie, Paris 1937.
Demetrias III.	P. Martzolf - W. Böser. Demetrias III, BAM 19, Bonn 1980.
Explanation of Culture Change	C. Renfrew (Ed), Explanation of Culture Change, London 1973.
French, Late Chalcolithic	D. French, Late Chalcolithic Pottery in NW Turkey and the Aegean. An. St. 11 (1961), σ. 99 κ.ε.
French, Additional notes	D. French, Late Chalcolithic Pottery in SW Turkey and Aegean. Additional notes. An. St. 14 (1964), σ. 134 κ.ε.
French, Anatolia	D. French, Anatolia and the Aegean in 3rd Mill. B.C. Αδημοσίευτη διδακτο- ρική διατριβή. Πανεπιστήμιο Cambridge 1978 (δακτυλογραφημένο αντίτυ- πο στη βιβλιοθήκη της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής).
French, Survey	Αδημοσίευτη εργασία.
Grundmann	K. Grundmann, AM 62 (1937), σ. 5-69.
Halstead, Counting Sheep	P. Halstead, Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece, στο J. Hooder et al (Ed.), Pattern of the Past, Cambridge 1981, σ. 307-339.
Halstead, Submergence	P. Halstead, Prehistoric Thessaly, The Submergence of Civilisation. Στο Mycenaean Geography, σ. 23-29.
Hanschmann, Argissa Magula III	E. Hanschmann, Argissa Magula III. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit. BAM 13, Bonn 1976.
Hanschmann, Argissa Magula IV	E. Hanschmann, Argissa Magula IV. Die mittlere Bronzezeit, Bonn 1981. BAM, σ. 23-24.
Hauptmann, Otzaki Magula III	H. Hauptmann, Otzaki Magula III. Das späte Neolithikum und Chalcolithi- kum. BAM 21, Bonn 1981.
Hope Simpson,	R. Hope Simpson, Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites. Univ. Lond. Inst. Class. St. Bull Suppl. 10, 1965.
Hope Simpson, Dickinson	R. Hope Simpson, O. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilization. The Bronze Age, Vol. I, Mainland and Islands, SIMA LII (1979).
Hunter	A. G. Hunter, The Bronze Age in Thessaly and its Environs with Special Re- ference to Mycenaean Culture. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Πα- νεπιστήμιο του Λονδίνου, 1953. Δακτυλογραφημένο αντίτυπο στη βιβλιο- θήκη της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα.
Kirsten (Philippson)	E. Kirsten, Beiträge zur historischen Landeskunde Thessaliens, στο A. Phi- lippson, Die griechischen Landschaften, Frankfurt am Mainz, 1950.
Kirsten (RE)	E. Kirsten, Pherei. RE, Suppl. VII, σ. 985-1026.
Man, Settlement and Urbanism	P. Ucko et al (Eds), Man, Settlement and Urbanism, London 1972.

Milojcic: Argissa Magula I	VI. Milojcic et al, Argissa Magula I: Das präkeramischen Neolithikum: Sowie die Tier- und Pflanzenreste. BAM 2, Bonn 1962.
Milojcic, Magulen	VI. Milojcic et al, Magulen um Larissa in Thessalien 1966. BAM 15, Bonn 1976.
Mycenaean Geography	J. Bintliff (Ed), Mycenaean Geography. Proceedings of Cambridge Colloquium, Sept. 1976. Cambridge 1977.
Papers in Economic Prehistory	E. S. Higgs (Ed), Papers in Economic Prehistory. Cambridge 1972.
Renfrew, Emergence	C. Renfrew, The Emergence of Civilisation, London 1972.
Stählin	Fr. Stählin, Das hellenische Thessalien, Amsterdam 1967 (β' έκδοση).
Thera I,	Chr. Doumas (Ed), Thera and the Aegean World, I, London 1978.
Thera II,	Chr. Doumas (Ed), Thera and the Aegean World, II, London 1980.
Wace-Thompson ή W-Th.	A.J.B. Wace, M. S. Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912.

ΠΑ: Παλαιολιθική. ΜΑ: Μεσολιθική. ΝΑ: Νεολιθική. ΑΝΑ: Αρχαιότερη ΝΑ. ΜΝΑ: μέση ΝΑ. ΝΝΑ: νεότερη ΝΑ. ΤΝΑ: τελική ΝΑ. ΠΧ: πρώτη εποχή χαλκού. ΜΧ: μέση εποχή χαλκού. ΥΧ: ύστερη εποχή χαλκού. (για την Θεσσαλία ο VI. Milojcic και ο D. French χρησιμοποίησαν τους όρους ΠΘ (πρωτοθεσσαλική), ΜΘ (μεσοθεσσαλική) σε αντιστοιχία με τους ΠΧ, ΜΧ.) ΠΓ: Πρωτογεωμετρική.

ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΤΡΑΓΑ*

(Π ί ν. 81 - 83)

Τα τέσσερα θραύσματα γλυπτών που παρουσιάζουμε προέχονται από τον αρχαιολογικό χώρο του 'Ατραγα'. Η ομάδα περιλαμβάνει ένα γυναικείο κορμό, ένα μικρό γυναικείο κεφάλι, τμήμα ενός αναγλύφου Κυβέλης, και το κάτω τμήμα γυναικείου αγαλματίου. Τα τέσσερα γλυπτά χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια και συγχρόνως απηχούν την κλασική παράδοση.

Γυναικείος κορμός

Το αγαλμάτιο² είναι από ντόπιο λευκό μάρμαρο και σώζεται σε ύψος 0,27 μ.³. Λείπουν η κεφαλή, που ήταν χωριστά δουλεμένη και ένθετη, καθώς και ο πήχυς του αριστερού χεριού, που ήταν πρόσθετος. Το δεξί χέρι είναι σπασμένο από την αρχή σχεδόν του βραχίονα και τα πόδια από τους μηρούς.

Το αγαλμάτιο, εκτός από ορισμένες μικροκακώσεις σε μερικά σημεία, διατηρείται σε καλή κατάσταση.

Η μορφή, που έχει το δεξί πόδι στάσιμο και το αριστερό ελαφρά λυγισμένο, φορεί χειριδωτό χιτώνα με χαμηλό ζώσιμο, που σχηματίζει κόλπο (Π ί ν. 81 α). Ο χιτώνας κολλά στο σώμα αφήνοντας να διαγραφεί το στήθος και η κοιλιά.

Ο κόλπος αναλύεται σε πρόστυπες σχεδόν πτυχές και στέκει ψηλότερα στο κέντρο, αφήνοντας να φαίνεται η ζώνη από κάτω. Οι πτυχές του χιτώνα, πέφτοντας από τους ώμους, σχηματίζουν τρίγωνο, που το πλαισιώνουν μικρότερες πτυχές του λεπτού υφάσματος. Ανάμεσα στις τριγωνικές αυτές απολήξεις και τριγύρω από τους μαστούς παρεμβάλλονται μικρές, απύχυντες επιφάνειες, που αφήνουν να διαγραφεί το εφηβικό στήθος.

Η μορφή πάνω από το χιτώνα φέρει ιμάτιο, που τυλίγεται γύρω από τον κορμό. Το ένα άκρο του πέφτει από τον αριστερό ώμο, καλύπτοντας τον αντίστοιχο βραχίονα της μορφής ενώ το άλλο μαζεύεται εμπρός στον αριστερό γοφό. Το βαρύ ένδυμα αναδιπλώνεται μπροστά, στην περιοχή της κοιλιάς, σχηματίζοντας τριγωνική ποδιά, που εκτείνεται προς το αριστερό σκέλος. Οι αναδιπλώσεις του συνεχίζονται σχηματοποιημένες και κατεβαίνουν σχεδόν ευθύγραμμες και παράλληλες, από τη μια και την άλλη πλευρά του ανοίγματος, που σχηματίζεται στην πλάγια αριστερή πλευρά (Π ί ν. 81 β).

* Ευχαριστώ θερμά την Έφορο Αρχαιοτήτων Ηρώ Ζερβουδάκη και τους συναδέλφους Αλ. Μάντη, Γ. Καραμήτρου και Ν. Σταμπολίδη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1. Τοποθετείται στο Παλαίκαστρο, που βρίσκεται στη δεξιά όχθη του Πηνειού, κοντά στο σημερινό Αλήφακα, περίπου 23 χλμ. δυτικά της Λάρισας. R. Stillwell, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (1976), σ. 110-111.

2. Είναι τυχαίο εύρημα από τη περιοχή του αρχαίου 'Ατραγα, με αριθ. καταγραφής 80/25 στο Μουσείο της Λάρισας.

3. Το συνολικό ύψος του υπολογίζεται περίπου στα 0,44 μ.

Το ιμάτιο, στην πίσω όψη (Πί ν. 81 γ), χαρακτηρίζεται από μακριές και πλατιές κάθετες πτυχές, που πέφτουν από τον αριστερό ώμο, και από ένα δεύτερο σύστημα πτυχών, που κατεβαίνει λοξά προς τη μέση αγκαλιάζοντας τη μορφή από τη δεξιά μεριά (Πί ν. 81 δ). Στην πλευρά αυτή, η πτύχωση του ενδύματος, κάτω από το σύστημα αυτό των λοξών πτυχών, χαρακτηρίζεται από κατακόρυφες αύλακες. Οι μεγάλες, κάθετες πτυχές του ιματίου, στο αριστερό τμήμα της πίσω όψης, πέφτουν από τον ώμο συνεχείς και βαριές, με μια ελαφρά διεύρυνση προς τα κάτω. Το τμήμα του ιματίου, που καλύπτει τη δεξιά ωμοπλάτη, είναι πολύ αραιά πτυχωμένο και χαρακτηρίζεται από λίγες ρηχές πτυχές, που ξεκινούν ακτινωτά από τον ώμο, υποδηλώνοντας μ' αυτό τον τρόπο πιθανότατα το τράβηγμα του ιματίου από το δεξί χέρι της μορφής. Ενδεικτικό στοιχείο, ως προς το σημείο αυτό, είναι ο ελαφρά ανασηκωμένος δεξιός βραχίονάς της. Το ένδυμα, στην πίσω όψη, χαρακτηρίζεται από απλές και σκληρές πτυχές σε σχέση μ' αυτές της κύριας όψης.

Το αυστηρό στήσιμο της μορφής, η διευθέτηση του ενδύματος και η παρουσία ορισμένων βασικών λεπτομερειών, όπως π.χ. το βαρύ ιμάτιο, που τυλίγει το σώμα, το χαμηλό ζώσιμο του χιτώνα και η καμπύλη παρυφή του κόλπου, που διαγράφει αντίρροπη τροχιά από την αντίστοιχη του αναδιπλωμένου ιματίου, μας οδηγούν σε κάποιο κλασικό έργο.

Εξετάζοντας χωριστά τα μοτίβα του ενδύματος, παρατηρεί κανείς ότι το καμπύλο περίγραμμα του κόλπου και η διευθέτηση του ιματίου θυμίζουν τις πεπλοφόρες μορφές των αναθηματικών και επιτύμβιων αναγλύφων των αρχών του 4ου αι. π.Χ.⁴. Στα έργα αυτά οι γυναίκες μορφές επαναλαμβάνουν παλιότερους γνωστούς τύπους, όπως π.χ. τον τύπο της Κόρης Albani⁵ και της Αθηνάς Velletri⁶, όσον αφορά την τριγωνική αναδίπλωση πάνω στην κοιλιά⁷, ή τις Καρυάτιδες ως προς την καμπύλη γραμμή του πέπλου⁸. Το μοτίβο του τριγωνικού ανοίγματος του χιτώνα χαρακτηρίζει κλασικά έργα και θυμίζει την ανάλογη τριγωνική πτύχωση μεταξύ των μαστών, στο σύμπλεγμα των δύο γυναικείων μορφών, της Διώνης και της Αφροδίτης, από το ανατολικό αέτωμα του Παρθενώνα⁹.

Επομένως, τα μοτίβα αυτά μας οδηγούν στον 5ο αι. π.Χ., απ' όπου φαίνεται να κατάγεται το έργο μας. Ο τύπος του αγαλματίου του Άτραγα συγγενεύει με μια σειρά έργων της μεγάλης πλαστικής¹⁰, που αποδίδουν έναν τύπο Αφροδίτης του τέλους του 5ου αι. π.Χ.¹¹.

Πιθανότατα λοιπόν το αγαλμάτιο να ανήκει στην κατηγορία των πολυάριθμων έργων που επαναλαμβάνουν τον τύπο χωρίς να είναι πάντα πιστά αντίγραφα, ούτε και η δουλειά τους ποιοτικά καλή. Ωστόσο, το πλήθος των παραλλαγών και αντιγράφων αυτού του τύπου Αφροδίτης επιβεβαιώνει πόσο γνωστό ήταν αυτό το μεταφειδιακό έργο που αποδίδεται στον Αλκαμένη και παριστάνει τη στηριζόμενη Αφροδίτη¹².

4. H. K. Süsserott, *Griechische Plastik* (1968), πίν. 4a, 9c, 13a, d, 21d,e.

5. *Antike Plastik XI* (1972), εικ. 1, 2.

6. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969), σ. 212, εικ. 227.

7. Το μοτίβο της τριγωνικής αναδίπλωσης του ιματίου έχει απήχηση και σε ανάγλυφα, όπως π.χ. I. N. Σβορώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον* (1903), 1329, πίν. XLIV, 1340, πίν. XXXIV, 1341, πίν. XXXIV, 1392, πίν. LVII, 1396, πίν. L.

8. W. Fuchs, ό.π., σ. 202, εικ. 216, 217.

9. Ό.π., σ. 312, εικ. 347.

10. Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων δε μας επιτρέπει να ταυτίσουμε το έργο μας, με απόλυτη βεβαιότητα, με το σχετικό τύπο Αφροδίτης.

11. W. Fuchs, ό.π., σ. 211, εικ. 226.

12. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου* (1971), σ. 207-209.

Η απήχηση που είχε το έργο αυτό στα κλασικά χρόνια αντανακλάται και στην αγγειογραφία. Η μορφή της Άλκηστης, στο επίνητρο του ζωγράφου της Ερέτριας, στο Εθνικό Μουσείο της Αθήνας¹³, είναι ίσως από τις πρωιμότερες απεικονίσεις του τύπου και θυμίζει το αντίγραφο της Νεάπολης¹⁴ στη στάση.

Ο σχετικός αγαλματικός τύπος παραδίδεται και σε ανάγλυφα περισσότερο ή λιγότερο πιστά. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αδημοσίευτη στήλη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αριθ. 3891, όπου μια γυναίκα στηρίζεται σε μια λουτροφόρο.

Επίσης πολλά αναθηματικά ανάγλυφα του Εθνικού Αρχαιολογικού, του τέλους του 5ου αι. π.Χ., σχετίζονται με τον παραπάνω τύπο¹⁵.

Παραλλαγή του τύπου παραδίδει και ένας κορμός Αφροδίτης στο Μουσείο του Βερολίνου¹⁶.

Σύμφωνα με τον J. Marcadé¹⁷, τα αντίγραφα του παραπάνω τύπου διακρίνονται σε δύο ομάδες. Στην α' ομάδα η θεά ακουμπά το αριστερό της χέρι σε κάποιο στήριγμα και το αριστερό της σκέλος διασταυρώνεται πάνω στο δεξί, ενώ οι απολήξεις του κόλπου δεξιά και αριστερά καλύπτουν την επάνω παρυφή του ιματίου, που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας τριγωνική ποδιά. Στην ομάδα αυτή ανήκει το αντίγραφο της Σμύρνης¹⁸, της Γόρτυνας¹⁹, του Λούβρου²⁰, της Νεάπολης²¹ κ.ά.

Στη β' ομάδα δεν υπάρχει στήριγμα, τα πόδια δε διασταυρώνονται μπροστά, και η αριστερή απολήξη του κόλπου στην αντίστοιχη πλευρά καλύπτεται από την αναδίπλωση του ιματίου, που κατά κανόνα δε σχηματίζει τριγωνική ποδιά. Στον τύπο αυτό ανήκει ο κορμός από τις Τράλλεις²², η λεγόμενη Αφροδίτη Doria-Pamphili²³, ένα αγαλμάτιο από τη Δήλο²⁴ κ.ά. Στα αντίγραφα αυτής της ομάδας το στάσιμο σκέλος είναι πάντα το δεξί και το μοτίβο των καμπύλων γραμμών του χιτώνα και του ιματίου διαγράφεται καθαρά.

Από την α' ομάδα χαρακτηριστικά αναφέρουμε το αντίγραφο της Σμύρνης²⁵. Στο έργο αυτό, ο λεπτός χιτώνας σχηματίζει τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό και χαμηλό ζώσιμο με κόλπο. Το ιμάτιο ανεβαίνει από τους γλουτούς προς την αριστερή πλευρά, και πέφτει επάνω στον αριστερό μηρό σχηματίζοντας τριγωνική αναδίπλωση. Χαρακτηριστική είναι η διασταύρωση των σκελών και η μεγάλη κλίση του σώματος προς τα αριστερά, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη κάποιου στηρίγματος.

Από τη β' ομάδα αξιόλογο είναι το αντίγραφο των Τράλλεων²⁶. Η μορφή έχει άνετο το αριστερό και στάσιμο το δεξί σκέλος. Φορεί χιτώνα με κόλπο και με τριγωνικό άνοιγμα

13. Arias-Hirmer, Tausend Jahre Griechische Vasenkunst (1960), εικ. 203a, c.

14. W. Fuchs, ό.π., υποσημ. 11.

15. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα: I. N. Σβορώνος, ό.π., 1329, πίν. XLIV, 1335, πίν. XXXVI, 1338, πίν. XXXVIII, του Εθνικού Μουσείου.

16. Schrader, Phidias (1924), σ. 73-74, εικ. 57, 58.

17. J. Marcadé, BCH 77 (1953), σ. 548-553.

18. Schrader, ό. π., σ. 209, εικ. 190.

19. M. Bieber, Ancient Copies (1977), πίν. 72, εικ. 437.

20. Ό.π., πίν. 72, εικ. 438.

21. W. Fuchs, ό.π., σ. 211, εικ. 226.

22. Γ. Οικονόμος, AE 1923, σ. 62, εικ. 2.

23. M. Bieber, ό.π., πίν. 74, εικ. 446.

24. J. Marcadé, ό.π., σ. 549, εικ. 41 και σ. 552, εικ. 42.

25. Schrader, ό.π., σ. 209, εικ. 90.

26. Γ. Οικονόμος, ό.π.

ανάμεσα στους μαστούς. Από τον αριστερό ώμο πέφτει το χοντρό ιμάτιο, που περιβάλλει διαγώνια την πλάτη, γυρίζει μπροστά και αγκαλιάζοντας τον υπόλοιπο κορμό ανεβαίνει προς τον αριστερό γλουτό, για να ξαναπέσει προς τα κάτω, σχηματίζοντας πλούσιες πτυχές.

Εξίσου σημαντικό είναι και το άγαλμα της Doria-Pamphili²⁷. Η μορφή φορεί χειριδωτό χιτώνα, που σχηματίζει πλούσιο κόλπο. Η δεξιά χειρίδα γλιστράει πάνω στο βραχίονα, με αποτέλεσμα το ξεγύμνωμα του ώμου και την αποστρογγύλωση του τριγωνικού ανοίγματός του ανάμεσα στους μαστούς. Το ιμάτιο, που τυλίγει το σώμα, φαίνεται να ανεμίζει προς τα έξω. Από την ίδια ορμητική πνοή κινείται και το τμήμα που κρέμεται από τον αριστερό γοφό, με αποτέλεσμα την έλλειψη της τριγωνικής αναδίπλωσής του επάνω στους μηρούς.

Τελευταία αναφέρουμε το αγαλμάτιο της Αφροδίτης από τη Δήλο²⁸. Η μορφή έχει άνετο το αριστερό και στάσιμο το δεξί σκέλος. Η διευθέτηση του χιτώνα και του ιματίου είναι ανάλογη με την αντίστοιχη του έργου μας, μόνο που στο δηλιακό απουσιάζει η τριγωνική αναδίπλωση του ιματίου.

Όπως είναι φανερό, τα αντίγραφα διαφέρουν μεταξύ τους στο στήσιμο, στη δομή του σώματος, στη διευθέτηση των ενδυμάτων και στην απόδοση των διάφορων μοτίβων.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το αγαλμάτιο του Άτραγα στέκει πλησιέστερα στη β' ομάδα. Γι' αυτό μια αντιπαράθεσή του με τα έργα της ομάδας αυτής μπορεί να μας οδηγήσει σε ορισμένες διαπιστώσεις. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι στα μικρά αυτά απλοποιημένα και δευτέρας ποιότητας έργα, όπως είναι του Άτραγα ή το Δηλιακό, οι λεπτομέρειες του πρωτοτύπου χάνονται και επικρατούν μόνο γενικά σχήματα. Ωστόσο, όμως, παρά τη συνοπτική διατύπωση των βασικών μοτίβων, κατορθώνουν να μας δώσουν, έστω και αμυδρά, την ανταύγεια της πρωτότυπης δημιουργίας. Αλλά μία σύγκριση με τα έργα της β' ομάδας μπορεί να δείξει τη σχέση του έργου μας με τα υπόλοιπα.

Το στήσιμο στη μορφή του Άτραγα είναι μονοκόμματο, στατικό και απλό στη δομή του. Το χαρακτηριστικό αυτό επαναλαμβάνεται και στο δηλιακό. Αντίθετα, στο τραλλιανό το χτίσιμο της μορφής χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ευλυγισία και κινητικότητα, που γίνεται ακόμα πιο έντονη στην Doria-Pamphili.

Η ισορροπία στη σχέση σώματος και ενδύματος απουσιάζει τόσο στο έργο μας όσο και στο δηλιακό, και είναι αποτέλεσμα της σμίκρυνσης και της απλοποίησης, που συντελεί στην εξαφάνιση του σώματος κάτω από το βάρος του ενδύματος. Αυτό φαίνεται καλύτερα στην πίσω όψη των δύο έργων. Ενδεικτικές, ως προς το σημείο αυτό, είναι οι δέσμες των πτυχών του ιματίου, που ξεκινούν από τον αριστερό ώμο και πέφτουν ξερές και άκαμπτες προς τα κάτω και διαγώνια. Αντίθετα, στα αντίγραφα Τράλλεων - Doria Pamphili, η σωματικότητα των μορφών είναι περισσότερο τονισμένη και η σχέση σώματος και ενδύματος πιο οργανική. Βέβαια και εδώ υπάρχει η αντίθεση του λεπτού χιτώνα και του χοντρού ιματίου, αλλά στην προκειμένη περίπτωση η σχέση αυτή φτάνει σε μια πιο οργανική διατύπωση.

Γενικές ομοιότητες παρουσιάζει και η πλάγια δεξιά όψη των έργων (Πίνακ. 81 δ) με το μοτίβο των πτυχών του ιματίου, που έρχονται από πίσω προς το δεξί σκέλος. Οι λεπτομέρειες όμως της πτύχωσης είναι διαφορετικές. Στο έργο μας, κάτω από την αναδιπλωμένη δέσμη του ιματίου, οι πτυχές πέφτουν κάθετα. Αντίθετα, στα υπόλοιπα αντίγραφα, είτε αραιώνουν και

27. Γ. Δεσίνης, ό.π. σ. 159-161.

28. J. Marcadé, Musée de Délos (1969), σ. 228-229, 281, 289, πίν. VII, A4200. Του ίδιου, BCH 77 (1953), σ. 548-553.

γίνονται σχεδόν πρόστυπες, όπως στο δηλιακό, είτε συνεχίζουν με βαθιές πτυχές την τοξοειδή πορεία τους επάνω στη δεξιά κνήμη, όπως στην Pamphili και των Τράλλων.

Όσον αφορά την πλάγια αριστερή όψη των έργων (Π ί ν. 81 β), τόσο στο αγαλμάτιο του Άτραγα όσο και στης Δήλου, η πτύχωση του ιματίου είναι απλοποιημένη και η παρυφή του πέφτει βαριά και μονοκόμματα. Αντίθετα το ιμάτιο, στην πλευρά αυτή, είναι πιο πλούσια πτυχωμένο στο τραλλιανό και περισσότερο κινημένο στην Doria-Pamphili, όπου η παρυφή του αποδίδεται με πυκνές και ελεύθερες πτυχές.

Συγγενική είναι και η απόδοση του μμήματος του χιτώνα ανάμεσα στον κόλπο και την αναδίπλωση του ιματίου πάνω στους μηρούς. Στο έργο μας το τμήμα τούτο, με το ελλειψοειδές σχήμα, πλησιάζει περισσότερο το αντίστοιχο δηλιακό. Αντίθετα, στα αντίγραφα των Τράλλων και Pamphili το πέσιμο του κόλπου δεξιά και το απότομο ανέβασμα του ιματίου προς τα αριστερά σχηματίζουν σχεδόν τριγωνική επιφάνεια.

Διαφορετικά σχηματίζεται και ο κόλπος. Στο έργο μας διακρίνεται ένα μικρό μέρος από τη ζώνη, που το ξαναβλέπουμε στο αγαλμάτιο της Δήλου, ενώ στα αντίγραφα Τράλλων και Pamphili σχηματίζεται λίγο χαμηλότερα, κρύβοντας τελείως τη ζώνη.

Πάντως το βασικό σχήμα του καμπύλου κόλπου και του αναδιπλωμένου ιματίου είναι πολύ συγγενικό στα έργα που εξετάζουμε. Όμοιο επαναλαμβάνεται στα κύρια μοτίβα του και το τριγωνικό άνοιγμα του χιτώνα ανάμεσα στα στήθη. Τόσο στο έργο μας, όσο και στο δηλιακό, οι πτυχές ανάμεσα στους μαστούς είναι μονοκόμματος, ξερές και απλοποιημένες, σε αντίθεση με τις αντίστοιχες του τραλλιανού, που σχηματίζουν ένα πλούσια πτυχωμένο τρίγωνο. Στην Doria-Pamphili το ύφασμα παρουσιάζεται με στρογγυλεμένη την κορυφή του τριγώνου, που είναι αποτέλεσμα του ξεγυμνώματος του δεξιού ώμου.

Η σύγκριση αυτή του έργου μας με τα παραπάνω, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στυλικά το αγαλμάτιο του Άτραγα βρίσκεται πιο κοντά στο έργο της Δήλου, που χρονολογείται στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια. Πρόσθετα εξωτερικά στοιχεία χρονολόγησης αποτελούν τόσο το μικρό μέγεθος του έργου²⁹, όσο και ο τρόπος κατασκευής του από πολλά κομμάτια³⁰, που συνηθίζεται στην ελληνιστική εποχή. Επομένως, με βάση αυτά τα στοιχεία, το αγαλμάτιο του Άτραγα μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στο 2ο αι. π.Χ.

Μικρό γυναικείο κεφάλι

Το μικρό γυναικείο κεφάλι³¹ (Π ί ν. 82 α-δ) από ντόπιο λευκό και λεπτόκοκκο μάρμαρο, έχει ύψος, μαζί με το σωζόμενο τμήμα του λαιμού, 0,115 μ.³² Το γλυπτό είναι αρκετά ταλαιπωρημένο, όπως δείχνουν οι αποκρούσεις σε πολλά σημεία και η διάβρωση της επιδερμίδας του. Συγκεκριμένα λείπει η αριστερή παρειά του προσώπου από τη βάση του ματιού μέχρι το λαιμό, και η δεξιά είναι απολεπισμένη από πρόσφατες κακώσεις. Επίσης, η μύτη είναι σπασμένη περίπου μέχρι τη ρίζα της, ενώ ελαφρότερες αποκρούσεις υπάρχουν στο πηγούνι, στο πτερύγιο του δεξιού αυτιού και στα μαλλιά, όπου λείπει η δεξιά απόληξη της δέσμης που σχηματίζεται στην κορυφή του κρανίου. Μικροαμυχές παρατηρούνται και στην υπόλοιπη επιφάνεια της

29. G. Merker, *The Hellenistic Sculpture of Rhodes* (1973), σ. 7.

30. Ό.π., σ. 8.

31. Είναι τυχαίο εύρημα από την περιοχή του αρχαίου Άτραγα, με αριθ. καταγραφής 77/54 στο Μουσείο της Λάρισας.

32. Το συνολικό ύψος του αγαλματίου υπολογίζεται στα 0,72 μ. περίπου.

κεφαλής. Ο λαιμός στη βάση του είναι λοξά σπασμένος και έχει τόρμο για τη στερέωση του κεφαλιού στον κορμό του αγάλματος.

Τα μαλλιά χωρίζονται στο μέσο του μετώπου σε δύο ομάδες, προχωρούν προς τους κροτάφους και, αφήνοντας ακάλυπτα τα περύγια των αυτιών, τα μισά φέρονται γυρισμένα προς την κορυφή της κεφαλής, σχηματίζοντας δέσμη, ενώ τα υπόλοιπα μαζεύονται στο πίσω μέρος του κρανίου σε κότσο. Οι βόστρυχοι της επάνω ομάδας είναι κυματιστοί, ενώ στην κάτω ομάδα η μορφή των μαλλιών είναι απλοποιημένη, σχεδόν διαλυμένη.

Τα χαρακτηριστικά της μορφής αποδίδονται με την τεχνική *Sfumato*³³. Το πρόσωπο είναι στενόμακρο και χαρακτηρίζεται από ένα κλειστό, ωοειδές περίγραμμα, που στενεύει προς τα κάτω. Το σχήμα κλείνεται από το χαμηλό, τριγωνικό μέτωπο και κάτω καταλήγει σ' ένα σαγόνι ελαφρά προτεταμένο. Τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά ορίζονται από τα φρύδια, που στεφανώνουν τα βαθουλωτά, αμυγδαλόσχημα μάτια και τα ανεπαίσθητα τοξωτά βλέφαρα. Τα περύγια της μύτης, κρίνοντας από το δεξί που σώζεται ελάχιστα, πρέπει να ήταν καλοσχηματισμένα. Τα ζυγωματικά πλάθονται απαλά και τα χείλη, που τα όριά τους δηλώνονται με δύο μικρές οπές από τρυπάνι, είναι φουσκωτά με μια ελαφρά κλίση προς τα κάτω. Μια βαθιά, οριζόντια αύλακα τονίζει το πηγούνι κάτω από το χείλος.

Η κόμμωση τύπου δέσμης στην κορυφή του κρανίου είναι ένα μοτίβο που γίνεται αγαπητό στις δεκαετίες μετά τον Πραξιτέλη και χαρακτηρίζει Αφροδίτες, κυρίως του τύπου των Μεδίκων³⁴ και του Καπιτωλίου³⁵. Συχνά, όμως, χαρακτηρίζει και άλλους τύπους Αφροδίτης, όπως την Καλλίπυγο³⁶, ή των Συρακουσών³⁷, καθώς και παραλλαγές τους. Επίσης, ο τύπος της δέσμης χρησιμοποιήθηκε και σε παραστάσεις Απόλλωνα³⁸.

Έχοντας σαν αφετηρία το γεγονός ότι η κόμμωση αυτή χαρακτηρίζει κυρίως Αφροδίτες, θα μπορούσε να ειπωθεί με σχετική βεβαιότητα ότι το κεφάλι του Άτραγα αποδίδει τη θεά του έρωτα. Η άποψη όμως αυτή, αν και επικρατέστερη, δεν αποκλείει την περίπτωση απεικόνισης κάποιας άλλης θεότητας³⁹. Παρ' όλα αυτά, όμως, επειδή το έργο μας βρίσκεται πλησιέστερα στον τύπο της Αφροδίτης, γι αυτό και η στυλιστική μας ανάλυση βασίζεται σε αντίγραφα του σχετικού τύπου.

Το καλύτερο αντίγραφο είναι η Αφροδίτη Bartlett, στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης⁴⁰. Και εδώ τα μαλλιά χωρίζουν στην κορυφή του μετώπου και προχωρούν προς τους κροτάφους, σχηματίζοντας πυκνούς και κυματιστούς βόστρυχους, που σκεπάζουν τα περύγια των αυτιών. Οι κορυφαίοι βόστρυχοι μαζεύονται σε δέσμη και δένονται στην κορυφή του κρανίου με ταινία που περιτρέχει δύο φορές το κεφάλι, ενώ τα υπόλοιπα μαλλιά μαζεύονται

33. Με την τεχνική *sfumato* αποδίδονται πολλά ελληνιστικά έργα. Χρησιμοποιείται πολύ στη ροδιακή πλαστική και χαρακτηρίζει έργα ιδιαίτερα του 2ου και 1ου αι. π.Χ. Θεωρείται ότι προέρχεται από τη σχολή του Πραξιτέλη, βλ. G. Merker, *ό.π.*, σ. 12, σημ. 25.

34. M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (1967), σ. 20, εικ. 25, 30-31.

35. W. Fuchs, *ό.π.*, σ. 238, εικ. 257.

36. *Ό.π.*, σ. 243, εικ. 265/266.

37. A. Della Seta, *Il nudo nell'arte* (1930), σ. 451, εικ. 151.

38. W. Fuchs, *ό.π.*, σ. 121, εικ. 112.

39. Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων δε μας επιτρέπει να ταυτίσουμε το έργο μας, με απόλυτη βεβαιότητα, με τη θεά Αφροδίτη.

40. Το κεφάλι βρέθηκε στην Αθήνα, στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς. Είναι αττικό έργο και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Comstock-Vermeule, *Sculpture in Stone* (1976), σ. 54, εικ. 55. Caskey, *Catalogue of Greek and Roman Sculpture* (1925), σ. 68-71.

σε κόσσο στη βάση του κρανίου. Στο κεφάλι Bartlett συνυπάρχουν όλα τα τυπικά πραξίτελικά χαρακτηριστικά, όπως το ωοειδές πρόσωπο με τα ελαφρά τονισμένα ξυγωματικά, τα αμυγδαλόσχημα μάτια, τα χείλη με το ευγενικό χαμόγελο, το απαλό πλάσιμο της σάρκας και η ελαφρά ακατάστατη απόδοση της κόμμωσης.

Ο τύπος παραδίδεται περισσότερο ή λιγότερο πιστά και σε άλλα έργα, όπως είναι: α) η Αφροδίτη του Καπιτωλίου⁴¹, β) μαρμάρινο κεφάλι τύπου Καπιτωλίου στη Βουδαπέστη⁴², γ) μαρμάρινο κεφάλι στη Βοστώνη⁴³, δ) μικρό κεφάλι από τη Δήλο⁴⁴ και ε) χάλκινο αγαλμάτιο Αφροδίτης στο Ισραήλ⁴⁵.

Το κεφάλι του Άτραγα είναι μια ελεύθερη μετάπλαση ενός κλασικού έργου του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και ανήκει στην κατηγορία των αναθημάτων που βασίζονται περισσότερο στην τυποποίηση και απομίμηση γνωστών τύπων παρά στην πιστή αντιγραφή τους.

Για το λόγο αυτό μόνο γενικές συγκρίσεις μπορούμε να επιχειρήσουμε. Έτσι, όσον αφορά τη διατύπωση των χαρακτηριστικών του προσώπου, το έργο συγγενεύει με το κεφάλι Bartlett στην απόδοση της επιδερμίδας, με το απαλό πλάσιμο και την αβίαστη μετάβαση από τη μια επιφάνεια στην άλλη⁴⁶. Αντίθετα, οι διαφορές τους εντοπίζονται στα εξής σημεία: το μέτωπο στο κεφάλι του Άτραγα είναι χαμηλό και τριγωνικό, ενώ στην Αφροδίτη της Βοστώνης είναι πιο πλατύ και ψηλό. Τα μάτια στο έργο μας αποδίδονται βαθουλωτά και περισσότερο στρογγυλεμένα, σε αντίθεση με της Bartlett, που είναι μισάνοιχτα και χαρακτηρίζονται από κάποια ονειρική διάθεση. Απήχηση αυτής της ονειροπόλησης μπορεί να διακρίνει κανείς και στο αντίστοιχο του Άτραγα. Τα χείλη με το απροσδιόριστο χαμόγελο στο κεφάλι που εξετάζουμε εδώ και με την ελαφρά κλίση προς τα κάτω θυμίζουν τα αντίστοιχα της Bartlett, αλλά δε φτάνουν το απαλό και δροσερό τους πλάσιμο, που τονίζει περισσότερο το καλοσηματισμένο πηγούνι.

Ως προς την απόδοση της κόμμωσης, το κοινό χαρακτηριστικό των δύο έργων είναι το μοτίβο της δέσμης των μαλλιών στην κορυφή και του κόσσου στη βάση του κρανίου. Βλέποντας όμως κανείς το κεφάλι του Άτραγα από τα πλάγια διαπιστώνει ότι, πέρα από τη διαφορά στο πλάσιμο των βοστρύχων, που είναι περισσότερο σχηματοποιημένοι σε σύγκριση με τους αντίστοιχους της Bartlett, όλοι οι πλάγιοι βόστρυχοι του έργου μας μαζεύονται από τους κροτάφους προς την κορυφή και σχηματίζουν δέσμη, αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά. Τα υπόλοιπα μαλλιά, με τελειώς απλοποιημένη μορφή, μαζεύονται στον αυχένα. Αντίθετα, στο έργο της Βοστώνης μόνο οι κορυφαίοι βόστρυχοι σχηματίζουν τη δέσμη και δένονται με ταινία που περιτρέχει δύο φορές το κεφάλι. Όλα τα υπόλοιπα μαλλιά μαζεύονται πίσω καλύπτοντας και τα πτερύγια των αυτιών.

Μετά τις παραπάνω συγκρίσεις και παρά τις διαφορές που παρατηρήθηκαν, το έργο μας μπορεί να συμπεριληφθεί στην ομάδα των αντιγράφων και ελεύθερων μεταπλάσεων, που προέρχονται από τη σχολή του Πραξιτέλη.

Το έργο του Άτραγα, αν και είναι επαρχιακό, έχει επηρεαστεί από τη στυλιστική παράδοση της μεταπραξίτελικής περιόδου, που αναγεννιέται στα ελληνιστικά χρόνια. Από πλευράς

41. W. Fuchs, ό.π., σ. 238, εικ. 257.

42. A. Hekler, Museum der bildenden Künste in Budapest (1929), σ. 49-50, αρθ. 38.

43. Comstock-Vermeule, ό.π., σ. 110, εικ. 167.

44. J. Marcadé, Musée de Délos (1969), πίν. XLVIII, A2105.

45. Aharon Shabtai, The Israel Museum (1978), σ. 57, εικ. 2.

46. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται με την τεχνική sfumato. Βλ. υποσημ. 33.

τεχνικής, ο τόρμος που υπάρχει στη βάση του λαιμού, σε συνδυασμό με το μικρό μέγεθος του κεφαλιού, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το αγαλμάτιο πιθανότατα ήταν φτιαγμένο από περισσότερα κομμάτια συναρμολογημένα με συνδέσμους. Αυτή η τεχνική, που χαρακτηρίζει την ελληνιστική μικροπλαστική, έχει ευρεία διάδοση ιδιαίτερα το 2ο αι. π.Χ.⁴⁷. Επιπλέον η λείανση της επιδερμίδας σε αντίθεση με την κάπως αδρά δουλεμένη κόμμωση, αλλά και τα ίχνη από τρυπάνι στις άκρες του στόματος⁴⁸ συνηγορούν σε μια χρονολόγηση του έργου μας περίπου στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Ανάγλυφο Κυβέλης

Το ανάγλυφο της Κυβέλης⁴⁹, που σώζεται από τα γόνατα και κάτω, είναι από ντόπιο λευκό και λεπτόκοκκο μάρμαρο, με σωζόμενο ύψος, μαζί με την πλίνθο του, 0,074 και σωζόμενο πλάτος 0,082 μ. (Πίνακ. 83 α). Το ανάγλυφο είναι πολύ διαβρωμένο και σε μερικά σημεία ακρωτηριασμένο. Συγκεκριμένα λείπει το τμήμα πάνω από το κεφάλι του λιονταριού καθώς και μέρος από το ιμάτιο της θεάς στην αριστερή πλευρά του έργου. Επίσης, μικροαμυχές υπάρχουν τόσο στην πλίνθο όσο και στις μορφές. Η πίσω όψη είναι τελείως ακατέργαστη με πολλές αποκρούσεις.

Η θεά παριστάνεται καθισμένη σε θρόνο με την καθιερωμένη ενδυμασία της δηλαδή το χιτώνα και το ιμάτιο, που σκεπάζει το κάτω μέρος του σώματος από τα δεξιά προς τα αριστερά. Πατεί και με τα δύο πόδια στην πλίνθο και προβάλλει ελαφρά το δεξί. Ο χιτώνας της χαρακτηρίζεται από λίγες αβαθείς και κάθετες πτυχές. Οι πτυχές του ιματίου που τυλίγει τα σκέλη ξεκινώντας από το αριστερό γόνατο διατάσσονται λοξά προς το κέντρο της μορφής και διαλύονται πάνω στο δεξί σκέλος. Στο αριστερό τμήμα του αναγλύφου σώζονται ίχνη από τις πτυχές του ιματίου, που ανδιπλωμένο έπεφτε από τον αριστερό ώμο της Κυβέλης.

Η σύνθεση συμπληρώνεται από το λιοντάρι, το ιερό ζώο της θεάς, που βρίσκεται δεξιά από το θρόνο και παριστάνεται καθισμένο στα πίσω πόδια του σε στροφή 3/4 προς το κέντρο της σύνθεσης. Από τη διάβρωση έχουν διαλυθεί τόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ζώου, όσο και οι λεπτομέρειες του ενδύματος της θεάς.

Το ανάγλυφο του Άτραγα εντάσσεται μέσα στο πλήθος των αναθηματικών αναγλύφων⁵⁰ και ναϊσκών ένθρονης Κυβέλης που μας παραδίδονται και τα οποία αποδίδουν γνωστό λατρευτικό άγαλμα της θεάς⁵¹. Τα μνημεία αυτά είναι περισσότερο ελεύθερες μεταπλάσεις παρά πιστά αντίγραφα του αρχετύπου. Ο V. Salis⁵² διακρίνει δύο παραλλαγές του τύπου. Στο κλασικό πρωτότυπο, που ταυτίζεται με το έργο του Αγοράκριτου, ανάγει, εκτός από το γενικό σχήμα της ένθρονης θεάς, και ορισμένες λεπτομέρειες που κρίνονται χαρακτηριστικές, όπως π.χ. ο κάλαθος στην κεφαλή, οι πλόκαμοι που πέφτουν πάνω στους ώμους, τα λιοντάρια δεξιά και αριστερά από το θρόνο, το κράτημα του τυμπάνου με το αριστερό χέρι από κάτω κ.ά. Αντίθετα,

47. Η τεχνική αυτή ήταν γνωστή και από τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Πολλά ελληνιστικά έργα μικροπλαστικής, φτιαγμένα από περισσότερα του ενός κομμάτια, βρέθηκαν στη Δήλο, Ρόδο, και Σάμο. G. Merker, *ό.π.*, σ. 1-17.

48. A. Stewart, *Αττικά* (1979), σ. 104-105.

49. Είναι τυχαίο εύρημα από την περιοχή του αρχαίου Άτραγα, με αριθ. 77/60 στο Μουσείο της Λάρισας.

50. Για τη χρήση τους ως αναθήματα, βλ. W. Rouse, *Greek Votive Offerings* (1902), σ. 293.

51. Γ. Δεσπίνης, *ό.π.*, σ. 111. Το άγαλμα της ένθρονης Κυβέλης ήταν στημένο στο Μητρώο της αρχαίας Αγοράς, όπου βρέθηκαν και πολλά αναθηματικά ανάγλυφα αυτού του τύπου. Βλ. L. Shear, *Hesperia* 4 (1935), σ. 400-401.

52. V. Salis, *JdI* 28 (1913), σ. 1 κ.ε.

θεωρεί μεταγενέστερες παραλλαγές του αγορακρίτειου τύπου τα παραδείγματα εκείνα, όπου η θεά εικονίζεται έχοντας το αριστερό της χέρι πάνω στο τύμπανο.

Με βάση το διαφορετικό αυτό τρόπο που κρατάει το τύμπανο η θεά, ο E. Langlotz⁵³ διακρίνει δύο τύπους λατρευτικών αγαλμάτων που ανάγονται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Στα ανάγλυφα και στους ναΐσκους του 4ου αι. π.Χ. η θεά φορεί χιτώνα με ψηλό ζώσιμο και περνά το χέρι της κάτω από το τύμπανο. Αντίθετα, στα παραδείγματα που ανάγονται στον 5ο αι. π.Χ. η θεά φορεί χιτώνα με απόπτυγμα, μερικές φορές και με κόλπο και έχει αποθέσει το αριστερό της χέρι πάνω στο τύμπανο.

Το ανάγλυφο του Άτραγα, εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησής του, δεν αφήνει περιθώρια ακριβούς τυπολογικής κατάταξης και χρονολόγησης. Έχοντας σαν αφετηρία το γεγονός της ευρείας διάδοσης των αναγλύφων ένθρονης Κυβέλης στα ελληνιστικά χρόνια και την απλοποιημένη μορφή του, που δε δίνει τίποτα περισσότερο από ένα γενικό σχήμα, το έργο μας μπορεί να ενταχθεί μέσα στα πλαίσια αυτής της χρονικής περιόδου.

Τμήμα γυναικείου αγαλματίου

Το θραύσμα του γυναικείου αγαλματίου⁵⁴ (Π ί ν. 83 β-ε) από ντόπιο λευκό και λεπτόκοκκο μάρμαρο έχει σωζόμενο ύψος μαζί με την πλίνθο του 0,167 μ.⁵⁵ και πλάτος 0,13 μ. Η μορφή σώζεται από τα γόνατα και κάτω και φέρει αποκρούσεις στην παρυφή του ιματίου, που πέφτει στην αριστερή πλευρά και στο δεξί γόνατο. Η πλίνθος είναι σπασμένη στην αριστερή (Π ί ν. 83 γ), καθώς και στην πίσω δεξιά πλευρά της, μαζί με μικρό τμήμα του χιτώνα.

Η μορφή, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο, στηρίζεται στο αριστερό πόδι, ενώ το δεξί κάμπτεται στο γόνατο και τοποθετείται προς τα πλάγια και λίγο προς τα πίσω. Στην μπροστινή όψη, οι πτυχές του χιτώνα είναι σκληρές και άκαμπτες και πέφτουν με ενδιάμεσες βαθιές αυλακώσεις σε έξι δέσμες, που αναλύονται σε μικρότερες. Το ιμάτιο πέφτει βαρύ και αγκαλιάζει τον όγκο της μορφής μέχρι το μέσο περίπου της κνήμης. Οι πτυχές του, ξεκινώντας λοξά από τα αριστερά προς τα δεξιά, σχηματίζουν λίγες χοντρές και μεγάλες αυλακώσεις που χαλαρώνουν πάνω στο λυγισμένο δεξί σκέλος και σβήνουν τελείως στο γύρισμα του ενδύματος προς τα πίσω (Π ί ν. 83 δ).

Στην πίσω όψη (Π ί ν. 83 ε), η ποιότητα της δουλειάς είναι μέτρια και η εκτέλεση πολύ γρήγορη. Η επιφάνεια είναι σχεδόν επίπεδη και χοντροδουλεμένη και διακρίνεται μόνο η παρυφή του ιματίου, που φέρεται λοξά από τα δεξιά προς τα αριστερά.

Τυπολογικά, η πτυχολογία του ενδύματος, που συναντάται ιδιαίτερα σε έργα του 4ου αι. π.Χ., θυμίζει τα μοτίβα της τέχνης του Πραξιτέλη, όπως τα συναντάμε στις Μούσες από τη βάση της Μαντίνειας⁵⁶ και στη Μικρή και Μεγάλη Ηρακλειώτισσα⁵⁷. Ανάλογα αποδίδονται και ορισμένες γυναικείες μορφές σε επιτύμβια μνημεία του 4ου αι. π.Χ., όπως σε μια επιτύμβια στήλη, στο Λούβρο⁵⁸, καθώς και ορισμένες από τις όρθιες μορφές της σαρκοφάγου

53. E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947), σ. 65 κ.ε.

54. Είναι τυχαίο εύρημα από την περιοχή του αρχαίου Άτραγα, με αριθ. καταγραφής 77/44 στο Μουσείο της Λάρισας.

55. Το συνολικό ύψος του υπολογίζεται σε 0,64 μ. περίπου.

56. W. Fuchs, ό.π., σ. 454, εικ. 531.

57. Ό.π., σ. 219, εικ. 236/237.

58. M. Collignon, *Les statues funéraires dans l'art grec* (1911), σ. 158, εικ. 90.

των «θρηνουσών γυναικών», στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁵⁹ που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Συγγενικό τύπο παραδίδουν και τρία εικονιστικά αγάλματα από τη Θάσο⁶⁰, που χρονολογούνται περίπου στο 100 π.Χ. Όμοια είναι και η διευθέτηση του ενδύματος σε ορισμένα εικονιστικά αγάλματα από την Κυρήνη, που ανάγονται στις αρχές του νεοκλασικισμού⁶¹ και σ' ένα θραύσμα από τη Δήλο⁶², που χρονολογείται με ακρίβεια στα 110-109 π.Χ. από την επιγραφή της βάσης του.

Το έργο μας βρίσκεται τυπολογικά και στυλιστικά πλησιέστερα στις γυναικείες μορφές της Θάσου και της Κυρήνης. Τα έργα αυτά απηχούν την κλασική παράδοση του 4ου αι. π.Χ. μολονότι η εκτέλεσή τους δεν έχει τη ζωντάνια και την έμπνευση, που είχαν εκείνα τα μακρινά πρότυπα. Πέρα όμως απ' αυτή την τυποποίηση, η πτύχωσή τους, που συχνά είναι άκαμπτη και γραμμική, χαρακτηρίζεται από έντονες φωτοσκιάσεις.

Στο θραύσμα του Άτραγα η τυποποίηση και απλοποίηση είναι περισσότερο προχωρημένη. Αυτό οφείλεται στο μικρό μέγεθος του έργου, το οποίο συνεπάγεται τη μείωση των πτυχών του χιτώνα, που περιορίζονται μόνο στην κύρια όψη, ενώ η πίσω είναι πρόχειρα και συνοπτικά δουλεμένη. Ανάλογη είναι και η επεξεργασία των αντίστοιχων όψεων στα έργα της Κυρήνης και Θάσου. Επιπλέον, ορισμένα τεχνικά στοιχεία των παραπάνω έργων επαναλαμβάνονται και στου Άτραγα. Συγκεκριμένα, στα γλυπτά αυτά η πλίνθος αποδίδεται λεπτή και περιορισμένη σε έκταση. Όσον αφορά τις πτυχές του χιτώνα, τουλάχιστον στα αγάλματα της Κυρήνης, είναι δουλεμένες με τρέχον τρυπάνι, όπως και στο έργο μας, ιδιαίτερα στα πιο βαθιά σημεία της πτύχωσης, όπου η χρήση του δεν είναι αισθητά φανερή.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στοιχεία το θραύσμα του Άτραγα μπορεί να χρονολογηθεί ανάλογα με τα έργα της Θάσου και της Κυρήνης, πιθανότατα προς το τέλος του 2ου αι. π.Χ.

ΜΑΡΙΑ ΕΓΓΛΕΖΟΥ

59. W. Fuchs, ό.π., σ. 449, εικ. 519.

60. G. Mendel, *Catalogue des Sculptures I* (1912), σ. 336-340, εικ. 130, 131, 132.

61. G. Traversari, *Statue iconiche femminili cirinaiche* (1960), σ. 27-29, πίν. II, III, εικ. 3, 4, 5.

62. J. Marcadé, ό.π., σ. 135, πίν. LVI, A1006.

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΜΥΝΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

(Σ χ έ δ. 1 - 5· Π ί ν. 84-89)

Καλοκαίρι του 480 π.Χ. Η στρατιά του Ξέρξη βρίσκεται μπροστά στα στενά των Θερμοπυλών. Ο αθηναϊκός στόλος κάτω από τις διαταγές του Θεμιστοκλή έχει ενωθεί με τη ναυτική δύναμη των άλλων πόλεων κοντά στο Αρτεμίσιο. Ο κίνδυνος εισβολής στην Αττική διαγράφεται άμεσος και στρατός των Αθηναίων φυλάει την πόλη και την Αττική από μία ενδεχόμενη αποβατική επιχείρηση από τον κατερχόμενο εχθρικό στόλο, ανάλογη με αυτήν του 490 π.Χ. (Ηρόδ. κεφ. VIII).

Αν λοιπόν πρώτη γραμμή άμυνας ήταν η παράλια, υπαίθρια χώρα, δεύτερη πρέπει να ήταν ο περίβολος της πόλης, οχυρό που περιέβαλλε την πόλη από τους χρόνους του Σόλωνα και του Πεισίστρατου¹. Στην περίπτωση που και η πτώση της πόλης θα ήταν αναπόφευκτη, οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να καταφύγουν στην Ακρόπολη και να αμυνθούν για σύντομο χρονικό διάστημα, μέχρι να καταπλεύσει στη βάση του ο στόλος της πόλης. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο φαίνεται να πρυτάνευσε στη σκέψη των Αθηναίων, ώστε να αποφασίσουν βιαστικά την ενίσχυση των τειχών της Ακροπόλεως, ενίσχυση που απέβλεπε στην πιο αποτελεσματική άμυνα, σε περιορισμένο χώρο και χρόνο.

Τα τείχη της Ακροπόλεως κατασκευασμένα στην ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο² ήταν το αναλλοίωτο αμυντικό περίγραμμα που με μερικές μεταβολές και επιδιορθώσεις τον 6ο αι. π.Χ.³ αποτελούσε την οχύρωση, την περίοδο που ο περσικός στρατός όδευε προς τη Νότια Ελλάδα. Τρεις ήταν οι προσβάσεις προς το βράχο: η κύρια είσοδος ήταν από τη δυτική πλευρά μπροστά από τον προμαχώνα, όπου αργότερα κτίστηκε ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Η δεύτερη από τη βορειοδυτική πλευρά του τείχους και η τρίτη μέσα από το σπήλαιο της Αγραύλου⁴ (Σ χ έ δ. 1). Μία τέταρτη είσοδος βορειοανατολικά του Ερεχθείου, που την παραστατική εικονογράφηση μας έδωσε ο Holland⁵, καταργήθηκε μάλλον στην περίοδο των σκοτεινών χρόνων.

Λίγα χρόνια πριν είχε αρχίσει να κτίζεται ο προ-Παρθενώνας που αργότερα τα καταστραμμένα από τον εμπρησμό μέλη του χρησιμοποιήθηκαν, μαζί με το υλικό άλλων μνημείων, στη μεταγενέστερη τείχιση της Ακροπόλεως⁶. Το μνημείο είχε αρχίσει να υψώνεται περιβεβλημένο

1. Ηρόδοτος VII, 140. Judeich, *Top.* 1931, σ. 121. I. Τραυλός, *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, σ. 34, 40.

2. Σ. Ιακωβίδης, *Η μυκηναϊκή Ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήναι 1962. Βλ. κεφ. συμπερασμάτων, σ. 225-228.

3. I. Τραυλός, *ό.π.*, σ. 44.

4. Σχέδιο I. Τραυλού, δάνειο από το *Pict. Dict. of Anc. Athens*, σ. 61. Ηρόδ. VIII, 51-53, IX, 13. Θουκ. I, 83.

5. Holland, *Erechtheum Papers*, *AJA* 28 (1924), όπου η σχετική αναπαράσταση.

6. Σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Ο Δημοσθένης (22,13) αναφέρει σαν χρόνο έναρξης της κατασκευής το 490 π.Χ. Κατά Dinsmoor η κατασκευή του στερεοβάτη άρχισε το 495 π.Χ. (*AJA* 38 (1934), σ. 440, 443, 448) και του ναού το 488 (*AJA* 51 (1947), σ. 117). Οι Dörpfeld (*AM* 1902, σ. 382) και Hill (*AJA* 16 (1912), σ. 557) θεωρούν σαν χρόνο έναρξης της κατασκευής το 510 π.Χ. Αντίθετα, ο

Σχέδ. 1. Η Ακρόπολη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Tschira (AA 54 (1939), σ. 38 κ.ε.) μεταθέτει την έναρξη των έργων του προ-Παρθενώνα μετά τα Περσικά, δηλαδή μετά το 479 π.Χ. Περιληπτικές αναφορές των θεωριών στους: Judeich, ό.π., σ. 248 κ.ε., Ορλάνδος, Παρθενών Β', σ. 40 κ.ε. Για την οχύρωση του βράχου μετά τα Περσικά βλ. Θουκ. Ι, 90, 3-93, 2. Πλουτ., Θεμιστοκλής, 19, 1.

από τα ξύλινα ικρίωματα. Είχε προηγηθεί ο εκβραχισμός και η ισοπέδωση του βράχου, όπως δείχνουν τα ίχνη των εντορμιών που άφησαν οι σφήνες λίγο πιο έξω από το περίγραμμα του κλασικού Παρθενώνα παρά τη βορειοανατολική του γωνία (Πί ν. 84-85).

Ο βράχος, ο γνώριμος ασβεστόλιθος Ακροπόλεως, αφαιρέθηκε πιθανά με δύο παράλληλους τρόπους:

— με τη χρήση κρουστικών εργαλείων όπου με κατάλληλα χτυπήματα στα νερά και τους κομούς του πετρώματος απομάκρυναν θραύσματα από το βράχο, και

— με τη διάνοξη εντορμιών υποδοχής ξύλινων σφηνών, στις οποίες γινόταν έγχυση νερού για τη διόγκωσή τους που στη συνέχεια προκαλούσαν τη θραύση του βράχου, ή σιδηρών που προκαλούσαν τη θραύση με τη βοήθεια βαριού κρουστικού εργαλείου⁷. Τα εκβραχισμένα κομμάτια φαίνεται ότι τα απωθούσαν προς την περιφέρεια του εργοταξίου μέχρι την τελική τους απομάκρυνση από την περιοχή.

Τι απέγιναν τα κομμάτια, πού και πώς χρησιμοποιήθηκαν, είναι ένα ερώτημα που θα μας απασχολήσει αμέσως παρακάτω.

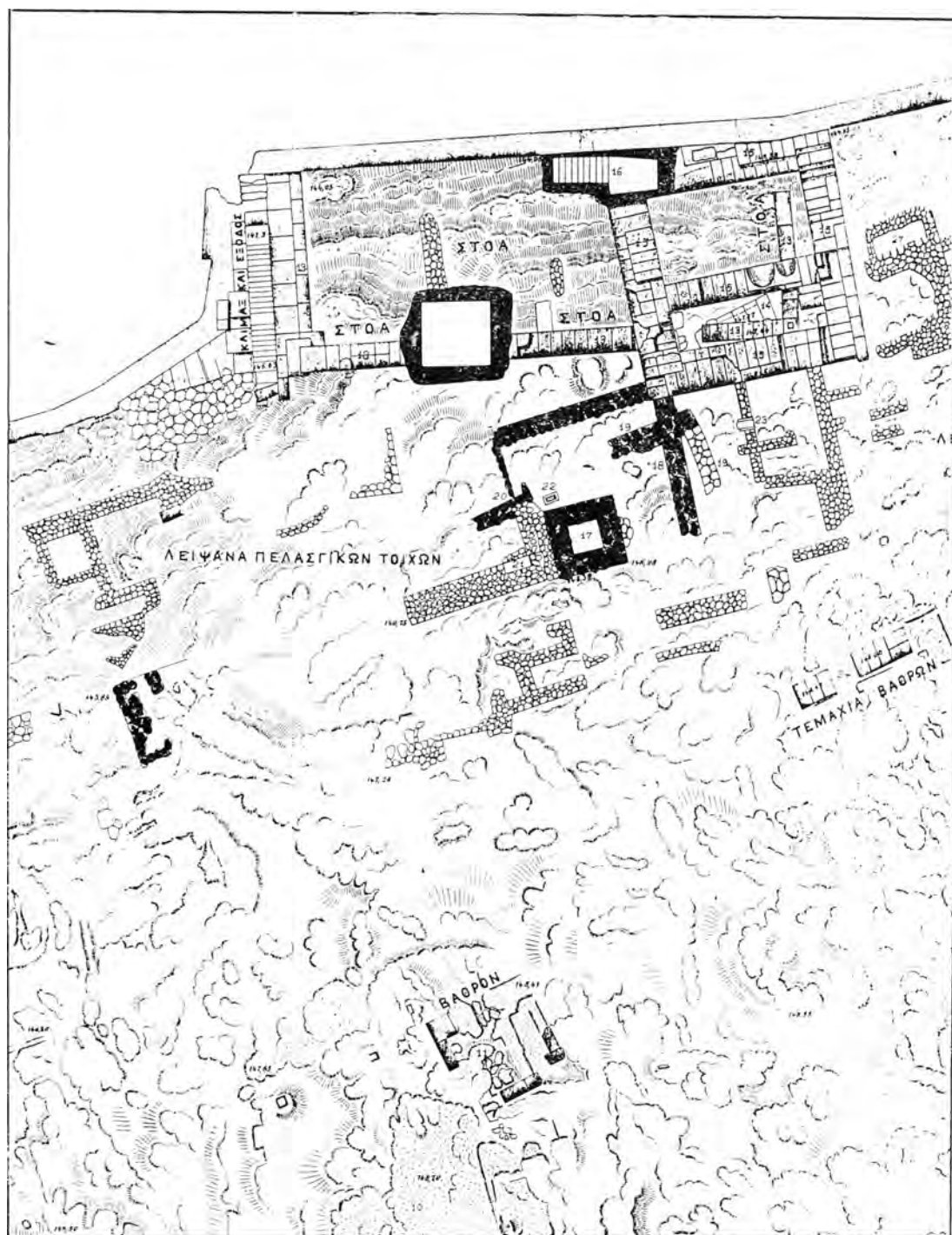
Στην περιοχή, όπου η βορειοδυτική είσοδος της Ακροπόλεως, διατηρούνται υπολείμματα από δύο ορθογωνικής κατόψεως κατασκευές καθώς και διαμήκεις τοίχοι οικοδομημένοι με τοπικό ασβεστόλιθο (Σχ έ δ. 2). Οι εξωτερικές διαστάσεις του ανατολικού ορθογωνικού κτίσματος με α.α. 8 είναι 3,50×3,50 μ. και διατηρείται σε ύψος περίπου 1,30 μ. από το φυσικό βράχο, του δε δυτικού (α.α. 3) είναι περίπου 3,20×4,00 μ. και μόνο υπολείμματα της πρώτης στρώσης διασώζονται λίγο πιο πάνω από το φυσικό έδαφος (Πί ν. 86 α-β, 88 α). Το πλάτος της τοιχοποιίας είναι κατά μέσο όρο 1 μ., όπως παρόμοιο είναι και το πλάτος των τοίχων με α.α. 9, 10 και 10α. Τόσο οι ορθογωνικές κατασκευές που θυμίζουν μικρούς αμυντικούς «πύργους» όσο και οι εκτεινόμενοι τοίχοι, εμφανίζουν την ίδια κατασκευαστική δομή. Έχουν οικοδομηθεί εν ξηρώ, με ογκώδεις αργούς λίθους και, παρά τις αλάξευτες επιφάνειες, παρουσιάζουν μία εξαίρετη συναρμογή. Η όλη δομή της τοιχοποιίας χαρακτηρίζεται από μία βαθιά αίσθηση και γνώση προσαρμογής μεγάλων όγκων μεταξύ τους, είναι δε χαρακτηριστικό ότι ορισμένοι λίθοι ξεπερνούν σε βάρος τα 500 kg. (Πί ν. 86 α, γ).

Οι τοίχοι με α.α. 10 και 10α δείχνουν από πρώτη ματιά να μην είναι ταυτόχρονα κατασκευασμένοι. Η εμφανιζόμενη «ασυμφωνία» στο αρμολόγημα παρά τη γωνία συμβολής οφείλεται στη φύση του υλικού το οποίο δεν επιτρέπει εύκολα, λόγω των διαστάσεων και της μορφής των επιμέρους στοιχείων, την εμπλοκή των λίθων στη διασταύρωση των τοίχων. Αυτό φαίνεται καθαρά στις γωνίες του ανατολικού αμυντικού πύργου, όπου συμπίπτουν σχετικά οι κατακόρυφοι αρμοί των γωνιολίθων σε ύψος (Πί ν. 86 β, 87 α).

Στον τοίχο με α.α. 7, ο οποίος δείχνει να είναι συνέχεια του τοίχου με α.α. 10α, συμβάλλει εγκάρσια ο τοίχος με α.α. 9. Στο σημείο συμβολής, στην κατώτερη στάθμη, είναι χαρακτηριστική η εισδοχή ενός λίθου του τοίχου με α.α. 9 μέσα στο περίγραμμα του τοίχου με α.α. 7. Επίσης, στον τελευταίο σχεδιάστηκε με διακεκομμένη γραμμή ένας ευμεγέθους μακρόστενος λίθος, που σημειώνεται με ευκρίνεια στο σχέδιο των Καββαδία-Kawerau, που επίσης εισχωρούσε στο περίγραμμα του τοίχου με α.α. 9, γεγονός που επιβεβαιώνει την υπόθεση πως οι δύο τοίχοι κτίστηκαν την ίδια χρονική περίοδο (Σχ έ δ. 2, 3· Πί ν. 87 β, 88 β).

Η προς τα δυτικά επέκταση του τοίχου με α.α. 7, αφήνει μία απόσταση περίπου 1,5 μ. από

7. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής, τ. 2, σ. 86. Χ. Μπούρας - Μ. Κορρές, Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, 1983, σ. 44-53.

Σχέδ. 2. Βόρεια κλιτύς Ακροπόλεως (σχέδιο Καββαδία - Kawerau).

τη βόρεια ορατή παρειά του δυτικού «πύργου» με α.α. 3. Βόρεια του πύργου 3 υπάρχει επίσης μία ορθογωνική κατασκευή σε επαφή με το μυκηναϊκό τείχος, η οποία σήμερα είναι προσιτή επίσης μόνο στο σχέδιο των Καββαδία-Kawerau, γιατί υπάρχουν εναποθετημένοι πολλοί λίθοι που πρέπει να προέρχονται μάλλον από την κρηπίδα του αρχαίου ναού της Αθηνάς. Ίσως στο μέλλον, αν καθαριστεί η περιοχή, να φανερωθεί μία παρόμοια με τις α.α. 3 και 8 κατασκευή (Σ χ έ δ. 2, 3).

Το συγκρότημα των τοίχων που εκτείνεται δυτικά του Ερεχθείου και πέρα από τη βορειο-δυτική είσοδο της Ακροπόλεως, θεωρήθηκε από τον πρώτο ανασκάψαντα την περιοχή ότι αποτελούν λείψανα πελασγικών τοίχων (Σ χ έ δ. 2)⁸. Ο αρχικός χαρακτηρισμός έγινε αποδεκτός⁹ και μόνον ο Holland αμφισβήτησε την αρχική υπόθεση συμπεραίνοντας ότι τα τειχίσματα είναι πολύ μεταγενέστερα, πιθανά, από τους μεσαιωνικούς χρόνους¹⁰. Την άποψη αυτή ασπάσθηκε και επέκτεινε για τη μεγαλύτερη πλειοψηφία των λειψάνων ο Σ. Ιακωβίδης στη μελέτη του για τη μυκηναϊκή Ακρόπολη της Αθήνας, βασίζοντας τη συλλογιστική του σε κάποιες ελάχιστες προσθήκες άλλων υλικών εκτός των λίθων της Ακροπόλεως¹¹. Έτσι, για παράδειγμα, στον ανατολικό πύργο με α.α. 8 αναφέρει την προσθήκη ενός θραύσματος πωρολίθου στην εσωτερική νοτιοδυτική γωνία, ενός θραύσματος μαρμάρου Υμηττού στην ανατολική πλευρά και ενός «ελευσινίου» λίθου, μεταφέροντας το χρόνο κατασκευής στο Μεσαίωνα.

Για τα τειχίσματα με α.α. 9, 10 και 10α, που διακόπτονται από το Αρρηφόριο, υποστηρίζει ότι κατασκευάστηκαν μετά από αυτό και τέλος για το δυτικό πύργο με α.α. 3 ότι πρόκειται για κατασκευή της περιόδου της τουρκοκρατίας¹².

Φαίνεται όμως πως και οι δύο απόψεις είναι χρονολογικά λανθασμένες. Το υλικό των τειχισμάτων παρουσιάζει μία συμπτωματική ομοιογένεια. Άφθονοι σε ποσότητα λίθοι διατηρούν στις ακατέργαστες παρειές τους τα ίχνη των εντορμιών υποδοχής των ξύλινων ή σιδηρών σφηνών που προκάλεσαν την αποκοπή τους από το φυσικό βράχο (στο Σ χ έ δ. 3 σημειώνονται με βέλη τα ίχνη στους αργούς λίθους όπου η παρειά τους δεν είναι ορατή στην κάτοψη) (Π ί ν. 89 α-β). Τα ίχνη των εντορμιών είναι παρόμοια με εκείνα που διατηρούνται σήμερα βορειοανατολικά του Παρθενώνα. Τα τελευταία, δείχνουν επάνω στο βράχο την εργασία στην κατώτερη αναγκαία στάθμη, η οποία όριζε και το επίπεδο διαμόρφωσης που ολοκληρώθηκε με την οριζοντίωσή του με τη βοήθεια χονδρών βελονιών ή τύκων.

Η σύμπτωση της συσώρευσης τόσων πολλών σε ποσότητα εκβραχισμένων αργών λίθων από την περιοχή του προ-Παρθενώνα, στα τειχίσματα που προηγουμένως περιγράφηκαν, δεν πρέπει να είναι τυχαία. Το γεγονός αποκλείει αυτόματα τη χρονολόγηση των τοίχων στην ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο. Επίσης, αν γίνει παραδεκτό ότι η κατασκευή των τοίχων ανάγεται στο Μεσαίωνα ή και την περίοδο της τουρκοκρατίας, τότε η σύγκριση με τις νεότερες προσθήκες του τείχους της Ακροπόλεως φανερώνει μία εξαιρετική αντίθεση. Τα μελετώμενα τειχίσματα αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από ογκώδεις αργούς, γκρίζους ασβεστόλιθους, ενώ οι μεταγενέστερες προσθήκες στο κλασικό τείχος από μάρμαρα θραυσμένα, λίθους αργούς

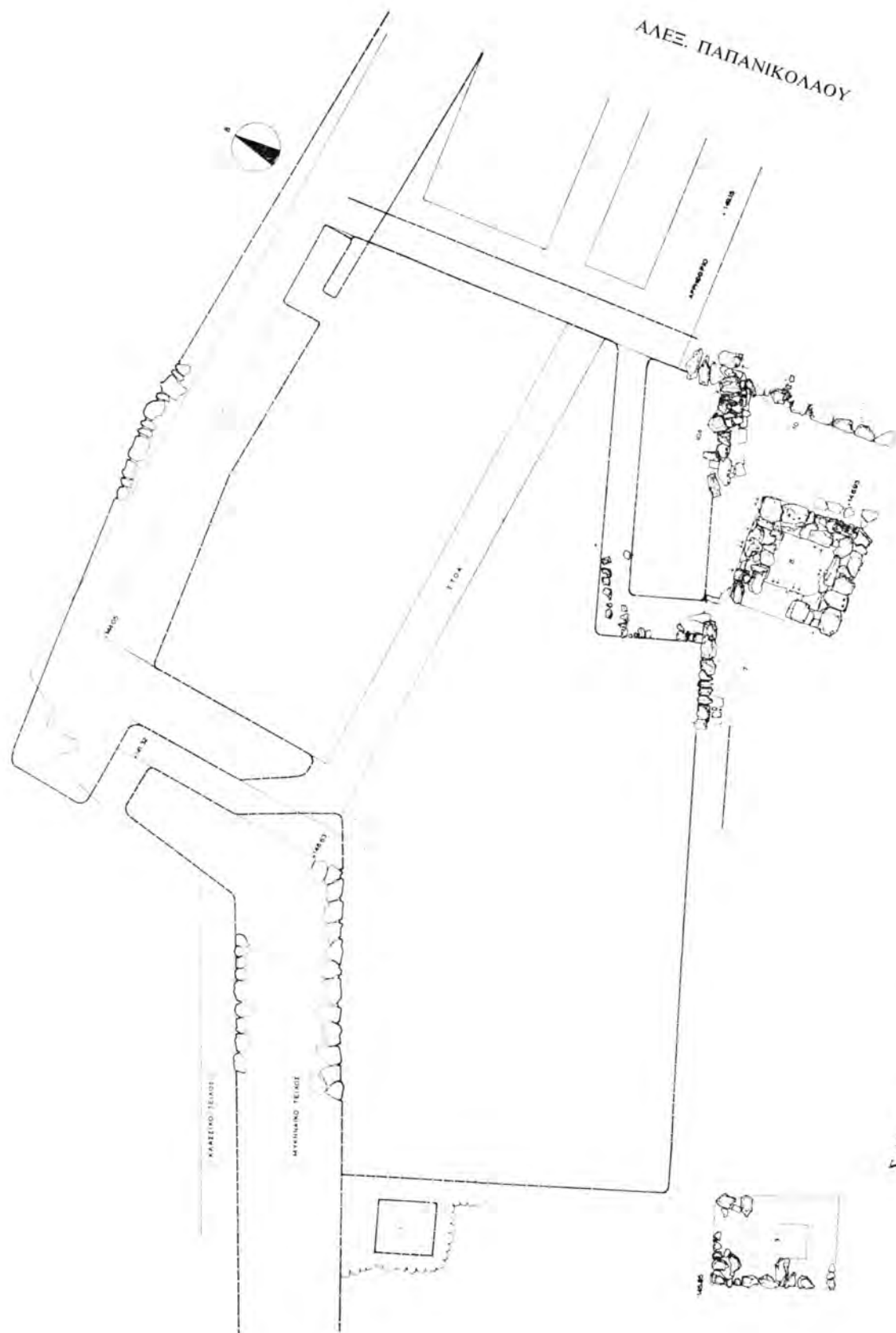
8. Καββαδία - Kawerau, Η ανασκαφή της Ακροπόλεως, 1907, πίν. Γ'.

9. Κατά Middleton ήταν η πιθανή θέση του μυκηναϊκού ανακτόρου (JHS, Suppl. 3, πίν. I, αριθ. 37 και 74). Κατά τους Miller (AJA, 1893, σ. 477) και Picard (Acropole I, σ. 11, II, σ. 19) κατοικίες των αρχόντων του ηγεμόνα. Κατά τον Stevens (Hesperia 5 (1936), σ. 502) και Judeich (ό.π., σ. 282) λείψανα απλών κατοικιών.

10. AJA, 1924, σ. 144, 162 πίν. VII.

11. Σ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 58-62, σχέδ. 3.

12. Ό.π., σ. 58-59.

Σχέδ. 3. Βόρεια κλίτις Ακροπόλεως. Αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης.

και οπτόπλινθους συνδεδεμένα δε με άφθονο ασβεστοκονίαμα, δείχνουν μία μέθοδο περισυλλογής της πρώτης ύλης από κατασκευές που υπέρκεινται του εδάφους. Αντίθετα, η ταυτόχρονη περισυλλογή και μόνο αργολιθικών ασβεστολίθων που προέρχονται από μία και μόνο θέση προϋποθέτει την τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένες περιοχές από τους χρόνους κατασκευής του προ-Παρθενώνα και την ανασκαφή του χώρου ύστερα από μερικούς αιώνες για την εξεύρεσή τους.

Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται και από την τοπογραφία της περιοχής. Η στάθμη της ανώτερης σειράς των διατηρούμενων πωρόλιθων του θεμέλιου του Αρρηφορίου βρίσκεται στα + 149,15 μ. από το ύψος της θάλασσας. Στο ίδιο περίπου υψόμετρο βρίσκεται και το θεμέλιο του κτίσματος που θεωρείται ότι ήταν στοά¹³. Αυτό σημαίνει ότι η στάθμη του εδάφους στην αρχαιότητα βρισκόταν λίγο ψηλότερα, δηλαδή σε ένα υψόμετρο που υπολογίζεται στα + 149,50 έως + 150,00 μ.¹⁴. Τα παρουσιαζόμενα στη μελέτη τειχίσματα θεμελιωμένα στο βράχο, έχουν το ψηλότερο σημείο θεμελίωσης στα + 146,98 μ. και το ψηλότερα διατηρούμενο τμήμα στον ανατολικό πύργο στα + 148,50 μ. δηλαδή 1,3 μ. περίπου χαμηλότερα από την κλασική στάθμη του εδάφους (Σ χ ε δ. 3). Γνωρίζοντας ότι την εγκατάλειψη και παρακμή ενός κτισμένου οικιστικού συνόλου ακολουθεί με την πάροδο του χρόνου η φυσική ανύψωση του εδάφους, είναι πράγματι απίθανο οι κατασκευές αυτές να έγιναν στην περίοδο του Μεσαίωνα. Υπήρχε η άφθονη πρώτη ύλη που παρείχαν τα μνημεία και οι λοιπές διαμορφώσεις του χώρου από την κλασική και ρωμαϊκή περίοδο, ώστε να περιττεύει η αναζήτησή της μέσα στο έδαφος.

Αν λοιπόν αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτό, απομένει μία και μόνη χρονική περίοδος στην οποία θα μπορούσαν να έχουν γίνει, δηλαδή μετά το 490 π.Χ. και πριν αρχίσει το εκτεταμένο πρόγραμμα ανοικοδόμησης της Ακροπόλεως. Ανάμεσα στο διάστημα αυτό υπάρχει μία κρίσιμη χρονική τομή. Είναι το 480 π.Χ. με την εισβολή και κατάληψη της Αθήνας και της Ακροπόλεως από τα περσικά στρατεύματα. Αν δεχτούμε πως μετά την καταστροφή της Ακροπόλεως ο νέος αμυντικός περίβολος κτίζεται από τον Θεμιστοκλή και τον Κίμωνα με μία νέα αντίληψη, κάνοντας χρήση των μελών από τους καταστραμμένους ναούς που υπακούουν σε ομοιογενείς κανόνες αναλογιών, η κατασκευή των τειχισμάτων μέσα από το νέο αμυντικό περίβολο, και με πρόχειρο χαρακτήρα φαίνεται σαν μία υπόθεση που δεν ευσταθεί.

Η θέση όπου είναι κτισμένοι οι τοίχοι αυτοί έχει μία ιδιαιτερότητα: βρίσκονται απέναντι από τη βορειοδυτική είσοδο της Ακροπόλεως και την πρόσβαση μέσα από το σπήλαιο της Αγραύλου. Οι δύο «πύργοι» κείνται διαγώνια απέναντι από την κλιμακωτή άνοδο προς το εσωτερικό της Ακροπόλεως, ο δε σωζόμενος τοίχος μπροστά από τον ανατολικό πύργο, αν επεκταθεί προς τα δυτικά, αποτελεί ένα τεχνητό φράγμα απέναντι στον εχθρό, που έχοντας παραβιάσει τη βορειοδυτική θύρα εισόδου θα επιχειρούσε να προχωρήσει προς τα μέσα.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε έναν εσωτερικό αμυντικό περίβολο με δύο (αμυντικούς) πύργους, μία δεύτερη γραμμή άμυνας σε περίπτωση παραβίασης της βορειοδυτικής πύλης του περιμετρικού τείχους. Μία τέτοια όμως κατασκευή δεν μπορεί παρά να έγινε βιαστικά και μετά τις πρώτες πληροφορίες για την κάθοδο των Περσών στην Ελλάδα. Η κατασκευή του αμέσως μετά το 480 π.Χ., πριν ακόμη κτιστεί το κλασικό τείχος, πρέπει επίσης να αποκλειστεί γιατί, μετά και τη δεύτερη δήωση των ιερών της Ακροπόλεως από τον Μαρδόνιο το 479 π.Χ.,

13. Καββαδία-Kawerau, ό.π., πίν. Γ'.

14. Η κρηπίδα της βόρειας προστάσεως του Ερεχθείου έχει το φανερό κατώτερο σημείο της στα + 150,00. Μεταξύ Ερεχθείου και Αρρηφορίου φαίνεται ότι υπήρχε ένα ισόπεδο στο ίδιο υψόμετρο που έφθανε μέχρι και τη σημειούμενη σαν στοά στον πίνακα Γ' των Καββαδία-Kawerau.

υπήρχε δυνατότητα κατασκευής του αμυντικού συστήματος από τα ερείπια των ιερών του Βράχου.

Η χρήση αποκλειστικά εκβραχισμένων λίθων και όχι του υλικού του προ-Παρθενώνα φανερώνει την αισιοδοξία του Αθηναίου πολίτη πως το φρούριο της Ακροπόλεως με τα πρόχειρα διαφράγματα θα μπορούσε να αντέξει την πλημμυρίδα των λογχών του μεγάλου Βασιλέα. Έτσι, δε χρησιμοποιήθηκε το υλικό κατασκευής του προ-Παρθενώνα αλλά ευμεγέθεις πέτρες της Ακροπόλεως μαζί με άχρηστα θραύσματα πωρόλιθων διάφορων μαρμάρων κτλ., σε μικρή κλίμακα, που βρέθηκαν διαθέσιμα εκείνη τη στιγμή επάνω στην Ακρόπολη.

Απομένει να εξεταστεί ποιο ήταν πιθανά το τελικό αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας. Ο τοίχος¹⁵ (Σ χ έ δ. 3) ανατολικά του πύργου με κατεύθυνση από Ν. προς Β. σταματάει στη γωνία του Αρρηφορίου. Το ίδιο το Αρρηφόριο έχει το προς Δ. θεμέλιό του εδρασμένο επάνω στο βράχο. Είναι πολύ πιθανό ο τοίχος που διακόπτεται από την πόρινη μεταγενέστερη θεμελίωση να έτρεχε προς τα βόρεια μέχρι να συναντήσει το εξωτερικό τείχος. Ταυτόχρονα, έφραζε την είσοδο από το σπήλαιο της Αγραύλου. Με την κατασκευή του Αρρηφορίου απομακρύνθηκαν οι πέτρες της αργολιθικής κατασκευής που δεν παρείχαν ασφάλεια για τη θεμελίωση του νέου κτίσματος και απελευθερώθηκε ο βράχος επάνω στον οποίο τοποθετήθηκαν οι πρώτες στρώσεις της κιμιλιάς¹⁶. Το ίδιο φαίνεται ότι συνέβηκε και με το ορθογωνικό προτείχισμα μπροστά από τον ανατολικό πύργο. Όλο το συγκρότημα των τοίχων μπροστά και πλάγια του ανατολικού πύργου φαίνεται ότι αποτελούσε το σύστημα της εισόδου προς το εσωτερικό της Ακροπόλεως. Ο τοίχος¹⁷, που εκτείνεται προς Δ. πιθανά, στο σημείο επαφής με τον άλλο πύργο, να έστρεφε προς Β., κλείνοντας τον περίβολο και την πρόσβαση, όπου μπορεί να υπήρχε και τρίτος αμυντικός πύργος. Ίσως όμως να προχωρούσε ακόμη δυτικότερα και σε μήκος άγνωστο πριν στραφεί και πάλι με κατεύθυνση προς τα Β. Οι δύο πύργοι τοποθετήθηκαν λίγο πιο μέσα από το περίγραμμα του τείχους του περιβόλου για να μην εμποδίζουν με τον όγκο τους την επαφή με τον εχθρό από τις θέσεις άμυνας του εσωτερικού περιβόλου και πρέπει να βρίσκονταν σε αρκετά ψηλότερη στάθμη (Σ χ έ δ. 4).

Το μικρό σχετικά πάχος της τοιχοποιίας του εσωτερικού αμυντικού περιβόλου υποβάλλει την ιδέα της χρήσης ξύλινων ικριωμάτων και ενός δαπέδου στο ύψος των αμυνομένων από το εσωτερικό μέρος που από τη μία του πλευρά θα στηριζόταν στο έδαφος με κατακόρυφα υποστυλώματα και με οριζόντιες δοκούς στην αργολιθοδομή του τείχους. Η χρήση των ξύλινων ικριωμάτων της κατασκευής του προ-Παρθενώνα ήταν πιθανά η επιλογή της λύσης. Η ίδια ξυλεία σε συνδυασμό με λάσπη, μικρές πέτρες, τούβλα κτλ. ίσως να αποτέλεσε το υλικό της ανώτερης γραμμής του τείχους και των δύο πύργων, δηλαδή των επάλξεων¹⁸.

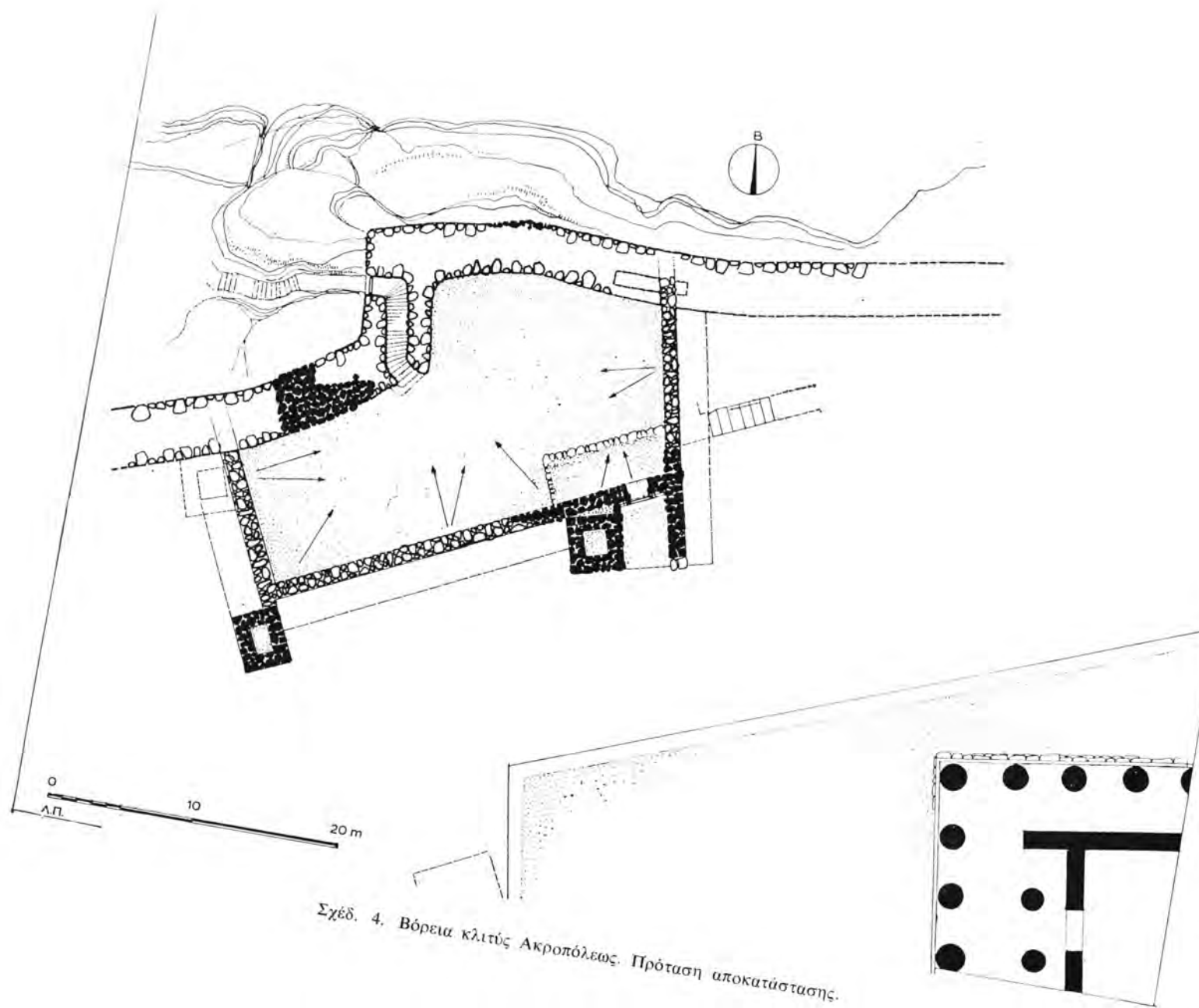
15. Α.Α., ό.π.

16. Βλ. υποσημ. 9.

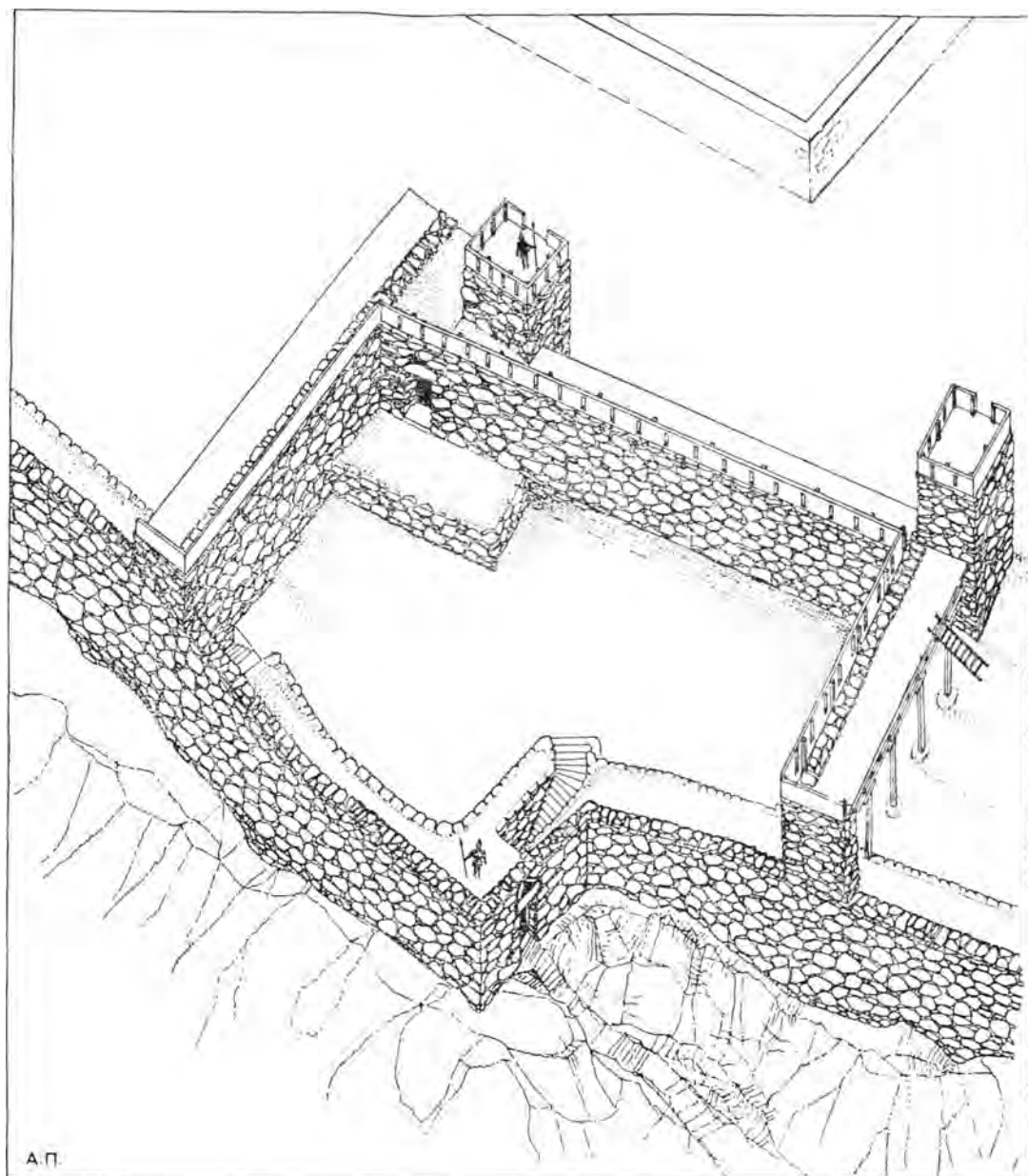
17. Βλ. υποσημ. 7.

18. Οι πρώτες ενδείξεις υπάρξεως πρόχειρων ξύλινων τειχών γίνονται στην Ιλιάδα του Ομήρου για το στρατόπεδο των Αχαιών (Ιλ. 12.27-30). Στον Ηρόδοτο (VIII,71) περιγράφεται ο τρόπος κατασκευής με ξύλα, λάσπη και τούβλα, του διατειχίσματος του Ισθμού το 480 π.Χ. Στον ίδιο συγγραφέα (VIII, 52), απαντά ο χρησμός της Πυθίας των Δελφών για τα ξύλινα τείχη της Ακροπόλεως. Ο Θουκυδίδης (2.75.4) περιγράφει με γλαφυρότητα την πολιορκία των Πλαταιών από τους Αθηναίους και τον τρόπο με τον οποίο οι Πλαταιείς ενίσχυσαν την ώρα της πολιορκίας την ανωδομία των τειχών με ξύλινα διαφράγματα και τούβλα που μεταφέρονταν από τις στέγες των σπιτιών.

Βλ. επίσης σχετικά τη μελέτη του Winter, *Greek Fortifications*, σ. 74-77, όπου αναφέρονται σχετικά παραδείγματα ξύλινων αμυντικών κατασκευών τοποθετημένων επάνω σε λίθινη υποδομή. Επίσης, τη μελέτη του Nicholls (BSA 53-54 (1958), σ. 106 κ.ε.) για τη χρήση του ξύλου σε πρώιμα οχυρωματικά έργα.

Σχέδ. 4. Βόρεια κλιτύς Ακροπόλεως. Πρόταση αποκατάστασης.

Σχέδ. 5. Βόρεια κλιτύς Ακροπόλεως. Ενδεικτική αποκατάσταση.

Η πύλη της εισόδου πρέπει να βρισκόταν μεταξύ του ανατολικού αμυντικού πύργου και του τοίχου που έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν. και επάνω από τα υπολείμματα του τοίχου 10α (Σ χ έ δ. 4). Στην πρόταση αυτή φαίνεται να μη δικαιολογείται το ορθογωνικό πρόσκτισμα με αριθμό 9 που βρίσκεται μπροστά από τον τοίχο με αριθμό 7-10α (Σ χ έ δ. 3). Αν όμως το θεωρήσουμε ότι είχε κατασκευαστεί εσκεμμένα σαν ένα χαμηλό ανάλημμα μπροστά στην είσοδο που θα ανάγκαζε τον επιτιθέμενο να το ανέβει, αφήνοντας προς στιγμή εκτεθειμένο το σώμα

του στους αμυνόμενους από τον πύργο και το τείχος, τότε μπορεί πιθανά και αυτό να έχει τη λειτουργική του ερμηνεία (Σ χ έ δ. 5).

Η μέχρι τώρα προβληματική μας ωθεί να υποθέσουμε με κάποια βεβαιότητα πως τα ερείπια των ξύλινων τειχών της Ακροπόλεως που ανέφερε ο χρησμός του μαντείου των Δελφών, όπως μας τον παραδίδει ο Ηρόδοτος, διατηρούνται ακόμη στις μέρες μας επάνω στον ιερό βράχο. Με αφορμή τις παραπάνω παρατηρήσεις δίνεται η ευκαιρία να μελετηθούν και πάλι κάτω από το νέο πρίσμα όλα τα λείψανα που δέχτηκαν δύο διαφορετικές μέχρι σήμερα ερμηνείες, τόσο απόμακρες, όμως, χρονικά μεταξύ τους¹⁹.

Η λιτή περιγραφή του Ηρόδοτου κλείνει σε λίγες γραμμές το τέλος της πρώτης φάσης της ζωής της Ακροπόλεως (Ηροδ. VIII, 51-54)²⁰.

Πιθανά κάποιο άνοιγμα θα υπήρχε ή θα δημιουργήθηκε στην ξερολιθιά εκεί όπου το πρόχειρο τείχος έφραζε την πρόσβαση από το σπήλαιο της Αγραύλου.

Φαίνεται πως κάθε κάστρο έχει και την κερκόπορτά του...

Λίγα χρόνια μετά θα γεννηθεί η Ακρόπολη της σφριγηλής Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Τα λείψανα των χαλεπών καιρών θα γκρεμιστούν για να αποτελέσουν το υπόστρωμα πάνω από το οποίο θα αναδειχτούν τα λαμπρά έργα της κλασικής αρχαιότητας.

Αθήνα, Μάρτιος '84

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
Αρχιτέκτων

19. Η χρήση λίθων στα πρόχειρα αμυντικά τείχη από εκβραχισμούς για την ισοπέδωση του χώρου, όπου θα εδραζόταν ο στερεοβάτης του προ-Παρθενώνα, βοηθάει έμμεσα και στη χρονολόγηση της έναρξης της κατασκευής του που δεν πρέπει να μεταφερθεί στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., γιατί τότε θα είχε απομακρυνθεί από το τότε εργοτάξιο το άχρηστο υλικό, ούτε όμως και αργότερα από το 480 π.Χ. Η όγδοη δεκαετία του 5ου αι. πρέπει να είναι η περίοδος που άρχισε και σταμάτησε η κατασκευή του έργου.

20. Το κείμενο του ιστορικού αφήνει να εννοηθούν ορισμένα πράγματα για την τότε τοπογραφία της περιοχής και τον τρόπο άμυνας των λίγων πολιορκημένων:

α) Περιγράφει το συμβάν σαν να είναι ο ίδιος παρατηρητής έξω από τη δυτική και κύρια πρόσβαση της Ακροπόλεως. Έτσι, ο λόγος γίνεται λειτουργικός και η φράση *ἔτισθε δὲ τῶν πτελέων* όπου το σπήλαιο και ιερό της Αγραύλου δεν μπορεί να δεχτεί παρερμηνεία (VIII, 53).

β) Το μικρό πλήθος των αμυνομένων δείχνει πως το εννέαπυλο πρέπει να είχε εγκαταλειφθεί σαν γραμμή άμυνας. Η κύρια άμυνα γινόταν μπροστά στα προ-Προπύλαια όπου είχαν επίσης πρόχειρα στηθεί τα τειχίσματα με τις ξύλινες επάλξεις. Άλλωστε η λέξη *ὀλοιστρόχους* φανερώνει, σύμφωνα με την έκφραση, άτακτη υποχώρηση των επιτιθεμένων παρομοιάζοντάς τους σαν στρογγυλές πέτρες που κυλούν προς τα κάτω. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο μπορούσε να συμβεί μόνο στη θέση της δυτικής άνόδου, όπου το εύρος του πεδίου ευνοεί τη γρήγορη προς τα πίσω υποχώρηση (VIII, 52).

γ) Η καλή οχύρωση της περιοχής, όπου η βορειοδυτική είσοδος προς το βράχο, αποθάρρυνε την εκδήλωση επιθετικής ενέργειας. Η σιγουριά της οχύρωσης έκανε επίσης τους αμυνόμενους να μη διαθέτουν ανθρώπινο δυναμικό για τη φύλαξη της εκτός, ίσως, από κάποιους παρατηρητές επάνω στους πύργους. Έτσι, η διείσδυση μερικών εχθρών μέσα στην Ακρόπολη, έφερε τον πανικό και την καταστροφή στις τάξεις των αμυνομένων.

ΛΑΡΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΒΡΟΧΩΡΙ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

(Σ χ έ δ. 1-18· Π ί ν. 90 - 94)

Την άνοιξη του 1976, κατά τη διαπλάτυνση του τμήματος του επαρχιακού δρόμου που συνδέει τα χωριά Καβροχώρι και Κεραμούτσι της επαρχίας Μαλεβιζίου του νομού Ηρακλείου, αποκαλύφθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα και καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος του ένας υστερομινωικός θαλαμωτός τάφος. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή και περισυλλογή των αρχαίων που είχαν εν μέρει διασκορπισθεί*.

Ο τάφος (Σ χ έ δ. 1, Α Ι) βρέθηκε περίπου 800 μ. Ν. από το χωριό Καβροχώρι, στη βορειο-δυτική πλαγιά του λόφου «Ξύπετρα» και ανήκει σε νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων από τους οποίους διακρίνονται άλλοι τρεις, οι δύο πιθανότατα συλημένοι (Σ χ έ δ. 1, Α ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV).

Ο οικισμός στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση προς Δ. πάνω στο ύψωμα «Μαραθοκεφάλα»¹ (Σ χ έ δ. 1, Β). Πρόκειται για εκτεταμένη εγκατάσταση, όπως φαίνεται από την πυκνότητα και διασπορά των οστράκων και το άφθονο διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Τα όστρακα χρονολογούνται κυρίως στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο αλλά υπάρχουν και νεότερα, από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή (Π ί ν. 90 α). Από την περιοχή του οικισμού προέρχεται επίσης ένα ενδιαφέρον πήλινο πρωτογεωμετρικό ανδρικό ειδώλιο, που παραδόθηκε παλιότερα στην ΚΓ' Εφορεία² (Π ί ν. 90 β).

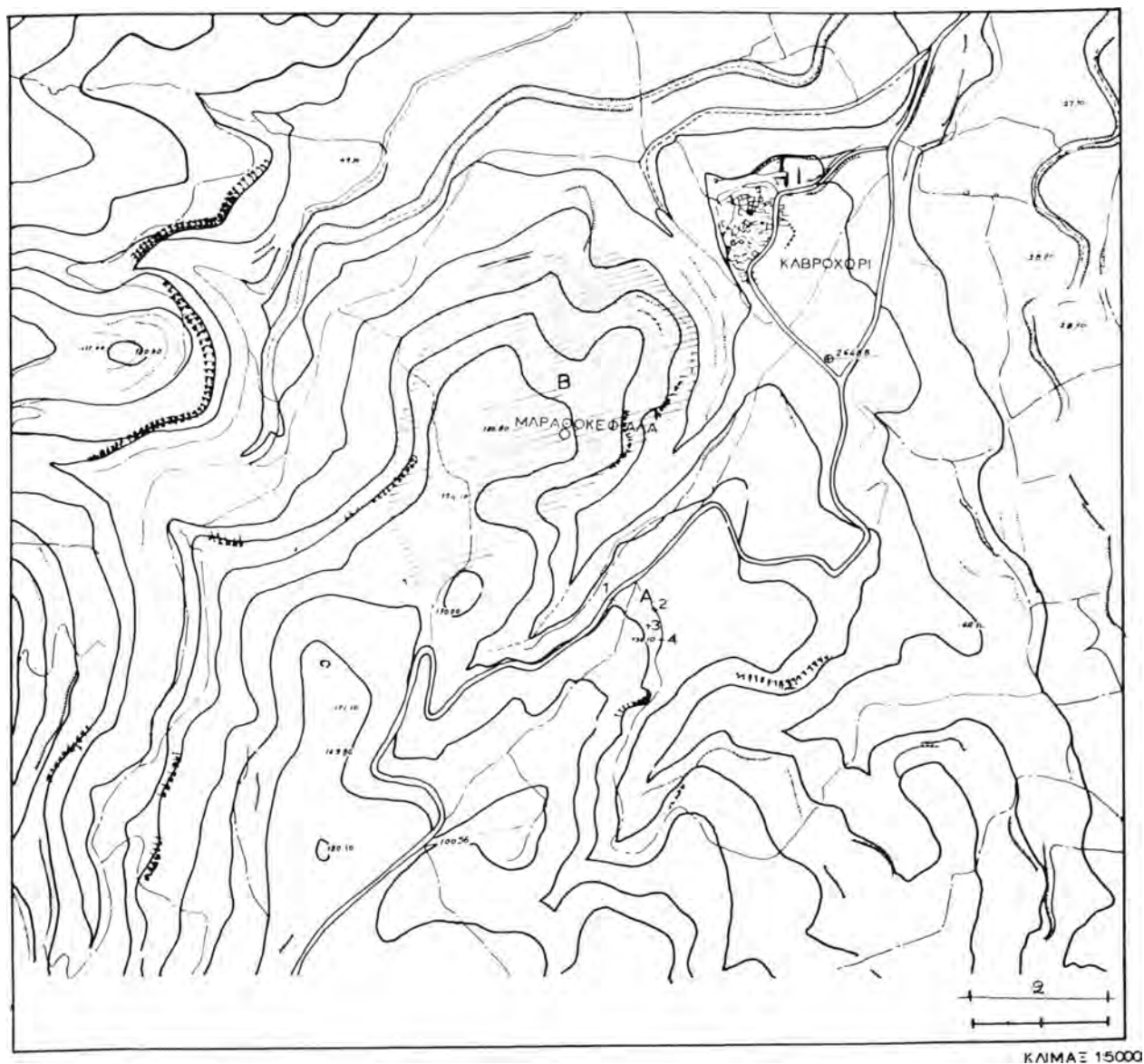
Η περιοχή γύρω από τις τοποθεσίες «Ξύπετρα» και «Μαραθοκεφάλα» είναι λοφώδης και ορίζεται στα Α. από συνεχή σειρά χαμηλών υψωμάτων και Δ. από τα πρόβουνα του Ψηλορείτη. Ανάμεσά τους σχηματίζεται μια στενή κοιλάδα που τη διασχίζει ο Γαζανός ποταμός. Προς Ν. η εύφορη κοιλάδα ευρύνεται περισσότερο προς την κεντρική επαρχία Μαλεβιζίου, ενώ προς Β. καταλήγει στην πεδινή παραλιακή ζώνη προς τις εκβολές του Γαζανού. Σ' αυτή την περιορισμένη αλλά εύφορη έκταση, όπου καλλιεργούνται σήμερα αμπέλια και ελιές, που διαμορφώνεται από χαμηλούς λόφους και πεδινές ζώνες, που διασχίζεται από ένα ποτάμι και είναι ανοιχτή προς την παραλία, αναπτύχθηκαν τρεις σημαντικές ΥΜ ΙΙΙ εγκαταστάσεις: στην Τύλισο, στη «Μαραθοκεφάλα» Καβροχωριού και στα «Μπαϊρια» στο Γάζι³. Πρόσφατα εντοπίσαμε

* Τον τάφο ανέσκαψε η Έφορος Αρχαιοτήτων Αγγελική Λεμπέση, την οποία ευχαριστώ για την παραχώρηση του υλικού. Τον Έφορο Αρχαιοτήτων, καθηγητή Γιάννη Σακελλαράκη ευχαριστώ για τη διευκόλυνση στη μελέτη και σχεδίαση των ευρημάτων. Τα σχέδια οφείλονται στις σχεδιάστριες της ΚΓ' Εφορείας Καίτη Ασρινάκη και Ελευθερία Αλεξάκη και οι φωτογραφίες στο φωτογράφο Γιώργο Ξυλούρη.

1. J. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1939, σ. 263, 342 (ΥΜ ΙΙΙ, ανατολίζοντα-αρχαϊκά). ΠΑΕ 1971, σ. 286, 300. Kanta, σ. 22. R. Hiller, *Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts*, Wien 1977, σ. 184.

2. Αγορά από Ι. Φαρατζή 1931 Α.Μ.Η. 9164. Πήλινο σχηματικό ειδώλιο· κορμός κυλινδρικός, ψηλός λαιμός, ατροφικά πόδια που κλίνουν προς τα εμπρός. Γραπτά δηλώνεται τελαμώνας, ζώνη και στόμα, πλαστικά και γραπτά κόμωση, μάτι, μύτη και πηγούνι. Σπασμένο το αριστερό πόδι και τα χέρια. Λείπει το ένα μάτι. Πηλός ωχρός, καθαρός. Ύψ. 0,067 μ.

3. Για την ΥΜ ΙΙΙ Τύλισο και Γάζι συγκεντρ. βιβλιογρ. Kanta, σ. 9-13, 20-1.

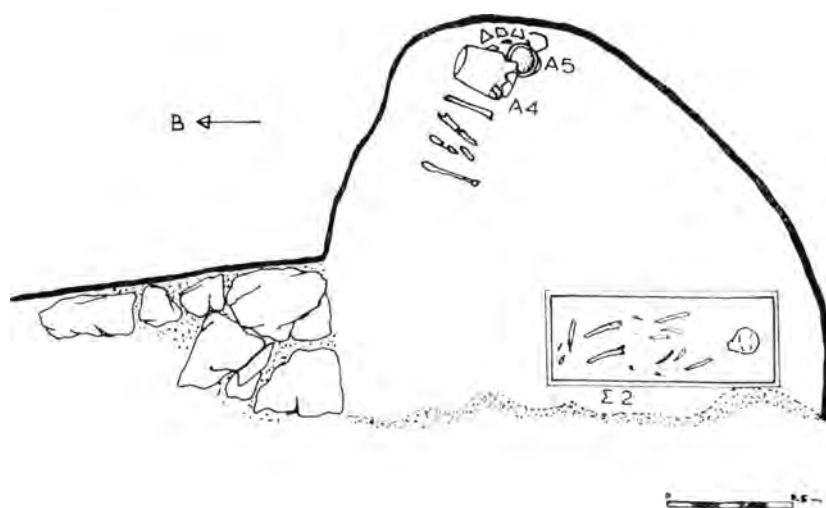

Σχέδ. 1.

και τέταρτη θέση, έναν ΥΜ ΙΙΒ μικρό οικισμό, στην τοποθεσία «Δάσος», προς το χωριό Κεραμούτσι, 1 περίπου χλμ. νότια από τη «Μαραθοκεφάλα».

Το νεκροταφείο στη θέση «Ξύπετρα», όπου και ο τάφος που εξετάζουμε, δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά.

Ο τάφος που ανασκάφτηκε⁴ ανήκει στον κοινό τύπο των θαλαμωτών τάφων των λαξευμένων στο μαλακό βράχο κι έχει ελλειπτικό θάλαμο, είσοδο κλεισμένη με φράγμα ξερολιθιάς και λαξευτό επίσης δρόμο, από τον οποίο σώθηκε μικρό μέρος (Σχ έ δ. 2). Οι διαστάσεις του σωζόμενου τμήματος του θαλάμου είναι 1,50 από Α. προς Δ. και 2,17 από Β. προς Ν., σωζ. ύψ. 1,40 (από το δάπεδο), σωζ. πλ. του δρόμου 0,60 και σωζ. μήκ. 0,90 μ. Από τις πέτρες του φράγματος έμειναν στη θέση τους μόνον επτά (Πί ν. 91 β).

Σχ έ δ. 2.

Ο τάφος περιείχε δύο σαρκοφάγους από τις οποίες η μία (Σ1/Α.Μ.Η. 21899) μαζεύτηκε σε κομμάτια μέσα από τα χώματα του εκσκαφέα, ενώ η άλλη βρέθηκε στη θέση της κατά το ήμισυ (Σ2/Α.Μ.Η. 21900) (Σχ έ δ. 2· Πί ν. 91 α). Στα χώματα επίσης του εκσκαφέα βρέθηκαν λίγα αγγεία: ένας ψευδόστομος αμφορέας (Α1/Α.Μ.Η. 21902), μία μόνωτη κύλικα (Α2/Α.Μ.Η. 21901), μισό άωτο κωνικό κύπελλο (Α3/ακατάγρ.), καθώς και ένα όστρακο από αβαθή σκύφο, το πόδι μιας υψίποδης κύλικας και τμήμα από τον κυλινδρικό λαιμό ενός αγγείου. Μέσα στη σαρκοφάγο, που έμεινε στη θέση της, βρέθηκαν τα λείψανα μιας ταφής με το κεφάλι του νεκρού προς Ν. Προς το δυτικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκαν τέσσερα οστά από μηρούς ή κνήμες, υπολείμματα ταφής ή ανακομιδής και κοντά τους, προς το τοίχωμα του θαλάμου, βρέθηκαν στη θέση τους μερικά αγγεία (Σχ έ δ. 2· Πί ν. 91 γ): μια πυξίδα με προχοή (Α4/Α.Μ.Η. 21905), μια μικρή κυλινδρική πυξίδα με δισκοειδές πώμα (Α5/Α.Η. 21904) και ένας ψευδόστομος αμφορέας σπασμένος (Α6/Α.Μ.Η. 21903).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΑΓΓΕΙΩΝ

Σ1/Α.Μ.Η. 21899 (Πί ν. 92 α-β). Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με σαμαρωτό κάλυμμα. Από δύο κατακόρυφες λαβές στις μεγάλες πλευρές του σώματος και δύο οριζόντιες αντίστοιχες στο πώμα, από τις οποίες σώζεται η μία. Διακόσμηση γραπτή με καστανόμαυρο χρώμα: δίχτυ δίλο-

4. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 273 δ-ε, 274 α-β.

βων τόξων και διπλό κυματοειδές πλαίσιο στο σώμα και ακανόνιστο διπλό κυματοειδές πλαίσιο και πλέγμα τριγώνων και ρόμβων στο πώμα. Σπασμένη, κολλημένη και συμπληρωμένη εν μέρει. Το πώμα (Α.Μ.Η. 21899α), πολύ ελλιπές, δε συγκολλήθηκε.

Ύψ. σώματος 0,70, μήκ. 1,08, πλ. 0,46 μ.

Σχέδ. 3.

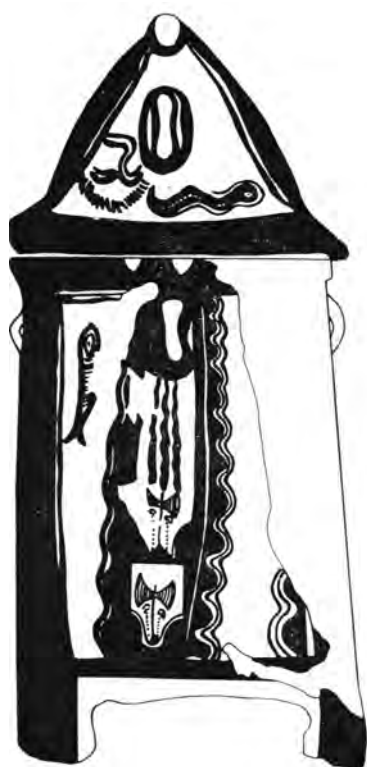
Σ2/Α.Μ.Η. 21900 (Σ χ έ δ. 3-6· Π ί ν. 93-94). Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με σαμαρωτό κάλυμμα. Από δύο κατακόρυφες λαβές στις μεγάλες πλευρές σώματος και πώματος και από μια στις στενές πλευρές. Στον πυθμένα δύο σειρές από έξι διαμπερείς τρύπες. Η διακόσμηση με καστανόμαυρο ή καστανοκόκκινο χρώμα καλύπτει πυκνά όλες τις πλευρές σώματος και πώματος: κυματοειδή πλαίσια, κυματοειδείς ταινίες, πάπυροι, φοίνικες, ρόδακας, τροχίσκος, «κλαδί», υβριδικό «θυρεόσχημο» φυτικό θέμα, πουλιά, ψάρια, αργοναύτες, φίδι, ιερά κέρατα - διπλοί πελέκεις, ζώα σε δύο συμμετρικές συνθέσεις (μπροστά σε δέντρο και πίσω από το άρμα), δίφρος άρματος. Σπασμένη και συγκολλημένη από πολλά κομμάτια· συμπληρωμένη κατά τόπους. Ύψ. σώματος 0,695, ύψ. πώματος 0,33, μήκ. 1,10, πλ. 0,44, μήκ. δοκού 0,98 μ.

Α1/Α.Μ.Η. 21902 (Σ χ έ δ. 9). Ψευδόστομος αμφορέας με πιεσμένο σφαιρικό σώμα και δακτυλιόσχημη βάση. Διακόσμηση καστανή - καστανόμαυρη από ταινίες στο σώμα και διαποίκιλτα τρίγωνα με ενδιάμεσο διπλό κυματοειδές πλαίσιο στη ζώνη των λαβών. Ακέραιο.

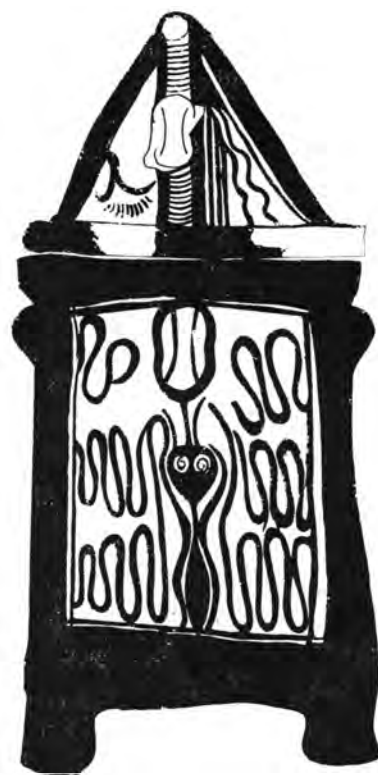
Ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,05, μέγ. διάμ. 0,128 μ.

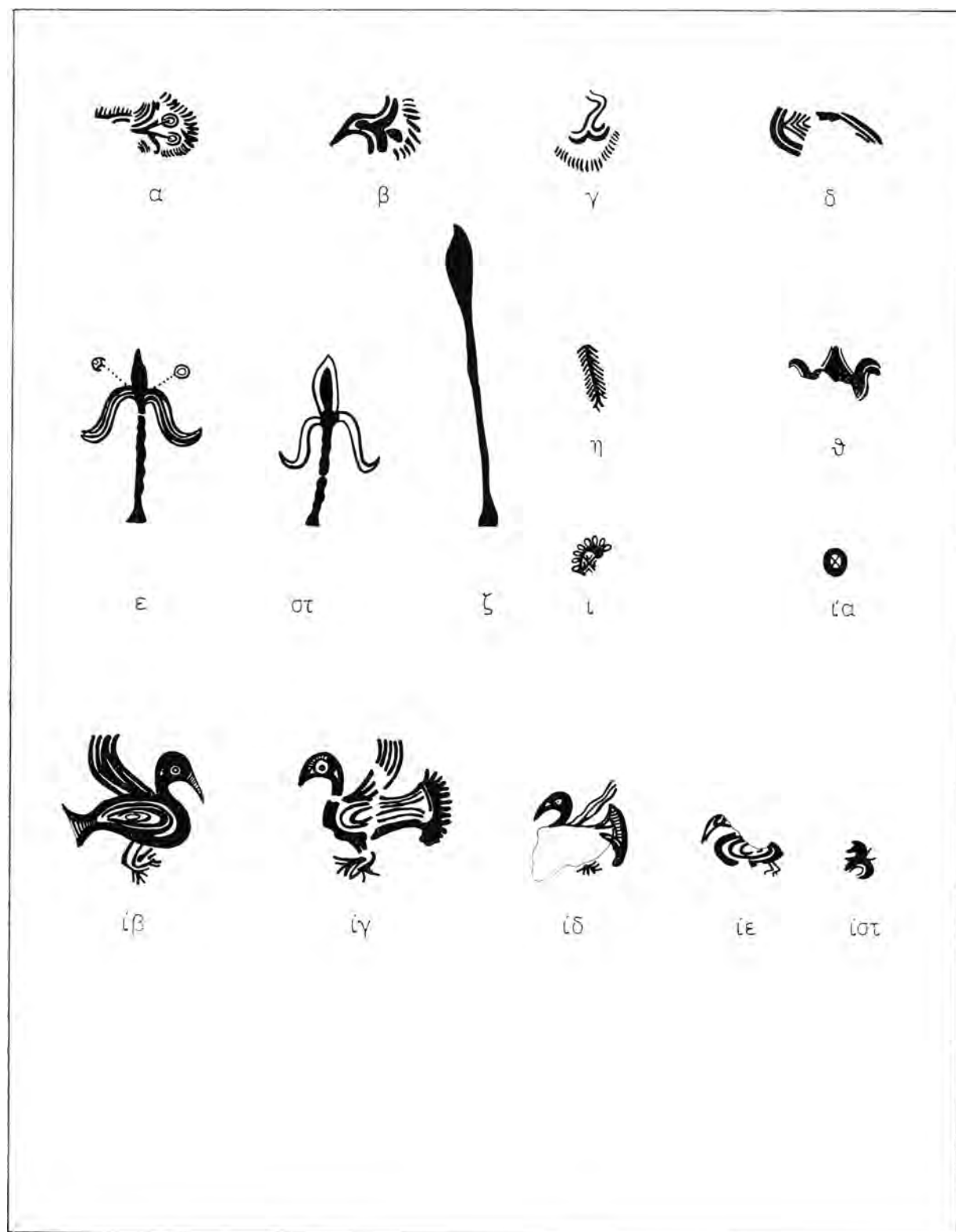
Σχέδ. 4.

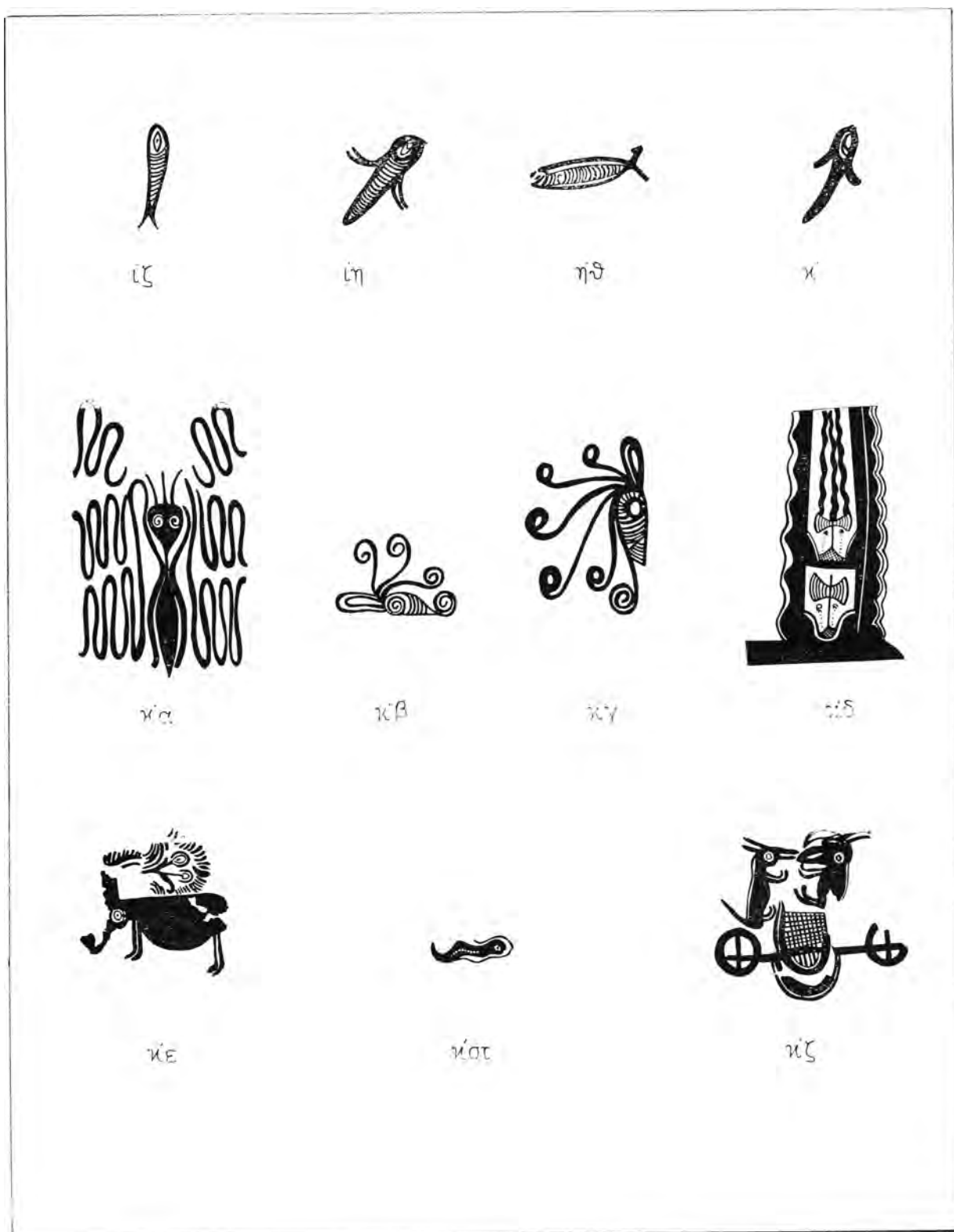
Σχέδ. 5.

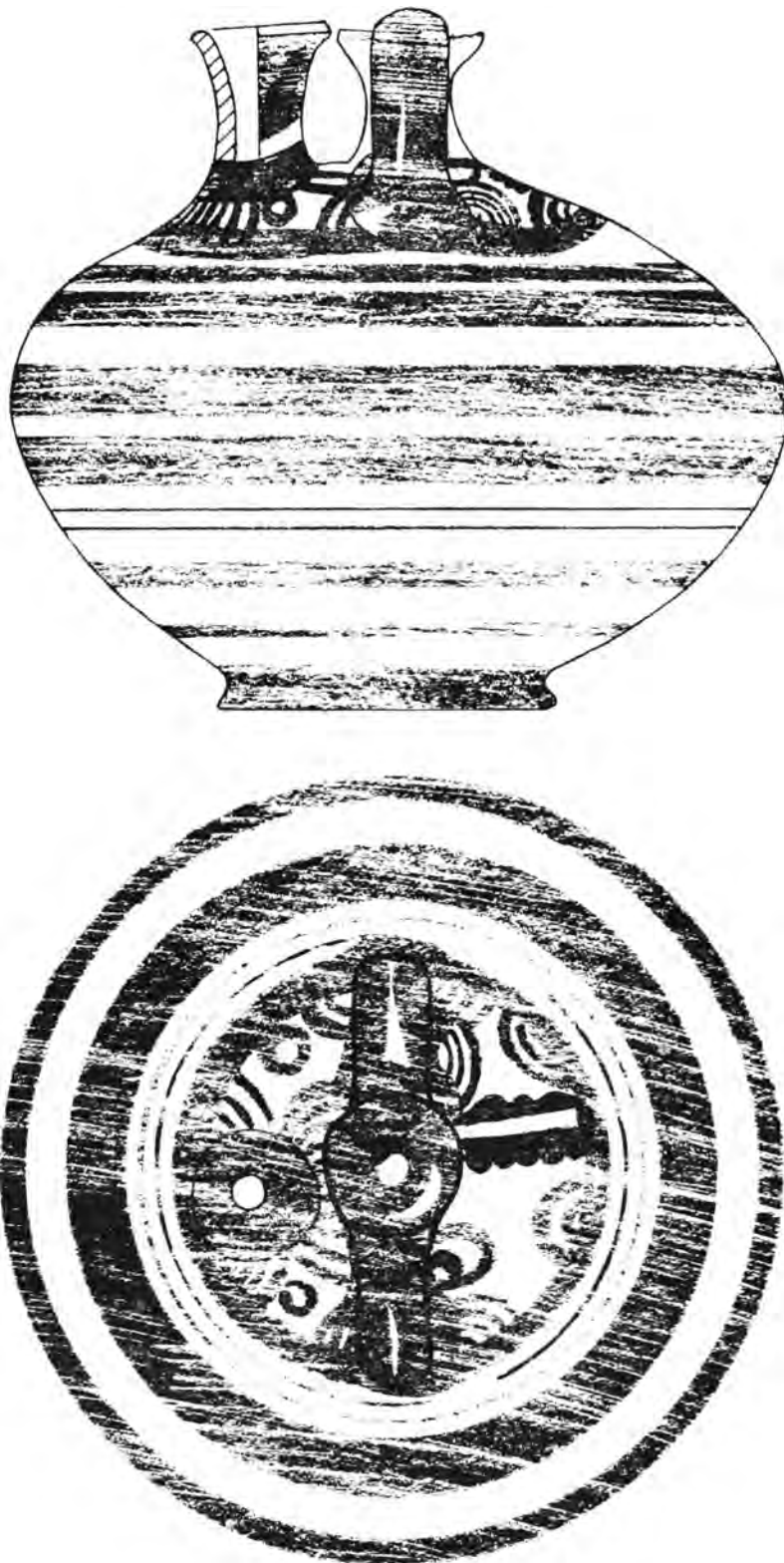
Σχέδ. 6.

Σχέδ. 7.

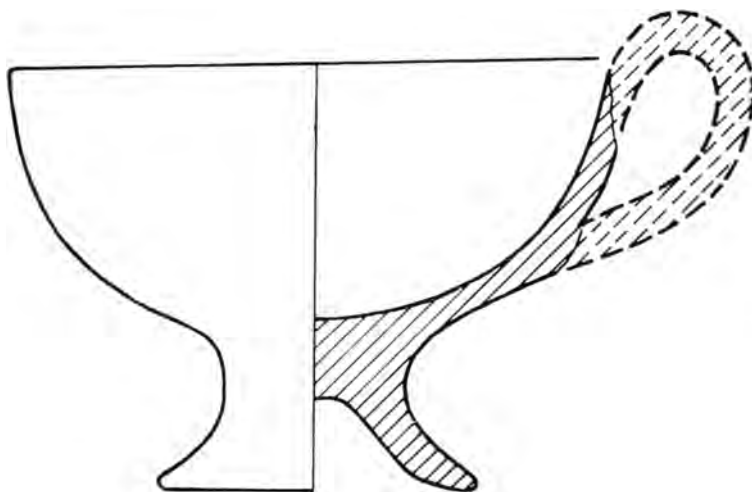

Σχέδ. 8.

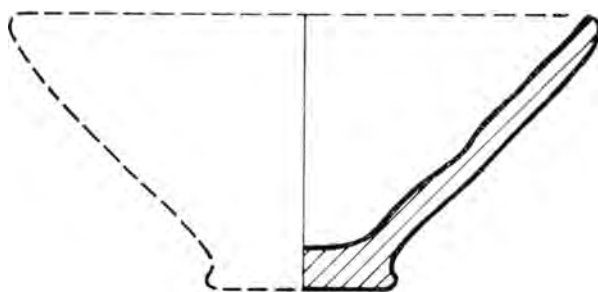
Σχέδ. 9.

A2/A.M.H. 21901 (Σχέδ. 10). Μόνωτη κύλικα με κυλινδρικό πόδι και δακτυλιόσχημη βάση. Άβαφη. Συμπληρωμένη η ταινιωτή λαβή.

Σχέδ. 10.

Ύψ. 0,074, διάμ. χείλους 0,01, διάμ. βάσης 0,05 μ.

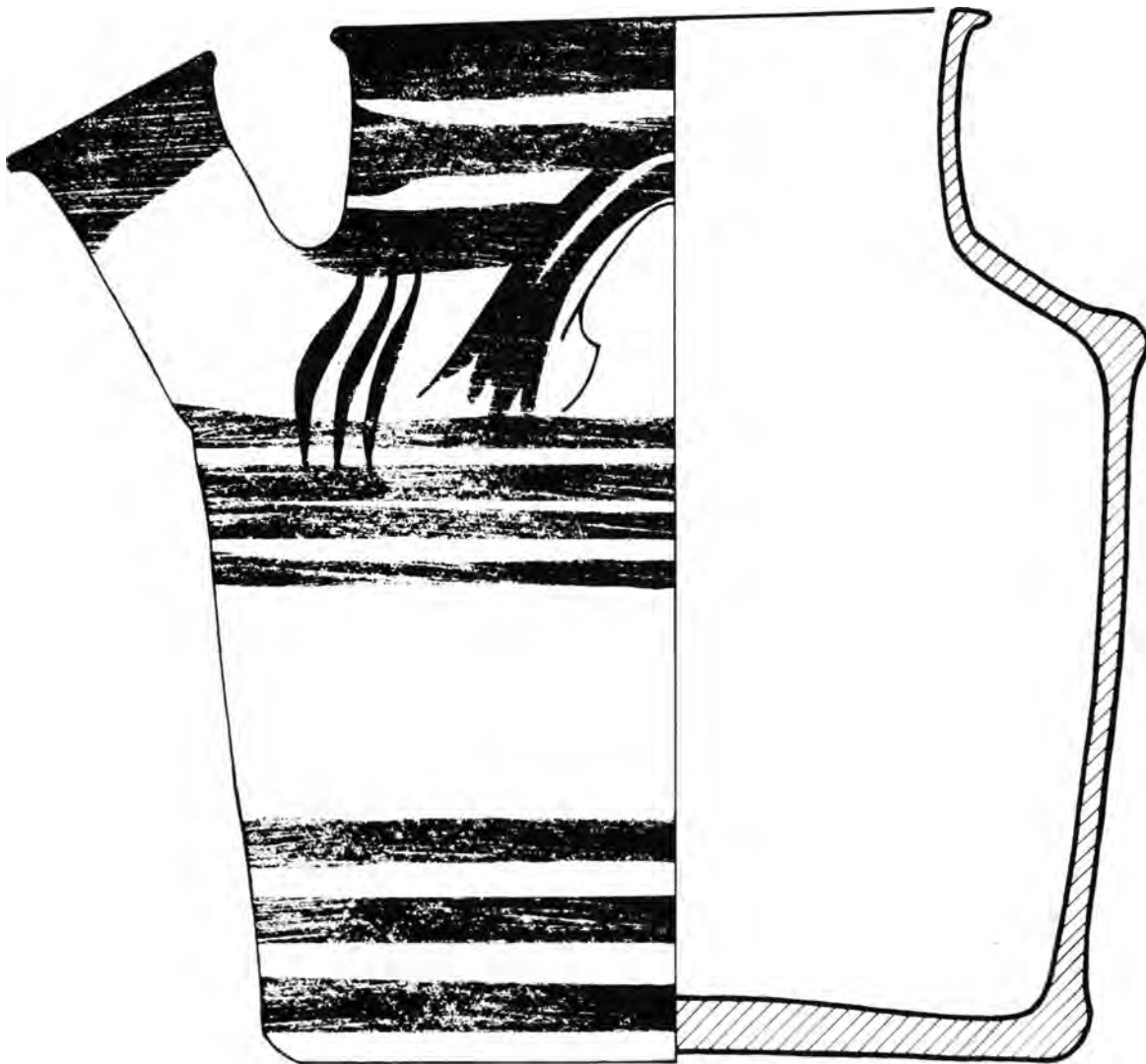

Σχέδ. 11.

A3/ακαταγρ. (Σχέδ. 11). Μισό άωτο κωνικό κύπελλο.

Ύψ. 0,045, διάμ. χείλους 0,097, διάμ. βάσης 0,032 μ.

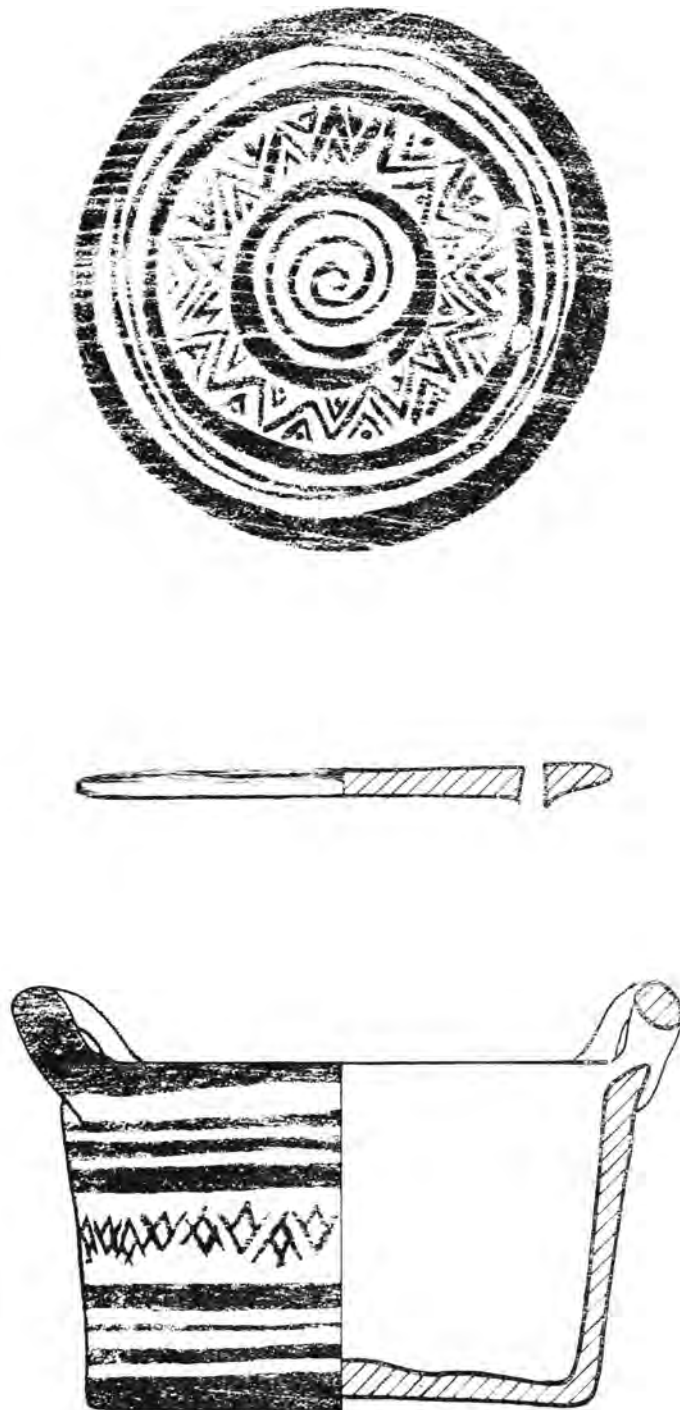
A4/A.M.H. 21905 (Σ χ έ δ. 12). Δίωτη κυλινδρική πυξίδα με προχθή, κυλινδρικό λαιμό και κομβιόσχημη απόφυση. Διακόσμηση από πορτοκαλοκόκκινο - καστανοκόκκινο χρώμα.

Σχέδ. 12.

Οριζόντιες ταινίες στο σώμα και συστήματα κατακόρυφων ταινιών στη ζώνη των λαβών. Συγκολλημένο και λίγο συμπληρωμένο στο χείλος.

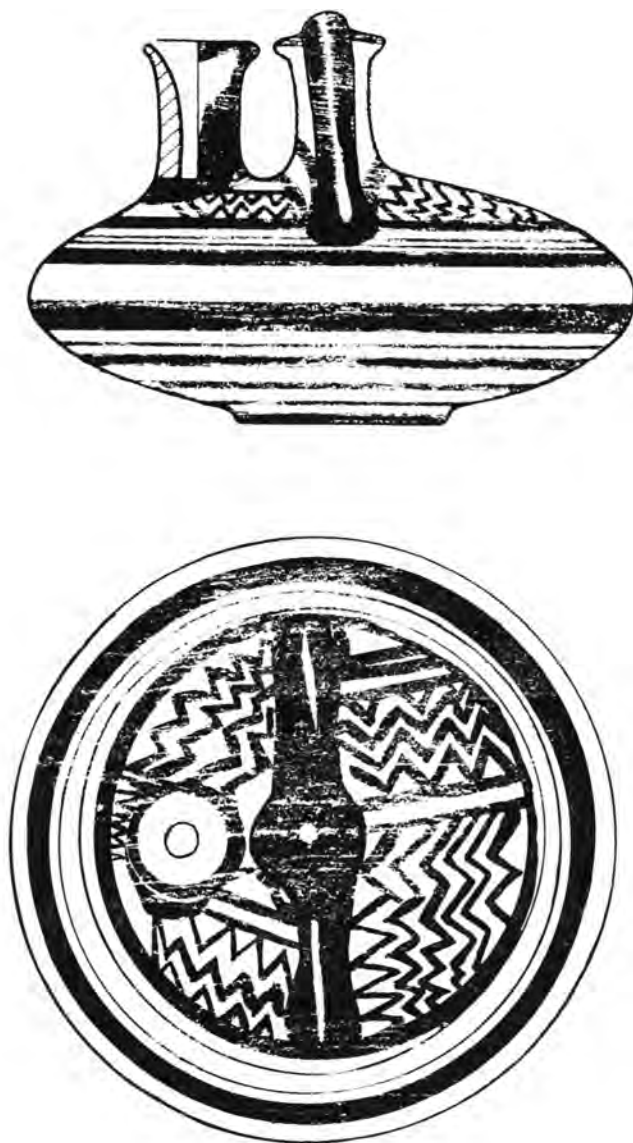
Ύψ. 0,174, διάμ. χείλους 0,109, διάμ. βάσης 0,13 μ.

Σχέδ. 13.

A5/A.M.H. 21904 (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 90 γ). Μικρή δίωτη κυλινδρική πυξίδα με εσωτερικό περιχέιλωμα. Το πώμα δισκοειδές με διαμπερείς οπές. Διακόσμηση από καστανόμαυρο χρώμα. Στο σώμα ταινίες παράλληλες οριζόντιες και ζώνη με αντίρροπες «ίριδες τύπου Α». Στο πώμα ενάλληλοι κύκλοι, αλυσίδα αντίρροπων ενάλληλων γωνιών ή «ιρίδων» και σπείρα. Το σώμα ακέραιο, το πώμα συγκολλημένο.

Ύψ. 0,056, διάμ. χείλους 0,099, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. πώματος 0,089 μ.

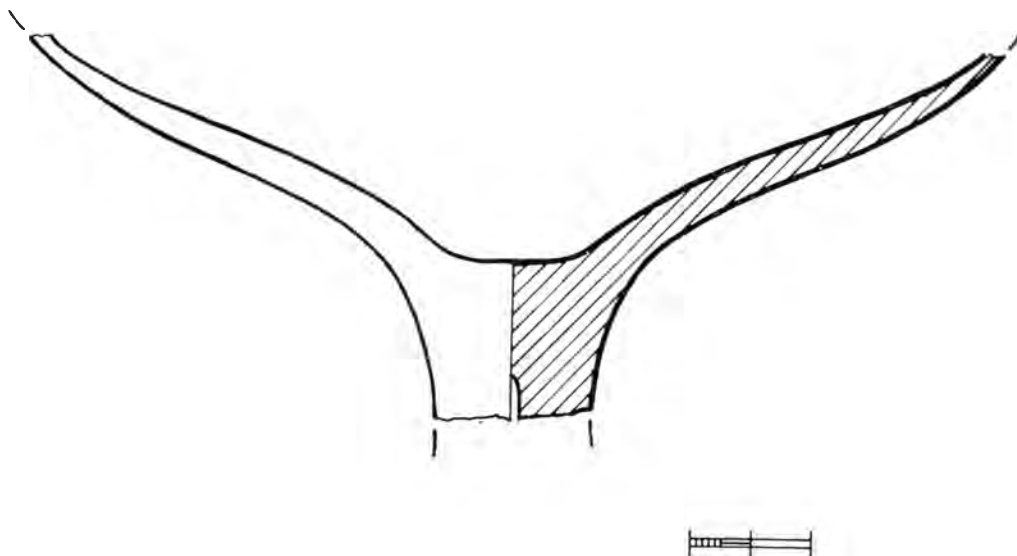

Σχέδ. 14.

A6/A.M.H. 21903 (Σ χ έ δ. 14). Ψευδόστομος αμφορίσκος με πιεσμένο σφαιρικό

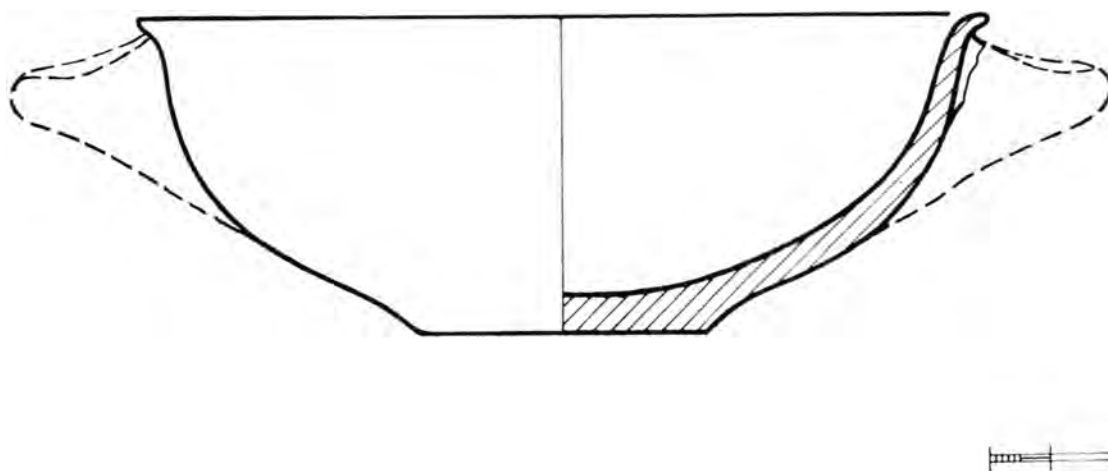
σώμα και επίπεδη διακρινόμενη βάση. Διακόσμηση από καστανόμαυρο χρώμα. Ταινίες στο σώμα και συστήματα τεθλασμένων ταινιών στη ζώνη των λαβών. Συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε κατά τόπους.

Ύψ. 0,066, διάμ. βάσης 0,033, μέγ. διάμ. 0,010 μ.

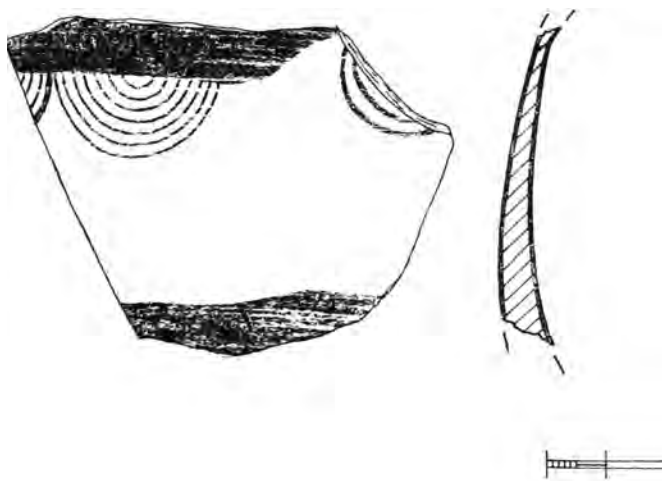
Σχέδ. 15.

Όστρακα: (α) Το πόδι και το κάτω τμήμα από το σώμα υψίποδης κύλικας, ολόβαφης εξωτερικά και εσωτερικά με εξίτηλο καστανόμαυρο (Σ χ έ δ. 15). (β) Τμήμα από αβαθή σκύ-

Σχέδ. 16.

φο. Διακρίνεται η έκφυση οριζόντιας λαβής (Σ χ έ δ. 16). (γ) Τμήμα από το λαιμό αγγείου διακοσμημένο με συστήματα ενάλληλων ημικυκλίων (Σ χ έ δ. 17).

Σχέδ. 17.

Από τα αγγεία του τάφου πιο ενδιαφέρουσα είναι η πήλινη πυξίδα (A5/A.M.H. 21904), που, όπως φαίνεται από το μικρό της μέγεθος και το δισκοειδές, χωρίς περιχέλιωμα πώμα της, μιμείται μάλλον ελεφάντινα ή λίθινα πρότυπα⁵. Αρκετά όμοιες είναι η ΥΜ ΙΙΒ πυξίδα από τα Μάλλια και οι ΥΜ ΙΙΓ πυξίδες από το Καρφί⁶. Από τα διακοσμητικά μοτίβα του σώματος και του πώματος χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΑ2 φάση⁷.

Οι δύο ψευδόστομοι αμφορείς (A1/A.M.H. 21902 και A6/A.M.H. 21903) έχουν πιεσμένο σφαιρικό σώμα χαρακτηριστικό κοινότατο στην ΥΜ ΙΙΑ2-B περίοδο, ενώ, ειδικότερα, το σώμα του A1 εμφανίζει μια χαρακτηριστική τάση για μετατόπιση της μεγαλύτερης διαμέτρου του προς τα πάνω, που πρωτοεμφανίζεται στο τέλος της ΙΙΑ2 και κυριαρχεί στην ΙΙΒ⁸. Όσον αφορά στη διακόσμησή τους, το διαποίκιλτο τρίγωνο⁹ είναι από τα συνηθέστερα θέματα της εποχής, ενώ κάπως ασυνήθιστη είναι η θέση των συμμετρικών κυματοειδών πλαισίων¹⁰ στη ζώνη των λαβών του A1. Μετόπες με τεθλασμένες απαντούν στην ΥΕ-ΥΜ ΙΙΑ2¹¹. Και τα δύο αγγεία χρονολογούνται στην ώριμη ΥΜ ΙΙΑ2.

5. Για πήλινες πυξίδες βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Σύνεργα και σκεύη του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο*. Θεσσαλονίκη 1981 (Δ.Δ.), σ. 25 κ.ε. παραλλαγή του τύπου A2. Καλού, αγγείο IV 10/A.M.H. 21807. Για ανάλογες λίθινες πυξίδες: Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *ό.π.*, σ. 40-5, για ελεφάντινες. J. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, Paris 1977, πίν. L, XLIV, XXXVII, XXXIV και του ίδιου, *Les ivoires mycéniens*, Paris 1977, σ. 25-7.

6. J. Deshayes - A. Dessenne, *Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation*, Paris 1959, *Ét. Cret.* XI, σ. 131, πίν. XLVIII, 2. M. Seiradaki, *BSA* 55 (1960), σ. 19, εικ. 12:4,5.

7. Ίρις τύπου A: M.P., *mot.* 10A:9, σ. 182, 190, 262. D.P.K., πίν. 42a, b. 36f. Τεθλασμένη γραμμή: M.P., *mot.* 61:10, συγκρ. *mot.* 61:8 και *mot.* 10A:4. D.P.K., πίν. 42b, 22a, 13a-b, εικ. 11:4, 11.

8. M.P., σ. 33. Kanta, σ. 246-7. Καλού I,5/A.M.H.19017 II,3/A.M.H. 19016 III,5/A.M.H. 21799 IV,25/A.M.H. 21794.

9. M.P., *mot.* 71, σ. 407-8. Καλού I,5/A.M.H. 19017.

10. M.P., *mot.* 65, σ. 184 και 400-1 (ΥΜ ΙΙΑ), βλ. και Σ1/A.M.H. 21899.

11. M.P., *mot.* 61 και σ. 203 και 388, D.P.K., πίν. 41a, 39c, 22c. Kanta, σ. 18, εικ. 8:2,9:1 και σ. 107, εικ. 119:3.

Η μόνωτη κύλικα (Α2/Α.Μ.Η. 21901) έχει ημισφαιρικό σώμα και μη διακρινόμενο χείλος, που είναι χαρακτηριστικά της ΥΜ ΙΙΒ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχεδόν διαμορφωμένο πόδι της, που την τοποθετεί ανάμεσα στους δυο ΥΜ ΙΙΒ τύπους της μόνωτης κύλικας (χωρίς πόδι και με ψηλό πόδι)¹².

Η πυξίδα με προχοή (Α5/Α.Μ.Η. 21904) ανήκει σε τύπο που υπάρχει σ' όλη την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο¹³. Η εύρεσή της μαζί με τα αγγεία Α5 και Α6 αποτελεί μια ένδειξη για να χρονολογηθεί επίσης στην ΥΜ ΙΙΑ2 φάση.

Από τα όστρακα που βρέθηκαν στα χώματα που σώρευσε ο εκσκαφέας, το πόδι με το κάτω τμήμα του σώματος μιας υψίποδης κύλικας ανήκει σε τύπο που χρονολογείται προς την ΥΜ ΙΙΒ· το όστρακο του πολύ ρηχού και ανοιχτού σκύφου χρονολογείται στην ίδια περίοδο¹⁴. Τέλος, το άωτο κύπελλο ανήκει σε τύπο κοινότατο από την ώριμη ΜΜ εποχή μέχρι το τέλος της ΥΜ ΙΙΙ, ενώ το όστρακο από τον κυλινδρικό λαιμό αγγείου, που κοσμείται με ενάλλα ημικύκλια σχεδιασμένα με διαβήτη, δεν είναι μινωικό.

Οι δύο λάρνακες (Σ1/Α.Μ.Η. 21899 και Σ2/Α.Μ.Η. 21900) ανήκουν στο συνηθισμένο τύπο της κιβωτιόσχημης με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα και συμμετρικές λαβές στο σώμα και στο πώμα.

Οι πλευρές της Σ1 καλύπτονται από γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα: δίχτυ δίλοβων τόξων¹⁵ με ολόβαφη σταγονόσχημη κηλίδα στη γωνία των σχηματιζόμενων ρομβοειδών, πλέγμα ρόμβων-τριγώνων στο πώμα¹⁶ και συμμετρικό κυματοειδές πλαίσιο στις στενές πλευρές σώματος και πώματος. Όμοιο δίχτυ δίλοβων τόξων με σταγονόσχημη κηλίδα καλύπτει τις μεγάλες πλευρές τριών ακόμη σαρκοφάγων από τη μονή Μαλεβιζίου και την Τύλισο, θέση «Λαγκούφι» και θέση «Πανωκκλησιά»¹⁷. Από αυτές οι δύο πρώτες χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ2¹⁸, ενώ η τρίτη μάλλον είναι υστερότερη, γιατί και το θέμα αποδίδεται αμελέστερα και τα αγγεία που βρέθηκαν δίπλα της χρονολογούνται προς την ΥΜ ΙΙΒ.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω και αν δεχτούμε ως στοιχείο χρονολογικής κατάταξης μόνο τον εξελικτικό εκφυλισμό του μοτίβου (μια και λείπουν ανασκαφικές πληροφορίες, αφού η σαρκοφάγος βρέθηκε κομματιασμένη μέσα στα χώματα του εκσκαφέα), τότε η δημοσιευόμενη σαρκοφάγος θα πρέπει να χρονολογηθεί προς το τέλος της ΥΜ ΙΙΑ2 ή την αρχή της ΙΙΒ.

Επίσης, η ανάπτυξη του διπλού συμμετρικού κυματοειδούς πλαισίου στο μέσο των στενών πλευρών αποτελεί χαρακτηριστική διακοσμητική λεπτομέρεια, που τη βρίσκουμε να επαναλαμβάνεται σε μια ομάδα σαρκοφάγων πάλι από την ευρύτερη περιοχή της Τυλίσου. Εκτός από τη δημοσιευόμενη υπάρχουν άλλες τέσσερις λάρνακες από την περιοχή αυτή με την ίδια χαρακτηριστική διακόσμηση στις στενές πλευρές, η οποία στις μεγάλες πλευρές συνδυάζεται όπως και στο παράδειγμά μας, με δίχτυ δίλοβων τόξων¹⁹.

12. Popham 1969, σ. 301-2 εικ. 7,8. D.P.K., σ. 79. Kanta, σ. 265.

13. Kanta, σ. 283-4 (β' τύπος). Καλού IV, 18/Α.Μ.Η. 21790.

14. α) Κύλικα: Μ.Ρ., σ. 62-3. Ε. French, BSA 62 (1967), σ. 175, εικ. 17. Popham 1965, σ. 318, 320, εικ. 1:Ε-Η. Popham 1969, σ. 302, εικ. 9, 10 πίν. 64d. D.P.K., σ. 79, εικ. 16:5,7 και 17:6. Kanta, σ. 263, εικ. 29:1,2. Καστέλλι, σ. 20, πίν. 8:10, 6:1. β) Σκύφος: Μ.Ρ., σ. 50 (Sh. 220). Ο τύπος του αβαθούς σκύφου είναι σε χρήση σ' όλη την ΥΜ ΙΙΙ εποχή, βλ. D.P.K. σ. 79,93, εικ. 7:9 και 17:5. Kanta, σ. 258. Καστέλλι, σ. 17,18 εικ. 11.

15. Μ.Ρ., mot. 62, σ. 159, 220, 390-3. Ιακωβίδη, Περατή Β, σ. 119. Kanta, σ. 10, ΥΜ ΙΙ-ΙΙΒ.

16. Βλ. την ΥΜ ΙΙΒ σαρκοφάγο. Καλού V, 1/Α.Μ.Η. 21819.

17. α) Κρητ. Χρον. 12 (1958), σ. 467. Kanta, σ. 15, εικ. 113:3. β) Ανασκαφή ΚΓ' Εφορείας 1980 τάφος Ι, και γ) Ανασκαφή ΚΓ' Εφορείας 1979, Α.Μ.Η. 23379. (Οι δύο τελευταίες ανασκαφές είναι αδημοσίευτες).

18. Για την πρώτη Kanta, ό.π. Η δεύτερη συνοδευόταν από ΥΜ ΙΙΑ2 αγγεία (αδην.).

19. Μόνη παραλλαγή αποτελεί το παπυροειδές παραπληρωματικό μοτίβο στη θέση του σταγονόσχημου

Όλες λοιπόν αυτές οι λάρνακες, συνολικά οκτώ, είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου — το ονομάζουμε συμβατικά «εργαστήριο Τυλίσου» — που δραστηριοποιείται στην ΥΜ ΙΙΑ2 και συνεχίζει και στην ΥΜ ΙΙΒ. Σ' αυτή την περίοδο και μάλλον στο μεταβατικό διάστημα μπορεί να χρονολογηθεί η δημοσιευόμενη σαρκοφάγος, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Η λάρνακα Σ2 κοσμείται σ' όλες τις πλευρές του σώματος και του πώματος με ποικίλα θέματα από το ζωικό, το φυτικό και το θαλάσσιο κόσμο, σε μια πλούσια εικονογραφικά αλλά χαλαρή οργανικά σύνθεση, η οποία χαρακτηρίζεται από την αντιφυσιοκρατική και έντονα διακοσμητική διάθεση που συναντούμε στην εικονογραφία πολλών λαρνάκων και αγγείων της ώριμης ΥΜ ΙΙ εποχής²⁰. Ανάμεσα στα θέματα ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια πρωτότυπη στη σύλληψη και την εκτέλεση παράσταση άρματος στο μέσο της μιας μεγάλης πλευράς.

Τα θέματα της λάρνακας μπορούν να χωριστούν σ' αυτά με κυρίως διακοσμητικό χαρακτήρα, από τα συνηθισμένα που χρησιμοποιούνται και στην αγγειογραφία, και σ' εκείνα με θρησκευτικό ή πιθανώς θρησκευτικό περιεχόμενο. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα φυτικά θέματα, τα πουλιά, τα ψάρια, το χταπόδι, οι αργοναύτες. Ορισμένα απ' αυτά, όπως οι φοίνικες, οι πάπυροι και τα υδρόβια πουλιά και ψάρια προέρχονται από το λεγόμενο νειλωτικό θεματολογικό κύκλο²¹. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν θέματα όπως το φίδι, τα κέρατα καθιερώσεως με το διπλό πέλεκυ, τα αντιθετικά ζώα και κυρίως το άρμα. Η κατάταξη αυτή είναι βέβαια ως ένα μόνο βαθμό ασφαλής, μια και είναι άγνωστο αν ορισμένα από τα θέματα που χαρακτηρίζουμε ως διακοσμητικά κρύβουν και κάποια άλλη αξία, οριζόμενη ίσως από τη χρησιμοποίησή τους σε διακόσμηση σαρκοφάγου και τους εικονιστικούς συνδυασμούς στους οποίους μετέχουν. Από την άλλη μεριά, τα «θρησκευτικά» θέματα δεν υστερούν καθόλου σε διακοσμητική διάθεση και, όπως είναι φανερό, όλες οι παραστάσεις συνδυάζονται σ' ένα ομοιογενές αν και χαλαρό διακοσμητικό σύνολο, με τους ίδιους κανόνες σχηματοποίησης και αφαίρεσης. Πάντως στην τυπολογική κι ερμηνευτική ανάλυση των θεμάτων της λάρνακας ακολουθούμε τη συνήθη πρακτική κατάταξη που αναφέρθηκε, αρχίζοντας από τα «διακοσμητικά» και προχωρώντας στα «θρησκευτικά» θέματα.

Ο τύπος του παπυροειδούς άνθους²² με τους στήμονες που καταλήγουν σε καμπύλους ανθήρες χωρίς λογχοειδή άξονα (Σ χ έ δ. 4 και 7 α) προέρχεται από τον τύπο Β V του παπύρου στην κατάταξη Furumark²³. Ανάλογος είναι ο τύπος του ύστερου ΥΕ ΙΙΑ2 «μυκηναϊκού άνθους»²⁴. Ο ακτινωτός θύσανος που είναι κοινό χαρακτηριστικό και του «μυκηναϊκού άνθους»²⁵, προέρχεται από τον εκφυλισμό των ανθών και υπάρχει στα περισσότερα ύστερα παραδείγματα απεικονίσεων του παπύρου και του κρίνου²⁶.

του παραδείγματός μας. Οι λάρνακες προέρχονται: μια από την Τύλισο (J. Hatzidakis, AM 38 (1913), σ. 46-7, εικ. 4. Kanta, σ. 10, εικ. 3:2, χρον. ΙΙΒ-Γ) και τρεις από την «Πανωκκλησιά» Τυλίσου (βλ. υποσημ. 17) Α.Μ.Η. 23376, 23377, 23378 που συνοδεύονταν από ΥΜ ΙΙΒ κυρίως αγγεία.

20. Ενδεικτικά παραδείγματα: Marinatos-Hirmer, εικ. 126, 127, 130.

21. P.M. IV, I, σ. 336-9. J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. 258-9. Του ίδιου, J. of Egypt. Arch. XVI (1930), σ. 84-5 και 89-92.

22. M.P., mot. 11.

23. M.P., σ. 186, 188 με τους πολλούς ασύνδετους στήμονες.

24. M.P., mot. 18:66.

25. Ό.π. και σ. 285.

26. M.P., σ. 188-9.

Ο πάπυρος στη μεγάλη πλευρά του σώματος (Σ χ έδ. 4 και 7 β) με σταγονόσχημη κηλίδα στο εσωτερικό προέρχεται από τον τύπο με το λογχοειδή άξονα που εκφυλίζεται σε κυκλίσκο ή σταγόνα²⁷. Στο τελικό στάδιο εξέλιξης του μοτίβου κάθε παραπληρωματικό στοιχείο παραλείπεται (Σ χ έδ. 5, 6 και 7 γ). Ο τύπος με τις ενάλληλες γωνίες στο εσωτερικό (Σ χ έδ. 4 και 7 δ) προέρχεται από τον εκφυλισμό του πάπυρου BIV²⁸, του οποίου παραλείπονται οι συνδεόμενοι στήμονες.

Ο φοίνικας²⁹, όπως αποδίδεται στη λάρνακα (Σ χ έδ. 3 και 7 ε, στ), δεν έχει σαφή μινωικά πρότυπα, αντίθετα με το φοίνικα του πρώτου τύπου του Furumark³⁰. Ο κορμός με το κυματοειδές περίγραμμα θεωρείται ότι δηλώνει εικονογραφική εξέλιξη προς την ΥΜ ΙΙΒ.

Όμοιος πράγματι είναι ο φοίνικας στη στενή πλευρά μιας ΥΜ ΙΙΒ σαρκοφάγου από το Καλού³¹.

Η προσθήκη στοιχείων από το «μυκηναϊκό άνθος» συμμετρικά στο πάνω μέρος του φοίνικα της μιας μεγάλης πλευράς του σώματος (Σ χ έδ. 3 και 7 ε), όπως στημόνων και ανθήρων, αποτελεί προσπάθεια διακοσμητικού εμπλουτισμού του μοτίβου³². Αλλά, η αδιαφορία για την πιστή απόδοση του φυσικού προτύπου, δηλώνεται και με την αντίθετη τάση, την απλούστευση, που οδηγεί τελικά στην απάλειψη ακόμα και των κλαδιών: στο στενό πεδίο της μιας μεγάλης πλευράς, εικονίζεται απλό στέλεχος με λογχοειδές άκρο (Σ χ έδ. 3 και 7 ζ), που ασφαλώς παριστάνει «κατ' οικονομίαν» φοίνικα, του οποίου τα συμμετρικά κλαδιά δεν αποδόθηκαν, προφανώς λόγω της στενότητας του προσφερόμενου χώρου.

Το κλαδί (Σ χ έδ. 3 και 7 η), στη μια μεγάλη πλευρά του σώματος, μοιάζει με μια παραλλαγή, μινωικού τύπου, της «δέσμης φυλλοειδών»³³. Με όμοιο μεμονωμένο κλαδί αποδίδεται η χλωρίδα σε κυνηγετική σκηνή μιας σαρκοφάγου από τους Αρμένους³⁴, καθώς και σε άλλη σκηνή κυνηγιού στη στενή πλευρά μιας σαρκοφάγου από το Μαρουλά³⁵.

Το ελλιπές «θυρέοσχημο» φυτικό θέμα (Σ χ έδ. 3 και 7 θ) είναι μάλλον μεικτό. Το κεντρικό λογχοόσχημο τμήμα θυμίζει το φύλλο κισσού³⁶, ενώ τα συμμετρικά σέπαλα προέρχονται από άλλα κοινά φυτικά μοτίβα όπως ο κρίνος³⁷ ή ο πάπυρος³⁸.

Ο σύνθετος ρόδακας (Σ χ έδ. 4 και 7 ι) με τροχόσχημο κεντρικό πυρήνα και γωνίες στα τεταρτημόρια του κύκλου, αποτελεί παραλλαγή ενός εκφυλισμένου τύπου ρόδακα, που μοιάζει με τετράκτινο τροχό με τριγωνικά στοιχεία στα κενά³⁹, και απηχεί ΥΜ ΙΙ πρότυπα ενάλληλων

27. P.M. IV, 1, σ. 335, εικ. 278 βλ. και J. Deshayes - A. Dessene, ό.π., πίν. LXVIII b.

28. M.P., σ. 188, βλ. και Κατσαμπάς, σ. 66, πίν. 5, 6. Mavriyiannaki, σ. 49, πίν. VIII, IX. Καλού V, I/A.M.H 21819.

29. M.P., mot. 15, palm II και σ. 278-80.

30. M.P., mot. 15, palm I.

31. Καλού IV, 4/A.M.H. 21812 και Mavriyiannaki, σ. 65, πίν. XX, XXI (σαρκ. 7 του Μ. Ρεθύμνου).

32. M.P., mot. 15, palm II:6,7 και σ. 280. Πρβλ. ανάλογους τύπους φοινίκων σε σαρκοφάγους από το Γάζι: Αλεξίου 1972, σ. 90, πίν. 36γ-δ και 37α-γ. Ειδικότερα βλ. το φοίνικα στο πάμα της σαρκοφάγου του πίν. 37α με συμμετρικά συστήματα ενάλληλων τόξων (όμοια με τα εκφυόμενα από το ράμφος του πουλιού στο πάμα της σαρκοφάγου που εξετάζουμε — Π i v. 90 α) με τα οποία δηλώνονται συνήθως σχηματικά ΥΜ ΙΙΒ παπυροειδή κοσμήματα. Βλ. και Α. Κάντα, AAA VI (1973), σ. 319 και M.P., mot. 11:62,63.

33. M.P., mot. 64:2, σ. 396· συγκρ. το mot. 58:29.

34. Τζεδάκις, σ. 218, εικ. 4, λάρναξ του τάφου ΙΙ.

35. Α. Κάντα, ό.π., σ. 315-23, εικ. 3, 4.

36. M.P., mot. 12 («sacral ivy»).

37. M.P., mot. 9.

38. M.P., mot. 11.

39. M.P., σ. 207-8 και mot. 17:21, σ. 282-3.

ροδάκων που κατάγονται από την τοιχογραφία⁴⁰. Από το ίδιο μοτίβο προέρχεται και ο απλός τετράκτινος τροχίσκος⁴¹ (Σ χ έ δ. 3 και 7ια), του οποίου η σημασία ως αστρικό σύμβολο έχει σε ορισμένες περιπτώσεις τονισθεί⁴², αλλά στις περισσότερες παραστάσεις θεωρείται ως απλό διακοσμητικό στοιχείο⁴³.

Το ψάρι⁴⁴ γίνεται θέμα κοινό στην αγγειογραφία από τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι εποχή, όπως δείχνουν τα αγγεία της Ψύρρας και της Παχυάμμου με εικονογραφικό πρότυπο την τοιχογραφία⁴⁵. Διακρίθηκαν δύο εικονογραφικές ενότητες θεμάτων στις οποίες εντάσσεται το μοτίβο του ψαριού: το θαλασσινό και το «νειλωτικό» εξωτικό περιβάλλον⁴⁶. Καλύτερα παραδείγματα από τη δεύτερη ενότητα, που μας ενδιαφέρει γιατί αφορά τη λάρνακα που εξετάζουμε, είναι των λαρνάκων από τα Βασιλικά Ανώγεια και τη Μίλατο⁴⁷, στις οποίες ψάρια, πουλιά και πάπυροι συνδυάζονται όλα μαζί σε μια φανταστική, διακοσμητική σύνθεση. Εξάλλου, σε μια χαρακτηριστική ομάδα λουτηροειδών λαρνάκων από την Ανατολική Κρήτη, εικονίζονται ψάρια στο ελεύθερο πεδίο της εσωτερικής επιφάνειας⁴⁸, ενώ σε άλλες λάρνακες τα ψάρια περιορίζονται μέσα σε ορθογώνια διάχωρα⁴⁹.

Συγγενέστερα στην απόδοση με το ψάρι του σώματος της λάρνακας από το Καβροχώρι (Σ χ έ δ. 4 και 8 ιθ) είναι τα ψάρια που εικονίζονται στο σώμα της λάρνακας των Βασιλικών Ανωγείων, η οποία χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΑ2⁵⁰, με διπλό επίσης περίγραμμα και ενάλληλα τόξα στο εσωτερικό, αλλά κάπως φυσιοκρατικότερα. Η τάση για απλούστευση του μοτίβου οδηγεί τελικά στην απάλειψη του εξωτερικού περιγράμματος (Σ χ έ δ. 5 και 8 ιζ), ενώ σε μια δεύτερη παραλλαγή (Σ χ έ δ. 3, 4 και 8 ιη) αφαιρείται η ουρά, προστίθενται όμως μεγάλα πτερύγια στο στενόμακρο σώμα, έτσι που το μοτίβο θυμίζει χελιδονόψαρο.

Το χταπόδι είναι κοινό διακοσμητικό μοτίβο στην εικονογραφία των λαρνάκων όπως και στην αγγειογραφία⁵¹ της ΥΜ ΙΙΙ εποχής. Ο Furumark⁵² διακρίνει δύο τύπους κατά την ΥΕ-ΥΜ ΙΙΑ2. Απ' αυτούς ο δεύτερος που μας ενδιαφέρει, γιατί σ' αυτόν ανήκει το χταπόδι της λάρνακας του Καβροχωριού (Σ χ έ δ. 6 και 8 κα), εμφανίζεται στο τέλος της περιόδου και συνεχίζει και στις επόμενες, με κύριο χαρακτηριστικό τη συμμετρική ως προς το σώμα διάταξη των πλοκαμιών σε συστήματα κυματοειδών ταινιών. Καθώς το θέμα εξελίσσεται, η φυσιο-

40. P.M. IV, 1 εικ. 285-6. M.P., σ. 207.

41. M.P., mot. 17:23.

42. A. Wace, *Chambers Tombs of Mycenae*, *Archaeologia LXXXII*, Oxford 1933, σ. 176-9, πίν. XVIII, XIX και M.P., σ. 459-61 σχετικά με την ερμηνεία του «circuit pot», βλ. και Στ. Ξανθουδίδη, *ΑΕ* 1900, σ. 26-50, πίν. 3.

43. M.M.R. 2, σ. 416 κ.ε. Mavriyiannaki, σ. 51-3.

44. M.P., mot. 20.

45. Αλεξίου 1954, σ. 410-1. Αλεξίου 1967, σ. 69. Mavriyiannaki, σ. 55-7.

46. Mavriyiannaki, ό.π. M.P., σ. 194.

47. α) Orsi 1890, β) Στ. Ξανθουδίδη, *ΑΔ* 6 (1920-1), σ. 156-7, εικ. 4.

48. Λάρνακες από: Παπούρες Πραισού (Kanta, εικ. 73:9,10), Πισκοκέφαλο (Kanta, εικ. 66:1,2), Αλατσομούρι Παχυάμμου (Αλεξίου 1954, σ. 410-1), πίν. Ε, εικ. 1,2 και Kanta, εικ. 56:13, 4), Μίλατο (Orsi 1890, σ. 208-9, πίν. ΙΙ), στην οποία δηλώνεται με κυματοειδή ταινία η επιφάνεια του νερού.

49. Λάρνακες από: Παλαίκαστρο (Palaik. I, σ. 300, πίν. XIX), Μέση Ρεθύμνου (Mavriyiannaki, σ. 56-7ε, πίν. XII).

50. M.P. Chron., σ. 105. Kanta, σ. 93.

51. Mavriyiannaki, σ. 61-2 και 72-3. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι σ' ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι μόνο διακοσμητικό θέμα: Vermeule 1979, σ. 67-8. E. Vermeule - V. Karageorghis, *Mycenean Pictorial Vase Painting*, 1982 III, 2, σ. 14.

52. M.P., mot. 21, σ. 192, 303-4.

κρατική παράδοση ξεχνιέται σταδιακά, το σώμα επιμηκύνεται και ο αριθμός των πλοκαμιών παύει να είναι σταθερός.

Το χταπόδι της λάρνακας που εξετάζουμε έχει όλα τα χαρακτηριστικά του ΥΜ ΙΙΒ τύπου. Το σώμα διασπάται σε δύο ανεξάρτητα τμήματα, τα οποία συνδέονται με κατακόρυφη γραμμή και περικλείεται μέσα σ' ένα δεύτερο περίγραμμα, που δημιουργείται από ένα ζευγάρι πλοκάμια, ενώ τα υπόλοιπα πλοκάμια αναπτύσσονται συμμετρικά στις δύο πλευρές. Τα μάτια τέλος διαμορφώνονται σε σπείρες⁵³. Σχεδόν όμοια με το χταπόδι της λάρνακας του Καβροχωριού είναι τα χταπόδια δύο λαρνάκων που αποδίδονται σε «εργαστήριο της περιοχής Επισκοπής»⁵⁴ και χρονολογούνται στην πρώιμη ΥΜ ΙΙΒ⁵⁵.

Ο αργοναύτης⁵⁶ είναι από τα πιο προσφιλή μοτίβα του θαλάσσιου ρυθμού στην ΥΜ Ι⁵⁷. Την αντιφυσιοκρατική τυποποίηση του μοτίβου, όπως εξελίσσεται στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 περίοδο, παρακολουθούμε σε μια σειρά αγγείων από τον Κατσαμπά⁵⁸. Το σώμα γίνεται σταδιακά τριγωνικό, και, αντίθετα με το φυσικό πρότυπο, δηλώνεται και μάτι σε αναλογία με το χταπόδι. Τέλος, προστίθεται και τέταρτο πλοκάμι, που στην επόμενη φάση (ΥΜ ΙΙΑ2), εφάπτεται πια στο περίγραμμα του οστρέου και γι' αυτό εξαφανίζεται το στέλεχός του και φαίνεται μόνο η σπειροειδής απόληξη προς τα πίσω⁵⁹. Στην ΥΜ ΙΙΒ η τάση για πιο διακοσμητικό αποτέλεσμα, οδηγεί στην προσθήκη νέων στοιχείων όπως συστήματα πλοκαμιών, γλωσσοειδή έκφυση μπροστά κτλ.⁶⁰.

Οι επτά ναυτίλοι της λάρνακας από το Καβροχώρι (Σ χ έ δ. 3, 4 και 8 κβ, κγ) συγκεντρώνουν όλα τα στοιχεία του χαρακτηριστικού ΥΜ ΙΙΒ εκφυλισμένου, διακοσμητικού τύπου: τέσσερα ως έξι πλοκάμια, δήλωση ματιού, σπειροειδή απόληξη προς τα πίσω (που είναι στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, η άκρη πλοκαμιού) και μεγάλη γλωσσοειδή έκφυση, με διπλό περίγραμμα.

Τα πουλιά (Σ χ έ δ. 3, 4 και 7 ιβ, ιγ, ιδ, ιε), ανήκουν όλα στον τύπο με τα ανασηκωμένα φτερά⁶¹, ο οποίος κατά τον Αλεξίου κατάγεται από την πάπια του «νειλωτικού κύκλου»⁶². Το σώμα τους με τη θυσανωτή ουρά, σε σχήμα «βεντάλιας», ανακαλεί χαρακτηριστικά λίγο παλιότερων και πιο φυσιοκρατικών παραστάσεων υδρόβιων πουλιών, όπως του αλάβαστρου από τα Καλύβια Φαιστού και της λάρνακας από τα Βασιλικά Ανώγεια⁶³, ενώ το δρεπανόσχημο σχηματοποιημένο φτερό θυμίζει, ως προς τη διάταξη, τα πολύ διακοσμητικά φτερά του γρύπα και του πουλιού της πρωιμότερης επίσης λάρνακας του Παλαικάστρου⁶⁴. Αρκετά όμοιο, με

53. Αλεξίου 1954, σ. 410, πίν. ΣΤ, εικ. 1, και Kanta, εικ. 56:5.

54. Σαρκοφάγοι από: Αλατσομούρι Παχιάμμου (βλ. και Kanta, σ. 292. H. Boyd-Hawes, Gournia, 1908, πίν. X Kanta, εικ. 56:1,2) και Επισκοπή (Kanta, εικ. 63:1-5).

55. M.P. Chron., σ. 106. Kanta, σ. 157.

56. M.P., mot. 22.

57. M.P., σ. 146-7. P.M. II,2 σ. 508-512.

58. Κατσαμπάς, σ. 64-5, πίν. 4. εικ. δ, 5, 6, 3α.

59. Βλ. τα παραδείγματα στις λάρνακες από το Μαυρόσπηλιο (J. Forsdyke, BSA 28 (1926-7), σ. 272, εικ. 26), τον Άγιο Θωμά (BCH 58 (1934), Chron., σ. 273, εικ. 40) και τους Αρμένους (Τζεδάκις, σ. 218-21, εικ. 5).

60. Βλ. Kanta, σ. 136, 162, εικ. 64:5, 123:4, 134:11 και J. Forsdyke, BMC Vases v1, p. 1A 717, 718, σ. 118, εικ. 158, πίν. IX.

61. M.P., mot. 7 «raised, wing», σ. 195-9 και 250-4.

62. Αλεξίου 1954, σ. 407, υποσημ. 27.

63. Marinatos-Hirmer, εικ. 126 και Orsi 1890. Marinatos-Hirmer, εικ. 130 κάτω. M.P., mot. 7 b, c.

64. Palaik. I, σ. 300, πίν. XIX, XVIII. Marinatos-Hirmer, εικ. 131 πάνω.

διπλό περίγραμμα και θυσανωτή ουρά, αλλά χωρίς φροντίδα στην απόδοση, είναι το σώμα των πουλιών στην ΥΜ ΙΙΒ λάρνακα του τάφου ΙΙ των Αρμένων⁶⁵, ενώ τα πουλιά της λάρνακας του τάφου 24 του ίδιου νεκροταφείου, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΑ⁶⁶, είναι του ίδιου τύπου αλλά πιο φυσιοκρατικά από τα πουλιά της σαρκοφάγου που εξετάζουμε. Από τα στοιχεία αυτά η λάρνακα μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ ύστερου ΙΙΑ και ΙΙΒ, πιθανότατα στην αρχή του ΙΙΒ.

Το περίεργο μοτίβο στη γωνιά της μιας μεγάλης πλευράς, που μοιάζει με ιπτάμενο μικρό πουλί (Σ χ ε δ. 4 και 7 ιστ) φέρνει μια απρόσμενη για την εποχή ανάμνηση των χελιδονιών της θηραϊκής «τοιχογραφίας της άνοιξης».

Η σχετικά συχνή απεικόνιση πουλιών σε μινωικές λάρνακες⁶⁷ θέτει κατά περίπτωση το ερώτημα αν υπάρχει κάποια σταθερή σχέση του θέματος με τον ταφικό εικονιστικό κύκλο. Στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας η σχέση αυτή είναι φανερή αφού στη σκηνή των σπονδών εικονίζονται δύο πουλιά καθισμένα πάνω στους διπλούς πελέκεις⁶⁸. Στη μια στενή πλευρά της ίδιας λάρνακας το πουλί πάνω από το άρμα, το οποίο σέρνει ένας γρύπας, θεωρείται ότι μπορεί να συμβολίζει είτε την ψυχή του νεκρού που πετά προς τον Άλλο Κόσμο⁶⁹, είτε την επιφάνεια κάποιας θεότητας ή και του θεοποιημένου νεκρού⁷⁰.

Εναργέστερη ίσως και ερμηνευτικά σαφέστερη είναι η παράσταση μιας φτερωτής γυναικείας μορφής στις πλευρές δύο λαρνάκων από το νεκροταφείο της Τανάγρας⁷¹, η οποία ανακαλεί τις γνωστές ανάλογες εικονίσεις σε αττικές ληκύθους: μικρές φτερωτές μορφές γύρω από το ταφικό σήμα, που θεωρούνται ότι παριστάνουν τις ψυχές των νεκρών⁷². Ο ερμηνευτικός συσχετισμός φαίνεται πιθανός παρά τη μεγάλη χρονική διαφορά. Εξάλλου, ορισμένες παραστάσεις λαρνάκων που εικονίζουν πουλιά καθισμένα πάνω σε κέρατα ή διπλούς πελέκεις⁷³, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποδίδουν συνοπτικά τη συγκεκριμένη σκηνή των σπονδών, που προαναφέραμε, της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας.

Πάντως, αν και γενικά θεωρείται ότι το πουλί σε παραστάσεις με κάποιο θρησκευτικό περιεχόμενο συμβολίζει τη θεϊκή παρουσία⁷⁴, όμως αποτελεί θέμα κοινό και στην αγγειογραφία της εποχής και υπάρχει και σε παραστάσεις λαρνάκων χωρίς φανερό θρησκευτικό συμβο-

65. Τζεδάκις, σ. 218, εικ. 4.

66. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 516, Πίν. 527 γ.

67. Long, σ. 40, υποσημ. 64 και 66.

68. Βλ. πιο κάτω στο σχολιασμό των ιερών κεράτων-διπλού πέλεκυ.

69. R. Paribeni, Mon. Ant. XIX (1908), σ. 61-2.

70. M.M.R. 2, σ. 433-4 και 438 κ.ε.

71. Η μία στο Μουσείο Θηβών (ΠΑΕ 1977, Α, σ. 31, πίν. 12β και 13α), και η άλλη σε ιδιωτική συλλογή στη Γερμανία (Vermeule 1965, σ. 128-9 και 146-7, πίν. XXVI a και Vermeule 1979, σ. 65 εικ. 23).

72. Psyche, σ. 244, υποσημ. 3, βλ. και L. Malteu, JdI 29 (1914), σ. 194, 239-42· πρβλ. και την παράσταση με τις ανθρώπινες μορφές και το μεγάλο πουλί, που μοιάζει με ανάλογες παραστάσεις σε εικονιστικούς κρατήρες (Vermeule 1965, σ. 131, πίν. XXVIII). Η Vermeule υποστηρίζει ότι οι αντιλήψεις για το πουλί-ψυχή πιθανόν να κατάγονται από την Αίγυπτο (Vermeule 1979, σ. 75-6).

73. Λάρνακες από τα Γιοφυράκια (Κρητ. Χρον. 13 (1959): Χρονικά, σ. 367-8. Kanta, σ. 21 εικ. 113:1) και τα Μάλλια (R. Joly, BCH 52 (1928), σ. 150-3, εικ. 1, πίν. IX). Όμοια και στην πυξίδα της Παχυάμμου (Αλεξίου 1954, σ. 408, πίν. Ζ, εικ. 1). Πρβλ. και το χρυσό έλασμα σε σχήμα τριμερούς ιερού με πουλιά πάνω στα ιερά κέρατα της επίστεψης. G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930, πίν. XVIII (κτέρισμα από τον τάφο IV του ταφικού κύκλου Α). Ας αναφερθούν τέλος τα πλαστικά αγγεία σε σχήμα πουλιών των τάφων της Μεσαράς και τα πουλιά-«ακρωτήρια» ορισμένων λαρνάκων της Τανάγρας (Σπυρόπουλος, σ. 187-8, εικ. 8).

74. M.M.R. 2, σ. 339, 439.

λισμό⁷⁵. Έτσι, όταν είναι ενταγμένο στις φανταστικές δημιουργίες του «νειλωτικού κύκλου» και σε διακοσμητικούς κυρίως συνδυασμούς, όπως στη λάρνακα του Καβροχωριού, πρέπει να θεωρηθεί ότι λειτουργεί αποκλειστικά ή πρωταρχικά ως απλό διακοσμητικό μοτίβο.

Το μοτίβο «ιερά κέρατα - διπλός πέλεκυς»⁷⁶, που προέρχεται από το συνδυασμό δύο λατρευτικών συμβόλων της μινωικής θρησκείας, χρησιμοποιείται τόσο στην αγγειογραφία όσο και στην εικονογραφία των λαρνάκων στην ΥΜ ΙΙΙ⁷⁷, και αποτελεί απεικόνιση ενός γνωστού λατρευτικού σκεύους των μινωικών οικιακών ιερών⁷⁸. Σε μερικές παραστάσεις αντί για πελέκεις ανάμεσα στις κεραίες των κεράτων εικονίζονται κλαδιά⁷⁹, ενώ κάποτε συνδυάζονται και οι δύο εικονογραφικοί τύποι (πελέκεις, φυτικά στελέχη), όπως στη λάρνακα του Παλαϊκάστρου⁸⁰, όπου τα κέρατα με τον πέλεκυ στηρίζονται σε κίονα από τη βάση του οποίου εκφύονται συμμετρικά πάπυροι. Με ανάλογο τρόπο αλλά πιο συνοπτικά, εικονίζεται το θέμα στη στενή πλευρά της δημοσιευόμενης λάρνακας (Σ χ έ δ. 5 και 8 κδ). Ο στείλεός του πέλεκυ περιβάλλεται από εκφυλισμένα συμμετρικά φυτικά μοτίβα που μοιάζουν με στήμονες και ανθήρες του «μυκηναϊκού άνθους».

Τη σημασία του πέλεκυ στη χθόνια λατρεία ή στις πράξεις του ταφικού τελετουργικού μαρτυρεί παραστατικά η γνωστή σκηνή των εναγισμών μπροστά στους ιστούς με τους πελέκεις στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας⁸¹.

Σε παράσταση κυνηγιού μιας λάρνακας από τους Αρμένους συμμετέχει ιερατική μορφή, που υψώνει κοντάρι με διπλό πέλεκυ⁸². Πραγματικοί διπλοί πελέκεις έχουν άλλωστε βρεθεί στους τάφους του Πλατάνου (θολωτός Α), της Αγίας Τριάδας, του Απεσωκαριού, του Καμηλάρη και του Μόχλου⁸³.

Η καθιέρωση κοινών λατρευτικών συμβόλων στην επίγεια και τη χθόνια λατρεία μπορεί να καθορίσει ως ένα βαθμό και τη σχέση αντίστοιχα του επίγειου και χθόνιου θεολογικού κύκλου, αφού μάλιστα στην προκειμένη περίπτωση, το σύμβολο είναι και υπαρκτό σκεύος λατρείας των οικιακών ιερών της Μεγάλης Θεάς. Η παρουσία του ιερού συμβόλου στην εικονογραφία μερικών σαρκοφάγων, μεταξύ των οποίων και του Καβροχωριού, βρίσκεται απόλυτα

75. Long, σ. 40, υποσημ. 66.

76. M.P., mot. 35, 36, σ. 145, 201, 329-31.

77. Αγγειογραφία: M.M.R. 2, σ. 169, εικ. 70. Popham 1970, σ. 194, εικ. 3, 2, πίν. 46d· βλ. και Seiradaki, ό.π., σ. 19, εικ. 24. Σαρκοφάγοι από: Γιοφυράκια (Κρητ. Χρον. 13 (1959): Χρονικά, σ. 367, 368. Kanta, σ. 21, εικ. 113:1), Παλαϊκάστρο (Palaik. I, σ. 297-300, πίν. XVIII-XIX), Αθανάτους (Κρητ. Χρον. 11 (1957): Χρονικά, σ. 335), Επισκοπή (Ξανθουδίδης, ό.π., σ. 158, εικ. 5. M.M.R. 2, σ. 434-5, εικ. 197), Άγιο Θωμά (ΑΑ 1934, σ. 249. Kanta, σ. 83, εικ. 36:1), Αρμένους (Τζεδάκις, σ. 220-Ι, εικ. 6,7), Σταυρό Γαλιάς (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 441. Α.Μ.Η. 15087). Για τη διακοσμητική λειτουργικότητα του μοτίβου βλ. B. Rutkowski, *Frügrichische Kultdatstellungen*, Berlin 1981, σ. 83, υποσημ. 305 και σ. 92, υποσημ. 368.

78. P.M. II,1, σ. 336, M.M.R. 2, σ. 165. Βλ. επίσης Popham 1970, σ. 191, 194, εικ. 1, πίν. 46 α.

79. M.M.R. 2, σ. 171-2. P.M. IV, 1, σ. 344, εικ. 288, 289. Popham 1970, εικ. 3:1, πίν. 46b. Αλεξίου 1954, σ. 408, υποσημ. 37, πίν. Ζ, εικ. 1. Ο Αλεξίου υποθέτει ότι τα κέρατα και οι πελέκεις στολίζονταν με πραγματικά κλαδιά και άνθη κατά τις εορτάσιμες μέρες.

80. Palaik. I, ό.π.

81. Γενικά για τη σαρκοφάγο Paribeni, ό.π., σ. 1-86. M.M.R. 2, σ. 426-43 και πιο πρόσφατα Long.

82. Τζεδάκις, σ. 218, εικ. 4.

83. Long, σ. 40. Επίσης και στον τάφο των Διπλών Πελέκεων, A. Evans, *The Tomb of the Double Axes and the Associated Group*, London 1914, σ. 53-8, εικ. 48, 71 και 53.

μέσα στη λογική της θεωρίας ότι ένας μινωικός τάφος μπορεί να είναι και ιερό της μινωικής θεάς⁸⁴, ότι δηλαδή η θεά της φύσης είναι και θεά των νεκρών.

Το θέμα των ζώων σε αντιθετική διάταξη μπροστά στο ιερό δέντρο είναι μια σύνθεση του κρητομυκηναϊκού εικονογραφικού κύκλου με ανατολικές καταβολές, γνωστή από πολλά παραδείγματα κυρίως της μικροτεχνίας⁸⁵. Στη λάρνακα από το Καβροχώρι η σύνθεση αυτή είναι πια πολύ χαλαρή, στα όρια της διάλυσης (Σ χ έ δ. 4) και οι μορφές των ζώων απλά σκαριφήματα απομακρυσμένα από τα φυσιοκρατικά πρότυπα (Σ χ έ δ. 8 κε). Έχουν παραμορφωμένο σώμα, με αφύσικα εξογκωμένη κοιλιά, πτηνόμορφο ρύγχος, σπειροειδή μάτια και πόδια που αποδίδονται με απλές γραμμές, όπως στην ΥΜ ΙΙΒ λάρνακα με παράσταση κυνηγιού από τους Αρμένους⁸⁶.

Στην προχωρημένη αυτή φάση διάλυσης της μορφής ο τεχνίτης αισθάνεται πια αρκετά ελεύθερος, ώστε να αντικαταστήσει τα κέρατα των ζώων με ολόκληρα άνθη με στέλεχος παπύρου, όπως κάνει άλλωστε και για το μοτίβο του αργοναύτη (Σ χ έ δ. 4). Είναι φανερό ότι βρισκόμαστε κοντά στα όρια του «διακοσμητικού ρυθμού», που κυριαρχεί στην εικονογραφία των σαρκοφάγων της ώριμης ΥΜ ΙΙ εποχής, στο τελικό στάδιο δηλαδή μιας εξελικτικής πορείας που οδηγεί στη διάλυση των μορφών και των μοτίβων και στη διάσπαση της θεματικής ενότητας των παραστάσεων.

Η συγκριτική εξέταση όλων των λαρνάκων από τον κρητομυκηναϊκό χώρο με παραστάσεις ζώων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι περισσότερο ή λιγότερο φανερός κάποιος θρησκευτικός συμβολισμός που πιθανότατα έχει σχέση με τη λατρεία ή με ιδέες και αντιλήψεις σχετικά με το νεκρό. Σε επτά λάρνακες εικονίζονται σκηνές κυνηγιού ζώων⁸⁷, σε δύο θυσία ή προετοιμασία θυσίας ζώων⁸⁸, σε δύο ταυροκαθάψια⁸⁹, σε πέντε μεμονωμένα ζώα ή σειρές ζώων με την παρουσία κεράτων και διπλών πελέκεων⁹⁰, ενώ μόνο σε δύο περιπτώσεις υπάρχουν ζώα χωρίς να συνυπάρχει θρησκευτικό σύμβολο⁹¹.

Απ' όλες αυτές τις συνθέσεις αναμφισβήτητα συνδεμένη με το ταφικό τελετουργικό είναι η θυσία ζώων, που εικονίζεται παραστατικά στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας, αλλά είναι

84. A. Evans, ό.π., σ. 55 (πρόκειται για τον τάφο των Διπλών Πελέκεων). Αντίθετα, ο Nilsson απορρίπτει την ιδέα της ενιαίας θεότητας (βλ. στο σχολιασμό του φιδιού).

85. A. Evans, *Mycenean Tree and Pillar Cult*, New York 1901, σ. 55 κ.ε. M.M.R. 2, σ. 284-8. B. Rutkowski, ό.π., σ. 51-74, βλ. και εικ. 18, 19, υποσημ. 217 την ανάλογη παράσταση σε λάρνακα στο Βερολίνο.

86. Τζεδάκις, σ. 218, εικ. 4.

87. Λάρνακες: Επισκοπής (I.E.E., τ. Α), σ. 336. Kanta, εικ. 63:1), του τάφου 22 Τανάγρας (Σπυρόπουλος, σ. 190-1, εικ. 16), του τάφου 11 Αρμένων (Τζεδάκις, σ. 218, εικ. 4, παρένθ. πίν. Γ. 3), σαρκοφάγο 1 του τάφου 24 Αρμένων (Τζεδάκις, σ. 218, 220, εικ. 5, παρένθ. πίν. Γ. 1), Ζαφέρ Παπούρας (P.T.K., σ. 29), Μαρουλά Ρεθύμνης (Kanta, σ. 214-5, και Α. Κάντα AAA VI (1973), σ. 315-23), Βερολίνου (B. Rutkowski, ό.π., εικ. 16, 19, σ. 65, υποσημ. 217). Στην ίδια ενότητα μπορεί να συμπεριληφθεί και ο κρατήρας των Μουλιανών με παράσταση κυνηγιού, Στ. Ξανθουδίδης, ΑΕ 1904, σ. 32-5, πίν. 3.

88. Σαρκοφάγος Αγίας Τριάδας (βλ. προηγ.) και Marinatos-Hirmer, έγχρ. πίν. XXXI και τάφου 16 Τανάγρας, Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1973, σ. 21, πίν. 11β,

89. Λάρνακα του τάφου 22 Τανάγρας και λ. Καλοχωραφίτη (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 886).

90. Σαρκοφάγος Επισκοπής, Στ. Ξανθουδίδης, ό.π., και M.M.R. 2, ό.π. Λάρνακες αριθ. 2 του τάφου 10 του τάφου 17 και αριθ. 1 του τάφου 10 Αρμένων, Τζεδάκις, σ. 220, εικ. 6,7 και 221, εικ. 8. Σαρκοφάγος Καλοχωραφίτη, ό.π. Πρόσφατα βρέθηκε λάρνακα σε θαλαμωτό τάφο στη θέση «στον Έλληνα» κοντά στο Κλήμα Μεσαράς με ταύρους σε καλπισμό, εραλδικά ζώα, ιερά κέρατα κτλ. (ανασκαφή ΚΓ' Εφορείας 1983, αδημ.).

91. Σαρκοφάγος από τα Δράμια Αποκορώνου (Κρητ. Χρον. 7 (1952), σ. 479-80 και Kanta, σ. 237) και από το Αλατσομούρι Παχυάμμου (Gournia, πίν. X45. Marinatos-Hirmer, εικ. 131 κάτω).

και ανασκαφικά διαπιστωμένη⁹². Είναι πιθανό επίσης ότι οι κυνηγετικές σκηνές δεν αναφέρονται στις ασχολίες της καθημερινής ζωής ή το επάγγελμα του νεκρού⁹³, αλλά αποτελούν κάποιες συμβολικές θρησκευτικές εικόνες, όπως φαίνεται ιδιαίτερα στην παράσταση κυνηγιού της λάρνακας των Αρμένων όπου, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια μορφή υψώνει στείλειό με πέλεκυ. Κάποιος ανάλογος συμβολισμός είναι πιθανόν να περιέχεται και σε παραστάσεις όπου εικονίζονται ζώα και μαζί ιερά κέρατα και διπλοί πελέκεις, όπως στη σαρκοφάγο από το Καβροχώρι.

Το μοτίβο του φιδιού⁹⁴ είναι σπάνιο στην κρητομυκηναϊκή εικονογραφία. Ειδικά στην εικονογραφία των λαρνάκων, το παράδειγμα της σαρκοφάγου από το Καβροχώρι (Σ χ έ δ. 5 και 8 κστ) είναι μοναδικό. Τα ελάχιστα παραδείγματα της αγγειογραφίας διακρίνονται σε δύο παραλλαγές, από τις οποίες η μία κατάγεται από τη γραπτή κυματοειδή ταινία που συνδέει τις λαβές ορισμένων κυπέλλων, ενώ η δεύτερη βρίσκεται σε μια μικρή ομάδα ασυνήθιστων πρόχων. Οι πρόχοι αυτές, τρεις συνολικά, που προέρχονται από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού και των Απλωμάτων της Νάξου, αποτελούν μαζί με τη σαρκοφάγο που εξετάζουμε τις μοναδικές περιπτώσεις όπου παριστάνεται φίδι σε αντικείμενα ταφικής χρήσης στον κρητομυκηναϊκό χώρο. Όλες έχουν περίπου την ίδια μορφή: κυπελλόσχημη προχόη στον ώμο, προς την οποία ελίσσονται και ακουμπούν δύο συμμετρικά φίδια, πλαστικά στις δύο περιπτώσεις και γραπτά στην τρίτη⁹⁵. Η αναλογία στη μορφή αυτών των ύστερων ταφικών μυκηναϊκών αγγείων, με τους γνωστούς γεωμετρικούς αμφορείς που κοσμούνται με πλαστικά φίδια, δεν είναι δυνατό να αγνοηθεί παρά τη χρονική διαφορά. Όμως είναι αμφίβολο αν μπορεί να διατυπωθεί μια κοινή ερμηνεία — τα φίδια στο λαιμό και το χείλος αυτών των γεωμετρικών αμφορέων θεωρείται ότι συμβολίζουν πιθανότατα την ψυχή του νεκρού, που γεύεται τις προσφερόμενες τροφές⁹⁶.

Είναι βέβαια γνωστή και γενικά παραδεκτή η σχέση που έχει το φίδι με το νεκρό στις πίστες πολλών αρχαίων λαών⁹⁷. Η διαμόρφωση αυτών των κοινών δοξασιών μπορεί να οφείλεται σε διάφορες συνειρμικές αντιλήψεις: η διαρκής ανανέωση του φιδιού μέσα απ' το σώμα του, μπορεί να λειτουργήσει σαν μήνυμα ελπίδας για αναγέννηση του ανθρώπου μέσα απ' το θάνατο⁹⁸. Άλλωστε οι χθόνιες δυνάμεις, οι νεκροί και τα φίδια, υπάρχουν και δραστηριοποιούνται μέσα σ' ένα κοινό «ζωτικό» χώρο, τη γη. Μέσα στη γη το νεκρό σώμα μπορούσε να γεννά τα φίδια⁹⁹.

92. Andronikos, σ. 84-91.

93. Συγκριτικά βλ. τις παρατηρήσεις του Στ. Αλεξίου σχετικά με την παράσταση πλοίου σε λάρνακα από το Γάζι, Αλεξίου 1972, σ. 95-8.

94. M.P., mot. 8:8, 9, σ. 256 βλ. και mot. 53:26, σ. 374.

95. α, β) A. Majuri, Jalisos-Scavi della missione Archeologia Italiana a Rodi, Annuario VI-VII (1923-4), σ. 135, εικ. 58, 59 και 125, εικ. 44, και M.P., σ. 567, 609 Sh. 157, F.43. M.P. Chron., σ. 138, V. R d'A. Desborough, The Last Mycenaens and their Successors, Oxford 1964, εικ. 7 c, d, γ) N. Κοντολέων, ΠΑΕ 1959, σ. 185, πίν. 157a.

96. E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion. Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. XIII. B, 2H. (1913), σ. 40-4. Πρβλ. και τον ταφικό βωμό στο Μ. Ηρακλείου: S. Wide, Archiv für Religionswiss. XII (1909), σ. 221 κ.ε. Γενικά R.E. (Pauly-Wissowa) II A1 (1921), σ. 515-7, λ. Schlange.

97. Π. Λεκατσάς, Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου, Αθήνα 1957, σ. 76-9.

98. R.F. Willets, Cretan Cults and Festivals, London 1962, σ. 74 και σ. 59-67 (σχετικά με τη σημασία του φιδιού ως συμβόλου αθανασίας στο μύθο του Γλαύκου).

99. Τα δὲ ἀνθρώπινα σώματα, τῶν περὶ μνηλὸν ἰχθῶρων συνορήν τινα καὶ σύστασιν ἐν ἑαυτοῖς λαβόντων,

Σε ελληνικά ταφικά ανάγλυφα η παρουσία του φιδιού συμβολίζει χθόνιες θεότητες, ήρωες ή αφηρωισμένους νεκρούς, κι ακόμα υπάρχουν σκηνές σε αγγεία ταφικής χρήσης, όπου το φίδι που εικονίζεται δίπλα στο ταφικό μνημείο παριστάνει μάλλον τον ίδιο το νεκρό¹⁰⁰.

Όσον αφορά στην παράσταση του φιδιού στη σαρκοφάγο από το Καβροχώρι, η ερμηνευτική προσπάθεια συναντά το πρόβλημα της σχέσης της χθόνιας και της επίγειας λατρείας στη μινωική θρησκεία. Πώς δηλαδή μπορεί να λειτουργεί στην εικονογραφία μιας λαρνακας (αλλά κατ' αναλογία και στα ταφικά αγγεία της Ιαλυσσού και της Νάξου), ένα σύμβολο του οποίου η σχέση με τη μινωική θεά και τον επίγειο κύκλο λατρείας είναι κοινός τόπος¹⁰¹. Ο Evans θεωρεί ότι τα αγγεία από την Ιαλυσό βρίσκονται μέσα στη σφαίρα επιρροής της οικιακής λατρείας του φιδιού, ενώ αντίθετα για τα πλαστικά φίδια των γεωμετρικών αγγείων πιστεύει ότι μπορεί να παριστάνουν τους ίδιους τους νεκρούς¹⁰². Ο Nilsson υποστηρίζει επίσης ότι το φίδι σχετίζεται αποκλειστικά με την οικιακή λατρεία, καταλήγει ότι η μινωική μεγάλη θεά δεν μπορεί να είναι και θεά των νεκρών¹⁰³ και απορρίπτει τη θεωρία ότι η θεά είχε ως σύμβολο το φίδι επειδή προστάτευε τους νεκρούς¹⁰⁴.

Οποσδήποτε, σύμβολα της επίγειας λατρείας όπως οι διπλοί πελέκες και τα κέρατα καθιερώσεως, τα πουλιά και τα φίδια, βλέπουμε ότι συμπεριλαμβάνονται στο εικονιστικό θεματολόγιο ταφικών αντικειμένων. Όμως τα σύμβολα αυτά με τον καιρό και τη συνεχή χρήση πιθανότατα έχασαν σε μεγάλο βαθμό, ή και διαφοροποίησαν, το βαθύτερο αρχικό τους νόημα. Σ' αυτά τα ύστερα χρόνια, η θρησκευτική τους λειτουργικότητα διαπιστώνεται κυρίως από τη σχέση τους με τα υπόλοιπα θέματα της παράστασης, από τη σύνταξη δηλαδή των θεμάτων. Απ' αυτή την πλευρά, ίσως είναι χαρακτηριστικό ότι το φίδι στη λάρνακα του Καβροχωριού βρίσκεται στην ίδια όψη όπου και η μόνη απεικόνιση του κύριου θρησκευτικού συμβόλου, των διπλών πελέκων με τα ιερά κέρατα¹⁰⁵. Πάντως, οι ενδείξεις κι οι υποθέσεις αυτές είναι δυνατό να επιβεβαιωθούν μόνο αν υπάρξουν κι άλλα παραδείγματα ταφικών μνημείων ή αντικειμένων που να κοσμούνται με το μοτίβο του φιδιού, ενταγμένο μάλιστα σε εικονιστικές παραστάσεις.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από όλα τα θέματα της λάρνακας παρουσιάζει η σύνθεση του άρματος¹⁰⁶ (Σ χ έ δ. 3 και 8 κς), γιατί ανάλογες παραστάσεις είναι σπάνιες σε ταφικά μνημεία

ὄφεις ἀναδίδωσι, καὶ τοῦτο κατιδόντες οἱ παλαιοὶ μάλιστα τῶν ζώων τὸν δράκοντα τοῖς ἥρωσι συνφεύωσαν. Πλούταρχος, Ἅγις καὶ Κλεομένης 39.

100. Psyche, σ. 434, λ. Schlangen, ειδικότερα σ. 241-2, υποσημ. 3, σ. 244, υποσημ. 4.

101. Συγκρ. τον ανάλογο προβληματισμό στην εξέλιξη του μοτίβου «κέρατα-πέλεκυς». Για το φίδι στο μινωικό-μυκηναϊκό κόσμο: P.M. IV, I, σ. 138 κ.ε., M.M.R. 2, σ. 314-29. Νεότερα ευρήματα: είδωλα από τα Κανιά (Marinatos-Hirmer, εικ. 133) και ειδώλια φιδιών από το ιερό των Μυκηνών (W. Taylour, Mycenae 1968, σ. 93, πίν. IX. Του ίδιου, New Light on Mycenaean Religion, σ. 272-3, 278, πίν. XXXIX d, e στο Antiquity XLIII (1969) και XLIV (1970).

102. P.M. IV, I, σ. 16-35.

103. M.M.R. 2, σ. 328-9, 433. Αντίθετα J. Wiesner, Grab und Jenseits. Berlin 1938, σ. 192. Για τις σχετικές απόψεις του Evans βλ. προηγ. στο σχολιασμό του μοτίβου «κέρατα-πέλεκυς».

104. Ch. Picard, Les Religions Préhelléniques, 1948, σ. 113.

105. Η τοποθέτηση του πώματος στη θέση αυτή και όχι αντίστροφα είναι ασφαλής. Βεβαιώνεται από τον όμοιο βαθμό φθοράς της παράστασης πώματος και σώματος στη μία στενή πλευρά (Π ί ν. 94α) και από τον ανάλογο επίσης βαθμό καταστροφής από τον εκσκαφέα της μιας μεγάλης πλευράς πώματος και σώματος (Π ί ν. 93 α).

106. M.P., mot. 39, σ. 332, 334.

της εποχής, αλλά και επειδή χαρακτηρίζεται από ξεχωριστές πρωτοτυπίες ως προς την απόδοση, που ασφαλώς δεν είναι άσχετες με το νόημά της.

Ασυνήθιστη, όπως φαίνεται αμέσως, είναι η ανορθόδοξη προοπτική, μια ψευδοπροοπτική, που ξεφεύγει από τα γνωστά και καθιερωμένα πρότυπα της μινωικής ζωγραφικής. Ενώ λοιπόν στις γνωστές παραστάσεις αρματοδρομιών τα άλογα, το άρμα και οι επιβάτες αποδίδονται κατά κανόνα σε τομή, εδώ ο ζωγράφος μοιάζει να βλέπει το θέμα του από ψηλά και αποτυπώνει σε «κάτοψη» αναλυτικά όλα τα μέρη του άρματος, όπως είναι στην πραγματικότητα, χωρίς προοπτικές μειώσεις: οι τροχοί π.χ. είναι στρογγυλοί, δεν προβάλλονται στην «κάτοψη», αλλά αποδίδονται όπως είναι στην πραγματικότητα.

Το κεντρικό τμήμα ανάμεσα στους τροχούς είναι ο «εύπλεκτος δίφρος»¹⁰⁷, το καλάθι δηλαδή του άρματος, με δάπεδο από πλεχτούς ιμάντες, κατά τον ομηρικό τρόπο¹⁰⁸, το οποίο στην παράστασή μας αποδίδεται με γραπτό διχτυωτό. Έτσι, χάρη στην ασυνήθιστη προοπτική της παράστασης, έχουμε για πρώτη φορά στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής του δαπέδου του μυκηναϊκού άρματος, που είναι αντίστοιχος με του ομηρικού. Το δάπεδο αυτό προσαρμόζεται σε ξύλινο πεταλόσχημο πλαίσιο, ενώ από κάτω περνά ο επιμήκης άξονας που συνδέει τους τροχούς. Αυτή η εξαιρετικά ελαφρά και ανθεκτική κατασκευή έχει μεγάλη ελαστικότητα, δεν καταπονεί τον ξύλινο σκελετό του δίφρου και απορροφά τους κραδασμούς που μεταδίδουν οι τροχοί, κάνοντας το ταξίδι πιο άνετο. Η ίδια τεχνική επινόηση εφαρμόστηκε επίσης και στην Αίγυπτο, όπως μας δείχνουν ορισμένα πραγματικά άρματα που έχουν σωθεί¹⁰⁹. Η άντυγα αποδίδεται στην παράστασή μας με την εξωτερική πεταλόσχημη γραμμή που περικλείει το δάπεδο του άρματος. Ο κατακόρυφος άξονας που στηρίζει την άντυγα και τη συνδέει με το πλαίσιο του δαπέδου, όπως γνωρίζουμε από τα πραγματικά παραδείγματα, στην παράστασή μας παραλείπεται.

Στο Σ χ έ δ. 18 προτείνουμε μια σχεδιαστική αναπαράσταση του άρματος σε όψη 3/4, η οποία βασίστηκε σε όλα τα παραπάνω στοιχεία και σ' αναλογία με τα πραγματικά παραδείγματα.

Με την ίδια προφανώς προοπτική αντίληψη, όπως και το άρμα, έχουν εικονισθεί σαν σε «κάτοψη» και τα άλογα-υποζύγια που, εντελώς απροσδόκητα, τοποθετούνται στο πίσω μέρος του δίφρου και όχι μπροστά όπου είναι η κανονική τους θέση. Λείπει ακόμη όλο το σύστημα αξόνων που συνδέει το δίφρο με τα υποζύγια. Έτσι η παράσταση δε μοιάζει ενιαία αλλά διασπάται σε δυο ανεξάρτητες: το δίφρο και τα ζώα.

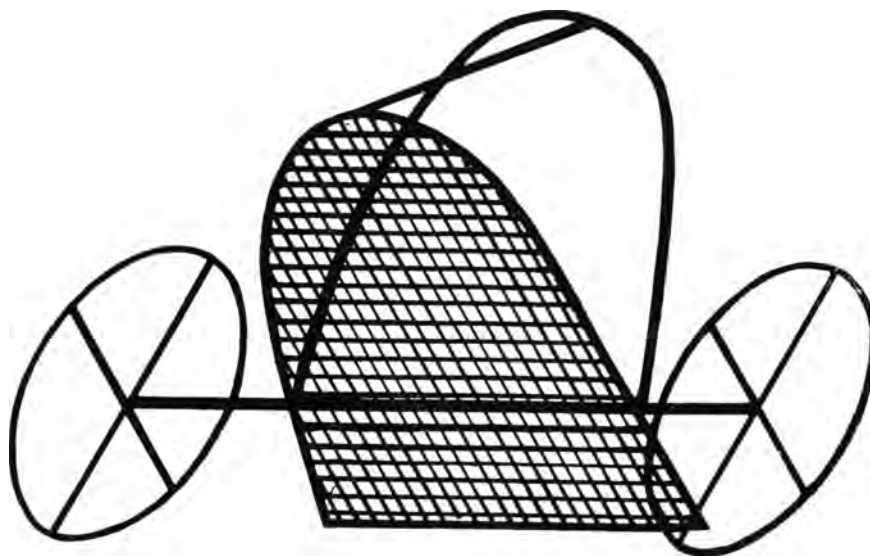
Μέσα σ' όλα αυτά τα στοιχεία, που κάνουν την παράσταση τόσο ασυνήθιστη, χαρακτηριστική είναι ακόμη η απουσία επιβατών, οδηγών ή πολεμιστών, που δεν έχουν παραλειφθεί σε καμιά άλλη παράσταση με άρμα του κρητομυκηναϊκού εικονιστικού κύκλου. Όλες αυτές οι φαινομενικά τυχαίες παρεκκλίσεις έχουν, πιστεύουμε, σχέση με κάποιο ξεχωριστό νόημα της παράστασης, εξαιτίας του οποίου έγινε πιθανότατα και η επιλογή της ασυνήθιστης ψευδοπροοπτικής.

Ο τρόπος αυτός της απόδοσης, είναι, όπως είπαμε, ασυνήθιστος, όμως δεν είναι πρωτοφανής στη μινωική εικονογραφία. Πράγματι υπάρχουν παραδείγματα και μάλιστα πολύ πρωιμότερα, που δείχνουν την προσπάθεια μερικών καλλιτεχνών να επιτύχουν την ένταξη των

107. Ψ335, Ψ436.

108. *Χρονόεοι και ἀργυρέοι ιμάσι ἐντέταται* (ενν. ο δίφρος) E727-8. Για το ομηρικό άρμα: Lorimer, σ. 326 και W. Reichel, *Homerische Waffen*. Wien 1901, σ. 121 κ.ε.

109. Βλ. παρακάτω για το αιγυπτιακό άρμα.

Σχέδ. 18.

μορφών στο χώρο, ελευθερώνοντας το έργο τους από τους καθιερωμένους, συμβατικούς κανόνες της μινωικής προοπτικής, όπως τους βλέπομε να εφαρμόζονται π.χ. στις ανακτορικές τοιχογραφίες¹¹⁰. Τέτοιες προσπάθειες βλέπομε κυρίως σε έργα της μικροτεχνίας, όπως σε μια πλαστική προανακτορική σφραγίδα από τον Πλάτανο¹¹¹, όπου ένα καθιστό ζώο αποδίδεται με τρόπο που θυμίζει το πλαστικό σκυλί στο πώμα της λίθινης πυξίδας από το Μόχλο¹¹², σε μια ΥΜ ΙΙ σφραγίδα με σύνθεση λιονταριού-ταύρου¹¹³ και σε μια σειρά ΥΕ Ι-ΙΙ σφραγίδων με κοινό θέμα δύο καθιστούς ταύρους¹¹⁴. Δε λείπουν τέτοιες απόπειρες και σε έργα έξοχων καλλιτεχνών, όπως είναι το κύπελλο του Βαφειού, όπου ένα μέρος τουλάχιστον της σύνθεσης μοιάζει σαν ιδομένο από ψηλά¹¹⁵. Στο γνωστό «ρυτό της πολιορκίας» μια μορφή που κολυμπά¹¹⁶ έχει αποδοθεί επίσης με τον ίδιο τρόπο, που είναι ανάλογος με τον τρόπο απόδοσης του άρματος στη λάρνακα από το Καβροχώρι.

110. Κι εδώ πάντως παρατηρούνται παρεκκλίσεις. Στην τοιχογραφία του «κροκοσυλλέκτη πιθήκου» κρόκοι φυτρώνουν από τον «ουρανό» της παράστασης σε μια προσπάθεια απόδοσης του χώρου: P.M. I, σ. 265-6, πίν. IV. (Για ανάλογες περιπτώσεις οργάνωσης του χώρου στη μινωική εικονογραφία βλ. F. Matz, *Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta*, Abh. der Mainz. Akad. 1958, Nr. 7, σ. 428-432).

111. S. Xanthoudides, *The Vaulted Tombs of Mesara*, 1924 (1971), πίν. 13, 1040. C.M.S. II, 1, αριθ. 252.

112. Κατά τον J. Boardman, *Greek Gems and Finger Rings*, London 1970, σ. 24, 26, εικ. 23 (βλ. και εικ. 27).

113. C.M.S. VII, αριθ. 116, και J. Boardman, ό.π., σ. 102, πίν. 113.

114. J. Boardman, ό.π., σ. 38 (M.M. III-Y.M.I). C.M.S. I, αριθ. 109, 142, 240, 241, 275.

115. Marinatos-Hirmer, εικ. 201, 203.

116. Σπυρ. Μαρινάτου, ΑΔ 10 (1926), σ. 86, υποσημ. 1. Σχέδιο του ρυτού. E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, Chicago-London 1964, εικ. XIV. Ανάλογες μορφές σε θραύσμα λίθινου ρυτού από την Επίδαυρο και θραύσμα πλακιδίου από το «Town Mosaic»: Α. Σακελλαρίου, Πετρ. Δ' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρ., Α (2), πίν. 180β. P.M.I, σ. 310 εικ. 228.

Πάντως, αυτή η ιδιαιτερότητα στην προοπτική απόδοση του άρματος της παράστασής μας, επιτρέπει την παρατήρηση κατασκευαστικών λεπτομερειών που δεν ήταν δυνατό να αποδοθούν στις άλλες γνωστές παραστάσεις, όπου το άρμα εικονίζεται σε τομή. Και από μια καλή σύμπτωση το άρμα αυτό ανήκει σ' έναν τύπο αποσπασματικά μόνο γνωστό από λίγα όστρακα από τις Μυκήνες και την Τίρυνθα¹¹⁷, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ2-Γ (β' μισό 13ου-12ου αι.): αντίθετα με τη σπανιότητα παραστάσεων που εικονίζουν τον τύπο αυτό, οι άλλοι δύο βασικοί τύποι κρητομυκηναϊκών αρμάτων, δηλαδή εκείνος με το ορθογώνιο καλάθι και ο «dual type» είναι πληρέστερα γνωστοί από συνθέσεις σε τοιχογραφίες και από την αγγειογραφία¹¹⁸. Η βασική διαφορά τους από τον τύπο που μας ενδιαφέρει, όπως δείχνουν οι ελάχιστες και αποσπασματικές μέχρι τώρα γνωστές παραστάσεις, είναι ότι σ' αυτόν τα πλευρά του άρματος μένουν ακάλυπτα, έτσι ώστε διακρίνονται ολόσωμες οι μορφές των πολεμιστών-επιβατών. Αντίθετα, στις παραστάσεις που εικονίζουν τους άλλους δυο τύπους, οι μορφές φαίνονται από τη μέση και πάνω μόνο, επειδή τα πλευρά του δίφρου είναι καλυμμένα από δέρματα ή άλλη ύλη για λόγους προστασίας.

Ο τύπος αυτός θεωρείται γενικά ότι έχει αιγυπτιακή προέλευση. Στην Αίγυπτο, εκτός από τις παραστάσεις σε τοιχογραφίες, έχουν σωθεί και πραγματικά ξύλινα άρματα¹¹⁹. Από αυτά το καλύτερο παράδειγμα για σύγκριση είναι το αιγυπτιακό άρμα του Μουσείου της Φλωρεντίας¹²⁰, που μας βοηθά να συγκροτήσουμε τις αποσπασματικές μαρτυρίες που διαθέτομε για το ανάλογο μυκηναϊκό «αιγυπτιάζον» άρμα. Η κατασκευή του είναι απλή, ελαφρά και στέρεη· το πλαίσιο του πατώματος έχει σχήμα πετάλου, ενώ το δάπεδο είναι από πλεχτούς ιμάντες. Η κυρτή μονοκόμματη άντυγα από εύκαμπτο ξύλο στερεώνεται πάνω στο ξύλινο πλαίσιο του πατώματος και στηρίζεται στο μέσο με κατακόρυφη δοκίδα. Ο άξονας των τετράκτινων τροχών στερώνεται στον πίσω οριζόντιο κανόνα του δαπέδου και προεξέχει αρκετά προς τα πλάγια. Το άρμα της Φλωρεντίας είναι από τα υστερότερα αιγυπτιακά παραδείγματα με τετράκτινο τροχό, ο οποίος χρησιμοποιείται μέχρι τον ύστερο 15ο αιώνα¹²¹, ενώ στα μεταγενέστερα άρματα ο τροχός γίνεται εξάκτινος και σε μερικές περιπτώσεις οκτάκτινος. Χαρακτηριστικό στοιχείο επίσης σ' όλα τα γνωστά αιγυπτιακά άρματα είναι το μεγάλο μήκος του άξονα, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι υπερδιπλάσιο από το πλάτος του δίφρου. Ο άξονας αυτός προσαρμόζεται πάντα στην οριζόντια δοκίδα στο πίσω μέρος του ξύλινου πλαισίου. Αντίθετα

117. Πρόκειται για τον τύπο D στην παλιότερη κατάταξη του E. Von Mercklin, *Der Rennwagen in Griechenland*, Leipzig 1909, σ. 28-30. Κατάλογοι με τα γνωστά παραδείγματα: H. Catling, *AJA* 72 (1968), σ. 47 αριθ. 18-23 και πίν. 23 και κυρίως Crouwel 1981, σ. 70-4, πίν. 53-5, 58, 58-60, 63-4, 68-9 (Type IV «Rail Chariot»). Βλ. επίσης Littauer-Crouwel 1982, σ. 186-7.

118. Γενική βιβλιογραφία για το άρμα: Wiesner 1968, σ. 41, υποσημ. 124. A. Åkeström, *Op. Ath.* XII (1978), σ. 19-37. Για την εμφάνιση και διάδοση του άρματος: Lorimer, σ. 307 κ.ε. St. Alexiou, *AA*, 1964, σ. 793 κ.ε. Sakellarakis, σ. 208 κ.ε. W. Smith, *Interconnections in the Ancient Near East*, London 1965, σ. 25 κ.ε. Τυπολογικές κατατάξεις: E. von Mercklin, ό.π., P.M., σ. 807-25. M.P., mot. 39, σ. 332-4, H. Catling, ό.π., σ. 41-9, πίν. 21-4, Crouwel 1981, ό.π., και Littauer -Crouwel 1982.

119. Lorimer, σ. 317-8. H. Catling, ό.π., σ. 47. P. Greenhalgh, *Early Greek Warfare*, Cambridge 1973, σ. 19 κ.ε. Για την κατασκευή και χρονολόγηση του αιγυπτιακού άρματος βλ. O. Nuoffer, *Der Rennwagen in Altertum*, Leipzig, σ. 10-25, Littauer-Crouwel 1979, σ. 74-81, Wiesner 1939, σ. 30, υποσημ. 6-8. O J. Crouwel (*C.* 1981, σ. 72) πάντως υποστηρίζει ότι ο τύπος είναι αιγυπτιακή δημιουργία και δεν οφείλεται σε άμεση αιγυπτιακή επίδραση.

120. Lorimer, πίν. XXV, 1. Littauer-Crouwel 1979, εικ. 42, βλ. και σ. 75, υποσημ. 17 και σ. 74-81 (ανάληψη κατασκευής).

121. Littauer-Crouwel 1979, ό.π. Κατά τον Wiesner (Wiesner 1939, σ. 30) μέχρι το 14ο αι.

με τα σύγχρονά τους αιγυπτιακά και γενικότερα ανατολικά άρματα, τα μυκηναϊκά όλων των τύπων έχουν τετράκτινους τροχούς και τον άξονα στο μέσο του μήκους του δαπέδου ή λίγο πιο πίσω.

Με την εξέταση του παραστατικού δείγματος της λάρνακας από το Καβροχώρι και με τη συγκριτική παραβολή όλων των παραπάνω στοιχείων, επιτυγχάνεται η συγκρότηση του δίφρου του «αιγυπτιάζοντος» μυκηναϊκού άρματος, επιβεβαιώνεται η γενική ομοιότητα, αλλά και καθορίζονται οι διαφορές με το αιγυπτιακό πρωτότυπο¹²².

Ιδιαίτερα προσδιοριστικό στοιχείο για την κατάταξη του άρματος που εξετάζουμε στον «αιγυπτιάζοντα» τύπο είναι η μορφή της άντυγας σε σχήμα απλού τόξου, που αρχίζει από το πλαίσιο του δαπέδου, όπως ακριβώς στο αιγυπτιακό παράδειγμα αλλά και στα μεταγενέστερα χάλκινα ομοιώματα αρμάτων γεωμετρικών χρόνων, που είναι τα μοναδικά τρισδιάστατα δείγματα του τύπου αυτού που έχουν βρεθεί στον ελληνικό χώρο¹²³. Η άντυγα των άλλων δύο μυκηναϊκών τύπων είναι εντελώς διαφορετική, και κυρίως του σύγχρονου «dual type», στον οποίο η άντυγα προχωρεί παράλληλα με το πλαίσιο του δαπέδου και προεκτείνεται πίσω από την οριζόντια απόληξή του, διαμορφώνοντας ημιελλειπτικά πτερύγια. Στην παράστασή μας το μνηοειδές διάστημα ανάμεσα στην άντυγα και το πλαίσιο του δαπέδου είναι χαρακτηριστικά κενό, δηλώνοντας έτσι τα ακάλυπτα πλευρά του δίφρου. Το πεταλόσχημο δάπεδο εξάλλου καλύπτεται με γραπτό δικτυωτό, που όπως είπαμε αντιστοιχεί σε μια πραγματική κατασκευαστική λεπτομέρεια του «αιγυπτιάζοντος» άρματος, μια πλεχτή ψάθα.

Αναλογία του παραδείγματός μας με το αιγυπτιακό άρμα διαπιστώνεται, εκτός από τον τρόπο κατασκευής του δαπέδου από πλεχτούς ιμάντες και την έλλειψη πλευρικής κάλυψης του δίφρου, και στο σχήμα του πλαισίου του δαπέδου και επίσης στην εφαρμογή μακρού, σε σχέση με το πλάτος του δίφρου, άξονα, ασφαλώς για λόγους μεγαλύτερης ευστάθειας και δυνατότητας ελιγμών χωρίς κινδύνους ανατροπής μια και το όχημα είναι εξαιρετικά ελαφρό.

Με το παράδειγμά μας βεβαιώνεται εξάλλου η χρήση τετράκτινου τροχού και στον τύπο αυτό, όπως και σ' όλα τα μυκηναϊκά παραδείγματα των άλλων τύπων και επίσης η θέση του άξονα προς το μέσο του μήκους του δίφρου, χαρακτηριστικά και τα δύο που, όπως είπαμε, διαφοροποιούν τον «αιγυπτιάζοντα» μυκηναϊκό τύπο από τα αιγυπτιακά παραδείγματα.

Η σύνθεση της μορφής ενός ελάχιστα γνωστού τύπου μυκηναϊκού άρματος, που προσφέρει η παράστασή μας, οδηγεί και πάλι στο πρόβλημα της ακριβούς, κατά το δυνατόν, χρονολόγησης της λάρνακας. Όπως είδαμε, η κατάσταση του τάφου δεν παρέχει ουσιαστικές ανασκαφικές πληροφορίες. Η στυλιστική πάντως εξέταση των μοτίβων, και μάλιστα των πιο χαρακτηριστικών όπως το πουλί, το ψάρι και το χταπόδι, οδηγεί σε μια μεταβατική χρονολόγηση ανάμεσα στην ΥΜ ΙΙΑ2 και ΥΜ ΙΙΒ και μάλλον προς την αρχή της ΙΙΒ¹²⁴. Η παράστασή μας λοιπόν αποτελεί την παλιότερη μαρτυρία παρουσίας του «αιγυπτιάζοντος» μυκηναϊκού τύπου άρματος στον κρητομυκηναϊκό χώρο. Η παρουσία αυτή ανάγεται τώρα προς

122. Βλ. εικ. 15 για σύγκριση με το αιγυπτιακό άρμα του Μ. Φλωρεντίας.

123. A. Furtwängler, Olympia IV Berlin 1890, Text, σ. 39, 40, πίν. XV, 248. Άλλες σύγχρονες παραστάσεις του ίδιου τύπου άρματος σε αττικό υστερογεωμετρικό όστρακο, βοιωτική πόρπη και όστρακο από το Καστέλλι Χανίων: P. Greenhalgh, ό.π., σ. 32 τύπος G2, Lorimer, εικ. 46, πίν. XXV, 3 XXV, 4. H. Catling, ό.π., σ. 48, πίν. 24. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 501, Πίν. 375 α (Arch. Reports 1968-9, εικ. 53). Η επιβίωση του αιγυπτιάζοντος τύπου μέχρι την ΥΓ εποχή αμφισβητήθηκε από τον A. Snodgrass (Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1964, σ. 159-64).

124. Ευχαριστώ τη δρ. Αθανασία Κάντα για τη χρήσιμη συζήτηση του θέματος.

την αρχή (και πάντως όχι μετά τα μέσα) του Ι3ου αι. (αρχή ΥΜ ΙΙΒ περιόδου), αντί στο β' μισό του Ι3ου αι. (ΥΕ ΙΙΒ2), όπως γνωρίζαμε από τα όστρακα των Μυκηνών και της Τίρυνθας¹²⁵.

Κατά την εικονογραφική εξέταση και την τυπολογική κατάταξη της παράστασης του άρματος επισημάνθηκαν ήδη μια σειρά από χαρακτηριστικά όσο και ασυνήθιστα στοιχεία, που την κάνουν να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες γνωστές παραστάσεις αρμάτων σε σύγχρονα ταφικά μνημεία και αντικείμενα¹²⁶. Οι ιδιορρυθμίες αυτές σχετίζονται, νομίζουμε, με το σημασιολογικό περιεχόμενο της παράστασης. Η αναζήτηση της αναγκαιότητας η οποία επέβαλε το συγκεκριμένο αυτό τρόπο απόδοσης του θέματος μας οδηγεί στη διατύπωση μιας ερμηνευτικής πρότασης. Το πρόβλημα τελικά είναι γιατί ο ζωγράφος της λάρνακας δεν ακολούθησε το συνήθη και καθιερωμένο εικονογραφικό τρόπο, αλλά επινόησε μια σχετικά επιτηδευμένη εικόνα, που αν κρίνουμε από το μέτριο αποτέλεσμα, παρουσιάζει δυσκολίες και απαιτούσε μεγαλύτερη ευχέρεια χειρισμού των εκφραστικών μέσων, εμπειρία και ικανότητα. Ίσως όλες αυτές οι ιδιομορφίες της παράστασης προσπαθούν να υπογραμμίσουν ένα ιδιαίτερο νόημα που δεν ήταν δυνατό να δοθεί με άλλο τρόπο. Ποιος μπορεί να είναι αυτός ο στόχος, το κρυφό μήνυμα της παράστασης; Μήπως ο δίφρος αποδίδεται σε κάτοψη ακριβώς για να φαίνεται το εσωτερικό του που είναι άδειο, χωρίς επιβάτες; Τα άλογα μήπως ζωγραφίζονται στο πίσω μέρος για να γίνει φανερό ότι δε σύρουν πια το άρμα; Για τον ίδιο λόγο μήπως παραλείφθηκε το σύστημα αξόνων;

Ιδιαίτερο στοιχείο αυτής της παράστασης είναι λοιπόν η στατικότητα, η απουσία δράσης, και αυτή είναι τελικά η σημαντική διαφορά της από όλες τις άλλες συνθέσεις, όπου το άρμα παριστάνεται να κινείται. Ίσως πίσω απ' αυτή την εικόνα να κρύβεται μια λογική άποψη: το κινούμενο όχημα με τους επιβάτες του παριστάνει σκηνές από δραστηριότητες των ζωντανών, ενώ το άδειο και ακίνητο ταιριάζει στους νεκρούς, στους οποίους είναι απαραίτητο για τη μετάβαση στον 'Άλλο Κόσμο'¹²⁷.

Παρόλο που η αλογοθυσία είναι ανασκαφικά βεβαιωμένη στον κρητομυκηναϊκό χώρο¹²⁸, δεν έχει διαπιστωθεί ανάθεση πραγματικού άρματος στο νεκρό. Η ιδέα όμως δεν είναι ξένη, όπως δείχνει η ανάθεση μικρών πηλινων ομοιωμάτων αρμάτων σε τάφους¹²⁹. Κι όπως έχει

125. Crouwel 1981, σ. 71. Για τη συγκριτική χρονολόγηση της ΥΜ ΙΙΙ και ΥΕ ΙΙΙ εποχής βλ. Μ.Ρ. Chron., σ. 103-115, και πρόσφατα Kanta, σ. 3-5.

126. Σαρκοφάγος Αγίας Τριάδας (R. Paribeni ό.π., Μ.Μ.Ρ. 2, ό.π. Long, σ. 28, 31, 32). Σαρκοφάγος Επισκοπής (Ι.Ε.Ε., τ. Α', σ. 336. N. Platon, *La Civilization Egeenne* II, 1981, σ. 330. Vermeule 1965, σ. 136. Kanta σ. 157, εικ. 63:1-5. B. Rutkowski, *BSA* 63 (1968), σ. 226-7). Σαρκοφάγος Ζαφέρ Παπούρας Ρ.Τ.Κ., σ. 29, εικ. 26Α). Σαρκοφάγος Καλοχωραφίτη (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 886). Σαρκοφάγος τάφου 22 Τανάγρας (Σπυρόπουλος 1970, σ. 190-2, εικ. 17). Κομμάτι από λάρνακα από τις Μυκήνες (E. French, *BSA* 56 (1961), σ. 88, εικ. 1, πίν. 14 (μάλλον δεν είναι ταφική). Κομμάτι από λάρνακα από την Τίρυνθα (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 73 Πίν. 85 α). Ταφικές στήλες Μυκηνών (G. Mylonas, *AJA* 55 (1951), σ. 147 και Wiesner 1968, σ. 40, υποσημ. 124 με σχετ. βιβλιογραφία). Πλήθος κρατήρων εικονιστικού ρυθμού: E. Vermeule - V. Karageorgis, *Mycenean Pictorial Vase Painting*, 1982. Η σχέση των παραστάσεων του εικονιστικού ρυθμού με τον ταφικό κύκλο δεν είναι σαφής αν και παρουσιάζουν εικονογραφικές ομοιότητες με παραστάσεις σαρκοφάγων και οι περισσότεροι εικονιστικοί κρατήρες βρέθηκαν σε τάφους (βλ. E. Vermeule - V. Karageorgis, ό.π., σ. 1-9).

127. Σχετικά βλ. L. Malten, ό.π., σ. 228-31.

128. Για την αλογοθυσία βλ. Andronikos, σ. 85-7. Sakellarakis, σ. 198 κ.ε. V. Karageorgis, *Archaeology* 18 (1965), σ. 282-90. J. Benson, *Horse-Bird-Man. The origin of Greek Painting*, Amherst 1970, σ. 20-6. Πρόσφατα παραδείγματα από την Αργολίδα: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους*, Δ.Δ. Άργος Ι, Αθήναι 1980, σ. 141-2, 198, 200, σχ. 17, 18, 19.

129. Το καλύτερο παράδειγμα προέρχεται από τάφο στο Μεγάλο Μοναστήρι Λάρισας: Μ. Θεοχάρη, Πή-

παρατηρηθεί, η αλογοθυσία υποδηλώνει κατά κάποιον τρόπο και την ανάθεση του άρματος, αφού τα άλογα, σ' όλη σχεδόν τη μυκηναϊκή εποχή, χρησιμοποιούνται ως υποζύγια και όχι για ίππευση¹³⁰. Λόγοι οικονομικοί-κοινωνικοί φαίνεται ότι απέτρεπαν την ανάθεση του άρματος. Ίσως η σύλληψη όλων των μεγάλων θολωτών τάφων της μυκηναϊκής δυναστείας, μας στέρησε από πιθανές μαρτυρίες για την ανάθεση πραγματικών αρμάτων.

Μπορεί να είναι όμως ενδεικτικό ότι στη γεωμετρική-αρχαϊκή Κύπρο με τα πλούσια αριστοκρατικά γένη και την ισχυρή μυκηναϊκή παράδοση, οι αλογοθυσίες συνοδεύονται μερικές φορές και από την προσφορά του δίφρου του άρματος¹³¹.

Στην παράστασή μας η σύνθεση των «αλόγων» θυμίζει νεκρά ζώα, ξαπλωμένα στο έδαφος, και ανακαλεί μια πολύ γνωστή εικόνα αλογοθυσίας: τους συμμετρικά τοποθετημένους σκελετούς των θυσιασμένων αλόγων στο δρόμο του θολωτού τάφου του Μαραθώνα¹³².

Όλες αυτές οι ενδείξεις μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι στην παράσταση της λάρνακας εικονίζεται το άρμα που προσφέρεται στο νεκρό κατά τον ενταφιασμό του.

Συγκριτικά εικονογραφικά παράλληλα που ενισχύουν την άποψη αυτή υπάρχουν σε μια μεγάλη σειρά βραχογραφιών με παραστάσεις αρμάτων, που απλώνονται σ' έναν ευρύτατο γεωγραφικό χώρο, από τη Σκανδιναβία και την Ιταλία μέχρι την Υπερκαυκασία και την Εξωτερική Μογγολία και που χρονολογούνται από τη δεύτερη χιλιετία και εξής. Οι βραχογραφίες αυτές εμφανίζουν μια πραγματικά εντυπωσιακή ομοιότητα με την παράστασή μας, αποδίδοντας με την ίδια ακριβώς «αποτυπωτική» προοπτική αντίληψη το άρμα και τα υποζύγια αντιμέτωπα ή αντίνωτα¹³³. Η Μ. Littauer θεωρεί ότι εικονίζονται νεκρικά άρματα, που τα υποζύγιά τους είναι ήδη νεκρά, σφαγμένα και τοποθετημένα συμμετρικά στο έδαφος, κι εκφράζει την άποψη ότι οι χαρακτες των βραχογραφιών αποτύπωσαν αναλυτικά μια πραγματική εικόνα του τελετουργικού της ταφής, που είδαν οι ίδιοι από ψηλά προς το εσωτερικό του τάφου. Αλλά, η αποδοχή αυτής της πρότασης στην περίπτωση μας θα σήμαινε ότι ο ζωγράφος της λάρνακας είχε παρακολουθήσει και εντυπωθεί μια πραγματική σκηνή αλογοθυσίας και προσφοράς άρματος, ενώ, όπως είπαμε, τέτοια ανάθεση δεν έχει μέχρι τώρα διαπιστωθεί ανασκαφικά στον κρητομυκηναϊκό χώρο.

Είναι ίσως ασφαλέστερο να δεχτούμε ότι ο ζωγράφος σχεδίασε μια φανταστική εικόνα, εμπνευσμένη από κάποιο λαϊκό-θρησκευτικό μύθο σχετικό με το ταξίδι του νεκρού. Η στενή σχέση και αλληλεξάρτηση μύθου και τελετουργικού «δρώμενου»¹³⁴, οδηγεί στην υπόθεση

λίνο μυκηναϊκό άρμα από τη Θεσσαλία, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών 2, 1973, σ. 235-49 και Ι.Ε.Ε., τ. Α', σ. 332. Περισσότερα παραδείγματα Ε. French, BSA 66 (1971), σ. 185 κ.ε. Wiesner 1968, σ. 41, υποσημ. 124. Παράδειγμα από την Κρήτη St. Alexiou, AA, ό.π.

130. J. Benson, ό.π., σ. 23, A. Snodgrass ό.π., σ. 163.

131. Κυρίως στις νεκροπόλεις της Σαλαμίνας, αλλά και στα Κούκλια και την Αμαθούντα. Βλ. γενικά Andronikos, σ. 85 και Sakellarakis, σ. 202-3. Για το πρόσφατο παράδειγμα από την Αμαθούντα βλ. BCH 1981, II σ. 1018, εικ. 120-1. Στην επίσης αριστοκρατική αρχαϊκή Θεσσαλία σημειώνεται σε μια περίπτωση καύση αρμάτων μαζί με τους νεκρούς (Αθ. Τζιαφάλιας, AAA XI (1978), σ. 175-80). Η ανάθεση πάντως του άρματος διαπιστώθηκε μόνο σε τάφους της βασιλικής οικογένειας. Στους τάφους των ευγενών θυσιάζονται μόνο τα άλογα: (V. Karageorghis, Archaeology 18 (1965), ό.π., σ. 282-90).

132. E. Vermeule, Greece in the Bronze Age, πίν. XLVII, B.

133. M. Littauer, P.P.S. 43 (1977), σ. 243-62. Όμοιες παραστάσεις αρμάτων υπάρχουν και σε αγγεία και άλλα αντικείμενα ταφικής χρήσης. Βλ. γενικά S. Piggot, The Earliest Wheeled Transport, 1983, εικ. 21, 39, 48, 50, 60, 69, 79, 83, 91-6.

134. «Myth is the spoken correlative of the acted rite. The thing done; it is to λεγόμενον as contrasted or rather related to το δρώμενον». «Myth is the plot of the δρώμενον»: J. Harrison, Themis. A Study of the Social

ότι πίσω από την τελετουργική πράξη της αλογοθυσίας και προσφοράς άρματος στο νεκρό, που είναι ευρύτατα διαδεδομένη σ' όλη την Ανατολή¹³⁵, λειτουργούν κάποιες κοινές πίστεις.

Μερικά στοιχεία ενδεικτικά της ύπαρξης ανάλογων μύθων-δοξασιών για το ταξίδι του νεκρού ανιχνεύονται, με μεγαλύτερη ή μικρότερη βεβαιότητα, σε ταφικά μνημεία της κρητο-μυκηναϊκής εποχής. Στη στενή πλευρά της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας ο νεκρός άγεται προς τους ουρανούς πάνω σε άρμα που τραβούν γρύπες, οι οποίοι συνήθως συνοδεύουν τη θεότητα¹³⁶. Στη σαρκοφάγο από τον Καλοχωραφίτη οι παραστάσεις πλοίου και άρματος στην ίδια μεγάλη πλευρά υπαινίσσονται ίσως τη μετάβαση του νεκρού στον Άλλο Κόσμο. Η παράσταση της αρματοδρομίας στη σαρκοφάγο της Επισκοπής ερμηνεύεται ως τελετουργική πομπή των νεκρών προς τα υπερπόντια Ηλύσια¹³⁷.

Η κοινή δοξασία πίσω απ' όλες αυτές τις αποσπασματικές εικόνες είναι πιθανότατα η μετάβαση του νεκρού με τα γνωστά βέβαια μεταφορικά μέσα, το άρμα για τη διάβαση της στεριάς και το πλοίο για το διάπλου της θάλασσας¹³⁸, ίσως και με τη βοήθεια φτερών για την πτήση στους αιθέρες¹³⁹, μέχρι τα Ηλύσια πεδία *ἐς πείρατα γαίης... ἐν μακάρων νήσοισι παρ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην*¹⁴⁰, σε μια νησιωτική χώρα. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι οι Αιγύπτιοι, με τους οποίους οι Μινωίτες βρίσκονταν σε στενή σχέση, πίστευαν σ' έναν υπερπόντιο, νησιωτικό παράδεισο, πλούσιο σε βλάστηση¹⁴¹, μια πίστη βέβαια που θα έμοιαζε απόλυτα οικεία στις αντιλήψεις ενός θαλασσινού λαού, όπως ήταν οι Μινωίτες¹⁴².

Ίσως λοιπόν όλος ο σύνθετος κόσμος που εικονίζεται σε πολλές σαρκοφάγους, και ανάμεσά τους και στη λάρνακα από το Καβροχώρι, με τα μακρινά και εξωτικά «νειλωτικά» τοπία, τον κόσμο του βυθού, τις ποιμενικές σκηνές, τα τελετουργικά κυνήγια και τα πραγματικά ή φανταστικά ζώα, δεν είναι τυχαίες επινοήσεις μιας γόνιμης έστω λαϊκής φαντασίας, αλλά εικόνες του μινωικού παράδεισου, η ίδια η *ζείδωρος ἄρουρα*¹⁴³ του ξανθού Ραδάμανθου.

Ηράκλειο, Φεβρουάριος 1984

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Origins of Greek Religion. Cambridge 1912, σ. 327-31. Βλ. και Lord Raglan, *Myth and Ritual* και S. E. Hyman, *The Ritual View of Myth and Mythic*, στο «*Myth a Symposium*», ed. T. A. Sebeok, Bloomington-London 1955, σ. 122-35 και 136-53. Κριτική στη θέση της J. Harrison και άλλες διαφορετικές απόψεις βλ. J. Fontenrose, *The Ritual Theory of Myth*, Berkeley-Los Angeles 1966, σ. 26-35 και 50-60 και G. S. Kirk, *Myth. Its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures*, Berkeley-Los Angeles 1970, σ. 1-31.

135. G. Clark - S. Piggot, *Prehistoric Societies*, New York 1966, σ. 276-82, Sakellarakis, σ. 203. J. Benson ό.π., σ. 20-6. Αναφέρθηκε ήδη η ανάθεση πήλινων ομοιωμάτων αρμάτων σε κρητομυκηναϊκούς τάφους.

136. Παρόμοια παράσταση σε κρατήρα του εικονιστικού ρυθμού μπορεί να ερμηνευθεί ανάλογα, E. Vermeule - V. Karageorgis, ό.π. (1982), V27, σ. 43.

137. Vermeule 1979, σ. 67.

138. Παραστάσεις πλοίων στις λάρνακες από το Γάζι (Αλεξίου 1972) και την Τανάγρα (ΠΑΕ 1973, σ. 21, πίν. 10α, από τον τάφο 47). Στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας προσφέρεται λέμβος στο νεκρό.

139. Αυτό ίσως δηλώνουν οι φτερωτές μορφές στις σαρκοφάγους της Τανάγρας και το μεγάλο ιπτάμενο πουλί στη στενή πλευρά της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας (βλ. στο σχολιασμό του μοτίβου «πουλί»).

140. Ησιόδου, Έργα 168 κ.ε. Έχει υποστηριχθεί η προελληνική καταγωγή του Ηλύσιου. Βλ. L. Malten, *JdI XXVIII* (1913), σ. 35 κ.ε. και M.M.R. 2, σ. 623-7, 630.

141. Vermeule 1979, σ. 73, 74, εικ. 30, βλ. και M.M.R. 2, σ. 625-9.

142. M.M.R. 2, σ. 624-5.

143. Ησιόδου, ό.π.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αλεξίου 1954 Στ. Αλεξίου, Υστερομινωικός τάφος Παχυάμμου, Κρητ. Χρον. 8 (1954).
- Αλεξίου 1972 Στ. Αλεξίου, Λάρνακες και αγγεία εκ τάφου παρά το Γάζι Ηρακλείου, ΑΕ 1972.
- Andronikos Μ. Andronikos, Totenkult, Arch. Hom. Kap. W, Göttingen 1968.
- Crouwel 1981 J. Crouwel, Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece, Amsterdam 1981.
- D.P.K. M. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos, S.I.M.A., Göteborg 1970.
- Καλού Ν. Δημοπούλου Ρεθεμιωτάκη - Γ. Ρεθεμιωτάκης, Υστερομινωικό νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου, ΑΔ 33 (1978): Μελέται.
- Kanta Α. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, S.I.M.A. LVIII, Göteborg 1980.
- Karageorgis 1965 V. Karageorgis, Horse Burials on the Island of Cyprus, Archaeology 18 (1965).
- Κατσαμπάς Στ. Αλεξίου, Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού, Αθήναι 1967.
- Καστέλλι Γ. Τζεδάκις - Α. Κάντα, Καστέλλι Χανίων, Incun. Graeca LXVI, Roma 1978.
- Littauer-Crouwel 1979 M. Littauer-J. Crouwel, Wheeled Vehicles and Ridden Animals in Ancient Near East, Leiden Köln 1979.
- Littauer-Crouwel 1982 Chariots and Harness in Mycenaean Vase Painting, Appendix στο E. Vermeule - V. Karageorgis, Mycenaean Pictorial Vase Painting, 1982.
- Long Ch. Long, The Ayia Triadha Sarcophagus, S.I.M.A. XLI, Göteborg 1974.
- Lorimer H. Lorimer, Homer and Monuments, London 1950.
- Marinatos-Hirmer S. Marinatos - M. Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas, München 1973.
- Mavriyiannaki C. Mavriyiannaki, Recherches sur les larnakes minoennes de la Crete occidentale, Incun. Graeca LIV, Roma 1972.
- M.M.R. 2 M. Nilsson, The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, 2ed., Lund 1950.
- M.P. A. Furumark, The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification, Stockholm 1941.
- M.P. Chron. A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941.
- Orsi 1890 P. Orsi, Urne funebre Cretesi, Mon.Ant. I, 1890.
- Palaik. I R. Bosanquet, Excavations at Palaikastro I, BSA VIII (1901-2).
- P.M. I-IV A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I-IV, London 1921-35.
- Popham 1965 M. Popham, Late Minoan III Pottery from Crete, BSA 60 (1965).
- Popham 1969 M. Popham, Late Minoan Goblet and Kylix, BSA 64 (1969).
- Popham 1970 M. Popham, A Late Minoan Shrine at Knossos, BSA 65 (1970).
- Psyche E. Rhode, Psyche, Freiburg 1898.
- P.T.K. A. Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos, Archaeologia LIX, 1906.
- Sakellarakis J. Sakellarakis, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferitual, Preh.Zeit. 45B (1970) 2H.
- Σπυρόπουλος 1970 Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφή εις το Μυκηναϊκόν νεκροταφείον Τανάγρας, AAA 3 (1970).
- Τζεδάκις Ι. Τζεδάκις, Λάρνακες Υστερομινωικού νεκροταφείου Αρμένων, AAA 4 (1971).
- Vermeule 1965 E. Vermeule, Painted Mycenaean Larnakes, JHS 85 (1965).
- Vermeule 1979 E. Vermeule, Aspects on the Death in Early Greek Art and Poetry, California 1979.
- Wiesner 1939 J. Wiesner, Fahren und Reiten im Alteuropa und im Alten Orient, Der Alte Orient 38 (1939).
- Wiesner 1968 J. Wiesner, Fahren und Reiten, Arch. Hom. B1 Kap. F, Göttingen 1968.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΡΙΝΑΣ ΧΙΟΥ

(Σ χ έ δ. 1 - 2 Π ί ν. 95-97)

Ο επιβλητικός βυζαντινός ναός της Παναγίας της Κρίνας διατηρεί, εις πείσμα του χρόνου και των περιπετειών του τόπου, σχεδόν ακέραιη τη φυσιογνωμία του, η χρονολόγησή του όμως είναι αρκετά προβληματική. Μόλις πρόσφατα ο καθηγητής Χ. Μπούρας σε μια αξιολογή μελέτη του για την αποκατάσταση του βυζαντινού τέμπλου προσπάθησε να περιορίσει τα χρονικά πλαίσια τοποθετώντας την ανέγερση του μνημείου στο διάστημα μεταξύ των ετών 1056 και 1091¹. Παραμένουν επιπλέον δυσκολίες που αφορούν σε οικοδομικές φάσεις στις οποίες και αντιστοιχούν — όπως φαίνεται — διάφορα στάδια του ζωγραφικού διακόσμου. Βασική επί του προκειμένου είναι η ταξινόμηση πέντε χρονολογημένων επιγραφών² στις οποίες προστίθεται εδώ ακόμα μία, αχρονολόγητη όμως (για την ακρίβεια κολοβή), που, όπως θα δούμε, συνδέεται με την αποκατάσταση του μισογκρεμισμένου κεντρικού τρούλου.

Οι παρατηρήσεις μας αφορούν αποκλειστικά στο μεγάλο τρούλο που είναι σήμερα (όπως και ο μικρός του νάρθηκα) εξωτερικά αλλοιωμένος σε σχέση με τη γνωστή χρονολογημένη (1287) απεικόνιση του μνημείου στο δεύτερο στρώμα του νότιου αρκοσόλιου του εσωνάρθηκα³ (Π ί ν. 95 β). Συγκεκριμένα, λείπουν τα στοιχεία εκείνα που τον συνέδεαν μορφολογικά με τον πρότυπο τρούλο της Νέας Μονής, δηλαδή οι διπλοί διακοσμητικοί κιονίσκοι μεταξύ των παραθύρων και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος στην ανώτερη ζώνη του τυμπάνου⁴. Από το ύψος περίπου των τόξων των παραθύρων και πάνω ο τρούλος έχει καταστραφεί και ξανακτιστεί όπως φαίνεται καθαρά και από τη διαφορά της τοιχοδομίας⁵ (Π ί ν. 95 α). Η καταστροφή αυτή που οφείλεται προφανώς σε κάποιον από τους σεισμούς που έπληξαν — και πλήττουν — κατά καιρούς τη Χίο συνέβη στα υστεροβυζαντινά χρόνια, όπως αποδεικνύεται από την εξέταση των ζωγραφικών στρωμάτων. Με βάση μάλιστα πληροφορίες από «ενθυμήσεις» διαφόρων κωδίκων προσδιορίζεται, πιστεύω, το γεγονός με χρονολογική ακρίβεια.

Πιο συγκεκριμένα, ο αρχικός ζωγραφικός διάκοσμος του κυρίως ναού, που ανάγεται στα μέσα του ΙΓ' αι., καλύπτεται εξ ολοκλήρου από δύο διαφορετικά (μη επάλληλα) στρώματα, ένα στον τρούλο και ένα άλλο, αρκετά μεταγενέστερο (Μιχαήλ του Χωματζά 1734), στις υπό-

1. Χ. Θ. Μπούρας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1980-81), σ. 165-179. Αποτύπωση και φωτογρ. του μνημείου βλ. Α. Orlandos, *Monuments Byzantines de Chios, II (plances)*, Athènes 1930, πίν. XXXI-XXXVII-XLIIIb. Χ. Θ. Μπούρας, *Οδηγός της Χίου* (έκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος), Αθήνα 1974, σ. 32.

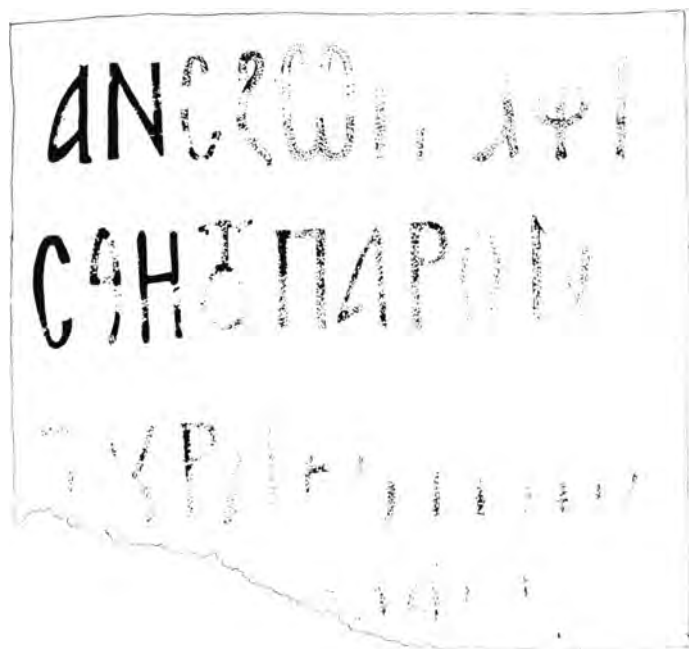
2. Μπούρας, ΔΧΑΕ, ό.π. Συμπληρώνω εδώ πως η χρονολογία που αποκαλύφθηκε στο α' στρώμα του νότιου αρκοσόλιου του εσωνάρθηκα είναι 'Ϛψε' (= 1197).

3. Γ. Σωτηρίου, ΑΔ 2 (1916), παράρτημα, εικ. 22, σ. 33. Χ. Θ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου: ιστορία και αρχιτεκτονική* (έκδ. Εμπορ. Τράπεζας Ελλάδος), Αθήνα 1981, εικ. 94.

4. Χ. Θ. Μπούρας, ό.π., σ. 103, υποσημ. 1 και σ. 109, υποσημ. 5.

5. Ό.π., εικ. 133.

λοιπες επιφάνειες. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη περίπτωση (Πί ν. 96) η επιζωγράφηση είναι τοπική, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από μια δυσδιάκριτη επιγραφή, άγνωστη ως τώρα, στο έδαφος ενός από τους δώδεκα προφήτες του τυμπάνου:

Ἀνεζωγραφί/σθη τὸ παρὸν/τούτλεον διὰ/

Αντίστοιχα με τη σημερινή όψη της εξωτερικής επιφάνειας του τυμπάνου (Πί ν. 95 α), στο εσωτερικό το αρχικό στρώμα διακόπτεται ανώμαλα λίγο πιο πάνω από τα τόξα των παραθύρων και τα φωτοστέφανα των προφητών του ΙΓ' αι. Στο ημισφαίριο δηλαδή υπάρχει μόνο το στρώμα της επιζωγράφησης, καλυμμένο όμως από ένα μολύ μεταγενέστερο στρώμα που φαίνεται πως έγινε από χιωτικό συνεργείο αμέσως μετά το φοβερό σεισμό της 22ας Μαρτίου 1881⁶. *Terminus ante quem* για την κατάρρευση είναι το δεύτερο στρώμα των προφητών που, όπως είπαμε, εικονίζονται στο τύμπανο μεταξύ των παραθύρων.

Οι προφήτες αυτοί, που φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις και συμπληρώσεις του περασμένου αιώνα (το πλείστον σε δευτερεύοντα σημεία), εικονίζονται ολόσωμοι κάτω από γραπτά τόξα σε μνημειώδεις διαστάσεις κρατώντας ειλητάρια. Πρόκειται για ρωμαλέες μορφές με συγκρατημένες κινήσεις, χυμώδη διάπλαση και κάπως επιτηδευμένη πτυχολογία, ζωγραφισμένες με μια κλασικιστική αντίληψη και έναν ακαδημαϊσμό συναντώμενο σε όψιμα παλαιολόγια έργα που επηρεάζονται από την τέχνη της Πρωτεύουσας (Πί ν. 97 α-γ). Οι σημαντικότητες αυτές τοιχογραφίες που αποτελούν μια έκπληξη, θα λέγαμε, για τη Χίο, τοποθετούνται

6. Πιθανότατα έχει επαναληφθεί διαδοχικά το ίδιο εικονογραφικό πρόγραμμα (ο Παντοκράτορας δορυφορούμενος από αγγέλους), στο οποίο απώτερο πρότυπο θα ήταν ίσως η διακόσμηση του καταστραμμένου στον ίδιο σεισμό τρούλου της Νέας Μονής (βλ. Νικηφόρου του Χίου, *Ακολουθία των Αγίων Πατέρων*, Βενετία 1804, σ. 91. J. Strzygowski, *BZ* 5 (1896), εικ. 3, σ. 147.

κάστρου και της Χώρας (όπως στη Μητρόπολη και τη βασιλική του Αγίου Ισιδώρου)¹³ σε πολλούς μάλιστα από τους οποίους κατέπεσε και ο τρούλος. Το ότι δεν αναφέρεται ρητά και ο μοναστηριακός ναός της Κρίνας (όπως ίσως και άλλοι ναοί της υπαίθρου) οφείλεται νομίζω στο γεγονός ότι το μνημείο βρίσκεται σε κάποια απόσταση από τη Χώρα. Ας σημειωθεί πάντως πως οι αμέσως παλιότεροι σεισμοί της Χίου καταγράφονται στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ οι επόμενοι από το 1546 μέχρι το 1881¹⁴.

Στην κατάρρευση, τέλος, αυτή του τρούλου της Κρίνας πρέπει να οφείλεται και η καταστροφή του μαρμαρίνου βυζαντινού τέμπλου¹⁵.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

Χίω· ὥστε χαλασθῆναι τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κάστρου (sic)· καὶ καταπέσαι καὶ ἐκ τῶν μεγάλων οἰκιῶν τοῦ κάστρου· καὶ καταρραγῆναι καὶ θρᾶνσθῆναι τὰ οἰκήματα τὰ πλεῖστα αὐτοῦ· ἐχάλασε δὲ καὶ τῆς μ(ητ)ροπόλεως τὸ βόρειον τὸ πλησίον τοῦ βήματος· καὶ ἐπέπεσε ἐπὶ τῷ πλησίον αὐτῆς οἴκῳ· ἐν ᾧ συνέβη γυναῖκα τινὰ εὐρεθῆναι ἐν αὐτῷ κ(αὶ) ἀποθανεῖν· ἀπέθανε τε κ(αὶ) ἄλλη τῆς γυνῆ ἐβραία ἐν τῷ αὐτῷ σεισμῷ· ἔπεσον δὲ κ(αὶ) ἐκτὸς τοῦ κάστρου· οἰκίαι πολλάι· αἱ πλησιάζουσαι μᾶλλον τοῦ αἰγιαλοῦ· τοῦ καλουμένου νέον χωρίου· ἐχάλασεν ὁ ἅγιος νικολ(αὸς) ὁ θαλασσίτης· καὶ τὸ βῆμα του σ(ωτῆ)ρι(ο)ς Χ(ριστ)οῦ· καὶ τὸ βῆμα τοῦ ἁγίου ἰσιδ(ώ)ρ(ου) τοῦ τζικαλίου· καὶ τὸ ἐξωνόρθωτον τοῦ ἁγίου νικολ(άου) τοῦ βασιλικάρη· διερράγησε δὲ κ(αὶ) κατενθραύσθη καὶ ὁ θόλος τοῦ ἁγίου γαλακτῶνος· κ(αὶ) ἄλλων (πολλῶν) ἐκκλησι(ῶν)· ἀλλὰ δὴ κ(αὶ) τὸ βόρειον μέρος τῆς τρουλλῆς τοῦ μεγάλου ἰσιδ(ώ)ρ(ου)· συνέβη δὲ ἐν ταυτ,ῷ φυράσαι τὴν θάλασσαν· ἄχρη τοῦ ἐντός (= ἐνός;) ἀνεμομύλου τῆς θαλάσσης...

13. Κάτοψη με διάφορες οικοδομικές φάσεις του μνημείου βλ. Orlandos, ὁ.π., πίν. 1.

14. Γ. Ζολώτας, Ιστορία της Χίου, τ. Α'1 (1921), σ. 88-92.

15. Βλ. υποσημ. 1.

Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ

ICÔNE BYZANTINE DE PANAGIA GALACTOTROPHOUSA À RHODES

(Pls. 1 - 2)

L'icône de la Vierge Nourrice, qui est présentée dans cette étude, provient de Rhodes et elle se trouve actuellement dans le Palais de Chevaliers. Ses dimensions sont 96×48×3 cm. La planche et surtout la surface peinte ont subi de très graves dégâts.

Elle représente la Vierge qui allaite Jésus enfant (Virgo Lactans). Elle lui tend de la main droite le sein gauche qu'il tète avec avidité en le tenant avec les doigts de sa main droite. La Vierge tourne la tête vers son enfant et le regarde avec une expression de tristesse et de mélancolie.

Les corps et les vêtements de figures sont presque complètement abîmés. Du manteau rouge foncé (maphorion) de la Vierge ils ne sont conservés que quelques parties couvrants la tête et la poitrine. Sur les visages le modelé est rendu par une couleur vert sombre qui forme les contours et en même temps jette des ombres sur les traits de la physionomie. Les joues sont roses et plates, sans transitions de tons intermédiaires, tandis que de minimes «lumières» blanches rehaussent les reliefs, le fond est d'une couleur jaune, sans aucune trace de dorure.

Du point de vue d'iconographie ce type est relativement rare. L'opinion, déjà vieille, de N. Kondakov que ce thème était un emprunt de l'art byzantin à l'Occident, a été renversé par V. Lazarev, qui a étudié le type systématiquement et il a montré que son origine remonte aux modèles hellénistiques de l'art égyptienne et qu'il était déjà connu au 7e siècle à Byzance et fût incorporé, mais dans un degré limité, à l'iconographie officielle. Mais il était particulièrement populaire et répandu dans les pays orientales de l'Etat Byzantin. En se basant sur des textes liturgiques L. Mitkovic a essayé de donner une interprétation du fond théologique concernant le sujet.

Deux types analogues à celui de la Panagia Galactotrophousa sont Sainte Anne allaitant Marie et Elisabeth nourrissant Saint Jean-Prodrome. Sur des peintures murales, des miniatures et des icônes portatives qui datent de l'8e siècle jusqu'à l'époque post-byzantine peu d'exemples de tous ces trois types sont conservés. L'icône de Rhodes montre des affinités étroites avec deux peintures murales qui lui sont des parallèles iconographiques: la première c'est Anne allaitant Marie à Saint-Stéphane de Castoria (13e siècle) et la deuxième, aussi Anne allaitant, se trouve dans l'église de la Vierge à Zaoum, au bord du lac d'Ohrid (14e siècle).

La grande détérioration de la surface peinte rend très difficile la datation de cette icône. Mais les éléments stylistiques et techniques que l'on peut encore distinguer contiennent tous les caractères de la peinture de l'époque des Paléologues. D'ailleurs elle présente des affinités stylistiques importantes avec des œuvres peintes qui sont datées de la fin du 13e — début 14e siècle, comme par exemple un archange de l'église de Saint Nicolas à Geraki. On peut par conséquent situer de toute probabilité Galactotrophousa à cette époque. Il s'agit d'une œuvre excellente d'un peintre remarquable qui vient s'ajouter à celles qui appartiennent à un type iconographique rare.

E. PAPTIOFANOUS-TSOURIS

UNE NOUVELLE TOMBE À CHAMBRE MYCÉNIENNE À KOUKAKI

(Figs. 1-9; Pls. 3-14)

Dans le quartier densément peuplé de Koukaki, au pied du versant S. O. de la colline de Philopappos, la découverte d'une tombe mycénienne dans un terrain encore libre est un événement important, parce qu'inattendu. C'est avec ce sentiment de surprise qu'on a accueilli la mise au jour d'une grande tombe à chambre et d'une petite tombe à fosse contiguë, apparues en Septembre 1980 dans le terrain no 106 de la rue Dimitracopoulou, juste au moment où l'on achevait la fouille d'une trentaine de tombes classiques. Ces nouvelles tombes s'ajoutent aux 7 autres déjà connues de la région, dont la chronologie s'échelonne entre l'HR IIA et l'HR IIIC. Du fait que les tombes sont apparues au cours d'une fouille et non à la suite de travaux de terrassement comme c'est le cas pour la plupart des autres tombes, on a pu observer les couches intactes et les objets in situ et tirer des conclusions relativement sûres.

De la tombe à chambre on a pu fouiller, outre la chambre même, une partie seulement du dromos devant l'entrée, puisque sa suite disparaissait sous la chaussée de la rue Dimitracopoulou. La chambre de forme carrée (4,70×3,20 - 3,40 m.) était comblée au dessus du niveau des sépultures les plus récentes de terre et de cailloux contenant des tessons du 5me siècle a.J.-Chr. Sous ce remplissage les trois couches successives qu'on a dégagées correspondaient aux trois principales phases d'utilisation de la tombe, datant de l'HR IIIA1 jusqu'à l'HR IIIC avancé. Ces trois phases sont clairement représentées par les trois états architecturaux du stomion.

A. A la surface de la couche supérieure, formée de terre pure (+5,01-5,06 m.) on a mis au jour deux squelettes: l'un (I) était accompagné de deux vases à étrier et d'un bouton en pierre (AI, 1, 2, 3), datés à la fin de l'HR IIIC. Des vestiges de couleur rouge et bleue d'une substance organique décomposée non définie se distinguaient sur la terre humide. Dans le coin N. O. de la chambre on a trouvé le second squelette et à quelque distance de lui, les restes d'un pithamphore de l'HR IIIC (A, 4) écrasé en plusieurs morceaux par l'effondrement brutal de la voûte.

B. Sur la seconde couche, formée des débris du plafond (+5,40 - 5,88 m.), on a découvert un squelette (IV) adossé à un tas de terre sans aucune offrande et, devant la paroi O. de la chambre, un crâne (III) provenant d'une sépulture perturbée. Sous ce crâne se trouvait un joli sceau prismatique en agate, décoré sur deux faces seulement d'un lion et de deux bœufs couchés (BIII,5). Cette couche est datée par une kylix (B, 6) trouvés parmi les pierres qui fermaient le stomion.

C. Le troisième niveau de la chambre (+6,54 m.) correspondait au tout premier usage de la tombe et comprenait l'enterrement d'une seule personne pour laquelle on avait spécialement aménagé dans la chambre un «sarcophage» construit. Celui-ci était fait de briques crues sur un socle en schiste enduit de mortier, accolé à la paroi nord de la chambre et formant une banquette entre le «sarcophage» et la paroi ouest. Cet aménagement extrêmement rare dans des tombes à chambre se rencontre parfois dans des tombes à tholos. Le «sarcophage» abritait les restes d'un squelette — très abîmé et dépourvu de crâne — (V), posé sur des dalles. A côté, sur la banquette avaient été déposés deux pithamphores (ΓV, 7,8), datés à l'HR IIB/IIIA1 et l'HR IIIA1, et dans l'angle du «sarcophage» et de la paroi est une grande amphore canaanéenne (ΓV,9) et une écuelle (ΓV,10) de l'HR IIIA1. Un amas de pierres sur l'ouverture du «sarcophage» suggère qu'il fut rouvert à la fin de l'HR IIB ou à l'HR IIIC.

A part l'amphore canaanéenne — trouvaille rare et exotique — le second objet intéressant

de la tombe est le sceau prismatique, pièce de qualité contrastant avec les médiocres sceaux mycéniens trouvés jusqu'à présent à Athènes. Bien que les représentations du lion et surtout des bœufs soient des thèmes très répandus, on peut facilement reconnaître dans les intailles présentes la main d'un artiste habile. On se montrera très réservé quant à l'attribution du sceau à un atelier précis, car, à notre avis, les critères dans ce domaine n'ont pas encore été définis avec suffisamment d'objectivité.

La tombe à fosse (Λ - 4) contenait une sépulture (HR III A1-2) perturbée. Parmi les os du squelette on a ramassé les morceaux d'une pyxide (Λ - 4,1), deux tasses (Λ - 4,2,3) et deux boutons en serpentine verte et violette (Λ-4,4).

ARTEMIS ONASSOGLOU

MINOAN VILLAS

(Fig. 1)

An attempt is made to record in this article some of the general characteristics of a group of MM IIIB - LM IB buildings, notably small megara, villas and farm-houses. These were built after the destructive earthquake of 1600 B.C. in Crete and survived as long as the island continued to be under Minoan control, until the next devastation of 1450 B.C., caused by the volcanic eruption of Thera, and the subsequent invasion of the Achaeans.

The appearance of these buildings is associated with the efforts to reorganize the administration and production of the Minoan state at this phase. The twofold purpose of this was to achieve a more effective exercise of political power through a reassignment of functions within the framework of a feudal system, and to exert a stricter control over production and the trade centres. Thus, in regions where the formation of the terrain and the cultivated area were geographically defined, the seat of a local governor was established. In fact, this official acted in the name of the King-Priest and was charged with both political and religious duties.

A villa or farmstead in such a location was the eye of the central authority in this region. Preference was given to sites served by the road network — at least, wherever it has been possible to trace it along the north coast of the island from Gazi to Milatos, in the road connecting Knossos with Amnisos, in the Knossos-Phaistos road ending at Kommos, the port of Messara, and in the two road arteries from Knossos or Messara to Western Crete via Gonia Malevisiou or Apodoulou-Monastiraki. It is more difficult to trace such a network in Eastern Crete and, of course, in many parts it did not exist.

The architectural lay-out of the villas, which were as a rule two-storeyed, was modelled after the great palaces, but on a scale related to the size of the building, the prosperity of the region and the position of the occupant in state hierarchy. Arrangements were adapted to meet the requirements in the exercise of both religious and political authority. It is easy to distinguish the living quarters of the local governor and his family, which usually occupied the principal storey, the storage magazines on the ground-floor and easily accessible through an entrance, the sanc-

tuary, a courtyard or open space for the gathering of citizens and the performance of ritual processions and representations, the living quarters of servants and attendants usually on the ground-floor, and the wing of workshops or home industry.

Of the buildings generally characterized as *megara*, *villas* and *farmsteads*, our attention is focused on those which, for specific reasons of administration and production, were set up mainly in the provinces and, in any case, neither in the immediate surrounding of the central authority nor in an organized settlement. Essentially we refer to the *farmsteads*. Therefore, we are not concerned with the «Little Palace», the «Royal Villa», the «House of the High Priest», the «House of the Holy Shrine», the «SE House» and the «South House» at Knossos; also the «palace» at Gournia, the «palace» at Archanes and the «villa» at Ayia Triada, the houses Da, Za, Zb, E etc. around the palace at Mallia, the houses at Palaikastro, the small «palace (?)» at Plati Lasithiou and the *megara* at Tylisos. All the above-mentioned buildings, when not themselves centres of authority (Gournia) or summer palaces (Archanes, Ayia Triada), are located near palaces (Knossos, Mallia) or are units of organized settlements.

Regrettably much of the evidence that would have shed light on our subject is missing above all, the publication of monuments and finds, since in most cases the excavators were content to give only reports of the excavation. Investigation so far has certainly lacked the inclination to examine the problem from the point of view adopted in this study, that is to say, to view the buildings as units of a specific type of social, economic and, finally, political organization. This attempt, which is of course only an initial and partial contribution to the study of the MM IIIB-LM IB period, should be continued with a global examination of these issues, far from the idealism that has marked research to this day, and beyond the customary adherence to mere reports on simple typological features.

ZISIS BONIAS

LOKRIKA I

(Pls. 15 - 18)

Rescue excavations carried out recently in Classical cemeteries located in various sites of Lokris Epiknemidia (Livanates, Roustiana, Megaplatanos, Triantafyllia Livanaton) have provided a fairly clear picture of the local burial customs from the mid-5th to the late 4th c.B.C.

The customary type of burial for adults was in grave pithoi laid with an E-W orientation. The body was placed in a contracted position with the head to the east. In other types of burial the dead were likewise placed in a contracted position. Children were buried in vases or in larnakes. Other types of burial are rare and cremation is absent.

All the graves contained funerary offerings, chiefly pottery, with a predominance of vessels used for drinking and storing liquids.

Coins, figurines, metal objects, weapons and jewellery were rather uncommon grave goods.

Lekythoi were an exceptionally rare find. By contrast, squat lekythia were quite common, and more often found in the graves of adults.

A black-glazed lamp, as a rule unused, was found in almost all the graves, near the cranium of the deceased. Lekanides were a frequent find, but pyxides were represented by a single specimen only. Small bowls and goblets were also rare.

Almost every grave contained a jug, often unpainted, whereas the trefoil-spouted wine jug was more rare.

Plates were a customary offering, especially in the 4th century B.C., and most examples were black-glazed with a boss (omphalos). Unguentaria made their appearance from the 4th century B.C. The plates and jugs placed outside the pithoi, either next to the mouth or next to the base, were apparently associated with the rites of burial and with the offerings to the dead.

We have no indication of the type of markers placed over the graves.

FANOURIA DAKORONIA

NEW FINDS FROM THE NECROPOLIS OF ANCIENT APHYTIS

(Pls. 20 - 28)

In September 1979, unauthorized earthworks revealed the existence of three tombs in the outskirts of the village now called Aphytis, in Chalcidice. Two of the tombs were rescued in their greatest part, while the third had been totally destroyed. The finds, comprising Attic pottery, bronze and silver jewellery and a bronze vessel, were removed to the Archaeological Museum of Thessaloniki. The tombs were sarcophagi of limestone monoliths and belonged to the Archaic cemetery of ancient Aphytis. Two of the sarcophagi, found in situ, contained one burial each.

Finds from Tomb I, which was a woman's tomb, included a black-figure skyphos (No. 7687) of the CHC group. The representation on face A shows a man, dressed and seated, that on face B a youth, nude and half-seated, both figures being bordered by sphinxes and palmettes. The subject is perhaps a simplified version of the revelling youths often depicted on skyphoi of the CHC group. The skyphos is dated in the early 5th century B.C. From the same tomb comes a black-figure amphora (No. 7690) of the Leagros group. The representations show the reclining Dionysus with the sitting Ariadne on face A and with a dancing Maenad on face B. The amphora is dated in the decade between 500 and 490 B.C. In addition to these vases, the tomb contained two silver earrings (No. 7696) and a bronze bead (No. 7695) threaded on the iron stem of a necklace. On the evidence of the finds, Tomb I is dated shortly after 500 B.C.

Tomb II was furnished with a black-figure lekythos (No. 7700) from the Z atelier of Aemon, showing Heracles' fight against the Cnossian bull, or perhaps Theseus' fight against the bull of Marathon, and dated in circa 480 B.C., a silver mouth-piece (No. 7694) and a bronze phiale. This tomb is dated on the evidence of the finds in circa 480 B.C.

Apart from these vases that have been associated with Tombs I and II, another five were found, but it has not been possible to ascertain to which of the three tombs they had belonged.

These are: a black-figure amphoriskos (No. 7691) decorated on both faces possibly with scenes of the fight of Heracles against the Cnossian bull, dated to 490-480 B.C., a black-figure skyphos (No. 7692) of the CHC group with scenes of the Amazonomachy on both faces, dated in circa 500 B.C., a black-glazed exaleiptron (No. 7686) of the «Type B», also dated in circa 500 B.C., a black-glazed kylix (No. 7689) of the «Type C», dated to 490-480 B.C., and a black-glazed pelike (No. 7688) of the «Class of the Red Line Painter's Pelikai», dated in the first quarter of the 5th century B.C. From the dating of these pottery finds we can deduce that Tomb III — although we do not know which of the vases it contained — is also datable between 500 and 480 B.C.

VASILIKI MISAEIDOU-DESPOTIDOU

GEOMETRIC POTTERY AND BRONZE JEWELLERY FROM ILLICIT TRAFFIC OF ANTIQUITIES IN THE REGION OF CORINTHIA

(Figs. 1-6; Pls. 29-30)

Antiquities confiscated in the hands of illicit traffickers and delivered to the Museum of Corinth included, among other objects, a brooch, a fibula and two finger-rings of bronze, as well as three clay aryballoi of the Geometric period.

The type of the finds and their dating, as these can be deduced mainly by comparison with respective finds from the Peloponnese and from other parts of the Greek mainland, suggest that the antiquities presented here may have come from a site in the nome of Argolide-Corinthia, possibly from a grave of the middle Geometric period (MG I - II, late 9th - early 8th c.B.C.).

NICOLETTA DIVARI-VALAKOU

EARLY CHRISTIAN BAPTISTERY AT HYPATI

(Fig. 1; Pls. 31-45)

An Early Christian baptistery was excavated in 1980, in a building-plot owned by D. Schizas, at Hypati in the nome of Phthiotis. The baptistery was of square plan with a quatrefoil font built at the centre. The walls of the font had a marble revetment and its floor was paved with square clay tiles. Mention is made of examples of baptisteries with a similar plan found in Greece and in other countries around the Mediterranean basin.

The ambulatory of the photistery surrounding the font had a mosaic floor and a painted mural decoration.

The decorative repertoire consists of polychrome geometric designs and the technique is that known as *opus tessellatum* with the use of marble tesserae. This technique was mainly employed for rendering geometric patterns in the Early Christian and Byzantine periods.

The principal motifs are: a) octagones surrounded by a circle of eight squares, the intermediary spaces forming triangles and diamonds filled with a *pyrostromilos*, a six-petalled rosette inscribed in three concentric circles, the key of Solomon, a quatrefoil, and heart-shaped leaves, b) an «emblem» composed of a diamond and inscribed concentric circles, c) confronting polychrome scale patterns in vertical and horizontal arrangement, d) intersecting circles forming quatrefoils, e) larger intersecting circles, the empty spaces of their sectors being inscribed with geometric ornaments in square frames, f) stars with eight rays from eight oblique parallelograms, g) foliate motifs: a branch with apples, an ivy shoot with heart-shaped leaves, h) a guilloche of two types (a simple and a more complex one). Numerous examples are mentioned of similar decorations and of each design separately.

The few architectural elements that have survived furnish no proof — perhaps only an indication — that the baptistery had a sculptural decoration.

It has been considered useful to mention briefly in the study some historical data relating to the town of Hypati. These will probably help in assigning a more precise date to the monument, in view of the absence of other evidence, epigraphic or numismatic.

On the evidence of the architectural type and of the stylistic features, the author proposes a dating of the building in the first half of the 5th century A.D.

AIKATERINI SBYRAKI-KALANTZI

TWO BRONZE SITULAE FROM SKILLOUNTIA, IN ELIS

(Pls. 46 - 48)

To the series of «bell-shaped» situlae known so far, are now added two new examples found during the excavation of an ancient cemetery at Mazi Skillountias, in the nome of Elis.

The two newly found situlae (M 1116 and M 1117) are remarkable products of the toreutic art that had developed in the region of Elis in the early Hellenistic period.

Both situlae have two cast movable handles with attachments in the form of heart-shaped leaves — a characteristic motif often used for the decoration of large bronze vessels in the area of Elis.

Both situlae had served as cinerary vases. Situla M 1117, which was found within a burial-pithos along with other funerary offerings of the late 4th century B.C., had preserved a piece of linen cloth that had been probably used for wrapping the burnt bones and ashes of the dead.

ROSA PROSKYNITOPOULOU

RED FIGURED LEKYTHOS INV. NO. 1404 IN THE BRAURON MUSEUM

(Pls. 49 - 51)

The red figured lekythos published here, Inv. No. 1404 of the Brauron Museum, was brought to the 2nd Ephoria of Prehistorical Classical Antiquities by Dem. Lagogiannis in 1976. According to his information, it was found on Sofianos Hill, in Kamariza of Attica.

It has the typical shape of the Parthenon period, a standard cylinder of slender but tall proportions, measuring ht. 0,46, max. diam. 0,14m. Three elegant black palmettes are depicted on the reserved shoulder; a scene of three persons is represented on the body.

On the right, a young Eros, naked with wings, is depicted in profile to the left, kneeling in front of two standing women; he is throwing them an apple, which he has probably taken out of an open box in front of him. On the left, two young women stand in three-quarter view to the right, facing Eros. The woman on right, dressed in chiton and himation, wearing diadem, necklace and earring, holds a rectangular object, probably a pyxis, in her right hand. The woman beside her, dressed in peplos, leans with her right arm on her companion's shoulder.

The apple is the main object for the interpretation of the scene; when thrown to a person as a token of love it brings to mind the ancient custom of «μηλοβαλεῖν». It was associated in antiquity with Aphrodite, fertility and marriage and was also a symbol of victory in the Roman imperial period. In this sense the apple may be interpreted as a symbol of victory in a beauty contest.

The identification of the female figures is not certain; only suggestions can be made from comparisons with other identified red figured vases. The scene can be interpreted either as a scene of women's daily life or as a mythological one. For this last case, one could possibly make three suggestions:

- The figure on the right is Aphrodite; the figure on the left is a lady.
- The figure on the right is Aphrodite; the figure on the left is Peitho or vice versa.
- The figure on the right is Aphrodite; the figure on the left is Helen.

The lekythos of Brauron can be assigned to a great artist of the Parthenon period, the Phiale Painter, according to the decorative and stylistic similarities of his known works. The lekythos is dated to ca 430-425 B.C. and thus belongs to the late works of the painter, when his style is most developed and his draughtmanship is at its sharpest.

DORA KYRIAKOY-ZAFIROPOULOU

A BRONZE FULCRUM FROM PELLA

(Pls. 52 - 54)

The bronze fulcrum, Pella Museum B.E. 1983/1, was found recently in the excavations of a sanctuary in Pella. The ends of the frame are decorated with the head of a horse and the bust of a young man. The head of the horse and the frame were cast in the same mould. The bust was made separately and attached to the lower end of the frame. The artifact is believed to be a product of a local workshop.

The shape of the frame and the style of the horse suggest that the new Pella fulcrum is later than fulcra 15097 of the National Museum in Athens, 10057 of the Altes Museum in Berlin and Δ311 of the Pella Museum, but earlier than fulcra 2566 of the British Museum and DUT 98B of the Dutuit Collection in the Petit Palais. The bust is dated about the middle of the 2nd century B.C. The influence of portraits of Hellenistic rulers is strongly suggested by the man's individual features and by the resemblance to some of these portraits.

MARIA LILIMPAKI-AKAMATI

THE CHURCH OF ST. NICHOLAS AT LEFKOCHOMA, IN LAKONIA

(Figs. 1 - 2; Pls. 55 - 65)

The church of St. Nicholas at Lefkochoma Spartis is of the two-columned, inscribed-cross type with dome, without a narthex. Certain features of the church, such as the polygonal apse of the sanctuary, the toothed brick cornice of roofs, the drum over the south arm of the cross which includes a bipartite window between decorative quadrant arches, and the covering of the arms of the cross with curved instead of gabled roofs, suggest associations with the monuments of Mistra, which had served as model. This church, however, is a provincial work with heavy structure and unpretentious appearance, quite different from that of the elaborate and elegant churches of Mistra. The church is dated between 1350 and 1450.

ISIDOROS KAKOURIS

ANCIENT AGORA AT LIMANI-PASA, IN LAURION

(Figs. 1-2; Pls. 66-78)

A large building complex that had formed part of a Hellenistic agora was unearthed and investigated at Limani-Pasa, a small natural bay between Laurion and Sounion. The compound was a quadrilateral building with a large open space at the centre and a stoa on one side.

The agora flourished in the 3rd-2nd century B.C. and continued its activity as late as the 1st century A.D. It served a fairly large settlement with an important port. There are indications from the whole area showing that the settlement lived from the 5th century B.C. down to the Roman age and that it belonged to the deme of Sounion. The Salaminians, demots of Sounion, had properties in this area and most probably owned also this agora, which is to be identified, with the «ἐν κοίλῃ» agora of the Salamians mentioned in inscriptions found in the ancient Agora of Athens (Hesperia 1938, I).

MARIA SALLIORA-OIKONOMAKOU

TOPOGRAPHY OF THE AREA OF PHERAI IN THESSALY DURING THE PREHISTORIC PERIOD

(Fig. 1; Pls. 79-80)

On the basis of information derived from observations made on the site and from the prolific bibliography available on the subject, an attempt is made here to compose as faithfully as possible a picture of the area in Prehistoric times. The study also tries to define the characteristic developments in this area and interpret them in the light of the evidence supplied by topographical data, archaeological investigations and literary sources. Conclusions pertaining to the area of Pherai in Thessaly may prove useful for the understanding of analogous developments and problems in the wider region of Thessaly.

The Neolithic period is marked by dense habitation of the plains. From the beginning of the Early Bronze Age the number of settlements diminishes with a simultaneous movement of their populations to hilly sites. From the Middle Bronze Age we have the creation of large fortified settlements or «cities» (Petra, Pherai). The Late Bronze Age witnesses a great flowering with all the characteristic features of a possible «urban» socio-economic organization. As in the rest of Greece, the Protogeometric period is marked by a reduction in the population numbers and by a cultural decline.

OLGA APOSTOLOPOULOU-KAKAVOYIANNI

SCULPTURES FROM ATRAX

(Pls. 81 - 83)

The four sculptures presented here are accidental finds from ancient Atrax, discovered in fragmentary condition. All are dated in the Hellenistic period.

The first sculpture of local white marble, is a female torso standing upright with the left leg relaxed. The figure wears a thin low-girt chiton allowing the breasts to show through. A heavy himation is wrapped around the left shoulder and arm, covering the back and folded in front over the lower belly. The figure was probably inspired from the Alkamenian Leaning Aphrodite, which has come down to us in many replicas and is represented in the minor arts as well. Although of poor quality, the statuette resembles the Tralles and the Smyrna copies, but is closer to the Delian one. It was probably made in the 2nd century B.C.

The second sculpture is a female head in good state of preservation, except for some small breaks on the face and the hair. The head is turned somewhat to the left. The hair is parted above the middle of the forehead and the thick tresses are carried down at the sides. The uppermost strands are tied into a knot which rises above the top of the head, while the back hair is done up into another knot below the crown. The face has a sensitive modelling. The forehead is broad and the eyes have a dreamy gaze. The nose is well-shaped and the lips are slightly parted. The head is reminiscent of a number of Aphrodite types, such as the Medici and the Capitoline ones, but it also shows general similarities to the Bartlett Head in Boston. The sculpture is dated in the 2nd century B.C.

The third fragment is a small Hellenistic relief of the enthroned Cybele with a lion on the right side (the left one is missing). She wears a chiton and over it a himation. The drapery is simple with a few folds between the legs. This is one of a large number of votive reliefs based on a sculptural type dating between the 5th and 4th century B. C.

The last fragment is the lower part of a small draped female statue standing on a plinth. The feet are spaced with the right one relaxed. She wears a chiton with deeply cut folds arranged in six groups and over it a himation. The motive of the drapery is reminiscent of some works of the Praxitelean school but also of two groups of Hellenistic statues from Thasos and Cyrene. The fragment is datable around 100 B.C.

MARIA ENGLEZOU

RECENT OBSERVATIONS ON THE DEFENSIVE SYSTEM OF THE ACROPOLIS DURING THE PERSIAN WARS

(Figs. 1 - 5; Pls. 84 - 89)

The surviving remains of walls between the Erechtheion and the Propylaea had been formerly regarded as belonging chronologically to two different periods. According to one view point the ruins are remains of Pelasgic walls, according to another they are remains of defence walls built in the Middle Ages or even later.

Some of these walls are now thought to have formed part of the provisional defensive system described by Herodotus, during the Persian siege and sack of the Acropolis in 480 B.C. This has been deduced from: a) the location of the ruins, which are situated near the NW ascent to the rock, and b) the homogeneity of the constructive material, which consists of local limestone that has come from the levelling of the surface of the rock, on the site where the pre-Parthenon was being built at that time.

ALEXANDROS PAPANIKOLAOU

LARNAKES AND VASES FROM KAVROCHORI HERAKLEIOU

(Figs. 1 - 18; Pls. 90 - 94)

In 1976, a number of LM III vases and larnakes were found in a half-ruined chamber-tomb at Kavrochori Herakleiou. The finds area dated to the LM IIIA2 and LM IIIB period.

The pottery comprises stirrup-jars, a kylix, a goblet, a spouted pyxis and an interesting small pyxis with lid.

The two larnakes found are also of interest. The first (Σ1/A.M.H. 21899) belongs to a series of larnakes with the same or very similar decoration, mentioned together in this study. They all share a common provenance from the wider area of Tyliossos and therefore suggest the existence of a LM III workshop for larnakes, which we have called the «Tyliossos workshop».

The second larnax (Σ2/A.M.H. 21900) is decorated with a variety of animal, plant and marine motifs. At the centre of one of the long sides there is a remarkable representation of a chariot without riders, rendered in a most unusual perspective. The study analyzes the ornamental or religious character of these subjects and examines the significance of their use in the pictorial decoration of larnakes.

The representation of the chariot is studied in greater detail, as the unusual perspective treatment permits a reconstruction of the very little known «Egyptianizing» type of chariot. In fact, this representation, which is now assignable to the early 13th century B.C., supplies the the earliest known evidence of the presence of this type of chariot in the Creto-Mycenaean world.

The interpretation of this representation takes into account the peculiarities noted in the

treatment of the subject: the uncommon pseudo-perspective view, the absence of riders, the lack of a system of axles, the inverse positioning of the draught-animals behind rather than in front of the chariot.

The author suggests that the representation shows a sacrifice of horses and the dedication of a funerary chariot. This view is based on evidence derived from known examples of horse sacrificing and the votive offering of either real chariots or their likenesses. Associations are also made with certain religious representations of the Creto-Mycenaean pictorial cycle and with indications suggesting the existence of certain beliefs related to the journey of the dead to the netherworld.

GEORGE RETHEMIOTAKIS

UNE PHASE DE LA CONSTRUCTION DE L'ÉGLISE «PANAGIA KRINA» À CHIOS

(Pls. 95 - 97)

Dans ce petit article, l'auteur examine une phase de construction de l'église très importante de Notre Dame de Krina à Chios (2e moitié de l'XIe s.) en se faisant surtout aux couches de peinture superposées qui décorent les surfaces à l'intérieur du monument.

La redécoration de la coupole avec des fresques de qualité supérieure à la fin du XIVe s. et une inscription qui est difficile à distinguer nous conduit à la conclusion que l'hémisphère du dôme a été détruit, probablement pendant le grand tremblement de terre de 1390. La destruction de l'iconostase de marbre Byzantin doit être attribué à cette chute.

GEORGE STYL. MASTOROPOULOS

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 33 (1978): ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελ. 296, στ. 14: αντί... Αριθ. ευρ. 147, διάβ.... Αριθ. ευρ. 471.

Σελ. 296, υποσημ. 5, στ. 6: αντί... «spalia», διάβ. ... «spalla».

Σελ. 309, στ. 18: αντί... Ως τον 1ο αι. μ.Χ., διάβ.... Ως τον 1ο αι. π.Χ.

Σελ. 311, υποσημ. 83, στ. 2: αντί... F. Boll, Sphagera, διάβ. ... F. Boll, Sphaera.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ρόδος. Μέγαρο Ιπποτών: α-β) Παναγία Γαλακτοτροφούσα και λεπτομέρειά της.

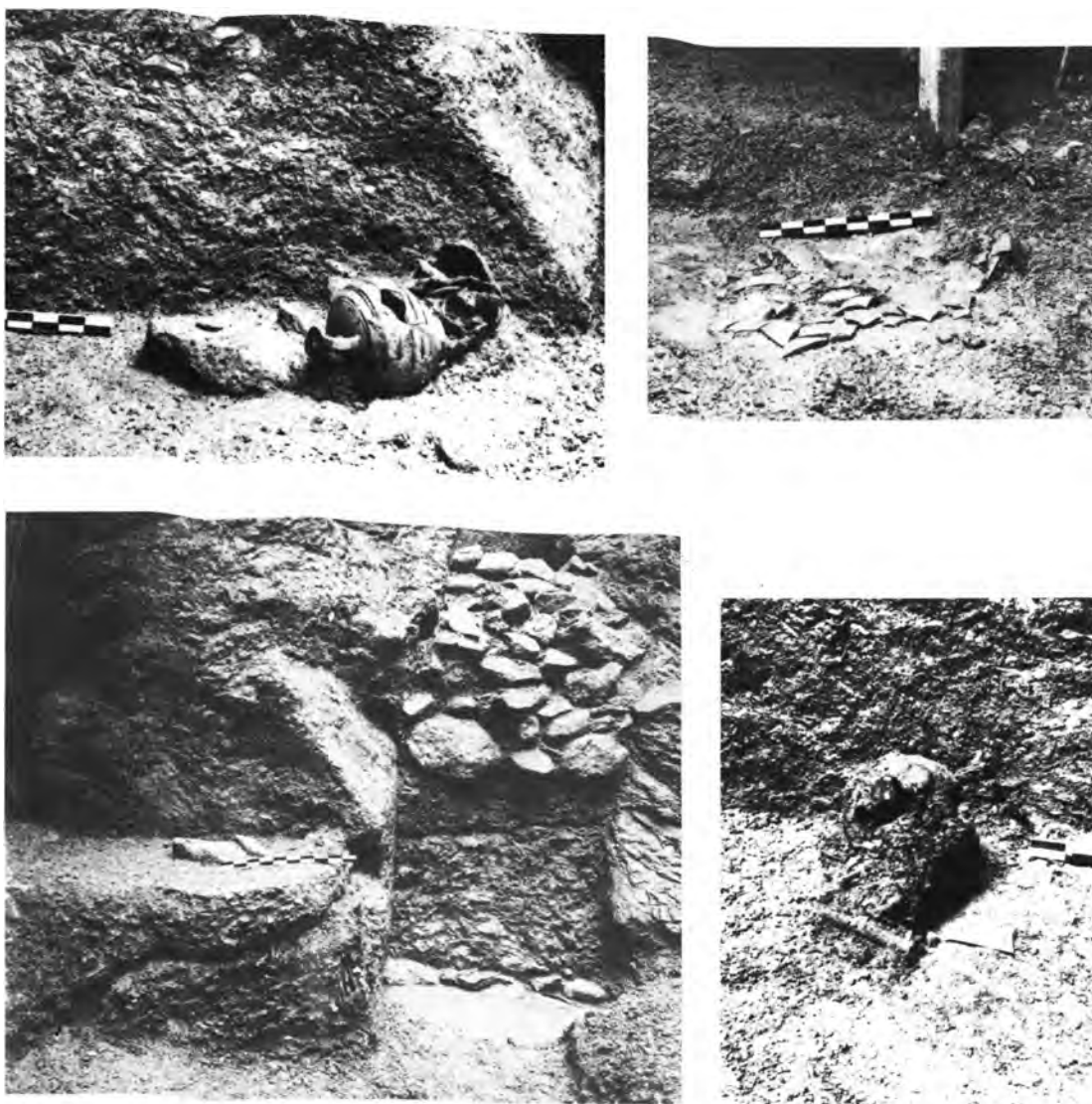
ΕΥΑΓΓ. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Ρόδος, Μέγαρο Ιπποτών: α-β) Παναγία Γαλακτοτροφούσα (λεπτομέρεια).

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Τμήμα του δρόμου του τάφου, β) Ο τάφος από ψηλά.
Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

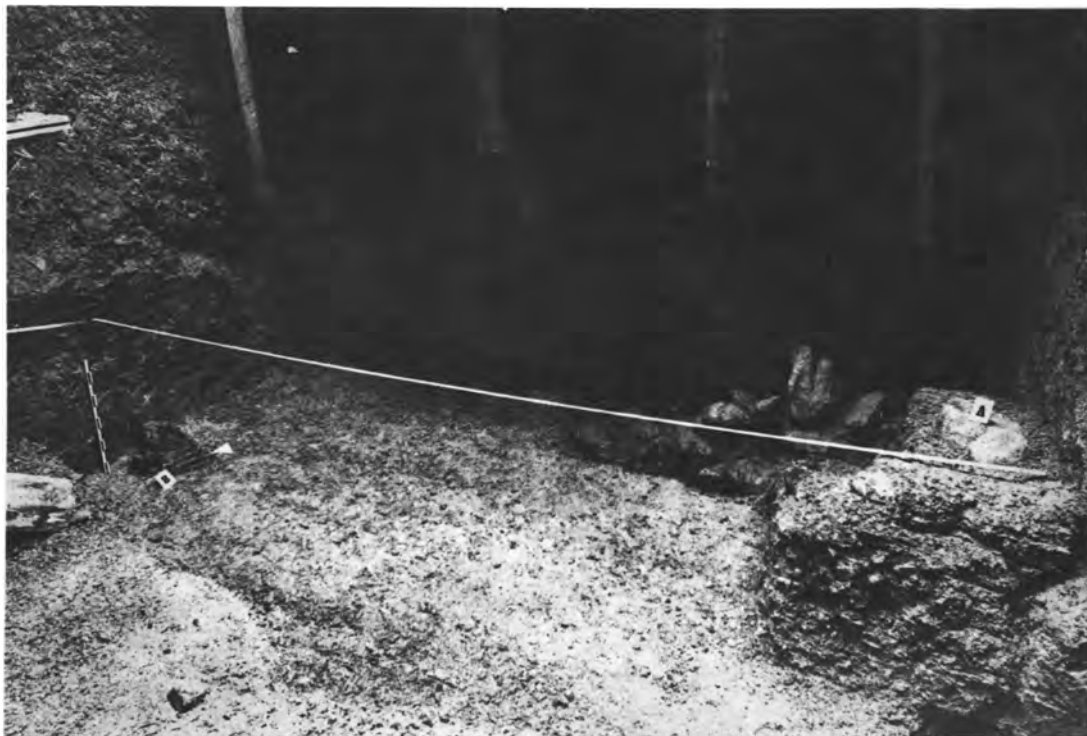
Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Οι δύο ψευδόστομοι αμφορείς της ταφής Ι του επιπέδου Α κατά χώραν, β) Ο πιθαμοφόρας Α4 τη στιγμή της εύρεσής του, γ) Ο διαχωρισμός των στρωμάτων στην είσοδο του θαλάμου, δ) Το κρανίο ΙΙΙ του επιπέδου Β με το σφραγιδόλιθο στη βάση του.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Ο σκελετός IV του επιπέδου Β όπως βρέθηκε, β) Ο επιμήκης λιθοσωρός επάνω στα τοιχώματα της νοτιοανατολικής γωνίας του θαλάμου.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Ο λιθοσωρός σε σχέση με τα επίπεδα Α και Β, β) Η κτιστή θήκη και ο τρόπος κτισίματος των πηλοπλίνθων.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Οι δύο πιθαμοφορείς επάνω στο έδρανο, β) Η πλακόστρωτη βάση για το σκελετό στο εσωτερικό της θήκης.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Η στιγμή της κατάρρευσης του μάρτυρα και η εμφάνιση του χαναναϊτικού αμφορέα, β) Η είσοδος με τις ξερολιθιές από το εσωτερικό του θαλάμου.

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι. Όστρακα: α) Από το γέμισμα της θήκης, β-δ) Από το δρόμο, ε) Από την επίχωση του επιπέδου Α.

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α-β) Ψευδόστομοι αμφορείς ΑΙ, 1 και ΑΙ, 2, γ) Πιθαμφορέας Α4, δ) Δίωτη κύλιξ Β, 6.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α-β) Τρίωτοι πιθαμοφορείς ΓV, 7 και ΓV, 8.

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α) Χαναανίτικος αμφορέας ΓV, 9, β) Το λεκανίδιο ΓV, 10, γ-δ) Αλαβαστροειδές και κύαθοι του λακοειδούς τάφου Λ-4.

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α-β) Ο τρίεδρος πρισματικός σφραγιδόλιθος ΒΙΠ, 5 και η παράσταση του λιονταριού της α' όψης, γ-δ) Η παράσταση του λιονταριού και των βοδιών (β' όψη) από εκμαγείο.

Μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στο Κουκάκι: α-β) Σχηματική απεικόνιση του λιονταριού και των βοδιών από τον τριεδρο πρισματικό σφραγιδόλιθο Β ΙΙΙ, 5 (σχέδιο Α. Ωνάσογλου).

Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

Μεγαπλάτανος: α-γ, ε) Ταφικοί πίθοι, δ) Πήλινη λάρνακα.

Μεγαπλάτανος: α-δ) Αγγεία από τον ταφικό πίθο 3, ε-στ) Λυχνάρι και φιαλίδιο από τον ταφικό πίθο Ι.
Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Μεγαπλάτανος: α-δ) Αγγεία από τον ταφικό πίθο Ι, ε-στ) Ληκύθιο και κοτύλη από τον ταφικό πίθο ΙΙΙ.

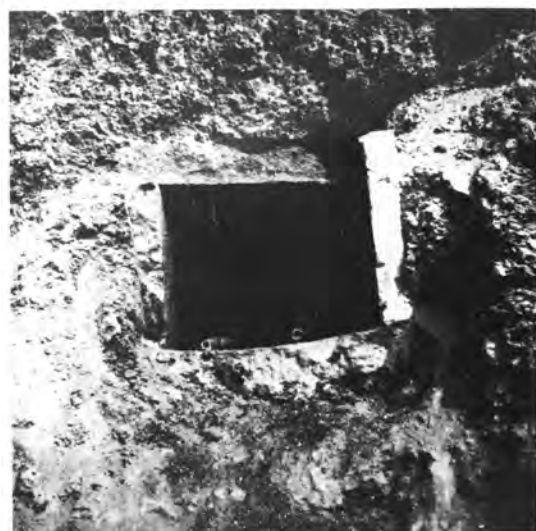
Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Μεγαπλάτανος: α-β) Λεκανίδα και καρχήσιο από τον ταφικό πίθο ΙΙΙ, γ) Μελανόμορφη κύλικα από τον ταφικό πίθο ΙV.

a-d) Mädchenfigurinen aus Terrakotta.

ἘΑυτός Χαλκιδίκη: α) Γενική άποψη των τάφων, β) Τάφος Ι, γ) Τάφος ΙΙ.

Ἄθυτος Χαλκιδικής: α-γ) Μελανόμορφος σκύφος αριθ. 7692.

Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Ἄθυτος Χαλκιδικής: α-γ) Μελανόμορφος σκύφος αριθ. 7687.

Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Ἄθυτος Χαλκιδικῆς: α-γ) Μελανόμορφος αμφορέας με λαιμό αριθ. 7690.

Ἄθυτος Χαλκιδικῆς: α-β) Μελανόμορφος αμφορίσκος με λαιμό αριθ. 7691.

Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Ἄθυτος Χαλκιδικῆς: α-β) Μελανόμορφος αμφορίσκος με λαιμό αριθ. 7691.

Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

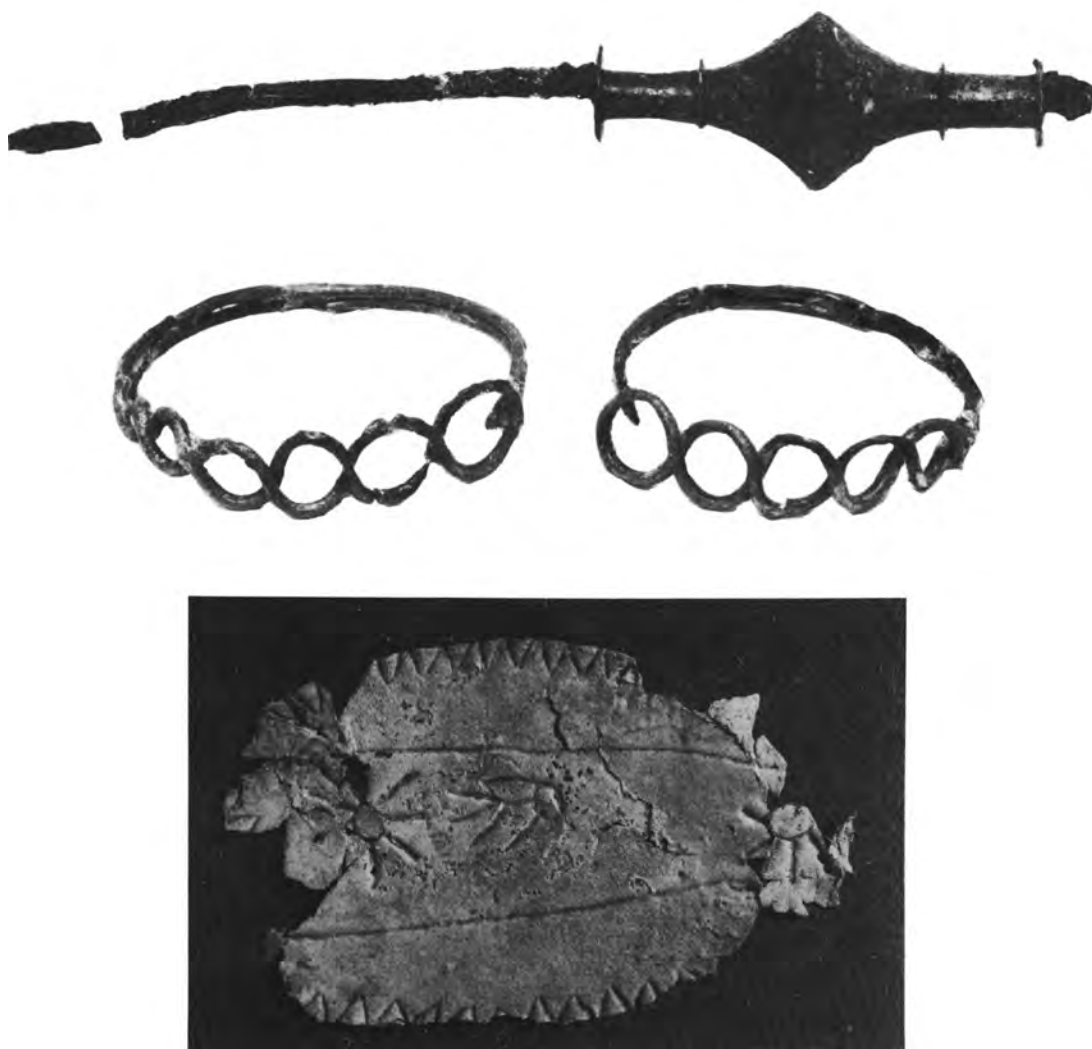

Ἄθυτος Χαλκιδικῆς: α-γ) Μελανόμορφος λήκυθος αριθ. 7700.

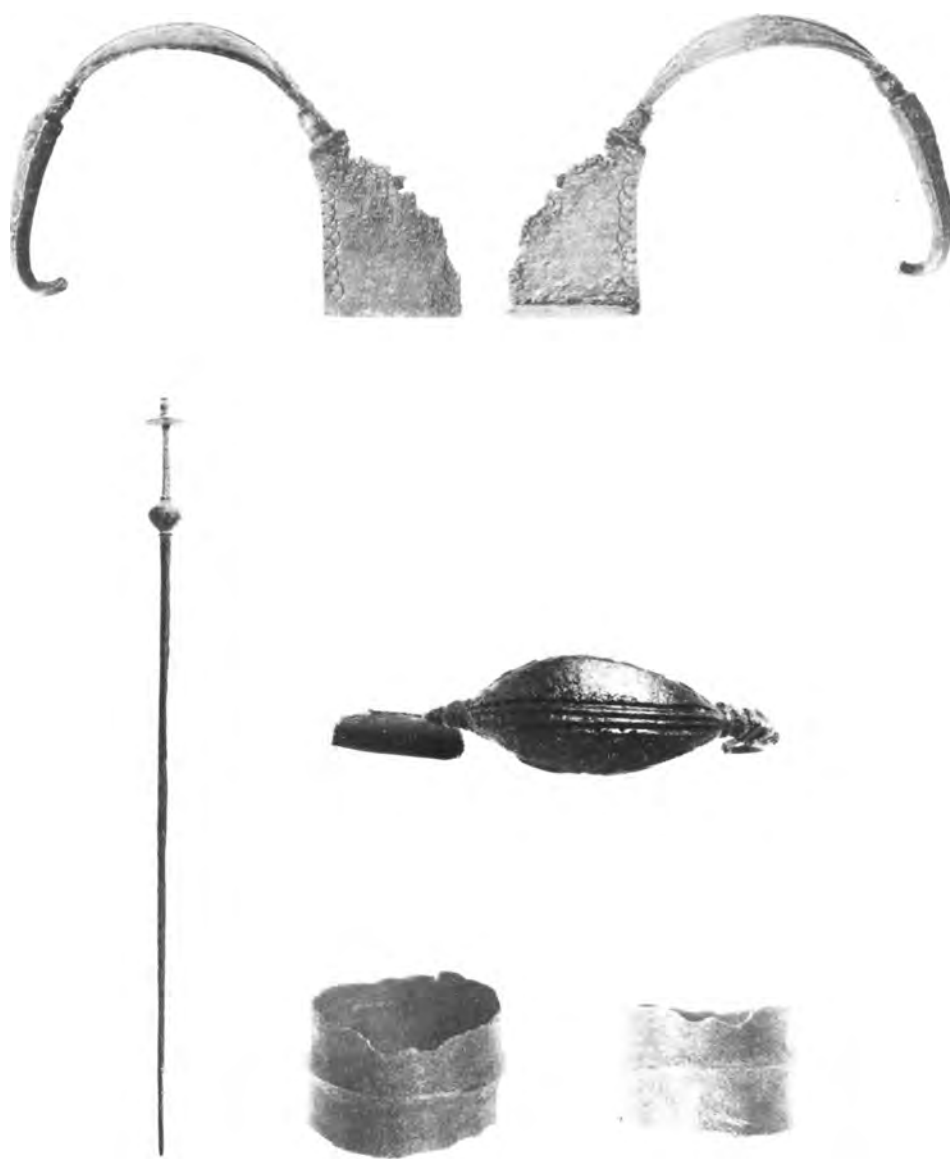
Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Ἄθυτος Χαλκιδικής: α-β) Μελαμβαφές ἐξάλειπτρο αριθ. 7686, γ) Μελαμβαφής κύλικα αριθ. 7689, δ-ε) Μελαμβαφής πελίκη αριθ. 7688.

Ἄθυτος Χαλκιδικῆς: α) Χάλκινη χάντρα αριθ. 7695, β) Ασημένια ενώτια αριθ. 7696, γ) Ασημένιο
επιστόμιο αριθ. 7694.

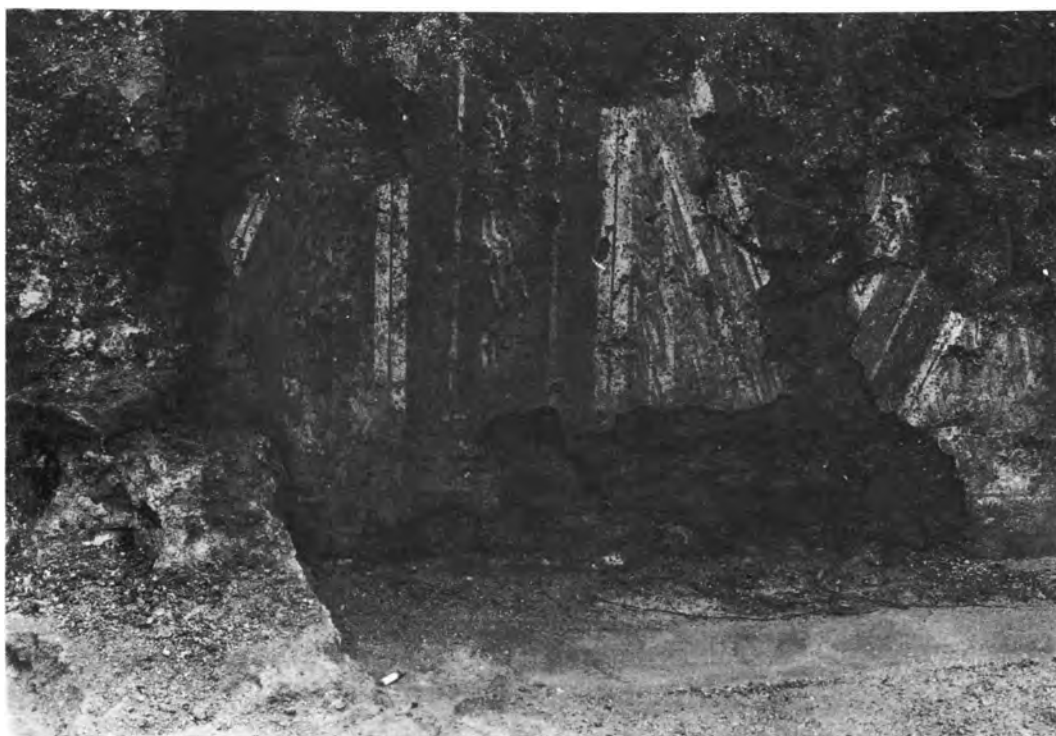
Κορινθία: α-β, δ) Χάλκινη μεσογεωμετρική πόρπη, γ) Χάλκινη μεσογεωμετρική περόνη, ε-στ) Χάλκινα μεσογεωμετρικά δαχτυλίδια.

Κορινθία: α-β) Γραπτοί μεσογεωμετρικοί αρύβαλλοι, γ) Χειροποίητος γεωμετρικός αρύβαλλος.
Ν. ΔΙΒΑΡΗ-ΒΑΛΑΚΟΥ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) ΄Αποψη από Δ.-Α., β) Βόρειος τοίχος από Α.-Δ.
ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

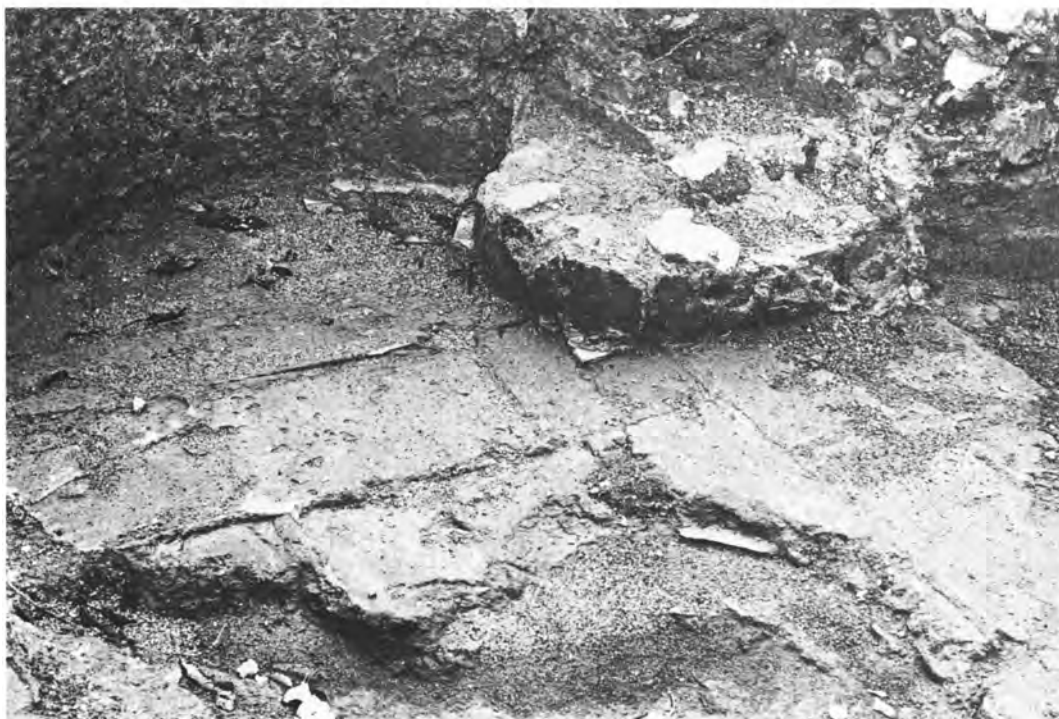
Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Ανατολικός τοίχος, β) Νότιος τοίχος.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Τετράφυλλη κολυμβήθρα, β) Βαθμίδες νότιας κόγχης κολυμβήθρας και τμήμα δαπέδου.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Άποψη του χώρου από ΝΑ.-ΒΔ., β) Ο Πυθμένας της κολυμβήθρας.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Κατώφλι εισόδου στο βαπτιστήριο, β) Νοτιο-ανατολική γωνία τοίχου που περιέβαλλε την κολυμβήθρα.

ΛΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

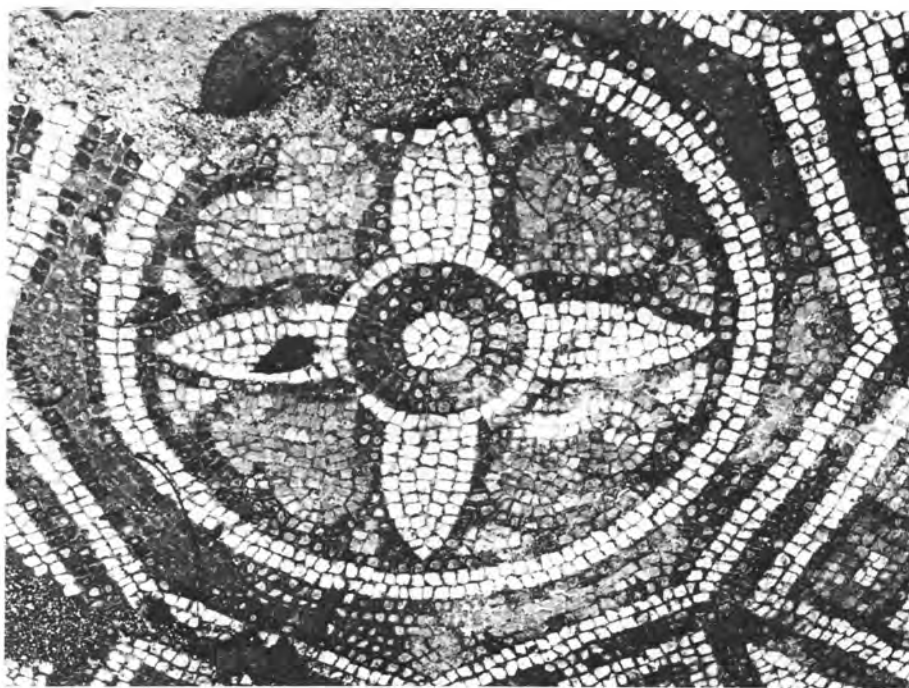
Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτά νοτίου διαδρόμου.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτά νοτίου διαδρόμου.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Λεπτομέρεια ψηφιδωτού νοτίου διαδρόμου, β) Ψηφιδωτό νοτίου διαδρόμου.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτό ανατολικού διαδρόμου (λεπτομέρεια).

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτό δυτικού διαδρόμου (λεπτομέρεια).
ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτά νοτιοδυτικής γωνίας και δυτικού διαδρόμου.

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτά ανατολικού διαδρόμου και νοτιο-δυτικής γωνίας.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Ψηφιδωτά ανατολικού διαδρόμου (λεπτομέρεια).
ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α-β) Επιθήματα αμφικιονίσκου in situ.
ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη: α) Λίθινη βάση κίονα in situ, β) Τμήμα αρράβδωτου κίονα in situ, από το δυτικό διάδρομο.

ΑΙΚ. ΣΜΠΥΡΑΚΗ-ΚΑΛΑΝΤΖΗ

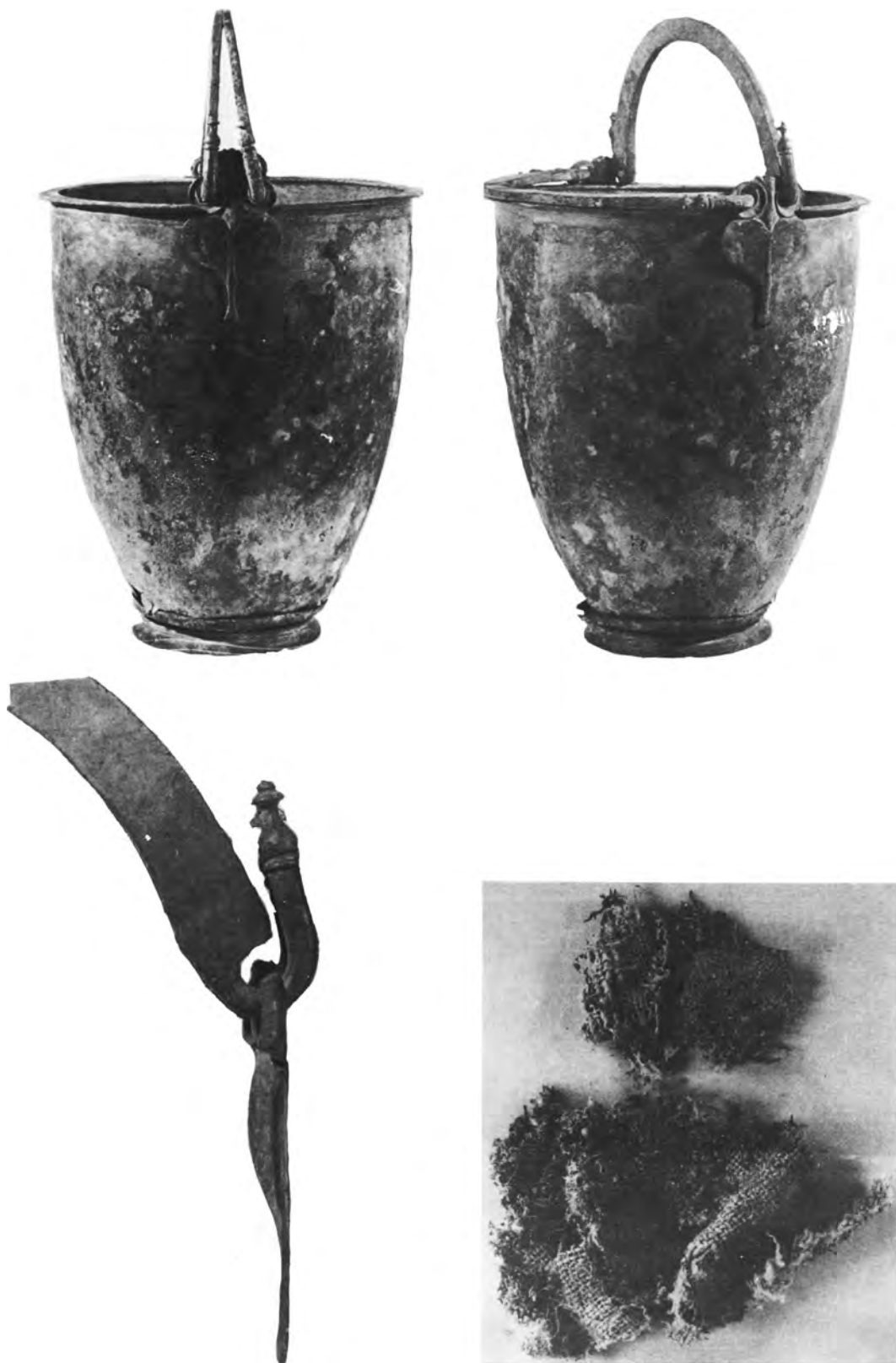
Σκιλλουντία Ηλείας: α) Ο χάλκινος κάδος Μ 1116, β) Το περίγραμμα της πρόσφυσης των λαβών του, γ-δ) Λυχνάρια, ε) Μελαμβαφής πυξίδα Π 3476.

Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Σκιλλουντία Ηλείας: α) Αρυβαλλόσχημη οينوχόη Π 3477, β) Πρόχους με δύο λαβές Π 3479, γ) Οξύ-
πύθμενος αμφορέας Π 3481, δ) Ἀβαφος αμφορέας Π 3480.

Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Σκιλλουντία Ηλείας: α-β) Ο κάδος Μ 1117 με τις δύο κινητές λαβές, γ) Λαβή από τον κάδο Μ 1117, δ) Κομμάτι λινού υφάσματος που βρέθηκε στον κάδο Μ 1117.

Μουσείο Βραυρώνος: α) Ερυθρόμορφη λήκυθος αριθ. Β.Ε. 1404, β) Ο ώμος της ληκύθου. Λεπτομέρεια, γ) Οι δύο γυναικείες μορφές της ληκύθου. Λεπτομέρεια.

Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

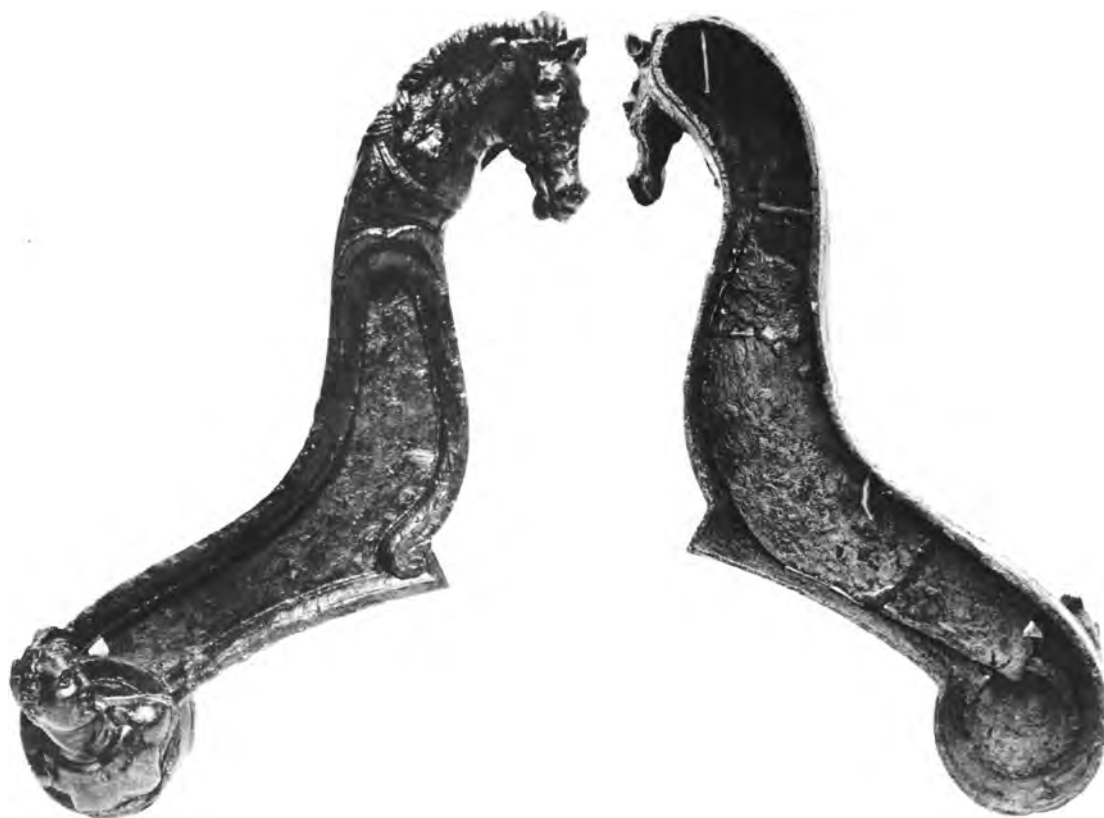

Μουσείο Βραυρώνος: α-β) Ερυθρόμορφη λήκυθος αριθ. Β.Ε. 1404. Λεπτομέρειες.

α) Θραύσμα του γαμήλιου λέβητα αριθ. 8926 του Μουσείου Μονάχου, β) Θραύσμα της λουτροφόρου υδρίας αριθ. 10223 του Μουσείου Βοστώνης, γ) Ερυθρόμορφος λήκυθος αριθ. 66 του Μουσείου της Γέλα, δ) Βαλανόσχημος λήκυθος αριθ. 538 του Μουσείου Liebieghaus.

Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ-ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Χάλκινο fulcrum από την Πέλλα αριθ. ΒΕ 1983/1.

Μ. ΛΙΛΙΜΠΙΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Χάλκινο fulcrum από την Πέλλα αριθ. ΒΕ 1983/1: α-β) Το επάνω άκρο με προτομή αλόγου και η επάνω όψη.

Χάλκινο fulcrum από την Πέλλα αριθ. ΒΕ 1983/1: α) Το μετάλλιο με την ανδρική προτομή που διακοσμεί το κάτω άκρο του, β) Επάνω όψη της προτομής του μεταλλίου.

Μ. ΛΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Λευκόχωμα. Ἅγιος Νικόλαος: α) Ἐποψη ἀπὸ ΝΔ., β) Ἐποψη ἀπὸ ΒΑ.

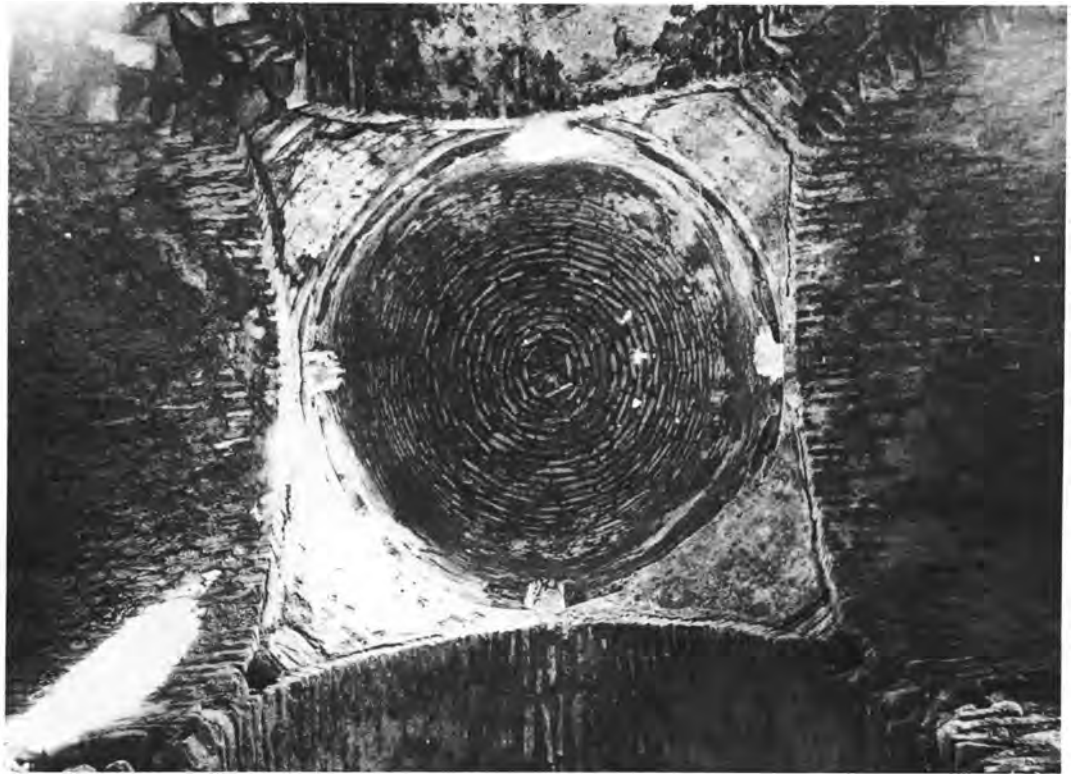

Λευκόχωμα. Άγιος Νικόλαος: α) Δυτική πλευρά (λεπτομέρεια), β) Εσωτερική άποψη από ΝΔ.

ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ

Λευκόχωμα. Ἅγιος Νικόλαος: α) Εσωτερική άποψη από ΝΑ., β) Παράθυρο προθέσεως.

Λευκόχωμα. Άγιος Νικόλαος: α) Εσωτερική άποψη του τρούλου, β) Άποψη από ΝΑ.

ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ

α) Μυστράς. Ἅγιος Γεώργιος, β) Λευκόχωμα. Ἅγιος Νικόλαος. Νότια πλευρά.

α) Λευκόχωμα. Άγιος Νικόλαος. Τύμπανο νότιας κεραίας του σταυρού, β) Μυστράς, Περίβλεπτος. Νότια πλευρά (λεπτομέρεια).

α) Έρημος Μάνης, Αγία Βαρβάρα, β) Τρύπη, Άγιοι Θεόδωροι.

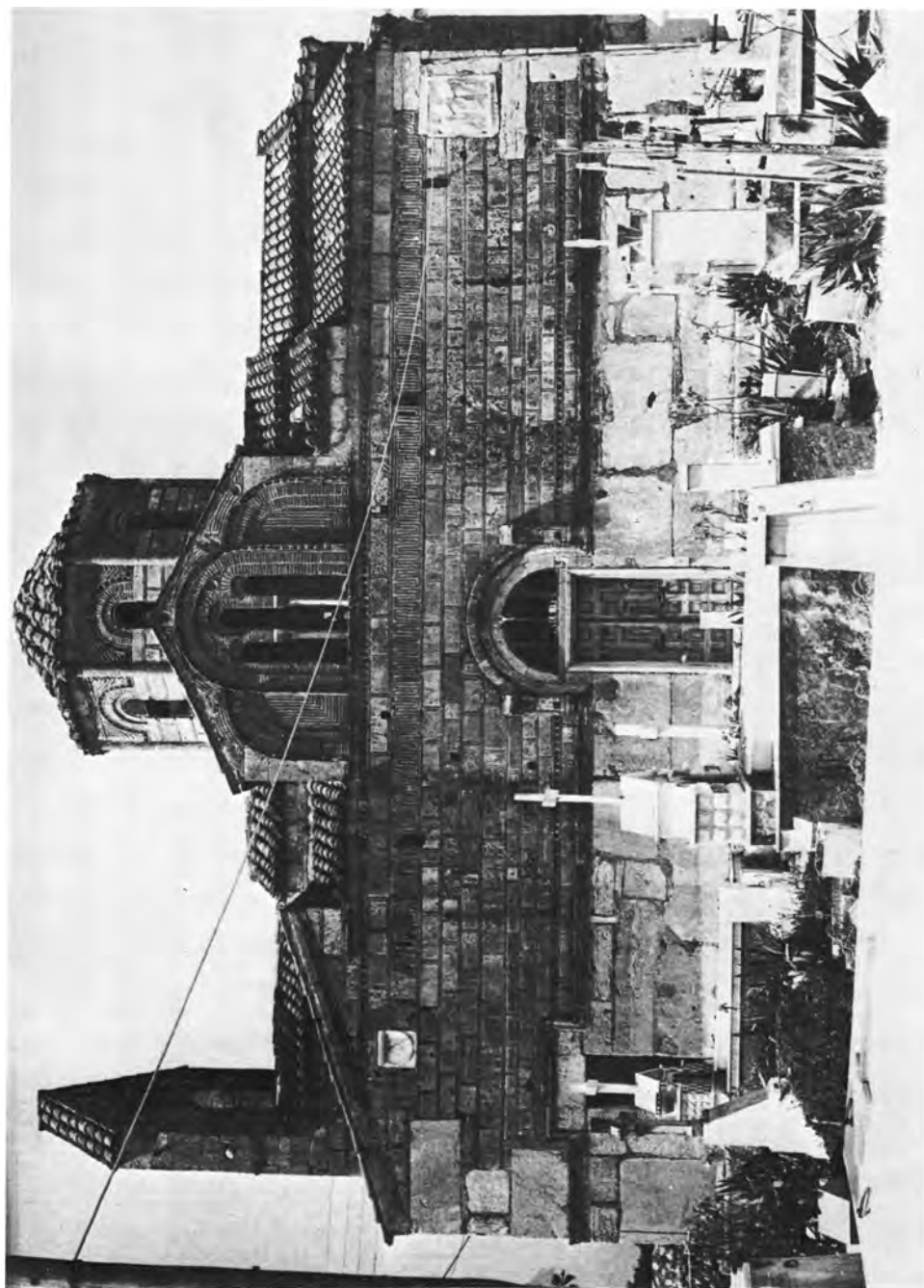

α) Κίττα. Ἅγιοι Σέργιος καὶ Βάκχος, β) Γεράκι. Ἅγιος Ἀθανάσιος. Τύμπανο νότιας κεραίας σταυροῦ.

ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ

α) Μυστράς. Ἅγιοι Θεόδωροι. Νότια πλευρά, β) Αγία Τριάδα Αργολίδας. Τύμπανο νότιας
κεραίας σταυρού.

Αγία Τριάδα. Κοίμηση της Θεοτόκου.

Μυστράς: α) Αγία Σοφία (λεπτομέρεια), β) Ευαγγελίστρια (λεπτομέρεια).

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α) Πώρινο δωρικό κιονόκρανο in situ, β) Μαρμάρινο κατώφλι στην είσοδο του δωματίου 5.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

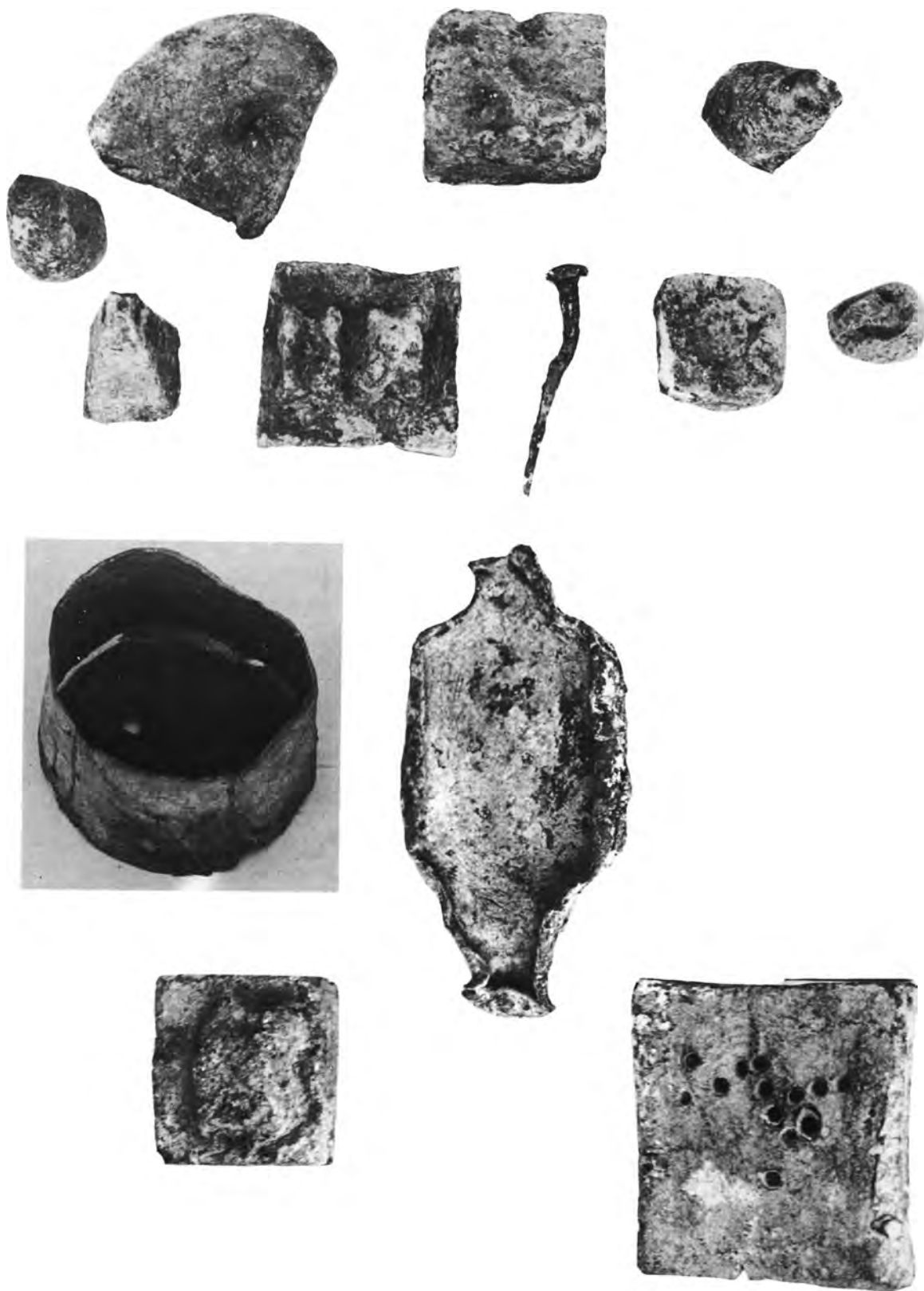
Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α) Τμήμα πλυντηρίου μετάλλων έξω από τη βορειοδυτική γωνία της στοάς,
β) Πώρινη φορητή μπανιέρα.

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-β) ᾽Αποψη των λουτρών, γ) Υπόγεια δίοδος προς το υπόκαυστο των λουτρών.
Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-γ) Υπολείμματα επεξεργασίας μετάλλων σε λάκκους.

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-ε) Μετάλλινα αντικείμενα, σύνδεσμοι, σταθμιά, αγνύθες, εργαλεία κ.ά.
Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-γ) Μετάλλινα αντικείμενα, δ) Σιδηρούχα σκουριά.

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-ε) Λυχνάρια.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

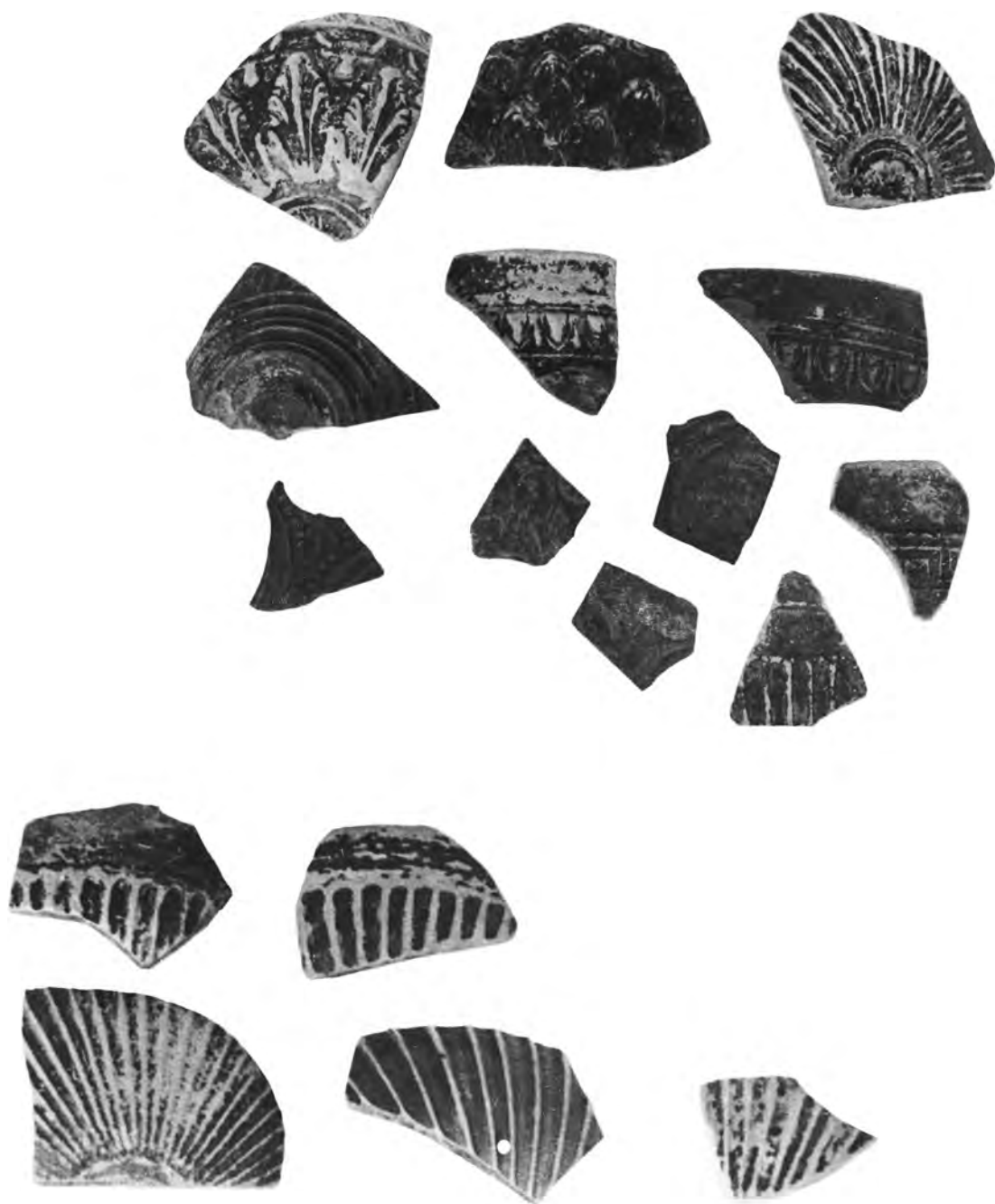

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-η) Μυροδοχεία.

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α) Καλύμματα αμφορέων, β,δ) Όστρακα, γ) Πήλινη μήτρα μεγαρικών σκύφων.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-β) Όστρακα μεγαρικών σκύφων.

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-γ) Όστρακα μεγαρικών σκύφων.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

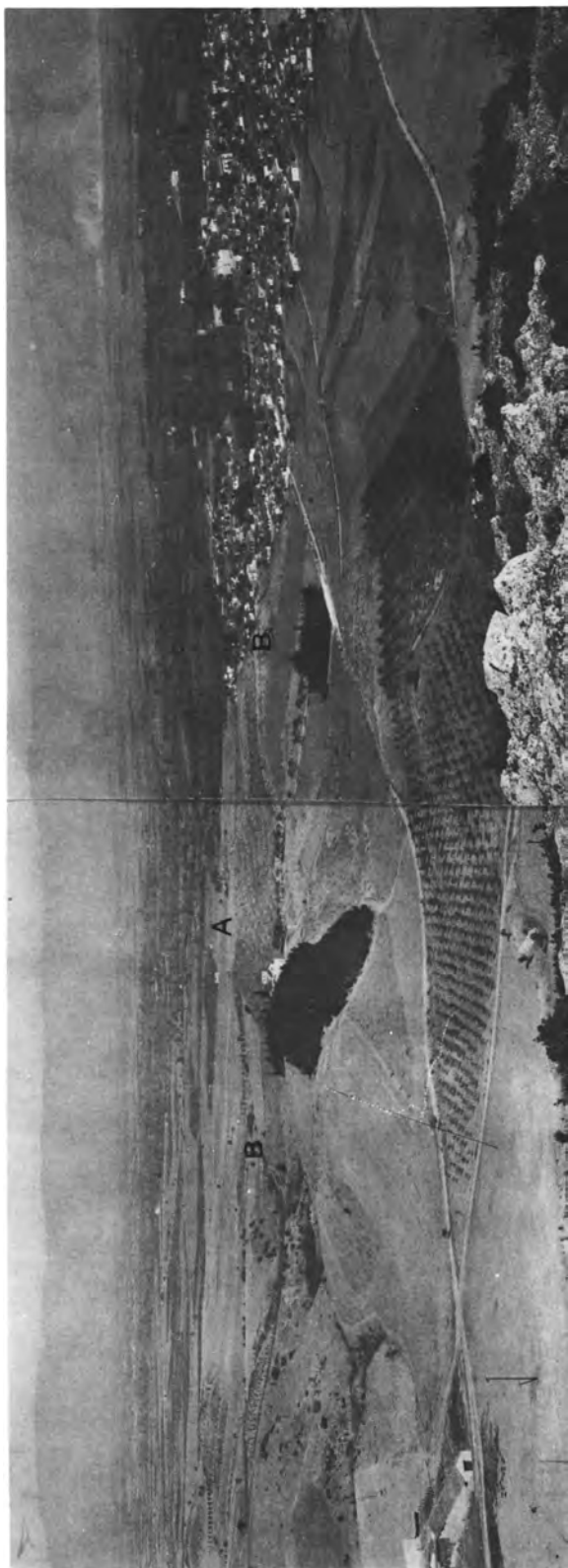
Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-γ) Όστρακα μεγαρικών σκύφων.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Λαύριο. Αρχαία Αγορά: α-β) Όστρακα μεγαρικών σκύφων, γ-δ) Μελαμφές αγγείο.

Μ. ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Φερές. Α: Μαγούλα Μπακάλη. Β: Πλάτωμα.

Ο. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

Φερές: α) Μαγούλα Μπακάλη, β) Όστρακα χρονολογούμενα στη φάση Ραχμάνι της ΤΝΛ.
Ο. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ

α-δ) Γυναικείος κορμός από τον Άτραγα.

α-δ) Μικρό γυναικείο κεφάλι από τον 'Ατραγα.

α) Ανάγλυφο Κυβέλης από τόν 'Ατραγα, β-ε) Τμήμα γυναικείου αγαλματίου από τον 'Ατραγα.

Μ. ΕΓΓΛΕΖΟΥ

Ίχνη στο βράχο ΒΑ. του Παρθενώνα, όπου δείχνονται οι εντορμίες υποδοχής των σφηνών για τον εκβραχισμό.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ο φυσικός βράχος Β. του Παρθενώνα. Διακρίνονται οι εντορμίες υποδοχής των σφηνών.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

α-γ) Ο αμυντικός πύργος 8 από τη νότια, βόρεια και νοτιοανατολική πλευρά, αντιστοίχως.
ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

α) Το συγκρότημα των τοίχων 10 και 10α στην περιοχή της συμβολής τους, β) Τμήμα του τοίχου 7 στη συμβολή του με τον τοίχο 9.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

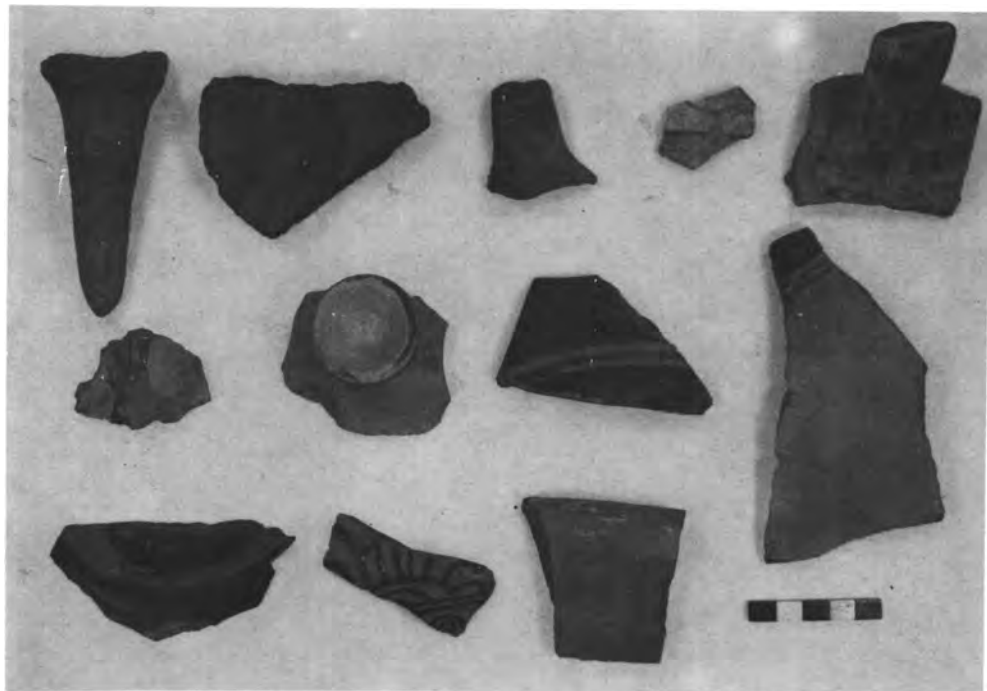

α) Υπολείμματα από τον αμυντικό πύργο 3, β) Ο τοίχος 9 στη θέση της εγκάρσιας στροφής.
ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

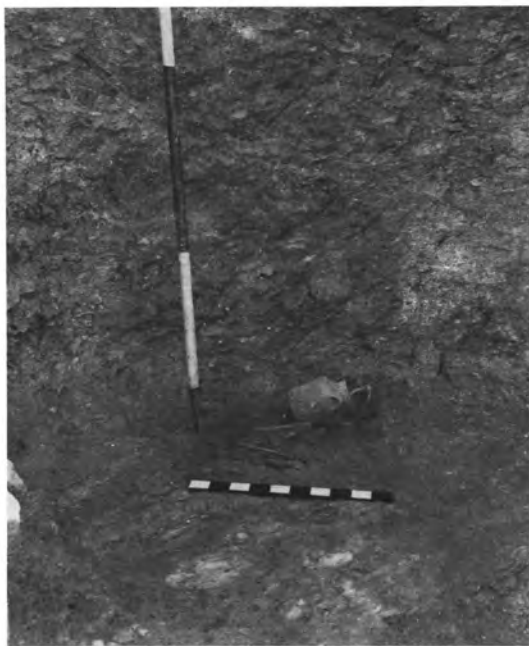
α-β) Λίθος ενσωματωμένος στον ανατολικό αμυντικό πύργο.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

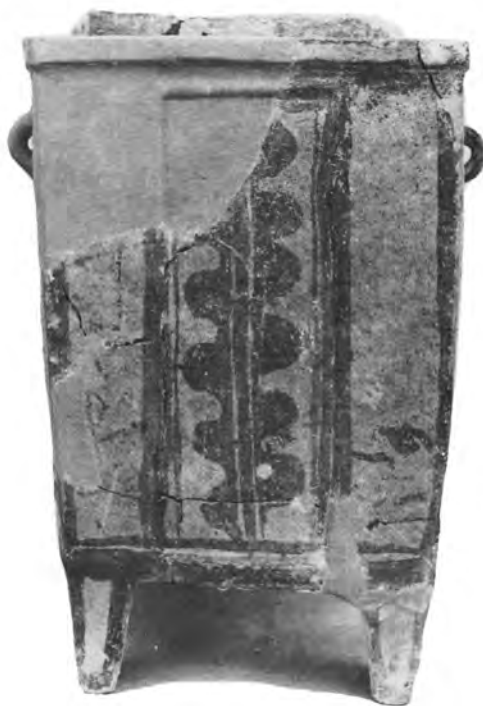
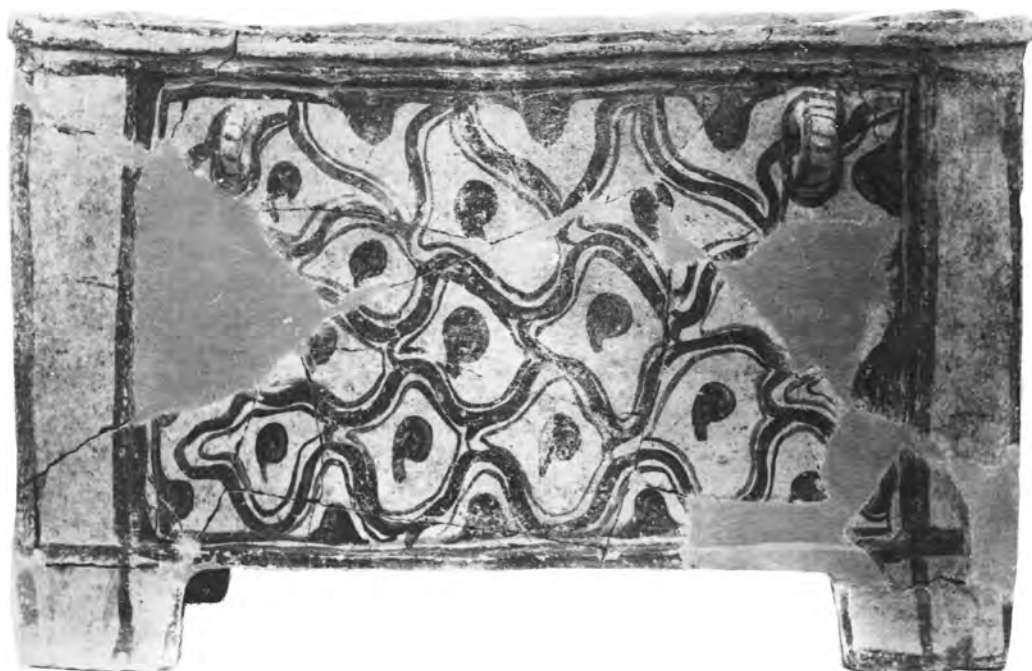

Καβροχώρι Ηρακλείου: α-β) Όστρακα και ειδώλιο από τη Μαραθοκεφάλα, γ) Η πυξίδα Α5.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Καβροχώρι Ηρακλείου: α) Η σαρκοφάγος Σ2 Α.Μ.Η. 21900, β) Το φράγμα της εισόδου του τάφου, γ) Τα αγγεία Α4 και Α5.

Καβροχώρι Ηρακλείου: α-β) Η μεγάλη και η στενή πλευρά της σαρκοφάγου Σ1 Α.Μ.Η. 21899.
Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

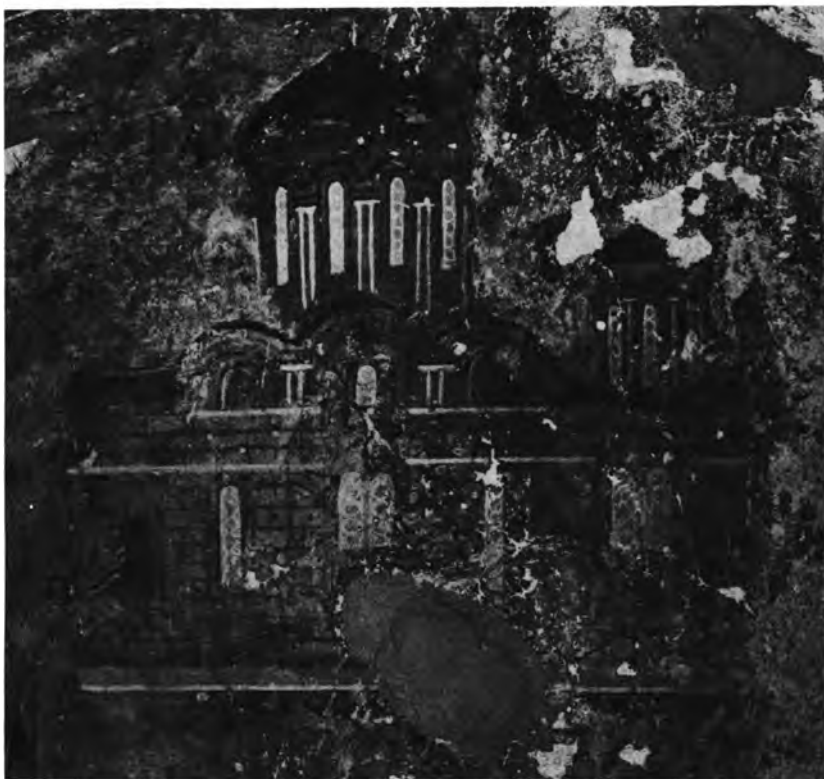
Καβροχώρι Ηρακλείου: α-β) Οι μεγάλες πλευρές της σαρκοφάγου Σ2 Α.Μ.Η. 21900.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Καβροχώρι Ηρακλείου: α-β) Οι στενές πλευρές της σαρκοφάγου Σ2 Α.Μ.Η. 21900.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Παναγία η Κρίνα: α) Ἀποψη του τρούλου του κυρίως ναού, β) Απεικόνιση του ναού σε τοιχογραφία του εσωνάρθηκα.

Παναγία η Κρίνα. Τοιχογραφίες στο τύμπανο του τρούλου.

Παναγία η Κρίνα: α) Ο προφήτης Αβδιού, β) Ο προφήτης Αμός, γ) Ο προφήτης Ιωνάς.

Γ. ΣΤΥΛ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 105 64 ΑΘΗΝΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Θ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

